ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป

จากยุคดึกดำบรรพ์ถึง ค.ศ. 1750

พันเอก สมคิด ศรีสังคม

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป
จากยุคดึกดำบรรพ์ถึง ค.ศ. 1750

โดย

พันเอก สมคิด ศรีสังคม ป.ป. ธ.บ. น.ม.

B.Com. (E.P.S.) (Birmingham)

Soc.Sc.Cert. (L.S.I.) (London)

เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/015

(เมษายน 2526)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

120

คำนำ

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2509 และต่อมาได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิในปี พ.ศ. 2521 โดยมีเป้าหมายหลักในการส่งเสริมและเร่งรัด ให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภทในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ทั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลและเรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในระยะแรกเราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นงานหลัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานแปลตำราทางวิชาการ แต่ต่อมาตำราในสาขาวิชาเหล่านี้ได้มีมากขึ้น ในปัจจุบันมูลนิธิฯ จึงกำหนดเป้าหมายหลักในการส่งเสริมให้มีการผลิตตำราและหนังสือประกอบการศึกษาที่มีเนื้อหาสาระเกี่ยวกับเมืองไทยอาเซียอาคเนย์และญี่ปุ่นโดยเฉพาะ

ในปี พ.ศ. 2523 มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มีนโยบายที่จะผลิตเอกสารทางวิชาการ เพื่อเผยแพร่ผลงานทางวิชาการในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งของนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างประเทศ โครงการเอกสารวิชาการดังกล่าวนี้ จะประกอบด้วยเอกสารทางวิชาการรวม 2 ชุด คือ

ชุดที่หนึ่ง รวมบทแปลและเรียบเรียงบทความ หรือเอกสารทางวิชาการที่ชาวต่างประเทศเขียนเกี่ยวกับเมืองไทยในแง่มุมต่าง ๆ ในสาขาวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เอกสารทางวิชาการชุดนี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับ จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ซึ่งมูลนิธิฯ ได้เคยจัดทำมาแล้วในระหว่างปี พ.ศ. 2516 - 2519 ต่างกันแต่เพียงว่า จะมีการรวบรวมบทความในหัวข้อเดียวกันให้เป็นกลุ่มก้อน และนอกจากนี้เอกสารต้นฉบับที่อยู่ในข่ายของการจัดทำเอกสารทางวิชาการชุดนี้มิได้จำกัดเฉพาะภาษาอังกฤษดังที่เคยเป็นมาในอดีต หากแต่จะขยายวงกรอบให้ครอบคลุมผลงานในภาษาต่างประเทศอื่น ๆ ด้วย

ชุดที่สอง เป็นรายงานผลการวิจัย ทั้งที่เป็นงานวิจัยอิสระและงานวิจัยที่ได้รับเงินอุดหนุนจากสถาบันต่าง ๆ รวมตลอดจนถึงงานวิทยานิพนธ์

เจตนารมณ์ของการจัดทำเอกสารทางวิชาการดังกล่าวนี้ มิได้มีเฉพาะแต่การเผยแพร่ผลงานทางวิชาการเท่านั้น หากทว่ายังเป็นการตระเตรียมต้นฉบับสำหรับการจัดทำหนังสืออ่านประกอบการศึกษาลักษณะวิชาต่าง ๆ (Readings) ในภายภาคหน้าอีกด้วย

ท่านที่สนใจเสนอเอกสารทางวิชาการให้มูลนิธิฯ จัดพิมพ์ โปรดติดต่อเจ้าหน้าที่มูลนิธิฯ ทางจดหมาย หรือทางโทรศัพท์ เอกสารทางวิชาการเรื่องใดที่ได้รับการพิจารณาจัดพิมพ์ ผู้เขียนจะได้รับเงินสมนาคุณจากมูลนิธิฯ ในอัตราอันสมควร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
413/38 ถนนอรุณอมรินทร์
บางกอกน้อย กรุงเทพฯ 7 (10700)

โทร. 424-5768

คำนำ

ในการพิมพ์ครั้งแรก หนังสือเล่มนี้ได้เน้นหนักไปในด้านเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษ ตั้งแต่ยุคกลางจนถึงยุคปัจจุบัน และได้จัดพิมพ์แยกออกเป็นหนังสือเล่มหนึ่งต่างหาก แต่ในการพิมพ์คราวต่อมา ได้ขยายวงกว้างกรอบประเทศสำคัญอื่นในทวีปยุโรป โดยกำหนดแบ่งออกเป็น 3 ภาค คือภาคแรกเกี่ยวกับเศรษฐกิจยุคกลาง ซึ่งเริ่มแต่ประมาณ ก.ศ. 500 ถึง ก.ศ. 1500 ภาค 2 เกี่ยวกับเศรษฐกิจยุคใหม่ เริ่มตั้งแต่ ก.ศ. 1500 ถึง ก.ศ. 1750 และภาค 3 เป็นยุคการปฏิวัติอุตสาหกรรม นับแต่ ก.ศ. 1750 จนถึงสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2

อย่างไรก็ตาม เมื่อดำเนินการจัดพิมพ์เฉพาะภาค 1 กับภาค 2 ก็ปรากฏว่าทำให้หนังสือมีความหนามาก จึงจำเป็นต้องจำกัดไว้เพียง 2 ภาคเท่านั้น และในการพิมพ์คราวนี้เพื่อให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมทั้งในสาระสำคัญบางส่วนและพลความ รวมทั้งได้ขยายเนื้อหาย้อนกลับไปจากยุคกลาง จนกระทั่งยุคดึกดำบรรพ์ หรือยุคบรรพกาล นับตั้งแต่มนุษย์ชาติได้อุบัติขึ้นมาในโลก อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับวิวัฒนาการ และการปฏิวัติในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านเทคโนโลยีและเศรษฐกิจ ในช่วงเวลาหลายพันปี เริ่มตั้งแต่ยุคหิน ยุคทองแดง ยุคทองสัมฤทธิ์ และยุคเหล็ก จนกระทั่งเกิดอารยธรรมสำคัญขึ้น ในลุ่มแม่น้ำไทกริส-ยูเฟรติส และลุ่มแม่น้ำไนล์ ซึ่งนักประวัติศาสตร์ถือว่า เป็นอู่อารยธรรมที่มีอิทธิพลเหนือการอุบัติขึ้นซึ่งอารยธรรมยุโรปตะวันตกสมัยต่อมาเป็นอันมาก แล้วต่อจากนั้นก็เป็นระยะเวลาของการอุบัติขึ้น การเจริญรุ่งเรืองและการเสื่อมสลายของอาณาจักรกรีกและจักรวรรดิโรมัน แล้วก็ย่างเข้าสู่ยุคกลาง

วัตถุประสงค์สำคัญของการขยายเนื้อหา ให้ครอบช่วงเวลาย้อนหลังไปก่อนยุคกลาง ก็เพื่อประโยชน์แก่ท่านผู้อ่าน ในการที่จะช่วยให้มองเห็นภาพเหตุการณ์และปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์สมัยต่าง ๆ ให้สมบูรณ์ต่อเนื่องกัน ให้มากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ และในขณะเดียวกัน ก็จะทำให้ความเข้าใจในประวัติศาสตร์แจ่มแจ้งเด่นชัดขึ้น

ดังนั้น หนังสือเล่มนี้ จึงต้องจัดลำดับเหตุการณ์ใหม่ โดยแบ่งออกเป็น 3 ภาค คือ ภาค 1 เศรษฐกิจยุคดึกดำบรรพ์ ภาค 2 เศรษฐกิจยุคกลาง และภาค 3 เศรษฐกิจยุคใหม่ ส่วนภาค 4 ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิวัติอุตสาหกรรม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างฉับพลันในยุคสมัยคริสตศวรรษที่ 19 ซึ่งถือว่า เป็นช่วงเวลาสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และน่าศึกษาเป็นพิเศษที่สุดนั้น คงจะได้ดำเนินการจัดพิมพ์ขึ้นในโอกาสต่อไป โดยแยกออกเป็นอีกเล่มหนึ่งต่างหาก

การรวบรวมเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ แม้จะทำให้เห็นว่าเป็นเรื่องค่อนข้างยืดยาวไปก็ตาม แต่ผู้เขียนก็มุ่งต่อการให้ประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป เพื่อให้สามารถมองเห็นภาพเหตุการณ์ในอดีตหลายด้านได้อย่างกว้างขวาง ส่วนนิสิตนักศึกษาที่ทำการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ตามหลักสูตรของมหาวิทยาลัย ก็อาจเลือกอ่านได้ตามความจำเป็น

สำหรับการสะกดชื่อต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ ที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้ เป็นการถอดจากภาษาอังกฤษ และมีบางชื่อที่ได้ถอดจากภาษาอื่นมาเป็นภาษาอังกฤษอีกทอดหนึ่ง คงจะทำให้เกิดความสับสนบ้าง แต่ก็ได้พยายามถอดและสะกดให้ใกล้เคียงดำเดิมให้**มาก**ที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ การสะกดถอยคำโดยถอดจากภาษาหนึ่งไปเป็นอีกภาษาหนึ่ง ให้ออกเสียงได้เหมือนภาษาเดิมนั้น ย่อมไม่มีทางกระทำได้ เพียงออกเสียงได้ใกล้เคียง ก็น่าจะพอแล้ว อย่างไรก็ตาม ในการสะกดชื่อดังกล่าว ผู้เขียนก็ได้ยึดหลักที่กำหนดไว้ในหนังสือ ประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีและประกาศราชบัณฑิตยสถาน เรื่อง กำหนดชื่อทวีป ประเทศฯ เท่าที่จะกระทำได้

วิชาประวัติศาสตร์ เป็นการบันทึกรวบรวมและสรุปเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งได้อุบัติขึ้นในช่วงเวลาหลายร้อยหลายพันปี ลงไว้ในหนังสือจำนวนไม่กี่หน้า จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องมีความเลื่อนลางไม่ชัดแจ้งปะปนอยู่ แล้วปัญหาต่าง ๆ ก็ตามมา เช่น ข้อเท็จจริง

และการตีความ ข้อเท็จจริง หรือแปลความหมายเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ยิ่งย้อนหลังไประยะนานเท่าใด ปัญหาดังกล่าวก็ยิ่งมีมากขึ้น นักประวัติศาสตร์จึงมักจะกล่าวว่า ประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงเร็วและพลังแห่งการเปลี่ยนแปลงก็แข็งแกร่งขึ้นตลอดเวลา การศึกษาวิจัยเพื่อค้นหาข้อเท็จจริงใหม่ ข้อมูลใหม่และการตีความใหม่จากหลักฐานที่ค้นพบใหม่ โดยเฉพาะในด้านโบราณวัตถุ จึงปรากฏอยู่เสมอวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ซึ่งเป็นวิชาค่อนข้างใหม่ ก็คงตกอยู่ในสภาวะเดียวกัน และนับแต่ ค.ศ. 1936 เป็นต้นมา ได้มีการศึกษาค้นคว้าและจัดพิมพ์วิชานี้ ขึ้นอย่างแพร่หลาย

ดังนั้น เพื่อให้ทันกับเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงดังกล่าว เรามีความจำเป็นที่จะต้องคอยติดตามหนังสือ หรือสิ่งพิมพ์ทั้งที่เป็นประวัติศาสตร์ทั่วไป และประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ รวมทั้งหนังสือรายเดือน รายคาบ รายปักษ์หรือวารสาร และบทวิจารณ์หนังสือในด้านนี้ ที่พิมพ์ขึ้นเป็นประจำ ที่ช่วยเพิ่มพูนความรู้ทางประวัติศาสตร์ให้แก่เราอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะหนังสือที่จัดพิมพ์ในรูปวารสารของสถาบันการศึกษาวิจัยในทวีปยุโรปและอเมริกา เช่น Economic History Review ของประเทศอังกฤษ และ The Journal of Economic History ของสหรัฐอเมริกา เป็นต้น

หนังสือประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเล่มนี้ เป็นผลจากการที่ผู้เขียนได้รับความกรุณาจากคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยให้ไปบรรยายวิชานี้แก่นิสิตนักศึกษา เมื่อหลายปีมาแล้ว สมัยท่านศาสตราจารย์จรูญ วิมลศิริ และท่านศาสตร์จารย์อาภรณ์ กฤษณมาระ ดำรง ตำแหน่งเป็นคณบดี ผู้เขียนจึงขอถือโอกาสขอบพระคุณท่านทั้งสองไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง ในการพิมพ์ครานี้ ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณอาจารย์ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อาจารย์คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่ได้ให้ความกรุณาเอื้อเฟื้อรับผิดชอบเกี่ยวกับการจัดพิมพ์ทั้งหมด รวมทั้งบุตรชายผู้เขียนซึ่งเป็นนักศึกษาคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ได้มีส่วนช่วยเหลืออ่านทบทวนหนังสือทั้งเล่มอย่างละเอียดถี่ถ้วน และเสนอ

ข้อคิดเห็นอันมีค่าและเป็นประโยชน์แก่การแก้ไขเพิ่มเติมเป็นอันมาก ตลอดจนภรรยาของผู้เขียนและลูก ๆ ทุกคน ที่ให้กำลังใจและเร่งเร้ามีผลผลักดันให้หนังสือเล่มนี้ เป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาอีกได้

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการทบทวนแก้ไขเพิ่มเติมแล้วก็ตาม ข้อผิดพลาดบกพร่องก็คงจะมีอยู่เป็นธรรมดา ผู้เขียนจึงขออภัยไว้ ณ ที่นี้ด้วย และขอรับผิดในความผิดพลาดบกพร่องทั้งหมดแต่ผู้เดียว

พันเอก สมคิด ศรีสังคม

กรกฎาคม 2525

36 ซอยอารีสัมพันธ์ 11

แขวงสามเสนใน เขตพญาไท

กรุงเทพฯ (10400)

โทร. 279-7772

EUROPE: POLITICAL

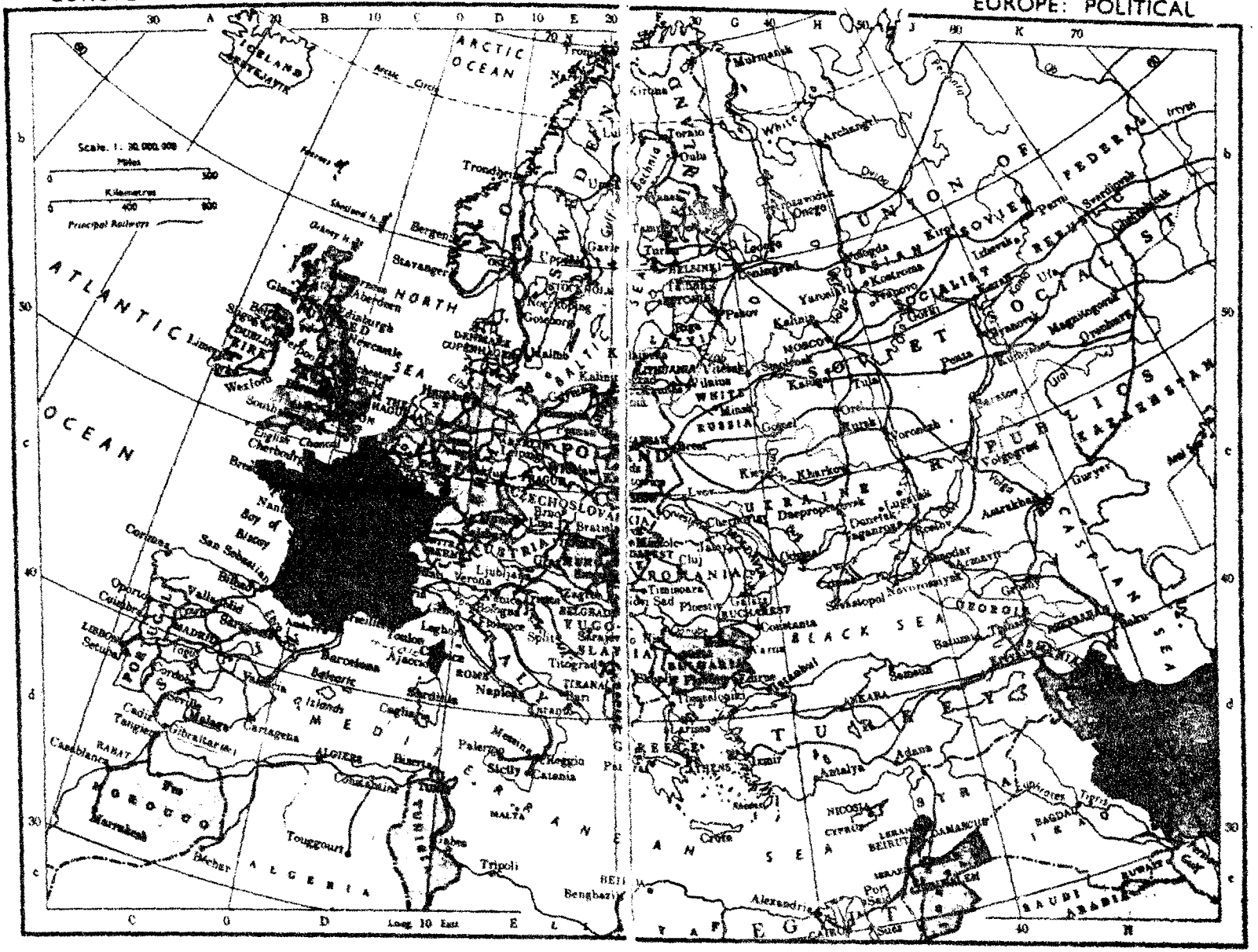

(5)

แผนที่ทวีปยุโรปแสดงพื้นภูมิประเทศ

The topography of Europe

สารบัญ

ข้อความเบื้องต้น	หน้า
1. การศึกษาประวัติศาสตร์	1
2. การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ	6
3. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม	8
4. การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป	11

ภาคหนึ่ง

เศรษฐกิจยุคบรรพกาล

ส่วนที่ 1

วิวัฒนาการของมนุษย์ระยะเริ่มแรก

บทที่ 1	ข้อความทั่วไป	14
บทที่ 2	ยุคหิน	18
	1. ยุคหินเก่า	18
	2. ยุคหินใหม่	20
บทที่ 3	ยุคทองแดง	22
บทที่ 4	ยุคทองสัมฤทธิ์	27
	ความเสื่อมของยุคทองสัมฤทธิ์	33

ส่วนที่ 2

อาณาจักรกรีกและจักรวรรดิ์โรมัน

บทที่ 5	ยุคเหล็กและความยิ่งใหญ่ของกรีก	
	1. อาณาจักรกรีกเก่า	35
	2. ความเสื่อมของอาณาจักรกรีกเก่า	44
	3. อาณาจักรกรีกตะวันออก	45
	4. ความเสื่อมของอาณาจักรกรีกตะวันออก	46

หน้า

บทที่ 6 จักรวรรดิโรมัน

1. สภาวะเศรษฐกิจทั่วไป 48
2. ประวัติศาสตร์ซ้ำรอยในจักรวรรดิโรมัน 54
3. สาเหตุแห่งความล่มจม 56

ภาคสอง

เศรษฐกิจในทวีปยุโรปยุคกลาง

บทที่ 7 ข้อความทั่วไป

1. การแบ่งยุคและเผ่าชนในทวีปยุโรป 64
2. การรุกรานของเผ่าชนไวกิงส์ 72
3. การรุกรานของกลุ่มชนมุสลิมและเผ่าชนมักยาร์ส์ 76
4. จักรวรรดิโรมันตะวันออก 81
5. การค้าในระยะต้นยุคกลาง 83
6. ระบอบศักดินา 85
7. ศาสนจักร 90

บทที่ 8 เศรษฐกิจชนบทในทวีปยุโรปยุคกลาง

1. ระบอบแมนเนอร์ 92
2. ชนชั้นที่ดำรงชีวิตอยู่ในชนบท 96
3. การบริหารกิจการในแมนเนอร์ 102
4. การเพาะปลูกในแมนเนอร์ 103
5. สภาวะทั่วไปทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบท 109

หน้า

บทที่ 9 การเปลี่ยนแปลงของชีวิตในชนบท

1. ข้อความทั่วไป 114

2. การเปลี่ยนแปลงของระบอบแมนเนอร์ในประเทศอังกฤษ 115

การเพิ่มของพลเมือง 116

การขยายตัวของเกษตรกรรมเพื่อการค้า 116

การเปลี่ยนแปลงในระบอบเศรษฐกิจการเงิน 119

การเปลี่ยนแปลงทางสังคม 120

โรคระบาดใหญ่ 122

การควบคุมค่าจ้างแรงงาน 122

การไถถอนแรงงาน 123

การก่อการจลาจลของชาวนา 126

การเปลี่ยนแปลงวิธีการเพาะปลูกของเจ้าที่ดิน 127

การกั้นรั้ว 128

3. การเปลี่ยนแปลงในบางประเทศบนภาคพื้นทวีปยุโรป

ประเทศฝรั่งเศส 130

ประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา 132

ประเทศอิตาลี 135

4. การอพยพเคลื่อนไหวของประชาชนยุคกลาง 137

การอพยพในทวีปยุโรปภาคตะวันตก 138

การอพยพไปภาคตะวันออก 142

หน้า

บทที่ 10 อุตสาหกรรมในยุคกลาง

1. ข้อความทั่วไป 148
2. อุตสาหกรรมสิ่งทอ 152
3. อุตสาหกรรมแก้ว 157
4. อุตสาหกรรมโลหะ 157
5. อุตสาหกรรมกระดาษและการพิมพ์ 158
6. อุตสาหกรรมนาฬิกา 159
7. อุตสาหกรรมอื่น 159
8. อิทธิพลของสงครามครูเสด 161

บทที่ 11 การค้าในยุคกลาง

1. ข้อความทั่วไป 163
2. การค้าภาคเหนือ 174
3. การค้าภาคใต้ 181
4. การค้าระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ 184
5. การค้ากับทวีปเอเชีย 187

บทที่ 12 การควบคุมการค้าและอุตสาหกรรม

1. ศาสนจักรกับเศรษฐกิจ 189

ราคายุติธรรม 190

การเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน 192

2. เมืองกับการควบคุมทางเศรษฐกิจ

การควบคุมอาหาร 194

การควบคุมการเศรษฐกิจทั่วไป 197

หน้า

3. ระบบสมาคมอาชีพ 200

สมาคมพ่อค้า 203

สมาคมช่างฝีมือ 204

บทที่ 13 การจัดระเบียบการค้าและอุตสาหกรรม

1. การจัดระเบียบการค้า

พ่อค้าเร่ 212

พ่อค้าประจำที่ 213

ห้างหุ้นส่วน 214

ตลาดและงานแสดงสินค้า 217

งานแสดงสินค้านครหลวงแห่งเปญ 221

ตัวแทนค้าต่าง 223

2. การก่อตัวของระบอบนายทุน 224

3. การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรม 234

การจัดระเบียบอุตสาหกรรมสิ่งทอ 236

การจัดระเบียบการผลิตในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ 238

การจัดระเบียบงานในอุตสาหกรรมก่อสร้าง 239

4. ชนชั้นกรรมกรในยุคกลาง 241

บทที่ 14 การเงิน การคลังและการธนาคารยุคกลาง

1. การเงิน 244

เงินกระดาษ 249

2. การคลัง 253

การคลังของพระเจ้าแผ่นดินและสันตะปาปา 255

การคลังในประเทศอังกฤษ 259

หน้า

3. การสินเชื่อและการธนาคาร 263

บทบาทของชนชาติยิว 265

การกู้ยืมเงินในประเทศอังกฤษ 267

ภาคสาม

เศรษฐกิจระหว่าง ค.ศ. 1500-1750

บทที่ 15 พื้นฐานการขยายตัวทางเศรษฐกิจ 272

1. ประชากร 273

2. การเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพของพลเมือง 276

3. การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการ 278

4. อิทธิพลของการปฏิรูปทางศาสนา 281

5. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ 285

6. การค้นพบเส้นทางการเดินเรือและดินแดนใหม่ 289

การค้ากับภาคตะวันออก 294

การค้ากับทวีปแอฟริกา 296

ผลิตผลจากอเมริกา 298

ขุมทรัพย์ในอเมริกา 301

7. ระดับราคา 302

8. รัฐกับเศรษฐกิจ 311

การหารายได้ของรัฐ 313

การสร้างจักรวรรดิในภาคโพ้นทะเล 317

หน้า

บทที่ 16 เศรษฐกิจของบางประเทศ

1. ข้อความทั่วไป 319
2. ประเทศเยอรมนี 320
3. ประเทศอิตาลี 322
4. ประเทศโปร์ตุเกส 325
5. ประเทศสเปน 327
6. ประเทศเบลเยี่ยม 336

บทที่ 17 เศรษฐกิจในประเทศฮอลันดา

1. ข้อความทั่วไป 340
2. อุตสาหกรรม 347
3. การเกษตร 349
4. บทบาทของนครอัมสเตอร์ดัม 350
5. ธนาคารแห่งนครอัมสเตอร์ดัม 352
6. อวสานแห่งความยิ่งใหญ่ของฮอลันดา 353

บทที่ 18 เศรษฐกิจของประเทศฝรั่งเศส

1. ข้อความทั่วไป 359
2. การพัฒนาเศรษฐกิจทั่วไป 363
3. การเกษตร 366
4. อุตสาหกรรม 368
5. การค้าภายใน 375
6. การค้าต่างประเทศ 379
7. จักรวรรดิฝรั่งเศส 381
8. ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจระหว่างศตวรรษที่ 18 385

หน้า

บทที่ 19 เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษ

1. ข้อความทั่วไป 388

2. การเกษตร 394

การกั้นรั้ว 398

3. อุตสาหกรรม 408

อุตสาหกรรมสิ่งทอ 409

อุตสาหกรรมเหมืองแร่และโลหะ 413

อุตสาหกรรมเหล็ก 414

อุตสาหกรรมถ่านหิน 416

อุตสาหกรรมโลหะประเภทอื่น 416

4. การค้า 417

การขยายตัวของกรุงลอนดอน 418

การค้าต่างประเทศ 419

5. ปัญหาทางสังคม และกฎหมายสงเคราะห์คนจน 424

ปัญหาการว่างงานและความยากจน 425

กฎหมายแรงงาน 430

กฎหมายสงเคราะห์คนจน 433

6. การเงิน การคลังและการธนาคาร 441

การเงิน 441

การคลัง 446

หนี้สาธารณะ 450

การธนาคาร 453

นายธนาคารพ่อค้าทอง 455

ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ 458

หน้า

7. ผลประโยชน์ในภาคโพ้นทะเล 463

8. อุตสาหกรรมการเดินเรือ 467

บทที่ 20 การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรมและการค้า

1. ข้อความทั่วไป 471

2. การขยายตัวของลัทธินายทุน 471

3. การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรม 475

ระบบครัวเรือนหรือระบบจ่ายงาน 477

4. สภาพความเป็นอยู่ของคนงาน

ฐานะของคนงาน 480

สมาคมกรรมกร 482

สภาวะการทำงานของชนชั้นกรรมกร 484

5. การจัดหน่วยงานวิสาหกิจ

ตระกูลเมดิชี 486

ตระกูลฟุกเกอร์ 487

ห้างหุ้นส่วน 489

บริษัท 490

บริษัทอินเดียตะวันออก 492

บทที่ 21 การเงิน การธนาคารและตลาดหลักทรัพย์

1. การเงิน 499

ตราสารการค้า 504

2. การธนาคาร 507

3. ตลาดหลักทรัพย์ 518

หน้า

บทที่ 22 แนวความคิดทางเศรษฐศาสตร์

1. ข้อความทั่วไป 524

2. ลัทธิพาณิชยนิยม 526

3. ลัทธิพาณิชยนิยมในสเปน และโปรตุเกส 527

4. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศฮอลันดา 529

5. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศอังกฤษ 531

6. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศฝรั่งเศส 534

7. ลัทธิพาณิชยนิยมกับอาณานิคม 537

8. การเสื่อมของลัทธิพาณิชยนิยม 544

สรุป 549

สารบัญแผนที่ แผนผัง ตารางและกราฟ

หน้า

1. แผนที่ทวีปยุโรปแสดงอาณาเขตประเทศ (5)
2. แผนที่ทวีปยุโรปแสดงพื้นภูมิประเทศ (6)
3. แผนที่แสดงบ่อเกิดแห่งอารยธรรม ระหว่างช่วงเวลา 3000 ปี ถึง 1000 ปี ก่อน ค.ศ. 28
4. แผนที่แสดงอาณาเขตของจักรวรรดิโรมันในศตวรรษที่ 4 51
5. แผนที่แสดงการอพยพของเผ่าเยอรมันระหว่างศตวรรษที่ 4 - 6 69
6. แผนที่แสดงการอพยพและการรุกรานของเผ่าไวกิงส์ ชาวมุสลิม และเผ่ามักยาร์ส์ ระหว่างศตวรรษที่ 8 - 10 74
7. แผนที่แสดงระบบนาสามทุ่งของระบบแมนเนอร์ในยุคกลาง 107
8. แผนที่แสดงหัวเมืองศูนย์การค้าและเส้นทางการค้าทวีปยุโรปยุคกลาง 176
9. ตารางแสดงจำนวนประชากรทวีปยุโรปโดยประมาณในช่วง 400 ปี ก่อน ค.ศ. ถึง ค.ศ. 1950 275
10. แผนที่แสดงการค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ สมัยศตวรรษที่ 16 292
11. แผนที่แสดงสถานีการค้าของพ่อค้าชาวยุโรปในภาคตะวันออกระหว่าง ค.ศ. 1500 - 1800 293
12. กราฟแสดงมูลค่าโลหะเงินและทองคำที่ประเทศสเปนได้รับจากโลกใหม่ ระหว่างศตวรรษที่ 16 - 17 300
13. กราฟแสดงแนวโน้มของราคาข้าวสาลีในทวีปยุโรปตะวันตกและยุโรปกลางระหว่าง ค.ศ. 1500 - 1750 303
14. แผนที่แสดงเขตศุลกากรใหญ่ทั้ง 5 ในประเทศฝรั่งเศสในศตวรรษที่ 17 376
15. แผนที่แสดงจักรวรรดิภาคโพ้นทะเลของ 5 มหาอำนาจในปลายศตวรรษที่ 17 532

หนังสือที่ใช้ประกอบการเรียบเรียง

Shepard B. Clough and
Richard T. Rapp : European Economic History (1975)

Herbert Heaton : Economic History of Europe (1948)

Carlo M. Cipolla : The Fontana Economic History of Europe (1975)

Arthur Birnie : An Economic History of the British Isles (1950)

D.W. Roberts : An Outline of the Economic History of England (1964)

George Southgate : English Economic History (1950)

Milton Briggs and
Percy Jordan : Economic History of England (1957)

T. Walter Wallbank etc. : Civilization Past and Present(1974)

Joseph R. Strayer etc. : The Course of Civilization Volume I (1961)

ข้อความเบื้องต้น

๑. การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์

นักประวัติศาสตร์บางท่านกล่าวว่า มนุษย์ทุกคนต่างก็เป็นนักประวัติศาสตร์ด้วยกันทั้งนั้นซึ่งก็น่าจะเป็นความจริง เพราะว่ามนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นใด มีอาชีพใด ไม่ว่าจะเป็นชาวนา กรรมกร ปัญญาชน นักการเมือง นักปกครอง หรืออาชีพใดอื่น ต่างก็มีประวัติชีวิต หรือประสบการณ์ในอดีตตามอาชีพ หรือฐานะในทางสังคมของแต่ละคน

ผู้ที่ประกอบอาชีพเป็นชาวนา ก็อาจมีประสบการณ์ในชีวิตอย่างกว้างขวางไม่แพ้บุคคลในอาชีพอื่น หรือชนชั้นอื่น กล่าวคือ ในฐานะที่เป็นพ่อบ้านหรือแม่บ้าน ชาวนาย่อมผ่านชีวิตในการปกครองลูกหลานหรือสมาชิกภายในครอบครัวของตนมาเป็นอันมาก ในด้านเศรษฐกิจ ชาวนาก็ย่อมมีประสบการณ์ในการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ในการปรับปรุงวิธีการเกษตรและอุปกรณ์การเกษตรให้ดีขึ้น เช่น ไถ คราด พลั่ว เสียม ในด้านการเงิน ชาวนาก็จะต้องพิจารณารายรับรายจ่ายของตนว่าทำอย่างไร จึงจะพอใช้หรือบำบัดความต้องการภายในครอบครัวได้ตามความจำเป็น หรือเก็บออมเพื่อนำไปใช้ในการลงทุนเกี่ยวกับการเพาะปลูกฤดูต่อไป หรือถึงคราวเดือดร้อนก็อาจใช้วิธีกู้ยืมจากเพื่อนบ้านหรือผู้ให้กู้ยืมเงินในท้องถิ่น หรือจากธนาคาร และในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชน ชาวนาก็ย่อมมีส่วนร่วมในการพัฒนากิจกรรมของชุมชนมากน้อยแล้วแต่สถานภาพทางสังคมของแต่ละคน

สิ่งดังกล่าวมาข้างต้นล้วนแต่เป็นประสบการณ์ หรือบทเรียนในชีวิตที่ชาวนาแต่ละคนได้สะสมพอกพูนไว้ และแต่ละคนต่างก็มีประสบการณ์หรือบทเรียนในชีวิตแตกต่างกัน การแก้ปัญหาประจำวัน การแสวงหาความรู้เพิ่มเติม หรือการวางแผนงานในอนาคต หากชาวนาไม่ย้อนกลับไปพิจารณาประสบการณ์ หรือบทเรียนในอดีตประกอบด้วยแล้ว คงยากที่จะประสบความสำเร็จได้ และหลักการดังกล่าวนี้คงนำไปใช้กับบุคคลทุกชั้นทุกอาชีพโดยไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้

ในสังคมมนุษย์ส่วนรวมก็เช่นเดียวกัน ไม่มีชุมชนใดหรือสถาบันใดที่จะดำเนินกิจกรรมของตนให้ต่อเนื่องถาวรต่อไปได้ โดยไม่มีการย้อนกลับไปพิจารณาถึงประสบการณ์หรือบทเรียนในอดีตของตน ประสบการณ์ร่วมกันของมนุษย์แต่ละคนในอดีตมีบทบาทอย่างสำคัญที่ช่วยเชื่อมประสานมนุษย์ให้กลายเป็นชุมชนขึ้น ประสบการณ์หรือบทเรียนของมนุษย์ ไม่ว่าในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมหรือด้านอื่นใด ได้กลายเป็นประวัติศาสตร์ของมนุษย์ ซึ่งมีประโยชน์แก่มนุษย์อย่างมหาศาล ทั้งในปัจจุบันและอนาคต. ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวในอดีตได้ช่วยให้มนุษย์มีโอกาสที่จะแสวงหาแนวทางแก้ปัญหาความยุ่งยากของตนได้สะดวกยิ่งขึ้น อดีตได้แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ต้องเผชิญกับปัญหานานาชนิด ที่เราพยายามหาทางแก้ และปรับปรุงการดำรงชีวิตของเราให้ดีขึ้น บทเรียนหรือประสบการณ์ในอดีตที่เราสะสมพอกพูนไว้ย่อมช่วยสอนและชี้ให้เราเข้าใจ เพื่อขบแก้ปัญหาในปัจจุบันได้

ประวัติศาสตร์เป็นวิชาที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ของสังคมในอดีต การศึกษาวิชานี้โดยทั่วไปจึงเป็นการค้นหาข้อเท็จจริงอันเกี่ยวกับชุมชนในสมัยต่าง ๆ ว่า ได้อุบัติขึ้นมาอย่างไร มีลักษณะอย่างไรและได้เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร ทำไมเหตุการณ์บางอย่างจึงเกิดขึ้น มีเงื่อนไขอย่างไรหรืออะไรทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ประวัติศาสตร์ได้สอนให้เราเห็นสังคมมนุษย์ทั้งในด้านเป็นคุณและด้านเป็นโทษมาแล้ว แต่สมัยดึกดำบรรพ์ว่า ในบางกรณีมนุษย์ได้ประสบความสำเร็จก้าวหน้าอย่างใหญ่หลวง บางกรณีกลับประสบความล้มเหลว แม้กระทั่งหายนะล่มจม เพราะเหตุแห่งความบกพร่องผิดพลาดและความชั่วโฉดของบุคคลชั้นนำ จักรวรรดิ์รุ่งเรืองยิ่งใหญ่แต่ในที่สุดก็เสื่อมทรุดพังทลาย

การศึกษาวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ในอดีต จะทำให้เราพบเงื่อนงำแห่งปัจจัยต่าง ๆ ที่เป็นมูลเหตุและผลแห่งความเจริญและความเสื่อมของชุมชน ตลอดจนกระแสแห่งเหตุการณ์และพลังทั้งหลายในสังคมที่ช่วยส่งเสริมให้เกิดความเจริญก้าวหน้า หรือเป็นอุปสรรคนำไปสู่ความเสื่อมของมนุษย์แต่ละสมัย นอกจากนี้การศึกษา

ประวัติศาสตร์จะช่วยให้เราเข้าใจมูลเหตุจูงใจ และการขัดแย้งของมนุษย์ ทั้งที่เกี่ยวกับประชาชนทั่วไปและบุคคลชั้นนำผู้มีบทบาทในการสร้างชาติบ้านเมืองนั้นว่า มีส่วนในการสร้างเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ของแต่ละสมัยอย่างไร การศึกษาประวัติศาสตร์ที่ถูกต้อง หาใช่เป็นเรื่องที่เรียนรู้เพียงประวัติชีวิตและเหตุการณ์อันเกี่ยวกับบุคคลสำคัญเท่านั้นไม่ แต่เป็นเรื่องที่ต้องพัวพันไปถึงประชาชนทุกชั้น ไม่ว่ามั่งมีหรือยากจน ไม่จำกัดอาชีพหรือเพศ แม้บุคคลเหล่านี้จะไม่มีชื่อปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ แต่เขาทั้งมวลก็มีบทบาทในการสร้างเหตุการณ์ในอดีตไม่น้อยเช่นเดียวกัน

ประวัติศาสตร์สอนให้เราเห็นว่า ไม่มีมนุษย์คนใดที่มีลักษณะสมบูรณ์แท้ปราศจากข้อบกพร่องผิดพลาด ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ นักการเมือง, นักปกครอง ปัญญาชนหรือชนชั้นอื่นใด สังคมประกอบขึ้นด้วยมนุษย์ประเภทต่าง ๆ ดีเลวมั่งมียากจน นอกจากนี้แนวความคิด เทคโนโลยี สถาบันสังคมและพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคม ก็มีลักษณะสลับซับซ้อนน่าฉงน และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทั้งก็มีอิทธิพลเหนือการเปลี่ยนแปลงของสังคม และในบางกรณีก็เชื่อมโยงกันเป็นลูกโซ่ ตัวอย่างในประวัติศาสตร์หาได้ไม่ยาก เช่น ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของอุตสาหกรรมสิ่งทอในทวีปยุโรปยุคใหม่ ระหว่างศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ทำให้มีการใช้ผ้าฝ้ายที่อาจซักน้ำได้ง่ายอย่างแพร่หลาย ได้ทำให้สุขลักษณะของชาวยุโรปสมัยนั้นดีขึ้น และส่งผลช่วยให้อัตราการตายของประชากรลดลง ในขณะเดียวกันอัตราการเกิดก็สูงขึ้น ซึ่งมีผลต่อเศรษฐกิจอีกมากมาย เมื่อกล่าวถึงเกี่ยวกับฝ้ายมีมาก ยอมเป็นการส่งเสริมการปลูกฝ้ายในสหรัฐอเมริกา แล้วในขณะเดียวกันก็ส่งเสริมระบบทาสไปพร้อมกันด้วย เพราะแรงงานทาสมีความจำเป็นสำหรับการเพาะปลูกในสมัยนั้น แล้วก็นำไปสู่การขัดแย้งระหว่างรัฐ-ภาคเหนือและรัฐภาคใต้ จนกระทั่งเกิดสงครามกลางเมืองขึ้นในปลายศตวรรษที่ ๑๙

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในอดีต นักประวัติศาสตร์มักจะตั้งคำถามเสมอมาว่า ทำไมเหตุการณ์นั้นจึงอุบัติขึ้น ทำไมจึงมีเงื่อนไขเช่นนั้น อะไรเป็นสาเหตุให้เกิดการเปลี่ยนแปลง การค้นหาคำตอบก่อนสมัยคาร์ล มาร์กซ์ (ค.ศ. ๑๘๑๘ - ๑๘๘๓)

มักจะมองไปยังสาเหตุอันเกี่ยวกับด้านกฎหมาย การเมือง ศาสนา กษัตริย์หรือการแย่งชิงราชบัลลังก์ สงคราม จากการกระทำของพระผู้เป็นเจ้า หรือชนชั้นนำบางคนทั้งหญิงชาย โดยมองข้ามปัจจัยทางเศรษฐกิจ ซึ่งตามความเป็นจริงมีอิทธิพลเหนือประวัติศาสตร์ของมนุษย์ในทุกด้าน แต่พอถึงสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๙ แนวความคิดดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง บุคคลสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดดังกล่าว คือ คาร์ล มาร์กซ์ ในการแปลความหมายของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในประวัติศาสตร์ เขาได้ละทิ้งแนวความคิดดั้งเดิมทั้งสิ้น และได้สร้างหลักใหม่หลักเดียวขึ้น โดยให้ชื่อว่า หลักเศรษฐกิจในการตีความประวัติศาสตร์ (economic interpretation of history) ซึ่งอาจสรุปโดยย่อได้ดังนี้

การที่เราจะเข้าใจยุคใดหรือเหตุการณ์ใด มีกุญแจอันเดียวที่จะเปิดประตูไปสู่ความเข้าใจนั้นคือกุญแจเศรษฐกิจ ทั้งนี้เนื่องจากมนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการทำงานในสังคม ลักษณะของงาน วิถีการผลิต และการแลกเปลี่ยนรวมทั้งความสัมพันธ์ทางสังคมที่อุบัติขึ้นจากการทำงานนั้น จึงเป็นหลักอันเดียวที่จะนำไปใช้ในการอธิบายประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาและประวัติศาสตร์การเมืองของมนุษย์ องค์กรและวิธีการทางเศรษฐกิจเป็นผู้สร้างชนชั้นในสังคม เปลี่ยนแนวความคิด ก่อรูปการปกครอง ชี้แนะนโยบายและกำหนดประมวลความประพฤติของมนุษย์ รัฐบาลเป็นข้ารับใช้ชนชั้นเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีอิทธิพลที่สุด กฎหมายที่ตราขึ้นก็เป็นการแสดงออกซึ่งเจตนารมณ์ของชนชั้นดังกล่าว การดิ้นรนต่อสู้ทั้งมวลเป็นการดิ้นรนต่อสู้ของชนชั้น สงครามทั้งมวลมีวัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงใด ๆ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงวิธีการผลิต และมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชนชั้นในสังคม

แม้ทฤษฎีข้างต้นซึ่งยึดหลักเศรษฐกิจหลักเดียวในการตีความประวัติศาสตร์นั้นจะมีจุดอ่อนก็ตาม แต่หลักนี้ได้มีบทบาทอย่างสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของนักประวัติศาสตร์ที่ยึดแนวความคิดยุคก่อนคาร์ล มาร์กซ์ และในปัจจุบันนี้ ย่อมเป็นที่รับรองกันโดยทั่วไปแล้วว่า เศรษฐกิจเป็นปัจจัยหลักที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทาง

สังคม อย่างไรก็ตาม ทั้งนี้มิได้หมายความว่า เราจะมองข้ามปัจจัยอื่นทั้งหมดก็หาไม่ ปัจจัยด้านการเมือง ศาสนา ภูมิปัญญาและการทหาร แม้จะไม่โดดเด่น ก็มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน

ดังนั้น ประวัติศาสตร์จึงสอนให้เราเข้าใจว่า เหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งที่อุบัติขึ้น ย่อมมีสาเหตุนานาประการ คำอธิบายแบบง่าย ๆ โดยยึดหลักเพียงหลักเดียวย่อมไม่เพียงพอและมีทางผิดพลาดได้ง่าย

อนึ่ง การศึกษาแง่มุมของประวัติศาสตร์ดังที่กล่าวข้างต้น อาจทำให้เราเข้าใจเกี่ยวกับพลังต่าง ๆ ที่มีส่วนก่อให้เกิดความก้าวหน้า หรือความเสื่อมของสังคมในอดีต และในขณะเดียวกันอาจช่วยให้เราพยากรณ์หรือคาดคะเนเหตุการณ์ในอนาคตง่ายขึ้น เพราะโดยปกติมนุษย์ไม่ว่าชาติใด ภาษาใด หรือชนชั้นใด ไม่ว่าจะรวมกันเข้าเป็นหมู่ชนถาวรหรือชั่วคราวก็ตาม เมื่ออยู่ในสภาวการณ์เดียวกันหรือคล้ายคลึงกัน ก็มักจะมีปฏิกริยาต่อสภาวการณ์นั้น ไปในลักษณะเหมือนกันหรือคล้ายคลึงกันเสมอ ในทำนองเดียวกัน การพัฒนากิจกรรมของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจหรือสังคมหรือกิจกรรมสาขาใดอื่น หากได้ดำเนินไปหรือมีความโน้มเอียงไปตามทิศทางใดโดยแน่นอนแล้ว เราก็พอจะคาดคะเนได้ว่า คงจะดำเนินไปตามทิศทางนั้นต่อไป เว้นแต่จะมีพลังอื่นอันเป็นปฏิปักษ์คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งไว้

ในที่สุด เราอาจสรุปได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นการค้นคว้าเพื่อเข้าใจสภาวะของมวลมนุษย์ที่รวมกันอยู่ในสังคมในอดีต เป็นการค้นหากฎหรือปัจจัย ซึ่งมีอิทธิพลบังคับเหนือสภาวะเหล่านั้นและซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงผันแปรดังที่เราเรียกว่า ความเจริญหรือความเสื่อม การพัฒนาหรือการชะงักงันของสังคม เป็นการศึกษาเพื่อเข้าใจกระบวนการที่ทำให้รัฐได้กำเนิดขึ้น หรือเสื่อมและแตกสลายไป ไม่ว่าจะเป็นกรณีที่ค่อย ๆ ดำเนินไป หรืออุบัติขึ้นโดยฉับพลันทันที และเป็นการค้นหาสิ่งแวดล้อมทั้งมวล ที่มีผลกระทบต่อวิถีทางอันเป็นบ่อเกิดแห่งอำนาจรัฐ และวิถีทางแห่งชีวิตของมนุษย์ในชุมชนแต่ละสมัย จากการศึกษาดังกล่าวนี้ จะทำให้เรารู้

ถึงประสบการณ์และได้รับบทเรียน จากการกระทำของมนุษย์ในอดีตอย่างมากมาย แม้จะไม่เป็นสิ่งประกันว่า เราจะสามารถตอบโต้กับการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ได้อย่างถูกต้อง แต่การเรียนรู้สาเหตุของการเปลี่ยนแปลง ย่อมมีส่วนที่จะทำให้การตัดสินใจของเรามีคุณภาพดีขึ้น และการตัดสินใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ในสังคมนั้น หาได้ยากยิ่งด้วยในปัจจุบันนี้

๒. การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

ในเบื้องต้น เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาและเพื่อความเข้าใจแจ่มแจ้ง เราจึงแยกวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ (Economic History) วิชาเศรษฐศาสตร์ (Economics) และวิชาประวัติศาสตร์ลัทธิเศรษฐกิจ (History of Economic Doctrines) ออกต่างหากจากกัน แม้ว่าในทางปฏิบัติเป็นการยากที่จะแยกวิชาเหล่านี้ออกจากกันได้โดยเด็ดขาดก็ตาม

สำหรับวิชาเศรษฐศาสตร์ เราศึกษาในด้านทฤษฎีซึ่งเป็นหลักทั่วไปเกี่ยวกับปัญหาทางเศรษฐกิจบางเรื่องโดยเฉพาะ ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาเรื่องเหล่านั้นอย่างละเอียดถี่ถ้วน เช่น ทฤษฎีอุปสงค์ (demand) และอุปทาน (supply) ทฤษฎีค่าจ้าง ดอกเบี้ยและกำไร ทฤษฎีการค้าระหว่างประเทศเป็นต้น อย่างไรก็ดี การศึกษาวิชานี้นอกจากจะศึกษาทางทฤษฎีแล้ว ผู้ศึกษายังจำต้องรู้ข้อเท็จจริงทางเศรษฐกิจซึ่งเป็นอยู่ในปัจจุบันนั้นด้วย เป็นการศึกษาทฤษฎีและปัญหาเศรษฐกิจตามข้อเท็จจริงที่ปรากฏอยู่ไปพร้อมกัน การศึกษาแบบนี้เรียกกันว่า เศรษฐศาสตร์ภาคพรรณนา (Descriptive Economics)

ส่วนวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ นั้น มุ่งต่อการศึกษาข้อเท็จจริงของเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในอดีต ซึ่งเป็นเรื่องราวที่มีส่วนกระทบกระเทือนต่อชีวิตมนุษย์ในด้านที่เกี่ยวกับการทำมาหาเลี้ยงชีพหรือการเสาะแสวงหาโภคทรัพย์มาเพื่อบำบัดความต้องการ

ทางวัตถุของตน อีกนัยหนึ่ง หากเราจะเรียกประวัติศาสตร์เศรษฐกิจว่าเป็นประวัติการเปลี่ยนแปลงหรือการพัฒนาเศรษฐกิจในอดีต ก็คงจะไม่ไกลจากความหมายอันแท้จริงนัก

Sir William Ashley นักเศรษฐศาสตร์อังกฤษที่สำคัญคนหนึ่งได้ให้ความหมายวิชานี้ไว้ว่า "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ซึ่งได้แก่ประวัติศาสตร์แห่งกิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์นั้นคือ ประวัติศาสตร์แห่งการที่มนุษย์ใช้สิ่งแวดล้อมของตนเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งดำรงชีวิต และเพื่อบำบัดความต้องการทางวัตถุอันผูกพันอยู่กับการดำรงชีวิตนั้น"

W. Cunningham ให้ความหมายของวิชานี้ไว้อย่างสั้น ๆ ว่า "ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจคือการศึกษาความก้าวหน้าทางวัตถุ"

การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ทางเกษตร อุตสาหกรรมและพาณิชยกรรม รวมทั้งเทคนิค เครื่องมือและเครื่องจักรกล กระบวนการผลิต การขนส่ง และการคมนาคม การเงิน การธนาคาร การภาษีอากร และกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ซึ่งได้ดำเนินมาในอดีต

สำหรับวิชาประวัติศาสตร์ลัทธิเศรษฐกิจนั้น เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติแนวความคิด หรือหลักปรัชญาทางเศรษฐศาสตร์ของนักปราชญ์ทางนี้แต่ละบุคคล หรือแต่ละสำนักซึ่งเกี่ยวกับปัญหา และการแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของสมัยต่าง ๆ เช่น แนวความคิดทางเศรษฐกิจตามลัทธิพาณิชยนิยม (Mercantilism) หลักเศรษฐศาสตร์ตามแนวความคิดของนักเศรษฐศาสตร์สำนักฟีซิโอครัต (Physiocrats) และของอดัม สมิธ (Adam Smith) เป็นต้น

โดยที่วิชาทั้งสามนี้มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันอย่างใกล้ชิด การศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์จึงมีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไปพร้อมกันด้วยในทำนองเดียวกัน หากเราไม่มีความรู้เกี่ยวกับหลักเศรษฐศาสตร์อยู่บ้าง ก็เป็นการยากที่เราจะเข้าใจวิถีทางแห่งการเปลี่ยนแปลง หรือการพัฒนาเศรษฐกิจให้แจ่มแจ้งได้เท่าที่ควร อนึ่ง ในการศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ก็ดี วิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจก็ดี หากเราไม่มีความรู้เกี่ยวกับแนวความคิดหรือลัทธิเศรษฐกิจของนักปราชญ์สมัยต่าง ๆ ว่า มีความเห็น

พ้องหรือแตกแยกขัดแย้งกันอย่างไรบ้าง การศึกษาวิชาข้างต้นก็ย่อมไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะว่าแนวความคิดทางเศรษฐกิจที่นักปราชญ์สำคัญบางคนได้วางไว้แต่ละสมัยนั้น มีผลกระทบกระเทือนและมีอิทธิพลเหนือทรรศนะ และนโยบายเศรษฐกิจของรัฐบาล ตลอดจนการกระทำของนักเศรษฐกิจ นักปกครอง และนักปราชญ์ทั่วไปในสมัยนั้น ๆ และสมัยต่อมา แม้กระทั่งสมัยปัจจุบันนี้เป็นอันมาก

๓. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

ในสังคมมนุษย์นั้นไม่ว่ายุคใดสมัยใด สภาวะเศรษฐกิจและสังคม มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันโดยใกล้ชิด ยากที่จะแยกออกจากกันได้ สภาวะเศรษฐกิจหมายถึงสภาวะการทำมาหากินของมนุษย์ ซึ่งในสาระสำคัญได้แก่การประกอบอาชีพในทางเกษตรอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและในทางเศรษฐกิจสาขาอื่น ส่วนสภาวะสังคม หมายถึงสภาวะความเป็นอยู่ทั่วไปของประชาชนที่มิใช่เรื่องเกี่ยวกับการทำมาหากินโดยตรง เช่น สภาวะบ้านที่อยู่อาศัย สภาวะในโรงงาน หรือสถานที่ทำงานอื่น การสาธารณสุข การศึกษา ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ตลอดจนสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ เป็นต้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นไปในทางเจริญรุ่งเรือง หรือเสื่อมโทรม การเปลี่ยนแปลงทางสังคมก็มักจะดำเนินไปตามทิศทางเดียวกัน

ชุมชนหรือสังคมมนุษย์ของเรานี้ น่าจะเปรียบเสมือนหนึ่งร่างกายของมนุษย์ สัตว์หรือพืช ซึ่งมีเรือนร่างหรือโครงสร้างโดยเฉพาะและมีลักษณะแตกต่างกันเป็นรายๆไป และแต่ละเรือนร่างก็ประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม และพยายามปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมอยู่ตลอดเวลา สำหรับอวัยวะของสังคมนั้น คงได้แก่สถาบันต่าง ๆ เช่น สถาบันการเมืองการปกครอง สถาบันเศรษฐกิจ การศึกษา ศาสนา วัฒนธรรม ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับอวัยวะของร่างกายมนุษย์ และต่างก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันโดยใกล้ชิด การเปลี่ยนแปลงของอวัยวะส่วนหนึ่งไม่ว่าจะเป็นไปในลักษณะเป็นคุณหรือเป็นโทษ ย่อมมีส่วนกระทบกระเทือนอวัยวะ

ส่วนอื่นเสมอ มากหรือน้อยแล้วแต่ความสำคัญ และความสัมพันธ์ต่อเนื่องระหว่างอวัยวะแต่ละส่วนเป็นเรื่องเป็นรายไป ในสังคมมนุษย์ หากสถาบันการปกครอง ซึ่งเปรียบเสมือนอวัยวะของชุมชนที่สำคัญส่วนหนึ่งเสื่อมโทรมลงแล้ว ย่อมจะก่อให้เกิดผลสะเทือนแก่สถาบันอื่น และอาจทำให้ชีวิตของประชาชนส่วนรวมเปลี่ยนแปลงผันแปรไปในทางเสื่อมโทรมได้ หรือหากเรามีระบบการศึกษาที่บกพร่อง เราจะหวังที่จะให้การพัฒนาเศรษฐกิจของชุมชนตลอดจนความเป็นอยู่ทั่วไปของประชาชน ดำเนินไปด้วยดีนั้นคงยากมาก

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอาจเปรียบได้กับการโยนก้อนอิฐลงไปในสระน้ำซึ่งยังผลให้น้ำกระเพื่อมแผ่รัศมีไปรอบด้าน และยังเกิดอาการสั่นสะเทือนโดยทั่วไป มากน้อยแล้วแต่ขนาดของก้อนอิฐ และระยะทางที่วัตถุอันจะรับความสะเทือนนั้นอยู่ห่างจากจุดศูนย์กลางของรัศมีแห่งการกระเพื่อมของน้ำเพียงใด

สิ่งที่พึงระลึกอีกประการหนึ่งก็คือ สังคมมนุษย์และสิ่งแวดล้อมตลอดจนเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อุบัติขึ้นในสังคมแต่ละสมัย มนุษย์เป็นผู้สร้างหรือมีบทบาทก่อให้เกิดขึ้นอย่างสำคัญ แล้วมนุษย์ก็ดำรงชีวิตอยู่ภายใต้สิ่งเหล่านั้น และในขณะเดียวกันสิ่งเหล่านั้น ก็มีอิทธิพลเหนือทัศนะและการกระทำของมนุษย์อยู่ตลอดเวลา ซึ่งเราจะเห็นได้จากข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ไม่ยากนัก เช่น การประดิษฐ์เครื่องจักรกลสำหรับใช้แทนแรงงานมนุษย์ที่มีอิทธิพลช่วยเปลี่ยนแปลงชีวิตในทางเศรษฐกิจและสังคมของมนุษย์อย่างมหาศาล

อนึ่ง เมื่อเราพิจารณาข้อเท็จจริงทางเศรษฐกิจในอดีตแล้ว เราจะเห็นว่าสังคมมนุษย์เรานี้มักจะมีลักษณะพิเศษที่ฝังแน่นอยู่อย่างหนึ่ง คือความไม่อยากเปลี่ยนแปลงจากสภาวะที่เป็นอยู่ในขณะใดขณะหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่า ลัทธิอนุรักษ์นิยมหรือจารีตนิยม (Conservatism) ลักษณะทำนองนี้มีปรากฏอยู่ในสังคมไม่ว่าจะเป็นสังคมที่ล้าหลังหรือก้าวหน้าเพียงใด แม้ในหมู่ชนที่ถือกันว่า ก้าวหน้าที่สุด ซึ่งพยายามดำเนินการปฏิวัติหรือปฏิรูปสังคมอย่างเต็มที่ ก็ยังปรากฏว่า การปฏิวัติหรือการปฏิรูปนั้น ได้ดำเนินไปเพียงแต่ในด้านหนึ่งเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงไม่ว่าจะเป็นไปในลักษณะใดรูปใดจะถูกต้อง

สมบูรณ์ หรือถือว่ายุติธรรมตามทฤษฎีเพียงใด ก็ไม่วายที่จะต้องเผชิญกับความรังเกียจเดียดฉันท์ หรือการคัดค้านของคนจำนวนไม่น้อยเสมอ และก็ยากที่จะให้ได้รับความเห็นดีเห็นชอบจาก หรือให้ความพึงพอใจแก่ประชาชนทั่วทุกคน ในปัจจุบันนี้ แม้ทัศนะในทางเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก ก็ยังมีชุมชนบางหมู่ซึ่งเราถือว่าได้เจริญรุ่งเรืองทางวัตถุอย่างมากมายนั้น ปล่อยให้ชนส่วนมากหรือบางส่วนในสังคมของตนตกอยู่ในสภาวะที่น่าสังเวช ไม่มีอะไรดีขึ้นไปกว่าสมัยปู่ย่าตาทวดของเขานัก

ในการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเราจะต้องไม่มองข้ามข้อสังเกตที่กล่าวข้างต้น หาไม่แล้วย่อมเป็นการยากที่จะทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องราวและเหตุการณ์ในด้านเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละสมัยได้โดยแจ่มแจ้ง

สิ่งที่พึงระมัดระวังอีกประการหนึ่งก็คือ การเปรียบเทียบสภาวะเศรษฐกิจและสังคม หรือมาตรฐานการครองชีพของประชาชนในประเทศต่าง ๆ ว่า ดีกว่าสูงต่ำหรือแตกต่างกันอย่างไร เพราะเป็นเรื่องที่อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิด หรือเข้าใจไขว้เขวได้ง่ายที่สุด ทั้งนี้ ก็เนื่องจากระดับหรือขั้นแห่งการเปลี่ยนแปลง หรือการพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละประเทศไม่เหมือนกัน ไม่ว่าประเทศเหล่านั้นจะเป็นประเทศอุตสาหกรรมหรือเกษตรกรรมก็ตาม นอกจากนี้ สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ วัฒนธรรม ทัศนะตลอดจนวิถีทางแห่งชีวิตของชุมชนในแต่ละประเทศ ก็แตกต่างกัน ซึ่งทำให้การเปรียบเทียบยากยิ่งขึ้น

ข้อสังเกตอันสำคัญประการสุดท้ายก็คือ ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ทั้งนี้ก็เนื่องจากประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นสาขาหนึ่งของประวัติศาสตร์ทั่วไปนั่นเอง เมื่อเราศึกษาต่อไปเราจะเห็นว่าในชุมชนใดไม่ว่ายุคใดสมัยใด ปัจจัยทางเศรษฐกิจมีอิทธิพลและบทบาทอย่างสำคัญในการชี้ขาดโชคชะตาของมนุษย์

Alfred Marshall ได้กล่าวไว้ในหนังสือ Principles of Economics ว่า "อุปนิสัยของมนุษย์ถูกก่อรูปขึ้นโดยงานประจำวันของเขาและโดยทรัพยากรด้านวัตถุซึ่งเขาได้แสวงหามาจากงานประจำวัน ยิ่งกว่าโดยอิทธิพลอื่นใด ยกเว้นอิทธิพลแห่ง

แนวความคิดทางศาสนาของเขา ดังนั้น ปัจจัยสำคัญอันยิ่งใหญ่ที่ช่วยก่อรูปประวัติศาสตร์ของโลก ก็คือศาสนาและเศรษฐกิจ"

ในสังคมมนุษย์ทุกสมัย ปัญหาทางเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่สำคัญมาก การศึกษาเหตุการณ์ทางการเมืองที่สำคัญของโลก เช่น การเสื่อมและสลายตัวของจักรวรรดิโรมันหรือจักรวรรดิอื่นใด การปฏิวัติใหญ่ในฝรั่งเศส การปฏิวัติเพื่อเอกราชของสหรัฐอเมริกา และกระบวนการทางการเมืองอื่น ๆ หากไม่ศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจประกอบเพื่อทราบมูลเหตุในทางเศรษฐกิจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวแล้ว การศึกษาเหตุการณ์เหล่านั้นย่อมไม่สมบูรณ์

โดยที่ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นเรื่องที่มีส่วนสัมพันธ์กับความเจริญก้าวหน้าของมนุษย์ในด้านวัตถุ และอารยธรรมของมนุษย์ก็ผูกพันอยู่กับความสำเร็จในการก่อให้เกิดความรุ่งเรืองในด้านวัตถุ ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นวิชาที่เกี่ยวกับผลประโยชน์อันสูงสุดของมนุษย์ และเป็นวิชาที่ควรสนใจศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

๔. การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป

วิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเป็นวิชาที่ใหม่มาก ในทวีปยุโรปและอเมริกาก็เพิ่งมีผู้สนใจศึกษากันจริง ๆ เมื่อคริสตศตวรรษที่ ๑๙ และในด้านสถาบันการศึกษาก็เพิ่งจะนำเอาวิชานี้มารวมไว้ในหลักสูตรการศึกษาเมื่อปลายศตวรรษเดียวกัน ซึ่งต่างกับประวัติศาสตร์ทั่วไปที่มีผู้สนใจกันมาแล้วแต่โบราณกาล สำหรับประเทศไทยก็ยิ่งเป็นวิชาใหม่ และทางการมหาวิทยาลัยก็เพิ่งจัดบรรจุเข้าไว้ในหลักสูตรการศึกษาเมื่อสมัยภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ นี่เอง และก็แทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีผู้สนใจศึกษาวิชานี้มาก่อนเลย

การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จะช่วยทำให้เราเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังดำเนินอยู่ในประเทศของเราและประเทศอื่นดียิ่งขึ้น โดยที่ประเทศสำคัญในทวีปยุโรป เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมนี และรัสเซีย (รวมทั้ง

สหรัฐอเมริกา) ได้มีประสบการณ์เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างขนานใหญ่มาก่อนแหล่งอื่นในโลก การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศเหล่านี้ย่อมจะให้ประโยชน์แก่เราเป็นอย่างยิ่ง การศึกษาวิชาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ เราอาจศึกษาย้อนหลังไปเป็นเวลาหลายพันหลายหมื่นปี โดยระยะแรกเริ่มแต่ยุคโบราณหรือยุคก็กดำบรรพ์ และแบ่งย่อยออกเป็นหลายยุค ตามขนาดและระยะเวลาแห่งวิวัฒนาการของมนุษย์ โดยเริ่มต้นด้วยยุคหินนับแต่เวลาที่มนุษย์ได้อุบัติขึ้นมาในโลก ต้องใช้เวลาหลายแสนปีในการดิ้นรนต่อสู้กับสภาพแวดล้อม เพื่อความอยู่รอดของตน แล้วโดยอาศัยการปฏิวัติเทคโนโลยี่ อันเป็นผลงานของมนุษย์เอง มนุษย์ได้ใช้เวลาน้อยลงตามลำดับ ในการพัฒนาความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจและสังคมให้ดีขึ้น ดังปรากฏในยุคหลังคือ ยุคทองแดง ยุคทองสัมฤทธิ์และยุคเหล็ก และในช่วงเวลาดังกล่าวอารยธรรมสำคัญก็ได้อุบัติขึ้นเจริญแล้วเสื่อมสลายไป จนกระทั่งจบลงด้วยการสลายตัวของจักรวรรดิโรมันอันยิ่งใหญ่ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๕

ระยะที่ ๒ คือยุคกลาง (Middle Ages) ซึ่งนักประวัติศาสตร์ได้แบ่งระยะเวลาไว้ระหว่าง ค.ศ. ๕๐๐ ถึง ค.ศ. ๑๕๐๐ รวมเวลาประมาณ ๑,๐๐๐ ปี โดยเริ่มต้นเมื่อจักรวรรดิโรมันได้เสื่อมสลายไป และจบลงด้วยการเสื่อมของระบอบการปกครองแบบศักดินา แต่โดยที่ระยะเวลา ๕๐๐ ปีแรก หลักฐานทางประวัติศาสตร์หาได้ยาก การศึกษาของเราจึงเน้นหนักตั้งแต่ประมาณ ค.ศ. ๑๐๐๐ เป็นต้นมา

ระยะที่ ๓ เป็นระยะเวลาระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๐ ถึง ค.ศ. ๑๗๕๐ ซึ่งเรียกกันว่ายุคใหม่ (Modern Times) โดยเริ่มต้นด้วยการค้นพบดินแดนใหม่และสายการเดินเรือใหม่ไปสู่ทวีปเอเชีย สมัยนี้เป็นสมัยที่เศรษฐกิจของทวีปยุโรป เริ่มขยายตัวไปสู่ภาคพื้นทะเล และมหาอำนาจในทวีปยุโรปสมัยนั้น ซึ่งได้แก่ ประเทศสเปน โปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศสและอังกฤษ ทำการแย่งชิงผลประโยชน์ระหว่างกันทั้งในทวีปยุโรป ในโลกใหม่และภาคตะวันออก สมัยนี้เป็นสมัยที่เศรษฐกิจในทวีปยุโรปได้เริ่มวางรากฐานเป็นการบุกเบิกไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ในสมัยต่อมา

ระยะที่ ๔ นับแต่ ค.ศ. ๑๗๕๐ เป็นต้นมา ช่วงระยะเวลานี้ โดยเฉพาะระหว่างศตวรรษที่ ๑๙ มีความสำคัญในทางประวัติศาสตร์มาก เพราะการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจทุกสาขาในทวีปยุโรปได้ดำเนินไปอย่างใหญ่หลวง โดยในระยะแรกได้อุบัติขึ้นในประเทศอังกฤษก่อนแล้วจึงได้ขยายไปสู่ประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปยุโรป เช่น ประเทศฝรั่งเศส เยอรมนี รัสเซีย (รวมทั้งสหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น) จนกระทั่งนักประวัติศาสตร์เรียกการเปลี่ยนแปลงทางอุตสาหกรรมว่า การปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution) และเมื่อกล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไม่ว่าสาขาใด ก็มักจะใช้คำว่า ปฏิวัติ เสมอ สมัยนี้เป็นสมัยที่ระบอบนายทุน (Capitalism) ซึ่งอุบัติขึ้นและขยายตัวมาอย่างช้า ๆ นับตั้งแต่ปลายยุคกลางนั้นได้พัฒนาเจริญงอกงามขึ้นอย่างรวดเร็ว และวางรากฐานมั่นคง และในสมัยเดียวกันระบอบนายทุนนี่เองได้เป็นสาเหตุสำคัญ ที่ก่อให้เกิดลัทธิหรือระบอบใหม่ขึ้น คือลัทธิคอมมิวนิสม์ อันเป็นลัทธิที่มีแนวความคิดอย่างตรงกันข้าม และเป็นปฏิปักษ์ต่อระบอบนายทุนอย่างรุนแรงเรื่อยมาจนกระทั่งทุกวันนี้

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในทวีปยุโรปสมัยต่าง ๆ จะเป็นไปอย่างมากมายเพียงใด จะมีผลดีหรือผลร้าย โดยก่อให้เกิดความมั่งคั่งสมบูรณ์ หรือนำความยากจนทุกข์เข็ญมาสู่ชาวยุโรปในสมัยนั้นและสมัยต่อมาอย่างไร เราจะได้ศึกษากันต่อไป บทเรียนและประสบการณ์ทั้งหลายที่เราได้รับจากการศึกษากระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของทวีปยุโรปในอดีต คงจะช่วยให้ประโยชน์แก่เราไม่มากก็น้อย เมื่อเรานำมาเปรียบเทียบกับกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในประเทศไทยทั้งในอดีตและปัจจุบัน

ภาคหนึ่ง

เศรษฐกิจยุคดึกดำบรรพ์

ส่วนที่ ๑

วิวัฒนาการของมนุษย์ระยะเริ่มแรก

บทที่ ๑

ข้อความทั่วไป

ในสมัยปัจจุบัน มนุษย์อาจมีความภาคภูมิใจในผลงานของตน ที่ได้สร้างสรรค์สะสมและประสบความสำเร็จอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา ซึ่งช่วยให้มนุษย์สามารถฟันฝ่าและขจัดอุปสรรคธรรมชาตินานาชนิดในอดีต อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ไม่ว่าจะเป็นด้านวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เศรษฐกิจและสังคม และมนุษย์สามารถบำบัดความต้องการและแสวงหาความสุขทางวัตถุได้อย่างมหาศาล เช่น สิ่งประดิษฐ์ในด้านเครื่องยนต์กลไก อันได้แก่ยานยนต์ประเภทต่าง ๆ ที่อำนวยความสะดวกแก่การเดินทาง แม้กระทั่งสามารถเหาะเหินออกนอกโลกไปสู่อวกาศได้ อุตสาหกรรมสมัยใหม่สามารถผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคและสินค้านานาชนิด เพื่อบำบัดความต้องการแทบไม่มีขอบเขตจำกัด รวมทั้งสิ่งประดิษฐ์ประเภทอื่นอีกนานัปการ ซึ่งมนุษย์ไม่เคยประสบพบเห็นมาก่อน

ความสำเร็จที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า อาจทำให้มนุษย์มองข้ามหรือลืมเหตุการณ์วัฒนธรรม หรือสิ่งที่บรรพบุรุษเก่าแก่ของตนได้สร้างสรรค์มา เป็นเวลาหลายพันปีและกลายเป็นมรดกตกทอดมาจนกระทั่งทุกวันนี้ สภาวการณ์ในอดีต ปัจจุบันและอนาคตนั้น ยากที่จะแยกออกจากกันได้ วิทยาการทั้งหลายอันเป็นผลงานของมนุษย์ มีลักษณะเป็นกระบวนพัฒนาการที่มนุษย์ในยุคต่าง ๆ นับแต่ยุคบรรพกาลเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน ได้สร้างสรรค์พอกพูนไว้และรับช่วงสืบทอดกันมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นด้านเกษตร อุตสาหกรรม เทคโนโลยี วิทยาศาสตร์ธรรมชาติสาขาต่าง ๆ และวิทยาการนานาประเภท ที่เป็นผลงานของมนุษย์

ในปัจจุบัน ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับผลงานในอดีตอย่างใกล้ชิดหรือห่างไกลแล้วแต่กรณี

วิชามานุษยวิทยาถือว่า นับแต่สมัยเริ่มแรกที่มนุษย์อุบัติขึ้นมาในโลก กว่าจะประสบความเจริญก้าวหน้าดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน มนุษย์ต้องใช้เวลาเดินทางในประวัติศาสตร์ทำการสร้างสรรค์และสะสมผลงานพอกพูนไว้ เป็นระยะเวลานานประมาณ ๑,๐๐๐,๐๐๐ ปี เราจึงอาจสรุปได้ว่าความสำเร็จของมนุษย์ในปัจจุบัน ตั้งอยู่บนพื้นฐานของมรดกอันหลากหลายที่บรรพบุรุษของตนได้สร้างสรรค์สะสมไว้แล้วในอดีต หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่มากมายแสดงให้เห็นความเจริญและความเสื่อมของมนุษย์ในช่วงเวลาประมาณ ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว ย่อมเป็นประสบการณ์สำคัญที่มนุษย์สมัยหลังพึงยึดเป็นบทเรียนเพื่อแก้ปัญหาของตนต่อไป

วิวัฒนาการระยะเริ่มแรกของช่วงเวลาอันยาวนานดังกล่าว มีการเรียกมนุษย์ตามสภาพว่า โฮโม เซเพียนส์ (Homo sapiens) Homo แปลว่า มนุษย์ sapien แปลว่าฉลาด การดำรงชีวิตและวิชาความรู้ของมนุษย์สมัยนั้น มีลักษณะใกล้เคียงกับสัตว์มาก หากถือตามทฤษฎีวิวัฒนาการ (evolutionary theory) ก็อาจสันนิษฐานได้ว่า มนุษย์ได้สืบเชื้อสายมาจากสภาพชีวิตสัตว์ระดับสูง (higher forms of animal life)

นักวิทยาศาสตร์มหาวิทยาลัยดยุค (Duke University) ในสหรัฐอเมริกาได้ทำการทดลองด้วยวิธีชีวเคมีเมื่อไม่นานมานี้ โดยนำเซลล์กายของมนุษย์มาเทียบกับเซลล์กายของสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมประเภทสูงสุด (primates) เช่น ลิงกอริลลา ชิมแพนซี โอรังอุตัน ชะนีและลิงระดับต่ำจากทวีปแอฟริกาและภูมิภาคอื่นของโลก และตั้งหลักเปรียบเทียบที่เรียกว่า antibodies ไว้ ๑๑ ประการ ปรากฏผลว่า เซลล์กายของลิงกอริลลาและชิมแพนซี เกิดปฏิกริยาเหมือนกับเซลล์กายของมนุษย์ครบถ้วนทั้ง ๑๑ อย่าง แต่ลิงประเภทอื่น อาการปฏิกริยาลดลง คือลิงโอรังอุตันและชะนีลดลงเหลือ ๙ อย่าง ลิงประเภทอื่น (monkeys) เหลือเพียง ๕ - ๒ เท่านั้น

นักวิทยาศาสตร์ดังกล่าว เมื่อเดือนมกราคม ค.ศ.๑๙๘๒ ได้สรุปและเชื่อว่า มนุษย์กับลิงกอริลลาและลิงชิมแพนซีในทวีปแอฟริกา เคยมีบรรพบุรุษร่วมกัน และต่างก็วิวัฒนาการจากบรรพบุรุษร่วมคือสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมตระกูลต่ำ (lower primates) แต่แยกกันไปคนละสาย แตกต่างและห่างจากกันเรื่อยมาเป็นระยะเวลาประมาณ ๕ ล้านปี

นักมานุษยวิทยา ผู้เชี่ยวชาญทางมนุษย์สมัยบรรพกาลและวัฒนธรรมยุคนั้น เชื่อว่าเมื่อพิจารณาจากซากโบราณวัตถุที่ขุดค้นได้ รวมทั้งพฤติกรรมของมนุษย์บรรพกาลที่ยังตกค้างอยู่ในหลายส่วนของโลก มนุษย์สมัยดังกล่าวมีความล้าหลังถึงขนาดไม่มีเครื่องมือหรืออาวุธไว้ใช้เลย ไม่มีวิธีการควบคุมและเก็บรักษาไฟไว้ใช้เป็นการถาวร ความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันก็มีลักษณะคล้ายกับสัตว์ และในด้านอาหารไม่มีความรู้เกี่ยวกับการผลิต คงใช้วิธีเสาะแสวงหาตามธรรมชาติ เช่น จับสัตว์เลื้อยคลาน เก็บไข่นก ผลไม้ รากไม้ หัวมัน ผักและเมล็ดพืช ซึ่งสมัยต่อมาเรียกว่าธัญพืช บางครั้งมีการล่าสัตว์เป็นอาหาร ใช้หนังสัตว์เป็นเครื่องนุ่งห่ม ไม่รู้จักสร้างบ้านเรือน คงใช้ถ้ำ พุ่มไม้หรือร่มไม้เป็นที่อยู่อาศัย สิ่งของที่ได้มาก็มุ่งต่อการบำบัดความต้องการในระยะสั้น ไม่มีการเก็บกักส่วนที่เหลือกินเหลือใช้ไว้สำหรับความต้องการในอนาคต

ปัญหาสำคัญยิ่งของมนุษย์สมัยนั้นก็คือ ความปลอดพ้นจากความอดอยากซึ่งเป็นสิ่งคุกคามประจำของการดำรงชีวิต จึงจำเป็นต้องค้นหาวิถีทางหรือวิธีการ ที่จะเข้าควบคุมสิ่งแวดล้อมเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวให้บรรเทาเบาบางลง สิ่งแรกที่จำเป็นก็คือเครื่องมือและอาวุธ และสิ่งต่อไปได้แก่การเพาะปลูกพืชผลเพื่อเป็นอาหารแทนการท่องเที่ยวเก็บของป่าตามธรรมชาติ สิ่งดังกล่าวจึงเป็นจุดเริ่มต้นของความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจของมนุษย์ยุคบรรพกาล และการแบ่งขั้นตอนวิวัฒนาการของมนุษย์ออกเป็นยุคต่าง ๆ ก็อาศัยเครื่องมือและอาวุธที่มีอยู่ในแต่ละสมัยเป็นหลัก

การแบ่งระยะเวลาของแต่ละยุค ไม่อาจกำหนดเด็ดขาดแน่นอนเป็นระดับเดียวกันได้ทั่วโลก และขึ้นอยู่กับการพัฒนาช้าหรือเร็วแตกต่างกันไปตามภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก สำหรับดินแดนย่านตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน แผ่กระจายไปจนถึง

อาวเปอร์เซีย ซึ่งถือว่าเป็นอู่หรือบ่อเกิดของอารยธรรมที่ตกทอดไปยังประเทศยุโรป-ตะวันตกนั้น ได้มีการแบ่งและกำหนดระยะของแต่ละยุคไว้ดังนี้

๑. ยุคหินเก่า (Paleolithic Age) นับจากเวลาที่มนุษย์อุบัติขึ้นในโลกเป็นครั้งแรกจนถึงประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปีมาแล้ว มนุษย์ยุคนี้ใช้ก้อนหินหยาบเป็นเครื่องมือและอาวุธ

๒. ยุคหินใหม่ (Neolithic Age) นับจากเวลาประมาณ ๘,๐๐๐ ปี ถึง ๕,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช เครื่องมือและอาวุธของยุคนี้ ทำจากก้อนหินที่ขัดถู สับหรือฝน ให้มีรูปสัณฐานดีกว่ายุคก่อน

๓. ยุคทองแดง (Age of Copper) นับจากระยะเวลา ๕,๐๐๐ ปี ตลอด ๔,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช เป็นยุคที่ใช้โลหะทองแดงทำเครื่องมือและอาวุธโดยทั่วไป

๔. ยุคทองสัมฤทธิ์ (Age of Bronze) นับจากระยะสิ้น ๔,๐๐๐ ปี ถึงระยะสิ้น ๒,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช มนุษย์ในยุคนี้ใช้ทองสัมฤทธิ์ทำเครื่องมือและอาวุธ

๕. ยุคเหล็ก (Age of Iron) นับต่อจากยุคทองสัมฤทธิ์จนสิ้นระยะเวลา ๑,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช

บทที่ ๒
ยุคหิน
๑. ยุคหินเก่า

เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบระยะเวลาของแต่ละยุคที่กล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่ายุคหินเก่าเป็นยุคที่มีระยะเวลายาวนานที่สุด คือเป็นเวลานานหลายแสนปี ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงขั้นมูลฐานของวิถีทางแห่งชีวิตมนุษย์ในยุคนั้น ต้องเป็นไปด้วยความยากลำบากเพียงใด การเปลี่ยนแปลงสมัยปัจจุบันในบางกรณี เราอาจถือว่าเป็นเรื่องง่ายไม่ยุ่งยาก แต่สำหรับมนุษย์ยุคหินเก่าในกรณีเดียวกันกลับเป็นเรื่องลำบากแสนสาหัส มนุษย์ต้องใช้เวลาอันยาวนานกว่าจะประสบความสำเร็จ ในการค้นหาวิธีการอาศัยดวงดาวเป็นเข็มทิศนำทางในเวลากลางคืน ในการพัฒนาตัวเลข ในการเพาะปลูกพืชผลประจำปี ในการแสวงหาพลังงานจากสายลม น้ำตกหรือกระแสน้ำ และในการพิชิตมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ไพศาล ดังนั้น ในแง่ประวัติศาสตร์ เราจะเห็นได้ว่าการที่มนุษย์ได้ทำการระดมสติปัญญา สร้างการผลักดันทางสังคม จัดหาวัตถุหรือสิ่งของที่เหมาะสมและปัจจัยอื่นใด ให้ได้อัตราส่วนที่ถูกต้องและได้จังหวะในการฟันฝ่าอุปสรรคขัดขวาง เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและนำไปสู่ความก้าวหน้าจนสำเร็จในอดีตนั้น เป็นสิ่งที่ลำบากยากเย็นเหลือแสน

อย่างไรก็ตาม แม้จะต้องเผชิญกับปัญหาชีวิตมากมาย แต่หลักฐานในทางโบราณคดีได้แสดงให้ปรากฏว่า มนุษย์ยุคหินเก่า แม้จะใช้เวลาช้านานก็ตาม ยังสามารถขบแก้ปัญหาบางอย่างได้สำเร็จ เริ่มต้นด้วยการพัฒนาวิธีการควบคุมและสามารถผลิตไฟขึ้นใช้ได้ทุกโอกาส สร้างเครื่องมือและอาวุธโดยวิธีสะกัดจากก้อนหินแข็งและทำการปรับปรุงสิ่งดังกล่าว ให้ดีขึ้นทั้งด้านคุณภาพและการฝีมือ การใช้เครื่องมือและอาวุธเหล่านี้ได้ดำเนินอยู่เป็นเวลายาวนาน จึงได้นำกระดูกสัตว์และงาช้างมาใช้เสริมอีก และในขณะเดียวกัน ก็มีการใช้หนังและเขาสัตว์เป็นภาชนะสำหรับเก็บสะสมอาหาร

ต่อมาได้คิดวิธีการจับปลาขึ้นใหม่ เช่น ใช้เบ็ดและสายเบ็ด นำสุนัขมาเลี้ยงให้เชื่องเพื่อช่วยในการล่าสัตว์ การเจาะก็ใช้วิธีควงสว่าน การยกและเคลื่อนย้ายวัตถุหนักใช้วิธีคานดีดคานงัด ประดิษฐ์หน้าไม้และลูกศรสำหรับใช้ยิง ในการขนส่งทางน้ำ มนุษย์สมัยนั้นรู้จักการประดิษฐ์แพหยาบ ๆ ขึ้นใช้ และใช้ไม้ซุงทำเป็นเรือขุด แต่การขนส่งทางบก ยังไม่สามารถพัฒนายานพาหนะประเภทล้อ คงใช้วิธีแบก หาบหาม หรือใช้ไม้หรือพาหนะประเภทไม่มีล้อสำหรับชักลากสิ่งของ หรือช่วยในการสัญจรไปมา

เนื่องจากสภาวะด้านภูมิอากาศและภูมิประเทศตามธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย หลักสำคัญที่สุดในการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจก็คือ การแสวงหาวิถีทางให้รอดพ้นจากความอดอยาก อนึ่งเมื่อมนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ภายใต้สภาพที่ไม่มีความมั่นคงแน่นอน โดยเฉพาะในการแสวงหาอาหารเพื่อยังชีพ การสวดมนต์อ้อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การใช้วิธีเสกเป่าและเวทย์มนต์คาถา เพื่อปัดเป่าภยันตรายในการล่าสัตว์ หรือเพื่อขจัดอุปสรรคความยุ่งยากทางเศรษฐกิจ จึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง นี่คงเป็นจุดเริ่มต้นของศาสนา

พฤติกรรมที่กล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ยุคหินระยะต้นมิได้ขัดขวางต่อต้านการเปลี่ยนแปลงวิถีทางแห่งชีวิตของตน เมื่อการเปลี่ยนแปลงนั้นอาจทำให้ความเป็นอยู่ในอนาคตมั่นคงแน่นอนขึ้น

อย่างไรก็ตามในที่สุด สภาวะของโลกได้เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะช่วยให้มนุษย์สามารถปรับปรุงชีวิตของตนให้ดีขึ้นอีก ช่วงระยะเวลาระหว่างประมาณ ๑๐,๐๐๐ ปี กับ ๘,๐๐๐ ปี ก่อนคริสตศักราช เมื่อแผ่นน้ำแข็งขั้วโลกเหนือของยุคน้ำแข็งตอนสุดท้ายเริ่มลดน้อยลง ที่ราบที่ปราศจากต้นไม้ (steppes and tundras) ในทวีปยุโรปได้แปรสภาพโดยมีต้นไม้โซนอบอุ่นเกิดขึ้น ส่วนทุ่งหญ้าธรรมชาติ (prairies) ในดินแดนภาคใต้ของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และดินแดนทวีปเอเชียใกล้เคียงบางส่วน แปรสภาพเป็นทะเลทราย มีโอเอซิสและลุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ ทำให้การแสวงหาอาหารและการล่าสัตว์ไม่สะดวกดังที่เคยทำมา จำเป็นต้องหาทางแก้ปัญหาด้วยวิธีใหม่ โดยนำธัญพืชป่ามาปลูก

ประจำและเลี้ยงสัตว์ป่าให้เชื่อง ซึ่งอาจสรุปได้ว่า ด้วยการแสวงหาอาหารเพื่อเลี้ยงตนดังกล่าว มนุษย์ได้สร้างหลักการเกษตรถาวรขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ และก็อาจถือได้ว่าเป็นการปฏิวัติทางเทคโนโลยีที่สำคัญอย่างหนึ่งของมนุษย์

ในยุคนี้ มนุษย์ได้อุทิศเวลาและแรงงานเพื่อจัดหาอาหารมากขึ้นตามลำดับ ผลตอบแทนก็คือ มีอายุยืน ประชากรเพิ่มขึ้น และเปิดโอกาสให้พลเมืองบางจำพวกสามารถแยกประกอบอาชีพเป็นผู้เชี่ยวชาญเฉพาะอย่างได้ และอาจกล่าวได้ว่า อารยธรรมได้อุบัติขึ้น พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเทคนิคอันมหาศาลดังกล่าว

๒. ยุคหินใหม่
(ช่วง ๘๐๐๐ ปี ถึง ๕๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.)

เมื่อการเกษตรถาวรอุบัติขึ้นนั้น เป็นช่วงเวลาที่มนุษย์ย่างเข้าสู่ยุคหินใหม่ เครื่องมือได้รับการปรับปรุงโดยการขัดถู ทำให้สวยงามและมีคมดีขึ้น สามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้หลายทาง เครื่องมือเกษตรประเภทเสียมและเคียว เริ่มถูกนำมาใช้ในการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวธัญพืช หม้อดินที่ทำด้วยมือเพื่อเก็บเมล็ดธัญพืชได้อุบัติขึ้น และเนื่องจากการปรุงอาหารจากข้าว ไม่อาจกระทำได้โดยวิธีย่าง หรือปิ้งเช่นเดียวกับเนื้อ ภาชนะที่ใช้หุงต้มข้าวก็ถูกประดิษฐ์ขึ้น ในขณะเดียวกันเพื่อประโยชน์แก่การถนอมอาหารไว้บริโภคในระยะยาวนาน วิธีการทำเครื่องดองของเค็มก็ตามมา เครื่องนุ่งห่มเริ่มทำด้วยขนสัตว์ และเส้นใยพืช เพราะหนังสัตว์ที่เคยใช้ในสมัยก่อน ทำให้ร้อนเกินไปในฤดูร้อนและหาได้ยากด้วย การใช้เส้นใยและขนสัตว์ทำเครื่องนุ่งห่ม ได้ก่อให้เกิดการประดิษฐ์เครื่องปั่นด้ายและเครื่องทอผ้า เครื่องประดับกายของมนุษย์ที่ปรากฏอยู่ในสมัยนั้นแสดงให้เห็นถึงความห่วงใยในด้านความสวยงามของตนมาแต่ละสมัยบรรพกาล

ธัญพืชที่สำคัญที่สุดที่เพาะปลูกในสมัยนั้น อยู่ในจำพวกข้าวสาลีและข้าวบาเลย์ โดยทำการคัดเลือกจากเมล็ดพันธุ์ที่เก็บจากภูเขาและที่ราบลุ่ม ในท้องที่หลายแห่ง มนุษย์

สมัยหินใหม่ปลูกข้าว ข้าวฟ่าง ข้าวโพด มันเทศ มันสำปะหลัง และผลไม้ประเภทแตง และน้ำเต้า สำหรับสัตว์เลี้ยงนอกจากสุนัข ยังมีการเลี้ยงสัตว์ประเภทอื่น เช่น แพะ แกะ โค กระบือ ม้าและสุกร

แม้การเกษตรจะได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากมายซึ่งในยุคนั้น อาจถือว่าเป็นการปฏิวัติเกษตรกรรมก็ตาม แต่มนุษย์สมัยนั้นก็ยังไม่สามารถผลิตอาหารส่วนเกินหรือใช้วิธีการแบ่งงานในการผลิตแต่อย่างใด อาหารยังคงเป็นประเภทเสียง่าย เก็บไว้นานไม่ได้ เครื่องมือก็มีลักษณะง่าย ๆ ไม่มีคุณภาพพอที่จะนำไปใช้กับระบบการผลิตแบบแบ่งงานได้ ทั้งบุคคลแต่ละคนต่างก็สามารถผลิตสิ่งที่ตนต้องการได้เองเป็นส่วนใหญ่ การขนส่งยังไม่ก้าวหน้าเพียงพอที่จะช่วยให้มีการค้าขายแลกเปลี่ยนได้ในระยะไกล ทั้งมนุษย์สมัยนั้นยังไม่สามารถเรียนรู้การใช้สัตว์ หรือพลังงานในการขนส่งได้

บทที่ ๓

ยุคทองแดง

(ช่วงเวลา ๕๐๐๐ ปี ตลอด ๔๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.)

ยุคนี้เป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ทางเทคโนโลยี ซึ่งอาจเรียกว่าการปฏิวัติเทคโนโลยี การเกษตรแบบถาวรที่อุบัติขึ้นในยุคก่อน ได้นำมนุษย์ไปสู่อารยธรรมระดับสูง แต่การเปลี่ยนแปลงในยุคทองแดง คือในช่วงระยะเวลาระหว่าง ๕,๐๐๐ ปี กับ ๓,๐๐๐ ปี ก่อนคริสตศักราช ได้เป็นไปมากยิ่งกว่าในยุคหิน และนักประวัติศาสตร์ถือว่า เป็นการปฏิวัติความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจของมนุษยชาติ สิ่งประดิษฐ์ใหม่ที่อุบัติขึ้นและที่สำคัญที่สุดในยุคนั้น* มีดังนี้

๑. การพัฒนาเทคโนโลยีของการถลุงแร่ โดยในระยะแรก ใช้ทองแดง และสมัยต่อมาใช้ดีบุกและตะกั่วในการผลิตสิ่งของ

๒. ความเจริญเติบโตด้านการค้าและการทำตราสารการแลกเปลี่ยน (instruments of exchange) ให้สมบูรณ์ขึ้น

๓. การปรับปรุงวิธีการแบ่งงานให้ดีขึ้น

๔. การตั้งหลักแหล่งมีขนาดใหญ่และจำนวนมากขึ้น

การพัฒนาสิ่งใหม่ดังกล่าวข้างต้นได้อุบัติขึ้นในดินแดนที่ถือว่า เป็นแหล่งอารยธรรมอันยิ่งใหญ่ ซึ่งวัฒนธรรมของยุโรปตะวันตกได้รับเป็นมรดกตกทอดมา คือ

---

*โปรดเปรียบเทียบกับการขุดค้นโบราณวัตถุที่กระทำในประเทศไทย เช่น ที่บ้านเชียง และตำบลอื่น ซึ่งแสดงให้เห็นการอุบัติขึ้นของอารยธรรมเก่าแก่ในประเทศไทย

ในดินแดนที่ล้อมรอบโดยทะเลทรายสะฮาราและมหาสมุทรแอ็ตแลนติคทางด้านตะวันตก โดยภูเขาหิมาลัยทางด้านตะวันออก โดยเทือกเขาคอเคซัสและธันดูคูชทางด้านเหนือ และโดยโซนร้อนอันอบอ้าวทางภาคใต้

การที่มนุษย์ในดินแดนแห่งนี้ สามารถบุกเบิกฟันฝ่าอุปสรรคกีดขวาง จนบรรลุความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ โดยในขณะเดียวกัน มนุษย์ในภูมิภาคอื่นของโลกไม่สามารถกระทำได้นั้นย่อมถือได้ว่า เป็นความสำเร็จอันยิ่งใหญ่อย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์ เหตุผลสำคัญที่นำไปสู่ความสำเร็จมีหลายประการ เช่น ด้านภูมิศาสตร์ ในย่านโอเอซิสหรือแหล่งน้ำกลางทะเลทราย และตามลุ่มแม่น้ำใหญ่หลายแห่ง ที่ดินมีลักษณะอุดมสมบูรณ์มาก ด้านความปลอดภัย ก็มีทะเลทรายและเทือกเขาล้อมรอบป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอก แม่น้ำสายต่าง ๆ ให้ความสะดวกในการขนส่งสินค้าระยะไกลและมีทางออกสู่ทะเลได้ง่าย ความจำเป็นในการควบคุมน้ำในแม่น้ำสายต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ด้านชลประทานการเกษตร ทำให้จำเป็นต้องจัดตั้งองค์กรสังคมขึ้น ซึ่งยังผลให้มนุษย์ต้องปฏิบัติตามระเบียบข้อบังคับของชุมชนเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม เนื่องจากดินฟ้าอากาศในภูมิภาคนี้ ไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูก การเก็บรักษาผลิตผลส่วนเกินไว้สำหรับบริโภคแต่ละปีย่อมไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ การที่มีอุทกภัยเป็นกรั้งคราว หรือการที่มนุษย์ต้องเดินทางไกล ได้บังคับให้มนุษย์ต้องเสาะแสวงหาความรู้เกี่ยวกับฤดูกาลและสภาพท้องฟ้า เพื่อช่วยให้ตนสามารถทำการเพาะปลูกให้ได้ผล หรือเดินทางไปด้วยความปลอดภัย ตามทะเลทรายที่ปราศจากเส้นทางข้ามของเขาสูงและทะเลอันอ้างว้างกว้างใหญ่

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ ซึ่งนำไปสู่ความก้าวหน้านั้น ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับลักษณะภูมิศาสตร์ ภูมิอากาศและสภาวะสิ่งแวดล้อมทั่วไปซึ่งอุบัติขึ้นและดำรงอยู่เป็นเวลาช้านานมาก่อนแล้ว การประดิษฐ์สิ่งใหม่ที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือการพัฒนาวิชาโลหศาสตร์เกี่ยวกับทองแดง ซึ่งถือว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เนื่องจากการพัฒนาโลหะประเภทนี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยน

แปลงทางเทคโนโลยี่มากมายและโยงกันเป็นลูกโซ่ ตลอดช่วงเวลาประมาณ ๑,๕๐๐ ปี ก่อนจะถึงสมัย ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช ซึ่งนักประวัติศาสตร์ถือว่า มีผลต่อสภาวะความเป็นอยู่ของมนุษย์ในสมัยนั้นอย่างมากมาย

แม้เราไม่อาจทราบว่า มนุษย์ได้ค้นพบแร่ทองแดงเมื่อใดก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าประมาณ ๔,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช มนุษย์ยุคนี้ได้ทำการถลุงแร่ทองแดงโดยใช้ถ่านไม้เป็นเชื้อเพลิง เผาละลายแร่ทองแดงในภาชนะประเภทหม้อ และเทลงแม่พิมพ์เพื่อให้ได้แบบตามต้องการ แล้วก็ใช้โลหะที่ได้รับทำเครื่องมือและอาวุธ ซึ่งมีคุณภาพสูงกว่าการใช้หินเป็นอันมาก เพราะทองแดงเบากว่า เปราะน้อยกว่า คมมากกว่าและก็สามารถแปรสภาพให้เป็นผลิตภัณฑ์นานาชนิดในรูปต่าง ๆ ได้ง่ายกว่า ความสำคัญเป็นพิเศษของการค้นคิดค้นดังกล่าวก็คือ มนุษย์ยุคทองแดงได้รับความรู้และความชำนาญด้านโลหศาสตร์ ซึ่งสามารถนำไปใช้กับโลหะประเภทอื่นอีกมากมายและไม่ยากนัก ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า มนุษย์ยุคนี้ได้ทำการปูพื้นฐานสำคัญในการใช้วัตถุซึ่งมีประสิทธิภาพกว่าและทนทานกว่าสิ่งใดอื่นที่มีอยู่ในสมัยนั้น และมนุษย์สามารถขุดค้นแหล่งทรัพยากรจำนวนมหาศาลซึ่งฝังจมอยู่ในพื้นโลกมาแล้วนับจำนวนล้านปี หากปราศจากความก้าวหน้าดังกล่าว เครื่องยนต์กลไกที่ใช้ความเร็วสูงในปัจจุบัน หรือพลังงานปริมาณมากมายที่ได้จากแหล่งอินทรีย์ ซึ่งเราต่างก็ถือว่าเป็นสิ่งธรรมดานั้น คงจะไม่อุบัติขึ้น

นอกจากความก้าวหน้าทางโลหศาสตร์ดังกล่าวในยุคนี้ ได้มีการพัฒนาด้านเทคนิคประการอื่นที่มีความสำคัญยิ่งอีก อุตสาหกรรมเครื่องปั้นดินเผาในยุคก่อน คงใช้มือเปล่าและใช้ไฟเผาในที่แจ้งเพื่อให้เกิดความทนทาน แต่พอถึงยุคทองแดง วิธีการผลิตได้เปลี่ยนเป็นใช้วงล้อหมุนและเผาในเตาพิเศษ วิธีการเผาอิฐในเตาได้เริ่มขึ้นในประเทศอินเดียตั้งแต่สมัย ๒,๕๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช (วิธีการเผาอิฐในเตาปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในแถบเอเชียใกล้ ก่อนสมัย ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช เข้าสู่ดินแดนอียิปต์ประมาณ ๒,๗๐๐ ปีและเข้าสู่ลุ่มแม่น้ำสินธุ ประเทศอินเดียประมาณ ๒,๕๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช) วงล้ออันเป็นปัจจัยสำคัญของพลังเครื่องกลขับเคลื่อน และลดความ

เสียกสีในระบบการขนส่งทางบก ได้นำไปใช้กับเกวียนก่อน ไถไม้ปรากฏขึ้นในประเทศอียิปต์และดินแดนเมโซโปเตเมีย ประมาณ ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช วัวเริ่มถูกใช้เป็นสัตว์ลากเข็น และมูลวัวนำไปใช้ประโยชน์หลายอย่าง อูฐ ลาและม้ามักจะถูกใช้เป็นสัตว์บรรทุกและขับขี่เป็นส่วนใหญ่ ยานพาหนะประเภทล้อเลื่อนอุบัติขึ้นสมัยก่อนคริสตศักราชในดินแดนซูเมอร์ (Sumer) เมื่อประมาณ ๓,๕๐๐ ปี ในที่ราบเมโซโปเตเมียประมาณ ๓,๐๐๐ ปี ในดินแดนอียิปต์ประมาณ ๑,๖๐๐ ปี ในประเทศจีนและสวีเดนประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ในทวีปอเมริกาใต้ วัฒนธรรมมายัน (Mayan) อินแคน (Incan) และแอซเต็ค (Aztec) ไม่ปรากฏว่าได้มีการใช้ล้อเลื่อนเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ แม้จะค้นพบว่ามีตุ๊กตาแบบล้อเลื่อน

ในด้านการขนส่งทางน้ำ ปรากฏว่า ในสมัยก่อนคริสตศักวรรษประมาณ ๓,๐๐๐ ปี ได้มีประสิทธิภาพดีขึ้น เมื่อมีการใช้ใบเรือ ซึ่งถือได้ว่า เป็นตัวอย่างสำคัญอันแรกอย่างหนึ่งที่มนุษย์สามารถนำพลังงานอนินทรีย์ (inorganic power) มาใช้ประโยชน์ทางเศรษฐกิจ นอกจากนี้ ยังมีการต่อเรือขนาดใหญ่และปรับปรุงวิธีถือหางเสือให้ดีขึ้นด้วย

ผลรวมที่เกิดจากการประดิษฐ์คิดค้นข้างต้น ได้ทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจขยายตัวไปเป็นอันมาก การถลุงและการปรับปรุงโลหะทองแดง การผลิตเครื่องปั้นดินเผาโดยวิธีใช้วงล้อหมุน การผลิตอิฐโดยใช้เตาเผา การประดิษฐ์ไถและวงล้อ ยอมอาศัยช่างฝีมือที่มีความชำนิชำนาญ และช่างฝีมือได้กลายเป็นผู้เชี่ยวชาญเฉพาะอย่างในอาชีพของตน และทำการผลิตผลิตภัณฑ์ไปแลกเปลี่ยนผลิตผลเกษตรมาเพื่อบริโภค เมื่อเครื่องมือเครื่องใช้และเทคนิคทางเกษตรดีขึ้น ย่อมหมายถึงผลผลิตอาหารต่อคนเพิ่มขึ้น ยังผลให้เกิดผลผลิตส่วนเกิน ซึ่งทำให้มนุษย์สมัยนั้น สามารถแสวงหาสิ่งอำนวยความสะดวกอย่างอื่นได้อีก เช่น หม้อดิน หรือเครื่องทองแดง โดยอาศัยการค้าขาย ทั้ง-เทคนิคใหม่ในด้านการขนส่ง ได้ช่วยให้การค้าขยายตัวต่อไปด้วย

ดังนั้น ระบบการแบ่งงาน ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการเพิ่มผลผลิตต่อคน ก็อุบัติขึ้น ผลผลิตส่วนเกินในดินแดนต่าง ๆ ถูกนำไปแลกเปลี่ยนระหว่างกันและกัน การขาดแคลนสินค้าบางอย่างได้รับการชดเชยจากสินค้าที่ส่งมาจากแดนไกล เช่น ทองแดงที่ใช้ในอียิปต์ส่วนใหญ่ได้รับจากคาบสมุทรซิไน และที่ใช้ในเมโซโปเตเมียสมัยแรกได้จากโอมานในอ่าวเปอร์เซีย เมโซโปเตเมียได้รับตะกั่วและเงินจากเทือกเขาเทารุสในเอเชียไมเนอร์ ในสมัยนี้สินค้าสำเร็จรูปต่าง ๆ ได้ทำการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันระหว่างศูนย์การค้าในดินแดนชูเมอร์ตอนใต้ของแม่น้ำไทกริส และยูเฟรติสรวมทั้งอียิปต์ เมื่อการค้าเจริญแพร่หลาย วิชาความรู้ ทัศนคติและแนวความคิดของมนุษย์ก็พัฒนากว้างขวางตามมา ทำให้การใช้พลังงานของมนุษย์และทรัพยากรประการอื่นก้าวหน้าเพิ่มขึ้น

บทที่ ๔

ยุคทองสัมฤทธิ์

(ช่วงสิ้น ๔๐๐๐ ปี ถึงสิ้น ๒๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.)

เมื่อความเป็นอยู่ของมนุษย์ได้วิวัฒนาการพ้นยุคหิน ย่างเข้าสู่ยุคทองแดงและทองสัมฤทธิ์ การปฏิวัติทางเทคโนโลยี่ ได้ทำให้เศรษฐกิจของมนุษย์พัฒนาก้าวหน้าไปอย่างมหาศาลแล้ว ในช่วงต้นของยุคทองสัมฤทธิ์ การก่อตัวของอารยธรรมเริ่มแรกของมนุษย์ ซึ่งมีความสำคัญในประวัติศาสตร์เป็นอย่างยิ่งได้อุบัติขึ้นในลุ่มแม่น้ำใหญ่ ๔ แห่ง* คือ ก้านทวีปเอเชีย เกิดขึ้นในลุ่มแม่น้ำสินธุ ประเทศอินเดีย และลุ่มแม่น้ำฮวงโห ประเทศจีน ในดินแดนตะวันออกกลาง ได้แก่ ลุ่มแม่น้ำไทกรีสและยูเฟรติส บางครั้งเรียกว่า เมโซโปเตเมีย (Mesopotamia) ซึ่งแปลว่า ดินแดนระหว่างแม่น้ำ ตั้งอยู่ในประเทศอิรักปัจจุบัน และลุ่มแม่น้ำไนล์ ประเทศอียิปต์

คำว่า อารยธรรม ในภาษาไทย แปลจากคำภาษาอังกฤษ "civilization" ซึ่งอาจแปลตามตัวอักษรได้ว่า "มนุษย์ที่ดำรงชีวิตอยู่ในเมือง" ทั้งนี้ หมายความว่า อารยธรรมย่อมเกี่ยวข้องกับชีวิตในเมืองของมนุษย์

อารยธรรมในสมัยเริ่มแรก มีลักษณะร่วมกันหลายอย่าง เช่น ประชาชนบางส่วนอาศัยอยู่ในเมือง สามารถผลิตอาหารส่วนเกินเก็บรักษาไว้บริโภคในอนาคต ประชาชนส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางเกษตร นอกนั้นประกอบอาชีพเป็นพ่อค้า ช่างฝีมือ และอื่น ๆ มีรัฐบาลปกครองประเทศ และมีเจ้าหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในและป้องกันการรุกรานจากภายนอก มีศาสนาที่มีรูปแบบแน่นอน เพื่อเป็นเครื่องยึด

---

*โปรดเปรียบเทียบกับการขุดค้นโบราณวัตถุที่กระทำในประเทศไทย เช่น ที่บ้านเชียง และตำบลอื่น ซึ่งแสดงให้เห็นการอุบัติขึ้นของอารยธรรมเก่าแก่ในประเทศไทย

แสดงที่แสดงบ่อเกิดแห่งอารยธรรม
ระหว่างช่วงเวลา 3000 ปีถึง 1000 ปีก่อน ค.ศ.

Cradles of civilization, 3000 B.C.-1000 B.C.

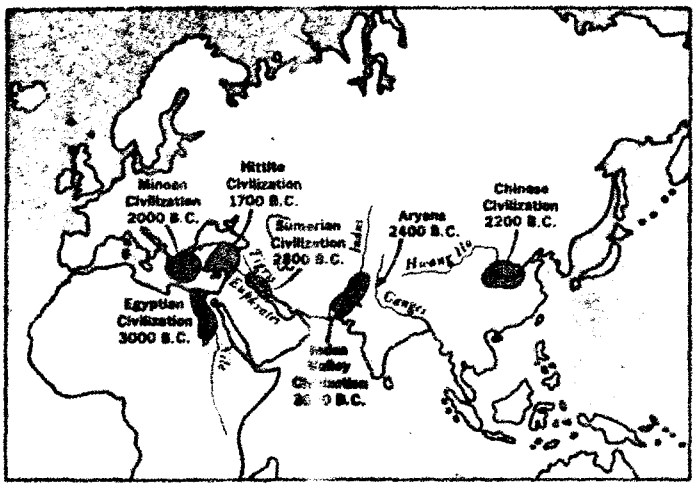

(From : Shepard B. Clough and Richard T. Rapp
"Europe Economic History" , P. 21)

เหนี่ยวทางจิตใจ มีความก้าวหน้าด้านสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรม จิตรกรรม และศิลปวัฒนธรรมด้านอื่น

ในดินแดนอันอุดมสมบูรณ์แห่งลุ่มแม่น้ำไทกรีสและยูเฟรติส มีชนเผ่าต่างๆ อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่ง เช่น เผ่าซูเมอร์ (Sumerians) เผ่าเซไมท์ (Semites) เผ่าอมอไรท์ (Amorites) และเผ่าแอสซีเรียน (Assyrians) ต่างเผ่าต่างก็มีความรู้ความก้าวหน้าและพัฒนาเศรษฐกิจของตนเจริญรุ่งเรือง จนสามารถสถาปนาอาณาจักรอันยิ่งใหญ่ โดยมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุข มีการแก่งแย่งแข่งขันและกรีฑาทัพเข้าโจมตีทำลายล้างซึ่งกันและกัน จนกระทั่งอารยธรรมในดินแดนแห่งนี้เสื่อมและสลายตัวไป

ในดินแดนลุ่มแม่น้ำไนล์ ประชาชนสมัยนั้นก็สร้างอารยธรรมอันเกรียงไกรของตนขึ้นและจัดตั้งเป็นอาณาจักรมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุข แต่เป็นอาณาจักรที่แตกแยกและยกกำลังเข้าทำลายซึ่งกันและกันตลอดสมัย ซึ่งในที่สุดก็ประสบชตากรรมเช่นเดียวกับเมโซโปเตเมีย

อย่างไรก็ตาม อารยธรรมในดินแดนทั้งสองแห่งดังกล่าวที่อุบัติและพัฒนาขึ้นในยุคทองสัมฤทธิ์ ได้สร้างสรรความก้าวหน้าด้านต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก จนได้รับนามสมญาว่า "อู่แห่งอารยธรรม" และกลายเป็นมรดกตกทอดไปยังทวีปยุโรปในสมัยต่อมา ยุคนี้มีลักษณะแตกต่างจากยุคก่อน เพราะมิได้มีการค้นพบแร่ใหม่แต่อย่างใด ทองสัมฤทธิ์ที่นักประวัติศาสตร์ใช้เรียกชื่อยุค แม้จะเป็นโลหะที่คิดขึ้นใหม่ ก็เป็นเพียงโลหะผสมระหว่างทองแดงกับดีบุกเท่านั้น แตกต่างกับทองแดงที่ถูกขุดค้นขึ้นมาตามธรรมชาติและมีคุณสมบัติเฉพาะตัวของมันเอง อนึ่ง แม้ทองสัมฤทธิ์จะมีคุณภาพแข็งทนทานกว่าในการใช้ทำเครื่องมือและอาวุธ แต่เมื่อพิจารณาเทียบกันในด้านช่วยเร่งพัฒนาเศรษฐกิจสมัยนั้นก็ไม่ปรากฏว่าดีเด่นกว่าทองแดงนัก

อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์มีความเห็นว่า การปฏิวัติทางเศรษฐกิจของยุคทองสัมฤทธิ์ ส่วนใหญ่เนื่องมาจากการประดิษฐ์เงิน (money) ซึ่งถือว่าเป็นการประดิษฐ์คิดค้นที่มีความสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์ เงินทำให้เกิดความสะดวกในการแลกเปลี่ยนสินค้า และการแบ่งงาน นอกจากนี้ การพัฒนาระบบการเขียนและวิธีการนับ ซึ่งสามารถทำการจดบันทึก ถ่ายทอดแนวความคิดและข้อมูล รวมทั้งการอุบัติขึ้นของนครใหญ่และจักรวรรดิตามลุ่มแม่น้ำสำคัญ ซึ่งทำให้เกิดกฎข้อบังคับความประพฤติหรือกฎหมายเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยในหมู่ชน เหล่านี้ก็มีส่วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยนั้นเช่นเดียวกัน ซึ่งจะได้พิจารณาต่อไปตามลำดับ

นักเศรษฐศาสตร์ให้คำจำกัดความคำว่า เงิน ว่า เป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน เป็นเครื่องวัดมูลค่า และเป็นแหล่งเก็บกักโภคทรัพย์ เมื่อการค้าเจริญงอกงามขึ้น ย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องใช้เงินเป็นเครื่องมือ เพราะเมื่อผู้ผลิตทำการผลิตสินค้าโดยไม่รู้ตัวผู้ซื้อ ผู้ผลิตย่อมไม่อาจแน่ใจได้ว่า ผู้ซื้อจะมีสินค้าอื่นมาแลกเปลี่ยนตามความต้องการของตลาดหรือไม่ เงินจึงได้รับการรับรองจากตลาด เพราะเงินสามารถใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าทุกชนิดในตลาด ลักษณะสำคัญของเงินก็คือความเชื่อถือ และเงินในสมัยนั้น ก็มีคุณสมบัติอันนี้ เพราะเงินประกอบด้วยเนื้อโลหะ เช่น ทองคำ เงิน และทองแดง ซึ่งในตัวของมันเองมีผู้ต้องการอยู่ทั่วไป นอกจากนี้ เงินยังเปิดโอกาสให้มนุษย์สะสมโภคทรัพย์ และสามารถกู้ยืมจากแหล่งต่าง ๆ เพื่อนำไปใช้ในการลงทุนวิสาหกิจขนาดใหญ่ เช่น การค้ากับแดนไกล การสร้างอาคารบ้านเรือนขนาดใหญ่ การระบายน้ำและการชลประทาน (ความจริง เนื้อโลหะในเงินไม่ได้รับการประกันจากรัฐ จนกระทั่งถึงระยะเวลาประมาณ ๗๐๐ ปีก่อนคริสตศักราช)

เมื่อมีการใช้เงินมาก การธนาคารก็อุบัติขึ้น พร้อมกับวิธีการเรียกดอกเบี้ย ทั้งนี้เนื่องจากมีผู้ประกอบอาชีพเชี่ยวชาญเฉพาะอย่างในด้านเก็บรักษาเงินให้ปลอดภัย โดยรับฝากจากผู้ออมทรัพย์ และนำไปให้กู้แก่ผู้ประกอบธุรกิจอื่นอีกทอดหนึ่ง ดอกเบี้ยย่อมก่อให้เกิดมูลเหตุจูงใจในการออมทรัพย์ และการปฏิบัติดังกล่าว ย่อมทำให้มีบุคคล

ผู้เต็มใจจ่ายดอกเบี้ยสำหรับเงินออมของผู้อื่น เพื่อนำไปใช้แสวงหาผลกำไรจากธุรกิจ และทำให้โภคทรัพย์หมุนเวียนเปลี่ยนมือมากขึ้น แล้วระบบการเงิน (monetary system) ก็อุบัติตามมา และก็มีบทบาทสำคัญในการก่อให้เกิดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเช่นเดียวกับเงิน ความจริงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน เครื่องวัดมูลค่าและเก็บกักโภคทรัพย์ มีมาก่อนสมัยสร้างเงินดังกล่าว แต่สิ่งใหม่ที่คิดค้นขึ้นสมัยนั้นคือ การจัดรวมหน้าที่เหล่านั้นเข้าเป็นระบบ (systematization) เพื่อให้ได้กลไกที่มีประสิทธิภาพและใช้ง่าย ในยุคทองสัมฤทธิ์ ตลาดสำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการ ได้พัฒนาไปเป็นอันมากทั้งในด้านขนาดอันสลับซับซ้อนและดินแดนที่ห่างไกล ย่อมมีความเสี่ยงและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก การจัดเงินเข้าเป็นระบบดังกล่าว เพื่อนำมาใช้ในธุรกิจ ย่อมทำให้ลดความเสี่ยงและค่าใช้จ่ายลงได้มาก

ความก้าวหน้าประการที่ ๒ ในยุคนี้ก็คือ การพัฒนาการเขียนหนังสือหรือตัวอักษร วิธีนับและวิธีแสวงหาความรู้ ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีที่มีอยู่ เชื่อว่าอุบัติขึ้นจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การเขียนและตัวเลขแบบเก่าแก่ที่สุด ได้พัฒนาขึ้นเพื่อประโยชน์ในการบันทึกทางทะเบียนของงานธุรกิจ ตัวอย่างเช่น พระในสมัยนั้นต้องปฏิบัติหน้าที่อันยุ่งยากสับสนจำนวนมากมาย ย่อมไม่สามารถจดจำรายละเอียดต่าง ๆ ได้ และสัญญาระยะยาว หากไม่มีลายลักษณ์อักษรปรากฏ คนที่รับช่วงงานต่อมาย่อมไม่อาจทราบเงื่อนไขข้อผูกพันได้ อนึ่ง ในการตกลงในงานธุรกิจนั้น เงื่อนไขเกี่ยวกับปริมาณย่อมเป็นสิ่งจำเป็น แล้วระบบชั่ง ตวง วัด ก็ตามมา

มนุษย์ในยุคทองสัมฤทธิ์ได้มีบทบาทสำคัญเป็นพิเศษ ในการก่อให้เกิดการปฏิวัติทางด้านแสวงหาวิทยาการ โดยเฉพาะวิชาวิทยาศาสตร์อันเป็นวิชาแสวงหากฎทั่วไป ซึ่งสามารถอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างต้นเหตุและผล อย่างคงเส้นคงวาและมีหลักเกณฑ์ และด้วยการอาศัยวิชาวิทยาศาสตร์นี้ มนุษย์ได้วางรากฐานในการพิชิตสภาพแวดล้อมของตน ทั้งในด้านกายภาพและสังคม หลักฐานที่แสดงถึงความก้าวหน้า จะเห็นได้จากวิชาการที่อุบัติขึ้นในสมัยนั้น ในด้านเลขคณิต ได้มีการพัฒนาตารางสูตรคูณ

เรขาคณิตพิสูจน์ให้เห็นว่า สิ่งที่มีเงื่อนไขอย่างเดียวกัน คำตอบที่ได้รับก็เป็นอย่างเดียวกัน ด้วยการเริ่มต้นดังกล่าว มนุษย์ก็สามารถสร้างอาคารขนาดใหญ่ ได้อย่างถูกต้องแม่นยำ อาทิ การสร้างมหาปิรมิดชีอ็อพส์ (Cheops - ๒๔๒๐ - ๒๒๗๐ ปีก่อน ค.ศ.) ซึ่งประกอบด้วยแท่งศิลาขนาดใหญ่ ๒,๓๐๐ แท่ง บางแท่งมีน้ำหนักถึง ๓๕๐ ตัน ฐานแต่ละด้านกว้าง ๗๗๗.๙๕ ฟุต มีความผิดพลาดน้อยกว่า ๑ นิ้ว ไม่ว่าด้านยาว หรือด้านราบ (Level) การศึกษาสังเกตสภาพท้องฟ้าได้นำไปสู่การพัฒนาวิชาดาราศาสตร์ ซึ่งทำให้มนุษย์สามารถวัดระยะเวลา ฤดูกาลและใช้ประโยชน์เข็มทิศได้ถูกต้อง ในที่สุดก็มีการประดิษฐ์นาฬิกาแดดเพื่อควบคุมการทำงานของมนุษย์ และปฏิทินกำหนดระยะเวลา ๓๖๕ วันก็อุบัติขึ้น

การปฏิวัติสิ่งใหม่ดังกล่าว ได้ทำให้เกิดความก้าวหน้ายิ่งขึ้นในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านการแบ่งงาน ด้านการผลิตและบริการของผู้ทำงานรายบุคคล ทำให้ผลผลิตเศรษฐกิจส่วนเกินไปรวมศูนย์อยู่ตามท้องที่เป็นแห่ง ๆ และในที่สุดนครใหญ่ก็อุบัติขึ้น ศูนย์กลางชุมชนเท่าที่ปรากฏได้อุบัติขึ้นก่อนช่วงเวลา ๒,๕๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ในลุ่มแม่น้ำใหญ่หลายสาย เช่น แม่น้ำไนล์ แม่น้ำไทกรีสและยูเฟรติสในตะวันออกกลาง และแม่น้ำสินธุ ประเทศอินเดีย และในสมัยใกล้เคียงกัน ในลุ่มแม่น้ำเหลือง ประเทศจีน อนึ่ง นครใหญ่ที่สุดสมัยนั้น คงมีประชากรประมาณ ๒๐,๐๐๐ คน เมื่อเปรียบเทียบกับปัจจุบันนับว่าเล็กมาก แต่ถ้าเทียบกับขนาดของหมู่บ้านเกษตรในสมัยก่อนโน้น ก็ถือว่าใหญ่ไม่น้อย

ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจดังกล่าวได้ก่อให้เกิดอารยธรรมที่เป็นจักรวรรดิยิ่งใหญ่ เช่น อารยธรรมซูเมอร์ (Sumer) บาบิโลเนีย (Babylonia) แอสซีเรีย (Assyria) อียิปต์ (Egypt) ไมซีแน (Mycenae) โฟนิเซีย (Phoenicia) และครีท (Crete) ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมระหว่างอารยธรรมเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดกฎข้อบังคับความประพฤติมนุษย์ซึ่งเรียกว่า กฎหมาย เช่น ในอารยธรรมบาบิโลเนีย ประมาณ ๑,๙๕๐ ปีก่อน

ค.ศ. ประมวลกฎหมายฮัมมูราบิ (Code of Hammurabi) เป็นกฎหมายที่ใช้บังคับประชาชน และในขณะเดียวกัน อำนาจทางการเมืองก็อุบัติขึ้น เพื่อบังคับให้ประชาชนใต้สังกัด ประพฤติปฏิบัติตามโองการที่ได้วางไว้ อารยธรรมดังกล่าวส่วนใหญ่เจริญก้าวหน้ามากในด้านสถาปัตยกรรม โดยเฉพาะอียิปต์ สามารถสร้างปราสาทราชวังประกอบด้วยเสาศิลาเป็นทิวแถว ได้สัดส่วนด้วยฝีมือประณีตและวิจิตรตระการตา ในด้านปฏิมากรรม ก็มีลักษณะเป็นธรรมชาติมากขึ้น โดยเฉพาะในวัฒนธรรมไมซีแน ภาพเขียนที่ใช้สีเด่นตามหลุมฝังศพยุคนั้น เป็นสิ่งแสดงให้เห็นความก้าวหน้าทางศิลปกรรม ดนตรีได้เริ่มมีลักษณะละเอียดอ่อน โดยมีการใช้โน้ต ๗ โน้ต และประดิษฐ์เครื่องดนตรีใหม่ที่ดีเด่น เช่น ซอุดและพิณ

ความเสื่อมของยุคทองสัมฤทธิ์

แม้ว่ายุคทองแดงและทองสัมฤทธิ์ได้เจริญรุ่งเรืองไปมากก็ตาม แต่พอสิ้นสมัย ๒,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ในดินแดนที่เศรษฐกิจก้าวหน้า สัญญาณแห่งความเสื่อมโทรมได้ปรากฏขึ้น เครื่องมือและอาวุธที่ทำด้วยโลหะประเภทใหม่ มีราคาแพง ประชาชนส่วนมากไม่อาจหามาได้ ส่วนผู้ที่มีสิ่งเหล่านี้ย่อมมีทางได้เปรียบในด้านการผลิต สามารถกอบโกยแสวงหาโภคทรัพย์และอำนาจ รวมศูนย์ไว้ในมือของตนฝ่ายเดียว ในที่สุด ชนชั้นมั่งคั่งก็อุบัติขึ้น เช่น กษัตริย์ ขุนนาง หรือพระ พร้อมกับชนชั้นยากจน เช่น ทาส ไพร่ ผู้เช่าที่ดิน หรือเสรีชน ผลที่ตามมาก็คือ ชนชั้นมั่งคั่งทำการเรียกร้องและบีบบังคับขูดรีดชนชั้นยากจนหนักยิ่งขึ้น แล้วก็บัญญัติกฎหมายและสร้างประเพณีขึ้นรับรอง โดยกำหนดให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองเป็นผู้บังคับใช้เป็นการถาวร

เมื่อลักษณะชนชั้นปรากฏเด่นชัดขึ้น ชนชั้นมั่งมีซึ่งไม่สนใจใยดีต่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจอยู่แล้ว ก็เริ่มปลีกตนออกจากด้านการผลิต ไม่คิดอ่านที่จะแก้ปัญหาทางเทคนิคเพราะมีความรู้น้อย ผลิตผลส่วนเกินที่ได้รับ ก็มิได้นำไปลงทุนต่อเพราะเห็นว่าไม่มีความจำเป็นแต่อย่างใด ชนชั้นนี้หลงระเริงอยู่กับการใช้ทรัพย์สินที่ได้มาไปในทาง

ฟุ่งเฟ้อฟุ่มเฟือย ไม่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ เช่น สร้างหลุมฝังศพขนาดมหึมาหรูหรา พร้อมกับฝังสิ่งของมีค่ามหาศาล อาทิ ปิรามิดในประเทศอียิปต์ สร้างโบสถ์วิหาร ปราสาทราชวังวิจิตรพิศดาร แสวงหาเครื่องประดับส่วนตัวอันมีค่าและเสพสุขทางโลกีย์ เมื่อชนชั้นนี้นำกำลังกายและกำลังสติปัญญาของตนไปใช้ในทางอื่น ไม่นำพาด้านพัฒนาเศรษฐกิจ ในที่สุดเศรษฐกิจก็ทรุดโทรม บ้านเมืองเสื่อมและจมดิ่งไปสู่ความหายนะ

สำหรับชนชั้นยากจน โดยที่สภาพความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจและสังคมบีบบังคับย่อมยากที่จะมีโอกาสช่วยส่งเสริมการผลิตได้ เวลาว่างก็หายากเพราะการดิ้นรนกระเสือกกระสนในการประกอบอาชีพ และการพัฒนาเทคนิคใหม่ ก็ยิ่งไม่มีทางที่จะเป็นไปได้ เพราะไม่อาจแสวงหาทรัพยากรจำเป็นมาใช้ในการทดลองได้ นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรที่จะทำให้เกิดมูลเหตุจูงใจในการเพิ่มผลผลิต เพราะเขารู้อยู่แก่ใจว่า สิ่งใดที่เขาผลิตเพิ่มขึ้น จะถูกชนชั้นอื่นปล้นเอาไป ไม่โดยวิธีใดก็วิธีหนึ่ง

ดังนั้นในยุคทองสัมฤทธิ์นี้ เทคนิคการผลิตจึงก้าวหน้าไปเพียงเล็กน้อย การพัฒนาก็จำกัดอยู่ในวงแคบ คงมีเพียงการผลิตกระจกใสในอียิปต์และการปรับปรุงเรือให้ดีขึ้นเท่านั้น ในขณะเดียวกันดินแดนต่าง ๆ ในสมัยนั้น ต่างก็พยายามเลียนแบบวิธีการผลิต และการทำสงครามของประเทศชั้นนำทำให้เกิดการแข่งขันชิงดีทางเศรษฐกิจ การประลองกำลังระหว่างมหาอำนาจ ซึ่งต่างก็รีฑาทัพเข้าทำลายล้างผลาญศูนย์โภคทรัพย์ของกันและกัน การสงครามอันต่อเนื่องไม่หยุดยั้ง ได้ก่อให้เกิดความพินาศแก่บ้านเมืองอย่างกว้างขวาง ทำให้ประชาชนของประเทศคู่สงคราม ต้องอพยพหนีภัย ไปสู่ดินแดนอื่นที่มีอารยธรรมสูงกว่า และในที่สุดความปั่นป่วนยุ่งเหยิงทางการเมืองและสังคมก็ตามมา เหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญที่นำความเสื่อมมาสู่ยุคทองสัมฤทธิ์

ส่วนที่ ๒

อาณาจักรกรีกและจักรวรรดิโรมัน

บทที่ ๕

ยุคเหล็กและความยิ่งใหญ่ของกรีก

(ช่วงสิ้น ๒๐๐๐ ปีถึงสิ้น ๑๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ.)

๑. อาณาจักรกรีกเก่า

ยุคเหล็กอุบัติขึ้นในระยะต้นของช่วงเวลา ๑,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. โดยศูนย์กลางเศรษฐกิจ ที่เคยรุ่งเรืองอยู่ในย่านลุ่มแม่น้ำไทกรีส-ยูเฟรติส และลุ่มแม่น้ำไนล์ ได้เปลี่ยนย้ายไปสู่ดินแดนกรีก อันเป็นอารยธรรมยิ่งใหญ่แห่งแรกของภาคพื้นทวีปยุโรป ทั้งนี้เพราะการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมดั้งเดิมดังกล่าวแล้ว เหตุการณ์นี้มีความสำคัญยิ่งสำหรับวัฒนธรรมตะวันตก เพราะเหตุว่า จากดินแดนกรีกแห่งนี้เอง ที่ประเทศในทวีปยุโรปตะวันตกได้รับมรดกทางวัฒนธรรมอันมีค่าที่สุดตกทอดมาเป็นจำนวนมาก

ความจริง การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคทองสัมฤทธิ์ คือ การค้นพบเหล็ก ซึ่งอาจถือได้ว่า ความสำเร็จอันนี้มีส่วนชดเชยความชะงักงันทางเศรษฐกิจ ที่ดำเนินอยู่ในช่วงเวลา ๒,๐๐๐ ปีนั้นไม่น้อย อย่างไรก็ตาม การใช้ประโยชน์จากเหล็กจะอุบัติขึ้นเมื่อใด ไม่มีหลักฐานปรากฏแน่ชัดและก็ยังคงเป็นเรื่องมืดมนอยู่ แต่ก็พอเชื่อได้ว่าแม้สมัยก่อนช่วง ๒,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. เผ่าชนในเทือกเขาอาเมเนีย ได้นำเหล็กมาใช้ประโยชน์อยู่แล้ว และสมัยประมาณ ๑,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. เครื่องมือและอาวุธที่ทำด้วยเหล็ก ก็มีใช้กันอยู่ทั่วไปในดินแดนปาเลสไตน์ ซีเรีย กรีก และสมัยต่อมาได้กระจายแพร่หลายไปสู่ดินแดนอื่น

การพัฒนาโลหศาสตร์เกี่ยวกับเหล็ก และการใช้ผลิตภัณฑ์เกี่ยวกับเหล็ก ย่อมถือว่าเป็นการปฏิวัติทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่ง โดยปกติสินแร่เหล็กมีอุดมสมบูรณ์และกระจายอยู่ทั่วไป แตกต่างกับแร่ทองแดงและดีบุกที่หายาก ดังนั้น เครื่องมือและอาวุธ

ที่ทำด้วยเหล็ก จึงมีราคาถูกและมนุษย์เกือบทุกคนอาจแสวงหาได้ และด้วยเหตุนี้ชนชั้นยากจนก็มีโอกาสที่จะใช้อุปกรณ์ที่มีคุณภาพดีได้เท่าเทียมกับชนชั้นมั่งมีเกือบทุกด้าน ไม่ว่าสมัยโบราณหรือปัจจุบัน ถือว่าเหล็กเป็นโลหะประเภทต่ำ แต่ในด้านเศรษฐกิจเหล็กได้ช่วยให้เกิดผลทางประชาธิปไตย คือทำให้ประชาชนทั่วไป มีโอกาสใช้เหล็กเพื่อการดำรงชีวิตเท่าเทียมกัน นอกจากนี้เหล็กยังได้ช่วยมนุษย์ให้สามารถใช้เครื่องมือเหล็กในการตัดฟันแผ้วถางป่าในทวีปยุโรป และบุกเบิกทวีปอันกว้างใหญ่แห่งนี้เพื่อการเกษตรกรรมอีกด้วย

เมื่อเหล็กมีใช้อย่างแพร่หลาย เครื่องมือนานาชนิดก็ปรากฏขึ้น เช่น เสียม พลั่ว คราด ขวาน เคียว และยิ่งเวลาผ่านไป เครื่องมือเกษตรใหม่ ๆ ก็ถูกประดิษฐ์เพิ่มขึ้น เช่น กรรไกรตัดขนแกะซึ่งสมัยก่อนใช้วิธีถอน ขวานขุดสำหรับใช้งานถนน ด้วยเหตุนี้ โดยทั่วไปแล้ว ได้ทำให้ชาวนาสามารถเพิ่มผลิตผลของตน โดยเฉพาะในดินแดนกรีกภาคยุโรป ซึ่งยังไม่เคยมีการสะสมโภคทรัพย์อย่างจริงจังมาก่อนและฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมยังไม่แข็งแกร่งพอ เมื่อชาวนาสามารถสร้างอำนาจการซื้อ หรือการแลกเปลี่ยนของตนขึ้น ก็มีโอกาสแลกเปลี่ยนสินค้าของตน กับผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมจากช่างฝีมือ เช่น ช่างเหล็ก ช่างหม้อ ช่างทอผ้าและช่างไม้ การเพิ่มขึ้นของอุปสงค์ในสินค้าหัตถกรรม มีผลกระตุ้นต่อการพัฒนาอุตสาหกรรมด้วย พอถึงประมาณ ๕๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ช่างไม้ก็มีเครื่องมือใหม่ใช้ คือเลื่อยเหล็ก ประมาณ ๕๐ ปีก่อน ค.ศ. กบไสไม้และบิดหล่าสำหรับเจาะก็อุบัติขึ้น

นอกจากนี้ เครื่องมือในสมัยก่อนที่เคยทำด้วยทองแดงและทองสัมฤทธิ์ เช่น สิ่ว สว่าน ฆ้อนและเครื่องถากไม้ ก็เปลี่ยนเป็นทำด้วยเหล็ก ในสมัยนั้นเตาเหล็กแบบโบราณยังให้อุณหภูมิไม่สูงถึงขนาดที่จะทำให้เนื้อเหล็กเหลวพอที่จะเทลงในแม่พิมพ์ได้ แต่การประดิษฐ์ฆ้อนตีเหล็กหลายอย่างและคีมคีบเหล็กที่มีคุณภาพดี ประกอบกับการใช้เวลาตีเหล็กนานเป็นชั่วโมง จึงสามารถตีเหล็กให้เป็นรูปต่าง ๆ ตามต้องการได้ ต่อมาภายหลังช่วงเวลา ๒๐๐ ปีก่อน ค.ศ. เล็กน้อย ทั้งตีเหล็กก็ถูกประดิษฐ์ขึ้นเพื่อผลิตตาปูและสร้าง

บล็อกเพื่อทำลวด อนึ่ง ช่างก่อสร้างในยุคนี้ก็มีเครื่องมือดีขึ้น เช่น เครื่องชักรอก (ประดิษฐ์เมื่อประมาณ ๗๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) ทำให้สามารถสร้างปั้นจั่นและเครื่องขันกว้าน ช่วยให้การก่อสร้างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังสามารถเจาะอุโมงและสร้างทางส่งน้ำ (aqueducts) ได้อีกด้วย

อนึ่ง เหล็กได้ช่วยให้มนุษย์สามารถปรับปรุงเครื่องมือกลให้ดีขึ้น โดยมีความทนทานกว่าเครื่องมือที่ทำด้วยไม้หรือทองแดง ซึ่งเปราะหักง่าย เครื่องกลที่มีความสำคัญอย่างหนึ่งคือ ระหัดที่ใช้ในการชลประทานและการระบายน้ำ เนื่องจากเหล็กมีคุณภาพทนทานต่อการเสียดสีได้ดีกว่า โลหะประเภทอื่นที่มีอยู่ในสมัยนั้น การปรับปรุงเครื่องมือให้ดีขึ้น หรือประดิษฐ์เครื่องมือใหญ่ จึงกระทำได้ง่ายขึ้น เครื่องกลที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ หินบดแป้ง ซึ่งใช้เหล็กเป็นแกนหมุน เพื่อบดเมล็ดข้าวให้เป็นแป้ง ในสมัยแรกใช้แรงงานมนุษย์ ต่อมาพอถึงศตวรรษที่ ๕ ก่อน ค.ศ. เครื่องกลดังกล่าวก็ใช้แรงงานสัตว์หมุนแทน และก็เป็นครั้งแรกที่มนุษย์ใช้แรงงานสัตว์ เพื่อประโยชน์ในการผลิต นอกจากการลากเข็น

ดังนั้น เมื่อมนุษย์ได้วางหลักเกณฑ์ในการใช้พลังงาน ที่มิใช่ของมนุษย์ในด้านอุตสาหกรรมได้แล้ว มนุษย์ก็มีทางที่จะพัฒนาแหล่งอนินทรีย์ เพื่อใช้เป็นพลังงานได้ จึงไม่เป็นสิ่งที่แปลกประหลาดแต่อย่างใด ที่ในสมัยภายหลังระยะเวลา ๑๐๐ ปีก่อน ค.ศ. มนุษย์สามารถพัฒนาระหัด เพื่อใช้ในการบดแป้ง และปฏิบัติเช่นนั้นเรื่อยมาจนกระทั่งถึงยุคกลาง

นอกจากความเจริญก้าวหน้าดังกล่าว ชนชั้นผู้ได้รับการศึกษาสมัยนั้นยังได้ทำการจดบันทึกแนวความคิดเกี่ยวกับวิชาความรู้ไว้เพื่อประโยชน์แก่คนทั่วไปอีก เช่น อาร์คิมิดิส (Archimedes ๒๘๗ - ๒๑๒ ปีก่อน ค.ศ.) ซึ่งเป็นนักคณิตศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่คนหนึ่งในประวัติศาสตร์ ได้เขียนบรรยายทฤษฎีแรงงัด (theory of the lever) ซึ่งเป็นการวางรากฐานเครื่องจักรกลด้านทฤษฎีไว้ และมนุษย์ได้ใช้เป็นหลักสำหรับประดิษฐ์คิดค้น เรื่อยมาจนกระทั่งปลายยุคกลาง นอกจากนี้เขายังได้บันทึกเรื่อง

การสร้างเครื่องสูบน้ำแบบมีเกลียว (screw pump) และประดิษฐ์อุปกรณ์ทางทหารไว้หลายอย่าง โดยเฉพาะการใช้เฮือกบิดเกลียวที่ยืดหยุ่น สำหรับเป็นกำลังส่งกระสุนหินด้วย

ฮีโรแห่งอเล็กซานเดรีย (Hero of Alexandria) ประมาณสมัย ๕๐ ปีก่อน ค.ศ. ได้พรรณนาเกี่ยวกับเครื่องมือเครื่องใช้ไว้หลายอย่าง (มีหลายอย่างที่มีลักษณะเป็นเพียงตุ๊กตา) เช่น ที่หมุนปรับใส้ตะเกียง เครื่องสูบน้ำ เข็มฉีดยา เครื่องดับเพลิง และเครื่องกลที่ขับเคลื่อนโดยพลังกระแสน้ำ

สถาปนิกและนักประพันธ์ชาวโรมันคนหนึ่งชื่อ วิทรูเวียส (Vitruvius; ๑ ปีก่อน ค.ศ.) ได้เขียนหนังสือที่มีชื่อโด่งดังเล่มหนึ่ง เกี่ยวกับวิชาสถาปัตยกรรมและเครื่องจักรกล โดยเลียนแบบเกือบทั้งหมดจากกรีก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คนโรมันสมัยนั้นมีความรู้เกี่ยวกับหลักวิชาดังกล่าวอยู่แล้วรวมทั้งการแก้ปัญหาเกี่ยวกับการใช้เกียร์เพื่อขับเคลื่อนพลังงาน

ยูคลิด (Euclid) ได้จัดพิมพ์หนังสือวิชาเรขาคณิต (Elements of Geometry) เมื่อประมาณ ๓๐๐ ปีก่อน ค.ศ. นอกจากนี้ยังมีบุคคลสำคัญที่ประดิษฐ์คิดค้นเรื่องอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

การพัฒนาที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า มนุษย์ยุคเหล็ก นอกจากจะประสบความสำเร็จในด้านความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจแล้ว ยังสามารถพัฒนาการเพิ่มผลผลิตเป็นรายบุคคลและการแบ่งงานได้ดีกว่ามนุษย์ยุคทองแดงมาก อุปสงค์ด้านเครื่องมือและอาวุธที่ทำด้วยเหล็กเพิ่มมาก และเทคนิคในการทำเหล็ก มีลักษณะเชี่ยวชาญเฉพาะอย่างยิ่งขึ้น ทำให้สามารถผลิตสินค้าเพื่อจำหน่ายให้แก่ผู้ซื้อได้อย่างกว้างขวาง ซึ่งยังผลให้มีการขยายวิสาหกิจเพิ่มมากขึ้น และก็ปรากฏว่าในสมัยนั้น ธุรกิจบางอย่างใช้คนงาน ๒๐ คน บางแห่งก็ใช้ถึง ๑๐๐ คน และที่เหมืองเงินหลายแห่งในย่านกรุงเอเธนส์ใช้คนงานถึง ๑,๐๐๐ คน

ดินแดนที่ได้รับประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากที่สุด จากวิธีการผลิตแบบใหม่ ก็คือ ประเทศกรีกบนภาคพื้นทวีป ในด้านอุตสาหกรรม คนกรีกสมัยนั้นผลิตสิ่งจำเป็นเพื่อใช้สอยภายในครอบครัว แม้บุคคลสำคัญของประเทศก็ใช้เวลาว่างทำงานประเภทใช้แรงงาน เช่น พระราชินีทำการทอผ้า เจ้าหญิงทำการซักเสื้อผ้าเอง โอดีเซียส (Odysseus) วีรบุรุษกรีกสมัยนั้น มีความชำนิชำนาญในการต่อเรือและทำเครื่องตบแต่งบ้านและในที่ดินผืนใหญ่และโบสถ์วิหาร มีโรงร้านพิเศษสำหรับทำการผลิตสินค้า โดยใช้แรงงานทาส เสรีชนหรือสตรี ชาวนาทั่วไปทำการผลิตสิ่งของใช้ภายในครอบครัว ในเมืองใหญ่มีการผลิตเพื่อส่งไปจำหน่ายยังตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศ สินค้าอุตสาหกรรมสำคัญของกรีกในสมัยนั้น ได้แก่ สิ่งทอ เครื่องถ้วยชาม และสินค้าโลหะ สำหรับเครื่องถ้วยชามที่ผลิตในย่านกรุงเอเธนส์ มีคุณภาพสูงและมีชื่อเสียงมากในสมัยที่กำลังรุ่งโรจน์ กรุงเอเธนส์ส่งเครื่องถ้วยชามไปจำหน่ายในตลาดต่างประเทศ เช่น เมสโซโปเตเมีย ฝรั่งเศสและสเปน การผลิตสินค้าดำเนินอยู่ภายในบ้านหรือโรงร้านของช่างฝีมือเอง หรือในบ้านนายจ้างที่ใช้แรงงานเสรีชนหรือทาส โดยปกติการผลิตดังกล่าวใช้คนงานจำนวนน้อย แต่มีบางแห่งที่ใช้คนงานมาก เช่น ช่างทำโล่ในกรุงเอเธนส์ใช้คนงานจำนวน ๑๒๐ คน และอีกคนหนึ่งใช้คนงานทาสจำนวน ๑๖๐ คน

ในด้านแรงงาน กรีกสมัยนั้นต้องอาศัยทาสเป็นสำคัญ เฉพาะในย่านกรุงเอเธนส์ มีการคำนวณว่า มีทาสประมาณ ๑ ใน ๓ ของพลเมืองทั้งหมด ทาสเป็นปัจจัยสำคัญของชีวิตเศรษฐกิจและสังคมสำหรับอารยธรรมในตะวันออกใกล้และทวีปยุโรปตลอดสมัยประวัติศาสตร์ยุคโบราณ และถือว่าเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของโครงสร้างแรงงาน ทาสอาจได้มาจากหลายทาง เช่น จากเชลยศึก จากการลักพาหรือเข้าปล้นจับ ลูกหลานทาส ลูกหนี้และครอบครัว ลูกหนี้ที่ผิดนัดการชำระหนี้ การค้าทาสเป็นอาชีพสำคัญและเก่าแก่ที่สุดสาขาหนึ่ง ตามหัวเมืองหลายแห่งในประเทศกรีก มีตลาดค้าทาสที่มีชื่อเสียงโด่งดัง ดำเนินการทั้งโดยรัฐและเอกชน ในการขายทอดตลาดหรือประมูลการขายทาส รัฐเก็บภาษีทุกครั้ง ทาสมีทั้งชนผิวขาวและผิวสี มาจากทั้งในประเทศ

และดินแดนรอบ ๆ ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

ดินแดนกรีกบนภาคพื้นทวีปยุโรป มีอาณาเขตแคบและมีเนื้อที่เพียงประมาณขนาดของรัฐนิวยอร์คสหรัฐอเมริกา พื้นที่ที่เหมาะแก่การเพาะปลูกมีเพียงประมาณร้อยละ ๒๐ ผลิตผลสำคัญได้แก่ น้ำมันมะกอกและเหล้าองุ่น ซึ่งสามารถปลูกตามภูเขา และส่งไปจำหน่ายยังตลาดต่างประเทศ ที่สะดวกในการติดต่อทางทะเล ในสมัยนั้นปัญหาด้านเกษตรที่สำคัญก็คือ การถือครองที่ดินและหนี้สินของชาวนา ที่ดินแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ที่ดินผืนใหญ่ (large estates) และที่ดินผืนเล็ก (small estates) สำหรับที่ดินผืนใหญ่ เจ้าของดำเนินการเองโดยอาศัยแรงงานทาส แต่บางกรณีอาจแบ่งเป็นแปลงย่อยให้ชาวนาเช่า ส่วนที่ดินผืนเล็ก ชาวนาผู้เป็นเจ้าของดำเนินการเอง ถ้าทำการเกษตรเพื่อตนเอง ปัญหาในด้านกรรมสิทธิ์ต้นทุนและราคาผลผลิตก็ไม่มีความสำคัญนัก แต่ถ้าทำการผลิตเพื่อส่งไปจำหน่ายในตลาดและหวังผลกำไร ความยุ่งยากต่าง ๆ ย่อมตามมา โดยปกติที่นาผืนใหญ่ย่อมมีประสิทธิภาพดีกว่าและได้เปรียบที่นาผืนเล็ก ถ้าอุปสงค์เกี่ยวกับที่ดินมีมาก ค่าเช่ายอมมีแนวโน้มสูงขึ้น ปัญหาของชาวนาขนาดย่อม ไม่ว่าประเทศใดและในยุคใดสมัยใด คือการขาดแคลนทุน จำเป็นต้องหันไปกู้ยืมเพื่อทำการขยายเนื้อที่เพาะปลูก ซื้อพันธุ์พืช ปศุสัตว์ อุปกรณ์การเกษตรหรือยากำจัดศัตรูพืช ชีวิตเศรษฐกิจของชาวนาขึ้นอยู่กับผลิตผลประจำปีที่ได้รับ ซึ่งย่อมมีทั้งปีที่ได้ผลและปีที่นาล่ม ถ้าบังเอิญปีใดเกิดนาล่ม ยอมหมายความว่า ชาวนาไม่สามารถชำระหนี้ได้ทั้งเงินต้นและดอกเบี้ย ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของเจ้าหนี้ และโชคชะตาย่อมขึ้นอยู่กับการคดบันดาลของเจ้าของเงินกู้

ชาวนากรีกขนาดย่อมสมัยนั้น ได้ผจญกับประสบการณ์ดังกล่าวและตระหนักด้วยความขมขื่นมาเป็นอย่างดีว่า ความยากจนค่นแค้นนั้น มีสภาพเป็นอย่างไร เพราะได้เผชิญกับปัญหานี้มาตลอดชั่วนาตาปี นายทุนผู้ให้กู้ยืมเงินแก่ชาวนาขนาดย่อมก็คือ เจ้าของที่ดินผืนใหญ่และพ่อค้าจากในเมือง ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจทั้งในด้านการเมืองและการเงิน หากชาวนาผิดนัดการชำระหนี้ ย่อมหมายถึงการยึดที่ดิน ยึดสิ่งของ หรือกุมตัวลงเป็นทาส

การต่อสู้ของชนชั้นในประเทศกรีกสมัยนั้นก็คือ การต่อสู้ระหว่างชาวนาผู้ยากจน กับขุนนางและชนชั้นกระดุมพีผู้มั่งคั่ง การต่อสู้ของชาวนากรีกโดยอาศัยการนำของผู้นำของตน แม้บางครั้งจะประสบชัยชนะ แต่ก็เป็นชัยชนะเพียงชั่วคราวเท่านั้น เพราะอำนาจทางเศรษฐกิจของชนชั้นมั่งมี มักจะทำให้การปฏิรูปไร้ผล แม้หนี้เดิมจะถูกยกเลิกไป ในไม่ช้าหนี้ใหม่ก็อุบัติขึ้น ที่ดินที่ตกเป็นของชาวนาเพราะการปฏิรูปไม่ช้าก็ตกกลับไปอยู่ในมือของเจ้าของที่ดินผืนใหญ่อีก แม้จะพ้นเคราะห์กรรมไปได้เป็นคราวหนึ่งแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่มีอะไรจะประกันได้ว่า ในอนาคตชาวนากรีกจะไม่ประสบชะตากรรมอย่างเก่าอีก

ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดในประเทศกรีกสมัยนั้นก็คือ การปฏิรูปการเกษตร เมื่อ ๕๙๔ ปีก่อน ค.ศ. ซึ่งเป็นการกระทำเพื่อแบ่งเบาภาระระหว่างเจ้าหนี้กับลูกหนี้ เช่น ยกเลิกหนี้เก่า คืนที่ดินที่ถูกยึดให้แก่ชาวนา กำหนดเนื้อที่ดินที่บุคคลแต่ละคนจะมีกรรมสิทธิ์ได้ ปลดปล่อยผู้ถูกกุมตัวลงเป็นทาสเพราะหนี้และห้ามมิให้มีการเอารัดเอาเปรียบขูดรีดเช่นนั้นอีก แต่ในไม่ช้าเคราะห์กรรมเก่าก็หมุนเวียนกลับมาอีก โดยรัฐบาลสมัย ๕๐ ปีต่อมา ต้องดำเนินมาตรการอย่างเดียวกันอีก และดำเนินหนักหน่วงกว่าสมัยก่อนมาก ถึงขนาดทำการเนรเทศเจ้าของที่ดิน ริบที่ดินผืนใหญ่นำมาจัดสรรให้ชาวนาผู้ยากจน และรัฐจัดหาเงินกู้ให้โดยคิดดอกเบี้ยอัตราต่ำ อย่างไรก็ตามอีก ๒ ศตวรรษต่อมา เหตุการณ์ทั้งปวงก็กลับไปสู่สภาพเดิม คือที่ดินรอบ ๆ นครเอเธนส์กลับไปอยู่ในมือเจ้าของที่ดินผืนใหญ่อีก

ในด้านการค้า โดยทำเลและภูมิประเทศ ชาวกรีกต้องอาศัยการค้าทางเรือโดยสิ้นเชิงซึ่งเป็นการเสี่ยงมาก วิธีการดำเนินการค้าแบ่งผู้รับผิดชอบออกเป็น ๒ ฝ่าย คือฝ่ายหนึ่งทำหน้าที่เป็นนายทุน โดยให้เงินกู้หรือลงทุนให้ อีกฝ่ายหนึ่งทำหน้าที่ดำเนินการซื้อขายเดินทางไปยังตลาดในแดนไกล ถ้าประสบความสำเร็จฝ่ายแรกก็ได้รับทุนคืนและดอกเบี้ยในอัตราสูง รวมทั้งผลกำไรตามอัตราส่วนของทุนที่ลงไว้ ถ้าประสบความล้มเหลว หรือขาดทุน นายทุนก็รับเคราะห์กรรมเอง วิธีการค้า

แบบนี้ มิใช่เป็นเรื่องพ่อค้ากรีกประดิษฐ์คิดค้นขึ้น แต่ได้ดำเนินมาก่อนแล้วในเมสโซ-โปเตเมีย ซึ่งในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินเจ้าของที่ดินและฝ่ายศาสนา ได้ร่วมมือกับพ่อค้าทำการค้าด้วยวิธีการดังกล่าวอยู่แล้ว และได้ดำเนินต่อเนื่องกันมาจนกระทั่งสมัยปลายยุคกลาง

สิ่งสำคัญอย่างหนึ่งที่ชาวกรีกประดิษฐ์คิดค้นขึ้นก็คือ <u>เงินตรา</u> (currency) ความจริงเงินตรานี้ ได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอารยธรรมเก่าแก่ในลุ่มแม่น้ำสำคัญในตะวันออกกลางและอียิปต์ โดยพ่อค้าในสมัยนั้นใช้โลหะมีค่าเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน แต่ทำเป็นรูปแท่งโลหะและมีเครื่องชั่งไว้สำหรับชั่งน้ำหนัก แต่ไม่อาจทราบได้ว่ามีเนื้อโลหะเงินอยู่เป็นปริมาณเท่าใด จนกระทั่งฝ่ายศาสนาได้ประทับตราบอกอัตราส่วนเนื้อเงินไว้ แต่ก็ยังคงใช้เครื่องชั่งอยู่ วิธีการดังกล่าวได้ปฏิบัติกันเรื่อยมาตั้งแต่สมัย ๒๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. จนกระทั่งถึงสมัย ๗๐๐ ปีก่อน ค.ศ. จึงมีการตีตราบอกอัตราส่วนผสมของทองคำและเงินไว้แน่นอน และเหรียญประเภทนี้ได้ทำการผลิตขึ้น ณ เมืองลิเดีย (Lydia) ในเอเชียไมเนอร์ แล้วก็เลิกใช้เครื่องชั่งโดยนำวิธีการนับมาใช้แทน ต่อมาหัวเมืองสำคัญของกรีกก็ผลิตเหรียญทองคำ เงิน และทองแดงขึ้นใช้ โดยเฉพาะนครเอเธนส์มีชื่อเสียงในด้านนี้มาก

การใช้เงินมีผลทางเศรษฐกิจหลายอย่าง ประการแรก การสะพัดหมุนเวียนของเหรียญมูลค่าต่ำย่อมช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ผลิตขนาดย่อม เพราะอาจรับเงินแทนการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้าที่เขาผลิตได้กับสินค้าของบุคคลอื่น ประการที่ ๒ เงินตราได้ช่วยเปลี่ยนลักษณะของโภคทรัพย์ (wealth) คือ สมัยก่อนเครื่องวัดอันสำคัญของโภคทรัพย์ยึดหลักการมีอสังหาริมทรัพย์ ธัญญาหาร ทาสและปศุสัตว์ แต่เมื่อถึงสมัยการใช้เงิน สิ่งดังกล่าวไม่มีความจำเป็นอีก โภคทรัพย์ในรูปใหม่อาจมีการสะสม กักเก็บ หรือบริโภคได้ง่ายขึ้น หรืออาจปล่อยให้เจริญงอกงามโดยวิธีการลงทุนหรือให้กู้ยืม ซึ่งหมายความว่า เงินกลายเป็นสิ่งอำนวยความสะดวกอย่างใหม่ สามารถทำการกู้ยืมกันได้ง่าย และเป็นการสร้างอันตรายให้แก่รัฐบาลและชาวนาในสมัยต่อมา

ที่ทำการกู้ยืมและเสี่ยงต่อการไม่อาจชำระคืนได้ ประการที่ ๓ เมื่อรัฐนครต่างก็สามารถผลิตเหรียญของตนเองได้ ย่อมทำให้มีเงินตราที่มีน้ำหนัก มาตรฐานความบริสุทธิ์ของโลหะและชื่อแตกต่างกันจำนวนมากมาย ประการสุดท้าย ทำให้เกิดผู้แลกเปลี่ยนเงิน ซึ่งเป็นผู้ทำหน้าที่แจ้งมูลค่าเปรียบเทียบระหว่างเหรียญที่ผลิตภายในประเทศกับเหรียญต่างประเทศ ผู้แลกเปลี่ยนเงินดังกล่าว บางครั้งก็ทำหน้าที่ให้กู้ยืมเงิน ซึ่งพอถึงศตวรรษที่ ๕ หรือที่ ๔ ก่อน ค.ศ. ได้กลายเป็นนายธนาคารที่รุ่งเรือง โดยทำการรับฝากเงินจากบุคคลที่กลัวโจรภัย หรือต้องการฝากเงินเพื่อดอกเบี้ย นอกจากนี้ ยังทำการให้กู้ยืมเงิน โดยมีประกันด้วยสิ่งของมีค่า หรือผลิตผลจากฟาร์มหรือโรงร้าน ทำหน้าที่โอนเงินจากบัญชีเงินฝากของบุคคลหนึ่งไปยังของอีกบุคคลหนึ่ง หรือจากธนาคารของตนไปยังธนาคารอื่นเมื่อได้รับคำสั่ง อนึ่ง นายธนาคารหรือผู้แลกเงินดังกล่าว ไม่เพียงแต่ทำหน้าที่เป็นพ่อค้าเงินเท่านั้น แต่ดำเนินการค้านสินค้า ทำการผลิตสินค้าและลงทุนด้านธุรกิจเรือด้วย และก็มักจะเป็นคนต่างด้าว ซึ่งคนกรีกเกลียดชัง แต่ก็จำเป็นต้องอาศัยความรู้ความชำนาญในด้านธุรกิจดังกล่าว

จากที่กล่าวมาข้างต้น เราจะเห็นได้ว่า อาณาจักรกรีกในสมัยนั้นรุ่งเรืองมาก นครใหญ่ เช่น เอเธนส์และคอรินธ์ ได้สร้างและสะสมโภคทรัพย์ส่วนเกินไว้เป็นอันมาก เปิดโอกาสให้ชาวกรีกสามารถอุทิศแรงกาย แรงสติปัญญาและเวลาไปในด้านศิลป ปรัชญาและปรับปรุงเทคโนโลยีให้ดีขึ้น ความสำเร็จของกรีกในด้านวัตถุและสติปัญญา รวมทั้งการจัดระเบียบทางเศรษฐกิจและสังคม เมื่อพิจารณาตามหลักของอารยธรรมตะวันตก ถือว่าอยู่ในระดับสูงมาก

ทำไมกรีกจึงสามารถพัฒนาบ้านเมืองของตนให้ก้าวหน้าได้เป็นอย่างดียิ่ง ทำอย่างไรกรีกจึงสามารถนำตนไปสู่อารยธรรมระดับสูงได้ เรื่องนี้เป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่ง ที่นักประวัติศาสตร์ได้มีการถกเถียงกันมาก ความเจริญรุ่งโรจน์ของกรีกได้พุ่งขึ้นสู่ระดับสูงสุด ภายหลังช่วง ๖๐๐ - ๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ซึ่งเป็นระยะเวลาที่เศรษฐกิจของกรีกเจริญเติบโตสูงสุด กรีกได้รับศิลปกรรมอันเลิศจากอารยธรรมไมซีแน

(Mycenae) ทำการพัฒนาหลักความยุติธรรม และจัดระบบสังคมที่เปิดโอกาสให้ผู้มีความรู้ความสามารถและสติปัญญา เข้ารับตำแหน่งระดับชั้นนำของบ้านเมือง และหลีกเลี่ยงวิธีการที่ไม่ยืดหยุ่น อันอาจทำให้เกิดการชะงักงันในการปฏิบัติงาน

๒. ความเสื่อมของอาณาจักรกรีกเก่า

แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอย่างยิ่ง ที่สภาวการณ์ดังกล่าวไม่จีรังยั่งยืนและดำรงอยู่ชั่วนิรันดร สังคมกรีกก็มีสภาพเช่นเดียวกับสังคมมนุษย์ทั้งปวง เมื่อมีพลังสร้างสรรค์และประสบความสำเร็จยิ่งใหญ่ทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ในขณะเดียวกันก็สร้างพลังทำลายไปพร้อมด้วย ความยิ่งใหญ่ทางเทคนิคอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมของกรีก ได้กระจายแพร่หลายไปสู่ดินแดนอื่น เมื่อมีการติดต่อค้าขายและเข้ายึดครองดินแดนเหล่านั้นมาไว้ใต้อำนาจ เช่น บ้านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออกและทะเลเอเยียนตะวันออก (eastern aegean) เกาะซิซีลี แมกนาแกรเซีย (Magna Graecia) ในภาคใต้ของอิตาลี ตลอดไปจนถึงย่านทะเลดำ ในที่สุดดินแดนดังกล่าวก็สามารถผลิตสินค้านานาชนิดได้เช่นเดียวกับกรีก ทั้งเพื่อใช้ภายในประเทศและส่งไปจำหน่ายแข่งขันกับกรีกในต่างประเทศด้วย การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมมีผลกระทบอย่างร้ายแรงต่อสินค้ากรีก ทำให้กรีกต้องประสบความลำบากในการสั่งซื้ออาหารจากต่างประเทศ เกิดการว่างงาน อัตราค่าจ้างตกต่ำ การดำเนินงานที่เคยใช้วิธียืดหยุ่น ก็เปลี่ยนกลายเป็นแข็งกระด้างเข้มงวด และหันกลับไปใช้แรงงานทาส ซึ่งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นโดยเด่นชัดว่า ตลาดภายในประเทศสำหรับสินค้าเสื่อมลง การใช้เครื่องทุ่นแรง หรือแรงงานสัตว์ หรือพลังอินทรีย์ สำหรับเครื่องจักรกล ลดต่ำเพราะไม่มีมูลเหตุจูงใจเพียงพอ

ยิ่งกว่านั้น ปัญหาความยุ่งยากทางการเมืองได้เกาะกินพลังแรงของกรีกจนอ่อนเปียก กรีกไม่เคยประสบความสำเร็จในการสร้างความเป็นปึกแผ่นทางการเมือง โดยแตกแยกเป็นรัฐนคร (city-states) ซึ่งก่อให้เกิดผลร้ายต่อเศรษฐกิจ เพราะ

ทำให้ตลาดภายในประเทศแคบ การแบ่งงานขยายตัวมาก เกิดการแก่งแย่งชิงดีทำให้เกิดสงครามระหว่างกันเป็นประจำ ในที่สุดอาณาจักรกรีกก็ถูกรุกรานโดยชาวศึกจากภาคเหนือและจากเปอร์เซีย สงครามได้ก่อให้เกิดความพินาศเสียหายอย่างใหญ่หลวง แม้ว่าในช่วงเวลาระหว่าง ๓๓๔ - ๓๒๔ ปีก่อน ค.ศ. พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชจะสามารถพิชิตดินแดนต่างประเทศได้มากมายก็ตาม สังคมกรีกที่เสื่อมโทรมหนักหน่วงอยู่แล้วก็ไม่มีทางที่จะฟื้นฟูกลับคืนมาได้อีก

๓. อาณาจักรกรีกตะวันออก

พอย่างเข้าครึ่งหลังของศตวรรษที่ ๔ ก่อน ค.ศ. ความยิ่งใหญ่ทางเศรษฐกิจและศูนย์อารยธรรม ก็เคลื่อนย้ายจากอาณาจักรกรีกเดิม ไปสู่นครสำคัญในย่านทะเลเอเยียนตะวันออกและทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตะวันออก ซึ่งเคยตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกรีก ดินแดนดังกล่าวนี้เรียกว่า อาณาจักรกรีกตะวันออก (Hellenistic East) ซึ่งได้กลายเป็นคู่แข่งขันสำคัญของอาณาจักรกรีกเดิมในทุกด้าน การศึกษาเลียนแบบวิชาการเกษตรกรรมจากอาณาจักรกรีกเดิม ได้ช่วยให้หัวเมืองใหญ่ในอาณาจักรใหม่ ในอาณาจักรตะวันออกสามารถทำการแข่งขันโดยผลิตสินค้าสำคัญ เช่น น้ำมันมะกอกได้เป็นจำนวนมาก และส่งไปจำหน่ายแบ่งตลาดของกรีกเดิม ยิ่งกว่านั้นหัวเมืองใหญ่ในเอเชียไมเนอร์และริมฝั่งทะเลดำ ได้กลายเป็นแหล่งการผลิตสำคัญสำหรับเครื่องมือและอาวุธ ที่ทำด้วยเหล็กแข่งขันอีก ผ้าฝ้ายซึ่งปรากฏขึ้นในอาณาจักรกรีกเป็นครั้งแรกเมื่อสมัยศตวรรษที่ ๔ ก่อน ค.ศ. อียิปต์และโฟนีเซียก็ผลิตได้ ส่วนแผ่นหนัง (parchments) และกระดาษ (papyrus sheets) สำหรับใช้ขีดเขียนนครเพอร์กามัม (Pergamum) และอียิปต์ก็ผลิตได้ การถนอมปลาซึ่งเป็นอาชีพดั้งเดิมของกรีก ก็มีชาติอื่นทำการผลิตแข่งขัน สินค้าประเภทฟุ่มเฟือยซึ่งสมัยก่อนหาได้จากอาณาจักรกรีก ส่วนใหญ่ได้ตกไปอยู่ในมือของหัวเมืองตะวันออก นอกจากนี้ในดินแดนค้อยพัฒนาด้านตะวันออก การค้าได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ซึ่งจะเห็นได้จากการใช้เรือ

ขนาดใหญ่ โดยบางลำมีระวางน้ำหนักถึง ๕,๐๐๐ ตัน และการสร้างประภาคาร เช่น ประภาคารที่มีชื่อโด่งดัง ณ นครอเล็กซานเดรีย ปากแม่น้ำไนล์ ทั้งการใช้เงินในการซื้อขายแลกเปลี่ยนก็ดำเนินไปอย่างแพร่หลายด้วย

อย่างไรก็ตาม ในศตวรรษที่ ๓ ก่อน ค.ศ. อาณาจักรกรีกเดิม ยังคงได้รับประโยชน์จากความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของหัวเมืองภาคตะวันออกดังกล่าว แต่ก็เป็นเพียงระยะสั้น จึงไม่สามารถฟื้นตัวกลับคืนสู่ฐานะดั้งเดิมได้ ตลอดสมัยกรีกคือระหว่าง ๓๓๘ ปี ถึง ๓๐ ปีก่อน ค.ศ. ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและอารยธรรมได้พุ่งขึ้นสู่ระดับสูงสุดในหัวเมืองสำคัญหลายแห่ง เช่น อีฟีซัส (Ephesus) เพอร์กามัม (Pergamum) แอนติ๊อค (Antioch) เกาะโรดส์ (Rhodes) และนครอเล็กซานเดรีย บุคคลสำคัญที่แต่งตำราเกี่ยวกับเทคนิคใหม่ตอนปลายยุคเหล็ก เกือบทั้งหมดมาจากหัวเมืองที่มิใช่กรีก เช่น อาร์คิมิดิส มาจากซีราคูส ในเกาะซิซีลี ฮีโรมาจากอเล็กซานเดรีย และวิทรูเวียสมาจากกรุงโรม งานปฏิมากรรมโบราณ ที่ตกทอดมายังเรา มีจำนวนไม่น้อยที่มาจากอาณาจักรกรีกตะวันออก นครอเล็กซานเดรีย ซึ่งได้รับยกย่องให้เป็นหัวเมืองสืบทอดจากนครเอเธนส์ ในฐานะที่เป็นศูนย์ปัญญาชนของโลก มีหอสมุดบรรจุหนังสือ (rolls) อยู่ประมาณ ๕๐๐,๐๐๐ เล่ม มีโรงเรียนแพทย์และหอดูดาว และจากนครแห่งนี้ วิทยาการสมัยโบราณรวมทั้งของกรีก ได้ถูกถ่ายทอดและกระจายแพร่หลายไปสู่ประเทศตะวันตก

๔. ความเสื่อมของอาณาจักรกรีกตะวันออก

พอถึงศตวรรษที่ ๒ ก่อน ค.ศ. อาณาจักรตะวันออกก็เริ่มแสดงให้เห็นสัญญาณแห่งความชะงักงันทางเศรษฐกิจ และพอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑ ก่อน ค.ศ. ความเสื่อมก็ปรากฏเด่นชัดขึ้น แนวความคิดดั้งเดิมที่ว่า กษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดิน และทรงเก็บภาษีจากประชาชนผู้ใช้ที่ดิน ได้ก่อให้เกิดผลเช่นเดียวกับยุคก่อน ๆ ที่กล่าวมาแล้ว คือ การบังคับขูดรีดและเอารัดเอาเปรียบผู้อาศัยประกอบอาชีพจนถึงจุดที่บุคคลเหล่านั้นไม่มี

แรงจูงใจในการเพิ่มผลผลิต กษัตริย์และข้าราชบริพาร เข้าควบคุมการดำเนินงานอุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมที่สำคัญ ผลกำไรที่ได้รับก็นำไปใช้เพื่อความสุขสำราญส่วนตัวและส่งเสริมด้านวัฒนธรรม ยิ่งกว่าการนำไปลงทุนเพิ่มเพื่อขยายกิจการทางเศรษฐกิจ ความสงบเรียบร้อยทางสังคมหายาก สงครามระหว่างดินแดนในจักรวรรดิเดิมของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชก็อุบัติขึ้นเป็นประจำ ในที่สุดความเสื่อมและความหายนะก็มาถึง

บทที่ ๖
จักรวรรดิโรมัน
๑. สภาวะเศรษฐกิจทั่วไป

สังคมโรมันก็มีลักษณะเช่นเดียวกับสังคมมนุษย์อื่นใด กล่าวคือ ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการมักจะเกิดจากการศึกษาเรียนรู้ หรือเลียนแบบจากสังคมที่รุ่งเรืองกว่า ในสมัยนั้นคราวใดที่โรมได้รับการเชื้อเชิญให้ไปปฏิบัติหน้าที่ช่วยเหลือชนชั้นมั่งคั่งของอาณาจักรกรีก ชาวโรมันก็พยายามแสวงหาความรู้ และฉวยโอกาสโดยอาศัยอำนาจหน้าที่ เพื่อให้ได้รับประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพื่อตนอย่างเต็มที่ แล้วก็ทำการแทรกซึมสังคมกรีกเพิ่มขึ้นตามลำดับ มีความแข็งแกร่งเจริญรุ่งเรืองอยู่ในฐานะจะแข่งขันได้ และในที่สุดพอถึงตอนท้ายของยุคก่อนคริสตศักราช จักรวรรดิโรมันก็สามารถผนวกอาณาจักรกรีกไว้ใต้อำนาจของตนได้

ในทำนองเดียวกันกับนครเก่าแก่ของกรีก จักรวรรดิโรมันเจริญก้าวหน้าขึ้นเพราะได้รับวิชาการด้านเกษตร อุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมจากอาณาจักรกรีก และจากอารยธรรมดั้งเดิมในอิตาลีภาคเหนือและภาคกลาง คือวัฒนธรรมอีทรัสคัน (Etruscan culture) และในสายตาของนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ จักรวรรดิโรมันมีสิ่งที่น่าสนใจน้อย กรุงโรมเองไม่เคยปรากฏว่าได้เป็นศูนย์การค้าหรืออุตสาหกรรมสำคัญแต่มีลักษณะเป็นผู้ชุดรีดสูบเอาเครื่องบรรณาการและเป็นเพียงผู้บริโภคสินค้าที่ได้รับจากดินแดนที่ตนพิชิตเท่านั้น ในท้องที่รอบ ๆ กรุงโรมก็ไม่ปรากฏว่า มีอาชีพที่ดีเด่นแต่อย่างใด ชาวโรมันมีบทบาทน้อยในการสร้างสรรค์ทางเทคโนโลยี หรือการจัดระเบียบงานด้านการเกษตร อุตสาหกรรมหรือการค้า จึงถูกขนานนามว่าเป็น "นักเลียนแบบสำคัญแห่งยุค" และไม่เคยประดิษฐ์คิดค้นแม้กระทั่งวิธีการทำสงคราม ซึ่งนำความสำเร็จมาให้แก่ชาวโรมเอง

อย่างไรก็ตาม ชาวโรมันก็ยังมีบทบาทสำคัญในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจของทวีปยุโรปอยู่เหมือนกัน ความสำเร็จด้านการทหารและการจัดระเบียบการปกครองมีอิทธิพลเหนือสังคมชาวยุโรปสมัยนั้นเป็นอันมาก ประชาชนทั่วไปได้รับสิทธิของพลเมืองโดยบริบูรณ์ มีสิทธิมีส่วนเข้าตัดสินชี้ขาดปัญหาสำคัญทางการเมืองส่วนใหญ่ และมีทางก้าวหน้าไปสู่ตำแหน่งสูงสุดของรัฐได้อย่างเต็มที่ ราษฎรจำนวนมากมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินหรือร้านค้าขนาดย่อมเป็นของตนเอง ทำให้เกิดมูลเหตุจูงใจในการเพิ่มผลิตผลให้สูงขึ้น การรุกรานและยึดครองดินแดนในทวีปยุโรปตะวันตก ได้มีส่วนช่วยยกระดับการผลิตให้สูงและขยายอาณาบริเวณการผลิตให้กว้างขึ้น การเข้าพิชิตดินแดนภาคตะวันออกของทะเล-เมดิเตอร์เรเนียน ได้นำสันติภาพมาสู่อาณาจักรกรีก ซึ่งเป็นภูมิภาคที่เต็มไปด้วยการห้ำหั่นพันตูกันระหว่างรัฐนครต่าง ๆ การผนวกดินแดนยุโรปตะวันตกกับดินแดนภาคตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เข้าเป็นจักรวรรดิอันหนึ่งอันเดียวกัน และเป็นเขตการค้าอันยิ่งใหญ่ ได้ช่วยให้ประชาชนในดินแดนดังกล่าว มีโอกาสตั้งหน้าตั้งหน้าดำเนินการประกอบอาชีพภายใต้บรรยากาศอันสงบสุข

ชาวโรมันปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อประมาณ ๘๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ในเขตแคว้นเลเตียม (Latium) อันเป็นบริเวณแคบ ๆ ลุ่มแม่น้ำไทเบอร์ (Tiber) ในตอนกลางฝั่งทะเลด้านตะวันตกของอิตาลี และล้อมรอบด้วยชนเผ่าอื่นที่เป็นศัตรู เช่น เผ่าอีทรัสคันในด้านเหนือ ซึ่งเป็นเผ่าที่มีความเจริญก้าวหน้าทางการเกษตร การเหมืองแร่ อุตสาหกรรมและการค้า ทางทิศใต้เป็นเผ่าอิตาลีอีกหลายกลุ่ม นอกจากนี้ยังมีอาณานิคมของอาณาจักรกรีกกระจัดกระจายอยู่รอบแหลมอิตาลีและเกาะซิซิลี ข้ามทะเลไปสู่ทวีปแอฟริกาเหนือนครคาร์เธจกำลังเจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว และกลายเป็นเมืองท่าสำคัญของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันตก

ชุมชนเลเตียมเป็นชุมชนที่ล้าหลังกว่าเผ่ายูทรัสคันและกรีก โดยแบ่งชนชั้นออกได้ดังนี้ ในระดับสูง มีกษัตริย์เป็นประมุข และมีชนชั้นขุนนาง (patrician) ทำหน้าที่ดำเนินการปกครอง ทำการรบเมื่อมีศึกสงครามและใช้เวลาว่างบริหารงานใน

ที่ดินผืนใหญ่ ถ้ามีที่ดินมากก็มักจะใช้แรงงานทาสดำเนินงาน หรือบางกรณีแบ่งที่ดินให้ชาวนาเช่า โดยเรียกค่าเช่าเป็นสิ่งของ รวมทั้งการให้บริการด้านการเพาะปลูกแก่เจ้าของที่ดิน เมื่อมูลนายเดินทางไปรบก็ติดตามไปช่วยงานสงครามด้วย ในระดับล่างได้แก่สามัญชน (plebeian) ซึ่งประกอบด้วยเจ้าของที่ดินขนาดย่อม ผู้เช่าที่ดิน ช่างฝีมือ และพ่อค้า ชนชั้นนี้มีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำต้อย และในระยะแรก ฐานะทางการเมืองก็ด้อยด้วย ชนชั้นต่ำสุดคือ ทาส ซึ่งตามความหมายทั่วไป มีลักษณะเป็นเสมือนทรัพย์สิน เจ้าของมีสิทธิที่จะจำหน่ายจ่ายโอนได้

ในสมัยศตวรรษที่ ๖ ก่อน ค.ศ. เมื่อแคว้นเลเตียมตกอยู่ภายใต้อำนาจของอีทรัสคัน กรุงโรมมีความเจริญรุ่งเรืองทั้งในด้านการค้าและอุตสาหกรรม แล้วเมื่อ ๕๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ก็ได้รับอิสรภาพและประกาศตนเป็นสาธารณรัฐ และในระยะ ๒๕๐ ปีต่อมา ได้แผ่อำนาจครอบไปทั้งทางทิศใต้และภาคเหนือกลายเป็นผู้นำสหพันธ์ของรัฐนครต่าง ๆ ในอิตาลีภาคกลาง ในที่สุดก็ขยายตัวครอบครองไปตลอดแหลมอิตาลี และลุ่มแม่น้ำโป ทางภาคเหนือ

ประวัติศาสตร์โรมันสมัยต่อมา เริ่มจากระยะเวลา ๒๗๐ ปีก่อน ค.ศ. ถึงคริสตศตวรรษที่ ๔ สมัยนี้ จักรวรรดิโรมันแผ่อำนาจ ครอบงำดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาล ผนวกพื้นที่ประมาณ ๑ ใน ๓ ของทวีปยุโรป นับแต่ประเทศสเปน ฝรั่งเศสขึ้นไปจนถึงประเทศอังกฤษ (ยกเว้นสกอตแลนด์และไอร์แลนด์) รวมทั้งดินแดนภาคเหนือแอฟริการิมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน จากด้านมหาสมุทรแอ็ตแลนติคขนถึงลุ่มแม่น้ำไนล์ และวกครอบบางส่วนของตะวันออกกลาง เกือบจดอ่าวเปอร์เซีย (ดูแผนที่หน้า ๕๑)

การสร้างจักรวรรดิโรมันดังกล่าว ต้องใช้เวลาถึงประมาณ ๕ ศตวรรษ โดยมีการทำสงครามขับเคี่ยวกันมาตลอด ครั้งแล้วครั้งเล่า ซึ่งทำให้สิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดิน ชีวิตมนุษย์และทรัพย์สินสิ่งของอย่างมหาศาล กล่าวคือ ในเวลาปกติรัฐต้องใช้งบประมาณเพื่อสงบำรุงกองทัพบกและกองทัพเรือให้เข้มแข็ง เวลาเกิดสงครามงบประมาณต้องเพิ่มขึ้นหลายเท่าตัว ต้องสูญเสียชีวิตมนุษย์ทั้งที่เป็นทหารและพลเรือน

แผนที่

แสดงอาณาเขตของจักรวรรดิโรมัน

ในคริสตศตวรรษที่ ๔

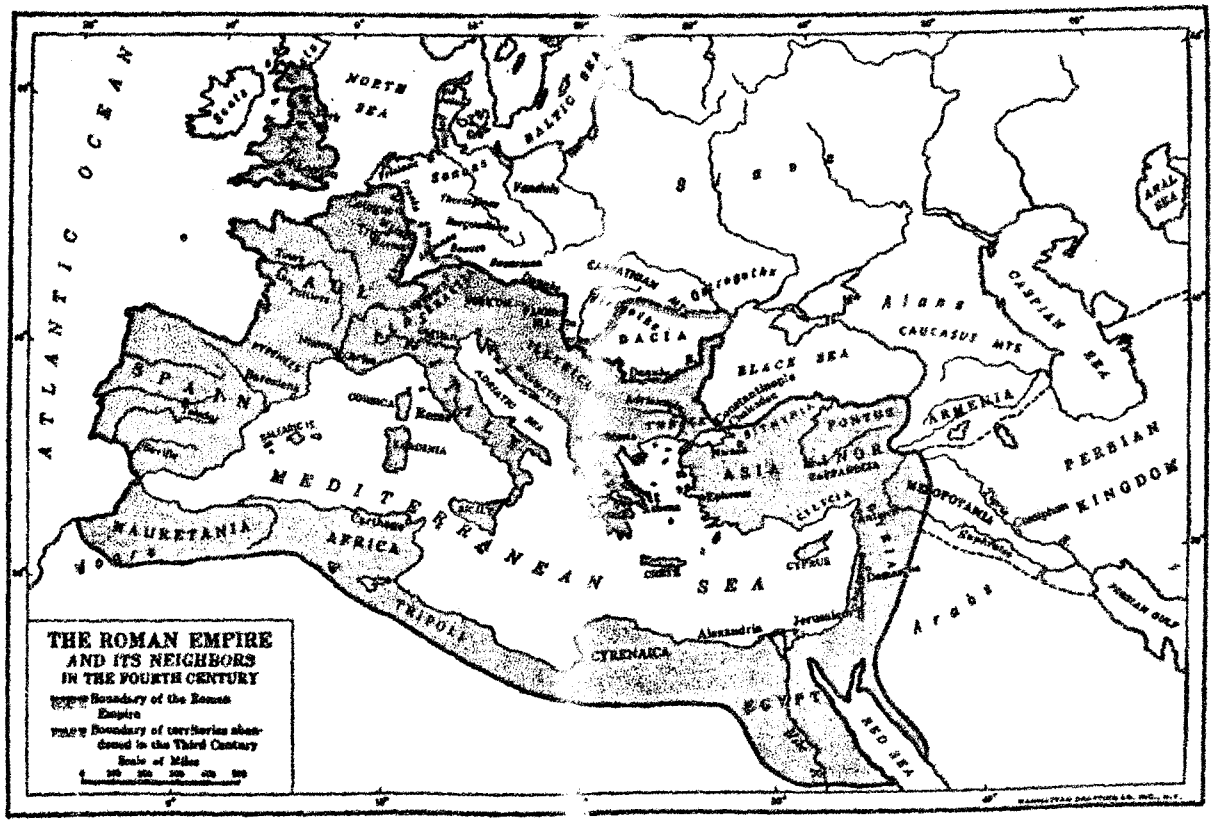

(From Herbert Heaton : Economic History of Europe P. 41)

ก่อให้เกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจจนยากแก่การคำนวณ เมื่อเข้าพิชิตดินแดนใหม่ ก็จำเป็นต้องจัดสรรงบประมาณไว้สำหรับการยึดครองและการบริหารดินแดนนั้น เหล่านี้ล้วนแต่เป็นภาระอันหนักหน่วงที่ชาวโรมันทั้งมวลจะต้องช่วยกันรับผิดชอบ

ในด้านการเมือง จักรวรรดิโรมันบริหารงานโดยมุ่งต่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ดินแดนทั้งหมดที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจถูกบังคับให้ส่งเครื่องบรรณาการและต้องทำการสั่งซื้อสินค้าจากกรุงโรม โดยส่งอาหารและวัตถุดิบเป็นการแลกเปลี่ยน เช่น ธัญญาหารจากเกาะซิซีลี แอฟริกาเหนือและอียิปต์ ทองแดง เงิน ตะกั่ว ดีบุก ขนแกะและหนังสัตว์จากสเปนและฝรั่งเศส ปลาเค็มจากทะเลดำ ขนแกะและสีย้อมจากเอเชียไมเนอร์ นครต่าง ๆ ในจักรวรรดิโรมันเจริญรุ่งเรืองขึ้น ก็เพราะกิจกรรมทางเศรษฐกิจดังกล่าว ในรัชสมัยของพระเจ้าออกัสตัส (๓๑ ปีก่อน ค.ศ. ถึง ค.ศ. ๑๔) ประชากรกรุงโรมมีประมาณ ๖๕๐,๐๐๐ - ๑,๒๐๐,๐๐๐ คน การเจริญเติบโตของชุมชนในเมือง เป็นสิ่งช่วยกระตุ้นการพัฒนาเศรษฐกิจ และเมื่อมีราษฎรอพยพไปอาศัยอัดแอยัดเยียดอยู่ในเมืองมาก ก็จำเป็นต้องมีการทำงานเพื่อบริการให้แก่กันและกัน เช่น การจัดหาอาหารและน้ำเพื่อการบริโภคใช้สอย เพราะความต้องการของชาวเมืองในด้านการครองชีพ มีมากมายหลายอย่างยิ่งกว่าชาวชนบท การขยายตัวของการค้าและการแบ่งงานก็ตามมาด้วย

ในด้านอุตสาหกรรม ชาวโรมันมีบทบาทในด้านสร้างสรรค์น้อยมาก อุตสาหกรรมที่พัฒนาก้าวหน้าที่สุด คงมีเฉพาะอุตสาหกรรมการก่อสร้าง เช่น อ่างเก็บน้ำ ทางส่งน้ำ (aqueducts) และท่อน้ำ กรุงโรมต้องอาศัยน้ำจากภายนอก โดยมีท่อส่งน้ำถึง ๙ ท่อ และบางท่อมีความยาวถึง ๖๐ ไมล์ อุตสาหกรรมการก่อสร้างต้องอาศัยการลงทุนและแรงงานมาก รวมทั้งความรู้เทคนิคด้านสถาปัตยกรรมและการสำรวจ ตลอดจนการใช้วัสดุก่อสร้างประเภทใหม่ (โดยเฉพาะซีเมนต์และคร่าวเหล็กยาว) เช่น การสร้างโบสถ์วิหาร ซุ้มประตูชัย หอประชุมใหญ่ โรงละคอนแบบมีสนามตอนกลางและอัฒจันทร์ล้อมรอบ กรีฑาสถาน ห้องโถงตลาด สถานอาบน้ำ และคฤหาสน์ที่ใช้เครื่อง

ทำความร้อนทั่วบริเวณอาคาร ถึงกระนั้นก็ตาม อุตสาหกรรมนี้ก็ยังประสบปัญหาความยุ่งยาก เพราะการใช้วิธีการก่อสร้างที่มีข้อบกพร่องและผู้รับเหมาฉ้อโกง เช่น การสร้างทางส่งน้ำที่เสียค่าใช้จ่ายสูงแห่งหนึ่ง พอสร้างเสร็จก็ใช้การไม่ได้ ฝาผนังโรงละครแห่งหนึ่งแตกร้าวก่อนแล้วเสร็จ และโรงพลศึกษาซึ่งมีกำแพงหนาถึง ๒๒ ฟุต แต่ก็ปรากฏว่าตัวตึกอ่อนแอจนเกินไป

สำหรับอุตสาหกรรมประเภทอื่น ชาวโรมันมีบทบาทน้อยมาก ทั้งนี้ก็คงเกี่ยวกับมาตรฐานค่านิยมของชาวโรมันเอง และความรู้ทางเทคนิคของช่างฝีมือในดินแดนภาคตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนนั้น อยู่ในระดับสูงกว่า นอกจากนี้ชนชั้นปกครองโรมันก็มุ่งสนใจแต่ด้านการสงคราม การเมืองและเกษตรกรรมมากกว่า โดยถือว่าการค้าและอุตสาหกรรม เป็นอาชีพต่ำต้อย ซึ่งดำเนินโดยแรงงานทาสเป็นส่วนใหญ่

ทาสในอิตาลีสมัยนั้นแพร่หลายเท่า ๆ กับอาณาจักรกรีก อุตสาหกรรมทุกชนิดใช้แรงงานทาสเป็นส่วนมาก จนกระทั่งมีการตั้งโรงเรียนทาส เพื่อสอนวิชาอาชีพประเภทต่าง ๆ ให้ เมื่อทาสเรียนจบ ก็ทำการขายให้แก่อุตสาหกรรมหรือการค้าที่ต้องการแรงงานทาส บุคคลผู้มีฐานะเป็นทาส มีโอกาสที่จะถูกปลดปล่อยเสมอ บางคนเมื่อถูกปลดปล่อยได้ประกอบอาชีพจนกลายเป็นบุคคลที่มีฐานะมั่งคั่ง บางคนมีตำแหน่งหน้าที่ในราชการบ้านเมือง ปรากฏว่าในกรุงโรมสมัยศตวรรษที่ ๓ สภาเทศบาลประกอบด้วยสมาชิกที่เป็นทาสปลดปล่อยจำนวนประมาณ ๑ ใน ๔

สำหรับสมาคมอาชีพ (guilds) จักรวรรดิโรมันก็เช่นเดียวกับสังคมมนุษย์ทุกยุคทุกสมัยคือ บุคคลผู้มีอาชีพเดียวกัน หรือมีผลประโยชน์ร่วมกัน มักจะรวมกันเข้าเป็นกลุ่มหรือสมาคม หรือสโมสร เพื่อหาทางคุ้มครองป้องกันแนวความคิด ความเชื่อ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสวัสดิการภายในกรอบครัว ตามหัวเมืองโบราณในสมัยนั้นมีสมาคมอาชีพปรากฏอยู่ทั่วไป มีวัตถุประสงค์ไม่จำกัดอยู่เฉพาะในด้านเศรษฐกิจ แต่ครอบไปถึงทางศาสนาและสวัสดิการสำหรับสมาชิกด้วย ในกรุงโรม สมาคมอาชีพ (collegia) ได้อุบัติขึ้นเมื่อประมาณ ๒๐๐ ปีก่อน ค.ศ. บางสมาคมเข้ายุ่งเกี่ยวและมีข้อทะเลาะวิวาท

ทางการเมืองมากในตอนปลายสมัยสาธารณรัฐ เมื่อถึงระยะต้นยุคจักรวรรดิ สมาคมเหล่านั้นก็ถูกยกเลิก ต่อมาได้รับอนุญาตให้ก่อตั้งขึ้นอีก และปรากฏว่า เฉพาะกรุงโรมมีสมาคมอาชีพถึง ๘๐ สมาคม มีหลายสมาคมที่ก่อตั้งขึ้นโดยคนงานเสรีและทาสปลดปล่อยเพื่อทำการช่วยเหลือสมาชิกในด้านสวัสดิการ เช่น เวลาเจ็บป่วยและตาย แต่ไม่มีหลักฐานบ่งชี้ว่า ได้ดำเนินการเกี่ยวกับเรื่องค่าจ้าง การฝึกอบรมวิชาอาชีพ หรือปัญหาชั่วโมงการทำงาน สำหรับสมาคมช่างมีมือ เช่น สมาคมช่างก่อสร้าง ช่างโลหะ ช่างตัดผม คนแจวเรือ พ่อค้าเหล้าองุ่น พ่อค้าเนื้อสุกร ฯลฯ มักจะเป็นกลุ่มที่มีอำนาจและมั่งคั่ง มีวัตถุประสงค์มุ่งต่อการแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจไปพร้อมกันด้วย

๒. ประวัติศาสตร์ช้ำรอยในจักรวรรดิโรมัน

ในสมัย ๒ ศตวรรษแรกแห่งคริสตกาล ดินแดนแว่นแคว้นต่าง ๆ ในจักรวรรดิโรมัน ต่างก็ประสบความรุ่งโรจน์และมีสันติสุข แม้ว่าในสมัยนั้นจะมีพระเจ้าจักรพรรดิบางองค์ประพฤติตนไปในทางเสื่อมเสียชั่วช้า ฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยและไร้สมรรถภาพในการปกครองบ้านเมือง แต่ในศตวรรษที่ ๒ ก็ยังมีชนชั้นปกครองที่มีความสามารถเฉลียวฉลาดและขยันขันแข็ง ก่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในและตามชายแดนก็ไม่ปรากฏภัยจากศัตรูภายนอก เป็นการสร้างบรรยากาศอันเหมาะสมแก่การลงทุนด้านวิสาหกิจ ชนชั้นกลาง เช่น พ่อค้า นักการเงิน เจ้าของที่ดินผืนใหญ่ ผู้รับเหมาและนักลงทุน จึงประสบความสำเร็จในธุรกิจของตนและมีความเจริญรุ่งเรืองอุปสงค์เกี่ยวกับสินค้าประเภททุนและสินค้าบริโภค จึงมีมากทำให้อุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น การก่อสร้าง เครื่องถ้วยชาม โลหะและเสื้อผ้า ต้องทำงานหนัก ส่วนผลแห่งความเจริญก้าวหน้า จะถึงประชาชนในระดับต่ำ เช่น ชาวนาและช่างฝีมือเพียงใดหรือไม่นั้น ไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะชี้ให้เห็น

เมื่อเศรษฐกิจรุ่งเรือง หัวเมืองใหญ่น้อยเจริญเติบโตและเพิ่มจำนวนขึ้น ความเป็นอยู่ภายใต้สภาวการณ์เช่นนี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการดำรง

ชีวิตและทัศนคติขึ้นในหมู่ชาวโรมัน ประชาชนในสมัยนั้นได้หันไปสนใจด้านศิลปกรรม โดยเฉพาะสถาปัตยกรรม ปฏิมากรรมและอักษรศาสตร์ อารยธรรมโรมันได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด ในปลายรัชสมัยของพระเจ้าออกัสตัสหรือสมัยคริสตศตวรรษที่ ๑ ซึ่งเป็นสมัยหรือภายหลังสมัยที่เศรษฐกิจโรมันเติบโตสุดยอด ครั้งแล้วเหตุการณ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อม ชะตากรรมและบทเรียนในประวัติศาสตร์ทำนองเดียวกันกับอาณาจักรกรีกก็อุบัติขึ้นซ้ำรอยอีกครั้งหนึ่ง

เช่นเดียวกับระบบเศรษฐกิจในยุคก่อน ๆ ในการสร้างสรรค์และพัฒนานั้น จักรวรรดิโรมันก็ก่อให้เกิดพลังแห่งความเสื่อม เป็นการบ่อนทำลายความรุ่งเรืองของตนไปพร้อมกัน อาทิที่ดินถูกกว้านซื้อจากชาวนารวมเข้าเป็นที่ดินผืนใหญ่ (estates or latifundia) และตกไปอยู่ในกำมือของบุคคลกลุ่มน้อย เจ้าของที่ดินดำรงชีวิตอยู่ในเมืองอย่างฟุ่มเฟือยฟุ่งเฟ้อ ผู้ถือครองหรือผู้เช่าที่ดินได้รับผลผลิตเป็นค่าตอบแทนน้อย จนหมดกำลังใจในการเพิ่มผลผลิต ในช่วงแห่งความเจริญรุ่งเรืองของจักรวรรดิวิชาการต่าง ๆ ได้กระจายแพร่หลายไปสู่ดินแดนภายใต้ขอบขัณฑสีมา ทำให้ดินแดนเหล่านั้นสามารถผลิตสินค้านานาชนิด ส่งเข้าแข่งขันแย่งตลาดของโรมัน เช่น เครื่องปั้นดินเผาที่ฝรั่งเศสเลียนแบบจากโรมตะเกียงและเครื่องแก้วของอังกฤษและแอฟริกา ทำให้อุตสาหกรรมภายในโรมันสั่นคลอนและเสื่อม ก่อให้เกิดภาวะการว่างงาน แล้วความตึงเครียดและปัญหาสังคมนานาประการก็ตามมา

นโยบาย"จัดหาขนมปังและละครสัตว์" ที่ดำเนินโดยรัฐบาลโรมันเพื่อปลอบใจประชาชนให้อยู่ในความสงบ ปรากฏว่าได้ผลเพียงชั่วคราว ชาวโรมันผู้มั่งคั่งมิได้สนใจใยดีต่อการลงทุน เพื่อทำการผลิตสินค้าประเภททุน แต่กลับนำเงินทุนไปซื้อแสวงหาสิ่งฟุ่มเฟือย เพื่อบำรุงบำเรอความสุขส่วนตัว เจ้าที่ดินขนาดใหญ่พยายามพัฒนาที่ดินเพื่อให้เลี้ยงตนเองได้ ทำให้เกิดผลกระทบต่อการค้าและการแบ่งงานดินแดนบางส่วนในจักรวรรดิ เช่น แอฟริกาเหนือ ประสบความยุ่งยากด้านเกษตร เนื่องจากได้รับผลผลิตมากเกินส่วน และไม่สามารถจำหน่ายธัญญาหารที่ผลิตได้

ยิ่งกว่านั้นประชาชนจำนวนมากมายจากต่างแดนได้หลั่งไหลอพยพเข้าจักรวรรดิ ทั้งในลักษณะสงบและใช้ความรุนแรง ก่อให้เกิดความสั่นคลอนต่อเสถียรภาพของรัฐบาลโรมัน ดินแดนหลายแห่งก่อการกบถแข็งข้อไม่ยอมขึ้นต่อโรม ในที่สุดเมื่อถึง ค.ศ. ๔๗๖ จักรพรรดิโรมันองค์สุดท้าย ก็ถูกบีบคับให้สละราชสมบัติ ซึ่งเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงอันนี้ก็ไม่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์แต่อย่างใด คงมีคนโรมันไม่กี่คนที่สนใจใยดี เพราะแม้เหตุการณ์ทำนองนี้จะอุบัติขึ้นหรือไม่ประการใด ก็หาทำให้ชีวิตอันยากจนค้นแค้นหาเช้ากินค่ำประจำวันของเขา เปลี่ยนแปลงไปในทางดีขึ้นแต่อย่างใดไม่ ครั้นแล้วประวัติศาสตร์ก็อุบัติขึ้นซ้ำรอยในมหาอาณาจักรโรมัน เช่นเดียวกับที่ได้เกิดมาแล้วในอดีต

๓. สาเหตุแห่งความล่มจม

ในการค้นหาและอธิบายสาเหตุแห่งความเสื่อมและการสิ้นชาติของมหาอาณาจักรโรมันนี้ นักประวัติศาสตร์ได้โต้เถียงกันมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ และต่างก็ให้เหตุผลโดยอ้างปัจจัยสำคัญไว้หลายประการที่ก่อให้เกิดความเสื่อม เช่น คริสตศาสนา ประชากรลด ศีลธรรมเสื่อม จักรวรรดิขยายตัวเกินส่วน ประชากรมีหลายเชื้อชาติ ระบบทาส ระบบราชการเลว การใช้กิจการทหารไปในทางมิชอบ การต่อสู้ของชนชั้นและดินเสื่อมคุณภาพ เหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งของสาเหตุแห่งความเสื่อมจำนวนมากมาย ที่นักประวัติศาสตร์ในศตวรรษปัจจุบันหยิบยกขึ้นมากล่าวอ้าง อย่างไรก็ตาม สิ่งที่แน่นอนที่สุดก็คือ ย่อมไม่มีผู้ใดกล่าวอ้างได้ว่า ความล่มจมของมหาอาณาจักรโรมันเกิดขึ้นเพราะสาเหตุเพียงอย่างหนึ่งอย่างใดเท่านั้น หากเราจะพิจารณาเฉพาะทางเศรษฐกิจด้านเดียว ก็ยังสามารถแจงรายละเอียดของสาเหตุได้เป็นจำนวนมาก ซึ่งมีส่วนสำคัญในการสร้างความล่มสลาย และเคราะห์กรรมให้อุบัติขึ้นในจักรวรรดิแห่งนี้

การเกษตรซึ่งถือว่าเป็นรากฐานของรายได้แห่งชาติในจักรวรรดิ ได้เสื่อมลงที่ดินในแหลมอิตาลีถูกใช้ไปในทางไร้ประสิทธิภาพและเสียหาย จักรวรรดิโรมันต้องอาศัยสั่งซื้อธัญญาหารจากต่างแดน เจ้าที่ดินผืนใหญ่เกินส่วนประเภทเสือนอนกิน มุ่งแต่ขูดรายได้จากที่ดินให้ได้มากที่สุด เพื่อนำไปบำรุงบำเรอความสุขเฉพาะหน้าในกรุงโรม โดยไม่คำนึงถึงอนาคตของบ้านเมือง ชนชั้นแรงงานเกษตรยากจนหนักและกลายเป็นไพร่ติดที่ดิน หมดกำลังใจในด้านสร้างสรรค์และเพิ่มผลผลิตและเมื่อคุณภาพดินเสื่อมได้ผลผลิตต่ำ ที่ดินนั้นก็ถูกทอดทิ้ง เหตุการณ์ทำนองนี้เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีก

กรุงโรมเริ่มต้นด้วยโครงสร้างสังคมอันประกอบด้วยชนชั้นขุนนาง ชาวนาขนาดย่อมและทาส แล้วจักรวรรดิโรมันภาคตะวันตก สิ้นสุดลงด้วยชนชั้นเจ้าของที่ดินที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งมีอำนาจมากมายครอบงำเหนือชาวนาผู้เช่าที่ดินและทาส หัวเมืองชะงักงันหรือเสื่อมโทรม พร้อมกับการค้าที่ถดถอยลดน้อยลงอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง

ด้านการคลัง รัฐมีรายได้จากอุตสาหกรรมเหมืองแร่ ซึ่งเป็นรัฐวิสาหกิจ จากที่ดินสาธารณะ เครื่องบรรณาการจากอียิปต์และดินแดนอื่น จากการค้าและอุตสาหกรรมบางอย่างที่รัฐผูกขาด จากภาษีอากรและการเกณฑ์แรงงาน รวมทั้งการลดค่าเงินตราในปีที่งบประมาณขาดดุลย์

สำหรับภาษีอากรที่เรียกเก็บในสมัยนั้น ประกอบด้วยภาษีรัชชูปการ ภาษีที่ดิน ภาษีศุลกากร ภาษีโภคภัณฑ์และภาษีมรดก การเก็บภาษีบางประเภทตกเป็นหน้าที่ของเทศบาล ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างจักรวรรดิ (จักรพรรดิ กองทัพ ข้าราชการพลเรือนและเทศบาล) ประชาชนถูกกดขี่เรียกเก็บภาษี เพื่อชดเชยงบประมาณรายจ่ายของรัฐบาลที่ใช้จ่ายเกินส่วน และเพื่อป้องกันจักรวรรดิที่แผ่ขยายจนเกินไป ชนชั้นกลางในเมืองถูกบังคับให้ทำหน้าที่ขูดรีดภาษีจากประชาชน แต่บางคนปฏิเสธและยอมรับโทษถูกถมตัวลงเป็นทาส ดีกว่าที่จะไปบีบบังคับเก็บภาษีจากประชาชนผู้ยากจน ทำนองไปรีดเลือดจากปู กฎหมายถูกตราขึ้นเพื่อจำกัดความคล่องตัวทางเศรษฐกิจ บังคับให้การประกอบอาชีพบางอย่างดำเนินไปแบบสืบสันตติวงษ์ ผู้ลงทุน

ถูกห้ามย้ายทุนจากวิสาหกิจหนึ่งไปยังวิสาหกิจอีกแห่งหนึ่ง การจัดสรรปัจจัยการผลิตอย่างมีประสิทธิภาพ ถูกระงับ และอุตสาหกรรมชะงักงัน

ภาวะเงินเฟ้อและการลดค่าเงินตรา กลายเป็นโรคเรื้อรัง จักรพรรดิองค์สุดท้ายในช่วงต้นของศตวรรษที่ ๔ ทรงพยายามดำเนินการปฏิรูปหลายด้าน ซึ่งก็มีลักษณะไม่แตกต่างกับที่ได้ปฏิบัติเรื่อยมาจนกระทั่งสมัยปัจจุบัน เช่น ระงับการผลิตเงินตรานานาชนิดของแคว้นเมืองขึ้น ซึ่งก่อให้เกิดความยุ่งยากสับสนทางการเงิน และให้ใช้เหรียญเงินเหรียญทองคำ ที่ผลิตเป็นแบบเดียวกันจากโรงกษาปณ์หลวงแหนแต่แห่งเดียว ตรากฎหมายขึ้นควบคุมค่าจ้างและราคา กำหนดราคาสูงสุดของสินค้าและบริการทุกประเภท รวมทั้งอัตราสูงสุดของค่าจ้าง ค่าธรรมเนียมและเงินเดือนทั้งหมด มาตรการเหล่านี้เป็นการแก้ปัญหาเพียงชั่วคราวเท่านั้น ยิ่งกว่านั้น ในขณะเดียวกัน โครงการเก็บภาษีใหม่ของรัฐบาล คือภาษีอสังหาริมทรัพย์ที่มีรายได้ ภาษีแรงงานและปศุสัตว์ ได้กลายเป็นนโยบายการคลังแบบกดขี่ขูดรีดหนักยิ่งขึ้น

เศรษฐกิจโรมันต้องอาศัยการเกษตรเป็นหลัก การค้าและอุตสาหกรรมมีบทบาทน้อย ชาวโรมันไม่เคยประดิษฐ์คิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ผลิตผลที่ได้รับจึงต่ำ มีแต่ถดถอย ไม่มีทางเพิ่ม ในศตวรรษที่ ๓ เหตุการณ์หลายอย่างอันมีลักษณะบ่อนทำลายได้อุบัติขึ้น เช่น กาฬโรคระบาด เกิดศึกกลางเมืองและถูกเผ่าบาร์แบเรียนรุกรานโจมตี ทุนและแรงงานถูกทำลายเกือบทุกแว่นแคว้น ที่ดินขาดแคลนแรงงานที่จะดำเนินการ การค้าในเมืองถูกกระทบกระเทือนอย่างหนัก ในขณะเดียวกัน กองทัพมีความจำเป็นที่ต้องทำการขยาย และข้าราชการพลเรือนต้องเพิ่มขึ้น เพื่อบริหารบ้านเมืองและแก้ปัญหานานาประการ รวมทั้งการปฏิบัติตามนโยบายเพื่อขจัดความเน่าเฟะของสังคม แต่ก็ไม่อาจแก้ปัญหาของจักรวรรดิที่เสื่อมโทรมหนักได้

จักรวรรดิโรมันมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล พรมแดนมีระยะยาวประมาณ ๖,๐๐๐ ไมล์ ย่อมทำให้การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ และการป้องกันการรุกรานจากศัตรูภายนอกประเทศ เป็นภาระหนักและมีปัญหายุ่งยากมาก จากภาคเหนือถูก

คุกคามโดยเผ่าบาร์แบเรียนและภาคตะวันออกโดยอาณาจักรเปอร์เซีย พระเจ้าจักรพรรดิ และกองทัพมีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงในการบริหารการปกครองจักรวรรดิ อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาล่วงเลยไป กองทัพจักรวรรดิก็มีลักษณะเป็นกองทัพโรมันน้อยลงไปทุกที ทั้งนี้ เนื่องจากกองทหารที่ตั้งอยู่ตามแว่นแคว้นต่าง ๆ ประกอบขึ้นด้วยคนพื้นเมืองและเผ่าบาร์แบเรียนเพิ่มขึ้นตามลำดับ นับตั้งแต่พลทหารจนกระทั่งนายทหารชั้นนำ ความจงรักภักดีต่อจักรวรรดิด้วยความจริงใจจึงหาได้ยาก และมักจะขึ้นอยู่กับมูลเหตุจูงใจเกี่ยวกับลาภสักการะ การปูนบำเหน็จความชอบรวมทั้งที่ดินหนึ่งผืนเมื่อปลดเป็นกองหนุนมากกว่าสิ่งอื่น หากมิได้รับสิ่งดังกล่าวนี้ กองทัพก็เสื่อมสมรรถภาพ หรืออาจถึงกับก่อการกบถแข็งข้อกับรัฐบาล พระเจ้าจักรพรรดิโรมันสมัยนั้นต้องอาศัยกองทัพประเภทนี้เป็นฐานอำนาจสนับสนุนการเสด็จขึ้นครองราชย์หรือการถูกโค่นจากราชบัลลังก์ก็ขึ้นอยู่กับพลังกองทัพดังกล่าว ระยะเวลาระหว่าง ค.ศ.๒๑๗ กับ ค.ศ.๒๘๕ จักรวรรดิโรมันมีพระเจ้าจักรพรรดิถึง ๒๙ พระองค์ บางครั้งอย่างน้อยมีพระเจ้าจักรพรรดิ ๒ พระองค์ที่ครองราชย์ในเวลาเดียวกัน ทั้งหมดนี้มีเพียงพระองค์เดียวเท่านั้น ที่เสด็จสวรรคตตามปกติธรรมชาติ สงครามกลางเมืองที่อุบัติขึ้น ได้ทำให้เกิดการปล้นสะดมทั่วไปทั้งในเมืองและชนบท เป็นการเปิดช่องทางให้ศัตรูภายนอกคือเผ่าเยอรมันและเปอร์เซียเข้ารุกรานโจมตี และพอถึงตอนกลางศตวรรษที่ ๓ จักรวรรดิโรมันก็สูญเสียดินแดนฟากฝั่งแม่น้ำไรน์และแม่น้ำดานูบ

พระเจ้าดิโอคลีเชียน (Diocletian) ซึ่งครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๒๘๔ ถึง ๓๐๕ ได้ทรงพยายามหาทางกอบกู้จักรวรรดิให้พ้นจากความยุ่งยากทั้งมวล โดยการปฏิรูปอย่างจริงจัง เมื่อทรงพิจารณาเห็นว่า จักรวรรดิมีอาณาเขตกว้างใหญ่เกินกว่าที่พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์เดียว จะปกครองให้เป็นไปด้วยความราบรื่นได้ จึงทรงแบ่งจักรวรรดิออกเป็น ๒ ส่วน คือจักรวรรดิตะวันตกและจักรวรรดิตะวันออก แต่ละส่วนมีพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งทรงรับผิดชอบ พระเจ้าคอนสแตนตินซึ่งครองจักรวรรดิส่วนตะวันออกในภูมิภาคตะวันออกของทะเลเอเดรียติค ระหว่าง ค.ศ.๓๐๖ ถึง ๓๓๗

ได้ทรงสร้างนครคอนสแตนติโนเปิล ขึ้นเป็นเมืองหลวงของภูมิภาคนี้ นครแห่งนี้ตั้งอยู่ในทำเลเหมาะแก่การค้าและการป้องกันประเทศเป็นอย่างยิ่ง และจักรวรรดิโรมันภาคตะวันออกก็กลายเป็นดินแดนที่มั่งคั่งสมบูรณ์และเศรษฐกิจก้าวหน้ายิ่งกว่าดินแดนใดอื่นในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

สำหรับจักรวรรดิภาคตะวันตกได้ถูกชนเผ่าบาร์แบเรียนแทรกซึมบ่อนทำลายมาโดยตลอด และก็ไม่มีอำนาจใดที่สามารถทำลายการครอบงำของชนเผ่านี้ได้ ชนเผ่าบาร์แบเรียนได้ทำการแทรกซึมจักรวรรดิแห่งนี้มาเป็นเวลาช้านาน โดยกระทำเป็นรายบุคคล หรือเป็นกลุ่มบุคคล จนกระทั่งกลายเป็นพลังแข็งแกร่ง เมื่อกองทหารโรมันมีความจำเป็นต้องถอนกำลังจากประเทศอังกฤษและดินแดนลุ่มแม่น้ำไรน์ภายหลัง ค.ศ. ๔๐๐ เพียงเล็กน้อย เพื่อปราบปรามความไม่สงบในประเทศอิตาลี จึงเป็นการเปิดโอกาสอันดีแก่เผ่าบาร์แบเรียนในการอพยพหลั่งไหลเข้าสู่ดินแดนต่าง ๆ ในจักรวรรดิ เช่น ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส สเปนและแอฟริกาเหนือ ในสมัยศตวรรษที่ ๕ อำนาจของจักรวรรดิภาคตะวันตกออนแอลงถึงขนาดเจ้าครองนคร หรือหัวหน้าเผ่าขาดความเกรงกลัวและเรียกร้องสิ่งที่ต้องการตามความชอบใจ เมื่อถูกปฏิเสธก็ทำการแข็งข้อก่อการกบถยกกำลังทหารเข้ายึดกรุงโรม หากได้ชัยชนะก็สถาปนาตนเองขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และวาระสุดท้ายของจักรวรรดิโรมันตะวันตกก็มาถึง เมื่อในปี ๔๗๖ พระเจ้าจักรพรรดิองค์สุดท้ายถูกฝ่ายกบถโค่นราชบัลลังก์ หัวหน้ากบถสถาปนาตนเองขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินแทน และริบที่ดินทั้งหมดให้แก่บริวารของตน

ปัจจัยดังกล่าวนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจโรมันเสื่อม ผลตามมาก็คือ ผลผลิตถดถอย ประชากรลด และระดับการครองชีพตกต่ำ ในขณะเดียวกัน ศัตรูจากภายนอก คือทหาร"ชาวบาร์แบเรียน" ก็กำลังชุมนุมกองทัพอยู่หน้าประตูบ้าน ทำการคุกคามความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ของโรมัน

นี่คือแบบแห่งความเจริญและความเสื่อมทางเศรษฐกิจ ซึ่งดำเนินมาตลอดนับแต่สมัยโบราณ และประวัติศาสตร์ก็อุบัติขึ้นซ้ำรอย ครั้งแล้วครั้งเล่า ประสบการณ์ของโลกสมัยโบราณ ได้ให้บทเรียนสำคัญหลายอย่างแก่มนุษย์ แต่ปัญหาที่น่าคิดที่สุดก็คือ มนุษย์มีความสำนึกและเรียนรู้ประสบการณ์ในอดีตแล้วนำมาเป็นบทเรียน เพื่อแก้ปัญหาของตนได้เพียงใด ทำอย่างไรจึงจะสามารถรักษาการพัฒนาเศรษฐกิจให้ดำรงอยู่เป็นระยะเวลาอันยาวนาน และในระหว่างการสร้างสรรค์ ทำอย่างไรจึงจะป้องกันมิให้พลังทำลายอุบัติขึ้น เหล่านี้ล้วนเป็นปัญหาที่มนุษย์ต้องเผชิญเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน.

คำถาม

๑. ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจคืออะไร การศึกษาวิชานี้มีความจำเป็นอย่างไร

๒. "ข้าพเจ้าเป็นนักเศรษฐศาสตร์ รู้วิชาเศรษฐศาสตร์ดีและทำการสอนวิชานี้มาเป็นเวลาหลายปี ไม่เห็นมีความจำเป็นอะไร ที่จะต้องไปศึกษาวิชาประวัติศาสตร์-เศรษฐกิจ" ท่านมีความเห็นอย่างไร ให้วิจารณ์

๓. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมมีความสัมพันธ์กันอย่างไร ให้อธิบาย

๔. "เราเป็นคนไทย ทำไมจึงต้องศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป ซึ่งอยู่ห่างจากเราไกลแสนไกล" ท่านมีความเห็นอย่างไร ให้วิจารณ์

๕. ตามที่นักมนุษยวิทยาเชื่อว่า มนุษย์กับวานรบางประเภท สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษร่วมกัน ท่านมีความเห็นอย่างไร ให้วิจารณ์

๖. ผลงานของมนุษย์ในด้านต่าง ๆ เช่น ด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและเทคโนโลยี่ที่เกิดขึ้นในแต่ละยุค มีผลสำคัญอย่างไรต่อการพัฒนาของสังคมมนุษย์สมัยต่อมา ให้อธิบายและยกตัวอย่างประกอบ

๗. การแบ่งระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงของสภาวการณ์ของมนุษย์ออกเป็นยุคต่าง ๆ เช่น ยุคหิน ยุคทองแดง ยุคทองสัมฤทธิ์และยุคเหล็ก ท่านมีความเห็นอย่างไร ให้วิจารณ์

๘. การปฏิวัติทางเทคโนโลยี่ของแต่ละยุค มีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของยุคนั้น ๆ อย่างไร ให้อธิบายพร้อมกับยกตัวอย่างประกอบ

๙. การที่นักประวัติศาสตร์กล่าวว่า อาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำไทกรีส - ยูเฟรติส ในตะวันออกกลางเป็นแหล่งเกิดของอารยธรรมตะวันตก ท่านเข้าใจอย่างไร ให้อธิบาย

๑๐. ยุคเหล็กกับอาณาจักรกรีก มีความสัมพันธ์กันอย่างไร และเหล็กมีบทบาทสำคัญอย่างไรในการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยนั้น ให้อธิบาย

๑๑. ให้กล่าวถึงสาเหตุแห่งความเสื่อมของอาณาจักรกรีก

๑๒. จักรวรรดิโรมันแผ่อำนาจไปอย่างกว้างขวาง และรุ่งโรจน์อยู่เป็นระยะเวลาหลายศตวรรษ แต่ในที่สุดก็เสื่อมและสลายตัวลง สาเหตุทางเศรษฐกิจมีความสำคัญเพียงใด ให้อธิบาย

๑๓. นักคิด นักปราชญ์และนักประดิษฐ์สิ่งใหม่ มีบทบาทสำคัญอย่างไรเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในยุคโบราณ ให้อธิบาย

๑๔. ข้อความที่ว่า "ประวัติศาสตร์ซ้ำรอย" ท่านได้ศึกษาเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์มาแล้ว ท่านเข้าใจอย่างไร ให้อธิบายและยกตัวอย่างประกอบ.

ภาคสอง

เศรษฐกิจในทวีปยุโรปยุคกลาง *

บทที่ ๗

ข้อความทั่วไป

๑. การแบ่งยุคและเผ่าชนในทวีปยุโรป

คำว่า ยุคกลาง ซึ่งภาษาอังกฤษใช้เป็นพหูพจน์ว่า Middle Ages เป็นคำที่นักประวัติศาสตร์ยุโรปสมัยการฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) ในศตวรรษที่ ๑๖ ได้กำหนดขึ้นเพื่อเรียกเหตุการณ์ซึ่งแบ่งออกเป็นหลายระยะ ระหว่างช่วงเวลา ๑,๐๐๐ ปี นับตั้งแต่ศตวรรษที่ ๕ ซึ่งเป็นสมัยจักรวรรดิโรมันเสื่อมอำนาจ ถึงศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งเป็นระยะเวลาล่วงเข้าสู่ยุคใหม่ (Modern times) ยุคกลางนี้เป็นยุคที่อาจกล่าวได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นของอารยธรรมตะวันตกอันเกี่ยวกับอุดมการมูลฐาน ซึ่งแนวความคิดของยุคใหม่ในด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคมและปรัชญา ได้อาศัยก่อรูปอุบัติขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ยุคกลาง จึงมีความสำคัญในการที่จะทำให้เราเข้าใจเหตุการณ์ของทวีปยุโรปตะวันตกสมัยต่อมาได้ดีขึ้น

อย่างไรก็ตาม ประเทศในทวีปยุโรปปัจจุบันหลายประเทศ มักจะกล่าวถึงยุโรปยุคกลางเป็นเอกพจน์คือ Middle Age เพราะถือว่าตลอดยุคนี้เป็นเวลาแห่งการชะงักงัน มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมน้อยมาก

นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจบางคน ได้แบ่งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจยุคกลางออกเป็น ๔ ระยะดังนี้

---

* ดูหนังสืออ้างไว้ Herbert Heaton หน้า ๖๐ - ๒๑๑
Shepard B. Clough and Richard T. Rapp หน้า ๓๘ - ๑๑๒
คำว่า ศตวรรษ ในหนังสือเล่มนี้ทั้งหมดหมายถึง คริสตศตวรรษ

ระยะแรกเริ่มตั้งแต่ ศตวรรษที่ ๕ ถึงที่ ๗ ในระยะนี้ดินแดนต่าง ๆ เริ่มจัดระบอบการปกครองเป็นปึกแผ่นโดยมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุข ฝ่ายศาสนาคริสต์เริ่มมีอิทธิพลแผ่กว้างออกไป และมีผู้หันมานับถือศาสนานี้กันมากขึ้น ประชาชนที่เคยอพยพเร่ร่อนอยู่ไม่เป็นที่ เริ่มเลือกตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพเป็นการถาวร โดยทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ตลอดจนการแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ ชนชั้นปกครองซึ่งได้แก่พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางตลอดจนฝ่ายศาสนา ได้ร่วมมือกันบุกเบิกดินแดนที่รกร้างว่างเปล่าเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้น

ระยะที่ ๒ ประมาณศตวรรษที่ ๘ ถึงที่ ๑๐ ในระยะเวลา ๓๐๐ ปีนี้ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวยุโรปถูกรบกวนและรุกรานโดยประชาชน จากดินแดนอื่นหลายครั้งตลอดสมัย กล่าวคือ ชาวอิสลามกรีฑาทัพจากอาระเบียเข้าพิชิต และครอบครองดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตั้งแต่ซีเรียจนกระทั่งถึงสเปน พวกไวกิ้งส์จากคาบสมุทรสแกนดิเนเวีย เคลื่อนเข้าครอบครองดินแดนภาคเหนือทวีปยุโรปนับแต่เกาะไอซ์แลนด์ ไอร์แลนด์จนกระทั่งถึงรุสเซีย ส่วนดินแดนทวีปยุโรปตะวันออกก็ถูกรบกวนโดยชนเผ่ามักยาร์ (Magyars) นอกจากนี้ทวีปยุโรปยังประสบความยุ่งยากทางการเมืองภายในอีกด้วย เฉพาะอย่างยิ่งระหว่าง ค.ศ.๘๕๐-๙๕๐ ความก้าวหน้าทางการปกครองและเศรษฐกิจซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองมาในสมัยก่อนได้ชะงักลงและในดินแดนบางแห่งก็ถูกทำลาย

ระยะที่ ๓ ระหว่างศตวรรษที่ ๑๑ ถึงที่ ๑๔ ความยุ่งเหยิงต่าง ๆ ในระยะก่อนได้สงบลง แม้จะมีการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองภายใน และการรุกรานจากภายนอกบ้างก็ไม่มากนัก สมัยนี้จึงเป็นสมัยที่เศรษฐกิจด้านต่าง ๆ ในทวีปยุโรปได้ก้าวหน้าไปเป็นอันมาก จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น ดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ในภาคตะวันตก เริ่มมีผู้ถือครองทำมาหากินมากขึ้น และชาวยุโรปเริ่มอพยพไปภาคตะวันออกเพื่อตั้งหลักแหล่งพัฒนาดินแดนฟากฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเอลบี และภาคเหนือของแม่น้ำดานูบ ซึ่งสมัยก่อนคงมีแต่ชนเผ่าสลาฟเท่านั้นที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ การขุดค้นทรัพยากรแร่ต่าง ๆ เริ่มทำกันอย่างจริงจัง การค้าได้ขยายตัวไปเป็นอันมาก และมิได้จำกัดอยู่เฉพาะถิ่นดั้งเดิมย่านทะเล

เมดิเตอร์เรเนียนเท่านั้น แต่แผ่กระจายไปสู่ดินแดนภาคเหนือทวีปยุโรปทั้งทางบกและทางทะเล อุตสาหกรรมบางประเภท เช่น การทอผ้า และเครื่องโลหะ ก็ได้ขยายตัวโดยส่งไปจำหน่ายทั้งในตลาดท้องถิ่นและในดินแดนห่างไกล ระดับราคาถีบตัวสูงขึ้น การจัดระเบียบการค้าและการธนาคารมีลักษณะสลับซับซ้อนกว่าสมัยก่อน มีการลงทุนเพิ่มขึ้น เมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางสำหรับการค้าและอุตสาหกรรมเริ่มมีความสำคัญเหนือชนบทในการผลิตอาหาร หรือวัตถุดิบเพื่อตลาด สมัยนี้เฉพาะอย่างยิ่งระหว่าง ค.ศ. ๑๑๕๐ กับ ๑๓๕๐ เป็นสมัยที่เศรษฐกิจของทวีปยุโรปขยายตัวและเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่ง

ระยะที่ ๔ สมัยศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ คือ ระยะเวลานับตั้งแต่ ค.ศ. ๑๓๒๕ ถึง ค.ศ. ๑๔๕๐ เป็นสมัยที่เกิดความยุ่งยากในทางการเกษตร อุตสาหกรรม และพาณิชยกรรม เกิดทุพภิกขภัยและโรคระบาด ซึ่งทำให้ชีวิตประชาชนยุโรปสูญเสียไปเป็นจำนวนมาก การอพยพจากภาคตะวันตกไปทำมาหากิน ทางดินแดนยุโรปตะวันออกได้สิ้นสุดลง และอีกครั้งหนึ่ง ทวีปยุโรปถูกรุกรานจากภาคตะวันออก ระดับค่าจ้างมีแนวโน้มสูงขึ้น ภาษีอากรเป็นภาระหนัก แต่ระดับราคาหยุดนิ่งหรือลดลง วิสาหกิจบางประเภทมีผลกำไรน้อย การจลาจลอลหม่านอุบัติขึ้น โดยเกิดสงครามระหว่างรัฐเก่ากับรัฐใหม่ ระหว่างนครกับนคร รวมทั้งเกิดศึกกลางเมืองในดินแดนหลายแห่ง ในสมัยนี้แม้เศรษฐกิจจะดำเนินก้าวหน้าบ้าง แต่โดยทั่วไปอาจกล่าวได้ว่า ความเจริญรุ่งเรืองที่ได้สร้างสรรค์มาในสมัยก่อน ได้หยุดชะงักและบางกรณีก็ถอยหลังเสื่อมโทรม ยุคกลางได้สิ้นสุดลงพร้อมกับความชะงักงันและอนาคตอันมืดมน

อย่างไรก็ตาม ยังมีนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอื่นอีก ที่ได้แบ่งยุคกลางออกเป็น ๔ ระยะเหมือนกัน แต่มีการเน้นหนักไปคนละด้าน คือระยะแรกนับจากศตวรรษที่ ๕ ถึงที่ ๑๑ โดยถือว่าเป็นช่วงเวลาที่เศรษฐกิจในระบอบแมนเนอร์ได้ก่อรูปและเจริญรุ่งเรือง การค้าอยู่ในวงแคบ มิได้ขยายไปสู่ดินแดนที่ห่างไกล ระยะที่ ๒ นับจากศตวรรษที่ ๑๒ ถึงที่ ๑๓ เป็นสมัยที่ถือว่า การค้าเริ่มฟื้นตัวและก้าวหน้า อุตสาหกรรม

ขยายตัว ด้านศิลปะและอักษรศาสตร์เริ่มฟื้นฟู และเป็นสมัยที่ระบอบแมนเนอร์เสื่อม ระยะที่ ๓ นับจากศตวรรษที่ ๑๔ ถึงต้นศตวรรษที่ ๑๕ เป็นช่วงเวลาที่มีการสงครามขับเคี่ยวกันหลายครั้ง และโรคระบาดใหญ่ (Black Death) อุบัติขึ้นในทวีปยุโรป ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวง โดยเฉพาะในประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส และถือว่าสมัยนี้เป็นสมัยที่สภาวะเศรษฐกิจในทวีปยุโรปซบเซาที่สุด ระยะสุดท้ายคือ ระยะปลายศตวรรษที่ ๑๕ เป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูศิลปะและวิทยาการ (Renaissance) โดยเฉพาะในประเทศอิตาลีและประเทศเบลเยี่ยมกับฮอลันดา (Low Countries) สมัยนี้ในด้านการค้าได้ใช้กิจกรรมใหม่ ประเทศโปร์ตุเกสและสเปนได้ลงมือทำการสำรวจค้นหาดินแดนใหม่ในภาคโพ้นทะเล

ดังนั้น เราจะเห็นว่าการแบ่งระยะเวลาในประวัติศาสตร์นี้ นักประวัติศาสตร์เองก็มีความคิดเห็นแตกต่างกัน แล้วแต่ผู้ใดจะเน้นหนักเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญใด อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เราพึงสังเกตก็คือ ตลอดยุคกลาง การเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ในช่วงเวลาที่นักประวัติศาสตร์แบ่งไว้ย่อมมีลักษณะแตกต่างกัน ที่นำมากล่าวไว้ก็เป็นเพียงเหตุการณ์สำคัญบางประการเท่านั้น และเหตุการณ์เหล่านั้นก็หาได้เกิดขึ้นทั่วทุกแห่งหนในทวีปยุโรปแต่อย่างใดไม่

ในช่วงเวลาหนึ่งพันปีซึ่งเรียกว่า ยุคกลางนั้น ความรู้เกี่ยวกับสภาวะเศรษฐกิจในทวีปยุโรปอยู่ในขอบเขตจำกัดมาก แต่พอย่างเข้าถึงกลางยุค คือนับตั้งแต่ ค.ศ. ๑๐๐๐ แม้จะมีปัญหาที่ยังหาคำตอบไม่ได้เป็นจำนวนมากก็ตาม ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ค่อยกระเตื้องดีขึ้น อย่างไรก็ตาม หากเราพิจารณาในด้านการแบ่งยุคแบ่งสมัยแล้ว เราจะเห็นได้ว่า แม้นักประวัติศาสตร์จะแยกยุคกลางออกจากสมัยจักรวรรดิโรมันก็ตาม ก็มิได้หมายความว่า ความรู้ต่าง ๆ ในทางประวัติศาสตร์ถูกตัดขาดไม่มีการต่อเนื่องกันแต่ประการใด กล่าวคือ เมื่อจักรวรรดิโรมันได้เสื่อมสลายลงในตอนปลายศตวรรษที่ ๕ ก็หาใช่ว่าเหตุการณ์ในสมัยโบราณถูกตัดขาดออก

จากเหตุการณ์ในยุคกลางโดยสิ้นเชิงแต่อย่างใด และอารยธรรมที่เคยรุ่งเรืองอยู่ในสมัยจักรวรรดิโรมัน ก็มิได้ถูกทำลายกวาดล้างไปจนหมดสิ้นเช่นเดียวกัน อาณาจักรโรมันภาคตะวันออกยังคงดำเนินต่อไปแม้ว่าจะถูกศัตรูเข้ารุกรานโจมตีก็ตาม และเมื่อจักรวรรดิโรมันเสื่อม ฝ่ายคริสตจักรก็มีอำนาจเพิ่มขึ้นตามลำดับ อนึ่ง แม้อำนาจการปกครองของจักรวรรดิโรมันภาคตะวันตกสิ้นสุดลง แต่วิถีทางแห่งชีวิตของชาวยุโรปในด้านต่าง ๆ ก็คงดำเนินต่อเนื่องกันไป เช่น การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ และอุตสาหกรรมที่อาศัยวัตถุดิบในท้องที่ รวมทั้งการจัดระเบียบสังคมในชนบท

ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงจากสมัยจักรวรรดิโรมันไปสู่ยุคกลาง จึงมิใช่เป็นการสูญสิ้นโดยฉับพลันของอารยธรรมหนึ่ง แล้วก็มีอารยธรรมใหม่อุบัติขึ้นมาแทนทันที แต่เป็นการต่อเนื่องกันไป แม้ว่าบางครั้งจะมีเหตุการณ์ที่รุนแรงเกิดขึ้นก็ตาม

ในสมัยกรีกและโรมัน ประวัติศาสตร์ได้เน้นหนักเกี่ยวกับอารยธรรมในดินแดนยุโรปภาคใต้เป็นส่วนใหญ่ คือในดินแดนแถวถิ่นทะเลเมดิเตอร์เรเนียน แต่ในยุคกลาง ความสนใจได้เปลี่ยนไปสู่ภาคเหนือ หรืออีกนัยหนึ่ง ทวีปยุโรปตะวันตก

ในด้านภูมิศาสตร์ ทวีปยุโรปภาคเหนืออุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะมีป่าไม้หนาแน่นกระจายอยู่ตลอดทั่วทั้งทวีป จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่า หากกระรอกจะเดินทางจากกรุงมอสโค ไปสู่ฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติคแล้ว ก็สามารถจะกระโดดจากต้นไม้ต้นหนึ่งไปยังต้นไม้อีกต้นหนึ่งได้ตลอดทาง โดยไม่ต้องลงสู่พื้นดินแต่อย่างใด คนในทวีปยุโรปภาคเหนือก่อนสมัยคริสตศาสนาแผ่ครอบไปถึง เชื่อว่าป่าไม้เป็นแหล่งที่สิงสถิตย์ของเหล่าเทพยดาที่มีอาธรรมณ์รอนแรง จึงไม่กล้าทำลายป่าเพราะกลัวอันตราย แต่พอคริสตศาสนากระจายไปถึง ก็มีการสอนกันว่า หากผู้ใดต้องการตัดฟันไม้ใหญ่ ก็ให้หันมานับถือศาสนาคริสต์ แล้วสมัยต่อมา ป่าไม้ก็ถูกทำลายลงตามลำดับ

แผนที่แสดง

การอพยพของชนเผ่าเยอรมันระหว่างศตวรรษที่ ๔ - ๖
และสมัยปลายของจักรวรรดิโรมัน ระหว่าง ค.ศ. ๓๘๔ - ๔๗๖

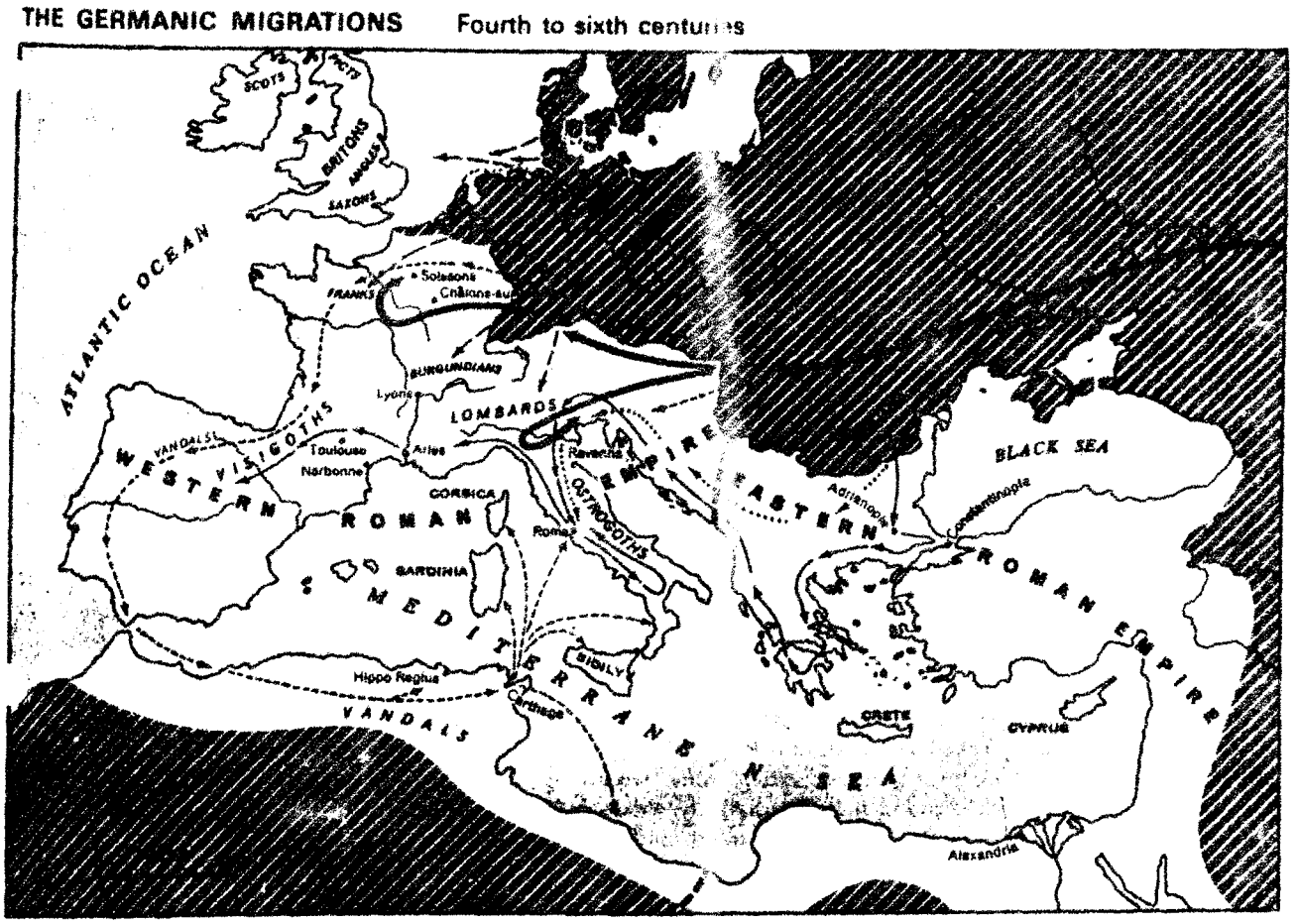

(From Joseph R. Strayer etc. : The Course of Civilization P. 155)

ในด้านแร่ธาตุก็มีมาก ยกเว้นเฉพาะทองคำ ซึ่งค้นพบเพียงเล็กน้อยตามดินแดนบางส่วน พอถึงปลายยุคกลางก็ปรากฏว่าได้มีการเริ่มใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิง แต่ยังอยู่ในวงแคบ ส่วนในด้านทะเลนั้น ก็เหมาะแก่การประมง เพราะไม่ลึกจนเกินไป ฝั่งทะเลก็มีลักษณะเหมาะแก่การตั้งท่าเรือ ทำให้ชาวยุโรปภาคเหนือมีความรู้ความชำนาญในด้านการเดินเรือต่อเรือและเป็นกลาสีเรือที่อดทนแข็งแกร่ง แม่น้ำสำคัญส่วนใหญ่ตั้งอยู่ไม่ห่างกันนักสะดวกแก่การติดต่อไปมาทั้งเหมาะแก่การเดินเรือภายในทวีป เชื่อมโยงระหว่างดินแดนต่าง ๆ ทำให้ปัญหาการขนส่งและคมนาคมลดน้อยลง

ในทวีปยุโรปภาคเหนือมีเผ่าชนเป็นจำนวนมาก เมื่อชาวโรมันกรีฑาทัพไปรุกรานต้องเผชิญกับเผ่าชนกลุ่มใหญ่ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่ม โดยอาจแบ่งออกเป็นเผ่าย่อยได้อีกนับจำนวนไม่ถ้วนในภาคตะวันตก เผ่าเคล์ทส์ (Celts) ครอบครองดินแดนประเทศฝรั่งเศสและเกาะอังกฤษ ภาคกลางนับแต่ลุ่มแม่น้ำไรน์จนถึงแม่น้ำวิตูลาถูกครอบครองโดยเผ่าเยอรมันหรือติวตอน (Germanic or Teutonic) ซึ่งอาจแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อยได้อีกหลายกลุ่มคือ เผ่าฟรังค์ (Franks) ก็อธส์ (Goths) แองเกิลส์ (Angles) แซ็กซ็อน (Saxons) เบอร์กันเดียนส์ (Burgandians) อลามันนี (Alamanni) แว็นดัลส์ (Vandals) และลอมบาร์ดส์ (Lombards) ในภาคตะวันออก มีเผ่าชนสลาฟส์ (Slavs)

เผ่าชนดังกล่าวข้างต้น ตามหลักฐานทางโบราณคดี ปรากฏว่าเป็นเผ่าชนที่มีความรู้ความชำนาญและอุปกรณ์การประกอบอาชีพเพียงพอในด้านต่าง ๆ เช่น การประมงทั้งในทะเลและแม่น้ำ การล่าสัตว์ การเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ การเหมืองแร่และงานโลหะ งานผลิตเครื่องปั้นดินเผา การฟอกหนังและทำเสื้อผ้า บรรพบุรุษของเผ่าชนดังกล่าว ได้ผ่านชีวิตในยุคหิน ยุคทองแดงและยุคทองสัมฤทธิ์มาแล้ว และในสมัยต่อมามีการขุดค้นสินแร่เหล็กขึ้นใช้ประโยชน์พอสมควร ในช่วงเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ ปีที่แล้วมา สินค้าจากภาคเหนือเช่น ดีบุก ทองแดง ทองคำ อำพันและขนเฟอร์ ได้ถูกลำเลียงลงสู่ภาคใต้ตามเส้นทางที่ดำเนินอยู่แล้วเป็นเวลาช้านาน แต่ธุรกิจแบบนี้ยังมี

ความสำคัญน้อยกว่าการเลี้ยงปศุสัตว์ การปลูกธัญพืช ป่านลินินและการผลิตสินค้าหัตถกรรมเพื่อใช้ภายในครอบครัว

ในยุคหินตอนปลาย (ประมาณ ๒๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) ชาวยุโรปภาคเหนือดำเนินชีวิตอยู่ในหมู่บ้านเล็ก มีบ้านพักอาศัยโดยบางส่วนอยู่ต่ำกว่าระดับพื้นดิน มียุ้งข้าว ประกอบอาชีพทางทำไร่ไถนา และเลี้ยงสัตว์ในย่านใกล้เคียงของชุมชนเล็ก ๆ นั้น ปัญหาด้านชลประทานไม่มี เพราะมีฝนตกเพียงพอ หากที่ดินที่ประกอบอาชีพหมดความอุดมสมบูรณ์ ก็อพยพไปแสวงหาที่ตั้งหลักแหล่งใหม่ หรือเมื่อประชากรเพิ่มขึ้นมาก ไม่มีที่ดินทำมาหากิน ทั้งหมู่บ้านอาจทำการอพยพไปยังท้องที่อื่นเช่นเดียวกัน การขบถือว่าเป็นอาชีพธรรมดาชนิดหนึ่ง เป็นอาชีพที่มีเกียรติ ดึงดูดใจและหน้าตื่นเต้น มีบำเหน็จรางวัลเป็นสิ่งตอบแทนดีกว่าการประกอบอาชีพเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หากประชากรของเผ่าหนึ่งเพิ่มมากขึ้น มีที่ดินไม่เพียงพอ ก็มักจะยกกองทัพไปปราบเผ่าอื่นเพื่อขยายอำนาจและดินแดนของตน

ข้อแตกต่างระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ประการหนึ่งก็คือ ทางภาคเหนือทำการเพาะปลูกพืชประเภทล้มลุก ซึ่งไม่มีลักษณะที่จะผูกพันให้ชาวนาต้องติดอยู่กับที่ดินที่ประกอบอาชีพ ไม่เหมือนภาคใต้ที่ทำการปลูกต้นไม้ยืนต้น เช่น มะกอกหรือองุ่น ซึ่งมีลักษณะผูกพันให้ชาวนาประกอบอาชีพอยู่ในท้องที่เป็นการถาวร แต่อย่างไรก็ตาม ในภาคเหนือก็มีชาวนาจำนวนไม่น้อยที่ตั้งหลักแหล่งถาวรอยู่ในภูมิลำเนาเดิมของตน แต่พอถึงประมาณ ค.ศ. ๓๗๕ การอพยพอย่างขนานใหญ่ก็อุบัติขึ้น และในช่วงสองศตวรรษต่อมา ก็ปรากฏว่าชาวยุโรปทั้งหวีปต่างอพยพหลั่งไหลเข้าไปตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพในดินแดนของกันและกัน ทั้งนี้ก็เนื่องจากสาเหตุการกดดันรุกรานของเผ่าชนจากดินแดนภาคตะวันออก และจักรวรรดิโรมันฉันแอและเสื่อมลง พร้อมกับมีการถอนทหารออกจากพรมแดนของจักรวรรดิด้วย

แต่พอถึงประมาณกึ่งหลังของศตวรรษที่ ๖ การอพยพก็สิ้นสุดลง เผ่าพเนจรเหล่านี้ได้ตั้งหลักแหล่งเป็นการถาวรในดินแดนต่าง ๆ เป็นหลักเป็นฐานแล้ว เช่น ในประเทศฝรั่งเศสภาคใต้ในสเปน อิตาลีและภาคตะวันตกของทวีปแอฟริกาเหนือ ในย่านภูเขาแอลป์ลุ่มแม่น้ำไรน์ตอนเหนือและแม่น้ำดานูบ แต่ส่วนมากไปรวมศูนย์อยู่ที่ราบอันกว้างใหญ่ ระหว่างแม่น้ำเอลบีกระจายไปสู่ภาคตะวันตกถึงดินแดนริมอ่าวบิสเกย์ และทะเลเหนือ เผ่าแองเกิลส์ แซ็กซ็อนและจูทส์ ข้ามทะเลเข้ายึดดินแดนประเทศอังกฤษ (England) ส่วนดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเอลบีและตอนเหนือของแม่น้ำดานูบ ซึ่งเผ่าเยอรมันอพยพละทิ้งไป เผ่าอาวาร์ส (Avars) จากลุ่มแม่น้ำดานูบได้เข้าครอบครองแทน และที่ราบย่านทะเลบอลติก ถูกครอบครองโดยเผ่าชนสลาฟส์

๒. การรุกรานของชนเผ่าไวกิงส์

ในสมัยศตวรรษที่ ๘ - ๑๐ เผ่าชนเผ่าหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการอพยพก็คือเผ่าที่อาศัยอยู่ในย่านสแกนดิเนเวีย ซึ่งเรียกกันหลายชื่อว่า ไวกิงส์ (Vikings) นอร์ธเมน หรือนอร์สเมน (Northmen or Norsemen) การอพยพของเผ่าชนดังกล่าว เริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ ค.ศ.๗๐๐ และดำเนินอยู่กว่า ๓ ศตวรรษ ทั้งนี้เนื่องจากดินแดนในประเทศสวีเดน นอร์เวย์และเดนมาร์ค ไม่อุดมสมบูรณ์มีโภคทรัพย์แผ่นดินไม่เพียงพอ เผ่าชนนี้ได้เข้าทำการรุกรานดินแดนต่าง ๆ เกือบทั่วทวีปยุโรป โดยแบ่งออกเป็นหลายสาย สายหนึ่งข้ามทะเลเหนือ หรือมหาสมุทรแอ็ตแลนติคไปสู่เกาะไอซ์แลนด์ เกาะกรีนแลนด์และฝั่งทะเลบางตอนของทวีปอเมริกาเหนือ โดยเฉพาะระหว่างศตวรรษที่ ๘-๙ เมื่อเกิดความยุ่งยากทางการเมืองและปัญหาการเพิ่มของประชากร ได้มีการอพยพกันมาก สายที่ ๒ อพยพเข้าเบลเยี่ยม ฮอลันดา ฝรั่งเศสและข้ามช่องแคบอังกฤษ หรือข้ามทะเลเหนือไปยังเกาะอังกฤษ ต่อไปยังสก๊อตแลนด์และไอร์แลนด์ รวมทั้งล่องทะเลเข้าสู่อ่าวบิสเกย์ ผ่านช่องแคบยิบรอลตา ออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียนไปยังเมืองมาร์เซลส์ในภาคใต้ฝรั่งเศสและเมืองปีซาในประเทศ

อิตาลี สายสุดท้าย เดินทางจากทะเลบอลติคมุ่งตะวันออกเข้าสู่ประเทศรัสเซีย ล่องตามแม่น้ำสายสำคัญลงสู่ภาคใต้ ไปยังทะเลแคสเปียนหรือทะเลดำ เข้าโจมตีนครคอนสแตนติโนเปิลในปี ค.ศ. ๘๖๐ พร้อมกับกลุ่มที่มาจากภาคตะวันตกที่เข้าโจมตีเมืองปีซาในปีเดียวกัน ในการอพยพดังกล่าว สายที่มุ่งตะวันตกประกอบด้วยเผ่านอร์เวย์และเดนมาร์ค ส่วนที่มุ่งตะวันออก ได้แก่เผ่าสวีเดน

ชนเผ่าดังกล่าว หากอพยพบุกรุกเข้าไปในดินแดนใด นอกจากดำเนินการเกี่ยวกับการค้าแล้ว ยังทำการปล้นสะดมและทำลายทรัพย์สินสมบัติของชาวพื้นเมืองไปพร้อมกันด้วย และเป็นที่เลื่องลือหวาดกลัวของชาวยุโรปสมัยนั้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะในสมัยศตวรรษที่ ๙ เป็นช่วงเวลาที่มีการปล้นสะดมและทำลายบ่อยที่สุดและรายแรงที่สุด ทำให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สิน และโภคทรัพย์กระจายเปลี่ยนมือไปเป็นอันมาก หัวเมือง หมู่บ้าน วัดโบสถ์วิหารถูกปล้น ถูกโจมตีและถูกเผาทำลายตามรายทางที่ผ่านไป บางเมืองถูกเผาทำลายลงโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้ยังมีการริบทรัพย์สินและบังคับเรียกเครื่องบรรณาการเป็นเงินหรือสิ่งของ เป้าโจมตีของชนเผ่านี้ก็คือแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ลุ่มแม่น้ำไรน์และแม่น้ำสายต่าง ๆ ในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งมั่งคั่งไปด้วยฟาร์มและไร่องุ่น มีหัวเมืองตลาดและงานแสดงสินค้าซึ่งเต็มไปด้วยอาหาร เกลือ เหล้าองุ่นและสินค้าหัตถกรรมต่าง ๆ ที่นำไปจำหน่ายหรือในดินแดนของประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา สิ่งผลิตเครื่องโลหะและผ้าขนสัตว์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การรุกรานของเผ่าชนจากภาคเหนือ มิได้มีผลในด้านทำลายแต่อย่างเดียว แต่มีการสร้างสรรค์ทางเศรษฐกิจไปด้วย การรุกรานปราบพิชิตบางครั้งผู้รุกรานก็ตั้งหลักแหล่งอยู่ในดินแดนใหม่เป็นการถาวร เช่น เกาะไอซ์แลนด์และหมู่เกาะทางภาคเหนือและตะวันตกของสกอตแลนด์ เผ่าชนผู้รุกรานได้ดำเนินการตั้งฟาร์มเลี้ยงแกะและการประมง เมืองดับลิน (Dublin) และเมืองไลเมอริค (Limerick) และหัวเมืองอื่นในไอร์แลนด์ ได้กลายเป็นศูนย์การค้าสำคัญของพ่อค้าสแกนดิเนเวีย

แผนที่แสดงการขยายและการรุกรานของชนเผ่าไวกิงส์ เผ่ามุสลิมและเผ่ามักยาร์ส์
ระหว่างศตวรรษที่ ๙ - ๑๐ และการอุบัติขึ้นของอารยธรรมยุโรปตะวันตก

INVASIONS OF THE NORTHMEN, THE MOSLEMS, AND THE MAGYARS
Eighth to tenth centuries

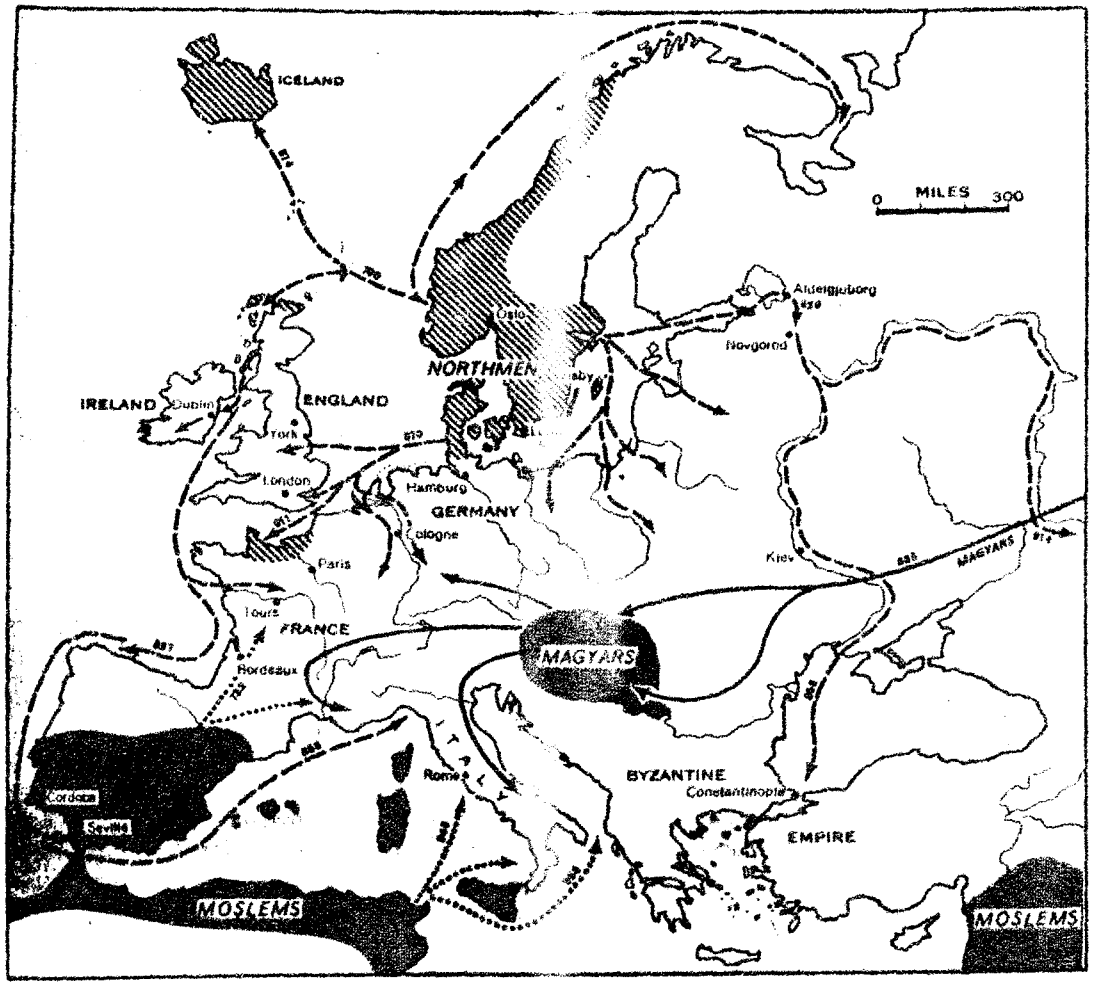

(From Joseph R. Strayer etc. : The Course of Civilization P.256)

ในประเทศอังกฤษประมาณ ค.ศ.๘๘๐ พระเจ้าอัลเฟร็ด มหาราช ทรงสามารถยับยั้งการรุกรานของเผ่าไวกิงส์ไว้ได้ คงเสียดินแดนไปเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณครึ่งหนึ่งของทั้งหมด ซึ่งในดินแดนส่วนนี้ชาวเดนมาร์คผู้รุกรานได้จัดสรรปันส่วนให้แก่บริวารของตนและหันจากการทำสงครามมาทำการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์แทน บางคนก็หันไปประกอบอาชีพทางการค้า

ในประเทศฝรั่งเศส เหตุการณ์ก็อุบัติขึ้นทำนองเดียวกัน ทั้งคนพื้นเมืองและเผ่าชนผู้รุกรานต่างก็ทำการเกษตรและทำการค้า โดยขนส่งลำเลียงสินค้าต่าง ๆ ทั้งทางบก ทางแม่น้ำและทะเล เช่น สินค้าเหล่าอุ่น เกลือ ปลา และเสื้อผ้า ไปจำหน่ายในต่างแดน สำหรับเผ่าชนผู้รุกราน ซึ่งยังมีเลือดนักรบคุกรุ่นอยู่ ก็เดินทางต่อไปยังภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศส เข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ทำการพิชิตยึดครองเกาะซิซีลีและประเทศอิตาลีภาคใต้ ระหว่าง ค.ศ. ๑๐๑๖ - ๑๐๗๙ และอีกพวกหนึ่งเข้าทำการพิชิตยึดครองประเทศอังกฤษ ในปี ค.ศ.๑๐๖๖

เมื่อสามารถเข้าไปตั้งมั่นอยู่ดินแดนหลายประเทศดังกล่าวข้างต้น เผ่าชนไวกิงส์ก็ขยายการค้าของตนออกไปได้อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะทะเลเหนือแทบจะกลายเป็นทะเลสาปของชาวสแกนดิเนเวีย และทะเลบอลติคตกอยู่ภายใต้อำนาจของชนเผ่านี้โดยสิ้นเชิง ชาวสวีเดนและเดนมาร์ค ได้แทรกซึมเข้าสู่ดินแดนภาคตะวันออก ซึ่งอยู่ในอำนาจของเผ่าชนสลาฟ ซื้อสินค้าต่าง ๆ เช่น ขนเฟอร์ขี้ผึ้ง เขาหนังสัตว์และทาส แล้วเดินทางตามเส้นทางโบราณไปยังภาคใต้ เข้าสู่ทะเลแคสเปียนและทะเลดำ เพื่อทำการแลกเปลี่ยนสินค้าดังกล่าวกับผ้าไหม เครื่องเทศ เหล้าอุ่น ผลไม้และเครื่องโลหะ

ในสมัยนั้น เผ่าชนสแกนดิเนเวียมีอิทธิพลทางการค้าและการเมืองกระจายแผ่ขยายไปทั่วสารทิศ นับตั้งแต่เกาะไอซ์แลนด์ทางภาคเหนือของมหาสมุทรแอ็ตแลนติค ข้ามทวีปยุโรปไปสู่ภาคใต้ของประเทศรุสเซีย จดทะเลแคสเปียน

จวบจนถึงศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ จึงค่อย ๆ ถูกเบียดออกโดยพ่อค้าเยอรมันจากหัวเมืองต่าง ๆ และในขณะเดียวกัน การค้าแถบทะเลดำก็ชะงัก เพราะเผ่าชนตาตาร์ (Tatars) เข้าทำการรุกรานประเทศรุสเซีย และโดยการแข่งขันของพ่อค้าชาวอิตาลีจากเมืองเวนิสและเยนัว

๓. การรุกรานของกลุ่มชาวมุสลิมและเผ่ามักยาร์ส

เผ่าชนอีกกลุ่มหนึ่งที่อิทธิพลเหนือทวีปยุโรปภาคใต้ คือกลุ่มมุสลิม (Moslems) ซึ่งเรียกกันหลายชื่อ เช่น แขกมัวร์ (Moors) แขกอาหรับ หรือแขกซาราเซ็น (Saracens) เมื่อพระมะหะหมัดเสด็จสวรรคตใน ค.ศ. ๖๓๒ เผ่าอาหรับสาวกของพระองค์ ได้ดำเนินการเผยแพร่ศาสนาอิสลาม ด้วยการกรีฑาทัพเข้ารุกรานและพิชิตดินแดนต่าง ๆ ทางภาคเอเชียจดพรมแดนจีนและแม่น้ำสินธุในประเทศอินเดีย เข้าแย่งดินแดนประเทศอียิปต์และซีเรียจากจักรวรรดิโรมันตะวันออก แล้วเข้าครอบครองทวีปแอฟริกาภาคเหนือทั้งหมด และในปี ๗๑๑ ข้ามช่องแคบยิบรอลตา เข้าพิชิตประเทศสเปนและโปรตุเกส เข้าสู่ประเทศฝรั่งเศสภาคใต้ แล้วหยุดชะงักที่เมืองตูรส์ (Tours) ในปี ๗๓๒ และถูกตีกลับเข้าสู่ประเทศสเปนอีก อย่างไรก็ตาม ชาวมุสลิมได้เข้ารุกรานหัวเมืองริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนของฝรั่งเศสและอิตาลีอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง แทรกซึมเข้าไปตามช่องเขาของภูเขาแอลป์ และตั้งมั่นอยู่แถบนั้นจนกระทั่งเกือบ ค.ศ. ๑๐๐๐ นอกจากนี้ เผ่าชนกลุ่มนี้ยังเข้าทำการโจมตีเผาทำลายกรุงโรม เข้ายึดครองเกาะสำคัญในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเกือบทั้งหมด เช่น เกาะไซปรัส เกาะโรดส์ เกาะซาดิเนีย เกาะคอร์ซิกาและเกาะซิซีลี

ดังนั้น อิทธิพลของเผ่าชนอาหรับจึงครอบงำไปทั่วดินแดนแถบฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเกือบทั้งหมด ในการเข้ารุกรานและพิชิตดินแดนดังกล่าว ชนเผ่านี้ได้ก่อความเสียหายอันเกิดจากการสงครามและการปล้นสะดมเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ทำนองเดียวกับเผ่าชนสแกนดิเนเวียที่กล่าวมาแล้ว เผ่าชนอาหรับก็เลิกจาก

การรุกรานและปล้นสะดม หันไปประกอบอาชีพทางการค้าและตั้งหลักแหล่งทำมาหากินเป็นการถาวร ในขณะเดียวกันก็ปล่อยให้คนพื้นเมืองดำรงชีวิตอยู่ตามปกติ ไม่ว่าจะเป็นคนอียิปต์ ซีเรีย ยิวหรือสเปน โดยไม่มีการแทรกแซงยุ่งเกี่ยว คงมีการบังคับบุคคลที่ไม่เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม ให้ต้องเสียภาษีในอัตราสูงเท่านั้น ศาสนาอิสลามถือว่า การค้าเป็นอาชีพที่ควรกระทำ การค้าและการเดินทางสู่แดนไกลจึงได้รับการส่งเสริม และโดยที่ในสมัยนั้นชาวมุสลิมในทวีปเอเชียมีความรู้ความชำนาญในด้านการเกษตรและอุตสาหกรรมเหนือกว่าชาวยุโรปบทเรียนที่ได้รับจากนายใหม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชาวยุโรปเป็นอันมาก

ดินแดนที่ได้รับประโยชน์มากกว่าแห่งใดอื่นนั้น ได้แก่ประเทศสเปน และเกาะซิซีลี ชาวมุสลิมได้ทำการพัฒนาทรัพยากรให้เจริญก้าวหน้า ยิ่งกว่าชาวโรมันที่เคยทำไว้เสียด้วยซ้ำ ในประเทศสเปน ระบบการชลประทานถูกฟื้นฟูและขยายเพิ่มขึ้น วิธีการเกษตรแผนใหม่ถูกนำไปใช้ สมัยก่อนคงมีพืชผลบางประเภท เช่น องุ่น มะกอกและธัญพืช แต่ชาวมุสลิมได้นำพืชใหม่จากภาคตะวันออกไปเพาะปลูกเพิ่มเติมให้อีก เช่น ข้าว อ้อย ฝ้าย ส้ม ต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ดอกกุหลาบ หน่อไม้ฝรั่ง และผักสปินิช (spinach) ที่มีคุณภาพสูง ในด้านอุตสาหกรรม ช่างฝีมือชาวตะวันออกที่อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่งในประเทศสเปน ได้มีส่วนกระตุ้นให้เจริญก้าวหน้าเป็นอันมาก เช่น ที่เมืองคอร์โดวา (Cordova) มีการผลิตกระดาษ พรม ผ้าพันคอและสินค้าหนังคุณภาพสูง และที่เมืองทอเลโด (Toledo) มีการผลิตดาบและเกราะนักรบคุณภาพดี การขุดค้นแหล่งแร่ทำการแข็งขันยิ่งกว่าแต่ก่อน เหมืองเงินที่ปิดร้างก็เปิดทำการใหม่ และที่ราบสูงภาคกลางได้กลายเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ขนาดใหญ่ ชีวิตด้านปัญญาชนได้รับการฟื้นฟูจากศูนย์ศาสนาอิสลามในภาคตะวันออก เมืองคอร์วาโดในศตวรรษที่ ๑๐ เป็นเมืองที่รุ่งโรจน์ทางอารยธรรมมากที่สุดในทวีปยุโรป และก็คงเป็นเมืองที่สะอาดบริสุทธิ์ที่สุดด้วย เมืองนี้มีหอสมุด ๗๐ แห่ง มีสถานอาบน้ำสาธารณะ ๙๐๐ แห่ง สำหรับเกาะซิซีลี มีการพัฒนาอุตสาหกรรมไหมและเมืองปาเลอร์โม

(Palermo) ในประเทศอิตาลี ได้กลายเป็นเมืองที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดเมืองหนึ่งในยุคกลาง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสเปนกับประเทศเพื่อนบ้านทางภาคเหนือทั้งด้านส่วนบุคคลและด้านวิทยาการหรือระดับปัญญาชน ก็คงดำเนินอยู่โดยใกล้ชิด เช่น ชาวมุสลิมทำการสมรสกับหญิงฝรั่งเศส บรรดาพระบิชอปแห่งเมืองลิแอจ (Liège) ในประเทศเบลเยี่ยมในศตวรรษที่ ๑๐ เป็นนักศึกษาวิชาดาราศาสตร์ของแขกมัวร์ด้วยความกระตือรือร้น และนักศึกษาชาวคริสต์ถูกส่งไปเรียนวิชาคณิตศาสตร์ในประเทศสเปน ถ้าชาวยุโรปภาคเหนือมีความประสงค์จะแสวงหาความรู้ที่สุดในด้านวิทยาศาสตร์ แพทยศาสตร์ เกษตรศาสตร์ อุตสาหกรรมหรือชีวิตที่รุ่งเรือง ก็จะต้องไปยังประเทศสเปนและก็ปรากฏว่า ประเทศสเปนไม่เคยขัดข้องขัดขวางเลย

ตลอดสมัยที่ชาวมุสลิมครอบครองและมีอำนาจเหนือดินแดนทวีปยุโรปแถวริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คริสตจักรมีทัศนคติต่อชนเผ่านี้ไปในทางลบ เพราะถือว่าผู้ที่มิใช่คริสเตียนย่อมเป็นพวกนอกรีตนอกศาสนา ไม่สมควรที่ชาวคริสต์จะติดต่อคบค้าสมาคม หรือทำการค้าขายด้วย ดังนั้น สันตะปาปาแห่งกรุงโรมจึงทรงปกาศิตห้ามชาวคริสต์ทั้งหลาย มิให้ทำการติดต่อค้าขายกับชาวมุสลิม หากผู้ใดละเมิดก็จะถูกบรรพาชนียกรรม คือถูกขับออกจากการเป็นคริสตศาสนิกชน

ด้วยเหตุนี้ จึงมีปัญหาว่า การครอบครองรุกรานของชาวมุสลิม รวมทั้งปกาศิตของสันตะปาปามีผลต่อเศรษฐกิจของทวีปยุโรปสมัยนั้นอย่างไรบ้าง ซึ่งก็ยังเป็นปัญหาถกเถียงกันอยู่

นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า การรุกรานครอบครองของชาวมุสลิม ซึ่งได้ตัดทะเลเมดิเตอร์เรเนียนออกเป็นสองส่วน โดยการยึดภาคเหนือแอฟริกาและโยงสู่เกาะซิซีลี พร้อมกับมีกองโจรสลัดคอยรังควานการค้าทางทะเล ได้ทำให้สินค้านานาชนิดจากภาคตะวันออก ถูกตัดขาดจากตลาดทวีปยุโรปตะวันตกโดยสิ้นเชิง หัวเมืองท่าเรือถูกทิ้งร้าง การประกาศห้ามของสันตะปาปา ได้ทำให้ชาวคริสต์และชาวมุสลิมขาดการติดต่อระหว่างกัน ประกอบกับการรุกรานของเผ่าไวกิงส์และเผ่า

อังการีกับเกิดศึกกลางเมืองขึ้นในสมัยนั้นด้วย ได้ทำให้ทวีปยุโรปตะวันตกภายใต้คริสตจักรถูกตัดขาดจากโลกภายนอกโดยสิ้นเชิงและกลายเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองโดยลำพัง กว่าชีวิตเศรษฐกิจหรือการค้า รวมทั้งชนชั้นพ่อค้าและหัวเมืองการค้าต่าง ๆ จะฟื้นฟูมีชีวิตชีวาขึ้นอีกก็ล่วงเข้าประมาณ ค.ศ.๑๐๐๐

แต่ก็มีนักประวัติศาสตร์อีกกลุ่มหนึ่งมีความเห็นแย้งว่า ความคิดข้างต้นเป็นการระบายสีอันมืดมัวจนเกินไป ความจริงแขกอาหรับผู้รุกรานทวีปยุโรปภาคใต้ ก็มีลักษณะไม่แตกต่างกับเผ่าไวกิงส์ผู้รุกรานจากภาคเหนือเท่าใดนัก แม้การรุกรานจะมีการทำลายและก่อให้เกิดความเสียหาย แต่ก็หาทำให้เศรษฐกิจของทวีปยุโรปภาคใต้ ไม่ว่าจะเป็นการค้าหรือการติดต่อกับโลกภายนอก ต้องหยุดชะงักลงโดยสิ้นเชิงแต่ประการใดไม่ เมืองท่าที่ถูกคุกคามก็มีการสร้างป้อมปราการป้องกันตัว โจรสลัดในทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ก็มิใช่สิ่งใหม่ เรือค้าขายเดินทางไปมาในน่านน้ำทะเลแห่งเดียวกันนี้ ก็ย่อมติดอาวุธป้องกันโจรภัยเช่นเดียวกัน การที่สันตะปาปาห้ามการติดต่อกับชาวมุสลิมก็จำกัดอยู่เฉพาะชาวคริสต์เท่านั้น กลุ่มที่นับถือศาสนาอื่น เช่น ยิว ซีเรีย ซึ่งเคยดำเนินการค้าระหว่างยุโรปกับตะวันออกใกล้มาตั้งแต่สมัยจักรวรรดิโรมัน ก็คงกระทำอยู่เช่นเดิม แม้ในหมู่ชาวคริสต์เอง ถึงจะมีการห้าม แต่ในทางปฏิบัติ ก็มีการลักลอบติดต่อกับชาวมุสลิมอยู่ ดังที่เคยปฏิบัติมาแต่ดั้งเดิม และในสมัยต่อมา หัวเมืองสำคัญในประเทศอิตาลี เช่น เมืองเอมัลฟี (Amelfi) และซาเลอร์โน (Salerno) ก็ทำการค้าขายติดต่อกับชาวมุสลิม และกับดินแดนในแอฟริกาเหนืออียิปต์และซีเรีย นอกจากนี้ แม้น่านน้ำทางภาคตะวันตกของเกาะซิซีลี จะถูกครอบครองโดยชาวมุสลิมก็ตาม แต่น่านน้ำภาคตะวันออก เช่น ย่านทะเลเอเดรียติค หรือฝั่งทะเลที่ขึ้นสู่ยุโรปกลางในแหลมบอลข่าน และลุ่มแม่น้ำดานูบ ก็ยังปลอดพ้นจากอิทธิพลชาวอิสลาม ทำให้การติดต่อกับทวีปยุโรปตะวันตกดำเนินไปด้วยความสะดวกอยู่เช่นเดิม ด้วยเหตุผลดังกล่าวนักประวัติศาสตร์กลุ่มหลังจึงเชื่อว่า การรุกรานของชาวมุสลิมและประกาศิตของสันตะปาปามีผลไม่ถึงขนาดที่จะทำให้ทวีปยุโรปตะวันตกถูกตัดขาดจากโลกภายนอกดังที่เคยเชื่อกัน

อย่างไรก็ตาม ยังมีนักประวัติศาสตร์ทำการศึกษาเพิ่มเติม เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างโลกอิสลามและโลกคริสเตียน ในสมัยนั้นปรากฏว่าในการเข้ารุกรานปราบพิชิตดินแดนต่าง ๆ เช่น อียิปต์ ตะวันออกกลางย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และเปอร์เซีย ชนเผ่าอาหรับได้ทำการปล้นสะดมกวาดต้อนทรัพย์สินไปเก็บกักไว้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะทองคำ ซึ่งปล้นจากวัด โบสถ์ พระราชวังและหลุมฝังศพ รวมทั้งการเรียกเก็บภาษีเป็นทองคำด้วย นอกจากนี้ชนเผ่านี้ยังได้ทำการขุดค้นแหล่งแร่ทองคำในดินแดนอีกหลายแห่ง เช่น ลุ่มแม่น้ำยูรัลส์ ย่านเอเชียกลาง อิธิโอเปีย ลุ่มแม่น้ำไนล์ตอนเหนือและประเทศซูดาน (ภูมิภาคแผ่จากแม่น้ำไนล์ไปยังภาคใต้ของทะเลทรายสะฮารา เข้าสู่ฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติค) แล้วชาวมุสลิมดังกล่าวก็นำแร่มีค่าเหล่านี้ออกสะพัดใช้หมุนเวียนในธุรกิจการค้าและอื่น ๆ ตามดินแดนต่าง ๆ จากประเทศอินเดียจนกระทั่งถึงสเปน

อีกประการหนึ่ง เศรษฐกิจของชาวมุสลิมมิใช่เป็นระบบที่สามารถเลี้ยงหรือพึ่งตนเองได้จำเป็นต้องอาศัยซื้อหาสินค้าจำเป็นหลายอย่างจากต่างประเทศด้วย เช่น ทาสผิวขาวทั้งหญิงและชายชนเฟอร์ ดีบุก เครื่องโลหะและอาวุธจากประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา ไม้ซุงสำหรับต่อเรือ ผ้าขนสัตว์และสินค้าฟุ่มเฟือยจากกรุงคอนสแตนติโนเปิล รวมทั้งทำการค้าขายติดต่อกับประเทศต่าง ๆ เช่น ฝรั่งเศส อังกฤษและดินแดนย่านทะเลบอลติก จึงพอสรุปได้ว่าชาวมุสลิมและคริสต์ได้มีความสัมพันธ์ติดต่อทำการค้าขายระหว่างกันมาโดยตลอด และทวีปยุโรปตะวันตกก็ได้รับประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจดังกล่าว เป็นอันมาก

เผ่าชนอาหรับมีอำนาจกรอบงำทวีปยุโรปภาคใต้เรื่อยมา จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ จึงเริ่มเสื่อมลงตามลำดับ ทั้งนี้เนื่องมาจากความอ่อนแอภายในและถูกโจมตีจากภายนอก โดยถูกขับไล่ออกจากช่องภูเขาแอลป์ หัวเมืองต่าง ๆ ในอิตาลีเริ่มมีกำลังเข้มแข็งขึ้น สามารถทำการต่อสู้ต่อรองกับแขกอาหรับผู้เป็นนายเพื่อประโยชน์ทางการค้าได้ ในขณะเดียวกัน เผ่านอร์มันก็เข้าปราบพิชิตเกาะซิซีลีและ

ภาคใต้ของประเทศอิตาลี ในประเทศสเปน เผ่าอาหรับก็ถูกตีถอยร่นลงสู่ภาคใต้ จนกระทั่งในปี ๑๒๕๐ คงเหลือดินแดนเพียงมณฑลกรานาดา (Granada) ริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเท่านั้น

เผ่าชนผู้รุกรานกลุ่มที่ ๓ และเป็นกลุ่มสุดท้าย ที่ทำการรุกรานทวีปยุโรปสมัยต้นยุคกลางคือ เผ่ามักยาร์ส์ (Magyars) ชนเผ่านี้ยกกำลังจากทวีปเอเชียเข้าสู่ภาคใต้ประเทศรุสเซียในระหว่างศตวรรษที่ ๙ และเดินทางเข้าลุ่มแม่น้ำดานูบประมาณ ค.ศ.๙๐๐ แล้วก็แทรกซึมเข้าไปยังภาคเหนือของประเทศอิตาลีและภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศส และเช่นเดียวกับเผ่าชนอื่นที่รุกรานทวีปยุโรป เผ่ามักยาร์ส์ได้ทำลายทรัพย์สินในดินแดนที่ตนเข้ารุกราน แต่ในที่สุดพอถึง ค.ศ.๙๕๕ เผ่าชนนี้ก็ถูกโจมตีถอยร่นเข้าสู่ดินแดน ซึ่งสมัยต่อมากลายเป็นประเทศฮังการี

๔. จักรวรรดิโรมันตะวันออก

เมื่อมหาอาณาจักรโรมันแตกแยกออกเป็น ๒ ส่วนคือ จักรวรรดิตะวันตก ซึ่งมีกรุงโรมเป็นนครหลวง มีสภาพอ่อนแอยากจนและไม่สามารถป้องกันตนได้ กับอาณาจักรโรมันตะวันออก ซึ่งตั้งกรุงคอนสแตนติโนเปิล เป็นนครหลวงแห่งใหม่ โดยให้ชื่อตามพระนามของพระเจ้าคอนสแตนติน สภาพเศรษฐกิจของทวีปยุโรปได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก

กรุงคอนสแตนติโนเปิล ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะแก่การดำเนินการค้ากว่ากรุงโรมมาก เพราะนครหลวงแห่งใหม่นี้ทำหน้าที่เป็นแกนกลางของสายการค้าที่รุ่งเรืองหลายสาย และเป็นศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งโภคทรัพย์ในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก จักรวรรดิโรมันตะวันออกสามารถรักษาดินแดนอันมั่งคั่งไว้ได้ชั่วระยะหนึ่ง และพระเจ้าจัสติเนียน (ค.ศ.๕๒๗ - ๕๖๕) ได้ตีคืนดินแดนหลายแห่งคือ ประเทศอิตาลี ดินแดนตามฝั่งทะเลของประเทศสเปนและแอฟริกา ภาคเหนือ แต่พระเจ้าจักรพรรดิ์สมัยต่อมา ต้องยอมเสียดินแดนประเทศอียิปต์ ภาคเหนือแอฟริกา สเปนภาคใต้ เกาะซิซีลี

ในด้านแร่ธาตุก็มีมาก ยกเว้นเฉพาะทองคำ ซึ่งค้นพบเพียงเล็กน้อยตามดินแดนบางส่วน พอถึงปลายยุคกลางก็ปรากฏว่าได้มีการเริ่มใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิง แต่ยังอยู่ในวงแคบ ส่วนในด้านทะเลนั้น ก็เหมาะแก่การประมง เพราะไม่ลึกจนเกินไป ฝั่งทะเลก็มีลักษณะเหมาะแก่การตั้งท่าเรือ ทำให้ชาวยุโรปภาคเหนือมีความรู้ความชำนาญในด้านการเดินเรือต่อเรือและเป็นกลาสีเรือที่อดทนแข็งแกร่ง แม่น้ำสำคัญส่วนใหญ่ตั้งอยู่ไม่ห่างกันนักสะดวกแก่การติดต่อไปมาทั้งเหมาะแก่การเดินเรือภายในทวีป เชื่อมโยงระหว่างดินแดนต่าง ๆ ทำให้ปัญหาการขนส่งและคมนาคมลดน้อยลง

ในทวีปยุโรปภาคเหนือมีเผ่าชนเป็นจำนวนมาก เมื่อชาวโรมันกรีฑาทัพไปรุกรานต้องเผชิญกับเผ่าชนกลุ่มใหญ่ซึ่งแบ่งออกได้เป็น ๓ กลุ่ม โดยอาจแบ่งออกเป็นเผ่าย่อยได้อีกนับจำนวนไม่ถ้วนในภาคตะวันตก เผ่าเค็ลท์ส์ (Celts) ครอบครองดินแดนประเทศฝรั่งเศสและเกาะอังกฤษ ภาคกลางนับแต่ลุ่มแม่น้ำไรน์จนถึงแม่น้ำวิตูลา ถูกครอบครองโดยเผ่าเยอรมันหรือติวตอน (Germanic or Teutonic) ซึ่งอาจแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อยได้อีกหลายกลุ่มคือ เผ่าฟรังค์ (Franks) ก็อธส์ (Goths) แองเกิลส์ (Angles) แซ็กซ็อน (Saxons) เบอร์กันเดียนส์ (Burgandians) อลามันนี (Alamanni) แว็นดัลส์ (Vandals) และลอมบาร์ดส์ (Lombards) ในภาคตะวันออก มีเผ่าชนสลาฟส์ (Slavs)

เผ่าชนดังกล่าวข้างต้น ตามหลักฐานทางโบราณคดี ปรากฏว่าเป็นเผ่าชนที่มีความรู้ความชำนาญและอุปกรณ์การประกอบอาชีพเพียงพอในด้านต่าง ๆ เช่น การประมงทั้งในทะเลและแม่น้ำ การล่าสัตว์ การเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ การเหมืองแร่และงานโลหะ งานผลิตเครื่องปั้นดินเผา การฟอกหนังและทำเสื้อผ้า บรรพบุรุษของเผ่าชนดังกล่าว ได้ผ่านชีวิตในยุคหิน ยุคทองแดงและยุคทองสัมฤทธิ์มาแล้ว และในสมัยต่อมามีการขุดค้นสินแร่เหล็กขึ้นใช้ประโยชน์พอสมควร ในช่วงเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ ปีที่แล้วมา สินค้าจากภาคเหนือเช่น ดีบุก ทองแดง ทองคำ อำพันและขนเฟอร์ ได้ถูกลำเลียงลงสู่ภาคใต้ตามเส้นทางที่ดำเนินอยู่แล้วเป็นเวลาช้านาน แต่ธุรกิจแบบนี้ยังมี

ความสำคัญน้อยกว่าการเลี้ยงปศุสัตว์ การปลูกธัญพืช ป่านลินินและการผลิตสินค้าหัตถกรรมเพื่อใช้ภายในครอบครัว

ในยุคหินตอนปลาย (ประมาณ ๒๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ.) ชาวยุโรปภาคเหนือดำเนินชีวิตอยู่ในหมู่บ้านเล็ก มีบ้านพักอาศัยโดยบางส่วนอยู่ต่ำกว่าระดับพื้นดิน มียุ้งข้าว ประกอบอาชีพทางทำไร่ไถนา และเลี้ยงสัตว์ในย่านใกล้เคียงของชุมชนเล็ก ๆ นั้น ปัญหาด้านชลประทานไม่มี เพราะมีฝนตกเพียงพอ หากที่ดินที่ประกอบอาชีพหมดความอุดมสมบูรณ์ ก็อพยพไปแสวงหาที่ตั้งหลักแหล่งใหม่ หรือเมื่อประชากรเพิ่มขึ้นมาก ไม่มีที่ดินทำมากิน ทั้งหมู่บ้านอาจทำการอพยพไปยังท้องที่อื่นเช่นเดียวกัน การรบถือว่าเป็นอาชีพธรรมดาชนิดหนึ่ง เป็นอาชีพที่มีเกียรติ ดึงดูดใจและหน้าตื่นเต้น มีบำเหน็จรางวัลเป็นสิ่งตอบแทนดีกว่าการประกอบอาชีพเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หากประชากรของเผ่าหนึ่งเพิ่มมากขึ้น มีที่ดินไม่เพียงพอ ก็มักจะยกกองทัพไปปราบเผ่าอื่นเพื่อขยายอำนาจและดินแดนของตน

ข้อแตกต่างระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ประการหนึ่งก็คือ ทางภาคเหนือทำการเพาะปลูกพืชประเภทล้มลุก ซึ่งไม่มีลักษณะที่จะผูกพันให้ชาวนาต้องติดอยู่กับที่ดินที่ประกอบอาชีพ ไม่เหมือนภาคใต้ที่ทำการปลูกต้นไม้ยืนต้น เช่น มะกอกหรือองุ่น ซึ่งมีลักษณะผูกพันให้ชาวนาประกอบอาชีพอยู่ในท้องที่เป็นการถาวร แต่อย่างไรก็ตาม ในภาคเหนือก็มีชาวนาจำนวนไม่น้อยที่ตั้งหลักแหล่งถาวรอยู่ในภูมิลำเนาเดิมของตน แต่พอถึงประมาณ ค.ศ. ๓๗๕ การอพยพอย่างขนานใหญ่ก็อุบัติขึ้น และในช่วงสองศตวรรษต่อมา ก็ปรากฏว่าชาวยุโรปทั้งหวีปตาวันอพยพหลั่งไหลเข้าไปตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพในดินแดนของกันและกัน ทั้งนี้ก็เนื่องจากสาเหตุการกดดันรุกรานของเผ่าชนจากดินแดนภาคตะวันออก และจักรวรรดิโรมันฮอนแอและเสื่อมลง พร้อมกับมีการถอนทหารออกจากพรมแดนของจักรวรรดิด้วย

แต่พอถึงประมาณกึ่งหลังของศตวรรษที่ ๖ การอพยพก็สิ้นสุดลง เผ่าพเนจรเหล่านี้ได้ตั้งหลักแหล่งเป็นการถาวรในดินแดนต่าง ๆ เป็นหลักเป็นฐานแล้ว เช่น ในประเทศฝรั่งเศสภาคใต้ในสเปน อิตาลีและภาคตะวันตกของทวีปแอฟริกาเหนือ ในย่านภูเขาแอลป์ลุ่มแม่น้ำไรน์ตอนเหนือและแม่น้ำดานูบ แต่ส่วนมากไปรวมศูนย์อยู่ที่ราบอันกว้างใหญ่ ระหว่างแม่น้ำเอลบีกระจายไปสู่ภาคตะวันตกถึงดินแดนริมอ่าวบิสเกย์ และทะเลเหนือ เผ่าแองเกิลส์ แซ็กซ็อนและจูทส์ ข้ามทะเลเข้ายึดดินแดนประเทศอังกฤษ (England) ส่วนดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเอลบีและตอนเหนือของแม่น้ำดานูบ ซึ่งเผ่าเยอรมันอพยพละทิ้งไป เผ่าอาวาร์ส (Avars) จากลุ่มแม่น้ำดานูบได้เข้าครอบครองแทน และที่ราบย่านทะเลบอลติก ถูกครอบครองโดยเผ่าชนสลาฟส์

๒. การรุกรานของชนเผ่าไวกิงส์

ในสมัยศตวรรษที่ ๙ - ๑๐ เผ่าชนเผ่าหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในการอพยพก็คือเผ่าที่อาศัยอยู่ในย่านสแกนดิเนเวีย ซึ่งเรียกกันหลายชื่อว่า ไวกิงส์ (Vikings) นอร์ธเมน หรือนอร์สเมน (Northmen or Norsemen) การอพยพของเผ่าชนดังกล่าว เริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ ค.ศ. ๗๐๐ และดำเนินอยู่กว่า ๓ ศตวรรษ ทั้งนี้เนื่องจากดินแดนในประเทศสวีเดน นอร์เวย์และเดนมาร์ค ไม่อุดมสมบูรณ์มีโภคทรัพย์แผ่นดินไม่เพียงพอ เผ่าชนนี้ได้เข้าทำการรุกรานดินแดนต่าง ๆ เกือบทั่วทวีปยุโรป โดยแบ่งออกเป็นหลายสาย สายหนึ่งข้ามทะเลเหนือ หรือมหาสมุทรแอ็ตแลนติคไปสู่เกาะไอซ์แลนด์ เกาะกรีนแลนด์และฝั่งทะเลบางตอนของทวีปอเมริกาเหนือ โดยเฉพาะระหว่างศตวรรษที่ ๘-๙ เมื่อเกิดความยุ่งยากทางการเมืองและปัญหาการเพิ่มของประชากร ได้มีการอพยพกันมาก สายที่ ๒ อพยพเข้าเบลเยี่ยม ฮอลันดา ฝรั่งเศสและข้ามช่องแคบอังกฤษ หรือข้ามทะเลเหนือไปยังเกาะอังกฤษ ต่อไปยังสก๊อตแลนด์และไอร์แลนด์ รวมทั้งล่องทะเลเข้าสู่อ่าวบิสเกย์ ผ่านช่องแคบยิบรอลตา ออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียนไปยังเมืองมาร์เซลส์ในภาคใต้ฝรั่งเศสและเมืองปีซาในประเทศ

อิตาลี สายสุดท้าย เดินทางจากทะเลบอลติคมุ่งตะวันออกเข้าสู่ประเทศรัสเซีย ลองตามแม่น้ำสายสำคัญลงสู่ภาคใต้ ไปยังทะเลแคสเปียนหรือทะเลดำ เข้าโจมตีนครคอนสแตนติโนเปิลในปี ค.ศ.๘๖๐ พร้อมกับกลุ่มที่มาจากภาคตะวันตกที่เข้าโจมตีเมืองปีซาในปีเดียวกัน ในการอพยพดังกล่าว สายที่มุ่งตะวันตกประกอบด้วยเผ่านอร์เวย์และเดนมาร์ค ส่วนที่มุ่งตะวันออก ได้แก่เผ่าสวีเดน

ชนเผ่าดังกล่าว หากอพยพบุกรุกเข้าไปในดินแดนใด นอกจากดำเนินการเกี่ยวกับการค้าแล้ว ยังทำการปล้นสะดมและทำลายทรัพย์สินสมบัติของชาวพื้นเมืองไปพร้อมกันด้วย และเป็นที่เลื่องลือหวาดกลัวของชาวยุโรปสมัยนั้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะในสมัยศตวรรษที่ ๙ เป็นช่วงเวลาที่มีการปล้นสะดมและทำลายบ่อยที่สุดและรายแรงที่สุด ทำให้เกิดความเสียหายแก่ทรัพย์สิน และโภคทรัพย์กระจายเปลี่ยนมือไปเป็นอันมาก หัวเมือง หมู่บ้าน วัดโบสถ์วิหารถูกปล้น ถูกโจมตีและถูกเผาทำลายตามรายทางที่ผ่านไป บางเมืองถูกเผาทำลายลงโดยสิ้นเชิง นอกจากนี้ยังมีการริบทรัพย์สินและบังคับเรียกเครื่องบรรณาการเป็นเงินหรือสิ่งของ เป้าโจมตีของชนเผ่านี้ก็คือแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ลุ่มแม่น้ำไรน์และแม่น้ำสายต่าง ๆ ในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งมั่งคั่งไปด้วยฟาร์มและไร่องุ่น มีหัวเมืองตลาดและงานแสดงสินค้าซึ่งเต็มไปด้วยอาหาร เกลือ เหล้าองุ่นและสินค้าหัตถกรรมต่าง ๆ ที่นำไปจำหน่ายหรือในดินแดนของประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา สิ่งที่ต้องการคือเครื่องโลหะและผ้าขนสัตว์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การรุกรานของเผ่าชนจากภาคเหนือ มิได้มีผลในด้านทำลายแต่อย่างเดียว แต่มีการสร้างสรรค์ทางเศรษฐกิจไปด้วย การรุกรานปราบพิชิตบางครั้งผู้รุกรานก็ตั้งหลักแหล่งอยู่ในดินแดนใหม่เป็นการถาวร เช่น เกาะไอซ์แลนด์และหมู่เกาะทางภาคเหนือและตะวันตกของสกอตแลนด์ เผ่าชนผู้รุกรานได้ดำเนินการตั้งฟาร์มเลี้ยงแกะและการประมง เมืองดับลิน (Dublin) และเมืองไลเมอริค (Limerick) และหัวเมืองอื่นในไอร์แลนด์ ได้กลายเป็นศูนย์การค้าสำคัญของพ่อค้าสแกนดิเนเวีย

แผนที่แสดงการขยายและการรุกรานของชนเผ่าไวกิงส์ เผ่ามุสลิมและเผ่ามักยาร์ส์
ระหว่างศตวรรษที่ ๘ - ๑๐ และการอุบัติขึ้นของอารยธรรมยุโรปตะวันตก

INVASIONS OF THE NORTHMEN, THE MOSLEMS, AND THE MAGYARS
Eighth to tenth centuries

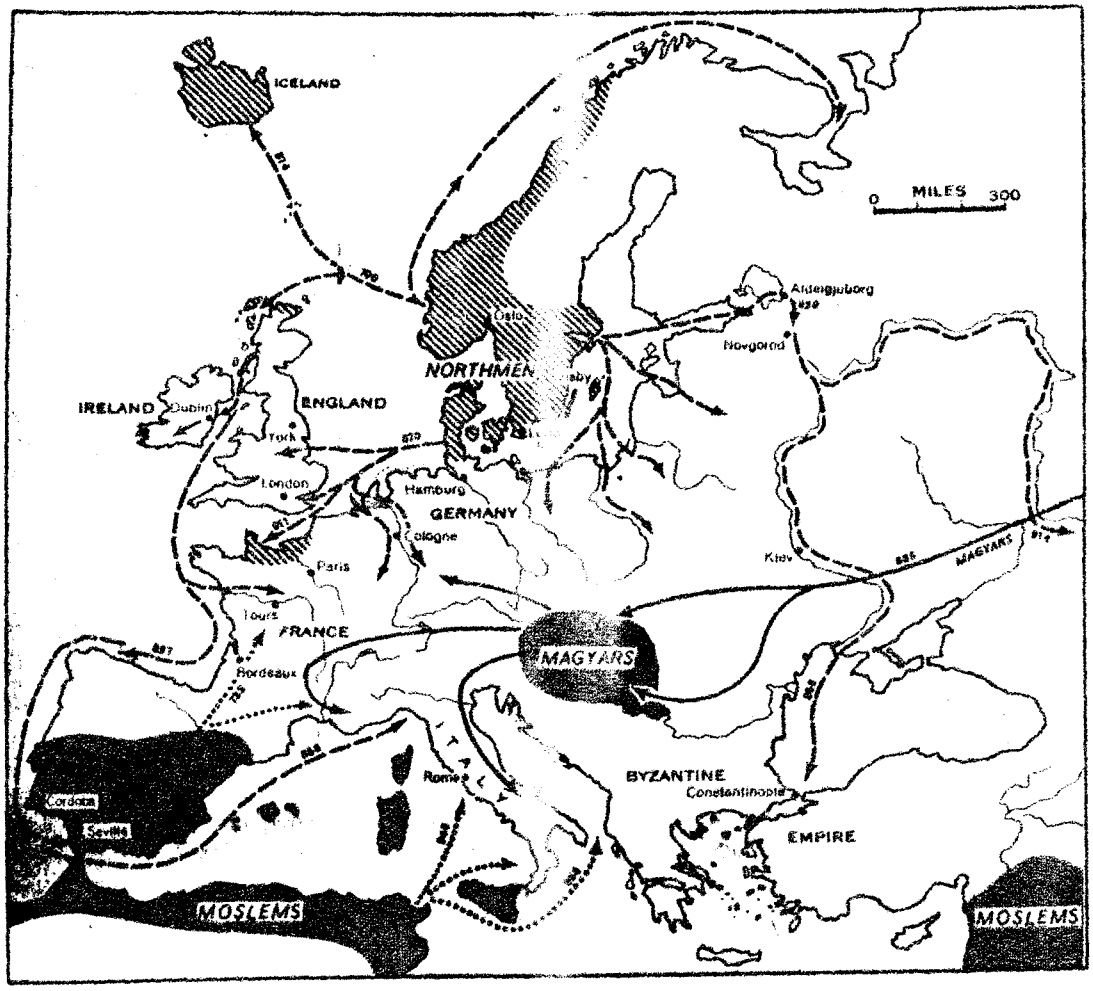

(From Joseph R. Strayer etc. : The Course of Civilization P.256)

ในประเทศอังกฤษประมาณ ค.ศ.๘๘๐ พระเจ้าอัลเฟร็ด มหาราช ทรงสามารถยับยั้งการรุกรานของเผ่าไวกิงส์ไว้ได้ คงเสียดินแดนไปเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีเนื้อที่ประมาณครึ่งหนึ่งของทั้งหมด ซึ่งในดินแดนส่วนนี้ชาวเดนมาร์คผู้รุกรานได้จัดสรรปันส่วนให้แก่บริวารของตนและหันจากการทำสงครามมาทำการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์แทน บางคนก็หันไปประกอบอาชีพทางการค้า

ในประเทศฝรั่งเศส เหตุการณ์ก็อุบัติขึ้นทำนองเดียวกัน ทั้งคนพื้นเมืองและเผ่าชนผู้รุกรานต่างก็ทำการเกษตรและทำการค้า โดยขนส่งลำเลียงสินค้าต่าง ๆ ทั้งทางบก ทางแม่น้ำและทะเล เช่น สินค้าเหล่าอุ่น เกลือ ปลา และเสื้อผ้า ไปจำหน่ายในต่างแดน สำหรับเผ่าชนผู้รุกราน ซึ่งยังมีเลือดนักรบคุกรุ่นอยู่ ก็เดินทางต่อไปยังภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศส เข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ทำการพิชิตยึดครองเกาะซิซีลีและประเทศอิตาลีภาคใต้ ระหว่าง ค.ศ. ๑๐๑๖ - ๑๐๗๙ และอีกพวกหนึ่งเข้าทำการพิชิตยึดครองประเทศอังกฤษ ในปี ค.ศ.๑๐๖๖

เมื่อสามารถเข้าไปตั้งมั่นอยู่ดินแดนหลายประเทศดังกล่าวข้างต้น เผ่าชนไวกิงส์ก็ขยายการค้าของตนออกไปได้อย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะทะเลเหนือแทบจะกลายเป็นทะเลสาปของชาวสแกนดิเนเวีย และทะเลบอลติคตกอยู่ภายใต้อำนาจของชนเผ่านี้โดยสิ้นเชิง ชาวสวีเดนและเดนมาร์ค ได้แทรกซึมเข้าสู่ดินแดนภาคตะวันออก ซึ่งอยู่ในอำนาจของเผ่าชนสลาฟ ซื้อสินค้าต่าง ๆ เช่น ขนเฟอร์ขี้ผึ้ง เขาหนังสัตว์และทาส แล้วเดินทางตามเส้นทางโบราณไปยังภาคใต้ เข้าสู่ทะเลแคสเปียนและทะเลดำ เพื่อทำการแลกเปลี่ยนสินค้าดังกล่าวกับผ้าไหม เครื่องเทศ เหล้าอุ่น ผลไม้และเครื่องโลหะ

ในสมัยนั้น เผ่าชนสแกนดิเนเวียมีอิทธิพลทางการค้าและการเมืองกระจายแผ่ขยายไปทั่วสารทิศ นับตั้งแต่เกาะไอซ์แลนด์ทางภาคเหนือของมหาสมุทรแอ็ตแลนติค ข้ามทวีปยุโรปไปสู่ภาคใต้ของประเทศรุสเซีย จดทะเลแคสเปียน

จวบจนถึงศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ จึงค่อย ๆ ถูกเบียดออกโดยพ่อค้าเยอรมันจากหัวเมืองต่าง ๆ และในขณะเดียวกัน การค้าแถบทะเลดำก็ชะงัก เพราะเผ่าชนตาตาร์ (Tatars) เข้าทำการรุกรานประเทศรุสเซีย และโดยการแข่งขันของพ่อค้าชาวอิตาลีจากเมืองเวนิสและเยนัว

๓. การรุกรานของกลุ่มชาวมุสลิมและเผ่ามักยาร์ส

เผ่าชนอีกกลุ่มหนึ่งที่อิทธิพลเหนือทวีปยุโรปภาคใต้ คือกลุ่มมุสลิม (Moslems) ซึ่งเรียกกันหลายชื่อ เช่น แขกมัวร์ (Moors) แขกอาหรับ หรือแขกซาราเซ็น (Saracens) เมื่อพระมะหะหมัดเสด็จสวรรคตใน ค.ศ. ๖๓๒ เผ่าอาหรับสาวกของพระองค์ ได้ดำเนินการเผยแพร่ศาสนาอิสลาม ด้วยการกรีฑาทัพเข้ารุกรานและพิชิตดินแดนต่าง ๆ ทางภาคเอเชียจดพรมแดนจีนและแม่น้ำสินธุในประเทศอินเดีย เข้าแย่งดินแดนประเทศอียิปต์และซีเรียจากจักรวรรดิโรมันตะวันออก แล้วเข้ากรอบครองทวีปแอฟริกาภาคเหนือทั้งหมด และในปี ๗๑๑ ข้ามช่องแคบยิบรอลตา เข้าพิชิตประเทศสเปนและโปร์ตุเกส เข้าสู่ประเทศฝรั่งเศสภาคใต้ แล้วหยุดชะงักที่เมืองตูร์ส (Tours) ในปี ๗๓๒ และถูกตีกลับเข้าสู่ประเทศสเปนอีก อย่างไรก็ตาม ชาวมุสลิมได้เข้ารุกรานหัวเมืองริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนของฝรั่งเศสและอิตาลีอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง แทรกซึมเข้าไปตามช่องเขาของภูเขาแอลป์ และตั้งมั่นอยู่แถบนั้นจนกระทั่งเกือบ ค.ศ. ๑๐๐๐ นอกจากนี้ เผ่าชนกลุ่มนี้ยังเข้าทำการโจมตีเผาทำลายกรุงโรม เข้ายึดครองเกาะสำคัญในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเกือบทั้งหมด เช่น เกาะไซปรัส เกาะโรดส์ เกาะซาดิเนีย เกาะคอร์ซิกาและเกาะซิซีลี

ดังนั้น อิทธิพลของเผ่าชนอาหรับจึงครอบงำไปทั่วดินแดนแถบฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเกือบทั้งหมด ในการเข้ารุกรานและพิชิตดินแดนดังกล่าว ชนเผ่านี้ได้ก่อความเสียหายอันเกิดจากการสงครามและการปล้นสะดมเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ทำนองเดียวกับเผ่าชนสแกนดิเนเวียที่กล่าวมาแล้ว เผ่าชนอาหรับก็เลิกจาก

การรุกรานและปล้นสะดม หันไปประกอบอาชีพทางการค้าและตั้งหลักแหล่งทำมาหากินเป็นการถาวร ในขณะเดียวกันก็ปล่อยให้คนพื้นเมืองดำรงชีวิตอยู่ตามปกติ ไม่ว่าจะเป็นคนอียิปต์ ซีเรีย ยิวหรือสเปน โดยไม่มีการแทรกแซงยุ่งเกี่ยว คงมีการบังคับบุคคลที่ไม่เปลี่ยนมานับถือศาสนาอิสลาม ให้ต้องเสียภาษีในอัตราสูงเท่านั้น ศาสนาอิสลามถือว่า การค้าเป็นอาชีพที่ควรกระทำ การค้าและการเดินทางสู่แดนไกลจึงได้รับการส่งเสริม และโดยที่ในสมัยนั้นชาวมุสลิมในทวีปเอเชียมีความรู้ความชำนาญในด้านการเกษตรและอุตสาหกรรมเหนือกว่าชาวยุโรปบทเรียนที่ได้รับจากนายใหม่ได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชาวยุโรปเป็นอันมาก

ดินแดนที่ได้รับประโยชน์มากกว่าแห่งใดอื่นนั้น ได้แก่ประเทศสเปน และเกาะซิซีลี ชาวมุสลิมได้ทำการพัฒนาทรัพยากรให้เจริญก้าวหน้า ยิ่งกว่าชาวโรมันที่เคยทำไว้เสียด้วยซ้ำ ในประเทศสเปน ระบบการชลประทานถูกฟื้นฟูและขยายเพิ่มขึ้น วิธีการเกษตรแผนใหม่ถูกนำไปใช้ สมัยก่อนคงมีพืชผลบางประเภท เช่น องุ่น มะกอกและธัญพืช แต่ชาวมุสลิมได้นำพืชใหม่จากภาคตะวันออกไปเพาะปลูกเพิ่มเติมให้อีก เช่น ข้าว อ้อย ฝ้าย ส้ม ต้นหม่อนสำหรับเลี้ยงไหม ดอกกุหลาบ หน่อไม้ฝรั่ง และผักสปินิช (spinach) ที่มีคุณภาพสูง ในด้านอุตสาหกรรม ช่างฝีมือชาวตะวันออกที่อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่งในประเทศสเปน ได้มีส่วนกระตุ้นให้เจริญก้าวหน้าเป็นอันมาก เช่น ที่เมืองคอร์โดวา (Cordova) มีการผลิตกระดาษ พรม ผ้าพันคอและสินค้าหนังคุณภาพสูง และที่เมืองทอเลโด (Toledo) มีการผลิตดาบและเกราะนักรบคุณภาพดี การขุดค้นแหล่งแร่ทำการแข็งขันยิ่งกว่าแต่ก่อน เหมืองเงินที่ปิดร้างก็เปิดทำการใหม่ และที่ราบสูงภาคกลางได้กลายเป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์ขนาดใหญ่ ชีวิตด้านปัญญาชนได้รับการฟื้นฟูจากศูนย์ศาสนาอิสลามในภาคตะวันออก เมืองคอร์วาโดในศตวรรษที่ ๑๐ เป็นเมืองที่รุ่งโรจน์ทางอารยธรรมมากที่สุดในทวีปยุโรป และก็คงเป็นเมืองที่สะอาดบริสุทธิ์ที่สุดด้วย เมืองนี้มีหอสมุด ๗๐ แห่ง มีสถานอาบน้ำสาธารณะ ๙๐๐ แห่ง สำหรับเกาะซิซีลี มีการพัฒนาอุตสาหกรรมไหมและเมืองปาเลอร์โม

(Palermo) ในประเทศอิตาลี ได้กลายเป็นเมืองที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดเมืองหนึ่งในยุคกลาง ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสเปนกับประเทศเพื่อนบ้านทางภาคเหนือทั้งด้านส่วนบุคคลและด้านวิทยาการหรือระดับปัญญาชน ก็คงดำเนินอยู่โดยใกล้ชิด เช่น ชาวมุสลิมทำการสมรสกับหญิงฝรั่งเศส บรรดาพระบิชอปแห่งเมืองลิแอจ (Liège) ในประเทศเบลเยี่ยมในศตวรรษที่ ๑๐ เป็นนักศึกษาวิชาดาราศาสตร์ของแชกมัวร์ด้วยความกระตือรือร้น และนักศึกษาชาวคริสต์ถูกส่งไปเรียนวิชาคณิตศาสตร์ในประเทศสเปน ถ้าชาวยุโรปภาคเหนือมีความประสงค์จะแสวงหาความรู้ดีที่สุดในด้านวิทยาศาสตร์ แพทยศาสตร์ เกษตรศาสตร์ อุตสาหกรรมหรือชีวิตที่รุ่งเรือง ก็จะต้องไปยังประเทศสเปนและก็ปรากฏว่า ประเทศสเปนไม่เคยขัดข้องขัดขวางเลย

ตลอดสมัยที่ชาวมุสลิมครอบครองและมีอำนาจเหนือดินแดนทวีปยุโรปแถวริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน คริสตจักรมีทัศนคติต่อชนเผ่านี้ไปในทางลบ เพราะถือว่าผู้ที่มิใช่คริสเตียนย่อมเป็นพวกนอกรีตนอกศาสนา ไม่สมควรที่ชาวคริสต์จะติดต่อคบค้าสมาคม หรือทำการค้าขายด้วย ดังนั้น สันตะปาปาแห่งกรุงโรมจึงทรงปกาศิตห้ามชาวคริสต์ทั้งหลาย มิให้ทำการติดต่อค้าขายกับชาวมุสลิม หากผู้ใดละเมิดก็จะถูกบรรพาชนียกรรม คือถูกขับออกจากการเป็นคริสตศาสนิกชน

ด้วยเหตุนี้ จึงมีปัญหาว่า การครอบครองรุกรานของชาวมุสลิม รวมทั้งปกาศิตของสันตะปาปามีผลต่อเศรษฐกิจของทวีปยุโรปสมัยนั้นอย่างไรบ้าง ซึ่งก็ยังเป็นปัญหาถกเถียงกันอยู่

นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่า การรุกรานครอบครองของชาวมุสลิมซึ่งได้ตัดทะเลเมดิเตอร์เรเนียนออกเป็นสองส่วน โดยการยึดภาคเหนือแอฟริกาและโยงสู่เกาะซิซีลี พร้อมกับมีกองโจรสลัดคอยรังควานการค้าทางทะเล ได้ทำให้สินค้านานาชนิดจากภาคตะวันออก ถูกตัดขาดจากตลาดทวีปยุโรปตะวันตกโดยสิ้นเชิง หัวเมืองท่าเรือถูกทิ้งร้าง การประกาศห้ามของสันตะปาปา ได้ทำให้ชาวคริสต์และชาวมุสลิมขาดการติดต่อระหว่างกัน ประกอบกับการรุกรานของเผ่าไวกิงส์และเผ่า

อังการีกับเกิดศึกกลางเมืองขึ้นในสมัยนั้นด้วย ได้ทำให้ทวีปยุโรปตะวันตกภายใต้คริสตจักรถูกตัดขาดจากโลกภายนอกโดยสิ้นเชิงและกลายเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองโดยลำพัง กว่าชีวิตเศรษฐกิจหรือการค้า รวมทั้งชนชั้นพ่อค้าและหัวเมืองการค้าต่าง ๆ จะฟื้นฟูมีชีวิตชีวาขึ้นอีกก็ล่วงเข้าประมาณ ค.ศ.๑๐๐๐

แต่ก็มีนักประวัติศาสตร์อีกกลุ่มหนึ่งมีความเห็นแย้งว่า ความคิดข้างต้นเป็นการระบายสีอันมืดมัวจนเกินไป ความจริงแขกอาหรับผู้รุกรานทวีปยุโรปภาคใต้ ก็มีลักษณะไม่แตกต่างกับเผ่าไวกิงส์ผู้รุกรานจากภาคเหนือเท่าใดนัก แม้การรุกรานจะมีการทำลายและก่อให้เกิดความเสียหาย แต่ก็หาทำให้เศรษฐกิจของทวีปยุโรปภาคใต้ ไม่ว่าจะเป็นการค้าหรือการติดต่อกับโลกภายนอก ต้องหยุดชะงักลงโดยสิ้นเชิงแต่ประการใดไม่ เมืองท่าที่ถูกคุกคามก็มีการสร้างป้อมปราการป้องกันตัว โจรสลัดในทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ก็มิใช่สิ่งใหม่ เรือค้าขายเดินทางไปมาในน่านน้ำทะเลแห่งเดียวกันนี้ ก็ย่อมคิดอาวุธป้องกันโจรภัยเช่นเดียวกัน การที่สันตะปาปาห้ามการติดต่อกับชาวมุสลิมก็จำกัดอยู่เฉพาะชาวคริสต์เท่านั้น กลุ่มที่นับถือศาสนาอื่น เช่น ยิว ซีเรีย ซึ่งเคยดำเนินการค้าระหว่างยุโรปกับตะวันออกใกล้มาตั้งแต่สมัยจักรวรรดิโรมัน ก็คงกระทำอยู่เช่นเดิม แม้ในหมู่ชาวคริสต์เอง ถึงจะมีการห้าม แต่ในทางปฏิบัติ ก็มีการลักลอบติดต่อกับชาวมุสลิมอยู่ ดังที่เคยปฏิบัติมาแต่ดั้งเดิม และในสมัยต่อมา หัวเมืองสำคัญในประเทศอิตาลี เช่น เมืองเอมัลฟี (Amelfi) และซาเลอร์โน (Salerno) ก็ทำการค้าขายติดต่อกับชาวมุสลิม และกับดินแดนในแอฟริกาเหนือ อียิปต์และซีเรีย นอกจากนี้ แม้น่านน้ำทางภาคตะวันตกของเกาะซิซีลี จะถูกครอบครองโดยชาวมุสลิมก็ตาม แต่น่านน้ำภาคตะวันออก เช่น ย่านทะเลเอเดรียติก หรือฝั่งทะเลที่ขึ้นสู่ยุโรปกลางในแหลมบอลข่าน และลุ่มแม่น้ำดานูบ ก็ยังปลอดพ้นจากอิทธิพลชาวอิสลาม ทำให้การติดต่อกับทวีปยุโรปตะวันตกดำเนินไปด้วยความสะดวกอยู่เช่นเดิม ด้วยเหตุผลดังกล่าว นักประวัติศาสตร์กลุ่มหลังจึงเชื่อว่า การรุกรานของชาวมุสลิมและประกาศิตของสันตะปาปา มีผลไม่ถึงขนาดที่จะทำให้ทวีปยุโรปตะวันตกถูกตัดขาดจากโลกภายนอกดังที่เคยเชื่อกัน

อย่างไรก็ตาม ยังมีนักประวัติศาสตร์ทำการศึกษาเพิ่มเติม เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างโลกอิสลามและโลกคริสเตียน ในสมัยนั้นปรากฏว่าในการเข้ารุกรานปราบพิชิตดินแดนต่าง ๆ เช่น อียิปต์ ตะวันออกกลางย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และเปอร์เซีย ชนเผ่าอาหรับได้ทำการปล้นสะดมกวาดต้อนทรัพย์สินไปเก็บกักไว้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะทองคำ ซึ่งปล้นจากวัด โบสถ์ พระราชวังและหลุมฝังศพ รวมทั้งการเรียกเก็บภาษีเป็นทองคำด้วย นอกจากนี้ชนเผ่านี้ยังได้ทำการขุดค้นแหล่งแร่ทองคำในดินแดนอีกหลายแห่ง เช่น ลุ่มแม่น้ำยูรัสส์ ย่านเอเชียกลาง อิธิโอเปีย ลุ่มแม่น้ำไนล์ตอนเหนือและประเทศซูดาน (ภูมิภาคแผ่จากแม่น้ำไนล์ไปยังภาคใต้ของทะเลทรายสะฮารา เข้าสู่ฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติค) แล้วชาวมุสลิมดังกล่าวก็นำแร่มีค่าเหล่านี้ออกสะพัดใช้หมุนเวียนในธุรกิจการค้าและอื่น ๆ ตามดินแดนต่าง ๆ จากประเทศอินเดียจนกระทั่งถึงสเปน

อีกประการหนึ่ง เศรษฐกิจของชาวมุสลิมมิใช่เป็นระบบที่สามารถเลี้ยงหรือพึ่งตนเองได้จำเป็นต้องอาศัยซื้อหาสินค้าจำเป็นหลายอย่างจากต่างประเทศด้วย เช่น ทาสผิวขาวทั้งหญิงและชายขนเฟอร์ ดีบุก เครื่องโลหะและอาวุธจากประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา ไม้ซุงสำหรับต่อเรือ ผ้าขนสัตว์และสินค้าฟุ่มเฟือยจากกรุงคอนสแตนติโนเปิล รวมทั้งทำการค้าขายติดต่อกับประเทศต่าง ๆ เช่น ฝรั่งเศส อังกฤษและดินแดนย่านทะเลบอลติก จึงพอสรุปได้ว่าชาวมุสลิมและคริสต์ได้มีความสัมพันธ์ติดต่อทำการค้าขายระหว่างกันมาโดยตลอด และทวีปยุโรปตะวันตกก็ได้รับประโยชน์จากความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจดังกล่าว เป็นอันมาก

เผ่าชนอาหรับมีอำนาจกรอบงำทวีปยุโรปภาคใต้เรื่อยมา จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒ จึงเริ่มเสื่อมลงตามลำดับ ทั้งนี้เนื่องมาจากความอ่อนแอภายในและถูกโจมตีจากภายนอก โดยถูกขับไล่ออกจากช่องภูเขาแอลป์ หัวเมืองต่าง ๆ ในอิตาลีเริ่มมีกำลังเข้มแข็งขึ้น สามารถทำการต่อสู้ต่อรองกับแขกอาหรับผู้เป็นนายเพื่อประโยชน์ทางการค้าได้ ในขณะเดียวกัน เผ่านอร์มันก็เข้าปราบพิชิตเกาะซิซีลีและ

ภาคใต้ของประเทศอิตาลี ในประเทศสเปน เผ่าอาหรับก็ถูกตีถอยร่นลงสู่ภาคใต้ จนกระทั่งในปี ๑๒๕๐ คงเหลือดินแดนเพียงมณฑลกรานาดา (Granada) ริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนเท่านั้น

เผ่าชนผู้รุกรานกลุ่มที่ ๓ และเป็นกลุ่มสุดท้าย ที่ทำการรุกรานทวีปยุโรปสมัยต้นยุคกลางคือ เผ่ามักยาร์ส์ (Magyars) ชนเผ่านี้ยกกำลังจากทวีปเอเชียเข้าสู่ภาคใต้ประเทศรุสเซียในระหว่างศตวรรษที่ ๙ และเดินทางเข้าลุ่มแม่น้ำดานูบประมาณ ค.ศ.๘๐๐ แล้วก็แทรกซึมเข้าไปยังภาคเหนือของประเทศอิตาลีและภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศส และเช่นเดียวกับเผ่าชนอื่นที่รุกรานทวีปยุโรป เผ่ามักยาร์ส์ได้ทำลายทรัพย์สินในดินแดนที่ตนเข้ารุกราน แต่ในที่สุดพอถึง ค.ศ.๙๕๕ เผ่าชนนี้ก็ถูกโจมตีถอยร่นเข้าสู่ดินแดน ซึ่งสมัยต่อมากลายเป็นประเทศฮังการี

๔. จักรวรรดิโรมันตะวันออก

เมื่อมหาอาณาจักรโรมันแตกแยกออกเป็น ๒ ส่วนคือ จักรวรรดิตะวันตก ซึ่งมีกรุงโรมเป็นนครหลวง มีสภาพอ่อนแอยากจนและไม่สามารถป้องกันตนได้ กับอาณาจักรโรมันตะวันออก ซึ่งตั้งกรุงคอนสแตนติโนเปิล เป็นนครหลวงแห่งใหม่ โดยให้ชื่อตามพระนามของพระเจ้าคอนสแตนติน สภาพเศรษฐกิจของทวีปยุโรปได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก

กรุงคอนสแตนติโนเปิล ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะแก่การดำเนินการค้ายิ่งกว่ากรุงโรมมาก เพราะนครหลวงแห่งใหม่นี้ทำหน้าที่เป็นแกนกลางของสายการค้าที่รุ่งเรืองหลายสาย และเป็นศูนย์กลางที่ตั้งอยู่ใกล้แหล่งโภคทรัพย์ในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก จักรวรรดิโรมันตะวันออกสามารถรักษาดินแดนอันมั่งคั่งไว้ได้ชั่วระยะหนึ่ง และพระเจ้าจัสติเนียน (ค.ศ.๕๒๗ - ๕๖๕) ได้ยึดคืนดินแดนหลายแห่งคือ ประเทศอิตาลี ดินแดนตามฝั่งทะเลของประเทศสเปนและแอฟริกา ภาคเหนือ แต่พระเจ้าจักรพรรดิสมัยต่อมา ต้องยอมเสียดินแดนประเทศอียิปต์ ภาคเหนือแอฟริกา สเปนภาคใต้ เกาะซิซิลี

และซีเรีย ให้แก่เผ่าอาหรับ และในประเทศอิตาลีก็ถูกเผ่าลอมบาร์ดขับออก คงเหลือเฉพาะภาคใต้เท่านั้น อย่างไรก็ตาม จักรวรรดิก็ยังสามารถรักษาดินแดนเอเชียไมเนอร์และแหลมบอลข่านส่วนใหญ่ไว้ได้

กรุงคอนสแตนติโนเปิลได้เจริญเติบโตขึ้นและกลายเป็นศูนย์กลางใหญ่ทางการเมืองและเศรษฐกิจของจักรวรรดิ และกล่าวกันว่านครแห่งนี้มีประชากรถึง ๑,๐๐๐,๐๐๐ คน ซึ่งถ้าเป็นจริงก็คงจะมีปัญหายุ่งยากทางด้านอาคารสงเคราะห์และสุขาภิบาลไม่น้อย ตลาดใหญ่สำหรับสินค้านานาชนิดสมัยนั้นคือ วังพระเจ้าจักรพรรดิ์ คริสตจักร กองทัพบก กองทัพเรือและหน่วยราชการต่างๆ และในขณะเดียวกัน ก็ได้รับเครื่องบรรณาการจากดินแดนหัวเมืองประเทศราชเช่นเดียวกับสมัยกรุงโรม สินค้านานาชนิดส่งจากทั่วสารทิศ ผลิตภัณฑ์ของเผ่าสลาฟและสแกนดิเนเวียส่งจากภาคเหนือ โลหะจากยุโรปภาคกลาง เสื้อผ้าและเครื่องโลหะจากนครอุตสาหกรรมในเอเชียไมเนอร์และดินแดนริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก (Levant) ธัญญาหารจากประเทศอียิปต์ สินค้าภาคตะวันออกส่งมาตามเส้นทางการค้าอันห่างไกล ภายหลังที่ได้มีการลักลอบไข่ตัวไหมจากประเทศจีนใน ค.ศ. ๕๕๒ แม้รัฐบาลจีนสมัยนั้นจะเข้มงวดกวดขันในการผูกขาดอุตสาหกรรมนี้ก็ตาม ในไม่ช้าดินแดนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนก็สามารถผลิตไหมได้และกลายเป็นสินค้าสำคัญในสมัยต่อมา

นครคอนสแตนติโนเปิลก็ทำนองเดียวกับเมืองศูนย์การค้าใหญ่ทั้งหลาย มีการพัฒนาอุตสาหกรรมนานาชนิด ทั้งในด้านหัตถกรรมและด้านแปรสภาพวัตถุ(manufacturing and processing industries) บรรดาพ่อค้าและช่างฝีมือต่างก็จัดรวมกันเข้าเป็นสมาคม (Guild) ซึ่งอยู่ภายใต้การกำกับควบคุมและการเก็บภาษีของรัฐอย่างเข้มงวดกวดขัน อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เคยปฏิบัติมาในสมัยจักรวรรดิโรมันเดิม ได้ถูกยกเลิกไป เช่น สมาชิกภาพของสมาคมตกทอดโดยมรดก และเมื่อพระเจ้าจัสติเนียนทรงเลิกการจ่ายอาหารให้เปล่า การเกณฑ์แรงงานก็พลอยถูกยกเลิกด้วย

ระบบราชการของจักรวรรดิสมัยนั้น มีประสิทธิภาพพอสมควร แม้บางครั้งจะมีพระเจ้าจักรพรรดิที่ไร้สมรรถภาพ หรือมีศึกศัตรูคุกคามที่ชายแดน จักรวรรดิก็มีกองทัพเรือที่คอยป้องกันโจรสลัดมีกำลังตำรวจคอยรักษาความสงบเรียบร้อย มีคณะผู้ตรวจราชการที่คอยดูแลควบคุมพ่อค้าทั้งที่เป็นคนพื้นเมืองและต่างด้าว มีประมวลกฎหมายที่เหมาะสมกับสภาวะการค้า และมีระบบเงินตราที่มั่นคง นอกจากนี้ยังมีพระเจ้าจักรพรรดิบางองค์ที่ทรงสนใจต่อกิจการบ้านเมือง โดยทำการปฏิรูปการปกครองและเศรษฐกิจ เช่น พระเจ้า-เฮราเกลียส (Heraclius ; ค.ศ.๖๑๐ - ๖๔๑) พระองค์ทรงเห็นว่า จักรวรรดิยอมไม่สามารถจะป้องกันตนเอง หรืออยู่รอดได้ ตราบใดที่ต้องยังอาศัยระบบที่ดินผืนใหญ่ที่อยู่ในมือของคนกลุ่มน้อย และต้องใช้งบประมาณแผ่นดินก้อนใหญ่ จ้างคนต่างด้าวเป็นทหาร ซึ่งเป็นวิธีการที่ไม่อาจจัดหาทหารได้เพียงพอ และงบประมาณแผ่นดินก็ไม่เพียงพอด้วย จึงได้จัดวิธีการใหม่โดยก่อตั้งหน่วยทหารที่ใช้คนพื้นเมืองแทน และมอบที่ดินให้เป็นการตอบแทนในการปฏิบัติการรบ นอกจากนี้ยังมีการจัดสรรที่ดินให้ชาวนาเสรี โดยกำหนดภาระผูกพันให้มีหน้าที่เสียภาษีด้วย โดยวิธีการดังกล่าว จักรวรรดิก็มีชาวนาทำหน้าที่เป็นทหารและเสียภาษีให้เป็นรายได้ของรัฐอีก ซึ่งทำให้จักรวรรดิมีกำลังใหม่เพื่อป้องกันตนเองได้ แต่ระบบดังกล่าวอยู่ได้ไม่นาน เพราะพอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๐ ที่ดินก็เปลี่ยนมือจากชาวนาผู้ยากจน ไปสู่พ่อค้าผู้มั่งคั่งที่นำทุนส่วนเกินมากว้านซื้อที่ดิน รวมทั้งเจ้าที่ดิน ฝ่ายคริสตจักร และชาวนาผู้มั่งคั่งซึ่งรับซื้อที่ดินจากเพื่อนบ้านที่ยากจน และพอถึง ค.ศ.๑๐๐๐ ระบบเจ้าที่ดินผืนใหญ่ และชาวนาที่ยากจนก็ปรากฏโฉมหน้าขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

๕. การค้าในระยะต้นยุคกลาง

ในด้านการค้า พอจักรวรรดิโรมันตะวันตกสิ้นอำนาจ การค้าระหว่างแว่นแคว้นก็ลดปริมาณลง เช่น การสำเสียงขนส่งธัญญาหาร เหล้าองุ่น น้ำมัน และโลหะ แต่การค้ากับแดนไกลยังคงดำเนินอยู่ โดยเฉพาะสินค้าฟุ่มเฟือย และสินค้าประเภทอื่นที่ดินแดนที่ห่างไกลต้องการ สมัยปลายจักรวรรดิ พ่อค้าทางไกลประกอบด้วยเผ่าชนต่าง ๆ เช่น

ยิว กรีก อาร์เมเนีย เปอร์เซีย อเล็กซานเดรีย และชาวตะวันออกอื่น แต่ก็มักจะรวมเรียกว่า ชาวซีเรีย พ่อค้าเหล่านี้ได้ดำเนินการค้าตลอดระยะต้นของยุคกลาง เพื่อเชื่อมโยงการค้าระหว่างทวีปยุโรปตะวันตกและยุโรปตะวันออก พวกที่ชอบการผจญภัยมากก็มักจะท่องเที่ยวไปสู่ทวีปเอเชีย และเขตการค้าของพ่อค้าเหล่านี้ เริ่มตั้งแต่ประเทศฝรั่งเศสในภาคตะวันตก แผ่ขยายไปถึงประเทศอินเดีย หรือจีนในภาคตะวันออก โดยเดินทางติดต่อค้าขายกับเมืองบอร์โด หรือกรุงปารีส และนำสินค้านานาชนิดไปจำหน่ายให้แก่ชาววัง วัดและในงานแสดงสินค้า เช่น เครื่องโลหะ เสื้อผ้า ฝ้าย เครื่องเทศ น้ำหอม อัญมณีและไม้กางเขน แล้วก็ซื้อสินค้าอื่นกลับ เช่น โลหะ ขนเฟอร์ ทาส และสินค้าอื่นจากยุโรปตะวันตก พ่อค้าชาวซีเรียดังกล่าวมีสำนักงานใหญ่อยู่ตามหัวเมืองสำคัญทั่วไป เป็นที่รู้จักกันทั่วทุกหัวระแหง ในฐานะที่เป็นผู้ประกอบอาชีพประเภทต่าง ๆ ทั้งที่เป็นพ่อค้า นักการเงิน นักดนตรีและนักทัศนาจร โดยทำการค้าทั้งทางบกและทางน้ำ ใช้เส้นทางติดต่อระหว่างทวีปเอเชียกับยุโรป ผ่านรุสเซียไปยังยุโรปกลางจนกระทั่งถึงประเทศฝรั่งเศส พ่อค้าชาวซีเรียทำการค้าเจริญรุ่งเรือง ในฐานะเป็นคนกลางชั้นนำของทวีปยุโรปอยู่เป็นเวลากว่า ๓ ศตวรรษ และในที่สุดก็ต้องเผชิญกับการแข่งขันของหัวเมืองอิตาลีในสมัยต่อมา

ในประเทศอิตาลีสมัยนั้น แม้หัวเมืองต่าง ๆ จะถูกบุกรุกทำลายมาอย่างมากมายก็ตาม แต่ก็สามารถกอบกู้ฐานะทางเศรษฐกิจกลับฟื้นคืนได้ โดยดำเนินการค้าและอุตสาหกรรมมาโดยตลอดสำหรับเมืองที่มีชุนนางและพระบิช็อป ตั้งหลักแหล่งพำนักอยู่มักจะกลายเป็นศูนย์การค้าเครื่องบริโภคที่หลั่งไหลมาจากชนบทในย่านใกล้เคียง บางแห่งกลายเป็นเมืองตลาดสำหรับผลิตผลจากย่านเกษตรที่ทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ หัวเมืองท่าเรือชั้นนำส่วนมาก ยังตกอยู่ภายใต้อำนาจจักรวรรดิตะวันออก ซึ่งมีสิทธิส่งสินค้าไปจำหน่ายในตลาดของจักรวรรดิ โดยเฉพาะหัวเมืองท่าเรือภาคใต้มีบทบาทในทางการค้ามาก เช่น เมืองเอมัลฟิ (Amalfi) เนเปิลส์ และซาเลอร์โน (Salerno) ในขณะเดียวกัน หัวเมืองสำคัญบางเมือง เช่น เมืองปีซา ปาเวีย ลุคคา มิลานและเวนิส

ก็เข้าแข่งขันดำเนินการค้าด้วย และมีความสำคัญยิ่งขึ้น เมื่อมีการเปิดตลาดข้ามภูเขา-แอลป์ไปสู่ภาคเหนือเข้าลุ่มแม่น้ำไรน์ แม่น้ำดานูบ ประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา รวมทั้งฝรั่งเศสภาคเหนือ

สำหรับเมืองปีซาและเยนัว ซึ่งเป็นเมืองท่าริมฝั่งทะเลตะวันตก มักจะประสบความเสียหายหนักเมื่อถูกรุกราน แต่ก็สามารถฟื้นตัวได้ พอถึงศตวรรษที่ ๑๑ ก็มีความเข้มแข็งพอ จนสามารถขับไล่ชาวมุสลิมออกจากเกาะซาดิเนีย เกาะคอร์ซิกาและหมู่เกาะบาเรียริค (Balearic Islands) พร้อมกับชาวนอร์มันเข้ายึดเกาะซิซีลี เหตุการณ์ดังกล่าวได้ทำให้ท่าเรืออิตาลีมีอิสระเสรีในน่านน้ำภาคตะวันตกยิ่งกว่าแต่ก่อน ส่วนการเข้าสู่ทะเลภาคตะวันออก ได้รับความสะดวกเมื่อสงครามครูเสด (ก.ศ.๑๐๙๕ - ๑๓๖๗) ได้เปิดดินแดนริมฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนให้ชาวยุโรปตะวันตกในสมัยต่อมา

ในยุคกลาง สถาบันที่มีบทบาทสำคัญ และมีอิทธิพลเหนือชีวิตความเป็นอยู่ของชาวยุโรปเป็นอย่างยิ่งนั้นคือ ระบอบศักดินา และคริสตศาสนา

๖. ระบอบศักดินา

ระบอบศักดินา (Feudalism) จะอุบัติขึ้นในสมัยใด นักประวัติศาสตร์ยังไม่อาจกำหนดลงได้แน่นอน อย่างไรก็ตาม ในทวีปยุโรประหว่างศตวรรษที่ ๘ - ๙ ปรากฏว่าการปกครองระบอบศักดินาได้พัฒนาแพร่หลายอยู่แล้ว และยังได้รับมรดกตกทอดลักษณะสำคัญหลายประการ จากระบอบการปกครองสมัยจักรวรรดิโรมัน ซึ่งได้เสื่อมสลายลงในปลายศตวรรษที่ ๕ ด้วย ในภาษาไทยบางครั้งเรียกระบอบนี้ว่า ระบอบเจ้าครองนคร หรือระบอบเจ้าขุนมูลนาย

เพื่อให้เกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งเกี่ยวกับลักษณะสำคัญของระบอบนี้ จะได้กล่าวถึงโครงสร้างของสังคมในทวีปยุโรประยะต้นยุคกลางก่อน ในสมัยนั้นประชาชนยุโรปส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเป็นชาวนาอยู่ใต้สังกัดของมูลนาย ซึ่งอาจเป็นหัวหน้าเผ่าหรือกษัตริย์

นักรบ ผู้นำฝ่ายศาสนาหรือคหบดี ชาวนาและสมาชิกภายในครอบครัว มีความสัมพันธ์เป็นการส่วนตัวกับมูลนายของตน คือต้องรับใช้หรือให้บริการแก่มูลนายตามประเพณี ชีวิตชาวนามักจะมุ่งหนักไปในทางการเกษตรยิ่งกว่าการทหาร ชนชั้นขุนนางหรือมูลนายถือว่า อาชีพการเกษตรหรืองานกรรมกร เป็นสิ่งที่ต่ำต้อยไม่มีเกียรติ และต้องอาศัยแหล่งรายได้จากชาวนาใต้สังกัดเพื่อเลี้ยงชีพ ชาวนาส่วนใหญ่ต้องอาศัยที่ดินของมูลนายเพื่อประกอบอาชีพตลอดชีวิต หรือบางคนอาจจะมีที่ดินส่วนตัวที่เป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ในเวลาจำเป็น มูลนายอาจเรียกชาวนาให้เข้าปฏิบัติหน้าที่ทหาร เพื่อป้องกันดินแดนเป็นครั้งคราว

ในสมัยนั้นที่ดินมีความสำคัญทางเศรษฐกิจมาก และเป็นแหล่งรายได้สำคัญแหล่งเดียวสำหรับชนชั้นปกครอง ในการใช้จ่ายเกี่ยวกับการบริหาร การสงครามและศาสนา โอกาสในการที่จะเก็บภาษีจากประชาชนมีน้อยมาก พระเจ้าแผ่นดินจึงมีงบประมาณไม่เพียงพอแก่การใช้จ่ายส่วนพระองค์ หรือในการจ่ายเป็นค่าจ้างเงินเดือนแก่ข้าราชการ-พลเรือนและทหาร ดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินจำต้องมีที่ดินทรัพย์สินส่วนพระองค์ เพื่อแสวงหาผลประโยชน์และรายได้ และที่ดินดังกล่าวก็มักจะเป็นที่ดินผืนใหญ่

สำหรับปัญหาที่ว่า บุคคลใดมีหน้าที่รับผิดชอบในการทำงานในที่ดินเพื่อหาประโยชน์ให้แก่มูลนายนั้น ก่อน ค.ศ.๑๐๐๐ มีหลักฐานปรากฏน้อย ทาสที่ใช้อยู่ในสมัยนั้นมักจะรับใช้เกี่ยวกับงานภายในครัวเรือนของมูลนาย การใช้ให้ทำงานในที่ดินผืนใหญ่ปฏิบัติกันน้อย และระบบทาสก็ได้เสื่อมลงตามลำดับ บุคคลที่มีหน้าที่ทำงานในที่ดินส่วนใหญ่แบ่งออกได้เป็นชน ๒ ชั้นคือ ไพร่ (serfs) และเสรีชน (freemen) ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปเมื่อถึงเรื่องเกี่ยวกับระบอบแมนเนอร์

โครงสร้างสังคมตามที่กล่าวข้างต้น เมื่อพิจารณาในด้านการปกครองและการทหารเรียกว่า ระบอบศักดินา แต่ถ้าพิจารณาในด้านเศรษฐกิจและสังคม เรียกว่าระบอบแมนเนอร์ หรือระบอบคฤหาสน์ (manorial or seigniorial system) ซึ่งมีลักษณะเป็นองค์กร เป็นหน่วยงานถือกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินและเป็นหน่วยบริหารงาน อนึ่ง มีนักประวัติศาสตร์บางคนได้ให้คำอธิบายระบอบนี้ไว้ว่า เป็นรูปการปกครอง เป็น

โครงสร้างของชุมชนและเป็นระบบเศรษฐกิจที่ตั้งอยู่บนมูลฐานกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ระบอบศักดินา มีองค์ประกอบหลายอย่าง มิได้จำกัดอยู่เพียงอย่างหนึ่งอย่างใดเท่านั้น ในฐานะที่เป็นหน่วยการปกครอง ถือว่าระบอบศักดินาเป็นแหล่งหารายได้อย่างหนึ่ง เพราะมูลนายอาจเก็บภาษีจากบุคคลใต้สังกัด หรือเรียกค่าปรับในศาลท้องที่ได้ ในด้านโครงสร้างของชุมชน จะเห็นได้ว่าเป็นระบบชนชั้นอย่างเด่นชัด โดยมีการแบ่งชนชั้นออกเป็นชนชั้นเจ้าที่ดินคือกษัตริย์ ขุนนางและฝ่ายศาสนา จำพวกหนึ่ง และมวลชาวนาอีกจำพวกหนึ่ง ในฐานะที่เป็นระบบเศรษฐกิจ ระบอบศักดินาเป็นการจัดระเบียบองค์กรเพื่อบำบัดความต้องการของชนทุกชั้น โดยทำการผลิตและแจกจ่ายสินค้าและบริการ และใช้จ่ายงบประมาณของรัฐบาลและฝ่ายศาสนา ในระบอบศักดินา เศรษฐกิจขึ้นอยู่กับการเกษตรเป็นสำคัญ มีเมืองจำนวนน้อยและการค้าจำกัดแคบ อย่างไรก็ตาม ระบบการแบ่งงานในสมัยนั้น ก็ปรากฏมีอยู่เหมือนกัน ดังที่มีประกาศไว้ว่า "ศาลาของพระผู้เป็นเจ้ามีลักษณะเป็นไตรภาคี พวกหนึ่งทำงาน พวกหนึ่งรบ และพวกหนึ่งสวดมนต์" นอกจากนี้ตามที่พักคนเดินทางในประเทศอังกฤษสมัยต่อมา ยังมีป้ายเขียนไว้เด่นชัดขึ้นอีก ซึ่งในปัจจุบันยังเรียกกันว่า "บุคคลทั้งห้า" ภายใต้ป้ายซึ่งมีภาพคน ๕ คน มีข้อความเขียนไว้ว่า "ข้าพเจ้าปกครองคนทั้งมวล ข้าพเจ้าตัดสินคนทั้งมวล ข้าพเจ้าทำการรบเพื่อคนทั้งมวล ข้าพเจ้าสวดมนต์เพื่อคนทั้งมวล ข้าพเจ้าทำงานเพื่อคนทั้งมวล" อย่างไรก็ตาม การที่บุคคลเหล่านี้จะประสบความสำเร็จในการดำเนินงานดังกล่าว ย่อมต้องได้รับการสนับสนุนจากแรงงานของมวลชาวนาและช่างฝีมือ

จากโครงสร้างของสังคมในทวีปยุโรปสมัยนั้น เราพอจะสรุปลักษณะสำคัญของระบอบศักดินาในด้านการเมืองหรือการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ได้ดังนี้

หากพิจารณาในแง่การปกครอง ระบอบศักดินาหมายถึงการปกครองโดยชนชั้นเจ้าที่ดิน หรือการปกครองโดยทหาร ซึ่งเป็นระบอบการปกครองที่แพร่หลายในทวีปยุโรปยุคกลาง การที่ระบอบศักดินารุ่งเรืองในสมัยนั้น ก็เพราะรัฐบาลกลางซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุข ในประเทศต่าง ๆ มีอำนาจไม่เข้มแข็งพอที่จะให้ความ

คุ้มครองแก่ชีวิตและทรัพย์สินของประชาชนทั่วไปจากการรุกรานของข้าศึกภายนอกได้ เจ้าที่ดินผู้มีอิทธิพลแต่ละท้องที่จึงต้องเข้ารับหน้าที่แทนและในที่สุดก็กลายเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดในแว่นแคว้นของตน และทำให้ประเทศในทวีปยุโรปแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่า โดยแต่ละเมืองต่างมีเจ้าครองนครดำเนินการปกครองเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน อนึ่ง การป้องกันประเทศจากการรุกรานของข้าศึกก็เป็นเรื่องที่จำเป็นรีบด่วนยิ่ง การทหารจึงกลายเป็นลักษณะสำคัญของระบอบศักดินา โดยที่ชีวิตเศรษฐกิจส่วนใหญ่ในทวีปยุโรปสมัยนั้นขึ้นอยู่กับการเกษตรและแหล่งที่มาแห่งรายได้ส่วนใหญ่ของชนชั้นปกครองมาจากที่ดิน ชนชั้นทหารที่ปกครองทวีปยุโรปในระยะต้นยุคกลางจึงมีที่ดินในความครอบครองมากมายและการแสวงหาผลประโยชน์จากที่ดินได้อาศัยชาวนาที่เป็นชนชั้นทาสและไพร่หรือกึ่งทาสดำเนินการแทน

เมื่อพิจารณาด้านโครงสร้างของชุมชน (social structure) สมัยนั้น ระบอบนี้มีลักษณะเทียบได้กับรูปสามเหลี่ยมปิรามิด โดยมีพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่บนยอดในฐานะที่ทรงเป็นประมุข ชนชั้นขุนนางอยู่ตรงกลาง และประชาชนทั่วไปทำหน้าที่เป็นฐานของปิรามิด บุคคลแต่ละชั้นต่างก็มีสิทธิและหน้าที่ระหว่างกันและกัน พระเจ้าแผ่นดินทรงมีอำนาจสูงสุด และเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งหมดในราชอาณาจักร ประชาชนมีเพียงสิทธิอาศัย พระองค์อาจทรงดำเนินการอย่างใดกับที่ดินได้ตามพระราชอัธยาศัย แต่ในการดำเนินการปกครองและรักษาความสงบทั้งภายในและภายนอกประเทศ พระเจ้าแผ่นดินย่อมไม่อาจดำเนินการแต่ลำพังพระองค์ได้ จำต้องอาศัยความช่วยเหลือจากข้าราชบริพาร และเพื่อเป็นการตอบแทนความดีความชอบข้าราชบริพารเหล่านั้นจึงได้รับพระราชทานที่ดินและเอกสิทธิ์ต่าง ๆ เช่น อำนาจในการเก็บภาษีอากร อำนาจในการปกครองและอำนาจในการศาลยุติธรรมในอาณาบริเวณที่กำหนดไว้ ในขณะเดียวกัน ขุนนางข้าราชบริพารก็ถวายคำสัตย์ปฏิญาณว่าจะจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน และในเวลาเกิดศึกสงครามก็จัดหากำลังทหารทำการสู้รบเพื่อรักษาราชบัลลังก์และป้องกันราชอาณาจักร ดังนั้น ขุนนางในยุคกลางจึงมี

อำนาจ ๓ ประการคือ เป็นผู้นำฝ่ายทหาร เป็นผู้บริหารการปกครอง และเป็นเจ้าของที่ดินเพื่อการเกษตร อำนาจหน้าที่ดังกล่าวมานี้ มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เป็นการยากที่จะชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างสิทธิในทรัพย์สินของเอกชนและสิทธิอันเป็นส่วนของรัฐได้ ตามระบอบศักดินา ผู้เป็นเจ้าของที่ดินย่อมเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองไปในตัวด้วย ฐานะทางสังคมของบุคคลในสมัยนั้น อาจวัดได้จากการมีที่ดินอยู่ในความครอบครอง และในทำนองเดียวกัน กรรมสิทธิ์ในที่ดินย่อมเป็นเครื่องกำหนดสิทธิและหน้าที่ทางการเมืองของบุคคลด้วย

พิจารณาในด้านเศรษฐกิจ ระบอบศักดินาหมายถึงระบบการถือครองที่ดิน (System of Landholding) คือการถือครองที่ดินโดยผู้มีอำนาจ หรือขุนนาง ผู้เป็นมูลนายของประชาชนทั่วไป หลักกฎหมายโรมันกำหนดไว้ว่า ไม่มีที่ดินใดที่ไม่มีขุนนาง(เป็นเจ้าของ) (Nulle terre sans seigneur-No land without a lord) ทั้งนี้ หมายความว่า ชาวนาถือครองที่ดินจากขุนนางซึ่งเป็นมูลนายของตน ขุนนางผู้น้อยจากขุนนางผู้ใหญ่ ขุนนางผู้ใหญ่จากพระเจ้าแผ่นดินและพระเจ้าแผ่นดินจากพระผู้เป็นเจ้า ดังนั้น ตั้งแต่ยอดจนถึงฐานในรูปสามเหลี่ยมปิรามิดของระบอบศักดินาจึงมีชนชั้นต่าง ๆ แทรกซึมอยู่ตลอดจากสูงสุดจนถึงล่างสุด โดยชนแต่ละชั้นต่างมีสิทธิหน้าที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันเป็นทอด ๆ ซึ่งบางครั้งก็เหลื่อมล้ำสับสนยากที่จะแบ่งแยกและอธิบายให้เห็นชัดได้ อย่างไรก็ตามลักษณะสิทธิและหน้าที่ของบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับฐานะทางสังคมของแต่ละคน ชนชั้นสูงมักจะเป็นนักรบมีหน้าที่ป้องกันประเทศ และให้ความคุ้มครองแก่คนชั้นล่างซึ่งมีหน้าที่ให้บริการทางเกษตร สะสมเสบียงอาหารและเสียภาษีอากรเป็นการตอบแทน ดังนั้นเราอาจกล่าวได้ว่าในด้านเศรษฐกิจ ระบอบศักดินาได้แบ่งสิทธิและหน้าที่ระหว่างชนชั้นขุนนางกับชาวนาไว้โดยชัดแจ้ง ทั้งนี้เพื่อเป็นประกันว่าชนชั้นปกครองสามารถคุมกำลังทางเศรษฐกิจอันเป็นรากฐานแห่งอำนาจในการปกครองบ้านเมืองไว้ได้อย่างเต็มที่

ดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นเพียงตัวอย่างเพื่อแสดงให้เห็นรูปร่างลักษณะโดยทั่วไปของการปกครองระบอบศักดินาเท่านั้น แต่ความจริงตลอดดินแดนอันกว้างใหญ่ของทวีปยุโรปตะวันตก การปกครองระบอบนี้กระจายอยู่ทั่วไป และมีลักษณะสลับซับซ้อนแตกต่างกันไปในรายละเอียดเป็นแห่ง ๆ ไป ยากที่จะกำหนดเป็นหลักทั่วไปให้แน่นอนลงได้

๗. ศาสนจักร

สถาบันที่สำคัญอีกสถาบันหนึ่งในยุคกลาง ที่เราไม่อาจมองข้ามไปได้คือฝ่ายศาสนจักร เมื่ออำนาจจักรวรรดิโรมันในทวีปยุโรปตะวันตกเริ่มเสื่อมลง อำนาจฝ่ายศาสนา ทั้งในด้านศาสนาโดยตรง และในด้านวัตถุก็รุ่งเรืองขึ้น และนับตั้งแต่ประมาณ ค.ศ.๓๑๓ เป็นต้นมา เมื่อคริสตศาสนาได้รับการรับรองเป็นทางการจากฝ่ายอาณาจักร การอุทิศที่ดินให้ฝ่ายศาสนาโดยพระเจ้าแผ่นดิน และประชาชนทั่วไปได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากฝ่ายศาสนามีภารกิจที่จะต้องปฏิบัติมาก เช่น การสร้างอาคารโบสถ์วิหาร การใช้จ่ายในด้านสมณะ การรับผิดชอบในด้านการศึกษาและการกุศล ดังนั้นในศตวรรษต่อมา จึงปรากฏว่า ที่ดินในประเทศต่าง ๆ ในยุโรปได้ตกเป็นศาสนสมบัติเป็นจำนวนมาก เช่น ฝ่ายศาสนาในประเทศสเปนกลายเป็นเจ้าของที่ดินที่ใหญ่ที่สุดในประเทศฝรั่งเศสประมาณ ค.ศ.๗๐๐ ที่ดินราว ๑ ใน ๓ ของประเทศตกอยู่ในมือของฝ่ายศาสนา ยิ่งศาสนาแตกแยกออกเป็นนิกายต่างๆ มากขึ้น ที่ดินที่อุทิศเป็นศาสนสมบัติก็เพิ่มขึ้นตามไปด้วย สมัยหนึ่งสันตะปาปาถือครองที่ดินในอิตาลีซึ่งใช้ประโยชน์ทางป่าไม้ ปลูกข้าวสาลี ต้นมะกอก และทำเหมืองแร่เหล็ก มีเนื้อที่ถึง ๒,๐๐๐ ตารางไมล์ พระบิชอบในฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๙ มีที่ดินกว่า ๑๐๐,๐๐๐ เอเคอร์ วัดนางชีในแคว้นแซ็กโซนีภาคใต้ประเทศเยอรมนีมีฟาร์ม ๑๑,๐๐๐ แห่งและวัดธรรมดามีฟาร์มถึง ๑๕,๐๐๐ แห่ง

องค์สันตะปาปาก็ดี พระบิชอบก็ดี หรือเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ก็ดี ต่างก็มีอำนาจปกครองทรัพย์สินอันมากมายของตน เช่น เดียวกับขุนนางและเจ้าของที่ดินทั่วไป และทรัพย์สินดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นแหล่งที่มาของรายได้อันมหาศาลโดยเจ้าของที่ดินทำการแสวงหาผลประโยชน์ด้วยวิธีทำการเพาะปลูกเอง หรือให้เช่าแก่ชาวนาผู้อาศัยทั้งที่เป็นเสรีชนและมิใช่เสรีชน อย่างไรก็ตาม ในสมัยนั้นรายได้ที่ได้มามักจะเป็นผลิตผลที่ได้จากที่ดิน เช่น ขนแกะ ไม้ซุง แร่ธาตุ เกลือ เหล้าองุ่น ธัญพืช ป่านลินินและน้ำมัน ซึ่งเมื่อเหลือใช้ผู้เป็นเจ้าของที่ดินก็ส่งไปจำหน่ายในตลาด นอกจากนี้อำนาจของฝ่ายศาสนาที่เป็นเจ้าของที่ดินยังครอบคลุมไปถึงตลาด หรืองานแสดงสินค้าในท้องถิ่น ผูกขาดการโม่แป้ง ผูกขาดสิทธิในการดำเนินงานโรงกษาปณ์และการดำเนินการด้านศาลยุติธรรมตลอดจนทรัพย์สินอื่น ๆ ที่จะก่อให้เกิดรายได้ อนึ่งในด้านการปฏิบัติศาสนกิจฝ่ายศาสนายังมีทางได้รับรายได้อีก โดยประชาชนธรรมดาต้องถวายเงินให้แก่วัดและพระที่มีสมณศักดิ์ต่ำก็ต้องถวายแก่พระที่มีสมณศักดิ์สูง นอกจากนี้การธรรมเนียมหรือภาษีอากรต่าง ๆ ที่ฝ่ายศาสนาเรียกเก็บก็มีอีกมากมาย เช่น ภาษี ๑ ใน ๑๐ (tithe) ซึ่งเรียกเก็บเป็นจำนวน ๑ ใน ๑๐ ของผลิตภัณฑ์ของแต่ละบุคคลเพื่อบำรุงวัด ค่าธรรมเนียมการสมรส การสวดมนต์ และการพิจารณาคดีในศาลศาสนา ในด้านองค์สันตะปาปาเอง ก็ทรงเรียกเก็บจากพระชั้นรอง เช่น ผู้ที่ได้รับสถาปนาเป็นบิชอบใหม่จะต้องอุทิศรายได้ในปีแรกให้แก่สำนักวาติกันที่กรุงโรม พระเจ้าแผ่นดินและเจ้าครองนครต่าง ๆ ก็ต้องถวายค่าธรรมเนียมบางอย่างด้วย ภายหลัง ค.ศ. ๑๐๐๐ เมื่อฝ่ายศาสนามีอิทธิพลยิ่งขึ้น การเก็บภาษีหรือค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ดังกล่าวได้เพิ่มขึ้นทั้งประเภทและปริมาณ จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่าพอถึง ค.ศ. ดังกล่าวฝ่ายคริสตจักรได้กลายเป็น"ผู้ว่าราชการ เจ้าที่ดิน ผู้เก็บค่าเช่า ผู้เรียกเก็บภาษี ผู้ผลิตวัตถุ นายจ้าง เหนือลูกจ้างจำนวนมหาศาล พ่อค้า นายธนาคารและนายหน้าจำนอง ผู้คุมครองศีลธรรม ผู้ตรากฎหมายห้ามการฟุ่มเฟือย ครูโรงเรียน และผู้ควบคุมมโนธรรม โดยสิ่งทั้งหมดดังกล่าวนี้รวมอยู่กับบุคคลคนเดียว"

บทที่ ๘

เศรษฐกิจชนบทในทวีปยุโรปยุคกลาง

๑. ระบอบแมนเนอร์

ในทวีปยุโรประยะต้นยุคกลาง การเกษตรเกือบจะถือได้ว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างเดียว ที่ชาวยุโรปยึดเป็นหลักในการดำเนินชีวิต เมื่อพิจารณาในด้านการแจกแจงอาชีพของประชาชน แม้หลักฐานที่น่าเชื่อถือได้มีน้อย แต่ก็พออนุมานได้ว่าในสมัยศตวรรษที่ ๑๑ ประชาชนยุโรปส่วนใหญ่ ซึ่งอย่างน้อยไม่ต่ำกว่าร้อยละ ๙๐ ประกอบอาชีพอยู่ตามหมู่บ้านกระจายอยู่ทั่วไป ประชาชนเหล่านี้ทำมาหากินในด้านการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ จับปลา หรือแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ของป่าและแร่ธาตุ การติดต่อสัญจรไปมาระหว่างหมู่บ้าน อยู่ในสภาพทุรกันดารมาก เพราะมีอุปสรรคทางธรรมชาติขวางกั้น เช่น ป่าไม้ ภูเขา แม่น้ำ ห้วยหนอง บึง บางและที่ลุ่ม แต่ก็อาจอาศัยแม่น้ำและทางเดินเป็นเส้นทางการขนส่งและคมนาคม ชุมชนที่มีลักษณะเป็นเมืองมีน้อย และเมืองสมัยนั้นก็มีประชากรไม่เกิน ๑๐,๐๐๐ คน

พอถึงประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๔ ประชากรในทวีปยุโรปเพิ่มขึ้น หมู่บ้านและเมืองเจริญขึ้น ขยายตัวและเพิ่มจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เนื่องจากชาวยุโรปเริ่มอพยพไปทำการหักล้างถางพงและตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในท้องถิ่นใหม่ การคมนาคมและการขนส่งขยายตัวทั้งทางบก ทางแม่น้ำและทางทะเล อาหารและวัตถุดิบถูกส่งจากชนบท ไปจำหน่ายในเมืองเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตามสภาพเศรษฐกิจของทวีปยุโรปตะวันตกที่ยึดเกษตรกรรมเป็นหลัก แม้สมัยต่อมาก็มิได้มีการเปลี่ยนแปลงมากนัก จนกระทั่งล่วงเข้าสู่สมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ ๑๙

เราได้กล่าวมาแล้วว่า สถาบันศักดินาซึ่งกำลังรุ่งเรืองอยู่นั้น เป็นสถาบันที่ถือว่าที่ดินเป็นสิ่งสำคัญ เป็นแหล่งที่มาแห่งโภคทรัพย์ รายได้และอำนาจ กรรมสิทธิ์ในที่ดินจึงจำกัดอยู่กับบุคคลผู้มีอำนาจกลุ่มน้อย คือ กษัตริย์ ขุนนางและฝ่ายศาสนา ชนกลุ่มน้อย

ดังกล่าวมีอำนาจหน้าที่ในการปกครอง การทหาร การศาสนาและการแสวงหาความสุขสำราญในหมู่ของตน จึงไม่อาจสละเวลาหันมาสนใจและแสวงหาประโยชน์ในด้านเกษตรได้โดยตรง

ปัญหาจึงมีว่าชนชั้นดังกล่าวแสวงหาประโยชน์หรือรายได้ จากที่ดินของตนอย่างไรในยุคกลาง การปฏิบัติกระทำกันอยู่ ๓ วิธีคือ

วิธีที่ ๑ เจ้าของที่ดินจัดที่ดินของตนให้เป็นฟาร์มขนาดใหญ่ (latifundium - large estate farm) แล้วจัดหาแรงงานมาดำเนินการ สมัยนั้นการใช้แรงงานทาสกระทำได้ยาก เพราะทาสมีจำนวนเหลือน้อย หากจะใช้แรงงานไพร่หรือชนชั้นกึ่งทาส (serfs) ก็กระทำได้ลำบาก เพราะต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดู ให้ที่อยู่อาศัยและเครื่องนุ่งห่ม แก่คนงานและครอบครัว ซึ่งปรากฏว่าไม่คุ้มค่า หากจะมอบให้ข้าราชบริพาร หรือบริวารดำเนินการแทน ก็หาผู้มีความรู้ความสามารถ หรือมีความซื่อสัตย์สุจริตได้ยาก วิธีนี้จึงไม่ค่อยนิยมกันนัก

วิธีที่ ๒ เจ้าของที่ดินแบ่งที่ดินออกเป็นแปลง ๆ มอบให้ชาวนาเข้าถือครองเช่าไปดำเนินการ แล้วเรียกเก็บค่าเช่าและค่าธรรมเนียม เป็นตัวเงินหรือสิ่งของวิธีนี้พอมีทางแก้ความยุ่งยากที่เกิดจากวิธีที่ ๑ ข้างต้น แต่เงื่อนไขสำคัญคือ ปัญหาการตลาดซึ่งชาวนาจะนำผลิตผลของตนไปจำหน่าย เพื่อหารายได้มาชำระค่าเช่า และเนื่องจากตลาดในยุคกลางอยู่ในขอบเขตจำกัดมาก วิธีนี้ก็ไม่ค่อยนิยมเช่นเดียวกัน

วิธีที่ ๓ เป็นการเดินสายกลางคือ เจ้าของที่ดินแบ่งที่ดินของตนออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนที่ ๑ อาจมีเนื้อที่มากกว่าครึ่งหนึ่งของที่ดินทั้งหมดที่มีอยู่ จัดสงวนไว้เพื่อใช้ประโยชน์ส่วนตัวของเจ้าของ โดยใช้เป็นที่ตั้งคฤหาสน์สำหรับตน ครอบครัวและบริวารอยู่อาศัย และในขณะเดียวกัน ก็ใช้เป็นที่ทำการกสิกรรม เพื่อแสวงหาประโยชน์ด้วย ที่ดินส่วนที่เหลือแบ่งให้ชาวนาใช้เป็นแหล่งทำมาหากินโดยชาวนาจ่ายค่าเช่าเป็นเงินหรือสิ่งของผลิตผลในนาเป็นการตอบแทน วิธีการนี้เป็นที่นิยมกันแพร่หลายตั้งแต่ระยะต้นยุคกลางและดำเนินเรื่อยมาในภูมิภาคบางแห่งจนกระทั่งจวบสิ้นยุค ในประเทศอังกฤษ

เรียกวิธีการแบบนี้ว่า ระบอบแมนเนอร์ (Manorial System) ที่ดินแต่ละแห่งเรียกว่าแมนเนอร์ (Manor)

อย่างไรก็ตาม ระบอบแมนเนอร์ดังกล่าวนี้หาได้มีความหมายจำกัดอยู่เฉพาะด้านเกษตรกรรมเท่านั้นก็หาไม่ แต่หมายความรวมถึงวิธีการปกครอง การเก็บภาษีอากร การศาลยุติธรรมตลอดจนการปฏิบัติหน้าที่ในทางการเมืองและสังคมของชุมชนในชนบทด้วย

โดยปกติ แมนเนอร์หนึ่งประกอบด้วยหมู่บ้าน ๑ หมู่บ้านรวมทั้งที่ดินในบริเวณเขตของหมู่บ้านนั้น แต่ถ้าเป็นแมนเนอร์ใหญ่อาณาเขตอาจแผ่กว้างขยายครอบหมู่บ้านหลายแห่งและมีเนื้อที่มากมาย ผู้เป็นเจ้าของแมนเนอร์อาจเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง หรือพระ ส่วนผู้ใดจะมีแมนเนอร์มากน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับอำนาจและฐานะทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของแต่ละบุคคล ตัวอย่างเช่น พระเจ้าชาร์ลมาญซึ่งเป็นจักรพรรดิผู้มีอำนาจเหนือทวีปยุโรปภาคตะวันตก ส่วนใหญ่ระหว่าง ค.ศ.๗๖๘ - ๘๑๔ ทรงมีแมนเนอร์กว่า ๑,๖๐๐ แห่ง พระเจ้าวิลเลียม ผู้พิชิตซึ่งปกครองประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ.๑๐๖๖-๑๐๘๗ ทรงสงวนที่ดินมีเนื้อที่ประมาณ ๑ ใน ๕ ของประเทศไว้เป็นส่วนพระองค์

ในแมนเนอร์แต่ละแห่ง เจ้าของแมนเนอร์มักจะเลือกที่ดินที่มีทำเลดีไว้เป็นที่ส่วนตัวซึ่งในประเทศอังกฤษเรียกว่า ดีมีส์น (demesne) สำหรับที่ดินส่วนที่เหลือก็จัดสรรแบ่งปันให้แก่ชาวนาในแมนเนอร์อาศัยเป็นแหล่งทำมาหากิน ส่วนในด้านกิจกรรมทางเศรษฐกิจของแมนเนอร์นั้น ส่วนใหญ่เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับที่ดิน เช่น งานเพาะปลูกในทุ่งนา เลี้ยงสัตว์ตามทุ่งหญ้า แสวงหาทรัพยากรธรรมชาติจากดินและป่า ทำสวน ทำเหล้าองุ่นและจับปลาตลอดจนแปรสภาพวัตถุที่ได้จากธรรมชาติให้เป็นสิ่งของเครื่องใช้ภายในครัวเรือน

แม้ว่าชาวยุโรปส่วนใหญ่ในยุคกลางจะดำรงชีวิตกันอยู่ตามหมู่บ้านก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่า ประชาชนเหล่านั้นจะดำเนินชีวิตอย่างเดียวกัน หรือคล้ายคลึงกันเสมอไป ทั้งนี้เนื่องจากทวีปยุโรปเป็นดินแดนที่กว้างใหญ่ไพศาล มีภูมิประเทศและสิ่ง

แวดล้อมตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีแตกต่างกันไปแล้วแต่ท้องถิ่น แม้ประเทศที่มีเนื้อที่ขนาดเล็กเช่นประเทศอังกฤษก็ทำนองเดียวกัน หากท้องถิ่นใดเป็นป่าเขาที่ดินไม่สมบูรณ์และคงเหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์เท่านั้น หมู่บ้านก็มักจะกระจายกันอยู่เป็นหย่อม ๆ หรือเป็นหลัง ๆ ดังปรากฏอยู่ในท้องถิ่นภาคเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอังกฤษ หมู่บ้านประเภทนี้แทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีลักษณะเป็นหมู่บ้านเลย โดยมีบ้านเรือนหรือโรงนาแยกตั้งกันอยู่ห่าง ๆ และแต่ละหลังคาเรือนก็มักจะมีที่ดินเพื่อการเพาะปลูกของตนโดยเฉพาะด้วย สำหรับท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก แม้จะมีเนื้อที่ไม่มากนักก็พอเพื่อประกอบอาชีพเลี้ยงตนและครอบครัวแล้ว โดยทั่วไปหมู่บ้านมักจะมีลักษณะรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อน และประกอบด้วยบ้านเรือนโรงร้านและอาคารประเภทอื่นตั้งเรียงรายอยู่ตามริมถนนซึ่งอาจมีเพียงหนึ่ง หรือสองสายเท่านั้น รอบ ๆ หมู่บ้านก็เป็นทุ่งนาสำหรับชาวนาอาศัยทำการเพาะปลูกพืชผล เลยออกไปก็เป็นทุ่งหญ้าสาธารณะ หรือที่ว่างเปล่า และป่าไม้สำหรับชาวนาในหมู่บ้านใช้ในการเลี้ยงสัตว์และหาผักฟืน หรือของป่าอื่น ๆ ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม แม้ในยุคกลางระบอบแมนเนอร์จะมีอิทธิพลเหนือชีวิตชาวชนบทในทวีปยุโรปมากมายก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่า ดินแดนอันกว้างใหญ่ทั้งทวีปตกอยู่ภายใต้ระบอบแมนเนอร์ทั้งหมด ตัวอย่างเช่น ในปี ๑๒๗๙ ภาคกลางของประเทศอังกฤษซึ่งเป็นท้องที่ที่ระบอบแมนเนอร์แพร่หลาย ตามหลักฐานปรากฏว่าที่ดินในภาคนี้เพียงประมาณร้อยละ ๖๐ เท่านั้นที่ถือว่า อยู่ในเขตแมนเนอร์ ในประเทศฝรั่งเศสและดินแดนอื่นบนภาคพื้นทวีปยุโรป ก็ตกอยู่ในลักษณะเดียวกัน อนึ่ง ดินแดนในทวีปยุโรปบางแห่งที่ไม่เคยตกอยู่ภายใต้ระบอบศักดินาเลยก็มี โดยชาวนาในท้องถิ่นเป็นเสรีชน มีอิสระเสรีในการประกอบอาชีพและดำรงชีวิตของตน ไม่อยู่ภายใต้ข้อผูกพันของขุนนางหรือเจ้าของที่ดินแต่อย่างใด

๒. ชนชั้นที่ดำรงชีวิตอยู่ในชนบท

ในทวีปยุโรปยุคกลาง เราอาจแบ่งชนชั้นบุคคลออกได้เป็น ๔ ประเภทดังนี้ คือ พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง ฝ่ายศาสนาและชาวนา สำหรับชนชั้นชาวนาอาจแบ่งออกเป็นพวกเสรีชน (freemen) และพวกที่มิใช่เสรีชน (unfree) บุคคลประเภทหลังนี้ประกอบด้วยพวกกึ่งเสรีชน กึ่งทาสหรือไพร่ (serfs)* ซึ่งถูกจำกัดสิทธิเสรีภาพบางประการ และทาส (slaves) ซึ่งมีลักษณะเสมือนทรัพย์สิน ผู้เป็นมูลนายอาจทำการจำหน่ายจ่ายโอนได้และสิทธิเสรีภาพทั้งปวงถูกลิดรอนโดยสิ้นเชิง

ในประเทศอังกฤษ ตามหลักฐานการสำรวจสำมะโนประชากร เมื่อ ค.ศ. ๑๐๘๕-๑๐๘๖ ที่ปรากฏในหนังสือดูมส์เดย์ (Domesday Book) ประชากรอังกฤษสมัยนั้นแบ่งออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ดังนี้ ชนชั้นเจ้าของแมนเนอร์มีจำนวนร้อยละ ๓.๕ ชนชั้นวิเลน (villeins) ร้อยละ ๓๘ ชนชั้นกอตตาร์ (cottars) ร้อยละ ๓๑.๕ เสรีชนร้อยละ ๑๒ และทาสร้อยละ ๙ ชนชั้นเหล่านี้ดำรงชีวิตอยู่ในชนบท ส่วนที่เหลือเป็นชาวเมือง เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองและบุคคลประเภทอื่น

---

*ชนชั้นกึ่งทาสนี้ น่าจะมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า ไพร่ของไทย การที่บางคนเรียกว่าทาสติดที่ดิน คงไม่ตรงตามความหมายอันแท้จริง เพราะคำว่า ทาส มีลักษณะเป็นทรัพย์สินตามกฎหมาย ซึ่งย่อมแตกต่างจากคำว่า ชนชั้นกึ่งทาสหรือไพร่ เพราะชนชั้นนี้ยังคงมีสิทธิเสรีภาพบางประการอยู่

(๑) เจ้าของแมนเนอร์ ในแมนเนอร์หนึ่ง ผู้เป็นหัวหน้าก็คือ เจ้าของแมนเนอร์ หรือขุนนางแมนเนอร์ ในกรณีที่เจ้าของมีแมนเนอร์หลายแห่ง ก็มีการแต่งตั้งผู้แทนไว้ดำเนินกิจการและดูแลผลประโยชน์แทน ในทางทฤษฎี เจ้าของแมนเนอร์ย่อมมีกรรมสิทธิ์เหนือที่ดิน หรือหมู่บ้านในแมนเนอร์ทั้งหมดโดยเด็ดขาด แต่ในทางปฏิบัติเจ้าของคงสงวนที่ดินไว้เพื่อประโยชน์ส่วนตัวตามสมควรเท่านั้น ซึ่งอาจมีขนาดใหญ่เล็กแตกต่างกันไปแล้วแต่ความจำเป็นของเจ้าของแมนเนอร์แต่ละคนไป ในที่ดินส่วนตัวดังกล่าว เจ้าของแมนเนอร์มีบ้านพักซึ่งเรียกว่าปราสาทหรือคฤหาสน์แมนเนอร์ (manor house, chateau or castle) และมักจะตั้งอยู่บนเนินที่มองเห็นได้เด่นชัด โดยปกติที่ดินส่วนตัวของเจ้าของแมนเนอร์มิได้รวมเป็นผืนเดียวกัน แต่แยกเป็นแปลง ๆ ปนอยู่กับที่ดินที่ชาวนาอาศัยถือครองประกอบอาชีพ นอกจากนี้ ยังมีทุ่งหญ้าที่เป็นส่วนเฉพาะของเจ้าของแมนเนอร์และทุ่งหญ้าสาธารณะที่เจ้าของแมนเนอร์ มีสิทธิร่วมกับชาวบ้านอื่นด้วย การเพาะปลูกในที่ดินส่วนตัวดังกล่าว ชนชั้นต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในแมนเนอร์เป็นผู้ช่วยเหลือดำเนินการ ผลิตภัณฑ์พืชผลที่ได้รับก็ใช้สำหรับเลี้ยงชีพเจ้าของแมนเนอร์และบริวาร บางครั้ง หากจำเป็นก็ส่งไปแจกจ่ายช่วยเหลือแมนเนอร์อื่นที่ขาดแคลน

(๒) ชนชั้นวิเลน ชนชั้นนี้จัดอยู่ในจำพวกกึ่งทาส หรือกึ่งเสรีชน หรือไพร่ มีจำนวนมากและมีความสำคัญแก่แมนเนอร์ยิ่งกว่าชนชั้นใดอื่น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นกระดูกสันหลังของแมนเนอร์ ทั้งนี้เนื่องจากการเพาะปลูกส่วนใหญ่ของแมนเนอร์อยู่ในความรับผิดชอบของชนชั้นนี้ ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นวิเลนมิใช่เสรีชนนั้น ก็ต้องถูกผูกพันอยู่กับที่ดินที่ตนถือครอง จะละทิ้งแมนเนอร์ หรือหมู่บ้านที่อาศัยอยู่โดยมิได้รับอนุญาตจากเจ้าของแมนเนอร์ไม่ได้ บุตรหลายที่เกิดมาก็ตกอยู่ในฐานะเดียวกัน ส่วนในด้านเศรษฐกิจ ชนชั้นนี้มีลักษณะไม่แตกต่างจากเสรีชนนัก คือ โดยปกติบุคคลทั้งสองชั้นนี้ต่างก็เป็นชาวนามีที่ดินเพียงพอแก่การทำมาหากินเลี้ยงชีพตนและครอบครัวโดยไม่เดือดร้อน ชนชั้นวิเลนได้รับส่วนแบ่งที่ดินเพื่อการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ประมาณครอบครัวละ ๒๕-๓๕ เอเคอร์ ในทางทฤษฎีเจ้าของแมนเนอร์อาจเพิกถอน

สิทธิถือครองและขับไล่ชนชั้นวิเลนออกจากที่ดินที่ถือครองเมื่อใดก็ได้ แต่ในทางปฏิบัติมักจะไม่กระทำกันเพราะชนชั้นนี้มีความสำคัญแก่เศรษฐกิจของแมนเนอร์มาก ยิ่งกว่านั้นเจ้าของแมนเนอร์ยังส่งเสริมให้มีชนชั้นนี้เพิ่มจำนวนมากขึ้นอีกเพราะการมีผู้ทำการเพาะปลูกมากนั้น ย่อมเป็นกำลังช่วยให้เศรษฐกิจภายในแมนเนอร์รุ่งเรืองและเป็นการแสดงว่า ฐานะในทางเศรษฐกิจของแมนเนอร์มีเสถียรภาพมั่นคงด้วย นอกจากนี้ก็มีขนบธรรมเนียมประเพณีที่ถือสืบเนื่องต่อกันมาว่า ชนชั้นวิเลนเป็นผู้ถือครองที่ดินตามประเพณี (customary tenants) สิทธิหน้าที่หรือสิ่งใดอันที่ชนชั้นนี้ได้รับตกทอดมาจากบรรพบุรุษ ในสายตาของเขาย่อมไม่อาจเพิกถอนหรือเปลี่ยนแปลงได้ ถ้าเจ้าของแมนเนอร์หรือบริวารละเมิดประเพณีดังกล่าวแล้ว ชนชั้นวิเลนก็ทำการต่อสู้คัดค้านซึ่งบางครั้งอาจถึงขนาดที่ทำให้เกิดความไม่สงบขึ้นได้

โดยที่ชนชั้นวิเลนมีฐานะเป็นผู้อาศัย หรือผู้เช่าที่ดินในแมนเนอร์เพื่อประกอบการทำมาหากิน จึงจำเป็นต้องปฏิบัติหน้าที่บางอย่าง หรือชำระค่าเช่าเพื่อเป็นการตอบแทนแก่เจ้าของแมนเนอร์ เช่น ให้บริการแรงงาน ให้ผลิตผล หรือสิ่งของตลอดจนชำระค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เป็นเงินตามประเพณีของแมนเนอร์

สำหรับการให้บริการแรงงานนั้น เป็นการช่วยทำงานในที่ดินส่วนตัวของเจ้าของแมนเนอร์ซึ่งมีทั้งงานประจำสัปดาห์ (week-work) และงานพิเศษ (boon-work) ในด้านงานประจำสัปดาห์ ชนชั้นวิเลนต้องทำประจำวันและตามฤดูกาลเป็นประจำ เช่น งานไถคราด ปลูกพืช ตายหญ้า ขนปุ๋ย ซ่อมแซมคฤหาสน์แมนเนอร์และอาคารอื่นออกกูและคลอง สร้างรั้ว ซ่อมถนน และนำผลิตผลของเจ้าของแมนเนอร์ไปจำหน่ายตลาดหรือไปยังแมนเนอร์อื่นเพื่อการบริโภค สำหรับระยะเวลาการทำงานนั้นอาจเป็นสัปดาห์ละ ๓-๔ หรือ ๕ วัน แล้วแต่เจ้าของแมนเนอร์ หรือผู้แทนจะกำหนด คำว่า วัน ในที่นี้มักจะหมายถึงครึ่งวันซึ่งอาจเป็นเวลาเช้า หรือบ่ายก็ได้ ส่วนงานพิเศษเป็นงานรีบด่วนที่ต้องปฏิบัติในฤดูเก็บเกี่ยว เช่น การเตรียมหญ้าอาหารสัตว์ (haymaking) การตัดขนแกะและที่สำคัญก็คือ การเก็บเกี่ยวพืชผลให้ทันกับฤดูกาลในการการทำงานพิเศษนี้

ชนชั้นวิเลนต้องใช้เวลาพิเศษนอกเหนือจากเวลาสำหรับงานประจำสัปดาห์และอาจต้องนำบุคคลภายในครอบครัวทั้งหมดไปช่วยกันอีกด้วย และบางครั้งก็มักจะเลยขอบเขตแห่งหน้าที่เกี่ยวกับการเพาะปลูกไปอีก เช่น เวลาเจ้าของแมนเนอร์ไปล่าสัตว์ ชนชั้นวิเลนจะต้องช่วยเป็นลูกมือตีป่าไล่สัตว์ เวลาเจ้าของแมนเนอร์อพยพเดินทางไปสู่แมนเนอร์อื่นก็จะต้องช่วยเหลือขนของติดตามไปด้วย เป็นต้น งานพิเศษนี้ชนชั้นวิเลนไม่ค่อยชอบเพราะเป็นเวลารีบด่วนสำหรับที่นาของตนเช่นเดียวกัน แต่เจ้าของแมนเนอร์มักจะเลี้ยงดู หรือให้สิ่งของตอบแทนงานพิเศษนี้เสมอ ส่วนการที่ชนชั้นวิเลนชำระเป็นสิ่งของแก่เจ้าของแมนเนอร์นั้น ก็อาจเป็นข้าวสาลี ปศุสัตว์ ไข่ นม เนย เสื้อผ้า และพืชอื่น ๆ ตามแต่จะกำหนดไว้เฉพาะอย่างยิ่งในหน้าเทศกาลคริสตมาส หรืออีสเตอร์ เช่น ชาวนาโปแลนด์ส่งข้าวสาลี น้ำผึ้ง ปลา ป่านลินิน และเป็ดไก่ ส่วนช่างฝีมือให้ล้อรถม้า ถ้วยชามไม้ ถัง และขวดกินเบา ชาวนาในสวิตเซอร์แลนด์ส่งเนยแข็งแก่เจ้าของที่ดินเป็นประจำปี สำหรับการชำระค่าเช่าด้วยเงินนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถของชาวนาในการจำหน่ายผลิตผลของตนและก็กระทำกันน้อยเพราะเงินที่ใช้หมุนเวียนในสมัยนั้นมีปริมาณจำกัด

การชำระด้วยสิ่งของ หรือเงินนี้ นอกจากจะเป็นค่าเช่าแล้ว มักจะมีลักษณะเป็นภาษีอากรประเภทหนึ่งซึ่งจ่ายให้แก่เจ้าของแมนเนอร์ในฐานะที่เป็นขุนนางมิใช่ในฐานะที่เป็นเจ้าของที่ดิน นอกจากนี้ชนชั้นวิเลนยังต้องชำระค่าธรรมเนียมอื่น ๆ อีก เช่น ค่าธรรมเนียมการสมรส การใช้โรงโม่แป้งของแมนเนอร์ การจับปลา หรือเก็บของป่าในบริเวณที่ส่วนตัวของแมนเนอร์ เป็นต้น

ในด้านกฎหมาย ชนชั้นวิเลนไม่ได้รับความคุ้มครองจากการกระทำของขุนนาง นอกจากกรณีทำร้ายร่างกาย (กฎหมายอังกฤษสมัยนั้นให้ความคุ้มครองแก่ชีวิตร่างกายของชนทุกชั้น ยกเว้นทาส) อย่างไรก็ตาม โดยปกติขุนนางก็มิได้ปฏิบัติการรุนแรงต่อชนชั้นนี้นัก เพราะเหตุดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ถ้าเป็นกรณีพิพาทกับชนชั้นอื่น ชนชั้นวิเลนได้รับความคุ้มครองจากศาลแมนเนอร์โดยเจ้าของแมนเนอร์ทำหน้าที่ตุลาการ คำพิพากษาหรือคำชี้ขาดในศาลแมนเนอร์ได้กลายเป็นหลักประเพณีและให้ความคุ้มครองแก่สิทธิของบุคคลใน

แมนเนอร์จากการกระทำใด ๆ ที่ไม่ยุติธรรมแม้การกระทำของเจ้าของแมนเนอร์เอง เมื่อมีกรณีพิพาทเกิดขึ้น ชนชั้นวิเลนก็มักจะหยิบยกหลักประเพณีขึ้นกล่าวอ้างต่อสู้เสมอ เป็นต้นว่า แม้ตามกฎหมาย เมื่อชนชั้นวิเลนผู้ใดตายลง เจ้าของแมนเนอร์มีสิทธิเรียกที่ดินคืน แต่ในทางประเพณีกำหนดไว้ว่า บุตรชายคนโตของชนชั้นวิเลนผู้นั้น มีสิทธิรับช่วงถือครองต่อโดยชำระค่าธรรมเนียมให้แก่เจ้าของแมนเนอร์ซึ่งอาจเป็นปศุสัตว์หรือทรัพย์สินบางอย่างที่มีคุณภาพดีที่สุด หากมีการฝ่าฝืนประเพณีนี้ ก็ย่อมเกิดความไม่พึงพอใจขึ้นในหมู่ชนชั้นวิเลนซึ่งอาจยังผลให้เกิดการดิ้นรนต่อสู้เพื่อรักษาสิทธินั้นขึ้นได้

(๓) ชนชั้นคอตตาร์ บางทีเรียกว่า บอร์ดาร์ (bordars) หรือ คอตเตเจอร์ (cottagers) ชนชั้นนี้มีจำนวนรองจากชนชั้นวิเลนและมีฐานะด้อยกว่าทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม ที่ดินถือครองมีเพียง ๑-๕ เอเคอร์พร้อมด้วยสวน ๑ แปลงและกระท่อมที่อาศัย ๑ หลัง ซึ่งย่อมไม่เพียงพอแก่การเลี้ยงชีพตนและครอบครัว ชนชั้นนี้สันนิษฐานว่าสืบเชื้อสายมาจากทาสที่หลุดพ้นเป็นอิสระและมีฐานะดีขึ้น หรืออาจมาจากลูกหลานของชนชั้นวิเลนที่ตกยากมีฐานะเสื่อมทรามลง ชนชั้นคอตตาร์เป็นผู้อาศัยแมนเนอร์เช่นเดียวกับชนชั้นวิเลนและมีฐานะตามกฎหมายคล้ายคลึงกัน โดยที่ชนชั้นนี้ได้รับที่ดินเพื่อการเพาะปลูกน้อย หน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อเจ้าของแมนเนอร์ดังเช่นชนชั้นวิเลนจึงมีน้อยตามไปด้วย คงทำหน้าที่เป็นแรงงานสำรองไว้สำหรับเวลาจำเป็น ชนชั้นนี้จึงใช้เวลาว่างรับจ้างเจ้าของแมนเนอร์ และชนชั้นวิเลน หรือเสรีชน เช่น ทำหน้าที่ช่างไม้ ช่างเหล็ก ช่างทอผ้า คนโม่แป้ง คนฟอกหนังหรือทำขนมปังตลอดจนเป็นลูกจ้างทำการเพาะปลูกตามที่ดินต่าง ๆ เพื่อเลี้ยงชีพตนและครอบครัว ในที่สุดชนชั้นนี้ก็กลายเป็นชนชั้นลูกจ้างในชนบท (rural wage-earning class) หรือลูกจ้างเกษตร (agricultural labourers) ซึ่งมีความสำคัญเกี่ยวกับเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษสมัยต่อมาเป็นอันมาก ในประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปยุโรป ก็มีชนชั้นนี้ซึ่งมีที่ดินน้อยและทำมาหากินในทางขายแรงงาน หรือขายฝีมือทางการช่างเป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่ปรากฏจำนวนแน่นอน

(๔) เสรีชน ในภาษาอังกฤษเรียกชื่อหลายอย่าง เช่น "freemen, free tenants, socagers, free holders" ซึ่งมีความหมายว่า เป็นชั้นชั้นที่ถือกรองที่ดินโดยเสรี ปลอดพ้นจากข้อผูกพันต่าง ๆ ที่ชนชั้นอื่นต้องแบกภาระ ความสัมพันธ์ระหว่างเสรีชนกับเจ้าของแมนเนอร์มักจะเป็นไปในลักษณะที่มีสัญญาต่อกันและมีเงื่อนไขแตกต่างกันแล้วแต่แมนเนอร์เป็นแห่ง ๆ ไป เสรีชนมีสิทธิที่จะเลิกการถือครองที่ดินเมื่อใดก็ได้ หรืออาจโอนการถือครองที่ดินให้บุตรชายของตนก็ได้ซึ่งแตกต่างกับชนชั้นวิเลนดังกล่าวมาแล้ว แต่ในบางกรณีมีที่ดินสำหรับทำมาหากินน้อยกว่า ในด้านการปฏิบัติหน้าที่ต่อเจ้าของแมนเนอร์ก็มีไม่มากนัก การสละแรงงานเพื่อช่วยเหลือก็มีบ้างในเวลารีบด่วน เช่น ในฤดูเก็บเกี่ยว แต่ก็ไม่มีข้อผูกมัดต้องทำงานประจำเช่นชนชั้นวิเลน สำหรับค่าเช่าเสรีชนต้องชำระเหมือนกันซึ่งอาจเป็นเงินหรือสิ่งของและโดยปกติก็เป็นจำนวนน้อย ทั้งก็ไม่มีข้อผูกพันที่จะต้องชำระค่าธรรมเนียมหยุมหยิมต่าง ๆ หากถูกเจ้าของแมนเนอร์รุกรานละเมิดสิทธิในที่ดิน เสรีชนก็มีสิทธิจะร้องขอความคุ้มครองจากศาลหลวง (King's court) ได้ เมื่อเทียบกับชนชั้นอื่นในสมัยเดียวกันเสรีชนมีจำนวนน้อยมาก บางแมนเนอร์มีเสรีชนกระจัดกระจายอยู่จำนวนเพียงเล็กน้อย บางแมนเนอร์ก็ไม่มีเลย แม้ชนชั้นนี้ถือครองที่ดินทำมาหากินอยู่ในแมนเนอร์ แต่ก็ไม่อาจถือได้ว่า เป็นส่วนหนึ่งของระบอบแมนเนอร์เช่นชนชั้นอื่น เพราะแม้ระบอบแมนเนอร์จะเสื่อมสลายตัวไป ชนชั้นนี้ก็ยังมีสภาพเป็นเสรีชนอยู่นั่นเอง อีกประการหนึ่ง สาระสำคัญของระบอบเศรษฐกิจในแมนเนอร์นั้นก็คือ การบังคับใช้แรงงานของบุคคลที่อาศัยอยู่ในแมนเนอร์ ดังนั้น หากเสรีชนมีจำนวนเพิ่มขึ้น แทนที่จะเป็นการเพิ่มพูนความมั่งคั่งให้แก่ระบอบแมนเนอร์กลับจะเป็นการบ่อนทำลายระบอบนี้ให้อ่อนแอลง

(๕) ทาส ตามหลักฐานในหนังสือดูมส์เดย์ ปรากฏว่า ทาสในประเทศอังกฤษมีจำนวนน้อยมาก ประวัติความเป็นมา และสภาวะความเป็นอยู่ของทาสไม่ปรากฏชัดแจ้งแน่นอน แต่ชนชั้นนี้มีลักษณะเป็นทาสสมบูรณ์ตามความหมายที่แท้จริง กล่าวคือถูกผูกพันอย่างเด็ดขาดอยู่กับเจ้าของแมนเนอร์ทั้งตัวทาสเองและสิ่งของหรือวัตถุที่ทาสหา

มาได้ ทาสมีสภาพเป็นทรัพย์สินและมีหน้าที่รับใช้งานจิปาถะในบ้านของมูลนาย ในประเทศอังกฤษสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๑ จำนวนทาสได้ลดน้อยลงเรื่อย ๆ และเมื่อสิ้นศตวรรษที่ ๑๒ ชนชั้นนี้ก็เกือบสูญสิ้นไปหมด ทั้งนี้ก็คงเนื่องจากมีอิสรภาพมากขึ้นโดยได้รับที่ดินเพื่อประกอบอาชีพโดยเสรีและเปลี่ยนสภาพเป็นชนชั้นกอตตาร์ไป

ทาสในบางประเทศในทวีปยุโรป เช่น ประเทศฝรั่งเศส ได้สิ้นสภาพไปก่อนประเทศอังกฤษเล็กน้อย แต่ในประเทศอื่นตามฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนยังคงมีอยู่ต่อมาอีกเป็นเวลานาน

๓. การบริหารกิจการในแมนเนอร์

ฐานะและความมั่งคั่งของเจ้าของแมนเนอร์มีลักษณะแตกต่างกันเป็นแห่ง ๆไป เจ้าของแมนเนอร์บางคนอาจเป็นขุนนางชั้นสูง หรือพระบิชอบผู้มีอิทธิพลและมั่งคั่งหรืออาจเป็นพระเจ้าแผ่นดินมีแมนเนอร์จำนวนมากมาย แต่ขุนนางผู้น้อยบางคนอาจมีแมนเนอร์เพียงแห่งเดียวซึ่งในกรณีเช่นนี้เจ้าของแมนเนอร์มักจะอยู่ประจำแมนเนอร์ เพราะสามารถควบคุมดูแลกิจการด้วยตนเองและรู้เรื่องราวความเป็นอยู่ในแมนเนอร์ได้เป็นอย่างดี แต่ในกรณีที่มีแมนเนอร์หลายแห่ง โดยปกติเจ้าของแมนเนอร์ไม่มีความสัมพันธ์กับแมนเนอร์ใดเป็นพิเศษนอกจากไปเยี่ยมตรวจตรา หรือเวลามีงานเลี้ยง หรือไปเพื่อกิจธุระอื่นเป็นครั้งคราว แต่วัตถุประสงค์สำคัญของเจ้าของแมนเนอร์ ก็คือ พยายามให้ได้ผลิตผลจากแมนเนอร์ให้มากที่สุดที่จะมากได้ ในกรณีเช่นนี้เจ้าของแมนเนอร์มักจะมีที่อยู่ของตนโดยเฉพาะและตั้งผู้แทนประจำดูแลผลประโยชน์ของตนตามแมนเนอร์ต่าง ๆ ผู้แทนโดยตรงของเจ้าของแมนเนอร์เรียกว่า สจวด (steward) เจ้าหน้าที่รองลงไปเรียกว่า ไบลิฟ (bailiff) ส่วนผู้ทำหน้าที่หัวหน้าคนงานเรียกว่า รีฟ (reeve)

เมื่อบุคคลผู้อาศัยอยู่ในแมนเนอร์มีข้อพิพาทกัน ต้องขึ้นศาลแมนเนอร์ นอกจากเสรีชนในกรณีที่มีเงื่อนไขแห่งการถือครองที่ดินกำหนดยกเว้นไว้ ลักษณะและอำนาจของศาลแมนเนอร์ในแต่ละแมนเนอร์แตกต่างกันมาก ไม่มีมาตรฐานหรือหลักเกณฑ์เป็นแบบเดียวกัน ทั้งนี้แล้วแต่เจ้าของแมนเนอร์ผู้เป็นประธานตุลาการและขนบธรรมเนียมของแต่ละแมนเนอร์ไป คดีที่นำมาฟ้องต่อศาลมีหลายประเภท คดีที่บ่อยที่สุดได้แก่คดีที่เกี่ยวกับการบริหารกิจการในแมนเนอร์ เช่น การเปลี่ยนการถือครองที่ดินของชนชั้นวิเลนและของเสรีชนเมื่อกระทบกระเทือนผลประโยชน์ของเจ้าของที่ดินตลอดจนการบังคับชำระค่าธรรมเนียมและคดีมโนสาเร่อื่น ๆ เช่น การรุกล้ำที่ดินและการละเมิดสิทธิการเลี้ยงสัตว์ในทุ่งหญ้าสาธารณะ เป็นต้น ในสมัยแรก ๆ ศาลแมนเนอร์ทำการพิจารณาพิพากษาคดีอาญาสวนมาก แต่ในสมัยต่อมา คดีอาญารายแรงเปลี่ยนไปอยู่ในอำนาจศาลหลวง ข้อสำคัญที่สุดก็คือ ศาลแมนเนอร์ทำหน้าที่ให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนผู้อาศัยอยู่ในแมนเนอร์จากการกระทำของเจ้าของแมนเนอร์เอง คำวินิจฉัยของศาลแมนเนอร์ทำไว้เป็นหลักฐานในเอกสารคดีของแมนเนอร์เพื่อใช้เป็นบรรทัดฐานในคดีต่อไป

๔. การเพาะปลูกในแมนเนอร์

ในทวีปยุโรปยุคกลาง แต่ละหมู่บ้านมักจะมีการแบ่งที่ดินที่เหมาะแก่การเพาะปลูกออกเป็นทุ่ง ๆ (fields) และแบ่งซอยลงไปอีกเป็นแปลงเล็กรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแคบ ๆ (strips) แต่ละแปลงยาวประมาณ ๒๒๐ หลา กว้างประมาณ ๒๒ หลา ที่นาของชาวนาแต่ละคนมิได้รวมเป็นผืนเดียวกันแต่กระจัดกระจายอยู่ตามทุ่งต่าง ๆ เกือบทั้งหมด ในบางประเทศ เช่น ในบางภาคของประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและดินแดนแถบฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ทุ่งนามักจะมีลักษณะคล้ายสี่เหลี่ยมจตุรัส หรือวงรี ชาวนาส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนต่างหากมิได้อาศัยอยู่ตาม

ทุ่งนา ลักษณะดังกล่าวนี้ปรากฏอยู่ทั่วทวีปยุโรปแพร่หลายไปทางภาคตะวันออกจนกระทั่งถึง รัสเซียและก็ยังปรากฏอยู่ทั่วไปจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๙ การที่ชาวนามีที่ดินของตนเป็นแปลง ๆ กระจายอยู่ทั่วไปเช่นนี้ มีผู้สันนิษฐานไว้หลายประการ เช่น เมื่อครั้งแรกตั้งหมู่บ้าน ชาวนาแต่ละครอบครัวคงได้รับส่วนแบ่งที่ดินส่วนหนึ่งเพื่อการเพาะปลูกในละแวกนั้น ครั้นต่อมา เมื่อหมู่บ้านขยายที่ดินเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น แต่ละครอบครัวก็คงได้รับส่วนแบ่งที่ดินอีกซึ่งย่อมอยู่คนละแห่งห่างจากที่เดิม อนึ่ง เนื่องจากที่ดินเพื่อการเพาะปลูกมีความอุดมสมบูรณ์ไม่สม่ำเสมอกัน มีทั้งดี ปานกลาง เลว ใกล้และห่างไกลจากหมู่บ้าน เป็นที่ลุ่มน้ำขังและที่ดอนแห้งแล้ง เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวนาทุกคนได้รับที่ดินดีและเลวในอัตราส่วนเสมอภาคกัน ที่ดินของชาวนาจึงจำเป็นต้องกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป อย่างไรก็ตามในปลายยุคกลางที่ดินได้ถูกแบ่งแยกออกเป็นแปลงเล็กแปลงน้อยให้แก่บุตรหลานของผู้ถือครองมากขึ้น เช่น ในหมู่บ้านอังกฤษแห่งหนึ่งมีนาแปลงเล็กประเภทนี้มากกว่า ๒,๐๐๐ แปลง

เนื่องจากที่นากระจัดกระจายอยู่ดังกล่าวแล้ว ย่อมเป็นการยากที่ชาวนาแต่ละคนจะดำเนินการเพาะปลูกในที่นาแต่ละแปลงของตนโดยลำพังได้สะดวก นอกจากนี้ชาวนาบางคนอาจไม่มีวัว หรือม้าสำหรับลากไถคราด บางคนอาจไม่มีเครื่องมือทำนา บางคนอาจมีที่ดินน้อยจะจัดหาเครื่องมือไว้ย่อมไม่คุ้มค่า ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการวางระเบียบควบคุมการเพาะปลูกและร่วมมือช่วยเหลือกันในหมู่ชาวนาเอง เช่น ในประเทศอังกฤษสมัยนั้น ถือว่าเครื่องมือทำนาเป็นทรัพย์สินรวมของหมู่บ้านเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน การวางระเบียบอาจเป็นเรื่องเกี่ยวกับการกำหนดวันเริ่มทำการไถคราดเพาะปลูกและวันสิ้นสุดของฤดูเก็บเกี่ยวตลอดจนกำหนดว่า นาทุ่งใดควรจะเปิดให้นำสัตว์เข้าไปเลี้ยงได้แล้ว นอกจากนี้ ยังมีเรื่องเกี่ยวกับการตัดหญ้าเพื่อเก็บไว้เป็นอาหารสัตว์ การห้ามเก็บพืชผักของเพื่อนบ้านและเมื่อผู้ใดฝ่าฝืน ก็ดำเนินการลงโทษ ชาวบ้านเป็นผู้ทำการแต่งตั้งคนเลี้ยงแกะ คนเลี้ยงวัว คนเลี้ยงหมูและคนเฝ้าสวนองุ่น ควบคุมการใช้ทุ่งหญ้า ดูแลซ่อมแซมถนนหนทาง สะพานและระบายน้ำ

วิธีการเพาะปลูกในสมัยนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท ประเภทหนึ่งเรียกว่าระบบนาสองทุ่ง (two-field system) และอีกประเภทหนึ่งเรียกว่าระบบนาสามทุ่ง (three-field system) แต่ละทุ่งมีเนื้อที่หลายร้อยเอเคอร์ ระบบนาสองทุ่งหมายความว่า ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกของหมู่บ้านทั้งหมดแบ่งออกเป็น ๒ ทุ่งใหญ่ ในปีหนึ่งทำการเพาะปลูกเพียงทุ่งเดียว อีกทุ่งหนึ่งพักดินไว้สำหรับปีต่อไปและเพื่อเป็นทุ่งหญ้าสำหรับการเลี้ยงสัตว์ด้วย ผลัดเปลี่ยนกันไปเรื่อยทุกปี สำหรับระบบนาสามทุ่งนั้นก็มีลักษณะทำนองเดียวกันคือ แบ่งที่นาทั้งหมดออกเป็น ๓ ทุ่ง (ดูแผนผังหน้า๑๐๗) ทำการเพาะปลูก ๒ ทุ่ง ปล่อยพักไว้ ๑ ทุ่ง โดยมีวิธีการเพาะปลูกดังนี้ ทุ่งที่ ๑ ปลูกข้าวโอ๊ต หรือบาเลย์ ทุ่งที่ ๒ ปล่อยว่างไว้ ทุ่งที่ ๓ ปลูกข้าวสาลี และปีต่อไปก็หมุนเวียนกันไปตามลำดับดังตัวอย่างข้างล่าง

	ปีที่ ๑	ปีที่ ๒	ปีที่ ๓
ทุ่งที่ ๑	ข้าวโอ๊ตหรือบาเลย์	ปล่อยว่างไว้	ข้าวสาลี
ทุ่งที่ ๒	ปล่อยว่างไว้	ข้าวสาลี	ข้าวโอ๊ตหรือบาเลย์
ทุ่งที่ ๓	ข้าวสาลี	ข้าวโอ๊ตหรือบาเลย์	ปล่อยว่างไว้

ระบบนาทั้ง ๒ ประเภทข้างต้น มีปรากฏอยู่ทั่วไปในทวีปยุโรปยุคกลางและสมัยต่อมา ระบบนาสามทุ่งนิยมกระทำกันในท้องถิ่นที่มีที่ดินอุดมสมบูรณ์และถือกันว่าเป็นวิธีการเพาะปลูกที่มีประสิทธิภาพดีกว่า ถึงกระนั้นก็ตาม ในแต่ละประเทศ เช่น ฝรั่งเศส อังกฤษและเยอรมนี ต่างก็มีระบบการเพาะปลูกทั้ง ๒ ประเภทปะปนกันอยู่ทั่วไป

พืชที่ปลูกในแมนเนอร์ได้แก่ข้าวสาลี ข้าวไรน์ ข้าวโอต ข้าวบาเลย์ ถั่วและพืชผักอื่น ๆ ผลิตผลที่ได้รับอยู่ในระดับต่ำ เพราะวิธีการเพาะปลูกล้าสมัยและใช้ปุ๋ยน้อย ความจริงชาวยุโรปสมัยนั้นมิใช่ไม่มีความรู้เรื่องปุ๋ยเสียเลย แต่เนื่องจากปุ๋ยมีปริมาณไม่เพียงพอ ทั้งนี้เนื่องจากการเลี้ยงสัตว์กระทำโดยวิธีปล่อยให้สัตว์เที่ยวและเล็มหญ้าตามทุ่งหญ้าป่าไม้และที่รกร้างว่างเปล่าโดยมิได้มีการล้อมคอกขังรวมกันไว้เป็นแห่ง จึงทำให้ปุ๋ยที่จะได้รับจากมูลสัตว์เลี้ยงกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปแทนที่จะรวมอยู่ในทุ่งนาเพื่อการเพาะปลูก อนึ่ง การเลือกที่ดินของชาวนาสมัยนั้น ก็ไม่คำนึงถึงหลักว่า ที่ใดควรใช้เป็นทุ่งเลี้ยงสัตว์และที่ใดควรใช้เป็นที่สำหรับการเพาะปลูก จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่ทำให้ได้ผลิตผลน้อย การเลี้ยงสัตว์ซึ่งได้แก่ โค ม้า แกะ และสุกรนั้น ชาวนาอาศัยที่รกร้างว่างเปล่า ทุ่งนาที่ปล่อยว่างไว้และทุ่งหญ้า ภายหลังการเก็บเกี่ยวแล้วในสมัยนั้น วิธีการเอาใจใส่เลี้ยงสัตว์ให้อ้วนเป็นพิเศษ เพื่อใช้เป็นอาหารนั้น ยังไม่มีผู้มีความรู้ คงปล่อยสัตว์ไปตามยถากรรม สัตว์เหล่านั้นจึงผอมและมีคุณภาพต่ำ การเลี้ยงโคก็เพื่อไว้รีดนม หรือใช้ลากเข็ญ เลี้ยงแกะไว้เพื่อใช้ขนทำเครื่องนุ่งหมยิ่งกว่าอย่างอื่น คงมีสุกรเท่านั้นที่เลี้ยงไว้เป็นอาหารและในสมัยนั้นปรากฏว่าหมูเบคอนใช้บริโภคกันแพร่หลายในหมู่คนชั้นต่ำ

คำอธิบายแผนผังหน้า ๑๐๗

Lords Toll Bridge	= สะพานของเจ้าของแมนเนอร์ที่เก็บค่าธรรมเนียมผ่าน
Fallow	= ปล่อยว่าง หรือพักดินไว้
Rectory	= ที่ทำการของฝ่ายศาสนาในแมนเนอร์
Tenants' crofts	= สวนครัวหรือสวนหลังบ้านของผู้อาศัยในแมนเนอร์
Lord's Mill	= โรงโม่ของเจ้าของแมนเนอร์
Common Meadows	= ทุ่งหญ้ารวมสำหรับเลี้ยงสัตว์ของผู้อาศัยในแมนเนอร์
Woodland and Waste	= ป่าและที่ว่างเปล่า
Lord's Demesne	= ที่ส่วนตัวของเจ้าของแมนเนอร์โดยเฉพาะ
Pinfold	= ที่ขังสัตว์เร่ร่อนหรือไม่มีเจ้าของ

แผนผังแสดงระบบนาสามทุ่งในแมนเนอร์ยุคกลาง

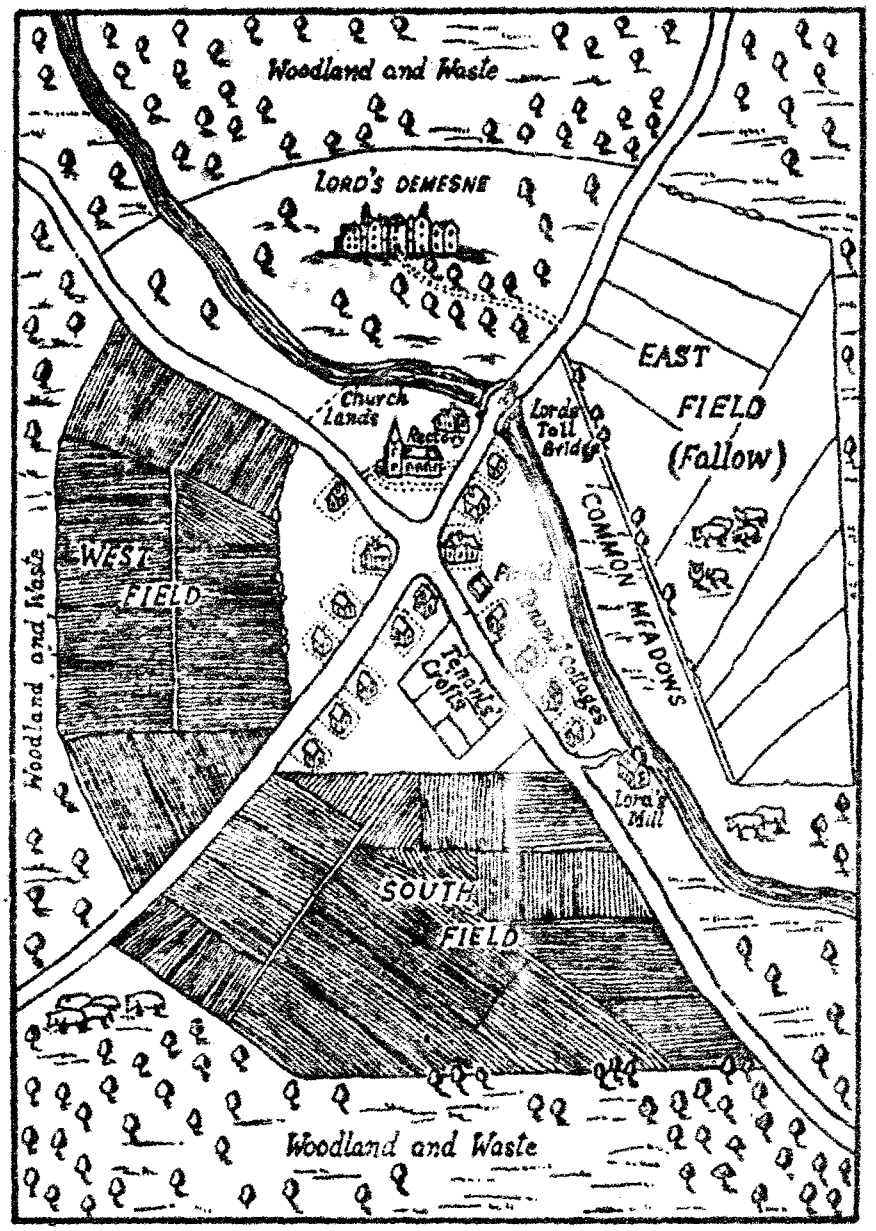

PLAN OF A MEDIEVAL MANOR
Illustrates the three-field system

อุปสรรคสำคัญที่สุดในการเลี้ยงสัตว์สมัยนั้น ก็คือ การขาดแคลนอาหารสัตว์ในฤดูหนาวซึ่งเป็นปัญหายุ่งยากมากเพราะหญ้าที่ปลูกและจัดเตรียมไว้ในฤดูร้อนมีปริมาณไม่พอเลี้ยงสัตว์ได้ตลอดฤดู (ในประเทศหนาว พอย่างเข้าฤดูหนาวใบไม้รวงหล่นและหญ้าตายหมด) ดังนั้น ทุกปีพอประมาณต้นเดือนตุลาคมซึ่งเป็นเวลาย่างเข้าฤดูหนาวชาวนาจำต้องฆ่าสัตว์ที่มีอยู่และเหลือไว้เฉพาะเพื่อทำพันธุ์ หรือเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ส่วนเนื้อสัตว์ที่ฆ่าก็ทำเค็มไว้เพื่อบริโภคในหน้าหนาว เกลือในสมัยนั้นจึงเป็นสินค้าสำคัญและมีราคาสูงมาก อนึ่ง กล่าวกันว่า เหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวยุโรปยุคกลางเป็นโรคเรื้อนกันมาก ก็เพราะบริโภคเนื้อเค็มที่ใส่เกลือไม่พอ

ทุ่งนาที่กล่าวมาข้างต้นเป็นทุ่งนาโล่งกระจายอยู่รอบหมู่บ้าน ระหว่างนาแต่ละแปลงปล่อยที่ว่างไว้เป็นทางเดินและเป็นคันแบ่งเขต ไม่มีการกั้นรั้วเป็นการถาวรเป็นสัดเป็นส่วนเช่นในสมัยต่อมา คงมีการกั้นรั้วเป็นการชั่วคราวเฉพาะฤดูเพาะปลูกเพื่อป้องกันมิให้สัตว์เข้าไปเหยียบย่ำและกินพืชผลเท่านั้น พอสิ้นฤดูเก็บเกี่ยวชาวนาก็ปล่อยสัตว์เข้าไปเลี้ยงในทุ่งนา (รวมทั้งทุ่งหญ้าภายหลังการเก็บเกี่ยวหญ้าแล้วด้วย) ดังนั้นจึงมีผู้เรียกการทำนาแบบนี้ว่า ระบบนาโล่ง (open-field system)

สำหรับสิทธิในการใช้ทุ่งหญ้าสาธารณะร่วมกันเพื่อเลี้ยงสัตว์นั้น โดยทั่วไปถือตามอัตราส่วนที่ดินที่ชาวนาถือครองเพื่อการเพาะปลูกและจำนวนสัตว์ที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม ตราบใดที่มีทุ่งหญ้าพอเพียงสำหรับชาวนาในหมู่บ้านแล้ว ก็ไม่มีปัญหายุ่งยากเกิดขึ้น แต่เมื่อความอุดมสมบูรณ์ในด้านนี้หมดสิ้นไป ก็จำเป็นต้องมีการควบคุมทุ่งหญ้าอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ซึ่งในบางฤดูอาจมีการห้ามนำสัตว์ไปเลี้ยง ทั้งนี้เพื่อเปิดโอกาสให้พืชผลป่าไม้ได้เจริญงอกงามขึ้นบ้าง ดังนั้น การทะเลาะวิวาทในหมู่บ้านก็มักจะมีเสมอ นอกจากนี้เจ้าของที่ดิน หรือขุนนางมักจะถืออำนาจใช้ หรือสงวนทุ่งหญ้าสาธารณะหรือที่รกร้างว่างเปล่าไว้เพื่อประโยชน์ส่วนตัวตามอำเภอใจ เช่น สงวนป่าไว้เป็นที่ล่าสัตว์เป็นต้น กรณีพิพาทระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาก็มักจะเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ในประเทศอังกฤษมีที่ดินเนื้อที่ไม่น้อยที่กำหนดไว้เป็นป่าหลวงภายใต้บทบัญญัติแห่งกฎหมาย

และศาลพิเศษวางกำหนดโทษหนักไว้สำหรับผู้ละเมิดเช่นตัดฟันต้นไม้ ฆ่ากวาง หรือสัตว์บางประเภท ตลอดจนการปล่อยสัตว์เข้าไปเลี้ยงในเขตบริเวณนั้นโดยไม่ได้รับอนุญาต อย่างไรก็ตามตลอดยุคกลาง ที่รกร้างว่างเปล่า ทุ่งหญ้าและป่าไม้ก็ยังคงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งเสบียงอาหารของชาวนาทั่วไปเฉพาะอย่างยิ่งผู้มีฐานะยากจน

๕. สภาวะทั่วไปทางเศรษฐกิจและสังคมในชนบท

ในทวีปยุโรปยุคกลาง เมืองซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าและอุตสาหกรรมมีน้อย การคมนาคมระหว่างท้องถิ่น หรือระหว่างชนบทกับเมืองตกอยู่ในสภาวะแสนลำบาก เพราะมีอุปสรรคนานาประการทั้งที่เป็นโจรภัยและภัยธรรมชาติ ชีวิตชาวยุโรปในสมัยนั้นเฉพาะอย่างยิ่งชาวชนบท จึงแทบจะกล่าวได้ว่าต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำมาหากิน หากจะมีการติดต่อกันก็จำกัดอยู่เฉพาะท้องถิ่นใกล้เคียง อุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าส่งไปจำหน่ายในตลาดรวมทั้งการค้าที่นิยมใช้เงินตราเป็นสื่อกลาง ก็นิยมทำกันในเมืองเท่านั้น ยังมิได้แพร่หลายไปสู่ชนบท สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้การค้าอุตสาหกรรมจำกัดอยู่ในวงแคบก็คือ การขาดแคลนแร่มีค่า (เงินและทองคำ) โดยปริมาณที่มีอยู่ในสมัยนั้นไม่พอที่จะใช้ทำเหรียญกษาปณ์สำหรับใช้จ่ายหมุนเวียนได้ทั่วถึง อย่างไรก็ตาม ในแมนเนอร์ หรือตามหมู่บ้านก็มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนอยู่เหมือนกัน แต่มีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าเป็นส่วนใหญ่และก็กระทำกันเฉพาะเวลาที่ต้องการสิ่งจำเป็นที่ไม่อาจผลิตได้เองในแมนเนอร์ หรือหมู่บ้านเท่านั้น ดังนั้น ลักษณะการผลิตในแมนเนอร์จึงมุ่งหนักไปในทางเพื่อบำบัดความต้องการภายในแมนเนอร์เป็นสำคัญ เช่นชาวนาปลูกข้าวสาลีและพืชผลต่าง ๆ เพื่อบริโภคเอง ทอเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มจากขนแกะที่เลี้ยงไว้ รีดนมและทำเนยเอง เลี้ยงผึ้งเพื่อใช้น้ำผึ้งแทนน้ำตาล ทำเบียร์และฟอกหนังเอง การผลิตจึงมีลักษณะเพื่อการบริโภคยิ่งกว่าการส่งไปจำหน่ายในตลาดดังที่กระทำกันในสมัยต่อมา สำหรับสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยซึ่งส่วนมากเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนมั่งมีนั้น หายาก ร้านค้า

ในชนบทมีน้อย หรือไม่มีเลย จำเป็นต้องอาศัยจากแหล่งภายนอกซึ่งพ่อค้าเร่เป็นคนกลาง นำไปแลกเปลี่ยนกับผลิตผลส่วนที่เหลือของแมนเนอร์ พ่อค้าเร่นอกจากนำสินค้าเที่ยวเร่ขายแล้วยังทำหน้าที่เป็นผู้สื่อข่าวเล่าเหตุการณ์ หรือข่าวสารต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในดินแดนที่ห่างไกลให้ชาวแมนเนอร์ฟังอีกด้วย สินค้าที่ชาวแมนเนอร์ต้องซื้อมาจากแหล่งภายนอกนั้น มีหลายประเภท เช่น เกลือ น้ำมันดิน (เพื่อรักษาโรคผิวหนังสัตว์) เหล็ก หิน — โม่แป้ง รวมทั้งสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยซึ่งได้แก่ เหล้าองุ่น ไหม เครื่องเทศและเกราะเหล็กสำหรับนักรบชั้นขุนนาง การดำเนินการเศรษฐกิจดังกล่าวนี้มีผู้เรียกว่า เศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพหรือแบบธรรมชาติ (Subsistence or Natural Economy) เพราะมุ่งให้พอเลี้ยงตนเอง มีลักษณะแตกต่างกับเศรษฐกิจการเงิน หรือสินเชื่อ (Money or Credit Economy) ซึ่งใช้เงินเป็นสื่อกลางและได้ค่อย ๆ รุ่งเรืองขึ้นในสมัยต่อมา

ในยุคกลาง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมดำเนินไปอย่างเชื่องช้า การประกอบอาชีพทั้งในทางเกษตรตามชนบทและการค้า หรืออุตสาหกรรมในเมือง มักจะเข้าลักษณะที่ว่า บรรพบุรุษเคยกระทำมาอย่างไร บุตรหลานก็เจริญรอยตาม หากเราจะเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงในสมัยระหว่าง ค.ศ.๑๐๖๖-๑๓๕๐ กับสมัยศตวรรษที่ ๑๙ เป็นต้นมาแล้ว เราจะเห็นว่า ผิดกันไกลมาก ทั้งนี้ก็เพราะในยุคกลางพลังแห่งขนบธรรมเนียมประเพณีที่บังคับบุคคลในสมัยนั้นไว้อย่างแน่นหนา เปิดโอกาสให้เอกชนแต่ละคนมีสิทธิเสรีภาพในการแสดงออกซึ่งความคิดเห็นน้อยเหลือเกิน อย่างไรก็ตาม แม้การเปลี่ยนแปลงจะดำเนินไปช้าแต่ก็เป็นไปอยู่ตลอดสมัย เช่น สภาวะความเป็นอยู่ของชุมชนสมัยศตวรรษที่ ๑๔ ย่อมมีลักษณะแตกต่างกับชุมชนในศตวรรษที่ ๑๑ แม้จะยังคงมีลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันอยู่ก็ตาม

สมัยปัจจุบันนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลถือหลักสัญญาอันทำขึ้นระหว่างกันโดยอิสระเสรีซึ่งอาจเป็นไปโดยตรง หรือโดยปริยาย แล้วแต่กรณี เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ระหว่างผู้เช่ากับเจ้าของที่ดิน ทั้งนี้หมายความว่า เมื่อบุคคลตกลงทำสัญญากันโดยอิสระเสรี คู่สัญญาก็ย่อมมีสิทธิที่จะเลิกสัญญาได้โดยอิสระเสรีเช่นเดียวกัน แต่ชุมชนในยุคกลางหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลขึ้นอยู่กับ

ฐานะของแต่ละคนกล่าวคือ สิทธิและหน้าที่ของเอกชนที่มีต่อชุมชนขึ้นอยู่กับชั้นบุคคล (class) ที่เขาได้กำเนิดมา สิทธิและหน้าที่ของชาวแมนเนอร์จะเป็นอย่างไร ย่อมแล้วแต่ขนบธรรมเนียมในแมนเนอร์จะกำหนดไว้ซึ่งใช้บังคับได้เช่นกฎหมาย การเปลี่ยนแปลงฐานะของบุคคลในสมัยนั้นแทบจะกล่าวได้ว่า เป็นการพ้นวิสัย หากบุคคลเกิดมาในตระกูลใด หรือชนชั้นใด เช่น ชนชั้นวิเลนหรือทาส ก็มักจะคงอยู่ในฐานะเช่นนั้นตลอดไป มีทางออกทางเดียวคือเข้าบวชในวัด เพราะมีทางได้เลื่อนตำแหน่งหรือฐานะสูงขึ้นไปได้บ้าง

ลักษณะสำคัญอีกอย่างหนึ่งของชุมชนยุคกลางก็คือ ชุมชนสมัยนั้นไม่มีการแข่งขัน ไม่ว่าจะเป็นในด้านเกษตร อุตสาหกรรม หรือพาณิชย์เพราะสิทธิและหน้าที่ตามประเพณีเปิดโอกาสให้แข่งขันกันได้น้อย ดังเราจะเห็นในบทต่อไปว่า หากผู้ใดจะขายผลิตผลส่วนที่เหลือของตนก็ต้องขายตามราคาที่ประเพณีกำหนดไว้ หากมีการฉวยโอกาสเอาเปรียบกันในตลาดแล้ว ถือว่าเป็นการผิดศีลธรรมตามที่ทางฝ่ายศาสนาได้สั่งสอนไว้ ฝ่ายศาสนาไม่ชอบสิ่งที่จะนำมนุษย์ไปสู่ความมั่งคั่งทางวัตถุ ชนชั้นขุนนางไม่ปรารถนาที่จะปล่อยให้บุคคลหลุดพ้นจากการเป็นทาสประเพณีและมีสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นด้วยประการใด ๆ เพราะการกระทำเช่นนั้นย่อมเป็นภัยแก่ลัทธิศักดินาอย่างร้ายแรง ดังนั้น ชนชั้นปกครองในสมัยนั้นไม่ว่าขุนนาง หรือพระจึงพยายามหาทางบังคับกดชุมชนไว้ให้คงที่อยู่ตามเดิมให้มากที่สุดที่จะกระทำได้

ในด้านการผลิต ปรากฏว่าสมัยนั้นมีประสิทธิภาพต่ำมากเฉพาะอย่างยิ่งในทวีปยุโรปภาคเหนือซึ่งถือว่ายังล้าหลัง แม้สมาชิกในครอบครัวทั้งเด็กและผู้ใหญ่จะทำงานหนักเพียงใด ผลิตผลที่ได้รับก็น้อยมาก อาคารที่อยู่อาศัยก็ไม่เพียงพอ ประชาชนต้องดำรงชีวิตอยู่อย่างอัดแอยัดเยียดซึ่งย่อมเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่า ทุนและแรงงานที่สงวนไว้เพื่อสร้างที่อยู่อาศัยนั้น จำกัดจำเขี่ยมาก อนึ่ง พินัยกรรมที่ทำกันไว้ในสมัยนั้นก็เป็นหลักฐานยืนยันว่า แม้ชาวนาที่ถือกันว่า มีฐานะดี ก็ไม่มีทรัพย์สินตกทอดไปยังทายาทมากมายนัก รายได้ที่อยู่ในระดับต่ำอยู่แล้วและทุนรอนที่เก็บออมไว้ ก็ถูกทำลายลงด้วย

ภัยนานาชนิดเช่นสงคราม ทุพภิกขภัยและโรคระบาดซึ่งอุบัติขึ้นหลายครั้งตลอดสมัย เมื่อสงครามเกิดขึ้นในดินแดนใดย่อมหมายความถึงความหายนะและการสิ้นเนื้อประดาตัว ของประชาชนในท้องถิ่นที่กองทัพผ่านไป สงครามกลางเมืองเกิดขึ้นในประเทศเยอรมนี ระหว่าง ค.ศ. ๑๐๗๕-๑๑๒๒ ในประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ.๑๑๓๕-๑๑๕๔ และ สงครามร้อยปีที่อังกฤษกับฝรั่งเศสสู้รบขับเคี่ยวกันระหว่าง ค.ศ.๑๓๓๗-๑๔๕๓ เหล่านี้ ล้วนแต่ก่อให้เกิดความเสียหายแก่ชีวิตและทรัพย์สินของชาวยุโรปสมัยนั้นอย่างยากที่จะ คำนวณได้ นอกจากนี้ เมื่อเกิดสงครามขึ้นย่อมหมายความถึงงบประมาณแผ่นดินสูงกว่า ยามปกติหลายเท่า ประชาชนต้องแบกภาระหนักทั้ง ๆ ที่ไม่เป็นอันจะทำมาหากินอยู่แล้ว ในขณะเดียวกันความเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจและสังคมอันเนื่องมาจากสงครามย่อมนำ ไปสู่ความเสื่อมโทรมด้านอื่นด้วย เช่น ด้านศีลธรรมและอาชญากรรมที่เกิดขึ้นในหมู่ชน แทบทุกชั้น

ในด้านภัยธรรมชาติ ในศตวรรษที่ ๑๑ เกิดทุพภิกขภัยขนาดใหญ่ในทวีป ยุโรปหลายครั้ง ต่อมา สมัยปลายศตวรรษที่ ๑๓ และต้นศตวรรษที่ ๑๔ เฉพาะประเทศ อังกฤษภาคใต้ต้องประสบอุทกภัย วาตภัย ฝนแล้งและทุพภิกขภัยหลายครั้ง ทุพภิกขภัย ที่อุบัติขึ้นระหว่าง ค.ศ.๑๓๑๔-๑๓๑๘ มีผลกระทบกระเทือนทั่วทวีปยุโรป ในปลายปี ๑๓๑๕ ถึงกลางปี ๑๓๑๖ ปรากฏว่า ราคาธัญญาหาร (grain prices) ในเมือง แอนต์เวิร์พ ประเทศเบลเยี่ยมถีบตัวสูงขึ้นกว่าร้อยละ ๓๐๐ ภัยที่ติดตามมาซ้ำเติมก็คือ โรคระบาดซึ่งในสมัยนั้นได้แก่ กาฬโรคทั้งประเภทที่แพร่เชื้อติดต่อเองและประเภทที่ ติดต่อกันโดยหมัดหนู บ้านอาศัยของชาวยุโรปยุคกลางทำด้วยไม้และขาดสุขลักษณะเป็น แหล่งเพาะพันธุ์หนูเป็นอย่างดี กาฬโรคที่คร่าชีวิตชาวยุโรปมากที่สุด ระบาดขึ้นตอน กลางศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเรียกกันว่า Black Death กาฬโรค คราวนี้กล่าวกันว่า ระบาดจากทวีปเอเชียเข้าสู่มณฑลไครเมีย ภาคใต้รุสเซียเมื่อปี ๑๓๔๖ แล้วกระจาย ไปทั่วทวีปยุโรปตลอดเวลา ๔ ปี ต่อมาและก็อุบัติขึ้นอีกหลายครั้งระหว่าง ค.ศ.๑๓๖๐-๑๔๐๐ โรคระบาดคราวนี้ เป็นคราวที่ร้ายแรงที่สุดในทวีปยุโรป และได้ทำลายชีวิตมนุษย์

จำนวนมหาศาลนับแต่ย่านทะเลดำ ไปจนกระทั่งถึงเกาะไอซ์แลนด์ในทะเลเหนือ ในประเทศอังกฤษพลเมืองได้สูญเสียชีวิตไปในคราวนี้ประมาณร้อยละ ๒๐ เมื่อ ค.ศ. ๑๓๔๕ ประชากรอังกฤษมีประมาณ ๓,๗๐๐,๐๐๐ คน พอถึง ค.ศ.๑๔๐๐ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังโรคระบาด ปรากฏว่า ประเทศอังกฤษมีพลเมืองเหลือเพียงประมาณ ๒,๐๐๐,๐๐๐ คนเท่านั้น

หมายเหตุ ธัญพืช หรือธัญญาหาร (grains) ตามที่ใช้ในหนังสือนี้ หมายถึง ข้าวสาลี ข้าวโอ๊ต ข้าวบาร์เลย์ ข้าวไรน์ ส่วนคำว่า ข้าว หมายถึงคำว่า rice ในภาษาอังกฤษ

บทที่ ๔
การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจในชนบท

๑. ข้อความทั่วไป

โดยที่ชีวิตชาวยุโรปในชนบทยุคกลางมีส่วนสัมพันธ์อยู่กับระบอบแมนเนอร์อย่างใกล้ชิด เมื่อเรากล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของชีวิตในชนบท ยอมหมายความรวมถึงการเปลี่ยนแปลงชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมในระบอบแมนเนอร์สมัยนั้นด้วย ในด้านเศรษฐกิจถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจากระบอบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพ ไปสู่ระบบเศรษฐกิจการเงินซึ่งเงินได้เริ่มมีบทบาทสำคัญในชีวิตของชาวชนบทยิ่งขึ้น กล่าวคือในสมัยเริ่มแรกชาวนาผลิตพืชผลเพื่อเก็บไว้บริโภคเป็นส่วนใหญ่ หากมีการซื้อขายแลกเปลี่ยน ก็กระทำเป็นครั้งคราวเฉพาะเพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าจำเป็นบางอย่างที่ชาวนาไม่อาจผลิตด้วยตนเองได้เท่านั้น แต่สมัยต่อมา การผลิตมุ่งหนักไปในทางจำหน่ายในตลาดโดยอาศัยเงินเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนเพิ่มขึ้น ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของแมนเนอร์กับชนชั้นต่าง ๆ ในแมนเนอร์ ก็มีการเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกันคือ บุคคลเหล่านั้นเฉพาะอย่างยิ่งชนชั้นวิเลน ได้ทำการดิ้นรนต่อสู้ให้หลุดพ้นจากข้อผูกพันของแมนเนอร์เพื่อสะดวกแก่การประกอบอาชีพและเคลื่อนไหวไปมาได้โดยเสรี เมื่อชนชั้นวิเลนได้รับอิสรภาพมีจำนวนมากขึ้น วิธีการหาผลประโยชน์ในที่ดินส่วนตัวเจ้าของแมนเนอร์ก็จำต้องเปลี่ยนแปลงจากวิธีดั้งเดิมเป็นวิธีให้เช่าเพราะหาแรงงานให้เปล่าได้ยาก อนึ่งเนื่องจากวิธีการเพาะปลูกแบบนาโล่ง เป็นวิธีที่ไม่มีประสิทธิภาพ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในด้านนี้ในบางประเทศ เช่น ประเทศอังกฤษได้อุบัติขึ้นคือ การกั้นรั้ว (enclosure) ซึ่งเป็นกระบวนการที่มีบทบาทเกี่ยวกับการพัฒนาเกษตรกรรมในสมัยต่อมาอย่างสำคัญ

การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ดังกล่าวอาจเนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ ประการแรกคือ การเพิ่มของประชากรซึ่งดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งถึงประมาณกลาง

ศตวรรษที่ ๑๔ นั้น ทำให้ชาวยุโรปพยายามแสวงหาผลประโยชน์ในที่ดินเข้มข้นมากขึ้น อนึ่ง เมื่อที่ดินเพื่อการเกษตรในหมู่บ้านลดน้อยลง ชาวนาจำเป็นต้องอพยพไปสู่ถิ่นด้อย พัฒนาเพื่อหักล้างถางพงตั้งหลักแหล่งทำมาหากิน ทำให้หมู่บ้านมีจำนวนมากขึ้น ประการต่อไปหัวเมืองต่าง ๆ ขยายตัวใหญ่โตขึ้น การค้าและอุตสาหกรรมบางประเภท ตลอดจนการเงินได้เจริญรุ่งเรืองตามมาและในขณะเดียวกันก็มีจำนวนชนชั้นช่างฝีมือและพ่อค้ามากขึ้น ความต้องการด้านอาหารและวัตถุดิบก็เพิ่มเป็นเงาตามตัว ระดับราคาโน้มสูงขึ้นเป็นเหตุจูงใจส่งเสริมให้ชาวนามุ่งหนักไปในทางดำเนินการเกษตรเพื่อตลาดยิ่งขึ้น อนึ่งเหตุการณ์ทางการเมืองการปกครอง ซึ่งผันแปรเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดสมัยนั้น ก็มีผลกระทบกระเทือนต่อชีวิตชาวยุโรปไม่น้อย เช่น การเปลี่ยนแปลงอำนาจการปกครองจากขุนนางไปสู่พระเจ้าแผ่นดิน ศึกกลางเมือง สงครามระหว่างประเทศรวมทั้งความไม่สงบอื่น ๆ นอกจากนี้ ภัยธรรมชาติอันเกิดจากดินฟ้าอากาศวิปริตทำให้การเกษตรไม่ได้ผลและนำไปสู่ความอดอยากยากแค้น และโรคระบาดดังที่อุบัติขึ้นในปลายศตวรรษที่ ๑๔ ได้คร่าชีวิตชาวยุโรปสมัยนั้นไป จำนวนมากมาย เหล่านี้ล้วนแต่เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตเศรษฐกิจและสังคมของชาวยุโรปเปลี่ยนแปลงไป

๒. การเปลี่ยนแปลงของระบอบแมนเนอร์ในประเทศอังกฤษ

เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่นในทวีปยุโรป (ยกเว้นประเทศฝรั่งเศส) การเปลี่ยนแปลงของชีวิตชนบทในประเทศอังกฤษ ได้ดำเนินไปช้าทั้งในทางการปรับปรุงวิธีการใช้ที่ดิน และด้านความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของแมนเนอร์กับชาวนา ทั้งนี้เนื่องจากเหตุผลหลายประการ เช่น การขยายตัวของเมืองช้า ปริมาณ หรืออุปทานที่ดินมีมาก ทำให้ความกดดันของพลเมืองในด้านทรัพยากรในชนบทไม่เป็นปัญหาสำคัญ และปัญหาเรื่องความผันแปรเปลี่ยนแปลงของดินฟ้าอากาศอย่างร้ายแรงเช่น ฝนแล้ง หรือน้ำท่วม ก็มิใช่ปัญหาสำคัญนัก

การเพิ่มของพลเมือง เรื่องนี้เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงชีวิตเศรษฐกิจ และสังคมของชาวอังกฤษในสมัยนั้น ปรากฏว่าระหว่างศตวรรษที่ ๑๑-๑๔ ประชากรอังกฤษได้เพิ่มขึ้นจากจำนวนประมาณ ๑,๐๐๐,๐๐๐ คน ถึงประมาณ ๓,๗๐๐,๐๐๐ คน ใน ค.ศ.๑๓๔๐ ดังนั้น จึงก่อให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องหาทางเพิ่มปริมาณอาหารให้พอแก่ความต้องการของพลเมืองที่เพิ่มขึ้น กล่าวคือ ได้มีการขยายการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์เพื่อให้ได้ผลผลิตมากโดยการเพิ่มปริมาณที่ดินเพื่อการเกษตร และปรับปรุงวิธีการเกษตรให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นซึ่งปรากฏว่า ได้ผลดี แมนเนอร์ในย่านนครวินเชสเตอร์ทางภาคใต้ประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ.๑๒๐๐ -๑๓๐๐ ผลผลิตข้าวสาลีต่อเอเคอร์เพิ่มขึ้นถึงร้อยละ ๑๕๐ ความสามารถในการผลิตด้านเกษตรของคนอังกฤษในสมัยนั้นได้มีส่วนช่วยส่งเสริมให้มีการติดต่อค้าขายระหว่างเมืองกับชนบทมากขึ้น และก่อให้เกิดการแบ่งงาน หรือความชำนาญพิเศษระหว่างพ่อค้าและช่างฝีมือยิ่งขึ้น กล่าวคือ ทำให้ชนชั้นดังกล่าวต่างก็สามารถอุทิศเวลา และแรงงานของตนหาความชำนาญในอาชีพเฉพาะอย่าง ไม่ต้องพะวักพะวงประกอบอาชีพทางเกษตรเลี้ยงตนและครอบครัวไปพร้อมกัน เพราะมีทางที่จะซื้อหาวัตถุดิบและอาหารได้จากชาวนา โดยการนำสินค้าหัตถกรรมไปจำหน่ายเป็นการแลกเปลี่ยน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นของการขยายตัวด้านการค้าและอุตสาหกรรมในสมัยต่อมา

การขยายตัวของเกษตรกรรมเพื่อการค้า การเกษตรยุคกลาง แม้จะมุ่งหนักเพื่อการเลี้ยงชีพ ก็อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ ประเภทหนึ่ง ผลิตเพื่อเลี้ยงชีพโดยตรง และอีกประเภทหนึ่ง ผลิตเพื่อจำหน่าย วิธีการผลิตดังกล่าว คงดำเนินมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ชาวนาส่วนใหญ่ในยุคกลาง ประกอบอาชีพทั้งในด้านเกษตรและหัตถกรรมไปพร้อมกัน คือทำการแปรสภาพผลิตผลเกษตร เพื่อเป็นอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และเครื่องใช้สอยภายในครอบครัว ซึ่งอาจถือว่าเป็นอุตสาหกรรมครัวเรือนอย่างหนึ่ง เช่น การผลิตขนมปัง เบียร์ เสื้อผ้า พรมขนาดเล็ก เทียนไข สบู่ เนย หมูเบคอน ผลไม้กวนและเครื่องดองของเค็ม การผลิตดังกล่าวได้ดำเนินมาเรื่อย และเพิ่งเสื่อม

ลงในฐานะเป็นอุตสาหกรรมครัวเรือน เมื่อประมาณสมัยกึ่งหลังศตวรรษที่ ๑๙ สำหรับสินค้าหัตถกรรมอื่น ซึ่งต้องใช้ฝีมือพิเศษ ชาวนาช่างฝีมือบางคนก็ทำการผลิตใช้เองเช่นเดียวกัน เช่น หนัง รองเท้า จานไม้และช้อนไม้ เครื่องตบแต่งบ้าน หรือเครื่องใช้อย่างอื่น ส่วนพระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง หรือพระ มักจะมีช่างฝีมือพิเศษทำการผลิตเพื่อสนองความต้องการภายในเขตแมนเนอร์ของตน

อย่างไรก็ตาม แม้เราจะเรียกวิธีการผลิตข้างต้นว่า เป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพ หรือเลี้ยงตนเอง แต่ในทางปฏิบัติ ย่อมไม่มีสังคมใดในยุคใด ที่สามารถเลี้ยงตนเองได้โดยสมบูรณ์เด็ดขาด โดยไม่ต้องอาศัยโลกภายนอก และในประวัติศาสตร์เราก็จะเห็นได้ว่าการค้า หรือการใช้เงินเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนนั้น ปรากฏมีอยู่ทุกยุคทุกสมัย จะแตกต่างกันก็เฉพาะเพียงขนาดของการค้า หรือการใช้เงินเท่านั้น ในยุคกลางก็เช่นเดียวกัน ย่อมไม่มีแมนเนอร์ หรือหมู่บ้านใด ที่สามารถทำการผลิตสิ่งของทุกอย่าง เพื่อสนองความต้องการของตนได้ มีสิ่งจำเป็นหลายอย่างที่ต้องอาศัยจากแหล่งอื่น เช่น เหล็กเพื่อผลิตเครื่องมือ หรืออาวุธเกลือสำหรับทำเครื่องดองของเค็ม น้ำมันดินสำหรับรักษาโรคผิวหนังสัตว์ ปลาสำหรับบริโภคสีย้อมสำหรับใช้ย้อมเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม หินบดแป้งสำหรับโรงโม่แป้ง สำหรับคนชั้นสูงในครัวเรือนแมนเนอร์ ก็ย่อมต้องการผ้าชั้นดี อาวุธ อานม้า เกราะนักรบ เครื่องเทศและเครื่องสำอาง สิ่งทั้งหมดเหล่านี้ย่อมหาได้ยากในแมนเนอร์ หรือหมู่บ้าน จะต้องอาศัยซื้อหรือแลกเปลี่ยนจากพ่อค้าเร่จากแดนไกล

ดังนั้น การซื้อขายแลกเปลี่ยนที่มีขอบเขตจำกัด คงดำเนินอยู่ในย่านชนบทในระยะต้นของยุคกลาง และพอถึงประมาณ ค.ศ.๑๐๐๐ ความเจริญแพร่หลายทางการค้าและความเติบโตของเมืองในทวีปยุโรป ได้ปรากฏเด่นชัดขึ้น หัวเมืองทุกแห่งได้กลายเป็นศูนย์การค้าอาหาร และสินค้าหัตถกรรม ซึ่งผู้ผลิตจำต้องสั่งซื้อวัตถุดิบจากชนบท อย่างไรก็ตาม ชาวเมืองบางคนอาจทำการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ ในย่านรอบเมืองไปพร้อมกันด้วย แต่เมื่อประชากรเพิ่มขึ้นความต้องการอาหารและวัตถุดิบมากขึ้น ย่อมมี

ความจำเป็นจะต้องแสวงหาสิ่งเหล่านี้จากหมู่บ้านใกล้เคียง หรือท้องที่ห่างไกล

การขยายตัวของตลาดย่อมมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ เหนือพฤติกรรมของเจ้าที่ดินและชาวนาผู้ถือครองที่ดิน ชาวนาผู้อยู่ใกล้เมืองอาจผลิตพืชผล หรือวัตถุดิบนำไปจำหน่ายที่ตลาดในเมืองด้วยตนเอง สำหรับผู้อยู่ห่างไกลย่อมประสบความยุ่งยากในด้านการลำเลียงขนส่ง จำเป็นต้องหันไปพึ่งคนกลางให้ทำหน้าที่แทน การดำเนินการผลิตนี้ หากเป็นชนชั้นวิเลน ข้อผูกพันที่มีอยู่กับเจ้าของแมนเนอร์ย่อมเป็นอุปสรรคสำคัญ และจำเป็นต้องดิ้นรนขวนขวายหาทางให้หลุดพ้นจากข้อผูกพันโดยการทำงานหนัก หรือปรับปรุงวิธีการเกษตรให้ดีขึ้น เพื่อหาเงินนำมาไถ่ถอนให้ได้รับเสรีภาพ ส่วนเสรีชนย่อมสามารถดำเนินกิจกรรมได้สะดวกกว่า เพราะไม่มีข้อผูกพันใด ๆ กับเจ้าของแมนเนอร์

ในด้านเจ้าของที่ดิน เพื่อเปิดโอกาสให้การเกษตรเพื่อการค้าขยายตัวกว้าง เพื่อประโยชน์ตน ก็อาจใช้วิธีการแตกต่างกันแล้วแต่สภาวการณ์ในแมนเนอร์จะอำนวย บางคนอาจพอใจมอบให้ชาวนาผู้ถือครองที่ดิน เป็นผู้ใช้ความริเริ่มในการผลิต และในขณะเดียวกัน ก็ให้ความร่วมมือโดยเปลี่ยนวิธีเรียกใช้บริการแบบให้เปล่าเป็นวิธีจ่ายค่าแรงงานเป็นตัวเงินหรือสิ่งของแทน นอกจากนี้ เจ้าของที่ดินอาจจัดที่ดินแปลงใหม่ หรือจัดสรรที่รกร้างว่างเปล่า หรือทุ่งหญ้า ให้ชาวนาประกอบอาชีพเพิ่มเติมก็ได้ เหล่านี้ ย่อมทำให้เจ้าของที่ดินได้รับรายได้จากค่าเช่าเพิ่มขึ้น แต่เจ้าของที่ดินบางรายที่มีความสนใจด้านเกษตรและกล้าเสี่ยง โดยเฉพาะเจ้าที่ดินผืนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นพระ หรือขุนนาง มักจะแปรสภาพที่ดินของตน โดยขยายให้เป็นฟาร์มเพื่อการค้าขนาดใหญ่ ในด้านแรงงานก็พยายามใช้แรงงานชาวนาผู้ถือครองที่ดินอย่างเต็มที่ รวมทั้งว่าจ้างแรงงานจากแหล่งอื่นเพิ่มเติมด้วย นอกจากนี้ อาจขยายเนื้อที่เพาะปลูกโดยทำการบุกเบิกหักล้างถางพงเพิ่มขึ้น กู้ยืมเงินก้อนใหญ่มาลงทุน แล้วนำผลิตผลที่ได้รับส่งไปจำหน่ายยังตลาดในเมือง

ส่วนพ่อค้าที่เป็นชนอีกชั้นหนึ่งก็มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการค้าในชนบท หรือในการเปลี่ยนสภาพการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพ ให้เป็นการเกษตรเพื่อการค้า ที่ดินเป็นสิ่งดึงดูดใจในหมู่ชนชั้นพ่อค้ามาก เพราะหากลงทุนซื้อที่ดินและอุปกรณ์การเกษตร และเมื่อทำการปรับปรุงกิจการให้ดีขึ้นแล้ว ย่อมมีทางนำผลกำไรมาให้เป็นอย่างดี นอกจากนี้การมีที่ดินมากย่อมทำให้เกียรติภูมิในสังคมสูงและการมีที่ดินบ้านช่องในชนบท ย่อมเปิดโอกาสให้พ่อค้าและครอบครัว สามารถหนีความสกปรกวุ่นวายในเมือง ไปแสวงหาความสงบเพื่อพักผ่อนหย่อนใจได้ ทุนที่พ่อค้ามีอยู่จึงสามารถนำไปใช้เพื่อทำผลกำไรได้ ทั้งในด้านการค้าและการผลิต การขยายตัวของการค้าและเมือง เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของทวีปยุโรปยุคกลาง ดังจะได้กล่าวต่อไป

การเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบเศรษฐกิจการเงิน (Money Economy) ก่อนกลางศตวรรษที่ ๑๔ เงินมีความสำคัญในเศรษฐกิจน้อยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านเกษตร การใช้เงินคงจำกัดอยู่ในวงการค้าและอุตสาหกรรมในเมือง ซึ่งยังอยู่ในขั้นก่อตัวและเกี่ยวกับการชำระภาษีอากรบางอย่างเท่านั้น เศรษฐกิจในระบบแมนเนอร์ มิได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ต้องอาศัยเงินเป็นปัจจัยสำคัญดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน อนึ่ง อุปทานโลหะเงินและทองคำในทวีปยุโรปสมัยนั้นก็มีน้อยไม่เพียงพอแก่การที่จะใช้ทำเงินตราหมุนเวียนเพิ่มขึ้น ความจริง ในทวีปยุโรปยุคกลาง ก็มีการค้นพบแหล่งแร่เงินหลายแห่ง เช่น ระหว่างศตวรรษที่ ๑๒ ที่เมืองไฟรเบอร์คในประเทศเยอรมนี และศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ ที่แซกซอนี โบฮีเมียและฮังการี แต่ก็ยังไม่เพียงพอเพราะโลหะเงินที่ได้เพิ่มเติมมานั้นหลั่งไหลไปสู่ทวีปเอเชียและถูกกักตุนไว้

พอย่างเข้าระยะกึ่งหลังศตวรรษที่ ๑๔ อุปทานโลหะเงินและโลหะมีค่าอื่น ๆ ในประเทศอังกฤษได้ทวีขึ้นหลายทางคือ ในระหว่างสงครามร้อยปีซึ่งทำขับเคี่ยวกับฝรั่งเศสนั้น ประเทศอังกฤษได้ทำการขนทรัพย์สินในรูปเนื้อเงินและทองคำจากประเทศฝรั่งเศสไปเป็นจำนวนมาก อีกทางหนึ่ง ในสมัยนั้น สินค้าขนแกะอังกฤษมีชื่อเสียงเป็นที่นิยมกันทั่วทวีปยุโรป จึงเป็นแหล่งหารายได้ให้ประเทศอย่างสำคัญ นอกจากนี้ ภายหลัง

โรคระบาดใหญ่ จำนวนพลเมืองอังกฤษลดลงได้ทำให้อัตราเฉลี่ยของปริมาณเงินที่มีอยู่ในขณะนั้นเมื่อคิดเป็นรายบุคคลแล้ว เพิ่มขึ้นกว่าเดิม แม้ว่าอุปทานหรือปริมาณโลหะเงินส่วนรวมมิได้เพิ่มขึ้นก็ตาม

ดังนั้น พอถึงปลายศตวรรษที่ ๑๔ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจซึ่งค่อย ๆ ดำเนินมาตลอดยุคกลางก็ปรากฏเด่นชัดขึ้นในประเทศอังกฤษ เมื่อมีอุปทานเงินเพิ่มขึ้น การใช้เงินเป็นสื่อกลางในงานธุรกิจทั้งปวง ก็ขยายตัวตามไปด้วยและค่อย ๆ แพร่กระจายไปสู่ชนบทด้วยวิธีการค้าดังกล่าวมาแล้ว

<u>การเปลี่ยนแปลงทางสังคม</u> การเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบเศรษฐกิจการเงินดังกล่าว อาจถือได้ว่า เป็นการปฏิวัติทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่ง และย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วย เมื่อมีการนิยมใช้เงินหมุนเวียนแพร่หลายขึ้น ย่อมหมายความถึงความเจริญรุ่งเรืองของเมือง ของการค้าและอุตสาหกรรม ทำให้การติดต่อไปมาระหว่างประชาชนดำเนินไปอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ในที่สุด หมู่บ้านในชนบทห่างไกลซึ่งในสมัยก่อนถูกตัดขาดจากโลกภายนอก ก็ได้รับผลแห่งความเจริญรุ่งเรืองนั้นด้วย ในสมัยที่มีเงินใช้หมุนเวียนน้อย การติดต่อซื้อขายมักจะกระทำด้วยการใช้สิ่งของแลกเปลี่ยนระหว่างกันเป็นสำคัญ ทำให้บุคคลมีโอกาสจำกัดในการที่จะเลือกบริโภคสิ่งของ เพราะการที่บุคคลหนึ่งจะนำสิ่งของที่ตนมีอยู่ไปแลกกับสิ่งของ ๆ บุคคลอื่น บางทีก็กระทำได้ยาก เพราะบุคคลอื่นอาจไม่ต้องการสิ่งของที่ตนนำไปแลกก็ได้ แต่เมื่อมีเงินแพร่หลายและเงินได้กลายเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนแทนการแลกเปลี่ยนระหว่างของต่อของโดยตรงแล้ว ย่อมเป็นการเปิดโอกาสให้บุคคลที่จะเลือกบริโภคสิ่งของได้มากยิ่งขึ้น

เราได้กล่าวมาแล้วในบทก่อนว่า ชุมชนยุคกลางไม่มีการแข่งขัน ประชาชนถูกผูกมัดอยู่ภายใต้กรอบแห่งขนบธรรมเนียมประเพณี ยากที่จะเปลี่ยนฐานะได้ แต่พอถึงสมัยระบอบเศรษฐกิจการเงิน เงินได้เป็นเครื่องช่วยให้มนุษย์รอดพ้นจากเครื่องพันธนาการแห่งประเพณี มีอิสระเสรีในการดำรงชีวิตในทางเศรษฐกิจและสังคมยิ่งขึ้น ขนบธรรมเนียม ตระกูล หรือกำเนิดที่เคยเป็นรากฐานสำคัญแห่งชีวิตเศรษฐกิจและสังคม

ของบุคคลได้เปลี่ยนแปลงไป การแข่งขันและเสรีภาพในการประกอบอาชีพ หรือการทำสัญญาเกี่ยวกับอาชีพได้คลุย ๆ เข้ามาแทนที่ เงินได้ทำให้เกิดความรู้สึกใหม่และทรรศนะใหม่ขึ้น ความรู้สึกใหม่นี้มุ่งหนักไปในทางแสวงหากำไรซึ่งหลักศาสนาและประเพณีกำหนดห้ามไว้ เงินได้ทำให้มนุษย์เกิดการตื่นตัว มีความปรารถนาและทะเยอทะยานที่จะสร้างฐานะของตนให้ดีขึ้น เป็นการเปิดโอกาสและช่องทางให้แก่มนุษย์ทุกคนที่มีความอุตสาหะวิริยะโดยไม่คำนึงถึงกำเนิด หรือตระกูลในการที่จะปรับปรุงความเป็นอยู่ทางเศรษฐกิจและสังคมของตนให้สูงระดับสูง ก่อนสมัยศตวรรษที่ ๑๕ บุคคลที่ได้รับการยกย่องนับถือจากสังคมจำกัดแคบอยู่กับชนชั้นที่มีที่ดิน หรือขุนนางที่มีกำเนิดในตระกูลสูงชนชั้นชาวนาไม่มีทางที่จะหลุดพ้นจากฐานะดั้งเดิมของตนได้ นอกจากอาศัยศาสนาโดยการบวชซึ่งก็มีขอบเขตจำกัดมาก แต่พอถึงสมัยระบอบเศรษฐกิจการเงิน บุคคลผู้มีความรู้ความสามารถในการสร้างฐานะทางทรัพย์สินเงินทองของตนสูงขึ้น ก็กลายเป็นผู้มีชื่อเสียงเด่นในสังคม เงินจึงเป็นเครื่องมือช่วยให้บุคคลเลื่อนฐานะ หรือเปลี่ยนสภาพทางสังคมของตนได้อย่างรวดเร็ว เงินได้ช่วยกระตุ้นเร้าให้บุคคลมีความไม่พอใจในความเป็นอยู่ของตน ทำให้เกิดความกระตือรือร้น มีความริเริ่มและแข่งขัน ไม่ยอมถูกตรึงตราจมปลักอยู่กับอาชีพอย่างเดียว หรือแหล่งที่อยู่แห่งเดียว ทำให้มนุษย์หาทางปลดเปลื้อง เครื่องพันธนาการของประเพณีดั้งเดิมที่เป็นอุปสรรคแห่งความก้าวหน้า โดยไม่ยอมเป็นทาสประเพณี หรือเชื่อแนวความคิดเก่าแก่บางอย่างด้วยความงมงายต่อไป

ดังนั้น ระบอบเศรษฐกิจการเงินจึงได้ก่อให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้น เรียกว่าชนชั้นกลาง (middle class) หรือชนชั้นพ่อค้า ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งการมีทรัพย์สินหรือโภคทรัพย์ (wealth) ยิ่งกว่าอย่างอื่น ชนชั้นใหม่นี้มีลักษณะและทรรศนะแตกต่างกับชนชั้นศักดินาอย่างตรงกันข้าม การอุบัติขึ้นของชนชั้นนี้แหละที่มีส่วนอย่างสำคัญในการช่วยบ่อนทำลายระบอบศักดินาให้เสื่อมและสลายตัวไป

โรคระบาดใหญ่ ดังได้กล่าวมาแล้ว กาฬโรคที่ระบาดขึ้นในทวีปยุโรปในกึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๔ นั้น ได้ทำให้ชาวอังกฤษและชาวยุโรปชาติอื่นสูญเสียชีวิตไปเป็นจำนวนมาก สำหรับประเทศอังกฤษโรคระบาดได้แพร่เข้าไปเมื่อฤดูหนาวแห่งปี ๑๓๔๘ และระบาดอยู่เป็นเวลากว่า ๑ ปี การที่พลเมืองอังกฤษล้มตายเป็นจำนวนมากมายเช่นนี้ ย่อมมีผลกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจและสังคมทั้งระยะสั้นและระยะยาว ผลในระยะสั้นซึ่งมองเห็นได้ชัดมีหลายประการ เช่น พืชผลที่ปลูกไว้ไม่มีผู้ดูแลเก็บเกี่ยว อาหารขาดแคลนทำให้ราคาถีบตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว การเพาะปลูกถูกทอดทิ้ง ที่นากลายเป็นที่รกร้างว่างเปล่า เพราะขาดแคลนแรงงาน สำหรับผลในระยะยาวที่กระทบกระเทือนต่อสภาวะเศรษฐกิจและสังคมในสมัยต่อมานั้น ได้เกิดข้อโต้เถียงกันมากในหมู่นักประวัติศาสตร์บางคนก็กล่าวว่า โรคระบาดมีผลกระทบกระเทือนถึงขนาดที่เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างยุคเก่าและยุคใหม่แห่งประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษ แต่นักประวัติศาสตร์สมัยปัจจุบันมีความเห็นว่า ผลที่เกิดจากโรคระบาดใหญ่ไม่ถึงขนาดมากมายดังที่เข้าใจกัน คงเป็นเพียงเหตุการณ์อย่างหนึ่งที่ช่วยเร่งการเปลี่ยนแปลงซึ่งดำเนินอยู่ก่อนแล้วนั้น ให้เป็นไปเร็วยิ่งขึ้นเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ตาม เราก็ไม่อาจมองข้ามผลกระทบกระเทือนที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นไปได้ เพราะภายหลังโรคระบาดใหญ่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในประเทศอังกฤษได้ดำเนินไปอย่างมากมาย

การควบคุมค่าจ้างแรงงาน การที่พลเมืองอังกฤษล้มตายไปเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดการขาดแคลนแรงงานและอัตราค่าจ้างถีบตัวสูงขึ้น ทำให้ชนชั้นลูกจ้างเริ่มมองเห็นความสำคัญของตน ไม่พอใจในฐานะความเป็นอยู่และพยายามหาทางปรับปรุงสภาวะแห่งการดำรงชีวิตของตนทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมให้ดีขึ้นโดยเรียกร้องค่าจ้างสูง ในขณะเดียวกันก็ทำการดิ้นรนต่อสู้เพื่อปลดเปลื้องตนให้รอดพ้นจากเครื่องพันธการแห่งขนบธรรมเนียมอันล้าสมัย ผู้ที่ได้รับความกระทบกระเทือนในด้านนี้มากที่สุดก็คือเจ้าของแมนเนอร์ เนื่องจากชนชั้นวิเลนซึ่งเป็นกำลังสำคัญของแมนเนอร์ได้สูญเสียชีวิตไปเป็นจำนวนมากระหว่างเกิดโรคระบาดใหญ่ หากจะจ้างแรงงานเสรีมาแทนก็ไม่คุ้มค่า

เพราะค่าจ้างสูง หากจะยอมให้ชนชั้นวิเลนที่เหลืออยู่และกำลังดิ้นรนเพื่ออิสรภาพนั้นไถ่ถอนหลุดพ้นไปแล้วจ้างแรงงานเสรีแทน เงินค่าไถ่ถอนก็ได้ไม่เพียงพอ จึงทำให้ขุนนางเจ้าของแมนเนอร์ตกอยู่ในฐานะลำบากมาก

วิธีการอันแรกที่ขุนนางแมนเนอร์ซึ่งเป็นชนชั้นปกครอง ดำเนินการก็คือออกกฎหมายห้ามขึ้นอัตราค่าจ้างโดยตราเป็นพระราชกฤษฎีกา เมื่อ ค.ศ. ๑๓๔๙ และเปลี่ยนเป็นพระราชบัญญัติในปี ๑๓๕๑ เรียกว่า กฎหมายว่าด้วยคนงาน (Statute of Labourers) ต่อมาก็ได้มีการตรากฎหมายทำนองนี้ขึ้นอีกหลายฉบับ วัตถุประสงค์สำคัญก็เพื่อควบคุมรักษาระดับอัตราค่าจ้างในสมัยก่อนโรคระบาดมิให้สูงขึ้น กฎหมายดังกล่าวเป็นกฎหมายควบคุมอัตราค่าจ้าง ที่ประกาศใช้บังคับทั่วราชอาณาจักรเป็นครั้งแรกในประเทศอังกฤษ แม้จะมีการพยายามใช้บังคับกฎหมายโดยเคร่งครัด เช่น ตั้งคณะกรรมการขึ้นควบคุมกำหนดโทษผู้ฝ่าฝืนไว้อย่างรุนแรง แต่ก็ไม่ค่อยได้ผล ปรากฏว่า ในระยะเวลาประมาณ ๓๐ ปีภายหลังโรคระบาดใหญ่ อัตราค่าจ้างได้ถีบตัวสูงขึ้นกว่าเดิมถึงร้อยละ ๕๐ ทำให้ฐานะการครองชีพของชนชั้นคนงานอังกฤษสมัยนั้นดีขึ้นมาก

<u>การไถ่ถอนแรงงาน</u> (commutation) การไถ่ถอนแรงงานเป็นทางหนึ่งที่ช่วยให้ชนชั้นต่าง ๆ ในแมนเนอร์หลุดพ้นจากข้อผูกพันอันเป็นภาระหนัก สามารถประกอบอาชีพได้โดยอิสระเสรี กล่าวคือ เมื่อชาวนาสะสมเงินจากการขายข้าวสาลี หรือพืชผลส่วนที่เหลืออย่างอื่นได้พอเพียงแล้ว ก็ขอไถ่ถอนแรงงานต่อขุนนางเพื่อให้หลุดพ้นจากข้อผูกพันทั้งปวงที่แมนเนอร์กำหนดไว้ และขุนนางแมนเนอร์ก็จะได้ใช้เงินนั้น จ้างแรงงานเสรีแทน

ความจริง การไถ่ถอนแรงงานนี้ได้ดำเนินมาแล้วเป็นเวลานานก่อนสมัยโรคระบาดใหญ่ แต่ยังไม่แพร่หลาย เจ้าของแมนเนอร์ยอมให้เฉพาะเมื่อพิจารณาเห็นว่าตนจะได้รับประโยชน์เท่านั้น ในชั้นแรกการไถ่ถอนจำกัดอยู่ในชนชั้นคอตตาร์แล้วจึงค่อยๆ แพร่หลายไปยังชนชั้นวิเลน แต่การไถ่ถอนคงดำเนินไปอย่างเชื่องช้าทั้งนี้เพราะเหตุผลหลายประการ กล่าวคือ ก่อน ค.ศ. ๑๓๕๐ มีการใช้เงินหมุนเวียนน้อย ชนชั้นต่าง ๆ

ไม่สามารถหาเงินมาใช้ในการไถถอนได้ สำหรับเจ้าของแมนเนอร์ แม้การใช้แรงงานจ้างจะมีผลดีกว่าแรงงานเกณฑ์ก็ตาม แต่ว่าตราบใดที่ขุนนางทำการเพาะปลูกในที่ส่วนตัวเพียงเพื่อเลี้ยงชีพเท่านั้นแล้ว การที่จะยินยอมให้ไถถอนแรงงานเกณฑ์และใช้แรงงานจ้างแทนย่อมไม่คุ้มค่า การไถถอนแรงงานจะให้ประโยชน์แก่ขุนนางแมนเนอร์โดยแท้จริงก็ต่อเมื่อมีการผลิตเพื่อตลาด ในสมัยก่อนโรคระบาดใหญ่ ช่องโอกาสเพื่อส่งผลผลิตไปจำหน่ายในตลาดมีน้อย ทั้งเมืองส่วนใหญ่ในสมัยนั้นก็มีลักษณะเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่เท่านั้น นอกจากนี้อาชีพในด้านเกษตรและอุตสาหกรรมก็ยังมิได้แยกต่างหากจากกันเท่าใดนัก โดยประชาชนส่วนใหญ่ยังคงประกอบอาชีพทั้งสองประเภทไปพร้อมกันอยู่

ภายหลังโรคระบาดใหญ่ ภาวะใหม่ได้ค่อย ๆ อุบัติขึ้น ปริมาณเงินที่ใช้หมุนเวียนในตลาดเพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันสินค้าขนแกะอังกฤษในตลาดทวีปยุโรปก็กำลังรุ่งเรืองและในศตวรรษที่ ๑๕ อุตสาหกรรมทอผ้าภายในประเทศก็ก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว ทำให้มีวิธีการแบ่งงาน (specialization) ในอาชีพต่าง ๆ มากขึ้นและทำให้ชาวเมืองต้องอาศัยอาหารจากชนบทมากขึ้น เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ ได้ช่วยกระตุ้นให้มีการเกษตรแบบนายทุน (capitalistic farming) เพื่อส่งผลผลิตไปจำหน่ายในตลาดและทำให้มีการไถถอนแรงงานเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ การขาดแคลนแรงงานได้บังคับให้เจ้าของแมนเนอร์พยายามหาทางดึงดูดแรงงานจากแหล่งอื่น แล้วการแข่งขันเพื่อแรงงานระหว่างขุนนางแมนเนอร์ก็เกิดขึ้น ทำให้อัตราค่าจ้างถีบตัวสูงตามไปด้วย ดังนั้น มูลเหตุจูงใจที่จะเร่งเร้าให้ชนชั้นต่าง ๆ ในแมนเนอร์ละทิ้งถิ่นฐานไปสู่ตลาดแรงงานเสรี จึงมีมาก ขุนนางแมนเนอร์ผู้ใดที่ต้องการจะรักษาแรงงานดั้งเดิมของตนไว้ก็จำต้องผ่อนผันให้มีการไถถอนแรงงานเพื่อให้ชนชั้นต่าง ๆ ในแมนเนอร์เป็นอิสระและคงประกอบอาชีพอยู่ในที่เดิมต่อไป

เมื่ออัตราค่าจ้างถีบตัวสูงขึ้น และได้มีการตรากฎหมายควบคุมแต่ก็ไม่ได้ผล มาตรการขั้นต่อไปของชนชั้นขุนนางก็คือหันกลับไปใช้วิธีการบังคับใช้แรงงานอีกเพราะ

ตามกฎหมาย ขุนนางแมนเนอร์ยังมีสิทธิที่จะกระทำได้เช่นแต่ก่อน การที่เจ้าของแมนเนอร์ยอมรับเงินค่าไถ่ถอนแรงงานจากชนชั้นที่อยู่ใต้อำนาจ ก็ด้วยความสมัครใจหรือเห็นว่าตนได้รับประโยชน์ มิใช่สิทธิที่มีเหนือชนชั้นเหล่านั้นถูกยกเลิกโดยกฎหมายหรือโดยเหตุอย่างอื่นแต่ประการใด การที่ขุนนางกลับไปใช้วิธีเก่าเช่นนั้น ได้ก่อให้เกิดความไม่พอใจแก่ชนชั้นวิเลนเป็นอันมาก และชนชั้นนี้ก็มีทางดิ้นรนต่อสู้เพื่อปิบบังคับขุนนางหลายทาง ประการแรกชนชั้นวิเลนอาจหลบหนีไปรับจ้างในแมนเนอร์อื่นในภาวะขาดแคลนแรงงานเช่นนั้น แมนเนอร์อื่นย่อมพร้อมที่จะต้อนรับแรงงานใหม่และให้เข้าถือครองที่ดินเพื่อทำประโยชน์ โดยไม่มีเงื่อนไขผูกมัดเข้มงวดดังแต่ก่อน วิธีการที่รุนแรงที่สุดก็คือ ชนชั้นวิเลนไม่ยอมเชื่อฟังคำสั่งของเจ้าของแมนเนอร์ หรือผู้แทนและร่วมมือกันถอนแรงงานของตน จากเจ้าของแมนเนอร์อย่างเด็ดขาด กรณีเช่นนี้มีปรากฏอยู่เสมอ แม้ขุนนางจะมีกฎหมายและรัฐบาลเป็นเครื่องมือสนับสนุนอยู่เบื้องหลังก็ตาม แต่สภาวะเศรษฐกิจในสมัยนั้นทำให้ชนชั้นวิเลนอยู่ในฐานะได้เปรียบมาก ขุนนางแมนเนอร์ส่วนมากจึงไม่มีทางเลือกอย่างอื่น นอกจากยินยอมตามข้อเรียกร้องของชนชั้นวิเลน

ในประเทศอังกฤษไม่ว่าสมัยใด มักจะมีนักปราชญ์ หรือนักคิดที่คอยศึกษาสภาวะความเป็นอยู่ของบ้านเมือง และคอยคัดค้านขัดขวางการกระทำของชนชั้นปกครองที่ดำเนินการก่อความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนทั่วไปนั้น อยู่เสมอ บุคคลประเภทนี้เป็นผู้นำของประชาชน และคอยชี้แนะให้ประชาชนมองเห็นข้อบกพร่อง หรือความชั่วความเสื่อมโทรมของสังคมแต่ละสมัย และช่วยกันหาทางปลดเปลื้องความเดือดร้อน ที่ประชาชนส่วนใหญ่ต้องได้รับเพราะความชั่วของบุคคลส่วนน้อย ในยุคกลางก็เช่นเดียวกัน มีนักคิดจำนวนไม่น้อยที่ได้ชี้ให้ประชาชนอังกฤษสมัยนั้นเห็นว่า เมื่อคนเราเกิดมามีลักษณะไม่แตกต่างกันนัก ทำไมจึงต้องมีชนชั้นวิเลนและชนชั้นขุนนางโดยฝ่ายหนึ่งคอยขูดรีด เอารัดเอาเปรียบอีกฝ่ายหนึ่งเล่า ทำไมฝ่ายหนึ่งจึงมีคฤหาสน์โอ่โถงใหญ่โตโดยไม่ต้องลงทุนลงแรงมาก อีกฝ่ายหนึ่งต้องทำงานให้โดยกรำแดดกรำฝนอาบเหงื่อต่างน้ำและได้รับ

ผลประโยชน์ตอบแทนน้อยที่สุด อะไรเล่าที่เป็นสาเหตุแห่งความบกพร่องพิการของสังคม เมื่อแนวความคิดเช่นนี้แพร่หลายขึ้น ประกอบกับความเดือดร้อนของชนชั้นวิเลนที่มีอยู่ในขณะนั้น ชนวนแห่งความยุ่งยากซึ่งร้อนระอุอยู่แล้ว ก็ถูกจุดระเบิดขึ้น

<u>การก่อการจลาจลของชาวนา</u> (Peasants Revolt) การจลาจลใหญ่ที่เกิดขึ้นในปี ๑๓๘๑ เป็นการแสดงให้เห็นความไม่พึงพอใจของประชาชนทั่วไปในการกระทำของรัฐบาลอังกฤษและชนชั้นเจ้าของที่ดินในสมัยนั้น และเป็นการแสดงให้เห็นว่าความอดทนของราษฎรที่มีต่อการกระทำอันมิชอบของรัฐบาลหรือของชนบางชั้นย่อมมีขอบเขตเหมือนกัน เมื่อไม่มีทางอื่นที่จะเลือกเพื่อขจัดความเดือดร้อนได้ก็มีทางเดียวคือ การใช้กำลังบังคับ ผู้ก่อการจลาจลคราวนี้ส่วนมากเป็นชาวนา แต่เมื่อการจลาจลอุบัติขึ้น ชาวเมืองก็เข้าร่วมด้วย มูลเหตุบางอย่างแห่งความไม่สงบข้างต้นผสมกับความเบื่อหน่ายที่ชาวอังกฤษต้องแบกภาระ ในการทำสงครามกับฝรั่งเศสเกือบตลอดศตวรรษ ความไม่เชื่อถือในรัฐบาล การเก็บภาษีรัชชูปการรวมทั้งการยุยงส่งเสริมของนักคิดสมัยนั้น ต่างก็เป็นสาเหตุช่วยให้การจลาจลระเบิดขึ้น ในที่สุด ชนทุกชั้นที่ได้รับความเดือดร้อนก็กระโจนเข้าร่วมจลาจล ชาวเมืองทำการต่อต้านพระซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินมีอำนาจเหนือเมืองและไม่ยอมให้สิทธิเสรีภาพแก่ชาวเมือง พวกช่างฝีมือเข้าทำการเข่นฆ่าชนต่างด้าวที่ทำการแข่งขันแย่งอาชีพตน แทบจะกล่าวได้ว่า การจลาจลได้กระจายไปทั่วประเทศและที่รุนแรงที่สุดก็คือในมณฑลใกล้เคียงกรุงลอนดอนโดยพวกจลาจลส่งกำลังเข้ายึดกรุงลอนดอนได้ และในที่สุดรัฐบาลอังกฤษก็ยอมจำนนต่อคำเรียกร้องของฝ่ายก่อการจลาจลคือให้อิสรภาพแก่ชนชั้นวิเลนโดยเด็ดขาดและให้นิรโทษกรรมแก่ผู้ก่อการจลาจลคราวนี้ แต่รัฐบาลอังกฤษมิได้ปฏิบัติตามข้อตกลงนั้น เมื่อพวกจลาจลแยกย้ายกันกลับภูมิลำเนาแล้ว ก็เข้าทำการจับกุมบุคคลชั้นหัวหน้ามาลงโทษและที่ถูกประหารชีวิตก็มี

การจลาจลที่กล่าวมาแล้ว เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการต่อสู้ระหว่างชนชั้นวิเลนกับชนชั้นปกครอง แม้จะสงบเหลวและทำให้ขุนนางแมนเนอร์ทำการเข่นฆ่าชาวนาผู้อาศัยที่ดินของตนมากขึ้นก็ตาม แต่ก็เป็นเพียงชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น การดิ้นรน

ต่อสู้ของชาวนาอังกฤษยังคงดำเนินอยู่ตลอดมา และสภาวะเศรษฐกิจในสมัยนั้นทำให้ชาวนาอยู่ในฐานะได้เปรียบดังกล่าวแล้ว ในที่สุด ขุนนางแมนเนอร์ก็ต้องยอมโอนอ่อนผ่อนตามการเรียกร้องของชาวนา และการใช้อำนาจเกณฑ์แรงงานก็ค่อย ๆ เลิกล้มไป พอถึงประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๕ ชนชั้นวิเลนส่วนมากก็ได้รับสิทธิถือครองที่ดินโดยเพียงชำระค่าเช่าให้แก่เจ้าของที่ดินเป็นรายปีเท่านั้น การถือครองที่ดินประเภทนี้เรียกว่า "Copyhold" ความเป็นชนชั้นวิเลนนี้ แม้จะไม่มีกฎหมายตราออกมาให้ยกเลิกก็ตาม เมื่อสภาวะเศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป สภาพชนชั้นนี้ก็เปลี่ยนแปลงและสูญสิ้นไปเอง ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการไถถอนแรงงานโดยตรง โดยการหลบหนี หรือขุนนางผู้มีอำนาจไม่ใช้สิทธิที่ตนมีเหนือชนชั้นนี้ ปรากฏว่า ในศตวรรษที่ ๑๖ ประชาชนชาวอังกฤษที่มีฐานะเป็นชนชั้นวิเลนคงมีเพียงประมาณร้อยละ ๑ เท่านั้น และพอถึงศตวรรษที่ ๑๗ ชนชั้นนี้ก็สูญสลายไปโดยสิ้นเชิง

<u>การเปลี่ยนแปลงวิธีการเพาะปลูกของเจ้าที่ดิน</u> การเกษตรในที่ส่วนตัวของเจ้าของแมนเนอร์ ได้รุ่งเรืองเต็มที่เรื่อยมาจนกระทั่งถึงระยะต้นศตวรรษที่ ๑๔ ในสมัยต่อมาได้มีเหตุการณ์หลายอย่างเกิดขึ้น เช่น โรคระบาดใหญ่ การขาดแคลนแรงงาน ค่าจ้างสูง การเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบอบเศรษฐกิจการเงิน ดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ขุนนางแมนเนอร์จำต้องยกเลิกทำการเกษตรในที่ส่วนตัวของตนที่เคยกระทำมาแต่ดั้งเดิมและให้มีการเช่าที่ดินแทน ความจริง ประเพณีการให้เช่าที่ดินส่วนตัวของขุนนางนี้เคยกระทำกันมาก่อนสมัยโรคระบาดใหญ่แล้ว แต่ยังไม่แพร่หลาย พอถึงศตวรรษที่ ๑๕ แทบจะกล่าวได้ว่า การปฏิบัติเช่นนั้นเป็นที่นิยมกันทั่วไป แต่ในระยะแรก เนื่องจากผู้เช่ายังมีทุนน้อย จึงจำเป็นต้องแบ่งที่ดินให้เช่าออกเป็นรายย่อย และเจ้าของแมนเนอร์เป็นผู้จัดหาทุนให้ เช่น เครื่องมือและพันธุ์พืชที่จำเป็น ซึ่งผู้เช่าจะต้องชำระราคาเพื่อการนี้ทั้งหมด ค่าเช่าอาจชำระเป็นเงินหรือสิ่งของ เมื่อเวลาล่วงเลยไป ผู้เช่ามีฐานะการเงินดีขึ้น ก็จัดหาทุนมาดำเนินการเอง และขนาดที่ดินที่ได้รับก็เพิ่มขึ้นตามลำดับ พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๖ ก็ปรากฏโดยแพร่หลายว่า ไม่มีการแบ่งที่ดิน

ให้เช่าอย่างเช่นสมัยก่อน แต่ให้ผู้เช่าคนเดียวเช่าที่ดินส่วนตัวของเจ้าของแมนเนอร์ไปหมดทั้งผืน ดังนั้น ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของระบอบแมนเนอร์คือ การแบ่งที่ดินในแมนเนอร์ออกเป็นที่ส่วนตัวของขุนนางแมนเนอร์ไว้ส่วนหนึ่งกับอีกส่วนหนึ่งให้ชาวนาถือครองทำมาหากินนั้น ได้เสื่อมสูญไป และเจ้าของที่ดินในสมัยหลังนี้ จึงมิได้ดำเนินการเกษตรโดยตนเอง คงทำหน้าที่รับเงินค่าเช่าเท่านั้น การถือครองที่ดินประเภทนี้เรียกว่า "Leasehold"

<u>การกั้นรั้ว</u> (Enclosure) ดังได้กล่าวมาแล้ว วิธีการเพาะปลูกแบบนาโล่งนั้น มีข้อเสียหลายอย่างและทางที่จะปรับปรุงให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นก็คือ การกั้นรั้ว คำว่า "การกั้นรั้ว"นี้ ตามตัวอักษรย่อมหมายความถึงการทำรั้วต้นไม้ หรือกำแพงล้อมรอบ ที่ดินแปลงใดแปลงหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ตามความหมายอย่างกว้างหมายถึงการกั้นรั้วโดยวิธีรวมที่ดินให้เป็นกลุ่มก้อนแทนระบบนาโล่งที่ปล่อยให้ที่ดินเป็นแปลง ๆ กระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งเอกชนแต่ละคนทำนาโดยเอกเทศ และเลิกวิธีการแบบทำนารวมกันดังสมัยก่อน

ในยุคกลาง การกั้นรั้วได้ดำเนินอยู่แล้วเป็นเวลานาน แต่ยังไม่แพร่หลายและเป็นไปอย่างเชื่องช้า จนกระทั่งภายหลังสมัยโรคระบาดใหญ่จึงมีการกั้นรั้วมากขึ้น การกั้นรั้วในสมัยนั้นมุ่งหนักไปในด้านการเลี้ยงแกะเพราะขนแกะอังกฤษมีราคาดีกว่าข้าวสาลี อย่างไรก็ตาม ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๔ การกั้นรั้วยังคงจำกัดอยู่เฉพาะที่ดินส่วนตัวของตัวขุนนางเท่านั้น แต่พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๕ ได้เริ่มมีการกั้นรั้วที่ว่างเปล่าขึ้นเป็นจำนวนมาก และพอถึงกลางศตวรรษนี้ชาวนาได้เริ่มร้องทุกข์เพราะความเดือดร้อนอันเกิดจากการกั้นรั้ว ทั้งนี้เนื่องจากการกั้นรั้วเพื่อเลี้ยงสัตว์ต้องการแรงงานน้อยกว่า การกั้นรั้วเพื่อการเพาะปลูก ชาวนาผู้ถูกไล่ที่หรือถูกตัดสิทธิในการทำมาหากินในที่ว่างเปล่า เมื่อไม่มีที่อาศัยประกอบอาชีพก็อพยพละทิ้งชนบทเข้าไปหางานทำในเมืองและก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมอันเป็นภาระหนักแก่รัฐบาลอังกฤษในสมัยต่อมา

ในศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ การกั้นรั้วแบบรวมที่ดินแปลงเล็กแปลงน้อยเข้าด้วยกันนั้นได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างหนึ่งขึ้นคือ ที่ดินเริ่มหลุดจากมือชาวนาที่ยากจนไปสู่ชาวนาที่มั่งมี เป็นการแสดงให้เห็นความแตกต่างในฐานะทางเศรษฐกิจระหว่างชาวนาด้วยกันปรากฏเด่นชัดขึ้นซึ่งไม่เคยมีมาก่อน กล่าวคือ ในสมัยก่อนโรคระบาดใหญ่นั้น ความแตกต่างดังกล่าว เป็นเรื่องความเหลื่อมล้ำระหว่างชนต่างชั้นยิ่งกว่าชนชั้นเดียวกัน และในศตวรรษที่ ๑๕ นี่เอง ชนชั้นกลางในชนบท คือ ชาวนาผู้มั่งคั่งซึ่งเรียกกันว่า ชนชั้นโยแมน (yeoman class) ก็อุบัติขึ้นในประเทศอังกฤษอย่างแพร่หลาย

๓. การเปลี่ยนแปลงในบางประเทศบนภาคพื้นทวีปยุโรป

การเปลี่ยนแปลงชีวิตในชนบทของชาวอังกฤษที่กล่าวมาแล้ว เป็นเพียงตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่า มีปัจจัยอะไรบางซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความเสื่อมและการสลายตัวของระบอบแมนเนอร์ในยุคกลาง แต่ก็มิได้หมายความว่า การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ดำเนินไปเป็นแบบเดียวกันและพร้อมกันตลอดทั่วทวีปยุโรปหรือแม้ในประเทศเดียวกัน ขนาดของการเปลี่ยนแปลงก็ดี ความเร็วหรือความช้าของการเปลี่ยนแปลงก็ดีย่อมแตกต่างกันเป็นแห่ง ๆ ไป เช่น ในประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสได้ดำเนินไปอย่างเชื่องช้า ส่วนประเทศเบลเยี่ยม ฮอลันดาและอิตาลีในสมัยเดียวกัน ความเจริญรุ่งเรืองในทางเศรษฐกิจได้รุดหน้าไปเร็วกว่า ดังนี้เป็นต้น อนึ่ง ลักษณะของระบอบเศรษฐกิจยุคกลางบางประการ เช่น ระบบนาโล่ง ทุ่งหญ้าสาธารณะและที่รกร้างว่างเปล่าอันกว้างขวางที่ยังมิได้กั้นรั้ว ระบบนาสองทุ่งหรือสามทุ่ง ตลอดจนอำนาจบางประการของขุนนางหรือชนชั้นเจ้าของที่ดิน ยังคงกระเส็นกระสายตกทอดมาจนกระทั่งถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ทั้ง ๆ ที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงทุกด้านอย่างมากมายตลอดเวลามาก่อนแล้วหลายศตวรรษ

ประเทศฝรั่งเศส เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอังกฤษในด้านการปกครอง พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสมีอำนาจเหนือชนชั้นขุนนางน้อยกว่า จึงทำให้ขุนนางฝรั่งเศสมีอิทธิพลและรายได้ดีกว่าขุนนางแมนเนอร์อังกฤษ อย่างไรก็ตาม ขุนนางแมนเนอร์ฝรั่งเศสไม่ค่อยมีความสนใจในการดำเนินการเกษตรในที่ดินแมนเนอร์หรือที่ดินส่วนตัวเท่าใดนัก แต่มุ่งหนักไปในทางให้ชาวนาเช่าไปโดยขุนนางเป็นผู้คอยเก็บค่าเช่าและแสวงหารายได้จากค่าธรรมเนียมและภาษีอากรต่าง ๆ ดังนั้น เมื่อเราหันมาพิจารณาการจัดระเบียบของระบอบแมนเนอร์ฝรั่งเศสแล้ว จะเห็นว่ามุ่งหนักไปในทางปกครองยิ่งกว่าที่จะแสวงหาประโยชน์ทางเศรษฐกิจซึ่งต่างกับประเทศอังกฤษ จึงทำให้การดำเนินการเกษตรเพื่อการค้า และการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับวิธีการเกษตรในที่ส่วนตัวของขุนนางในทั้งสองประเทศแตกต่างกันไปด้วย

ในประเทศอังกฤษ ทั้งขุนนางแมนเนอร์และชาวนาต่างก็หุ่มเหกำลังทำการเกษตรเพื่อส่งผลผลิตไปจำหน่ายตลาด ตรงกันข้าม ในประเทศฝรั่งเศสคงมีเฉพาะแต่ชาวนาเท่านั้นที่เอาใจใส่สนใจในเรื่องนี้ ดังนั้น ชาวนาฝรั่งเศสจึงมีความกระตือรือร้นในการแสวงหาเงินมาซื้อที่ดินและอิสรภาพยิ่งกว่าชาวนาอังกฤษ และที่ดินส่วนตัวของขุนนางฝรั่งเศส จึงถูกแบ่งแยกและตกไปอยู่ในการถือครองของชาวนาเร็วขึ้น ตลอดจนทำให้หมู่บ้านฝรั่งเศส ซึ่งแต่ก่อนเคยเป็นแหล่งแรงงานหรือกำลังพลของแมนเนอร์กลายเป็นแหล่งที่มาของค่าเช่าแทน สำหรับชนชั้นวิเลนนั้น การไถ่ถอนแรงงานได้ดำเนินไปตลอดสมัยเช่นเดียวกับประเทศอังกฤษ และการดิ้นรนต่อสู้ก็มีลักษณะทำนองเดียวกัน กล่าวคือ หากขุนนางไม่ยินยอมให้ไถ่ถอนแรงงาน ชนชั้นวิเลนฝรั่งเศสก็ใช้วิธีหลบหนีไปยังเมืองอื่น หรือหมู่บ้านอื่นซึ่งกำลังพัฒนาอยู่ในดินแดนที่ห่างไกล ในที่สุด เมื่อขุนนางฝรั่งเศสไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ก็ยอมโอนอ่อนผ่อนตาม โดยให้ชาวนาได้รับสิทธิถือครองที่ดินทางมรดกตามเงื่อนไขที่กำหนดไว้ ชาวนาหมดข้อผูกพันตามประเพณีแมนเนอร์แต่ต้องชำระค่าเช่าเป็นประจำปี เรียกว่า"ซ็อง" (cens) และชาวนาก็มีฐานะเป็นเพียงผู้เช่า เรียกว่า "ซ็องซิเอร์" (cencier) อย่างไรก็ตาม ชาวนาฝรั่งเศสยังต้องมี

หน้าที่ชำระค่าธรรมเนียมอื่น ๆ อีกมากมายหลายอย่าง และตกอยู่ในฐานะดังกล่าวเรื่อยมาจนกระทั่งเกิดการปฏิวัติใหญ่ขึ้นในปี ๑๗๘๙ ภาระต่าง ๆ ที่ชาวนาฝรั่งเศสต้องรับตกทอดมานั้น จึงถูกเลิกล้มไป

เมื่อที่ดินส่วนตัวของขุนนางฝรั่งเศสตกไปอยู่ในมือของชาวนาและขุนนางกลายเป็นผู้รับค่าเช่า (rentier) เช่นนั้น การดำรงชีวิตของขุนนางฝรั่งเศสจึงเปลี่ยนแปลงไป จากสมัยก่อนมากกล่าวคือ ชีวิตที่เคยอาศัยผลผลิตและแรงงานจากแมนเนอร์ได้กลายเป็นชีวิตที่ต้องอาศัยรายได้ที่มาจากค่าเช่า ขึ้นอยู่กับอำนาจการซื้อของค่าเช่าและสิ่งของบางอย่างที่รับแทนค่าเช่าหรือค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ที่เรียกเก็บจากชาวนา ซึ่งทั้งหมดนี้โดยปกติก็มักจะไม่เพียงพอแก่การเลี้ยงตนและครอบครัว อนึ่งเนื่องจากค่าเช่าได้กำหนดไว้เป็นจำนวนตายตัว หากระดับราคาลดต่ำลง ฐานะของขุนนางแมนเนอร์ฝรั่งเศสก็อยู่ในระดับดีพอสมควร เพราะอำนาจการซื้อของเงินค่าเช่าสูงขึ้น แต่ถ้าระดับราคาถีบตัวสูงขึ้น ค่าเช่าอันเป็นรายได้ประจำมิได้สูงขึ้นตามทำให้ซื้อของได้น้อย ฐานะทางเศรษฐกิจของขุนนางก็ทรุดหนักลง ในทวีปยุโรปนับแต่ประมาณ ค.ศ.๑๑๕๐ เรื่อยมาเป็นเวลากว่า ๒ ศตวรรษระดับราคาได้ถีบสูงขึ้นตลอดสมัยและเข้าใจว่า สูงขึ้นถึงเท่าตัว ผู้ที่ได้รับประโยชน์ในสมัยนั้นก็คือ ชาวนา ส่วนชนชั้นขุนนางตกอยู่ในฐานะลำบาก

พอถึงประมาณปี ๑๓๕๐ ขณะที่ระดับราคามีลักษณะโน้มไปในทางลดต่ำลงความยุ่งยากด้านอื่นก็อุบัติขึ้น คือ โรคระบาดใหญ่ (Black Death) ดังได้กล่าวมาแล้วซึ่งก่อความเสียหายแก่ชีวิต และเศรษฐกิจของชาวฝรั่งเศสสมัยนั้นอย่างมากมาย และสงครามร้อยปีที่ทำการสู้รบขับเคี่ยวกับอังกฤษ ก็นำความหายนะมาสู่ประเทศฝรั่งเศสไม่น้อยเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ในสมัยนั้นก็มีการลดมูลค่าเงินตรา (devaluations of currency) กันหลายครั้งหลายหน เหล่านี้ ล้วนทำให้ขุนนางแมนเนอร์ฝรั่งเศสต้องสูญเสียแหล่งที่มาแห่งอำนาจและเกียรติภูมิของตนเองยิ่งขึ้นยิ่งกว่านั้น พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสยังได้ลิดรอนอำนาจบางอย่างของขุนนางลงอีก

เช่น โอนอำนาจการศาลยุติธรรมของแมนเนอร์ซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญของขุนนางนั้นไปสู่ศาลหลวง จึงพอสรุปได้ว่า ขุนนางฝรั่งเศสยุคกลางต้องประสบความยุ่งยากทางเศรษฐกิจเป็นอย่างยิ่ง และในที่สุดจำต้องจำหน่ายจ่ายโอนที่ดินบางส่วนของตนให้แก่ชาวเมืองเพื่อประทังชีวิตต่อไป แม้กระทั่งคฤหาสน์แมนเนอร์ของขุนนาง ซึ่งสมัยก่อนเป็นที่เชิดหน้าชูตา กลับถูกชาวบ้านพูดเย้ยหยันว่า เป็นคฤหาสน์ที่น่าเวทนา

ประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา การเปลี่ยนแปลงของชีวิตในชนบทของประเทศทั้งสองเป็นไปอย่างรวดเร็ว เพราะสาเหตุหลายประการในด้านภูมิศาสตร์ ประเทศทั้งสองตั้งอยู่ริมฝั่งทะเล มีแม่น้ำสำคัญหลายสายไหลผ่าน จึงเป็นจุดรวมของสายการค้า ทางบกจากภาคตะวันออกและภาคใต้ และเป็นศูนย์กลางของสายการค้าทางทะเลจากหมู่เกาะอังกฤษ ประเทศฝรั่งเศสและประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวียด้วย ในสมัยจักรวรรดิโรมันผลผลิตของประเทศทั้งสอง เช่น ขนแกะ หนังสัตว์ ผลผลิตประเภทนม หมูแฮมและห่านส่งไปจำหน่ายในท้องถิ่นห่างไกลจนกระทั่งถึงกรุงโรม แหล่งสินแร่ในภาคตะวันออกของเบลเยี่ยม ได้ทำให้โรงงานเหล็กและทองแดงมีความสำคัญมาก ในด้านสิ่งทอ ประเทศทั้งสองเป็นศูนย์กลางการทอผ้าที่เจริญรุ่งเรืองโดยอาศัยวัตถุดิบขนแกะและป่านลินินทั้งจากภายในประเทศและประเทศอังกฤษ ประชาชนที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ตามชายทะเลประกอบอาชีพทางการประมง หรือทำการค้าขายกับประเทศในภาคทะเลเหนือ ในระยะต้นยุคกลาง แม้ประเทศทั้งสองจะถูกรุกรานจากข้าศึกภายนอกก่อให้เกิดความเสียหายทั้งในทางการค้า และการผลิตต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็กลับฟื้นฟูและรุ่งเรืองขึ้นใหม่อีกตามลำดับ ทั้งประชาชนก็เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกันและปรากฏว่า ระหว่างสมัยศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ มีประชาชนในประเทศเบลเยี่ยมประมาณครึ่งหนึ่งที่อาศัยอยู่ในเมือง ดังนั้น จึงเกิดปัญหาเรื่องอาหารและวัตถุดิบขึ้นเพราะลำพังการเกษตรภายในประเทศย่อมไม่อาจผลิตได้เพียงพอ

ประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาเป็นประเทศที่มีพื้นที่จำนวนไม่น้อยที่อยู่ต่ำกว่าระดับน้ำทะเล จึงได้รวมเรียกว่าประเทศที่ลุ่ม (Low Countries) และจำเป็นต้องดำเนินวิธีการพิเศษเพื่อป้องกันน้ำท่วมและหาทางฟื้นฟูที่ดินให้เหมาะแก่การเกษตร ผู้ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินสมัยนั้นได้แก่ วัด พระบิช็อบและชนชั้นขุนนาง ที่ดินของบุคคลดังกล่าวมักจะมีลักษณะเป็นที่ดินผืนใหญ่ (large estate) และชาวนาผู้อาศัยก็มีหลายประเภทเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้ว แต่สำหรับชนชั้นที่มิใช่เสรีชนหรือที่เป็นกึ่งทาสหรือไพร่ (serfs) นั้น ได้เริ่มเปลี่ยนฐานะมาตั้งแต่สมัยแรก ๆ กล่าวคือ หน้าที่ที่ให้บริการแรงงานเปล่าหรือให้สิ่งของแก่เจ้าของที่ดินซึ่งดำเนินมาแต่ก่อนนั้น ได้เปลี่ยนเป็นชำระเงินแทน

เมื่อพลเมืองเพิ่มขึ้น อุปสงค์หรือความต้องการในด้านผลผลิตเกษตรย่อมเพิ่มขึ้น และทำให้ราคาถีบตัวสูงขึ้นตามด้วย ในสภาวะเช่นนี้ ผู้ได้รับประโยชน์ ได้แก่ ชาวนาผู้ผลิตพืชผลส่งตลาด แต่เจ้าของที่ดินต้องประสบความยุ่งยากในทางเศรษฐกิจ เพราะรายได้จากค่าเช่ามีจำนวนจำกัดและตายตัวและอำนาจการซื้อลดลง เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวชนชั้นเจ้าของที่ดินจำเป็นต้องดำเนินวิธีการบางอย่าง ประการแรก เจ้าของที่ดินทำการปลดปล่อยชนชั้นกึ่งทาสให้หลุดพ้นจากข้อผูกพันต่าง ๆ ตามประเพณี แล้วให้บุคคลเหล่านั้นเช่าที่ดินในระยะสั้น หากการทำนาได้ผลดี เมื่อมีการต่ออายุสัญญาเช่าก็อาจขึ้นอัตราค่าเช่าได้ อีกวิธีหนึ่ง เจ้าของที่ดินทำการบุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าป่าไม้และที่ลุ่มในอาณาบริเวณภายใต้กรรมสิทธิ์ของตน เพื่อขยายที่ดินเพื่อการเกษตรเพิ่มขึ้น แล้วให้ชาวนาเช่าต่อไป

เจ้าของที่ดินใช้วิธีการดังกล่าวทั้งสองอย่าง วิธีแรกได้ช่วยทำให้ระบอบกึ่งทาสหรือระบอบแมนเนอร์เสื่อมสลายไปแต่ในระยะแรกแห่งยุคกลางและระบอบการเช่าที่ดินได้เข้ามาแทนที่ สำหรับวิธีที่สอง ทำให้ประชาชนทั้งสองประเทศต้องมีความมานะอดทนในการดิ้นรนต่อสู้กับภัยธรรมชาติ ทั้งก็จำเป็นต้องทุ่มเททุนทรัพย์และแรงงานจำนวนไม่น้อย ในการต่อสู้กับภัยดังกล่าวนั้นด้วย ผู้ริเริ่มในการนี้เป็นคนแรกคือ เคานต์

แห่งฟลานเดอร์ส ซึ่งนับแต่ปี ๑๐๕๐ เป็นต้นมา ชุนนางผู้นี้ได้ระดมกำลังชาวนาทำการต่อสู้กับอุทกภัยตามริมฝั่งทะเล และต่อจากนั้น ก็มีเจ้าของที่ดินอื่น ๆ เจริญรอยตามเรื่อยมา ถึงกระนั้นก็ตาม อุทกภัยก็ยังเป็นภัยที่ร้ายแรงสำหรับประชาชนในประเทศทั้งสองตลอดมาอีกหลายร้อยปี

เมื่อประสบความหายนะจากภัยธรรมชาติบ่อย ๆ ชาวเบลเยี่ยมและฮอลันดาจำนวนไม่น้อยที่อพยพหลบภัยไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในดินแดนอื่น เช่น ประเทศอังกฤษและเยอรมนี สำหรับผู้ที่อยู่ข้างหลัง ก็ดำเนินการต่อสู้ต่อไป จึงทำให้ประชาชนในประเทศทั้งสองนี้มีความชำนิชำนาญเป็นพิเศษในการทำเขื่อนกั้นน้ำทะเล และการฟื้นฟูที่ดินลุ่ม ในกรณีที่เจ้าของที่ดินขาดแคลนเงินทุน ก็มักจะทำการกู้ยืมจากชาวเมืองที่เป็นพ่อค้าผู้มั่งคั่ง หรือในบางกรณี พ่อค้าก็ทำการซื้อที่ดินนั้นเลย และโดยวิธีดังกล่าว ในไม่ช้าที่ดินส่วนมากก็ตกอยู่ในกำมือของชาวเมืองผู้มั่งคั่งและบุคคลเหล่านี้ได้ทุ่มเททุนรอนจำนวนมากสร้างเขื่อน และกำแพงกั้นน้ำทะเล ทำคลองระบายน้ำ และสร้างเครื่องสูบน้ำโดยใช้กังหัน สำหรับที่ดินที่ฟื้นฟูจากน้ำทะเลนั้น ในระยะแรก ๆ ใช้เป็นที่เลี้ยงแกะและทำฟาร์มเลี้ยงห่าน ต่อมาเมื่อที่ดินมีคุณภาพดีขึ้นก็เปลี่ยนเป็นทุ่งหญ้าและที่เพาะปลูกพืชผล โดยที่อากาศในแถบนี้ชื้นและดินดี จึงเหมาะแก่การเพาะปลูกหญ้าเลี้ยงสัตว์ได้เป็นจำนวนมาก ดังนั้น ชาวนาจึงได้รับปุ๋ยจากมูลสัตว์เพียงพอแก่การเพาะปลูกโดยมิต้องพักที่ดินแปลงหนึ่งไว้เป็นการสิ้นเปลืองเวลาดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน ปัญหาการขาดแคลนอาหารสัตว์ ก็ไม่มีและชาวนาสามารถเลี้ยงสัตว์ฝูงใหญ่ไว้ได้ตลอดปี อนึ่ง วิธีการผสมพันธุ์สัตว์ด้วยความระมัดระวัง การปรับปรุงทุ่งหญ้าและวิธีการทำสวนให้ดีขึ้นรวมทั้งการเพิ่มทุนและแรงงานในที่ดินจำนวนน้อยได้ทำให้การเกษตรแบบเข้มข้น *(intensive agriculture) ของชาวเบลเยี่ยมและฮอลันดากลายเป็นการเกษตรตัวอย่างแก่ทวีปยุโรปภาคเหนือทั้งมวล

---

*การเกษตรแบบเข้มข้น หมายความว่าในที่ดินเนื้อที่จำกัด มีการเพิ่มแรงงาน และทุน เช่น ปุ๋ย รวมทั้งใช้วิชาการทางเกษตรให้ได้ผลผลิตต่อหน่วยเพิ่มขึ้น

ประเทศอิตาลี เช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ ที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์-เรเนียน ประเทศอิตาลีมีภูมิศาสตร์แตกต่างกับทวีปยุโรปภาคเหนือ โดยพื้นภูมิประเทศของอิตาลีเป็นป่า เขาและที่ราบสูงเป็นส่วนมาก ดินฟ้าอากาศก็มีเพียง ๒ ฤดู คือ ฤดูหนาวและฤดูร้อน ซึ่งเรียกกันว่า อากาศแถบเมดิเตอร์เรเนียน โดยที่ประเทศอิตาลีเป็นแหลมมีฝั่งทะเลยืดยาว หัวเมืองสำคัญจึงตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลเป็นส่วนใหญ่ และเป็นทำเลที่เหมาะแก่การติดต่อค้าขายกับดินแดนทั้งภาคตะวันตกและตะวันออกตลอดจนดินแดนภาคเหนือทวีปแอฟริกาด้วย นอกจากนี้ ดินแดนประเทศอิตาลีก็ยังเคยอยู่ใต้อำนาจมหาอาณาจักรโรมันมาก่อนเป็นเวลาอันยาวนาน ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจและสังคมในอิตาลี จึงได้ดำเนินไปอย่างรวดเร็วกว่าประเทศใดอื่นในทวีปยุโรปสมัยเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากระยะต้นศตวรรษที่ ๑๓ เมื่อชาวยุโรปภาคเหนือเดินทางไปเยือนหัวเมืองต่าง ๆ ในที่ราบลอมบาร์ดทางภาคเหนือของอิตาลี ต่างก็ตื่นเต้นและประหลาดใจที่ได้เห็นความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของหัวเมืองเหล่านั้น เช่น มีระบบคลองสับสน มีการค้าขายอัดแอกับตั้ง การเงินการคลังก้าวหน้า ช่างฝีมือมีความชำนิชำนาญในระดับสูง หัวเมืองมั่งคั่งสมบูรณ์ตั้งเรียงรายอยู่ใกล้ชิดกัน พอย่างเข้าประมาณ ค.ศ. ๑๓๐๐ ก็ปรากฏว่า ประเทศอิตาลีมีเมืองและนครใหญ่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เมืองบางแห่งเฉพาะในทางภาคเหนือเมื่อเทียบกับความเป็นอยู่ในสมัยนั้น นับว่าใหญ่โตมาก เช่น มิลานมีพลเมืองประมาณ ๑๗๕,๐๐๐ คน ฟลอเรนซ์และเวนิสมีมากกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองที่มีพลเมืองเกินกว่า ๕๐,๐๐๐ คน และที่ต่ำกว่า ๑๐,๐๐๐ คน อีกจำนวนไม่น้อย ดังนั้น เรื่องอาหารเพื่อเลี้ยงพลเมืองจึงเป็นปัญหาสำคัญมาก สำหรับหัวเมืองที่มีพลเมืองอัดแอ อาหารที่ได้จากท้องถิ่นใกล้เคียงมักจะไม่เพียงพอ เช่น เกาะเวนิสจำเป็นต้องข้ามน้ำไปแสวงหาเสบียงอาหารจากถิ่นอื่น ฟลอเรนซ์มีอาหารที่ได้จากถิ่นใกล้เคียงพอเลี้ยงพลเมืองของตนได้เพียง ๕ เดือนเท่านั้น ทั้งสองนครนี้จำเป็นต้องติดต่อหาเสบียงอาหารในถิ่นห่างไกลขนาดถึงเกาะซิซีลี ในสมัยนั้น ชาวนาในประเทศอิตาลีส่วนใหญ่ทำการผลิตเพื่อส่งผลผลิตไปจำหน่ายตลาด เฉพาะในภาคใต้และเกาะซิซีลีมีอาหารส่วนเกินมากที่สุด

สำหรับด้านกรรมสิทธิ์ในที่ดิน นับแต่ระยะต้นยุคกลางเรื่อยมา ที่ดินส่วนใหญ่ในประเทศอิตาลีตกอยู่ในกำมือของชนชั้นขุนนาง วัดและพระ ส่วนชาวนาผู้อาศัยทำหน้าที่ในด้านไถคราดเพาะปลูก เช่น ทำไร่องุ่น ไร่มะกอกในที่ส่วนตัวของเจ้าของที่ดินโดยชำระค่าธรรมเนียมเป็นตัวเงินตามที่ได้กำหนดไว้ ทั้งยังต้องส่งผลผลิตส่วนหนึ่งจำนวนระหว่าง ๑ ใน ๔ ถึง ๑ ใน ๓ ของผลผลิตที่ได้จากที่ดินที่ชาวนาถือครองอีกด้วย ขุนนางหรือเจ้าของที่ดินทำการปกครองที่ดินของตนในชนบทจากปราสาท หรือคฤหาสน์ซึ่งโดยปกติมักตั้งอยู่บนที่เนินสูงเพื่อป้องกันการโจมตีของข้าศึก ส่วนชาวนาผู้อาศัยที่ดินนั้น ตั้งบ้านเรือนเรียงรายอยู่รอบ ๆ ปราสาทหรือคฤหาสน์ โดยบางแห่งอาจสร้างกำแพงขึ้นล้อมรอบเป็นชุมชนเล็ก ๆ ที่นาหรือที่ดินเพื่อการเกษตรอยู่บริเวณรอบนอก

เมื่อการค้าเจริญรุ่งเรืองและเมืองขยายตัวกว้างขวางขึ้น ขุนนางหรือเจ้าของที่ดินตลอดจนชาวบ้านบางคนได้ฉวยโอกาสเรียกเก็บจังกอบจากสินค้าที่ผ่านที่ดินของตนทั้งทางน้ำและทางบกซึ่งเป็นการก่อภาระแก่พ่อค้าและเกิดกรณีพิพาทขึ้นเสมอ จนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ อุปสรรคอันนี้จึงได้ถูกขจัดหมดสิ้นไป ปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งในอิตาลีก็คือ การขาดแคลนน้ำในฤดูร้อนและน้ำท่วมในฤดูหนาว ในสมัยนั้นเจ้าของที่ดินฝ่ายศาสนาและฝ่ายเจ้าหน้าที่บ้านเมืองได้ร่วมมือกันอย่างใกล้ชิดในการสร้างเขื่อนกั้นริมฝั่งแม่น้ำ ขุดลอกท้องน้ำให้ลึก ระบายน้ำจากที่ลุ่มเพื่อฟื้นฟูที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ปรับปรุงอ่างเก็บน้ำและทางระบายน้ำเพื่อประโยชน์แก่การเพาะปลูกในฤดูร้อน นอกจากนี้ ยังได้มีการขุดคลองเชื่อมลำน้ำต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโปเพื่อช่วยให้การขนส่งผลผลิตเกษตรสะดวกและถูก บางเมืองทำการกั้นรั้วที่ดินและบุกเบิกทุ่งสาธารณะเพื่อการเพาะปลูกแบบเข้มข้น พวกพ่อค้าทำการกว้านซื้อที่ดินและลงทุนก่อนใหญ่เพื่อปรับปรุงให้ดีขึ้น

การเปลี่ยนแปลงดังที่กล่าวมาแล้วประกอบกับความต้องการที่ดินและผลผลิตจากที่ดินเพิ่มขึ้น ได้ทำให้ราคาที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ก็ยิ่งตัวขึ้นสูงด้วยและในขณะเดียวกันก็ทำให้ระบบทาสหรือไพร่ (serfdom) ในประเทศอิตาลีเสื่อมและสลายตัวตามไป

เช่นเดียวกันในภาคเหนือและภาคกลาง ที่ดินเพื่อการเกษตรมีลักษณะเป็นแปลงเล็กและต้องใช้แรงงานมาก เจ้าของที่ดิน ชาวนาผู้อาศัย หรือผู้เช่าเป็นผู้ทำการไถคราดเพาะปลูก บางกรณีเจ้าของที่ดินก็ดำเนินการเองด้วย แต่ในสมัยต่อมา มีการนิยมวิธีแบ่งปันพืชผลระหว่างชาวนากับเจ้าของที่ดินซึ่งในอิตาลีเรียกว่า "เมซซาเดรีย" (Mezzadria) และในฝรั่งเศสเรียกว่า "เมตายาช" (Métayage) โดยที่ชาวนาอิตาลีสมัยนั้นมีฐานะยากจนขาดแคลนทุนรอน จึงไม่อาจจัดหาสิ่งอื่นใดนอกจากแรงงานของตน เจ้าของที่ดินจึงรับหน้าที่หาทุนให้ เช่น เมล็ดพันธุ์พืช ไถคราดและวัวสำหรับลากเข็น รวมทั้งมอบทุ่งนาไร่องุ่นและทุ่งเลี้ยงสัตว์ให้ชาวนาเป็นผู้ดำเนินการ แล้วเจ้าของที่ดินเป็นผู้ควบคุมและกำหนดว่า จะให้ชาวนาดำเนินการเพาะปลูกอย่างไร เมื่อถึงหน้าเก็บเกี่ยว เจ้าของที่ดินก็ขอแบ่งผลผลิตที่ได้รับซึ่งมักจะเรียกร้องถึงกึ่งหนึ่งของผลผลิตทั้งหมด วิธีการดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นการเข้าหุ้นส่วนกัน ปีใดการทำนาได้ผลดีทุกฝ่ายก็ได้รับประโยชน์ แต่ถ้าเกิดนาล่มก็ร่วมรับเคราะห์กรรมด้วยกัน ในทางภาคใต้ สวนมากเป็นที่นาหรือไร่ขนาดใหญ่ซึ่งดำเนินต่อเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยจักรวรรดิโรมันจนกระทั่งสมัยปัจจุบัน

๔. การอพยพเคลื่อนไหวของประชาชนยุคกลาง

การอพยพเคลื่อนไหวของชาวยุโรปยุคกลางอาจแบ่งออกได้เป็นประเภทใหญ่ ๒ ประเภท คือ การเคลื่อนไหวของพลเมืองภายในประเทศ หรือระหว่างประเทศใกล้เคียงในยุโรปภาคตะวันตกและภาคเหนือนั้นประเภทหนึ่ง อีกประเภทหนึ่ง เป็นการอพยพจากภาคตะวันตกและภาคเหนือไปสู่ดินแดนภาคตะวันออกโดยผ่านประเทศเยอรมนีข้ามแม่น้ำวิสตุลาเข้าสู่ดินแดนริมฝั่งทะเลบอลติคภาคตะวันออกและอีกทางหนึ่งลงสู่ดินแดนในลุ่มแม่น้ำดานูบในทวีปยุโรปภาคกลาง

การอพยพเคลื่อนไหวของพลเมืองดังกล่าวมีส่วนสำคัญไม่น้อยที่ทำให้ชีวิตของชาวยุโรปในสมัยนั้นเปลี่ยนแปลงไป การอพยพได้ดำเนินมาก่อนแล้วหลายศตวรรษ

แต่ได้ชะงักลงในระหว่างศตวรรษที่ ๘-๑๐ เพราะเกิดสงครามรุกรานจากศัตรูภายนอก และความไม่สงบในทางการเมือง ตลอดจนภัยทางธรรมชาติประการอื่นดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน การอพยพได้เริ่มขึ้นอีกระหว่างศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๔ จึงได้สิ้นสุดลง เพราะที่ดินส่วนใหญ่ที่เหมาะแก่การตั้งหลักแหล่งทำมาหากินได้ร่อยหรอลง

มูลเหตุที่จูงใจที่ทำให้ประชาชนสมัยนั้นอพยพหนีมีหลายอย่าง และผู้อพยพก็มีหลายประเภท กล่าวคือ ผู้อพยพอาจเป็นพระเจ้าแผ่นดินและเจ้าครองนครผู้ต้องการขยายอาณาเขตและชนชั้นขุนนางหรือเจ้าของที่ดินผู้แสวงหาที่ดินผืนใหญ่เพิ่มเติม หรือฝ่ายศาสนาผู้ใฝ่ฝันที่จะขยายศาสนจักร และในขณะเดียวกันก็ต้องการที่ตั้งวัดเพื่อประกอบศาสนกิจและหาความสงบตลอดจนพ่อค้าผู้มุ่งหน้าหาสินค้าและลูกค้าในดินแดนใหม่ ผู้อพยพอีกพวกหนึ่งอาจเป็นชาวนาหรือเกษตรกรทั้งที่อพยพไปด้วยความสมัครใจและที่ถูกไล่ที่ อาจเป็นชนชั้นกึ่งทาสที่หลบหนีมูลนายเพื่อแสวงหาอิสรภาพ ลูกหนี้ที่หลบหนีเจ้าหนี้ ชายหนุ่มผู้หวังแสวงโชคในต่างแดนเพราะอนาคตในถิ่นเดิมไม่แจ่มใส อาชญากรผู้หลบหนีกฎหมาย ผู้ลี้ภัยสงครามกลางเมืองและสงครามระหว่างประเทศตลอดจนนักผจญภัยและผู้ไม่พอใจในความเป็นอยู่ของตนเอง

<u>การอพยพในทวีปยุโรปภาคตะวันตก</u> การอพยพในระยะเริ่มแรกนั้น พระในบางนิกายเป็นผู้นำ ซึ่งปรากฏว่า ในศตวรรษที่ ๗ พระนิกายเบนนิดิกติน(Benedictine)* ได้จับจองที่ดินสร้างวัดกระจัดกระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในดินแดนภาคตะวันออกของประเทศเยอรมนีและทางภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศสที่ติดต่อกับชายแดนของประเทศสเปน วัตถุประสงค์ในการอพยพของพระนิกายนี้มุ่งหนักไปในทางแสวงหาแหล่งสงบเพื่อบำเพ็ญ

---

*นิกายเบนนิดิกติน ตั้งขึ้นโดย เซนต์ เบนนิดิกต์ (Saint Benedict) ก่อนที่จะถึงแก่มรณภาพใน ค.ศ. ๕๔๓

ศาสนกิจยิ่งกว่าที่จะไปตั้งหมู่บ้านหรือเมือง แต่เมื่อปรากฏมีวัดขึ้นแล้วประชาชนก็อพยพตามไปตั้งหลักแหล่งในถิ่นใกล้เคียงจนกลายเป็นหมู่บ้านและเมืองในสมัยต่อมา พระอีกนิกายหนึ่ง คือนิกายซิสเตอร์เซียน (Cistercian)* ซึ่งได้อุบัติขึ้นในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๒ อันเป็นสมัยที่ดินแดนซึ่งอุดมสมบูรณ์ได้ร่อยหรอลงมากแล้ว จำเป็นต้องหันไปจับจองที่ซึ่งเป็นป่าและเนินสูงที่ห่างไกล เช่น ในหุบเขาและที่ลุ่มในภาคเหนือของประเทศอังกฤษและสกอตแลนด์ ในภาคตะวันออกของประเทศเยอรมนี นอกจากการบำเพ็ญศาสนกิจแล้ว พระนิกายนี้มีความสนใจในการเกษตรเป็นพิเศษ โดยได้ลงมือทำการเกษตรอย่างจริงจังและในขณะเดียวกันก็ประกอบอาชีพอย่างอื่นอีกหลายอย่างพร้อมกันไปด้วย เช่น ในด้านเกษตร พระนิกายนี้ดำเนินการระบายน้ำจากที่ลุ่มเพื่อฟื้นฟูที่ดิน จัดให้มีการชลประทาน ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างดินกับพืช มีความชำนาญในการเลือกพันธุ์พืชเป็นพิเศษ สอนวิธีการทำนาให้แก่ชาวนาผู้อาศัย และหาทางส่งเสริมให้ประชาชนไปตั้งหลักแหล่งในนิคมอาชีพของตนโดยเสนอที่ดินราคาถูกให้ ปรากฏว่าชั่วระยะเวลาเพียง ๕๐ ปี พระนิกายนี้สามารถตั้งนิคมอาชีพขึ้นได้กว่า ๗๐๐ แห่ง นอกจากนี้ ยังมีการขุดแร่ ผลิตเกลือ สร้างโรงโม่ ส่งเสริมการผลิตผ้าลินินและผ้าขนสัตว์ตลอดจนดำเนินการค้าอย่างกว้างขวางด้วย

ในประเทศฝรั่งเศส เยอรมนีและฮอลันดานับตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมาได้มีการส่งเสริมให้ประชาชนจากถิ่นต่าง ๆ และจากต่างประเทศให้เข้าไปตั้งหลักแหล่งในที่รกร้างว่างเปล่า โดยวิธีจัดสรรที่ดินและที่อยู่อาศัยให้ในราคาถูก ทั้งยินยอมให้ที่ดินที่ถือครองตกทอดไปยังทายาทได้ นอกจากนี้เจ้าของที่ดินยังแข่งขันกันกำหนดเงื่อนไขอื่นเพื่อดึงดูดชาวนาให้ไปตั้งหลักแหล่งในที่ดินของตนด้วย ในประเทศฝรั่งเศสพระเจ้าแผ่นดินทรงแข่งขันกับฝ่ายศาสนาโดยใช้วิธีประกาศตั้งเมืองใหม่หรือหมู่บ้านใหม่ขึ้นพร้อมกับกำหนดให้สิทธิพิเศษแก่ผู้อพยพ

---

*นิกายซิสเตอร์เซียนแยกจากนิกายเบนนิดิกตินอ้างว่า ตั้งขึ้นในประเทศฝรั่งเศส เมื่อ ค.ศ. ๑๐๙๘

ไว้เป็นหนังสือ และพอถึงประมาณระหว่างศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๓ ที่ดินว่างเปล่าในประเทศฝรั่งเศสส่วนใหญ่ก็ถูกครอบครองโดยประชาชนที่อพยพไปตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพโดยวิธีดังกล่าว สำหรับประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา ก็ได้ดำเนินการโดยวิธีเดียวกัน แต่ที่ดินมีน้อยและถูกครอบครองหมดเร็วกว่า

ในประเทศอังกฤษ ก่อนสมัยโรคระบาดใหญ่ประชาชนไม่ค่อยจะเคลื่อนไหวไปมามากนัก คนส่วนมากมักจะถูกกฎหมายและขนบธรรมเนียมประเพณีของยุคกลางบังคับให้ ดำรงชีวิตติดพันอยู่กับที่ดินและกิ่นกำเนิดของตน ถึงแม้ว่ามีผู้อยากจะอพยพไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ห่างไกลก็ไม่ค่อยจะกระทำได้ง่าย ทั้งนี้ก็เพราะชีวิตในแมนเนอร์อันมีลักษณะตัดขาดจากโลกภายนอกนั้นบังคับกีดกันไว้ สำหรับชนชั้นวิเลนก็ยากที่จะละทิ้งที่ดินไปได้โดยขุนนางเจ้าของแมนเนอร์ไม่ยินยอม ทั้งก็ไม่มีมูลเหตุจูงใจที่จะทำให้เขาละทิ้งถิ่นฐานดั้งเดิมไปที่อื่นเท่าใดนัก หากอพยพไปที่อื่นซึ่งเป็นแหล่งที่ตนไม่รู้จักเลยก็ไม่แน่ว่าจะมีฐานะดีขึ้นหรือเลวลงหรือจะมีอุปสรรคขัดขวางอยู่อย่างไรบ้าง การดำรงชีวิตอยู่ที่เดิมนั้นก็มีที่ดินถือครองสำหรับทำมาหากินอยู่เรียบร้อยแล้ว หากอพยพย้ายภูมิลำเนาไปยังแหล่งอื่นก็อาจมีทางเสียยิ่งกว่าทางได้ ส่วนชนชั้นคอตตาร์มีที่ดินน้อยและข้อผูกพันที่มีต่อขุนนางเจ้าของที่ดินก็ไม่มากนัก การอพยพไปแสวงโชคในถิ่นอื่นจึงกระทำได้ง่ายกว่าชนชั้นวิเลน ดังนั้น การอพยพไปประกอบอาชีพในต่างถิ่นจึงจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นคอตตาร์เป็นส่วนใหญ่

อย่างไรก็ตาม ประชาชนอังกฤษก็มีลักษณะอย่างเดียวกับชนชาติอื่น ย่อมมีบุคคลที่มีน้ำใจกล้าหาญเด็ดเดี่ยวชอบผจญภัยเพื่อแสวงโชคในต่างแดน ไม่ยอมจมปลักอยู่กับความเป็นอยู่ของถิ่นเกิดของตน ในสมัยนั้นแม้ระบอบแมนเนอร์จะมีประเพณีผูกมัดไว้แน่นหนาเพียงใดก็ยังมีบุคคลประเภทนี้ที่พยายามดิ้นรนเพื่อความเป็นอิสระเสรีของตนอยู่เสมอ ซึ่งก็อาจกระทำได้หลายทาง เช่น การไถถอนแรงงานดังที่ได้กล่าวมาแล้ว หรือขุนนางเมตตาปรานีผ่อนผันให้เป็นอิสระ ซึ่งโดยปกติขุนนางมักจะให้สิทธินี้แก่บุตรชายผู้มี

อายุน้อยของชนชั้นวิเลนในเมื่อแรงงานในแมนเนอร์มีเหลือเฟือ ส่วนทางอื่นซึ่งผิดกฎหมายชนชั้นวิเลนอาจหลบหนีจากแมนเนอร์และเข้าไปอาศัยหลบลี้อยู่ในเมืองประทานบัตร (chartered town)* หากขุนนางแมนเนอร์ผู้เป็นมูลนายไม่ติดตามเอาตัวคืนภายใน ๑ ปี ๑ วัน ย่อมถือว่าผู้หลบหนีได้กลายเป็นเสรีชนตราบใดที่เขายังอาศัยอยู่ภายในกำแพงเมืองนั้น ด้วยเหตุนี้ เมืองจึงเป็นแหล่งดึงดูดชาวชนบทผู้มีจิตใจชอบผจญภัยเสี่ยงโชคเพราะเมืองเปิดช่องโอกาสให้หางานทำได้ง่ายและมีทางที่จะสร้างฐานะของตนให้สูงขึ้นได้อย่างรวดเร็วด้วย

ทางสำหรับชนชั้นวิเลนอังกฤษหลบหนีอีกทางหนึ่ง ก็คือหลบหนีไปบุกเบิกตั้งหลักฐานในที่ว่างเปล่าซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ของขุนนางแมนเนอร์อื่น การกระทำเช่นนั้นแม้ตามกฎหมายจะถือว่าเป็นการบุกรุก แต่โดยปกติแล้วขุนนางเจ้าของพื้นที่มักจะไม่ขัดใจเพราะในที่สุด ตนก็มีทางที่จะเก็บค่าเช่าได้ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่ดำเนินอยู่อย่างแพร่หลายในประเทศอื่น ๆ ในทวีปยุโรปสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๒ ดังกล่าวมาแล้ว อนึ่ง ในรัชสมัยพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๑ (ค.ศ. ๑๒๗๒-๑๓๐๗) ก็มีนโยบายสร้างเมืองใหม่ในท้องที่ซึ่งไม่มีประชาชนอาศัยอยู่ และหากผู้ใดอพยพไปตั้งหลักฐานอยู่ในเมืองใหม่นี้แล้ว ก็ได้รับสิทธิแห่งพลเมืองเป็นพิเศษและกลายเป็นเสรีชนพ้นจากข้อผูกมัดทั้งปวงของแมนเนอร์

---

* เมืองประทานบัตร หมายความว่า เมืองที่พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนางหรือพระ ซึ่งมีอำนาจเหนือ ตกลงยินยอมให้ประทานบัตร (charter) แก่ประชาชนในเมืองนั้น เพื่อให้หลุดพ้นจากข้อผูกพันทั้งปวงและมีสิทธิในการปกครองท้องถิ่นและดำเนินการเศรษฐกิจโดยเสรี

เมื่อนิกายซิสเตอร์เซียนได้แพร่หลายเข้าไปยังประเทศอังกฤษ พระนิกายนี้มักจะไปตั้งวัดอยู่ตามที่ว่างเปล่าไม่มีเจ้าของแล้วทำการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ไปพร้อมด้วย วิธีการเพาะปลูกก็ดำเนินตามแบบนายทุน คือใช้แรงงานจ้าง ไม่ใช้แรงงานเกณฑ์เช่นในระบอบแมนเนอร์ ดังนั้น เขตพื้นที่ของพระนิกายนี้ จึงเป็นแหล่งสำหรับลี้ภัยของชนชั้นวิเลนอังกฤษในสมัยนั้นเช่นเดียวกัน

<u>การอพยพไปภาคตะวันออก</u> การอพยพไปสู่ภาคตะวันออกนี้มีความสำคัญเป็นพิเศษเพราะเป็นการระบายพลเมืองที่หนาแน่นจากภาคตะวันตก และในขณะเดียวกันผู้อพยพได้นำวิชาความรู้ในด้านเกษตรและด้านอื่นไปเผยแพร่แก่เผ่าชนต่าง ๆ ที่ยังล้าหลังอยู่นั้นด้วย ชาวยุโรปสมัยนั้นเมื่อพูดถึงการไปทำมาหากินในถิ่นอื่นมักจะแนะว่า "มุ่งตะวันออกชิ พ่อหนุ่ม" (Go east, young man!)

ในทวีปยุโรปภาคตะวันออกมีพลเมืองอาศัยอยู่น้อยและมีเผ่าชนต่าง ๆ กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป เช่น เผ่าสลาฟและเผ่ามักยาร์ วิธีการเกษตรของเผ่าสลาฟนั้นด้อยกว่าชาวยุโรปภาคตะวันตกมาก เช่น ไม่รู้จักวิธีใช้ไถขนาดใหญ่ที่สามารถไถนาให้ลึก ไม่รู้วิธีฟื้นฟูที่ดินลุ่มเพื่อประโยชน์ทางเกษตร จึงปรากฏว่า มีที่ดินที่เหมาะแก่การเพาะปลูกเหลืออยู่เป็นอันมาก นอกจากนี้ ชนเผ่านี้ยังใช้วิธีส่งบุตรหลายของตนไปต่างประเทศและขายตัวลงเป็นทาสเพื่อป้องกันการอัดแอยัดเยียดอีกด้วย

การอพยพไปสู่ดินแดนภาคตะวันออกนี้ ชาวเยอรมันเป็นผู้ริเริ่มและได้ดำเนินมาเป็นเวลานานแล้ว โดยพวกพ่อค้าเดินทางไปแสวงหาทาส ขี้ผึ้ง ขนสัตว์ (furs) น้ำผึ้ง และอำพัน พระได้รับนิมนต์ให้อพยพไปโดยเจ้าครองนครผู้นับถือศาสนาคริสต์ แม้ชาวสลาฟเองก็ยินดีต้อนรับชาวต่างประเทศจากภาคตะวันตกซึ่งถือว่า เป็นผู้มีความรู้ความสามารถในทางเกษตรอันจะก่อให้เกิดผลดีแก่ประเทศของตน เมื่อพระเจ้าชาร์ลมาญ (ค.ศ. ๗๔๒-๘๑๔) ทรงกรีฑาทัพไปปราบดินแดนภาคตะวันออกจนกระทั่งถึงภาคใต้ของประเทศออสเตรียปัจจุบัน และถึงลุ่มแม่น้ำเอลบีในภาคเหนือนั้น ได้มีส่วนทำให้การอพยพ

ของชาวยุโรปตะวันตกไปสู่ภาคตะวันออกดำเนินไปอย่างกว้างขวางไม่น้อย

เมื่อเจ้าครองนครเยอรมันขยายอาณาเขตของตนไปที่ใด ก็มักจะตั้งป้อมปราการขึ้นและให้ชื่อโดยคำลงท้ายว่า "burg" ซึ่งแปลว่า ป้อมปราการและในที่สุดก็กลายเป็นเมือง เช่น Brandenburg แล้วก็แบ่งดินแดนของตนออกเป็นเขต (marks) และให้อยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าเมือง (margrave) ในด้านศาสนจักรก็สร้างเป็นวัดขึ้นแล้วแบ่งเป็นเขตให้อยู่ใต้อำนาจของอาร์ชบิชอบและบิชอบลดหลั่นลงตามลำดับ ชนชั้นขุนนางต่าง ๆ ก็ได้รับที่ดินผืนใหญ่เป็นที่อยู่อาศัยและประกอบการทำมาหากิน ส่วนชนเผ่าพื้นเมืองก็กลายเป็นคริสตศาสนิกชนและตกอยู่ภายใต้อำนาจขุนนางเยอรมันและชาวเยอรมันที่อพยพไปตั้งหลักแหล่ง

สำหรับที่ดินรกร้างว่างเปล่าซึ่งจะต้องทำการหักล้างถางพงและก่อให้เกิดประโยชน์นั้น เนื่องจากชาวพื้นเมืองไม่มีความรู้ความสามารถพอ จึงจำเป็นต้องหาผู้มีความรู้จากดินแดนภาคตะวันตก ดังนั้น การแสวงหาผู้อพยพจึงเริ่มขึ้นอย่างขนานใหญ่ เจ้าของที่ดินบางคนใช้วิธีตั้งผู้จัดสรรที่ดิน (promoter or locator) เพื่อเลือกที่ดินที่เหมาะสมแบ่งแยกออกเป็นฟาร์มขนาดต่าง ๆ แล้วก็เดินทางไปยังภาคตะวันตก เพื่อแสวงหาและชักชวนประชาชนในดินแดนลุ่มแม่น้ำไรน์ หรือในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาเพื่อให้อพยพไปตั้งหลักแหล่งในภาคตะวันออก หากกิจการดำเนินไปเป็นผลสำเร็จ ผู้จัดสรรที่ดินก็ได้รับประโยชน์และสิทธิพิเศษมากมายจากเจ้าของที่ดินเป็นการตอบแทน เช่น ได้รับที่ดินผืนใหญ่ ถูกแต่งตั้งเป็นตุลาการท้องถิ่น ได้รับค่าธรรมเนียมการพิจารณาคดี ส่วนใหญ่ดำเนินกิจการโรงโม่และสิทธิอื่น ๆ สำหรับผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งก็ได้รับสิทธิพิเศษเช่นเดียวกัน อาทิ เสรีภาพในการเคลื่อนไหวไปมา ไม่มีการเกณฑ์แรงงานและได้รับสิทธิถือครองที่ดินเป็นการถาวรโดยการชำระค่าเช่าเป็นรายปี

พอถึงประมาณศตวรรษที่ ๑๓ อิทธิพลของชาวเยอรมันก็แผ่กระจายไปจนถึงลุ่มแม่น้ำวิสตุลาภาคใต้ สำหรับชาวพื้นเมืองซึ่งมีอารยธรรมด้อยกว่าก็จำต้องยอมรับวิชาการด้านต่าง ๆ จากชาวเยอรมันผู้มาใหม่ เมื่อการหักล้างถางพงขยายตัวไป หมู่บ้านตลอดจนเมืองก็อุบัติตามมาและเพิ่มจำนวนมากขึ้น เป็นการดึงดูดชักจูงให้พ่อค้าและช่างฝีมืออพยพไปตั้งหลักแหล่งมากขึ้น ในด้านการปกครองก็เจริญก้าวหน้าโดยมีธรรมนูญการปกครอง จัดระบอบการปกครองท้องถิ่นและมีประมวลกฎหมายใช้ เหล่านี้ล้วนอาศัยเลียนแบบมาจากนครสำคัญในภาคตะวันตกนั่นเอง ในที่สุด การค้าทางภาคทะเลบอลติคซึ่งเคยอยู่ภายใต้อิทธิพลของชาวสแกนดิเนเวียก็ตกมาอยู่ในมือของชาวเยอรมัน รวมทั้งผลประโยชน์อันได้รับจากงานแสดงสินค้าขนสัตว์ที่มีชื่อเสียงของรุสเซียในเมืองนอฟโกรอดนั้นด้วย

การอพยพในศตวรรษที่ ๑๓ ได้เลยเขตข้ามแม่น้ำวิสตุลาและผนวกดินแดนต่าง ๆ เข้าไว้ใต้อิทธิพลชาวเยอรมันเพิ่มเติมอีก เช่น ปรัสเซียตะวันออก ลิธัวเนีย ลัตเวีย และเอสโธเนีย การได้ดินแดนดังกล่าวนี้เป็นผลงานของกองทหารศาสนาซึ่งเรียกว่ากองทหารอัศวินติวตัน (Order of Teutonic Knights) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกองทหารสงครามครูเสดเยอรมัน ตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๑๙๑ ภายหลังที่ทำการปราบชาวอิสลามไม่สำเร็จ ได้ถอนทัพกลับมายังนครเวนิส แล้วยกกองทัพขึ้นสู่ภาคพื้นทวีปและเข้าช่วยทำการปราบกบฏตาตาร์ (Tatars) ซึ่งกำลังทำการคุกคามประเทศฮังการีอยู่ ต่อมาได้ยกกำลังเข้าไปยังประเทศโปแลนด์โดยคำเชื้อเชิญของเจ้าครองนครผู้หนึ่งเพื่อช่วยคุ้มครองป้องกันภัยจากข้าศึก แล้วกองทหารอัศวินติวตันก็มีอำนาจเพิ่มขึ้นตามลำดับ พอถึงประมาณ ค.ศ. ๑๒๘๐ อิทธิพลก็แผ่กระจายครอบเหนือดินแดนจำนวนมากมาย และได้ตั้งหมู่บ้านเพิ่มขึ้นถึง ๑,๒๐๐ แห่ง ภายหลัง ค.ศ. ๑๓๕๐ การอพยพดังกล่าวได้ชะงักลง ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากเหตุผลหลายอย่าง เช่น ในสมัยนั้นได้เกิดกาฬโรคระบาดไปทั่วทวีปยุโรปดังได้กล่าวมาแล้ว ทำให้ชาวยุโรปรวมทั้งชาวเยอรมันล้มตายลงเป็นอันมาก หาผู้อพยพไปทางภาคตะวันออกได้ยาก สวนผู้ที่ยังมีชีวิตรอดพ้นจากโรคระบาดก็พอใจที่จะตั้งหลักแหล่งอยู่ในหัวเมือง

ถิ่นเดิมของตนยิ่งกว่าที่จะอพยพไปยังแคนาดา อนึ่งในขณะเดียวกันดินแดนในภาคตะวันออกที่เหมาะแก่การทำมาหากินก็เริ่มร่อยหรอลงโดยมีชาวพื้นเมืองเข้าครอบครองทำมาหากินเพิ่มขึ้น สำหรับกองทหารอัศวินตัวตันซึ่งเคยมีอำนาจรุ่งเรืองเหนือดินแดนภาคตะวันออกมาเป็นเวลานานนั้น ก็ถูกฝ่ายตรงกันข้ามคือประเทศโปแลนด์ทำลายหมดอำนาจลงในปี ๑๔๑๐

การอพยพของชาวเยอรมันตามที่กล่าวมาแล้ว มีอิทธิพลเหนือการเปลี่ยนแปลงของชีวิตชาวยุโรปภาคตะวันออกและภาคกลางมาก กล่าวคือ ทำให้ดินแดนดังกล่าวซึ่งเดิมมีพลเมืองน้อยนั้น มีพลเมืองมากขึ้น นอกจากนี้ ผู้อพยพไปใหม่ก็นำวิทยาการทางเกษตรไปเผยแพร่ด้วย เช่น การระบายน้ำจากที่ลุ่ม การหักล้างถางพงเพื่อขยายและปรับปรุงวิธีการเกษตรให้ดีขึ้น รวมทั้งการใช้ไถขนาดใหญ่ การดำเนินตามวิธีการเพาะปลูกแบบนาสามทุ่ง การใช้ระหัดสูบน้ำ ระบบถือครองที่ดินทางมรดกด้วยการชำระค่าเช่าประจำปี การสร้างหมู่บ้านแบบจัดสรร ตลอดจนเปิดดินแดนอันกว้างใหญ่นี้ให้เข้าสู่วงการค้าของทวีปยุโรปในสมัยนั้นด้วย ความรู้ความชำนาญของชาวเยอรมันได้ช่วยทำให้ความเจริญด้านเกษตรและการทำเหมืองแร่ของชาวพื้นเมืองเขยิบขึ้นสู่ระดับสูง และผลผลิตเกษตรที่ได้รับก็มีปริมาณมากเกินความต้องการของพลเมืองภายในประเทศ ประกอบกับมีของป่าอย่างอื่นมากด้วย เช่น ไม้ซุง โปแตชและขนสัตว์ (furs) ดังนั้น ดินแดนลุ่มแม่น้ำวิสตุลาในสมัยนั้น จึงกลายเป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญแห่งหนึ่งในภาคเหนือของทวีปยุโรปโดยส่งสินค้าประเภทธัญญาหาร และไม้ซุงไปจำหน่ายยังประเทศสแกนดิเนเวีย เบลเยี่ยม ฮอลันดาและเกาะอังกฤษเป็นการเพิ่มพูนฐานะทางเศรษฐกิจให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น เหล่านี้ได้ช่วยทำให้ฐานะความเป็นอยู่ของชาวพื้นเมืองดีขึ้นด้วยเฉพาะอย่างยิ่ง ชาวชนบท และทำให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้น คือ ขุนนางชนบทซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินและมีฐานะดีในประเทศเยอรมนีเรียกชนชั้นนี้ว่า ยุงเกอร์ (Junker) และในประเทศอังกฤษเรียกว่า สไควร์ (Squire)

คำถาม

๑. การอพยพของชนเผ่าไวกิงส์ มีผลต่อเศรษฐกิจทวีปยุโรประยะต้นยุคกลางอย่างไร

๒. การแผ่อำนาจของชนเผ่าอาหรับไปยังทวีปยุโรปภาคใต้ มีผลกระทบต่อเศรษฐกิจทวีปยุโรปอย่างไร

๓. ให้กล่าวถึงฐานะทางเศรษฐกิจของจักรวรรดิโรมันภาคตะวันออกมาโดยย่อ

๔. ให้กล่าวถึงการค้าในทวีปยุโรประยะต้นยุคกลางมาโดยย่อ

๕. ระบอบศักดินาคืออะไร และมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจทวีปยุโรปยุคกลางอย่างไร ให้อธิบาย

๖. ศาสนจักรมีบทบาทเกี่ยวกับเศรษฐกิจยุคกลางอย่างไร

๗. ระบอบแมนเนอร์คืออะไร อธิบาย

๘. ให้เล่าถึงวิธีการเพาะปลูกในระบอบแมนเนอร์มาโดยย่อ

๙. "ชนชั้นวิเลนคือกระดูกสันหลังของระบอบแมนเนอร์" มีความจริงเพียงใด

๑๐. "ความสัมพันธ์ของบุคคลในยุคกลาง ขึ้นอยู่กับการผูกพันของประเพณีมิใช่ผูกพันโดยสัญญา" ท่านเข้าใจอย่างไร และมีความสัมพันธ์กับระบอบแมนเนอร์อย่างไร

๑๑. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของระบอบแมนเนอร์ในประเทศอังกฤษมาโดยย่อ

๑๒. การเปลี่ยนแปลงจากระบอบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพ ไปสู่ระบอบเศรษฐกิจการเงิน หมายความว่าอย่างไร มีผลกระทบกระเทือนต่อการเศรษฐกิจยุคกลางในทวีปยุโรปอย่างไร

๑๓. ให้กล่าวถึงสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชนชั้นวิเลนเสื่อมและสิ้นสภาพไป

๑๔. โรคระบาดใหญ่ที่อุบัติขึ้นในตอนกลางศตวรรษที่ ๑๔ มีผลกระทบกระเทือนต่อการเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษอย่างไร

๑๕. ให้กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้ชนชั้นเจ้าของที่ดินทำการควบคุมค่าจ้างในประเทศอังกฤษในสมัยปลายยุคกลาง

๑๖. ให้กล่าวถึงการไถถอนแรงงานในระบอบแมนเนอร์มาโดยย่อ

๑๗. เหตุใดชาวนาอังกฤษจึงก่อการจลาจลขึ้น ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๔

๑๘. ในสมัยปลายยุคกลาง วิธีการเพาะปลูกของชนชั้นเจ้าของที่ดินได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง

๑๙. ให้กล่าวถึงความจำเป็นในการกั้นรั้วในยุคกลางมาโดยย่อ

๒๐. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษในยุคกลางมาโดยย่อ

๒๑. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดามาโดยย่อ

๒๒. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศอิตาลีในยุคกลางมาโดยย่อ

๒๓. การอพยพเคลื่อนไหวของประชาชนในทวีปยุโรปภาคตะวันตก มีผลทางเศรษฐกิจอย่างไรบ้าง

๒๔. ให้กล่าวถึงการอพยพของประชาชนชาวยุโรปไปยังภาคตะวันออกมาโดยย่อ

บทที่ ๑๐

อุตสาหกรรมในยุคกลาง

๑. ข้อความทั่วไป

ตามที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน เราจะเห็นได้ว่า ชีวิตของชาวยุโรปยุคกลางขึ้นอยู่กับการเกษตรเป็นสำคัญดังนั้นเมื่อเราหันมาพิจารณาชีวิตด้านการค้าและอุตสาหกรรมของชาวเมืองในสมัยเดียวกัน ก็จะปรากฏว่าประชาชนที่ทำมาหากินในด้านนี้โดยเฉพาะมีจำนวนน้อยมาก ทั้งนี้ เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ทำการผลิตสินค้าบางประเภทที่จำเป็นขึ้นใช้ภายในครอบครัวเอง เช่น อาหารก็ได้จากท้องนา เสื้อผ้าก็ทอจากขนแกะ หรือป่านลินิน ตลอดจนเครื่องอุปโภคบริโภคอื่นก็ผลิตขึ้นใช้เอง อนึ่ง ดังที่เราทราบแล้วว่า เงินซึ่งเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน ในสมัยนั้นมีปริมาณน้อยแม้ชาวนาจะมีส่วนเกี่ยวพันกับการค้าอยู่บ้าง ก็คงมีเงินเหลือน้อยไม่พอที่จะเจียดไปซื้อสินค้าหัตถกรรม เพราะจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนจำกัดนั้น ชำระค่าเช่า หนี้สินและซื้อปศุสัตว์ตลอดจนเป็นค่าใช้จ่ายอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการดำเนินงานด้านเกษตรของตน หรือหากบังเอิญชาวนามีเงินสดเหลืออยู่บ้างก็คงจะเก็บสะสมไว้เพื่อใช้ในยามฉุกเฉิน เพื่อเป็นทุนสำหรับซื้อที่ดินหรือสัตว์พาหนะเพิ่มเติมยิ่งกว่าที่จะนำไปใช้ซื้อสินค้าจากบุคคลภายนอก ดังนั้น จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่การค้าและอุตสาหกรรมในยุคกลางขยายตัวเจริญรุ่งเรืองช้า

อย่างไรก็ดี ตามที่กล่าวมาแล้วมิได้หมายความว่า ชาวนาทุกคนจะสามารถผลิตสินค้าสิ่งจำเป็นแก่ชีวิตโดยตนเองเสมอไปก็หาไม่ ทั้งนี้เพราะว่า การหัตถกรรม หรืองานช่างฝีมือนั้น มิใช่ว่า ผู้ใดก็สามารถกระทำได้ แม้จะหาวัตถุดิบได้ง่าย ผู้ผลิตก็จำต้องมีความรู้ความชำนาญ หรือฝีมือพิเศษ เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตก็ต้องมีไว้พร้อม สมัยนั้นเป็นสมัยขาดแคลนโลหะ การที่จะมีเครื่องมือเพื่อผลิตสินค้าให้พร้อมทุกอย่างนั้นย่อมเป็น

การสิ้นเปลืองไม่น้อย นอกจากนี้ อาชีพบางประเภทอาจต้องใช้อุปกรณ์การผลิตบางอย่างที่ต้องลงทุนมาก เช่น พลังงานธรรมชาติแทนแรงงานมนุษย์ หรือสัตว์ เป็นต้นว่า พลังงานกระแสน้ำ หรือกระแสลมเพื่อเดินเครื่องโม่แป้ง อาจต้องใช้เชื้อเพลิงเพื่อทำความร้อนซึ่งจำเป็นต้องมีเตาและภาชนะที่จำเป็นอื่น ๆ ด้วย สิ่งดังกล่าวนี้ ช่างฝีมือ ที่ประกอบอาชีพมีความชำนาญเฉพาะอย่างเท่านั้น จึงจะสามารถทำได้ ดังนั้น แม้ชาวนาในทวีปยุโรปยุคกลางจะผลิตสินค้าบางประเภทเพื่อใช้ภายในครอบครัวเองก็ตาม ความจำเป็นที่จะต้องซื้อหาสินค้าที่มีคุณภาพสูงจากช่างฝีมือ ก็มีอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน จากหลักฐานของแมนเนอร์ต่าง ๆ ในทวีปยุโรปสมัยนั้น ก็ปรากฏว่า มีอาชีพช่างฝีมือนานาประเภทที่ดำเนินอยู่ เช่น ช่างโลหะ ช่างทอผ้า ช่างย้อมสี ช่างตัดเสื้อ ช่างไม้ ช่างอิฐ คนทำขนมปัง คนโม่แป้ง คนทำเบียร์และอื่น ๆ ส่วนประวัติของความเป็นมาของชนชั้นนี้ว่า ได้อุบัติขึ้นสมัยใด สืบเชื้อสายกันมาจากชนชั้นใดนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่ในศตวรรษที่ ๑๒ ปรากฏว่า มีชนชั้นช่างฝีมือดังกล่าวประกอบอาชีพเป็นอิสระอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ในทวีปยุโรปโดยทั่วไปแล้ว จึงมีผู้สันนิษฐานว่า ชนชั้นนี้คงจะสืบเชื้อสายมาจากชนชั้นกึ่งทาสหรือไพร่ในระบอบแมนเนอร์ที่ได้อิสรภาพดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน

ในด้านการผลิตของช่างฝีมือนั้น ก็มีลักษณะแตกต่างกันไป แล้วแต่อาชีพหรือความจำเป็นของแต่ละท้องถิ่น ช่างฝีมือบางประเภท เช่น ช่างโลหะ หรือคนโม่แป้ง มักจะดำเนินกิจการของตนประจำอยู่เป็นที่โดยลูกค้านำวัตถุดิบมาให้เอง บางประเภทก็เดินทองเที่ยวหาทำงานไปตามท้องที่ต่าง ๆ ซึ่งบางครั้งอาจต้องเดินทางไปยังท้องถิ่นที่ห่างไกลเพื่อหาลูกค้า เช่น ช่างทอผ้าเดินทางไปขอรับจ้างจากครอบครัวที่มีเส้นด้ายและเครื่องทอผ้าเตรียมพร้อมไว้แล้ว เมื่อทอผ้าเสร็จก็ไปขอรับงานจากครอบครัวอื่นหรือเดินทางไปยังหมู่บ้านอื่นต่อไป ช่างทำอานม้า หรือช่างทำรองเท้าก็แบกหามเครื่องมือและสิ่งอุปกรณ์ต่าง ๆ ของตนท่องเที่ยวรับทำงานไปตามท้องที่ต่าง ๆ เช่นเดียวกัน บุคคลเหล่านี้ไม่ต้องเสี่ยงการลงทุนซื้อหาวัตถุดิบเอง เพราะฝ่ายลูกค้าเป็นผู้เตรียมจัดหาไว้ การรับทำงานก็อาจทำตั้งแต่คฤหาสน์แมนเนอร์ลงไปจนกระทั่งถึงโรงนาของชาวนา

และช่างฝีมือเหล่านี้มักจะเดินทางไปรับงานตามรอบของตนเป็นประจำเหมือนกับพ่อค้าเร่ทั่วไป

สำหรับหมู่บ้านใหญ่ หรือในเมืองซึ่งโดยปกติมีลูกค้าจำนวนมาก การเคลื่อนไหวไปมาของช่างฝีมือมักจะอยู่ในวงแคบ หรือบางทีก็ตั้งโรงงานไว้เป็นการถาวร แต่การผลิตก็ยังคงอาศัยวัตถุดิบจากลูกค้าอยู่นั่นเอง หรือบางทีก็จัดบริการซ่อมขึ้นด้วย อย่างไรก็ตาม หากเป็นช่างฝีมือผู้กล้าเสี่ยง เขาก็อาจซื้อวัตถุดิบมาแปรสภาพให้เป็นสินค้าสำเร็จรูปตามคำสั่งของลูกค้าโดยตรง หรือทำไว้เพื่อขายให้ลูกค้าใหม่ สินค้าที่ผลิตแล้วยังไม่มีผู้ซื้อก็เก็บไว้ในร้าน หรือวางโฆษณาไว้ในที่มองเห็นได้ง่าย นอกจากนี้ เขายังอาจนำสินค้าไปจำหน่ายในตลาด ในงานแสดงสินค้า หรือเที่ยวเร่ขายตามถนน หรือตามท้องถิ่นในชนบทด้วยตนเองอีกด้วย ซึ่งย่อมหมายความว่า ช่างฝีมือในสมัยนั้นทำหน้าที่ทั้งเป็นผู้ผลิตและผู้จำหน่ายไปพร้อมกัน

การผลิตโดยช่างฝีมือดังกล่าวนี้ มีบทบาทสำคัญในชีวิตอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปเรื่อยมาจนกระทั่งถึงยุคปัจจุบัน เฉพาะอย่างยิ่ง อุตสาหกรรมประเภทที่บำบัดความต้องการภายในท้องถิ่น ซึ่งมักจะเกี่ยวกับสิ่งจำเป็นด้านการครองชีพประจำวัน เช่น อาหาร เครื่องนุ่งห่ม อาคารบ้านเรือนและเครื่องตบแต่งบ้าน เป็นต้น หน่วยการผลิตของอุตสาหกรรมประเภทนี้มีขนาดเล็ก ช่างฝีมือก็มักอาศัยแรงงานจากบุคคลภายในครอบครัวบ้าง หรืออาจรับบุคคลภายนอกเข้ามาเป็นนักเรียนเพื่อฝึกให้เป็นช่างลูกมือ จำนวน ๒-๓ คนบ้าง เงินทุนไม่จำเป็นต้องมีมากเพราะเครื่องมือและอุปกรณ์ไม่แพงทั้งไม่จำเป็นต้องซื้อวัตถุดิบเอง หรือหากต้องซื้อก็ไม่ต้องสะสมไว้มาก ส่วนลูกค้าส่วนมากเป็นผู้รู้จักคุ้นเคยกัน การผลิตวัตถุสำเร็จรูป ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บไว้มากเช่นเดียวกัน

โดยปกติ การค้าและอุตสาหกรรมย่อมดำเนินคู่เคียงกันไป ยากที่จะแยกกันได้ ในยุคกลาง สมัยศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ เป็นช่วงเวลาที่การค้าและอุตสาหกรรมเริ่มขยายตัวและรุ่งเรือง การพัฒนาที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การเพิ่มของประชากร และ

ในขณะเดียวกัน เมืองและหมู่บ้านได้เจริญเติบโตและเพิ่มจำนวนขึ้น อุตสาหกรรมจึงรวมศูนย์อยู่ตามหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ

ประชากรในทวีปยุโรปยุคกลาง ตามสถิติที่มีอยู่ปรากฏว่าใน ค.ศ. ๗๐๐ มีจำนวน ๒๗ ล้านคน พอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ เพิ่มขึ้นเป็น ๗๓ ล้านคน ต่อจากนั้นจำนวนประชากรลดลง เพราะเกิดโรคระบาดใหญ่และข้าวยากหมากแพง ทำให้ประชากรเป็นโรคขาดอาหาร โดยใน ค.ศ. ๑๓๕๐ ลดลงเหลือเพียง ๕๑ ล้านคน และ ค.ศ. ๑๔๐๐ คงเหลือ ๔๑ ล้านคน ในสมัยต่อมาประชากรค่อยเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ พอถึง ค.ศ. ๑๕๐๐ มีจำนวน ๖๙ ล้านคน และ ค.ศ. ๑๕๕๐ มีจำนวน ๗๘ ล้านคน

ในสมัยนั้น ประเทศอิตาลีเป็นดินแดนที่มีประชากรอัดแอคับคั่ง และมีหัวเมืองสำคัญมากที่สุดในทวีปยุโรป กล่าวคือ ในศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ นครเวนิส มิลาน เนเปิลส์ ฟลอเรนซ์ โรม เยนัว ปาเลอร์โม และโบโลญา ซึ่งต่างก็มีพลเมืองตั้งแต่ ๕๐,๐๐๐ คน และกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน แล้วแต่กรณี กรุงปารีสใน ค.ศ. ๑๓๒๘ มีประชากรประมาณ ๗๐,๐๐๐ - ๙๐,๐๐๐ คน กรุงลอนดอนใน ค.ศ. ๑๓๗๗ มีประมาณ ๓๕,๐๐๐ - ๕๐,๐๐๐ คน นอกจากนี้ ยังมีหัวเมืองสำคัญที่มีจำนวนประชากรมากน้อยลดหลั่นลงไปกระจัดกระจายอยู่ทั่วประเทศเบลเยี่ยม ฮอลันดา เยอรมนีและฝรั่งเศส การที่มีพลเมืองไปอาศัยอัดแอยัดเยียดกันอยู่เช่นนี้ ย่อมหมายถึงความต้องการเพิ่มขึ้นในด้านที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือและอุปกรณ์ในการประกอบอาชีพ ซึ่งย่อมนำไปสู่การขยายตัวทั้งด้านการเกษตร อุตสาหกรรมและการค้า ในขณะเดียวกัน การแบ่งงานการพัฒนาทางเทคนิคและวิธีการใหม่ในด้านการผลิต ก็ขยายตัวตามมาด้วย

ดังนั้น ในกึ่งหลังของยุคกลาง อุตสาหกรรมจึงพัฒนาก้าวหน้าที่สุด ในย่านที่มีหัวเมืองใหญ่และการค้ารุ่งเรือง เช่น ในภาคเหนือของประเทศอิตาลี ในมณฑลพลานเดอร์ส ประเทศเบลเยี่ยมและประเทศฝรั่งเศสภาคเหนือ

ในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจนับตั้งแต่สมัยโบราณ มาจนกระทั่งสมัยเมื่อไม่นานมานี้ เราจะเห็นว่า อุตสาหกรรมที่ได้รับการพัฒนามาก มักจะเกี่ยวกับการผลิตอาหาร เครื่องนุ่งห่มและอาวุธ ทั้งนี้ก็เนื่องจากความต้องการมีมากและมีอยู่ทั่วไป ทั้งกระบวนการผลิตของอุตสาหกรรมเหล่านี้ มนุษย์รู้จักคุ้นเคยและได้รับเป็นมรดกตกทอดกันเรื่อยมา โดยเฉพาะในยุคกลาง อุตสาหกรรมดังกล่าวเป็นที่รู้จักกันทั่วไป

๒. อุตสาหกรรมสิ่งทอ

อุตสาหกรรมที่ขึ้นหน้าขึ้นตาที่สุดในทวีปยุโรปยุคกลางก็คือ อุตสาหกรรมสิ่งทอ การจัดระเบียบงานอุตสาหกรรมนี้เจริญก้าวหน้าไปไกลกว่าอุตสาหกรรมประเภทอื่น ผลิตภัณฑ์ผ้าที่ผลิตขึ้นนอกจากจำหน่ายในท้องถิ่นใกล้เคียงแล้ว ยังส่งไปจำหน่ายในตลาดที่ห่างไกลด้วย การขยายตัวของอุตสาหกรรมนี้ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นพิเศษนับตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา และได้เป็นปัจจัยอันสำคัญที่ช่วยให้หัวเมืองต่าง ๆ ขยายตัว เฉพาะอย่างยิ่งในประเทศอิตาลี เบลเยี่ยมและฮอลันดา ในบรรดาอุตสาหกรรมสิ่งทอประเภทต่าง ๆ อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ เป็นอุตสาหกรรมที่สำคัญที่สุดและนักประวัติศาสตร์ก็สนใจอุตสาหกรรมนี้มากกว่าอุตสาหกรรมอื่น

ดินแดนที่มีชื่อเสียงในทางทอผ้าขนสัตว์ คือ มณฑลฟลานเดอร์ส ในประเทศเบลเยี่ยมและนครฟลอเรนซ์ในประเทศอิตาลี การทอผ้าขนสัตว์ในประเทศเบลเยี่ยมเป็นอุตสาหกรรมที่เก่าแก่มาก เพราะหาวัตถุดิบได้ง่ายเนื่องจากอยู่ใกล้ประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นแหล่งผลิตขนแกะที่สำคัญทั้งแรงงานภายในประเทศก็มีมาก สินค้าผ้าขนสัตว์จากฟลานเดอร์สมีตลาดรับไปจำหน่ายทั้งภาคเหนือและภาคใต้ทวีปยุโรป พอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ ก็ปรากฏว่า หัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลฟลานเดอร์ส ได้กลายเป็นเมืองอุตสาหกรรมเป็นจำนวนไม่น้อย

ในประเทศอิตาลี นครฟลอเรนซ์เป็นผู้นำในด้านอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ โดยในระยะแรกรับซื้อผ้าขนสัตว์ที่ยังไม่สำเร็จรูปจากแหล่งอื่น เมื่อได้นำผ้าผ่านกรรมวิธีการผลิตเพิ่มเติมเพื่อให้ได้สีและเนื้อละเอียดอ่อนตามต้องการเรียบร้อยแล้วก็นำออกจำหน่ายต่อไป ครั้นถึงศตวรรษที่ ๑๓ ชาวฟลอเรนซ์มีความรู้ความสามารถมากขึ้น จึงทำการผลิตผ้าขนสัตว์ที่มีคุณภาพสูงเอง โดยอาศัยสั่งซื้อวัตถุดิบขนแกะจากประเทศอังกฤษ สกอตแลนด์ สเปนและมณฑลเบอร์กันดีในประเทศฝรั่งเศส สำหรับประเทศอื่น เช่น ฝรั่งเศสและสเปน อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ก็เจริญรุ่งเรืองไม่น้อยเหมือนกัน

ส่วนในประเทศอังกฤษนั้น การปั่นเส้นไหมพรมและการทอผ้าขนสัตว์ได้ดำเนินมาแล้วแต่สมัยโบราณ แต่เนื้อผ้ายังมีคุณภาพต่ำและการผลิตก็มุ่งหนักไปในทางเพื่อนำไปใช้ภายในครอบครัวมากกว่าส่งไปจำหน่าย ต่อมา เนื่องจากขนแกะภายในประเทศมีปริมาณมาก และคุณภาพสูง จึงมีการส่งเสริมให้ผลิตผ้าขนสัตว์เพื่อจำหน่ายมากขึ้น พอถึงศตวรรษที่ ๑๐ ก็ปรากฏว่าการผลิตผ้าขนสัตว์ได้กลายเป็นอุตสาหกรรมสำคัญในประเทศอังกฤษและในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๑ การทอผ้าได้กระจายแพร่หลายไปเกือบทั่วประเทศและเจริญก้าวหน้ามาตามลำดับ จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๓ ประเทศอังกฤษก็สามารถผลิตผ้าขนสัตว์ส่งไปจำหน่ายต่างประเทศ อย่างไรก็ตาม ชนชั้นมั่งมีก็ยังคงนิยมสั่งผ้าขนสัตว์คุณภาพสูงจากฟลานเดอร์สอยู่เพราะผ้าขนสัตว์อังกฤษคุณภาพไม่ดีพอ อนึ่งในสมัยนั้นฐานะอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์อังกฤษก็ยังไม่มั่นคงและความสามารถของช่างทอผ้าก็ยังอยู่ในระดับต่ำ จึงไม่อาจแข่งขันกับผ้าขนสัตว์จากต่างประเทศได้ แม้รัฐบาลอังกฤษจะได้พยายามหาทางช่วยเหลือคุ้มครองก็ตาม พอจวนจะสิ้นศตวรรษที่ ๑๓ ปรากฏว่า อุตสาหกรรมนี้เริ่มเสื่อมลง และประเทศอังกฤษได้กลายเป็นผู้ผลิตขนแกะในรูปวัตถุดิบส่งไปจำหน่ายในประเทศบนภาคพื้นทวีปยิ่งกว่าอื่น ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๔ พระเจ้าเอดเวิร์ดที่ ๓ (ค.ศ.๑๓๒๗-๑๓๗๗) ทรงมองเห็นการณ์ไกลและทรงพยายามหาทางฟื้นฟูอุตสาหกรรมนี้อย่างเต็มที่ โดยหาทางส่งเสริมชักจูงช่างทอผ้าจาก

ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเฉพาะอย่างยิ่งจากเบลเยี่ยมและฮอลันดา ให้อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่งในประเทศอังกฤษด้วยวิธีกำหนดให้เอกสิทธิ์ต่าง ๆ เป็นเครื่องล่อใจ ทั้งนี้เนื่องจากสมัยก่อนศตวรรษที่ ๑๔ คนอังกฤษมีความชำนิชำนาญในอุตสาหกรรมนี้น้อยมาก การอพยพของช่างฝีมือชาวต่างประเทศเข้าไปยังประเทศอังกฤษได้มีส่วนช่วยพัฒนาอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์อังกฤษอย่างสำคัญ พอถึงศตวรรษที่ ๑๕ อุตสาหกรรมนี้ก็ตั้งรากฐานมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองไปอย่างรวดเร็ว ทำให้หัวเมืองต่าง ๆ พลอยได้รับผลแห่งความก้าวหน้านั้นด้วยในที่สุด รายได้จากการส่งขนแกะไปจำหน่ายต่างประเทศที่เคยอยู่ในอันดับแรก ก็ตกเป็นรองผ้าขนสัตว์ซึ่งทำรายได้ให้แก่ประเทศปีละมาก ๆ

อุตสาหกรรมสิ่งทออีกประเภทหนึ่ง คือ อุตสาหกรรมไหม ในสมัยโบราณอาชีพการทอผ้าไหมได้ดำเนินอยู่ในประเทศจีน เมื่อประมาณ ๓,๐๐๐ ปีก่อน ค.ศ. เป็นอาชีพที่ชาวจีนหวงแหนและปกปิดมาก โดยหาทางป้องกันมิให้อาชีพนี้รั่วไหลแพร่หลายไปสู่ต่างประเทศ แต่ก็ปรากฏว่าใน ค.ศ. ๕๕๒ ไข่ตัวไหมได้ถูกลักลอบส่งออกจากประเทศจีนไปยังดินแดนแถบฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก (Levant) และในศตวรรษที่ ๗ ได้แพร่หลายไปยังประเทศกรีก แล้วในไม่ช้าการผลิตเส้นไหม ก็กลายเป็นอุตสาหกรรมสำคัญในย่านนี้ ในสมัยต่อมาอุตสาหกรรมนี้ได้พัฒนาไปมากซึ่งจะเห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่าในศตวรรษที่ ๑๐ กรุงคอนสแต็นติโนเปิล ได้มีการวางข้อบังคับเพื่อควบคุมการดำเนินงานของพ่อค้าผ้าไหม ช่างปั่นเส้นไหมและช่างทอผ้าไหมไว้อย่างมากมาย เมื่อชาวอิสลามหรือแขกซาราเซน ยกกำลังเข้าพิชิตทวีปยุโรปภาคใต้ (ค.ศ. ๗๕๕-๑๐๓๑) ก็ได้นำความรู้ความชำนาญเกี่ยวกับการปลูกต้นหม่อน การเลี้ยงไหมและการทอผ้าไหมจากดินแดนภาคตะวันออกใกล้ ไปเผยแพร่ในประเทศสเปนและเกาะซิซีลีด้วย ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๒ อุตสาหกรรมผ้าไหมในเกาะซิซีลีก็พัฒนาและขยายแพร่หลายไปสู่ผืนแผ่นดินใหญ่ในประเทศอิตาลี และมีเมืองหลายแห่งที่กลายเป็นศูนย์กลางการผลิตผ้าไหมในสมัยนั้น เช่น เมืองลุคคา (Lucca) และเนเปิลส์ เฉพาะเมืองลุคคายังคงเป็นเมืองที่มีชื่อเสียงที่สุดในด้านนี้ในสมัยต่อมา และมีความรู้ความชำนาญพิเศษ เกี่ยวกับการผสมพันธุ์ไหมและ

เกี่ยวกับด้านขนแกะสำหรับทอผ้า นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองสำคัญอื่น ๆ อีก เช่น ฟลอเรนซ์ เยนัวและเวนิส ที่ผลิตเส้นไหมออกแข่งขันกับเส้นไหมจากภาคตะวันออก

ใน ค.ศ. ๑๒๗๒ เมืองโบโลญา (Bologna) ใช้เครื่องจักรกลในการสาวไหมเนื้อละเอียด ซึ่งเป็นวิธีการผลิตแบบใหม่ ไม่เคยปรากฏมาก่อน ต่อจากนั้น หัวเมืองอื่นในประเทศอิตาลีก็ทำการส่งเสริมให้เงินอุดหนุน รวมทั้งบังคับให้เจ้าของที่ดินปลูกต้นหม่อนเลี้ยงไหม ซึ่งทำให้อุตสาหกรรมนี้เจริญก้าวหน้ามาก โดยเฉพาะในนครเวนิสสมัยศตวรรษที่ ๑๕ ปรากฏว่ามีคนงานทำการประกอบอาชีพด้านนี้อยู่ถึง ๒๕,๐๐๐ คน

สำหรับอุตสาหกรรมผ้าลินิน แม้จะเป็นอุตสาหกรรมรองลงมาก็ตาม ก็ยังปรากฏว่า ได้ดำเนินมาแล้วตั้งแต่สมัยต้นยุคกลางโดยมีการปลูกต้นป่านลินิน (flax) กันอย่างแพร่หลายในภาคเหนือของประเทศฝรั่งเศสและเยอรมนีและผลิตภัณฑ์ผ้าลินินก็ส่งไปจำหน่ายยังตลาดที่ห่างไกลเช่นกัน

อุตสาหกรรมผ้าฝ้าย อุตสาหกรรมนี้เช่นเดียวกับอุตสาหกรรมไหม ได้เจริญแพร่หลายมาจากประเทศตะวันออก ในสมัยที่ทวีปยุโรปภาคใต้ถูกพิชิตโดยกองทัพมุสลิม ประเทศสเปนเป็นประเทศแรกที่ได้รับประโยชน์จากอุตสาหกรรมนี้ และเมืองบาร์เซโลนา (Barcelona) ได้กลายเป็นศูนย์การผลิตผ้าฝ้ายเป็นแห่งแรก พอถึงศตวรรษที่ ๑๔ อุตสาหกรรมผ้าฝ้ายก็พัฒนาแพร่หลายไปสู่หัวเมืองสำคัญในประเทศอิตาลี เช่น มิลานและเวนิส แล้วก็ขยายตัวไปสู่ภาคเหนือของทวีปยุโรป แต่เนื่องจากดินฟ้าอากาศของทวีปยุโรปไม่เอื้ออำนวยต่อการปลูกฝ้าย ต้องอาศัยวัตถุดิบจากดินแดนอื่น อุตสาหกรรมนี้จึงไม่อาจพัฒนารุ่งเรืองได้อย่างเต็มที่ จนกระทั่งได้มีการค้นพบโลกใหม่ และได้มีการปลูกฝ้ายแพร่หลายในสหรัฐอเมริกา สมัยศตวรรษที่ ๑๙ อุตสาหกรรมผ้าฝ้ายจึงพัฒนาก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว

เมื่ออุตสาหกรรมสิ่งทอขยายตัวแพร่หลาย และการผลิตรวมศูนย์อยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ สิ่งสำคัญที่ตามมาก็คือ ความเจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยี ซึ่งเป็นปัจจัยที่ช่วยให้อุตสาหกรรมนี้เจริญเติบโตขึ้น ความก้าวหน้าที่สำคัญที่สุดก็คือ การปั่นด้าย ก่อนสมัยศตวรรษที่ ๑๓ การปั่นขนแกะ ป่านลินินและฝ้าย กระทำโดยวิธีใช้มือป้อนวัตถุดิบเข้าเครื่องปั่น แล้วใช้วงล้อกรอเส้นด้ายเข้าหลอด วิธีปั่นด้ายดังกล่าวได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นเรื่อยมา จนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๔ จึงมีการใช้ขอเหวี่ยงกับวงล้อขนาดใหญ่ และคนปั่นด้ายใช้เท้าถีบหมุนวงล้อในการปั่นด้าย การประดิษฐ์ดังกล่าวมีความสำคัญต่อการปั่นด้ายมาก เพราะทำให้ภาระในการปั่นด้ายเบาลงเกือบครึ่งหนึ่ง ต่อมาในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ก็มีการแก้ไขปรับปรุงเครื่องปั่นด้ายดังกล่าว โดยสามารถกรอเส้นด้ายเข้าหลอดได้สม่ำเสมอกว่าสมัยก่อน และใช้ได้ผลเป็นที่พอใจเรื่อยมา โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๘

การเปลี่ยนแปลงกระบวนการผลิตที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การทอผ้า โดยมีการปรับปรุงกระสวยและนำเครื่องทอผ้าแบบใหม่จากภาคตะวันออกมาใช้ซึ่งสามารถทอผ้าเป็นลวดลายต่าง ๆ ได้ การเปลี่ยนแปลงลำดับต่อไป ได้แก่การฟอกผ้าโดยวิธีตี หรือทุบให้ผ้าหดตัวเพื่อทำให้ผ้าหนาและทนทาน (fulling) สมัยก่อนกระบวนการผลิตขั้นนี้ เป็นภาระหนักมากเพราะต้องใช้ไม้ตีผ้า แต่พอถึงศตวรรษที่ ๑๒ ได้มีการใช้เครื่องจักรกลและระหัด เป็นพลังขับเคลื่อนแทน ซึ่งนับว่าเป็นความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่สำคัญมาก สำหรับการย้อมผ้า ก็มีการนำสีย้อมประเภทใหม่มาใช้ สีบางอย่างเป็นผลพลอยได้จากอุตสาหกรรมแก้ว ชาวฟลอเรนซ์เป็นผู้ริเริ่มในการใช้สีย้อมที่ไม่ตก โดยเฉพาะการใช้สารส้มเพื่อผสมในการย้อมสี

๓. อุตสาหกรรมแก้ว

การทำแก้วได้มีมาแล้วแต่โบราณในดินแดนภาคตะวันออกใกล้ แต่ได้เริ่มเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยกรีกและโรมัน เฉพาะอย่างยิ่งในสมัยจักรวรรดิโรมันได้มีการพัฒนาอุตสาหกรรมแก้วเป็นพิเศษทั้งความชำนาญในการเป่าแก้วและทำแผ่นกระจกก็อยู่ในระดับสูง พอถึงประมาณศตวรรษที่ ๑๑ ก็ปรากฏว่า อุตสาหกรรมแก้วได้วางรากฐานเป็นปึกแผ่นมั่นคงในนครเวนิส ต่อมา เมื่อกรุงคอนสแตนติโนเปิลถูกกองทหารสงครามครูเสดเข้ายึดเป็นครั้งที่ ๔ ในปี ๑๒๐๔ ได้มีการกวาดต้อนช่างฝีมือจากนครหลวงแห่งนี้ไปยังนครเวนิส เป็นการช่วยส่งเสริมให้อุตสาหกรรมแก้วพัฒนาไปอย่างรวดเร็วและทำให้นครเวนิสสามารถผลิตแก้ว เพื่อสนองความต้องการได้ทั้งประเภทธรรมดาและประเภทฟุ่มเฟือยมีคุณภาพสูง เช่น ภาชนะต่าง ๆ กระจกเงา แก้วมณีและลูกปัทม์ ในสมัยนั้นอุตสาหกรรมแก้วมีความสำคัญแก่นครเวนิสมาก จนกระทั่งฝ่ายบ้านเมืองได้ยื่นมือเข้าควบคุมกิจการอย่างเข้มงวดกวดขัน โดยวิธีจัดแยกช่างฝีมือประเภทนี้ให้อาศัยอยู่ต่างหากในเกาะแห่งหนึ่งใกล้นครเวนิส หากผู้ใดหลบหนีหรือนำความลับเกี่ยวกับอุตสาหกรรมแก้วไปเผยแพร่ยังถิ่นอื่นแล้ว ก็อาจมีโทษถึงประหารชีวิต สำหรับผลตอบแทนที่ช่างฝีมือเหล่านี้ได้รับก็คือ ค่าจ้างอัตราสูงและเอกสิทธิ์ต่าง ๆ ความเจริญของอุตสาหกรรมนี้ได้ดำเนินอยู่ในนครเวนิสเป็นเวลาหลายร้อยปี และในที่สุดก็แพร่กระจายไปสู่ภาคอื่นในประเทศอิตาลีตลอดจนดินแดนส่วนอื่นในทวีปยุโรป แต่ถึงกระนั้นก็ตาม อุตสาหกรรมแก้วในนครเวนิสก็ยังคงมีชื่อเสียงโด่งดังมาจนกระทั่งสมัยปัจจุบัน

๔. อุตสาหกรรมโลหะ

ในสมัยกึ่งหลังของยุคกลาง การผลิตเครื่องมือและอาวุธได้พัฒนาไปมากเมื่อมีการใช้เครื่องจักรกล เช่น ระหัด ย่อมทำให้ความต้องการโลหะ เพื่อใช้ผลิตชิ้นส่วนต่าง ๆ เพิ่มขึ้น การพัฒนาทางเกษตรและการก่อสร้าง การสงครามที่อุบัติขึ้นตลอดสมัย

เช่น สงครามครูเสด สงครามมุสลิม และสงครามในยุโรปตะวันออก การนำดินปืนจากประเทศจีนเพื่อใช้ในการสงคราม เหล่านี้ย่อมเป็นการส่งเสริมให้เกิดความต้องการในด้านโลหะ เพื่อนำมาใช้ในการผลิตเครื่องมือและอาวุธยุทโธปกรณ์มากขึ้น

แหล่งแร่สำคัญในยุคกลางซึ่งได้แก่ ทองแดงและเหล็กนั้นมีมากในประเทศสวีเดนและเบลเยี่ยม ปรากฏว่า ในสมัยนั้นอุตสาหกรรมดังกล่าวในประเทศทั้งสองได้เจริญรุ่งเรืองกว่าถิ่นอื่น แต่กรรมวิธีการถลุงยังคงอาศัยถ่านไม้เป็นเชื้อเพลิงเรื่อยมาจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๘ อุตสาหกรรมเหล็กในประเทศสวีเดนได้เริ่มมีชื่อเสียงโด่งดังขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. ๑๓๐๐ โดยสามารถผลิตได้ทั้งเหล็กธรรมดาและเหล็กกล้าที่มีคุณภาพสูง สำหรับแร่ธาตุอย่างอื่น ก็มีกระจัดกระจายอยู่ในดินแดนต่าง ๆ ทั่วทวีปยุโรป เช่น ประเทศอังกฤษมีดีบุก ตะกั่วและถ่านหิน ประเทศสเปนมีเงินและทองคำ เป็นต้น

๕. อุตสาหกรรมกระดาษและการพิมพ์

การทำกระดาษเป็นอุตสาหกรรมเก่าแก่ ซึ่งดำเนินอยู่ในประเทศจีนตั้งแต่ ค.ศ. ๑๐๐ แล้วเจริญแพร่หลายไปสู่ประเทศตะวันตก โดยผ่านดินแดนมุสลิมในตะวันออกกลาง คือปรากฏขึ้นในกรุงแบกแดด ประเทศอิรักใน ค.ศ. ๗๙๓ ในประเทศอียิปต์ ค.ศ. ๙๐๐ ในเกาะซิซีลี ค.ศ. ๑๑๐๙ ในประเทศสเปน ค.ศ. ๑๑๕๐ และในภาคใต้ประเทศฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๑๘๙ ต่อมาได้ขยายตัวไปสู่ประเทศอิตาลีในศตวรรษที่ ๑๓ และประเทศเยอรมนีในศตวรรษที่ ๑๔ ในสมัยเริ่มแรก การทำกระดาษอาศัยเยื่อจากเศษผ้าลินิน ซึ่งแช่น้ำให้เปื่อยแล้วทุบเป็นเยื่อ ต่อมาจึงได้เปลี่ยนไปใช้ใยฝ้ายและเยื่อไม้

สำหรับการพิมพ์ นักประวัติศาสตร์เชื่อว่า คงได้รับตกทอดมาจากประเทศจีนเช่นเดียวกัน แต่เมื่อพิจารณาความแตกต่างด้านเทคนิค นักประวัติศาสตร์บางคนเชื่อว่าอุตสาหกรรมนี้น่าจะพัฒนาขึ้นโดยชาวยุโรปตะวันตก โดยมิได้อาศัยวิชาการจากประเทศจีน การพิมพ์หนังสือโดยใช้แม่พิมพ์ไม้ซึ่งมีลักษณะดีเด่นกว่าการเขียนลายมือ ได้ดำเนินมาใน

ทวีปยุโรปตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ ๑๒ และพอถึงศตวรรษที่ ๑๕ ก็เจริญแพร่หลายไปสู่ภูมิภาคต่าง ๆ ของทวีป เช่น กรุงบรัสเซลส์ เวนิสและแห่งอื่น

ในสมัยเริ่มแรก การพิมพ์หนังสือต้องแกะแม่พิมพ์เป็นหน้า ๆ ซึ่งก่อให้เกิดความยุ่งยากมากเพราะจะต้องแกะแม่พิมพ์ใหม่ทุกหน้า ต่อมาได้มีการประดิษฐ์ตัวพิมพ์ของแต่ละตัวอักษร แล้วนำไปเรียงพิมพ์ เมื่อเสร็จการพิมพ์ ก็สามารถรื้อนำตัวพิมพ์มาใช้ใหม่ได้อีก จึงทำให้อุตสาหกรรมการพิมพ์พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว พอถึง ค.ศ.๑๕๐๐ ก็ปรากฏว่า ได้มีการผลิตหนังสือออกจำหน่ายเป็นจำนวนมาก ทำให้ประชาชนทั่วไปได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนมากขึ้น จึงนับว่า การพิมพ์เป็นประดิษฐกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์

๖. อุตสาหกรรมนาฬิกา

ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่สำคัญที่สุดในยุคกลาง คือการทำนาฬิกา ทั้งนี้เนื่องจากความประณีตในด้านฝีมือ และระบบเฟืองเกียร์อันละเอียดอ่อนของการทำนาฬิกา ได้กลายเป็นพื้นฐานอันสำคัญในการพัฒนาบรรดาเครื่องจักรกลนานาชนิดในสมัยต่อมา และนับตั้งแต่ยุคทองสัมฤทธิ์เป็นต้นมา มนุษย์ทำการวัดเวลา โดยอาศัยทราย หรือน้ำไหลผ่านรูเล็กของภาชนะ และถือว่าเป็นนาฬิกาชนิดหนึ่ง ชาวมุสลิมเป็นผู้ประดิษฐ์นาฬิกาน้ำขึ้นใช้เป็นครั้งแรก และการทำนาฬิกาได้รับการแก้ไขปรับปรุงให้ดีขึ้นเรื่อยมา พอสิ้นยุคกลางก็ปรากฏว่า มีการใช้นาฬิกาเป็นเครื่องวัดเวลาโดยทั่วไปในทวีปยุโรป

๗. อุตสาหกรรมอื่น

สิ่งฟุ่มเฟือยสำคัญอย่างหนึ่งที่บริโภคในหมู่ชนชั้นสูงในยุคกลางก็คือ เหล้าองุ่น แหล่งที่ผลิตเหล้าองุ่นมากได้แก่ประเทศฝรั่งเศสภาคใต้แม่น้ำลัวร์ รวมทั้งบริเวณลุ่มแม่น้ำไรน์และแม่น้ำมอเซล สินค้าเหล้าองุ่นส่งไปจำหน่ายในประเทศอังกฤษ เบลเยี่ยมฮอลันดา

และประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวีย เฉพาะประเทศอังกฤษปรากฏว่า สั่งซื้อเหล้าองุ่น เป็นจำนวนมาก เช่น ในปี ๑๒๔๒ พระเจ้าเฮนรี่ที่ ๓ ทรงสั่งซื้อเหล้าองุ่นเป็นส่วนพระองค์ประมาณ ๓๖๐,๐๐๐ แกลลอน และในสมัยเดียวกัน ประเทศอังกฤษสั่งซื้อถึงปีละกว่า ๒,๕๐๐,๐๐๐ แกลลอน

ในด้านการประมง แหล่งจับปลาสำคัญคือ น่านน้ำทะเลเหนือ ทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันตกและทะเลดำ ปลาเป็นอาหารสำคัญสำหรับชาวยุโรปยุคกลางมาก ทั้งนี้เนื่องจากการขาดแคลนเนื้อสัตว์ประเภทอื่น เฉพาะอย่างยิ่งในฤดูหนาวซึ่งเป็นฤดูที่เนื้อเค็มที่เตรียมไว้ เริ่มร่อยหรอลงจนกระทั่งจำเป็นต้องกำหนดวันงดบริโภคเนื้อไว้เป็นระยะตลอดปี สำหรับทวีปยุโรปในภาคเหนือ ย่านที่มีปลาชุกชุมเริ่มแต่อ่าวบิสเกย์ขึ้นไปจนถึงทะเลบอลติค และแผ่กระจายไปทางภาคเหนือมหาสมุทรแอตแลนติคจนกระทั่งถึงเกาะนิวฟาวน์แลนด์ ในสมัยนั้น อุตสาหกรรมการประมงรุ่งเรืองมาก มีผู้กล่าวว่า ในศตวรรษที่ ๑๔ ระหว่างฤดูจับปลา (สิงหาคม-ตุลาคม) มีเรือจับปลาในในน่านน้ำแถบเหนือนี้คลาคล่ำเต็มไปหมดและนับเป็นจำนวนหมื่นลำ สินค้าปลาส่งไปจำหน่ายในตลาดห่างไกลจนกระทั่งถึงประเทศสเปนและอิตาลี

อุตสาหกรรมที่ควบคู่ไปกับการประมงก็คือ การทำเกลือ สินค้าประเภทนี้มีความจำเป็นแก่ชาวยุโรปในสมัยนั้น ก็เพราะต้องใช้สำหรับทำปลาเค็ม เนื้อเค็มและอาหาร เครื่องดองของเค็มประเภทอื่น ย่านที่ผลิตเกลือมากได้แก่ แถบฝั่งทะเลอ่าวบิสเกย์เพราะย่านนี้มีธาตุเกลืออุดมสมบูรณ์ทั้งอากาศอบอุ่นน้ำระเหยได้เร็ว นอกจากนี้ยังมีการผลิตเกลือในมณฑลเชสเชียร์ ประเทศอังกฤษ ย่านทะเลเอเดรียติคในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและแหล่งอื่นอีกหลายแห่ง

อุตสาหกรรมสำคัญอีกประเภทหนึ่งคือ การทำป่าไม้ ในสมัยนั้น ชาวยุโรปใช้ไม้ทำประโยชน์หลายอย่าง เช่น ต่อเรือ ก่อสร้างอาคารบ้านเรือน ทำถังเหล้าองุ่น ถังเบียร์ ถังบรรจุปลาเค็มและถังเกลือ ความต้องการเพื่อประโยชน์ดังกล่าว ประกอบ

กับในสมัยนั้นมีการบุกเบิกหักล้างถางพงเพื่อการทำมาหากินเพิ่มขึ้น ได้ทำให้ป่าไม้ในทวีปยุโรปถูกทำลายร่อยหรอลงมาก คงเหลืออยู่เฉพาะในประเทศนอรเวย์และดินแดนแถบทะเลบอลติคเท่านั้น ทำให้มูลค่าของไม้ถีบตัวสูงขึ้น

อุตสาหกรรมที่รุ่งเรืองอีกประเภทหนึ่ง ในสมัยถึงหลังยุคกลาง คือ การก่อสร้าง สมัยนั้นเป็นสมัยที่มีการก่อสร้างอาคารที่อยู่อาศัยอย่างขนานใหญ่ บรรดาอนุสาวรีย์ที่แสดงถึงฝีมือด้านสถาปัตยกรรม อันมีชื่อเสียงโด่งดังและดึงดูดผู้ชมทั่วโลกก็อุบัติขึ้นในสมัยเดียวกัน ทำให้วิทยาการด้านสถาปัตยกรรมและศิลปะในการทำสิ่งประดับอาคารใหญ่ การสกัดหิน การก่ออิฐปูน การช่างไม้และการแกะสลักเจริญก้าวหน้าตามมาด้วย

๔. อิทธิพลของสงครามครูเสด

สงครามศาสนาซึ่งเรียกกันว่า สงครามครูเสด (Crusade) เป็นสงครามขับเคี่ยวระหว่างคริสตศาสนิกชนกับอิสลามิกชน ได้ดำเนินอยู่เป็นตอน ๆ รวมหลายครั้งนับตั้งแต่ ค.ศ. ๑๐๙๕ จนถึง ค.ศ. ๑๓๖๗ ในระยะเวลากว่า ๒๐๐ ปีนี้ การติดต่อระหว่างทวีปยุโรปและภาคตะวันออกใกล้ทั้งในทางทหารและการค้า จึงเป็นไปโดยใกล้ชิดตลอดสมัย

ทวีปยุโรปสมัยนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับภาคตะวันออกแล้ว นับว่าด้อยพัฒนามาก ดังนั้น เมื่อทหารชาวยุโรปไปประสบพบเห็นความเจริญรุ่งเรืองในภาคตะวันออกใกล้ เช่นที่อยู่อาศัย อาหารการกิน เครื่องแต่งกายและสิ่งฟุ่มเฟือยอื่น ๆ ก็พากันตื่นเต้นหลงใหล บางคนถึงกับตั้งหลักแหล่งอยู่ในดินแดนใหม่ไม่ยอมกลับประเทศภูมิลำเนาเดิม ส่วนพวกที่เดินทางกลับก็นำสินค้านานาชนิดติดตัวกลับไปด้วย ตลอดสมัยสงครามอันยืดเยื้อนี้ได้ทำให้ชาวยุโรปเปลี่ยนรสนิยมและวิถีทางแห่งชีวิตในด้านการค้าอุตสาหกรรมและด้านอื่น ๆ มาก ความนิยมในสินค้าแปลก ๆ และสิ่งฟุ่มเฟือยจากต่างแดนซึ่งตนไม่สามารถ

ผลิตได้ ได้ช่วยกระตุ้นให้ช่างฝีมือชาวตะวันตกพยายามหาทางผลิตสินค้าประเภทเดียวกันขึ้น แรงกระตุ้นดังกล่าวจะมีมากน้อยเพียงใด เป็นการยากที่จะทราบได้แน่นอน แต่ก็เป็นที่เห็นได้ชัดว่า ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ อุตสาหกรรมและวิธีการผลิตดั้งเดิมของชาวยุโรปได้รับการปรับปรุงเจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก ทั้งอุตสาหกรรมเก่าและใหม่ เฉพาะอย่างยิ่งประเภทฟุ่มเฟือยดังกล่าวมาแล้ว สำหรับอุตสาหกรรมเหล็ก ปรากฏว่า สงครามครูเสดมีส่วนสำคัญในการช่วยให้อุตสาหกรรมนี้รุ่งเรืองขึ้น โดยเฉพาะการผลิตเกราะเหล็กและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ พอถึงศตวรรษที่ ๑๔ ก็สามารถซื้อสิ่งเหล่านี้ที่มีคุณภาพสูงได้ทั่วไปตามนครใหญ่ในทวีปยุโรป

ในด้านเครื่องใช้สอยตบแต่งภายในบ้านและเครื่องนุ่งห่ม การติดต่อกับภาคตะวันออกตลอดสมัยสงครามครูเสดได้ทำให้ชาวยุโรปทั้งฝ่ายศาสนาและฆราวาส มีความปรารถนาที่จะได้ผลิตภัณฑ์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว เช่น ผลิตภัณฑ์ที่ทำด้วยไม้ โลหะ หิน ด้ายและหนังฟอก จึงทำให้ประเทศในทวีปยุโรป เช่น เบลเยี่ยม ฮอลันดา ฝรั่งเศส อิตาลี และนครเยอรมัน สร้างและพัฒนากำลังช่างฝีมือขึ้นและต่างก็หาทางพัฒนาอุตสาหกรรมประเภทฟุ่มเฟือยของตนอย่างเต็มที่ จนกระทั่งอุตสาหกรรมต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว อาทิ มณฑลฟลานเดอร์สมีชื่อในทางผลิตผ้าชั้นดีและพรมที่มีลาดลายสวยงาม นครลุคคาและฟลอเรนซ์ในอิตาลีมีชื่อในทางทำผ้าแพร ผ้ายกดอก ผ้าดิ้นทอง และสิ่งฟุ่มเฟือยอย่างอื่น กรุงปารีสได้วางรากฐานอุตสาหกรรมประเภทนี้จนมีชื่อเสียงโด่งดังและได้รับสมญาว่า เป็นโรงงานสินค้าฟุ่มเฟือยแห่งทวีปยุโรป โดยมีความชำนาญพิเศษในการผลิตสินค้าประณีตต่าง ๆ เช่น เครื่องตบแต่งบ้าน เกราะนักรบที่มีลวดลายพรมชั้นเยี่ยมและเครื่องเพชรพลอยที่วิจิตรงดงาม ในสมัยนั้นประเทศฝรั่งเศสเป็นประเทศที่ส่งทหารไปสงครามครูเสดมากที่สุด ดังนั้น อิทธิพลจากภาคตะวันออกจึงมีเหนือประชาชนชาตินี้ยิ่งกว่าชาติใดอื่น ในด้านการเปลี่ยนแปลงมาตรฐานการครองชีพ เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มตลอดจนเครื่องตบแต่งภายในบ้าน ในอาคารบ้านช่อง นอกจากนี้ อิทธิพลดังกล่าวยังได้ช่วยให้วิธีการปรุงอาหารในครัวเรือนชาวฝรั่งเศสก้าวหน้าโดยมีตำรับการทำกับข้าวนานาประเภทเพิ่มขึ้นอีกมากมาย

บทที่ ๑๑
การค้ายุคกลาง

๑. ข้อความทั่วไป

การค้ายุคกลางอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ระยะ ตามสภาวะเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในสมัยนั้นคือ ระยะแรกระหว่างศตวรรษที่ ๕ ถึงที่ ๑๐ และระยะที่ ๒ นับจากศตวรรษที่ ๑๑ จนสิ้นยุค

ระยะแรก เป็นระยะที่มีกิจกรรมทางการค้าน้อยมาก ถือว่าเป็นช่วงเวลาที่เศรษฐกิจในทวีปยุโรป อยู่ในสภาพชะงักงัน ทั้งนี้ นักประวัติศาสตร์หลายคนคิดว่าเนื่องจากสาเหตุการค้าเสื่อมโทรม ซึ่งตามความจริง หาใช่มีสาเหตุแต่เพียงอย่างเดียวไม่ตรงกันข้าม มีปัจจัยหลายอย่างที่สะสมพอกพูนขึ้นในสมัยนั้น ที่ทำให้เศรษฐกิจไม่ก้าวหน้า สิ่งที่ชี้แสดงให้เห็นถึงภาวะทรุดโทรมทางเศรษฐกิจ ในระยะต้นยุคกลางก็คือ ถนนที่สร้างไว้ในสมัยจักรวรรดิโรมัน ชำรุดทรุดโทรมไม่มีการบำรุงซ่อมแซม หัวเมืองต่าง ๆ อยู่ในสภาพเสื่อมทรุด และจากหลักฐานทางโบราณคดี ก็ปรากฏว่าในช่วงต้นยุคกลาง ไม่มีโบราณวัตถุเกี่ยวกับสินค้า หรือเหรียญกษาปณ์ ที่แสดงให้เห็นว่ามีการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันอย่างแพรหลายแต่อย่างใด

ความจริงสาเหตุแห่งความเสื่อมโทรมได้มีมาแล้ว ตั้งแต่ปลายสมัยจักรวรรดิโรมันคือ ในค.ศ.๔๗๖ ซึ่งเป็นปีสิ้นสุดของรัชสมัยจักรพรรดิโรมันองค์สุดท้าย การค้าในจักรวรรดิโรมันได้ทรุดโทรมลงอย่างหนัก เพราะการผลิตสินค้าเพื่อส่งออก ไม่อาจชดเชยสินค้าเข้าได้เพียงพอ ความไม่สงบเรียบร้อยภายใน ทำให้การขนส่งลำเลียงสินค้าภายในจักรวรรดิ ดำเนินไปด้วยความยากลำบาก ระบบภาษีอากรและการคลังสมัยนั้น ทำให้ประชาชนต้องแบกภาระอย่างหนัก โลหะมีค่าที่จักรวรรดิโรมันสะสมไว้จากการค้าและการสงคราม ถูกระบายออกนอกประเทศในการซื้อสินค้าประเภทอาหาร จึงไม่มีเหลือพอ

ที่จะใช้สนับสนุนการผลิตเหรียญกษาปณ์ ออกใช้หมุนเวียนได้ พ่อค้าต่างประเทศ เช่น พ่อค้าชีเรีย ซึ่งเคยติดต่อค้าขายกับกรุงโรม ก็ลดน้อยลงตามลำดับ และเลิกกิจการค้ากับกรุงโรมโดยสิ้นเชิง การเสื่อมของกรุงโรมในฐานะเป็นตลาดสำคัญ ได้มีผลกระทบอย่างหนักต่อสภาวะเศรษฐกิจในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและสเปนด้วย

สาเหตุแห่งความเสื่อมอีกอย่างหนึ่งก็คือ ในสมัยปลายจักรวรรดิโรมันและช่วงต้นของยุคกลาง ระหว่างศตวรรษที่ ๓ - ๖ ได้มีการอพยพอย่างขนานใหญ่ของชนเผ่าต่าง ๆ จากดินแดนแห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่งตลอดสมัย เช่น ในศตวรรษที่ ๓ ชนเผ่าฟรังก์ (Franks) ยกทัพข้ามแม่น้ำไรน์และเข้าปล้นดินแดนต่าง ๆ จนกระทั่งถึงประเทศสเปน ชนเผ่าฮัน (Huns) เข้ารุกรานประเทศฝรั่งเศสและอิตาลีในตอนกลางศตวรรษที่ ๕ แล้วอพยพต่อไปสู่ยุโรปตะวันออก และในสมัยเดียวกันชนเผ่าจุท (Jutes) เผ่าแองเกิล (Angles) และเผ่าแซ็กซอน (Saxons) จากดินแดนเยอรมันภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้เข้ารุกรานประเทศอังกฤษ การรุกรานดังกล่าวย่อมมีผลกระทบกระเทือนต่อระบบการปกครองและการค้า ของดินแดนต่าง ๆ ในยุโรปตะวันตกอย่างไม่มีปัญหา

นอกจากนี้ เมื่อศาสนาอิสลามอุบัติขึ้นในศตวรรษที่ ๖ และด้วยแรงศรัทธาในศาสนากองทัพมุสลิมจากตะวันออกกลาง ได้เข้ารุกรานและครอบครองดินแดนภาคใต้ทวีปยุโรป เพื่อทำการเผยแพร่ศาสนา ซึ่งเริ่มแต่ศตวรรษที่ ๗ - ๘ โดยเข้ายึดหมู่เกาะต่าง ๆ ในทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เช่น คอร์ซิกา ซาร์ดิเนีย และหัวเมืองท่าเรือหลายแห่งในภาคใต้ประเทศอิตาลี รวมทั้งสเปนและแอฟริกาเหนือด้วย และเข้าบุกโจมตีกรุงโรมในปี ๘๔๖ ปล้นเมืองปิซาในปี ๙๓๕ และ ๑๐๐๔ เข้าทำลายเมืองบาร์เซโลนาในประเทศสเปน เมื่อปี ๙๔๕ เหตุการณ์เหล่านี้เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้เศรษฐกิจทวีปยุโรปตะวันตกเสื่อม

ต่อมา ชีวิตเศรษฐกิจของทวีปยุโรปตะวันตกก็ถูกรุกรานซ้ำเติมอีก คือ โดยเผ่าฮังการีในศตวรรษที่ ๑๐ และโดยเผ่านอร์มันในศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ ซึ่งทำให้การค้าระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับดินแดนย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ซึ่งทรุดโทรมอยู่แล้ว

เสื่อมหนักลงอีก หัวเมืองที่เคยรุ่งเรืองเพราะได้อาศัยการค้ากับดินแดนย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เสื่อมโทรมและส่งผลกระทบไปยังเศรษฐกิจภายในทวีปด้วย สิ่งที่แสดงให้เห็นความเสื่อมทางการค้าในสมัยนั้น ก็คือไม่ปรากฏหลักฐานเอกสารที่บันทึกเหตุการณ์ของพ่อค้า ที่ทำการค้าเดินทางไปมาระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ และตามหัวเมืองศูนย์การค้าก็ไม่มีเหรียญกษาปณ์อาหรับปรากฏอยู่เลย งานแสดงสินค้าในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศ เสื่อมและลดฐานะลงเป็นตลาดเพื่อจำหน่ายสินค้าภายในท้องถิ่นเท่านั้น คงเหลือเฉพาะเมืองเซนต์เดอนิส ชานนครปารีส ที่ยังคงเป็นแหล่งดึงดูดพ่อค้าจากต่างแดน

ในที่สุดเมื่อการค้าเสื่อมโทรมลง ระบอบแมนเนอร์ก็พัฒนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น และมีผลกระทบต่ออุตสาหกรรมทวีปยุโรปสมัยนั้นมาก กล่าวคือ เมื่อโอกาสในการส่งผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมส่วนเกินไปยังตลาดที่ห่างไกลลดลง ประกอบกับแมนเนอร์มีความต้องการสินค้าประเภทนี้น้อย เพราะเศรษฐกิจในแมนเนอร์เป็นแบบเลี้ยงตนเองและขึ้นอยู่กับผลิตผลเกษตรเป็นส่วนใหญ่ ยอมเป็นธรรมดาอยู่เองที่อุตสาหกรรมทวีปยุโรปยุคนั้น ต้องชะงักงันเพราะมีตลาดจำกัด และอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยนั้นทวีปยุโรปมิได้ทำการผลิตสินค้าหัตถกรรมประเภทใดเลย เพื่อส่งไปจำหน่ายในดินแดนย่านตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และเศรษฐกิจทวีปยุโรปก็กลายเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเองตลอดสมัย ดังนั้น การที่เทคนิคด้านอุตสาหกรรมในระยะต้นยุคกลางมีการเปลี่ยนแปลงน้อย จึงไม่เป็นสิ่งแปลกประหลาดแต่อย่างใด และการประดิษฐ์สิ่งใหม่ที่สำคัญ มาอุบัติขึ้นในกึ่งหลังของยุคคือภายหลังศตวรรษที่ ๑๑

การที่ชีวิตเศรษฐกิจไปรวมศูนย์อยู่ในแมนเนอร์ ย่อมก่อให้เกิดผลกระทบต่อการใช้เงินต่อการสินเชื่อและต่อทัศนคติเกี่ยวกับการสะสมโภคทรัพย์เป็นธรรมดา กล่าวคือ เมื่อกิจกรรมทางเศรษฐกิจจำกัดแคบอยู่เฉพาะในแมนเนอร์ คุณสมบัติของเงินในฐานะเป็นแหล่งสะสมโภคทรัพย์ (store of wealth) ก็หมดความสำคัญ* และเงินคงทำหน้าที่เป็นเพียงสื่อกลางการแลกเปลี่ยน สำหรับชาวนาใช้ซื้อขายสินค้าบางอย่างที่จำเป็นเท่านั้น แม้ขุนนางแมนเนอร์เองก็มิได้ทำการเก็บสะสมเงินแต่อย่างใด เมื่อมีความจำเป็นรีบด่วน เช่น เวลาเกิดศึกสงครามหรือข้าวยากหมากแพง ก็หันไปใช้วิธีกู้ยืมแทน

---

*หลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่าการใช้เงินเสื่อมลงก็คือ การประกาศใช้ระบบเหรียญกษาปณ์ (coinage system) ในรัชสมัยพระเจ้าชาร์ลมาญ (ค.ศ. ๗๔๒-๘๑๔) เพราะพอถึงศตวรรษที่ ๙ เหรียญทองคำ (gold solidus) ของจักรวรรดิโรมัน ซึ่งใช้หมุนเวียนต่อเนื่องกันมานั้น หาได้ยาก จำเป็นต้องสร้างเหรียญกษาปณ์ใหม่ขึ้นโดยใช้โลหะเงินแทน เพราะทองคำมีราคาแพง ระบบเงินตราใหม่กำหนดเป็นปอนด์ (livre, libra) ชิลลิง (sous, solidi) และเพนนี (deniers, denarii) โดยมีมูลค่า ๒๐ ชิลลิงต่อ ๑ ปอนด์ ๑๒ เพนนีต่อ ๑ ชิลลิง ระบบเงินตรานี้ได้ใช้บังคับในดินแดนทุกแห่งที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของพระเจ้าชาร์ลมาญ และดำเนินอยู่ในประเทศส่วนมากเรื่อยมาจนกระทั่ง สมัยปฏิวัติใหญ่ฝรั่งเศสและสมัยนโปเลียนจึงมีการยกเลิก เฉพาะประเทศอังกฤษเพิ่งเลิกระบบนี้เมื่อ ค.ศ. ๑๙๗๑ สำหรับการผลิตเหรียญกษาปณ์นั้น เมื่อเกิดการปั่นป่วนทางการเมืองขึ้น ในสมัยต่อมาพระเจ้าแผ่นดินในประเทศต่าง ๆ อำนาจลดลง บรรดาขุนนางเจ้าครองนครในระบอบศักดินา และฝ่ายคริสตจักร จึงทำหน้าที่ผลิตเหรียญแทน

ในด้านสินเชื่อ เมื่อสภาวะเศรษฐกิจทรุดโทรม การใช้บริการด้านนี้ก็เสื่อมตาม และชาวยุโรปสมัยนั้นก็ไม่เห็นดีเห็นชอบกับวิธีการใช้สินเชื่อด้วย หากขุนนางแมนเนอร์มีความจำเป็นทางการเงิน ก็มักจะทำการกู้ยืมจากคริสตจักรและวัดวาอาราม ซึ่งได้สะสมเงินทองและของมีค่าไว้เป็นจำนวนมาก และชดใช้คืนจากรายได้ที่ได้รับในแมนเนอร์ อย่างไรก็ตาม การกู้ยืมเงินในสมัยนั้น ก็มุ่งต่อการบริโภคยิ่งกว่าการลงทุน จึงก่อให้เกิดทัศนคติใหม่ และได้วางหลักการเกี่ยวกับเรื่องราคายุติธรรม กับการเรียกดอกเบี้ยเกินส่วนขึ้น ดังจะกล่าวต่อไป

ลักษณะเศรษฐกิจช่วงต้นยุคกลางของยุโรปตะวันตกส่วนใหญ่คือ เริ่มต้นด้วยการเสื่อมแล้วเกิดภาวะชะงักงัน อย่างไรก็ตาม บางส่วนที่ยังเจริญรุ่งเรือง ก็ยังมีอยู่คือ ทางภาคเหนือได้แก่หัวเมืองท่าเรือในย่านทะเลเหนือ และทะเลบอลติค ทางภาคใต้ได้แก่หัวเมืองสำคัญของอิตาลีตอนใต้และในย่านทะเลเอเดรียติค ในดินแดนทั้ง ๒ ภาคนี้ การค้าต่างประเทศยังคงรุ่งเรืองดำเนินอยู่ตลอด แตกต่างกับทวีปยุโรปตะวันตกส่วนใหญ่ ซึ่งเกือบไม่มีการค้ากับแดนไกลเลย และเศรษฐกิจจำกัดอยู่ในระบอบแมนเนอร์เท่านั้น

ศูนย์การค้าที่ดินแดนทั้ง ๒ แห่งทำการค้าติดต่อตลอดสมัยก็คือ กรุงคอนสแตนติโนเปิลหรือบีแซนเตียม (Byzantium) ในศตวรรษที่ ๔ พระเจ้าคอนสแตนตินจักรพรรดิโรมันย้ายนครหลวงจากโรมมายังบีแซนเตียม และเปลี่ยนชื่อเป็นคอนสแตนติโนเปิลเพื่อเป็นอนุสรณ์แก่พระองค์ กรุงคอนสแตนติโนเปิลตั้งอยู่ริมช่องแคบบอสพอรัส (Bosporus) เป็นชุมทางสายการค้าระหว่างดินแดนต่าง ๆ ทั้งในย่านทะเลดำ ทะเลเอเยียนและทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มีความเจริญรุ่งเรืองยิ่งใหญ่ทางการค้ามาแต่สมัยโรมัน เรื่อยมาตลอดช่วงแรกของยุคกลาง และกลายเป็นนครที่ใหญ่ที่สุดในโลกในศตวรรษที่ ๘ โดยมีประชากรถึง ๑,๐๐๐,๐๐๐ คน สินค้านานาชนิดจากต่างแดนหลั่งไหลเข้าไปยังนครแห่งนี้ไม่ขาดสาย เช่น จากภาคตะวันออก ได้แก่ ผ้าไหม เครื่องเทศ สีย้อมและน้ำหอม จากทวีปยุโรป ได้แก่ ขนเฟอร์ อำพัน เหล็กและไม้ซุง มีการใช้สินเชื่อที่ตกทอดจากกรุงโรมอย่างแพร่หลาย การใช้เงินในธุรกิจก็ดำเนินไปโดยอิสระเสรี การเรียก

ดอกเบี้ยเงินกู้ หรือการแสวงหาผลกำไรด้านอื่น ก็ดำเนินไปอย่างเต็มที่ โดยไม่มีผู้ใดตั้งข้อรังเกียจ

ความยิ่งใหญ่ในทางเศรษฐกิจ และความเข้มแข็งทางการค้าของกรุงคอนสแตนติโนเปิลได้ดึงดูดพ่อค้าชาวยุโรปจากทั่วสารทิศ พ่อค้าจากนครเวนิสเป็นกลุ่มที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องร่วมมากที่สุด จากการค้ากับกรุงคอนสแตนติโนเปิล ได้ทำให้นครเวนิสมั่งคั่งสมบูรณ์ มีกองทัพเรือแข็งแกร่งและอำนาจทางการเมือง จนกระทั่งสามารถสถาปนาตนเองเป็นสาธารณรัฐเอกราชสมบูรณ์ในศตวรรษที่ ๙ จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๗๙๗ และพ่อค้าชาวเวนิสมีความสำคัญ ถึงขนาดรัฐบาลกรุงคอนสแตนติโนเปิล ให้อภิสิทธิ์มากมายโดยเฉพาะการยกเว้นไม่เสียภาษีหลายอย่าง แม้ชาวพื้นเมืองเองก็มิได้รับอภิสิทธิ์นี้ ความก้าวหน้าทางการค้าได้ทำให้ธุรกิจด้านอื่นเจริญรุ่งเรืองตามด้วย ในนครเวนิส การกู้ยืมเงินมุ่งต่อการลงทุนยิ่งกว่าเพื่อการบริโภค การเรียกดอกเบี้ยหรือการแสวงหากำไรกระทำกันอย่างแพร่หลาย การจัดระเบียบงานธุรกิจ เช่น ห้างหุ้นส่วนมีอยู่ทั่วไป การศึกษาก้าวหน้ามีคนรู้หนังสือในอัตราสูง ทำให้การทำบัญชีการค้าอันยุ่งยากสับสน การบันทึกเกี่ยวกับการค้าตลอดจนการสื่อข่าวระหว่างกันเป็นไปด้วยความสะดวก อนึ่ง อิทธิพลทางการค้าของเวนิสได้ครอบคลุมไปถึงอียิปต์ ซีเรียและแอฟริกาเหนือด้วย

นอกจากนี้ความเจริญรุ่งเรืองดังกล่าวได้กระจายแพร่หลายไปยังหัวเมืองอิตาลีอื่นอีก ซึ่งได้เจริญรอยตามนครเวนิสเช่นเดียวกัน พอถึงศตวรรษที่ ๑๑ ปรากฏว่าสินค้าเยอรมันจากภาคเหนือได้ถูกส่งผ่านช่องเบรนเนอร์ในภูเขาแอลป์ เข้าสู่ประเทศอิตาลีเพื่อแลกสินค้าจากภาคตะวันออก การค้าในยุโรปภาคใต้ดังกล่าวแล้ว ซึ่งดำเนินอยู่ในช่วงแรกของยุคกลาง เป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การฟื้นฟูทางการค้า และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในยุโรปตะวันตกสมัยต่อมา

สำหรับเศรษฐกิจในยุโรปภาคเหนือ ชาวยุโรปในย่านทะเลเหนือและทะเลบอลติคมีบทบาทสำคัญ ชาวพื้นเมืองแถบนี้มีชื่อเรียกหลายอย่างคือ Northmen, Norsemen หรือ Vikings ชนเผ่าดังกล่าวมีความรู้ความสามารถในการต่อเรือการเดินเรือทะเลไปสู่แคนไกล เช่น ฝรั่งเศส อังกฤษ ฮอลันดา เกาะไอซแลนด์ แม้กระทั่งประมาณ ค.ศ.๑๐๐๐ ได้เดินทางไปยังทวีปอเมริกาเหนือด้วย ในสมัยแรก ๆ ชนเผ่านี้ประกอบอาชีพเป็นโจรสลัด ทำการปล้นสะดมในดินแดนต่าง ๆ ต่อมาจึงหันไปสนใจทางการค้า และในศตวรรษที่ ๑๐ ได้ทำการค้ากับหัวเมืองสำคัญ เช่น แฮมเบอร์ก ลอนดอน และในสมัยเดียวกัน เข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตนอร์มันดีในประเทศฝรั่งเศส จนกลายเป็นบรรพบุรุษของชาวนอร์มัน ซึ่งเข้าพิชิตดินแดนประเทศอังกฤษ และเกาะซิซีลีในสมัยศตวรรษที่ ๑๑

สำหรับการค้าในยุโรปตะวันออก พ่อค้าสวีเดนมีบทบาทสำคัญแยกต่างหากจากการค้าของเผ่าไวกิงส์ดังกล่าว โดยเดินทางจากทะเลบอลติคเข้าสู่ประเทศรุสเซีย ล่องตามลำน้ำดเนียเปอร์ (Dnieper) ลงสู่ทะเลดำ แล้วเดินทางต่อไปยังกรุงคอนสแตนติโนเปิล ซึ่งเป็นเส้นทางของพ่อค้ากรีกมาแต่สมัยโบราณ เพื่อแสวงหาอัญมณีมีค่า เช่น อำพันจากภาคเหนือ และในสมัยกลางศตวรรษที่ ๙ พ่อค้าสวีเดน ได้สร้างสถานีการค้าที่มั่นคงตามรายทางไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเสาะหาสินค้าสำคัญ เช่น น้ำผึ้ง ขนเฟอร์และหญิงสาวส่งไปจำหน่ายให้แก่ฮาเรมมุสลิม เส้นทางการค้าอีกสายหนึ่งที่พ่อค้าอื่นอาศัยคือ การล่องตามลำน้ำวอลกา เข้าสู่ทะเลแคนเปียน ขึ้นบกเข้าทำการติดต่อค้าขายกับนครแบกแดดในอาณาจักรมุสลิมของพระเจ้ากาลิป

การติดต่อค้าขายโดยการผ่านดินแดนประเทศรุสเซียดังกล่าว ได้มีอิทธิพลเหนือวัฒนธรรมรุสเซียหลายอย่าง เช่น รุสเซียรับเอาอักษรกรีกมาใช้ในการขีดเขียน ศิลปและสถาปัตยกรรมเป็นแบบบิแซนไตน์ และนับถือศาสนาคริสต์แบบตะวันออก

สินค้าตะวันออกที่ได้รับจากเส้นทางการค้าทั้งสองแห่ง ส่วนมากเป็นเครื่องเทศ ซึ่งถูกส่งไปรวมศูนย์ไว้ยังเมืองท่าในอ่าวบอธเนีย (Bothnia) ซึ่งเป็นชุมทางสถานีการค้า แล้วส่งแจกจ่ายต่อไปจำหน่ายในดินแดนย่านทะเลบอลติค และหัวเมืองภาคเหนือทวีปยุโรป อย่างไรก็ตามเนื่องจากค่าขนส่งสูงมาก การค้าตามเส้นทางดังกล่าวจึงเสื่อมลงตามลำดับ และสู้การแข่งขันพ่อค้าชาวเวนิสไม่ได้ และภายหลังศตวรรษที่ ๑๒ การขนส่งสินค้าผ่านช่องแคบยิบรอลตาก็กระทำได้สะดวกกว่าสมัยก่อน

ระยะที่ ๒ ของการค้ายุคกลางนับจากศตวรรษที่ ๑๑ จนสิ้นยุค เศรษฐกิจที่เสื่อมโทรมในกึ่งแรกของยุคกลาง พอถึงปลายศตวรรษที่ ๑๑ ก็ปรากฏว่ามีสัญญาณหลายอย่างที่สะท้อนให้เห็นการฟื้นตัวทางเศรษฐกิจ และพอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๓ เศรษฐกิจทวีปยุโรปตะวันตกก็เจริญเติบโต และพัฒนากว้างขวางยิ่งขึ้น พลังสำคัญที่ช่วยกระตุ้นการพัฒนาเศรษฐกิจสมัยนั้น คือการเพิ่มของประชากร หัวเมืองต่าง ๆ ขยายตัวและรุ่งเรือง การผลิตด้านอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้น และการค้าเจริญเติบโตตามมา พลังเหล่านี้ต่างก็มีผลเกื้อกูลให้เกิดความก้าวหน้าระหว่างกันและกัน

เมื่อประชากรเพิ่มขึ้น ย่อมมีผลกระทบต่อการเกษตร เพราะอุปสงค์ด้านอาหารเพิ่มตาม ทำให้การเกษตรในแมนเนอร์เดิมและที่บุกเบิกใหม่ขยายตัว พลเมืองในชนบทหลั่งไหลเข้าหางานในเมือง ในขณะเดียวกัน อุปสงค์เกี่ยวกับสินค้าอุตสาหกรรมรวมทั้งอุปกรณ์การผลิตทั้งด้านอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมก็เพิ่มขึ้นด้วย

ปัจจัยอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยนั้น มีสาเหตุมาจากสภาวะการเมือง การรุกรานของชนเผ่ามุสลิม นอร์มันและฮังการี ซึ่งดำเนินอยู่ตั้งแต่ศตวรรษที่ ๘ ถึงศตวรรษที่ ๑๑ และการแข่งขันแย่งชิงอำนาจระหว่างขุนนางศักดินา ทำให้มีการสร้างปราสาทหรือเมืองที่มีลักษณะเป็นป้อมปราการมั่นคงขึ้น โดยมีกำลังทหารเพื่อรักษาความปลอดภัยของชนชั้นปกครองและบริวาร

รวมทั้งพ่อค้าที่เดินทางมาค้าขายด้วย ในสมัยต่อมาเมื่อการค้าขยายตัวกว้างขวางขึ้น เมืองในระบบศักดินาเดิม หรือของฝ่ายศาสนา ย่อมไม่เพียงพอสำหรับให้พ่อค้าพำนักอาศัยได้ พ่อค้าจำเป็นต้องจัดหาที่พักอยู่รอบนอกเมือง และเมื่อมีจำนวนมากขึ้นก็ทำการสร้างกำแพงล้อมเขตท้องที่ของตน ซึ่งในที่สุดก็กลายเป็นเมืองใหม่ เมืองในสมัยนั้นเรียกว่า "burg" และพ่อค้าที่พำนักอยู่ในเมือง เรียกว่า "burghers, burgesses or bourgeoisie" พ่อค้าในสมัยนั้นประกอบอาชีพในทางธุรกิจอย่างเดียว ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเกษตรแต่อย่างใด

การที่พ่อค้าไปรวมกลุ่มดำเนินกิจการค้าอยู่ในเมือง ย่อมทำให้อุปสงค์ด้านอาหารเพิ่มขึ้น ยังผลให้การเกษตรและอุปกรณ์การผลิตขยายตัวตามไปด้วย และชนชั้นปกครองต้องการอาวุธยุทธภัณฑ์ เพื่อความมั่นคงของตนและของบ้านเมือง เหล่านี้ล้วนแต่ทำให้อุปสงค์ด้านแรงงานเพิ่มขึ้น จึงทำให้แรงงานส่วนเกินตามแมนเนอร์อพยพไปสู่เมือง ซึ่งเป็นศูนย์การผลิต เช่น มณฑลฟลานเดอร์ส ในประเทศเบลเยี่ยม เมืองลุคคา มิลาน และฟลอเรนซ์ ในประเทศอิตาลี ซึ่งเป็นศูนย์กลางอุตสาหกรรมสิ่งทอ และพอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๑ การค้าในทวีปยุโรคตะวันตก ทั้งทางภาคเหนือและภาคใต้ ก็ขยายตัวเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา

เนื่องจากทวีปยุโรปมีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่การค้าที่ดำเนินอยู่ในยุคกลางนั้น มีลักษณะแตกต่างกันแล้วแต่ภูมิประเทศและดินฟ้าอากาศเป็นแห่ง ๆ ไป ในดินแดนที่ทุรกันดารการติดต่อไปมาระหว่างกันและกันลำบาก การค้าก็จำกัดอยู่เฉพาะในท้องถิ่นใกล้เคียง ถ้าหัวเมืองหรือท้องถิ่นใดตั้งอยู่ใกล้ทะเลหรือแม่น้ำสะดวกแก่การสัญจรไปมา การค้าก็ขยายวงกว้างออกไป ซึ่งอาจเป็นการค้าระหว่างหัวเมืองที่รุ่งเรืองด้วยกันหรือกับหัวเมืองที่ขาดแคลนด้อยพัฒนา ตลอดจนทำการค้าขายติดต่อกับหัวเมืองในต่างแดนต่างทวีป แล้วแต่กรณี ส่วนสินค้านั้น พ่อค้าก็อาจซื้อขายโดยอาศัยผลิตผลเกษตร ผลิตภัณฑ์หัตถกรรมที่ผลิตขึ้นโดยช่างฝีมือและทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ที่ขุดค้นหาได้ในสมัยนั้น

อุปสรรคสำคัญของการค้าในยุคกลางก็คือ ความไม่สะดวกในการขนส่งลำเลียงสินค้าและการติดต่อระหว่างกันและกัน สำหรับหัวเมืองที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลทั้งภาคเหนือและภาคใต้ อุปสรรคด้านนี้มีไม่มากนัก แต่ถ้าเป็นดินแดนลึกเข้าไปภายในทวีปแล้ว การขนส่งสินค้าและการไปมาติดต่อกันอยู่ในสภาวะลำบากมาก ส่วนใหญ่อาศัยการขนส่งทางบกโดยใช้เกวียนหรือม้าต่างลาต่างและอาศัยการขนส่งทางเรือตามแม่น้ำลำธารสายต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงระหว่างประเทศ ส่วนการติดต่อระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ทางทะเลโดยผ่านช่องแคบยิบ-รอลตานั้น เพิ่งมาเริ่มต้นในศตวรรษที่ ๑๔ ในด้านการขนส่งทางบกถนนหนทางหรือเส้นทางสัญจรไปมาก็ตกอยู่ในสภาพเลวและลำบาก เฉพาะอย่างยิ่งในฤดูหนาว ความรับผิดชอบในการซ่อมแซมถนนหนทางก็ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ความรับผิดชอบกระจายอยู่กับหลายฝ่ายทั้งพระขุนนาง เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองและชาวบ้านทั่วไป การซ่อมแซมจึงขึ้นอยู่กับอารมณ์ของผู้ใช้ เช่น เวลาชนชั้นปกครองมีความจำเป็นจะต้องเดินทางไปในงานธุรกิจของตนหรือไปล่าสัตว์ก็มีการบังคับหรือเกณฑ์ให้เจ้าของหรือผู้ถือครองที่ดินในถิ่นที่ผ่านไปทำการซ่อมแซมถนนหนทางให้ดีขึ้น ในบางกรณี เมื่อชาวบ้านเห็นว่า ถนนหนทางในท้องถิ่นของตนชำรุดทรุดโทรมก็ร่วมมือร่วมแรงกันซ่อมแซมเสียครั้งหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น

สำหรับความเร็วในการขนส่งลำเลียงสินค้า หรือการสื่อสารติดต่อระหว่างกันและกันในสมัยนั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถของคนหรือสัตว์พาหนะที่จะเดินทางได้ในวันหนึ่งๆ ซึ่งอย่างดีที่สุดคงไม่เกินวันละ ๒๐ ไมล์ แต่ในด้านการส่งข่าวสารซึ่งดำเนินอยู่ในระหว่างหัวเมืองใหญ่ต่าง ๆ เป็นประจำนั้นปรากฏว่า กระทำได้รวดเร็วมากคือ อาจเดินทางได้ถึงวันละ ๔๐-๕๐ ไมล์ เช่น การเดินสารระหว่างเมืองคาเลส์ริมช่องแคบอังกฤษกับกรุงโรมซึ่งมีระยะทางห่างกันประมาณ ๑,๐๐๐ ไมล์ ในปี ๑๒๐๐ คนเดินสารใช้ม้าเป็นพาหนะรับช่วงกันตลอดทางใช้เวลา ๒๗ วันเต็ม

เนื่องจากถนนหนทางในสมัยนั้น มีสภาพดังกล่าวแล้ว ดังนั้น ในดินแดนที่มีแม่น้ำลำธาร ประชาชนชาวยุโรปจึงนิยมใช้ทางน้ำสำหรับการขนส่งลำเลียงสินค้าและ

สัญจรไปมาอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม แม่น้ำส่วนมากในทวีปยุโรปก็มีอุปสรรคทางธรรมชาติไม่น้อย เช่น ไหลเชี่ยว เต็มไปด้วยเกาะแก่งและหินผา ปากน้ำไม่เหมาะแก่การเดินเรือเข้าออก ในฤดูใบไม้ผลิน้ำท่วม ฤดูร้อนน้ำตื้นเขินและฤดูหนาวน้ำกลายเป็นน้ำแข็ง แม้กระนั้นก็ตามทางน้ำส่วนใหญ่ก็พอใช้ขนส่งลำเลียงสินค้าได้และบางแห่งก็มีการปรับปรุงให้ดีขึ้น เฉพาะอย่างยิ่งในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดามีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำสายต่าง ๆ ด้วย สำหรับประเทศอังกฤษมีแม่น้ำเล็กและสั้นเป็นส่วนมาก การขนส่งทางน้ำจึงใช้กันเป็นครั้งคราว และเป็นเพียงส่วนประกอบการขนส่งทางบกเท่านั้น ในประเทศอื่นแม้จะมีแม่น้ำใหญ่หลายสายและสะดวกกว่า แต่การลำเลียงสินค้าก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า

อุปสรรคอีกอย่างหนึ่งก็คือ โจรภัยซึ่งมีอยู่ทั่วไปตามสายการค้าในดินแดนต่าง ๆ ฝ่ายบ้านเมืองต้องรับผิดชอบปราบปรามอยู่เสมอ นอกจากนี้ยังมีอุปสรรคด้านการเสียภาษีอากรหรือค่าธรรมเนียมผ่านด่านซึ่งบรรดาพ่อค้าต้องรับภาระอย่างหนัก การเก็บจังกอบผ่านด่านนี้ ความจริงได้มีมาก่อนแล้วตั้งแต่สมัยจักรวรรดิโรมัน แต่ผู้เก็บจังกอบในสมัยโน้นได้ใช้เงินที่เก็บได้ทำการซ่อมแซมถนนหนทางอยู่เสมอ แต่ในยุคกลางพระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง หรือพระที่เก็บจังกอบผ่านด่านไม่ค่อยมีความสนใจในการซ่อมแซมถนนสะพาน หรือทางเดินเรือตามแม่น้ำเท่าใดนัก การเก็บจังกอบก็กระทำตามอำเภอใจหาหลักเกณฑ์หรือเหตุผลได้ยาก บางกรณีเก็บเพื่อใช้ในการฉุกเฉิน แต่เมื่อหมดความจำเป็นแล้วก็หาระงับการเรียกเก็บไม่ ดังนั้น จึงปรากฏว่าแม่น้ำสายต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเต็มไปด้วยด่านเก็บจังกอบ เฉพาะแม่น้ำไรน์ในศตวรรษที่ ๑๒ มีด่านอยู่เพียง ๑๙ แห่ง แต่พอถึง ค.ศ. ๑๔๐๐ มีมากกว่า ๖๐ แห่ง บางแห่งแทบจะกล่าวได้ว่าพอพ่อค้าจ่ายเงินเสร็จ และออกจากด่าน ก็มองเห็นด่านต่อไปและจะต้องชำระเงินอีกได้มีผู้คำนวณว่า ค่าจังกอบที่เรียกเก็บในแม่น้ำไรน์สมัยนั้น คิดเป็นมูลค่าถึง ๒ ใน ๓ ส่วนของสินค้าที่ลำเลียงผ่าน เหล่านี้ ล้วนเป็นอุปสรรคขัดขวางความก้าวหน้าในด้านการค้าเป็นอันมาก

ความมุ่งหมายของการศึกษาการค้าในทวีปยุโรปกลาง ก็เพื่อทราบข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกิจการค้าที่ดำเนินอยู่ในสมัยนั้น เช่น ประเภทสินค้าที่พ่อค้านำไปจำหน่าย สายการค้าที่ใช้ในการลำเลียงสินค้า ตลาดที่พ่อค้าส่งสินค้าไปจำหน่ายตลอดจนวิธีการของพ่อค้าในการจัดระเบียบการค้าและการปฏิบัติทางการค้าในสมัยนั้น การค้าในทวีปยุโรปยุคกลางอาจแบ่งออกเป็น ๓ ภาคคือ ภาคเหนือ ภาคใต้และการค้าระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปตามลำดับ

๒. การค้าภาคเหนือ

สินค้าที่ทำการติดต่อซื้อขายระหว่างประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปภาคเหนือนั้นมีหลายประเภท บางประเภทก็เป็นสินค้าฟุ่มเฟือย เช่น เหล้าองุ่น ขนสัตว์ บางประเภทก็เป็นผลิตผลเกษตรและเสบียงอาหารตลอดจนของป่าหรือวัตถุดิบ เช่น ขนแกะ หนังสัตว์ เบียร์ ธัญญาหาร (grain) นมเนย ปลา เกลือ ไม้ซุง น้ำมันดิน ซึ่งใช้สำหรับรักษาโรคผิวหนังสัตว์ โปแตชจากเถ้าถ่านสำหรับใช้ทำน้ำด่างและสบู่เพื่อฟอกขาวหรือการซักฟอกทั่วไป ส่วนแร่ธาตุต่าง ๆ ก็มีหลายประเภท เช่น เหล็ก ทองแดง ดีบุก ตะกั่ว ถ่านหินตลอดจนเงินและทองคำ สำหรับประเทศที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการค้าในภาคเหนือนี้ได้แก่ ประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวีย เยอรมนี ดินแดนย่านทะเลบอลติค จนกระทั่งรุสเซีย ในด้านฝั่งทะเลภาคตะวันตกได้แก่ ประเทศเบลเยี่ยม ฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศสและสเปน

พ่อค้าเยอรมัน พ่อค้าเยอรมันในยุคกลางแบ่งออกเป็นกลุ่มสำคัญ ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มภาคเหนือและกลุ่มภาคใต้ แต่กลุ่มภาคเหนือมีบทบาทสำคัญและมีอิทธิพลในทางการค้ามากกว่า พ่อค้ากลุ่มนี้ได้รวมกันตั้งเป็นสมาคมขึ้นเรียกว่า สันนิบาตฮานส์ (Hanseatic League คำว่า Hanse เป็นภาษาเยอรมันแปลว่า หมู่หรือกลุ่ม)

สันนิบาตพ่อค้าเยอรมันดังกล่าวมีอิทธิพลทั้งในทางการค้าและการเมือง โดยมีหัวเมืองใหญ่น้อยต่าง ๆ เป็นสมาชิกหรืออยู่ใต้อำนาจเป็นจำนวนร้อยแห่ง หัวเมืองที่มีทางออกทะเลหรือตั้งอยู่ริมแม่น้ำสำคัญเป็นหัวเมืองที่มีอิทธิพลทางการค้ายิ่งกว่าแห่งอื่น เช่น เมืองโคโลญตั้งอยู่ในทำเลที่สะดวกแก่การติดต่อกับประเทศเบลเยี่ยม และฮอลันดา ซึ่งเป็นดินแดนที่การค้าและอุตสาหกรรมก้าวหน้าทั้งการติดต่อกับประเทศอังกฤษก็สะดวก การค้าต่างประเทศของเยอรมันได้เจริญรุ่งเรืองมานานแล้ว และอิทธิพลแผ่กระจายไปในดินแดนต่าง ๆ ในภาคเหนือทวีปยุโรป เฉพาะประเทศอังกฤษปรากฏว่า พอถึงประมาณ ค.ศ. ๑๐๐๐ พ่อค้าชาวเมืองโคโลญมีอิทธิพลมากและได้รับพระราชทานเอกสิทธิ์มากมายจากพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ จนกระทั่งมีผู้ให้สมญาว่า "คนของพระเจ้าจักรพรรดิ์" เมื่อพระเจ้าริชาร์ดที่ ๑ ทรงพ่ายแพ้สงครามครูเสดครั้งที่ ๓ เมื่อ ค.ศ. ๑๑๙๔ พ่อค้าชาวโคโลญได้ให้ความช่วยเหลือแก่พระองค์เป็นอันมาก จึงทำให้พ่อค้าดังกล่าวได้รับเอกสิทธิ์เพิ่มขึ้นอีก เช่น การยกเว้นภาษีศุลกากร สิทธิในการซื้อขายในงานแสดงสินค้าของอังกฤษ ซึ่งมีข้อเข้มงวดกับพ่อค้าต่างด้าวมาก ต่อมาพ่อค้าจากหัวเมืองเยอรมันอื่น เช่น บริเมน แฮมเบอร์กและลูเบค ก็หลั่งไหลเข้าไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่กรุงลอนดอนและพอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ ปรากฏว่า มีพ่อค้าจากหัวเมืองเยอรมันประมาณ ๖๐ แห่งที่มีหลักแหล่งประกอบอาชีพอยู่ในประเทศอังกฤษและได้รับเอกสิทธิ์ต่าง ๆ เช่นเดียวกัน พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้น ต้องทรงอาศัยกู้ยืมเงินจากพ่อค้าเหล่านี้และเพื่อเป็นการประกันเงินกู้ได้ทรงพระราชทานเอกสิทธิ์เพิ่มขึ้น เช่น การควบคุมการเก็บภาษีศุลกากร การควบคุมเหมืองแร่ดีบุกหลวง เป็นต้น พ่อค้าเยอรมันมีอิทธิพลเหนือประเทศอังกฤษต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี จนกระทั่งสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๖ จึงได้เสื่อมอำนาจลง และพระนางเจ้าอลิซเบธ ได้ทรงเพิกถอนเอกสิทธิ์ทั้งปวงของพ่อค้าดังกล่าวเมื่อ ค.ศ. ๑๕๙๘

นอกจากประเทศอังกฤษแล้ว พ่อค้าเยอรมันยังได้เดินทางไปทำการติดต่อค้าขายทางภาคใต้อีก เช่น ลำเลียงสินค้าปลาไปจำหน่ายยังกรุงลิสบอน แล้วตอนขากลับแวะซื้อเหล้าองุ่นและเกลือจากประเทศฝรั่งเศสเพื่อนำไปจำหน่ายทางภาคเหนือ สำหรับ

แผนที่แสดงตัวเมืองศูนย์การค้าและเส้นทางการค้า
ของทวีปยุโรปยุคกลาง ค.ศ. ๑๓๐๐

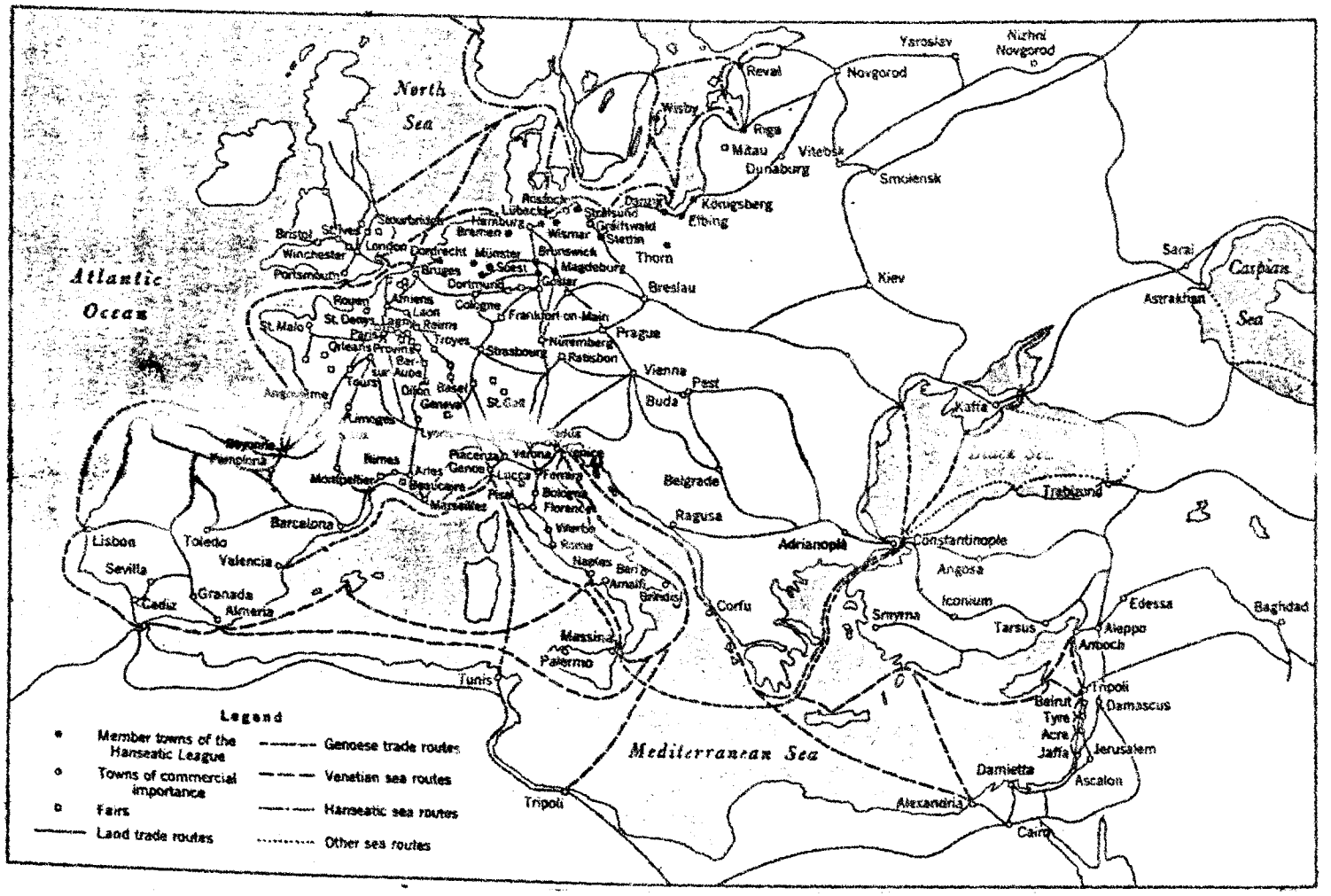

(From Shepard B. Clough and Richard T. Rapp : European Economic History P. 74)

ผลประโยชน์ทางการค้าในภาคเหนือนั้น การค้าในประเทศนอร์เวย์ส่วนใหญ่ตกอยู่ในกำมือของพ่อค้าเยอรมันและประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๘ เมืองลูเบค (Lubeok) ได้กลายเป็นนครหลวงหรือศูนย์การค้าใหญ่ของสันนิบาตพ่อค้าเยอรมัน จากฐานการค้าแห่งนี้อิทธิพลพ่อค้าเยอรมันก็แผกระจายไปทางภาคตะวันออก ตามหัวเมืองต่าง ๆ และเกาะใหญ่น้อยในย่านทะเลบอลติค พอถึงปี ๑๒๓๐ สายการค้าก็แผ่เข้าไปถึงฝั่งทะเลภาคเหนือของประเทศรุสเซียรวมทั้งเมืองนอฟโกรอดในดินแดนภาคตะวันออก ซึ่งเป็นแหล่งสำคัญของสินค้าขนสัตว์ (furs) ด้วย

ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ เป็นสมัยที่พ่อค้าเยอรมันมีอิทธิพลทางการค้าและการเมืองมากที่สุด สามารถที่จะรักษาผลประโยชน์ของตนแม้การใช้กำลังเข้าบีบบังคับเจ้าครองนครหรือพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้นได้เช่น เมื่อ ค.ศ. ๑๓๗๐ พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์คต้องทรงยินยอมทำสนธิสัญญากับพ่อค้าเยอรมันเพื่อลดหย่อนภาษีผ่านช่องแคบออกสู่ทะเลเหนือและให้เอกสิทธิ์อื่น ๆ อีก ในด้านการบริหารสันนิบาตนั้น พ่อค้าเยอรมันก็มีการประชุมกันที่นครลูเบค ๓ ปี ต่อครั้งเป็นอย่างน้อยเพื่อพิจารณาด้านนโยบาย วินิจฉัยระงับข้อพิพาทต่าง ๆ พิจารณาปัญหาการเงิน การเดินเรือและกฎหมายพาณิชย์ตลอดจนการเข้มงวดกวดขันทางวินัยในหมู่สมาชิก

สันนิบาตพ่อค้าเยอรมันได้เจริญรุ่งเรืองมาเป็นเวลาหลายร้อยปี แต่พอถึงสมัยปลายยุคกลางก็เริ่มเสื่อมอำนาจลง ทั้งนี้ก็เนื่องจากเหตุหลายประการ กล่าวคือ ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๕ โคลัมบัสได้ค้นพบโลกใหม่และวาสโกดากามา ค้นพบสายการเดินเรืออ้อมแหลมแอฟริกาไปสู่ภาคตะวันออก ทำให้ศูนย์การค้าของทวีปยุโรปเปลี่ยนแปลงไป การประมงซึ่งเป็นแหล่งสินค้าสำคัญในย่านทะเลบอลติคเสื่อม การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในประเทศเยอรมนี ได้ทำให้อำนาจเจ้าครองนครเข้มแข็งขึ้นและอำนาจพ่อค้าที่มีเหนือหัวเมืองต่าง ๆ อ่อนแอลง ในสมัยเดียวกัน พ่อค้าฮอลันดาได้ทำการต่อสู้และช่วงชิงเอาผลประโยชน์ทางการค้าภาคทะเลบอลติค และทะเลเหนือไปได้ ประกอบกับพ่อค้าเยอรมันภาคใต้เข้าทำการแข่งขันแย่งผลประโยชน์ทางการค้าในภาคพื้นทวีปไปอีก

ด้านหนึ่ง นอกจากนี้ สันนิบาตยังแพ้สงครามกับประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวียตลอดจนถูกเพิกถอนเอกสิทธิ์ต่าง ๆ ในประเทศอังกฤษในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๖ ในที่สุด พอถึงศตวรรษที่ ๑๗ สันนิบาตพ่อค้าเยอรมันก็สิ้นอำนาจและสลายตัวไป

พ่อค้าอังกฤษ โดยที่การค้าต่างประเทศของอังกฤษในยุคกลางตกอยู่ในมือของพ่อค้าต่างด้าวเป็นส่วนใหญ่ พ่อค้าอังกฤษจึงพยายามดิ้นรนต่อสู้ทุกวิถีทางเพื่อจำกัดให้พ่อค้าต่างด้าวมีสิทธิ์เพียงการค้าส่ง (wholesale trade) เท่านั้น สมาคมพ่อค้าอังกฤษตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้ออกข้อบังคับกำหนดระยะเวลาที่จะอนุญาตให้พ่อค้าต่างด้าวไปพำนักอาศัยอยู่ในเมืองได้ไม่เกิน ๔๐ วัน และมีเงื่อนไขว่าจะต้องพำนักอยู่กับสมาชิกของสมาคม ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการควบคุมสอดส่องการดำเนินการค้าของพ่อค้าต่างด้าว แต่ชนชั้นขุนนางและพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษในสมัยนั้นเป็นหนี้สินและตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพ่อค้าต่างด้าว จึงดำเนินนโยบายขัดกับผลประโยชน์ของพ่อค้าอังกฤษ แม้จะถูกพ่อค้าอังกฤษคัดค้านสักปานใด รัฐบาลอังกฤษก็ยังคงให้เอกสิทธิ์แก่พ่อค้าต่างด้าวเหนือพ่อค้าอังกฤษอยู่นั่นเอง ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษกับหัวเมืองสำคัญในสมัยนั้นจึงมีกรณีพิพาทกันอยู่เสมอ แต่พ่อค้าอังกฤษก็ไม่อาจกระทำอะไรได้จนกว่าตนจะมีฐานะมั่งคั่งพอที่จะให้ความช่วยเหลือทางการเงินแก่พระเจ้าแผ่นดินและชนชั้นขุนนางได้เช่นเดียวกับพ่อค้าต่างด้าว นอกจากนี้ การทะเลาะวิวาทระหว่างพ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าต่างด้าวก็เกิดขึ้นเสมอ เมื่อคราวชาวนากอทการจลาจลในปี ๑๓๘๑ ปรากฏว่า พ่อค้าต่างด้าวถูกรุมทำร้ายกันทั่วไป ยกเว้นพ่อค้าเยอรมันซึ่งมีกำแพงล้อมรอบตลาดของตนอย่างแข็งแรง และในปี ๑๕๑๗ เมื่อเกิดการจลาจลใหญ่ในกรุงลอนดอน พ่อค้าต่างด้าวถูกฆาตกรรมหมู่จำนวนไม่น้อย

แม้พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษจะมีนโยบายขัดกับผลประโยชน์ของพ่อค้าอังกฤษดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่นโยบายก็แตกต่างกันเป็นสมัย ๆ กล่าวคือ บางสมัยก็ให้ความสนับสนุนพ่อค้าต่างด้าว และบางสมัยก็กีดกัน สำหรับสมัยปลายยุคกลางนโยบายพระเจ้า

แผ่นดินส่วนมากหนักไปในทางกีดกัน เพราะในสมัยหลังนี้พ่อค้าอังกฤษเริ่มมีอิทธิพลทั้งทางการเงินและทางการเมือง พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษจำเป็นต้องอาศัยความสนับสนุนจากพ่อค้าอังกฤษเพื่อรักษาราชบัลลังก์ จึงทำให้นโยบายการค้าคล้อยตามความประสงค์และผลประโยชน์ของพ่อค้าพื้นเมือง นโยบายแบบกีดกันได้เริ่มขึ้นในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเป็นรัชสมัยของพระเจ้าริชาร์ดที่ ๒ (ค.ศ. ๑๓๘๗-๑๓๙๙) ยังผลให้การเดินเรือของอังกฤษได้รับการส่งเสริมเจริญรุ่งเรืองขึ้น เป็นการกระตุ้นให้คนอังกฤษสมัยนั้นมองเห็นความสำคัญของการค้าต่างประเทศ และลงมือทำการค้าต่างประเทศมากขึ้น คนอังกฤษซึ่งสมัยก่อนไม่สนใจท่องเที่ยวค้าขายในต่างแดน ก็หันมาประกอบอาชีพทางนี้ ในที่สุด การค้าทางเรือก็ขยายตัวก้าวหน้าไปตามลำดับ ในสมัยนั้น พ่อค้าอังกฤษที่ทำการค้าขายติดต่อกับต่างประเทศอาจแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภทคือ พ่อค้าตลาดกลาง (Merchants of the Staple) และพ่อค้าผจญภัย (Merchant Adventurers)

ในการทำการค้าต่างประเทศ พ่อค้าอังกฤษมักจะเริ่มต้นด้วยขนแกะจนตั้งหลักฐานได้มั่นคงก่อนแล้วจึงขยายกิจการครอบคลุมไปยังสินค้าประเภทอื่น ในการนี้พ่อค้าอังกฤษต้องทำการต่อสู้กับพ่อค้าต่างด้าวและในขณะเดียวกันก็ดิ้นรนเพื่อให้รัฐบาลช่วยเหลือและสนับสนุนตนไปพร้อมด้วย พ่อค้าอังกฤษกล่าวหาพ่อค้าต่างด้าวว่า ขนเงินอังกฤษออกนอกประเทศ นำเงินตราต่างประเทศที่มีมูลค่าต่ำเข้าไปใช้จ่ายหมุนเวียนและหลีกเลี่ยงการเสียภาษีโดยทำการลักลอบส่งสินค้าเข้าออกอย่างขนานใหญ่ พ่อค้าอังกฤษจึงทำการร้องเรียนต่อรัฐบาลอังกฤษให้จัดตั้งตลาดกลาง (staple) ขึ้นเพื่อบังคับให้พ่อค้าต่างด้าวซื้อสินค้าจากตลาดกลางนี้เท่านั้น ทั้งจะทำให้พ่อค้านำสินค้ามาจำหน่ายสะดวกและเป็นการง่ายแก่เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง ในการตรวจตราควบคุมการเสียภาษีอากรด้วย วิธีการแบบนี้ได้เริ่มขึ้นปลายศตวรรษที่ ๑๓ โดยรัฐบาลอังกฤษตรากฎหมายตั้งเมืองสำคัญบางแห่งขึ้นเป็นเมืองตลาดกลาง (staple town) และกำหนดไว้ว่าสินค้าบางประเภทโดยเฉพาะขนแกะที่จะส่งไปจำหน่ายยังต่างประเทศนั้น จะต้องส่งผ่านการตรวจตราของพ่อค้าตลาดกลางตามเมืองที่ระบุไว้ก่อน พ่อค้าต่างด้าวจะซื้อสินค้าส่งออกนอกประเทศก็กระทำได้

เฉพาะในตลาดกลางเท่านั้น พ่อค้าอังกฤษที่จัดรวมกันเข้าแบบนี้เรียกว่า พ่อค้าตลาดกลาง กฎหมายว่าด้วยตลาดกลาง ค.ศ. ๑๓๕๓ (Statute of the Staple) ได้กำหนดเมืองตลาดกลางไว้หลายเมือง เช่น นิวคัสเซิล ยอร์ค นอร์วิช บริสตอล ฯลฯ แต่ในปลายศตวรรษที่ ๑๔ นี้ คงเหลือเฉพาะเมืองคาเลส์ซึ่งยังเป็นของอังกฤษเรื่อยมาจนกระทั่งตกไปเป็นของฝรั่งเศสในปี ๑๕๕๘

พ่อค้าตลาดกลางได้รับการผูกขาดส่งสินค้าขนแกะออกนอกประเทศ คงมียกเว้นให้เฉพาะพ่อค้าชาวเวนิสที่ส่งออกโดยทางเรือเท่านั้น ต่อมา เมื่อจวนจะสิ้นศตวรรษที่ ๑๕ พ่อค้าผจญภัยได้เข้าทำการแข่งขันและมีความสำคัญขึ้น ทำให้พ่อค้าตลาดกลางเริ่มเสื่อมลง ประกอบกับการสูญเสียเมืองคาเลส์ทั้งการส่งขนแกะออกนอกประเทศลดลง เพราะอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ภายในประเทศรุ่งเรืองขึ้นและต้องการวัตถุดิบขนแกะเพิ่มเติม พอหลังจาก ค.ศ. ๑๖๐๐ พ่อค้าตลาดกลางก็หมดความสำคัญลง

ความจริง พ่อค้าผจญภัยได้อุบัติขึ้นในสมัยใกล้เคียงกับพ่อค้าตลาดกลาง โดยบรรดาพ่อค้าในกรุงลอนดอนจัดรวมกันเข้าและตั้งเป็นสมาคมขึ้น แต่มีวัตถุประสงค์เพื่อการเสี่ยงภัยส่งสินค้าผ้าไปจำหน่ายยังตลาดต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปยุโรป โดยเดินทางไปตั้งหลักแหล่งทำการค้าอยู่ในต่างประเทศด้วย พ่อค้าผจญภัยต้องทำการแข่งขันกับพ่อค้าตลาดกลางและพ่อค้าเยอรมันตลอดทั้งสมัย แต่ในที่สุดก็สามารถตั้งหลักฐานมั่นคงในตลาดต่างประเทศได้ เช่น ในเมืองเบอร์เกน ประเทศนอร์เวย์ เพื่อทำการค้าขายติดต่อกับกลุ่มประเทศสแกนดิเนเวีย และในเมืองแอนต์เวิร์พ ประเทศเบลเยี่ยมเพื่อทำการค้าขายกับประเทศเยอรมนี ประเทศฝรั่งเศสและฟลานเดอร์ส นอกจากนี้ ยังมีหัวเมืองสำคัญอีกหลายแห่งที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพ่อค้าผจญภัย ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๕ พ่อค้าผจญภัยได้รับพระราชทานเอกสิทธิ์ในการผูกขาดการค้าผ้าจากพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษและเริ่มเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา เพราะอุตสาหกรรมผ้าในประเทศอังกฤษกำลังขยายตัวทำให้มีสินค้าส่งไปจำหน่ายยังต่างประเทศมากขึ้น พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๖ พ่อค้าผจญภัยก็เจริญ

ล้ำหน้าคู่แข่งขันและได้ชัยชนะเหนือพ่อค้าอื่นทั้งที่เป็นพ่อค้าพื้นเมือง และพ่อค้าต่างด้าว

ตามที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าระหว่างศตวรรษที่ ๑๕ การค้าต่างประเทศอังกฤษได้เจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก พ่อค้าอังกฤษมีความเข้มแข็งขึ้น สามารถทำการต่อสู้แข่งขันกับพ่อค้าต่างด้าวได้ไม่เพียงตลาดภายในประเทศเท่านั้น แต่ในตลาดตามหัวเมืองบนภาคพื้นทวีปยุโรปด้วย เรือสินค้าอังกฤษเริ่มเดินทางค้าขายในทะเลเมดิเตอร์เรเนียนในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของทวีปยุโรป พ่อค้าผจญภัยก็สามารถตั้งหลักฐานได้อย่างมั่นคงในดินแดนต่าง ๆ โดยทำการซื้อประทานบัตร (charter) จากเจ้าครองนครในประเทศเหล่านั้นเพื่อคุ้มครองผลประโยชน์ของตน สินค้าต่างประเทศที่เคยใช้เรือต่างชาติบรรทุกไปยังประเทศอังกฤษ ก็เริ่มใช้เรืออังกฤษแทน รวมทั้งการขนส่งสินค้าผ่าจากประเทศอังกฤษเพื่อไปจำหน่ายยังต่างประเทศด้วย พอสิ้นศตวรรษที่ ๑๕ ฐานะของพ่อค้าอังกฤษก็มั่นคงเข้มแข็งถึงขนาดที่อาจใช้อิทธิพลของตนบีบบังคับให้รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้น ปฏิบัติต่อพ่อค้าต่างด้าวเช่นเดียวกับรัฐบาลต่างประเทศปฏิบัติต่อพ่อค้าอังกฤษ แม้กระทั่งสันนิบาตพ่อค้าเยอรมันที่ทรงอิทธิพลก็จำต้องยินยอมให้พ่อค้าอังกฤษทำการค้าในหัวเมืองเยอรมันได้อย่างเสรี การที่พ่อค้าอังกฤษสามารถทำการดิ้นรนต่อสู้กับพ่อค้าต่างด้าว จนกระทั่งแย่งชิงการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศมาไว้ในกำมือของตนได้และก็สามารถดำเนินกิจการค้าได้เท่าเทียมกับพ่อค้าต่างด้าวเช่นนี้ เป็นการเริ่มวางรากฐานแห่งความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในทางการค้าของประเทศอังกฤษไว้สำหรับสมัยต่อมา

๓. การค้าภาคใต้

ย่านการค้าในภาคใต้ในทวีปยุโรป ได้แก่บรรดาประเทศที่ตั้งอยู่แถบฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน นับตั้งแต่ดินแดนในตะวันออกใกล้เรื่อยไปจนกระทั่งถึงประเทศสเปนฝรั่งเศสภาคใต้แอะแอฟริกาเหนือ การค้าในย่านนี้เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าพื้นเมืองกับสินค้าจากทวีปเอเชีย สินค้าพื้นเมืองจากประเทศสเปน คือ ขนแกะ เหล้าองุ่น

น้ำมัน (oil) น้ำตาล ข้าว ผลไม้ หัวหอม ผลิตภัณฑ์หนังชั้นดี สิ่งทอ เหล็กและเครื่องเหล็ก พ่อค้าจากภาคเหนือทวีปแอฟริกานำสินค้าหลายประเภทไปจำหน่าย เช่น ทองคำ งาช้าง ไม้มะเกลือ (ebony) นกกระจอกเทศและทาส ม้าสำหรับใช้ในกิจการทหารได้จากประเทศ สเปนและมณฑลลอมบาร์ดีในประเทศอิตาลี ประเทศกรีซและเกาะครีตผลิตเหล้าองุ่นหวาน และผลไม้แห้ง ซีเรียผลิตฝ้าย เอเชียไมเนอร์ผลิตสารส้มเพื่อประกอบการย้อมสี ประเทศ อียิปต์เป็นอู่ข้าว ทะเลดำเป็นแหล่งที่มีปลาชุกชุมและเป็นเส้นทางนำไปสู่สินค้าอย่างอื่น เช่น ขนสัตว์ (furs) ทองคำและขัญญาหาร เกาะซิซีลีมีกำมะถันเพื่อใช้ประกอบการผลิต เหล้าองุ่น ทะเลเอเดรียติคเป็นแหล่งผลิตเกลือที่สำคัญทางภาคใต้ นอกจากนี้หัวเมืองสำคัญ ในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนก็มีความชำนิชำนาญเป็นพิเศษในด้านหัตถกรรมต่าง ๆ ด้วย

อย่างไรก็ตาม สินค้าพื้นเมืองดังที่กล่าวมาแล้ว ยังไม่มีความสำคัญเท่ากับสินค้า ที่สั่งมาจากทวีปเอเชีย ความจริงทวีปยุโรปในสมัยนั้นก็สามารถผลิตสินค้าบางประเภทได้ บ้างแล้ว โดยไม่จำเป็นต้องสั่งซื้อจากภายนอกทวีป แต่อุปสรรคสำคัญก็คือทวีปยุโรปขาด แหล่งแร่มีค่า (เงินและทองคำ) ดินฟ้าอากาศก็ไม่เหมาะแก่การผลิตเครื่องเทศ เครื่องยาสมุนไพร (drugs) ฝ้าย ไหมและสีย้อมผ้าบางประเภท สิ่งเหล่านี้จะต้องสั่ง ซื้อจากภาคตะวันออกไกล และสินค้าที่ต้องการมากที่สุดก็คือ เครื่องเทศซึ่งเป็นสินค้าสำคัญ สำหรับยุโรปภาคใต้ เช่นเดียวกับปลาเฮอริงมีความสำคัญทางภาคเหนือ (ในศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อประเทศฮอลันดาสามารถกำสินค้าปลาเฮอริงทางภาคเหนือ และเครื่องเทศจากตะวันออก ไกลไว้ในมือของตน ได้ทำให้ฮอลันดามั่งคั่งรุ่งเรืองมาก) สินค้าต่าง ๆ ที่สั่งจากทวีปเอเชีย เป็นสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยและราคาแพง การบริโภคจึงจำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ชนที่มั่งมีเท่านั้น

สายการค้าสำคัญซึ่งเป็นเส้นทางลำเลียงสินค้าจากทวีปเอเชียมี ๓ สาย คือ สายแรก จากประเทศจีน อินเดียข้ามผืนแผ่นดินใหญ่ตามเส้นทางกองคาราวาน อันยืดยาวเข้าสู่ประเทศรุสเซียภาคใต้ หรือเอเชียไมเนอร์ แล้วจากนั้นก็แยกกระจายออก เป็นอีกหลายสายคือ เข้าสู่กรุงคอนสแตนติโนเปิลหรือทะเลเมดิเตอร์เรเนียนในภาคใต้

ทางหนึ่ง ข้ามประเทศรุสเซียมุ่งทิศเหนือเข้าสู่ยานทะเลบอลติคทางหนึ่ง และอีกทางหนึ่งเข้าสู่เมืองเคียฟ (Kiev) ภาคใต้ประเทศรุสเซียแล้วมุ่งตะวันตกผ่านประเทศโปแลนด์และโบฮีเมีย หรือผ่านประเทศฮังการีและออสเตรียแล้วเข้าสู่ทวีปยุโรปภาคกลางและต่อไป จนกระทั่งถึงดินแดนลุ่มแม่น้ำไรน์ สายที่ ๒ จากทวีปเอเชียผ่านดินแดนลุ่มแม่น้ำไทกรีส-ยูเฟรติสเข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียนแถบฝั่งทะเลประเทศซีเรีย สายที่ ๓ ข้ามมหาสมุทรอินเดียเข้าสู่ทะเลแดง แล้วข้ามทะเลทรายต่อไปยังแม่น้ำไนล์และล่องลงสู่นครอเล็กซานเดรียริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

การขนส่งลำเลียงสินค้าในทวีปเอเชียตกอยู่ในกำมือของชาวอาหรับ และชาวเอเชียชาติอื่น แล้วต่อจากนั้นก็มีผู้รับช่วงส่งต่อไปยังภาคต่าง ๆ ของทวีปยุโรป กล่าวคือชาวสแกนดิเนเวียรับซื้อส่งต่อไปยังย่านทะเลบอลติค พ่อค้ายิวรับช่วงส่งต่อไปยังยุโรปภาคกลาง สำหรับตลาดภาคทะเลเมดิเตอร์เรเนียน พ่อค้าชาวซีเรียและไบแซนตินเป็นผู้ดำเนินการ

การค้าในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนนี้ พ่อค้าตามหัวเมืองสำคัญที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลภาคตะวันตกและตะวันออก ได้ทำการซื้อขายกับทวีปเอเชียมาเป็นเวลานานก่อนสงครามครูเสด เช่น พ่อค้าชาวเยนัว บีซาและเวนิส ทำการค้าขายกับนครคอนสแตนติโนเปิลและดินแดงภาคใต้ของประเทศรุสเซีย ซีเรียและอียิปต์ นอกจากนี้ยังทำการขนส่งนักแสวงบุญจากยุโรปไปยังนครศักดิ์สิทธิ์แห่งเยรุสเลมด้วย จึงทำให้พ่อค้าอิตาลีมีทุนรอน กองเรือและประสบการณ์ทางการค้ามาก เมื่อเกิดสงครามครูเสดขึ้น ผลประโยชน์ทางการค้าของพ่อค้าเหล่านี้จึงรุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว ในระหว่างสงครามครูเสดพ่อค้าชาติอื่น เช่นพ่อค้าสเปนจากเมืองบาเซโลนาและพ่อค้าฝรั่งเศสจากหัวเมืองภาคใต้ได้เข้าทำการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ด้วย แต่นครเวนิสได้เปรียบหัวเมืองอื่นเพราะมีกำลังเงินและกำลังกองทัพเรือยิ่งใหญ่กว่าทั้งได้รับเอกสิทธิ์ทางการค้าตามเมือง ได้รับยกเว้นการเสียภาษีอากรตามท่าเรือและตลาดต่าง ๆ ในราชอาณาจักรเยรุสเลมด้วย การแย่งชิงผล

ประโยชน์ทางการค้าจากสงครามครูเสดดังกล่าวนี้ ได้ทำให้ลักษณะสงครามเปลี่ยนเป็นสงครามการค้ายิ่งขึ้นทุกที นครเวนิสได้ทุ่มเทกำลังเข้าร่วมสงครามอย่างเต็มที่ ในที่สุดก็สามารถแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าในดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนแถบนี้ไว้ในกำมือของตนและเวนิสได้กลายเป็นนครการค้าที่ยิ่งใหญ่เหนือคู่แข่งขันใดอื่นในทวีปยุโรป

สินค้าที่พ่อค้าอิตาลีนำไปจำหน่ายในภาคตะวันออกได้แก่ เหล้าองุ่น ขนสัตว์ (furs) ผ้าขนสัตว์ หนังฟอก ไม้ซุง โลหะ อาวุธและอื่น ๆ แล้วซื้อสินค้าพื้นเมืองกลับ เช่น เครื่องเทศ น้ำหอม ผ้า สารส้ม ฝ้ายดิบและทาสหญิงโดยจ่ายราคาบางส่วนเป็นเงินหรือทองคำ

สำหรับการค้าย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันตก พ่อค้าฝรั่งเศสจากหัวเมืองภาคใต้และพ่อค้าสเปนมีบทบาทสำคัญ พ่อค้าฝรั่งเศสทำการค้ากับแอฟริกาภาคเหนือรวมทั้งย่านตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และติดต่อค้าขายกับประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาโดยทางบกด้วย สำหรับประเทศสเปนได้ถูกชาวอิสลามยึดครองเป็นเวลานาน โอกาสที่จะทำการค้าโดยอิสระจึงมีน้อยและดำเนินไปช้ากว่าชาติอื่น การค้าต่างประเทศของสเปนตกอยู่ในมือของพ่อค้าอิตาลี จนกระทั่งประมาณ ค.ศ. ๑๓๐๐ พ่อค้าสเปนจึงเริ่มมีบทบาทสำคัญโดยทำการค้ากับแอฟริกาและดินแดนย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออกตลอดจนเดินเรือไปค้าขายนอกช่องแคบยิบรอลตา ในสมัยเดียวกันนี้สเปนมีสถาบันการธนาคารที่ก้าวหน้ามากและมีประมวลกฎหมายทะเลอย่างสมบูรณ์ นครบาเซโลนาได้เจริญรุ่งเรืองและสร้างจักรวรรดิสเปนขึ้นก่อนที่โคลัมบัสจะเดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกเป็นเวลาช้านาน

๔. การค้าระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้

การค้าระหว่างภาคเหนือและภาคใต้ ก่อน ค.ศ. ๑๓๐๐ กระทำโดยทางบกและอาศัยแม่น้ำสายสำคัญเป็นส่วนใหญ่ การติดต่อระหว่างทวีปยุโรปภาคกลางกับประเทศ

อิตาลีมีเส้นทางหลายสายเชื่อมกันคือ เริ่มแต่ต้นแม่น้ำไรน์หรือต้นแม่น้ำดานูบ แล้วผ่านช่องเขาต่าง ๆ แห่งภูเขาแอลป์เข้าสู่ภาคเหนือประเทศอิตาลี เนื่องจากพ่อค้าชาวเวนิสพิจารณาเห็นว่า การค้าทางทะเลติดต่อกับภาคตะวันออกใกล้สะดวกและมีผลกำไรดีกว่าการค้าขายกับภาคเหนือ จึงปล่อยให้พ่อค้าเยอรมันเดินทางไปมาค้าขายกับนครอิตาลีโดยมิได้กีดกันขัดขวาง เพียงแต่กำหนดเงื่อนไขให้อยู่ภายใต้กฎข้อบังคับอย่างกวดขันเพื่อความสงบเรียบร้อยและป้องกันการลักลอบหนีภาษีเท่านั้น ส่วนภาคตะวันตก สายการค้าที่สำคัญที่สุดเริ่มจากเมืองบรูชส์ในประเทศเบลเยี่ยม โดยรวบรวมสินค้าจากมณฑลฟลานเดอร์สและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของฝรั่งเศส แล้วเดินทางไปยังภาคใต้ผ่านมณฑลแชมเปญและเบอร์กันดี เข้าสู่ลุ่มแม่น้ำโซนและแม่น้ำโรนจนถึงฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน การขึ้นล่องทำการค้าขายตามเส้นทางนี้เป็นที่นิยมในหมู่พ่อค้ามาก ศูนย์การพบปะระหว่างพ่อค้าก็คืองานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญ ซึ่งกระทำกันเป็นประจำถึง ๖ แห่ง และในศตวรรษที่ ๑๒ ปรากฏว่า พ่อค้าจากประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาภายหลังที่ได้ท่องเที่ยวรวบรวมสินค้าตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้เพียงพอแล้ว ก็ลำเลียงส่งไปจำหน่ายยังงานแสดงสินค้าดังกล่าวและทุกปีพ่อค้าจากนครเยนัวยกกองคาราวาน ๖ กอง เดินทางเข้าสู่ประเทศฝรั่งเศสแล้วแยกย้ายกันไปตามงานแสดงสินค้าต่าง ๆ ในมณฑลแชมเปญ เพื่อซื้อสินค้าผ่ากลับไปจำหน่าย สำหรับเส้นทางสายอื่นที่สำคัญรองลงไปคือ จากฝั่งอาวิสเกย์ผ่านเมืองบอร์โดซ์และตูลูสเข้าสู่เมืองนาร์บอนน์ชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

ก่อนสิ้นศตวรรษที่ ๑๓ การขนส่งลำเลียงสินค้าทางทะเลระหว่างทะเลเหนือกับทะเลเมดิเตอร์เรเนียนมิได้กระทำมากอนเลย แม้กระทั่งการขนส่งสินค้าหนักและกินเนื้อที่ เช่น โลหะ และขนแกะจากประเทศอังกฤษ เบลเยี่ยมและฮอลันดาไปสู่ภาคใต้ก็กระทำกันโดยทางบก ซึ่งต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก ทั้งนี้ก็คงจะเนื่องจากเหตุผลหลายประการ เช่น ปริมาณสินค้ามีน้อยไม่คุ้มการเสี่ยงภัยทางทะเล การสร้างเรือและการใช้ใบในสมัยนั้นมีประสิทธิภาพไม่ดีพอ ทุนในการสร้างเรือพ่อค้าก็มีไม่เพียงพอ ระยะทางเดินเรือไกลและมีโจรสลัดเป็นอุปสรรคคอยปล้นสะดมอยู่ที่ช่องแคบยิบรอลตาและช่องแคบอังกฤษ นอกจากนี้ที่ยานอาวิสเกย์ก็มีคลื่นลมจัดด้วย

พอสิ้นศตวรรษที่ ๑๓ สายการเดินเรือค้านนี้ก็เปิดขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองขึ้นภายในประเทศฝรั่งเศส กล่าวคือในสมัยก่อนขุนนางผู้ปกครองมณฑลแชมเปญดำเนินการค้าแบบเสรีกับพ่อค้าที่เดินทางผ่าน หรือมาร่วมในงานแสดงสินค้า แต่ต่อมา อำนาจการปกครองเปลี่ยนไปยังพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ซึ่งทำสงครามยืดเยื้อกับเคานต์แห่งฟลานเดอร์ส นโยบายเดิมถูกเลิกล้มไป พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสทรงเรียกเก็บภาษีอากรจากบรรดาพ่อค้าที่เดินทางผ่าน ตลอดจนดำเนินการไปในทางทำลายและขัดขวางการค้าระหว่างภาคเหนือและภาคใต้ด้วย ดังนั้น พ่อค้าจึงหันไปใช้สายการค้าค้านอื่นเฉพาะอย่างยิ่งทางทะเล ใน ค.ศ. ๑๓๐๐ กองเรือเล็กของพ่อค้าชาวเยนัวได้เดินทางเข้าสู่ช่องแคบอังกฤษเป็นครั้งแรก ในระยะเดียวกัน พ่อค้าชาวเวนิสก็เข้าทำการแข่งขัน และเรือลำแรกจากเวนิสเข้าเทียบท่าเมืองแอนต์เวิร์พในประเทศเบลเยี่ยมเมื่อปี ๑๓๑๕ ต่อจากนั้น กองเรือจากเยนัว เวนิสและฟลอเรนซ์ซึ่งติดอาวุธเต็มที่ก็เดินทางติดต่อค้าขายกับทวีปยุโรปภาคเหนือเป็นประจำเรื่อยมาเป็นเวลาถึง ๒ ศตวรรษ ยังผลให้สายการค้าทางบกที่เคยผ่านดินแดนฝรั่งเศสหมดความสำคัญและงานแสดงสินค้าในมณฑลแชมเปญ ซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองมาเป็นเวลานานนั้นเสื่อมตามลงไปด้วย

ในการเดินทางไปติดต่อค้าขายกับภาคเหนือนั้น เรือจากประเทศอิตาลีเดินทางเลาะฝั่งทะเลสเปนหรือแอฟริกาเหนือ แวะตามหัวเมืองรายทาง ออกช่องแคบยิบรอลตา เมื่อแวะกรุงลิสบอนแล้วก็แล่นใบข้ามอ่าวบิสเกย์เข้าสู่ช่องแคบอังกฤษ ต่อจากนั้นก็แยกเรือออกเป็น ๒ กอง ๆ หนึ่งมุ่งสู่เมืองเซาแฮมตันและกรุงลอนดอน ส่วนที่เหลือเดินทางต่อไปยังเมืองบรูชส์และแอนต์เวิร์พในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา การเดินทางระหว่างภาคเหนือและภาคใต้ ในสมัยนั้นทั้งขาไปและขากลับต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๑ ปี

๕. การค้ากับทวีปเอเชีย

การติดต่อค้าขายกับทวีปเอเชียโดยตรงนั้น มีน้อย ในสมัยสงครามครูเสด พ่อค้าอิตาลีคงมีสถานีการค้าของตนเพียงตามชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออกเท่านั้น ส่วนดินแดนที่ลึกเข้าไปภายในภาคพื้นทวีป พ่อค้าชาวเอเชียเป็นผู้ทำหน้าที่ลำเลียงสินค้าอีกทอดหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ตาม ก็ยังมีชาวยุโรปบางคนที่ชอบผจญภัยเดินทางมุ่งตะวันออกเช่นเดียวกัน การเดินทางมุ่งตะวันออกของชาวยุโรปมีวัตถุประสงค์ทั้งในด้านการค้าและการเผยแพร่ศาสนา โดยทางบกผ่านดินแดนตะวันออกใกล้และทางน้ำผ่านทะเลแดงและทะเลอาระเบียเข้าสู่ประเทศ เปอร์เซีย อาระเบีย อินเดีย หมู่เกาะอินเดียตะวันออกและประเทศจีน พอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ ก็ปรากฏว่า ผู้สอนศาสนาได้เข้าไปตั้งหลักฐานประจำอยู่ตามหัวเมืองในทวีปเอเชียหลายแห่ง เช่น ในประเทศอินเดีย ทวีปเอเชียภาคกลางและที่เมืองไซตุง (Zaitun) ริมฝั่งทะเลของประเทศจีน มาร์โคโปโล ไปพำนักอยู่ในทวีปเอเชียระหว่าง ค.ศ. ๑๒๗๑-๑๒๙๕ แต่เขาเป็นนักท่องเที่ยวยิ่งกว่าเป็นพ่อค้า แต่ก็มีชาวยุโรปบางคนที่เดินทางไปสู่ทวีปเอเชีย โดยมีความมุ่งหมายที่จะนำสินค้าจากภาคตะวันออกไปจำหน่ายในทวีปยุโรป เช่น พ่อค้าชาวอิตาลีจากนครฟลอเรนซ์ชื่อ พีโกล็อตตี (Pigolotti) ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งได้เขียนหนังสือคู่มือเกี่ยวกับการปฏิบัติทางการค้า และได้บรรยายเรื่องถนนในประเทศจีนไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน

สำหรับสินค้าที่ชาวยุโรปนำกลับจากทวีปเอเชียนั้น จำนวนคงไม่มากนัก เพราะอุปสรรคในด้านการขนส่งทางภาคเหนือและภาคกลางทวีป ส่วนใหญ่เป็นการเดินทางโดยทางบก ค่าขนส่งแพงมาก อย่างไรก็ตาม หากชาวพื้นเมืองและผู้ปกครองประเทศต้อนรับและมีไมตรีจิตรแล้ว การเดินทางของชาวยุโรปย่อมปลอดภัย แม้ว่าค่าขนส่งจะแพงมาก ก็มีทางจะให้ผู้ซื้อหรือผู้บริโภคที่ปลายทางรับภาระได้ ก่อน ค.ศ. ๑๓๔๐ การเดินทางของชาวยุโรปในทวีปเอเชียยังปลอดภัยและชาวพื้นเมืองยังต้อนรับด้วยไมตรีจิตร จึงมีชาวอิตาลีไปตั้งหลักแหล่งอยู่ในประเทศเปอร์เซีย อินเดีย แม้กระทั่งภาค

ตะวันออกไกลที่เมืองไซตุง สำหรับสินค้าที่บุคคลเหล่านี้นำกลับนั้น มักจะเป็นสินค้าประเภทของมีค่าสะดวกแก่การขนส่ง ยิ่งกว่าสินค้าประเภทกินเนื้อที่และน้ำหนักมาก เช่น เมื่อกลุ่มพ่อค้าอิตาลีเดินทางอ้อมไปสู่ประเทศอินเดีย สินค้าที่นำกลับส่วนใหญ่ได้แก่ไข่มุก เหรียญทองคำของอินเดีย เป็นต้น สำหรับการเดินทางตามเส้นทางภาคใต้ ซึ่งกระทำทางทะเลเกือบทั้งสายนั้น การขนส่งลำเลียงสินค้าสะดวกและค่าขนส่งถูก แต่ในปี ๑๒๙๑ สันตะปาปาทรงห้าม พ่อค้าชาวคริสต์ทำการค้ากับประเทศอียิปต์ และในขณะเดียวสุลต่านอียิปต์ก็พยายามที่จะรักษาทะเลแดงไว้เพื่อประโยชน์แก่ชาวอียิปต์เท่านั้น จึงทำให้การเดินทางติดต่อค้าขายตามเส้นทางนี้ไม่สะดวกยิ่งขึ้น

ครั้นถึงปี ๑๓๔๐ ได้เกิดการปั่นป่วนทางการเมืองขึ้นในทวีปเอเชีย ทำให้ชาวยุโรปได้รับความลำบาก แม้เหตุการณ์จะคืนสู่สภาพปกติก็ตาม ชาวพื้นเมืองก็ยังแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อชาวยุโรปอยู่เช่นเดิม ดังนั้น ภาระการขนส่งลำเลียงสินค้าจึงตกอยู่กับชาวเอเชีย เมื่อไม่มีทางจะผ่านเข้าสู่ทะเลแดง พ่อค้าชาวยุโรปก็จำเป็นต้องรอรับสินค้าจากภาคตะวันออกที่นครอเล็กซานเดรีย หรือจุดอื่นตามริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์-เรเนียนภาคตะวันออก เมื่อประสบอุปสรรคดังกล่าว พ่อค้าชาวยุโรปจึงพยายามหาทางไปสู่ภาคตะวันออกโดยทางอื่น ซึ่งชาวยุโรปสมัยนั้นเชื่อว่า มีทางจะกระทำได้โดยทางทะเลตลอด ดังนั้น ในปี ๑๒๙๑ พี่น้องชาวเยนัวตระกูลวิวัลดี (Vivaldi) ๒ คน ได้เดินทางโดยเรือ ๒ ลำ ออกช่องแคบยิบรอลตา มุ่งสู่ภาคใต้เพื่อค้นหาทางไปสู่ภาคตะวันออก แต่ในที่สุดทั้งเรือทั้งคนได้สาบสูญไปโดยไม่มีร่องรอยเลย จนกระทั่งอีก ๒ ศตวรรษต่อมาจึงมีผู้ค้นพบเส้นทางการเดินเรือออมแหลมแอฟริกาไปสู่ภาคตะวันออกได้

บทที่ ๑๒
การควบคุมการค้าและอุตสาหกรรม

การค้าและอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปยุคกลาง แม้ว่าส่วนใหญ่เอกชนจะดำเนินไปโดยอิสระเสรีก็ตาม ใช่ว่าจะปลอดพ้นจากการควบคุมก็หาไม่ ทั้งนี้เนื่องจากการควบคุมในสมัยนั้น มีวัตถุประสงค์ที่จะช่วยเหลือพ่อค้าและช่างฝีมือ ในการประกอบอาชีพประเภทต่าง ๆ และในขณะเดียวกัน ก็ทำการคุ้มครองผลประโยชน์ของชุมชนส่วนรวม หรือเพื่อผลประโยชน์ของผู้ควบคุมด้วย การควบคุมอาจดำเนินการโดยฝ่ายศาสนา เพื่อบังคับให้พ่อค้าปฏิบัติตามหลักศาสนา เป็นการป้องกันมิให้มีการเอารัดเอาเปรียบระหว่างกันและกัน อาจเป็นฝ่ายบ้านเมืองที่ทำการปกครองหัวเมือง หรือนครต่าง ๆ หรือพระเจ้าแผ่นดินในฐานะเป็นประมุขของประเทศ นอกจากนี้ในหมู่พ่อค้าและช่างฝีมือเอง ยังมีการจัดตั้งสมาคมขึ้น เพื่อรักษาผลประโยชน์ในอาชีพของตนด้วย

๑. ศาสนจักรกับเศรษฐกิจ

ในยุคกลาง ศาสนาคริสต์มีอิทธิพลเหนือจิตใจและการกระทำของชาวยุโรปมาก โดยที่แนวความคิดทางเศรษฐกิจ หรือวิชาเศรษฐศาสตร์ในสมัยนั้นยังมิได้มีการศึกษากัน (วิชาเศรษฐศาสตร์เพิ่งอุบัติขึ้นในศตวรรษที่ ๑๘) กิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งปวงจึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางศาสนากล่าวคือ ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจใด ๆ ชาวยุโรปยุคกลางยึดคำสั่งสอนทางศาสนาและมาตรฐานแห่งศีลธรรมจรรยาเป็นหลักปฏิบัติ การที่จะพิจารณาว่าการดำเนินงานทางเศรษฐกิจจะถูกหรือผิดนั้นขึ้นอยู่กับข้อเท็จจริงที่ว่า ได้มีการปฏิบัติตามหรือฝ่าฝืนหลักศาสนาหรือศีลธรรมจรรยาเพียงใดหรือไม่ หากเกิดปัญหาโต้เถียงกัน ฝ่ายศาสนาเท่านั้นเป็นผู้มีอำนาจวินิจฉัยชี้ขาด อนึ่ง คำสั่งสอนทางเศรษฐกิจที่วางไว้ตามหลักศาสนา หรือความเห็นเกี่ยวกับหลักศาสนาที่ผู้ทรงอำนาจชี้แจงแถลงไว้ มีอิทธิพลเหนือ

ความคิดเห็นและพฤติกรรมของชาวยุโรปสมัยนั้นเป็นอย่างยิ่ง

นักปราชญ์ทางศาสนาคริสต์ในยุคกลางสั่งสอนและวางหลักไว้ว่า การสะสมทรัพย์สินและความมั่งมีเป็นบ่อเกิดแห่งความเสื่อม ควรส่งเสริมยกย่องความยากจน กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินแม้ฝ่ายศาสนาจะรับรองว่า เป็นสิ่งที่ชอบธรรม แต่ก็ย้ำไว้ว่า ผู้ถือกรรมสิทธิ์เป็นเพียงผู้ปกครองดูแลทรัพย์สินของตนไว้เพื่อคนจน การให้ทานเป็นการกระทำเพื่อความยุติธรรมมิใช่เพื่อการกุศล ผู้มั่งมีที่มิได้เอื้อเฟื้อแจกจ่ายสิ่งที่เกินความต้องการของตนให้แก่ผู้ขัดสน เป็นผู้กระทำบาปหนัก ดังนั้น มนุษย์จึงไม่ควรสะสมทรัพย์สมบัติไว้เกินกว่าความจำเป็นตามฐานะทางสังคม ตามที่พระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างมา อนึ่ง เมื่อพิจารณาด้านการใช้ประโยชน์แล้ว ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ ย่อมเป็นของมนุษย์ทุกคน หากผู้มั่งมีมิได้ปฏิบัติตามหน้าที่ดังที่กล่าวมานี้ คนจนย่อมมีสิทธิที่จะชิงโมยหรือยื้อแย่งสิ่งที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตของเขาได้ ทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นสิ่งที่ชอบด้วยกฎหมายจริง แต่ว่าเพียงกฎหมายของมนุษย์เท่านั้น ย่อมไม่อาจลบล้างกฎของพระผู้เป็นเจ้าได้ เพราะการที่พระองค์ทรงสร้างโลกมาก็เพื่อความผาสุกของมนุษย์อันเป็นบุตรหลานของพระองค์

คำสั่งสอนศาสนาดังกล่าวข้างต้น มีวัตถุประสงค์ที่จะหาทางคุ้มครองป้องกันมิให้มนุษย์ฉวยโอกาสเอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน ดังนั้น จึงเกิดหลักปฏิบัติทางเศรษฐกิจขึ้น ๒ ประการคือ เรื่อง <u>ราคายุติธรรม</u> (just price) และ<u>การเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน</u> (usury)

<u>ราคายุติธรรม</u> โดยที่การซื้อขายแลกเปลี่ยนในยุคกลางเริ่มมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจยิ่งขึ้น ฝ่ายศาสนาจึงพยายามหาทางที่จะสร้างความยุติธรรมทางเศรษฐกิจระหว่างมนุษย์ขึ้นและในเรื่องนี้ถือว่า ราคามีความสำคัญเป็นพิเศษ ผู้สอนศาสนาบางคนในสมัยกลางศตวรรษที่ ๑๓ เช่น เซนต์ โธมัส อควินัส (St. Thomas Aquinas) ดูถูกดูหมิ่นอาชีพการค้าโดยมีความเห็นว่า เป็นอาชีพต่ำและเป็นอาชีพที่ไม่พึงปรารถนา แต่เมื่อเห็นว่าไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้ ก็จำเป็นต้องยอมรับและปล่อยให้ดำเนินต่อไป โดยกำหนด

เงื่อนไขไว้ว่า ผู้ขายสินค้าจะต้องถือ "ราคายุติธรรม" เป็นหลักปฏิบัติ ทั้งนี้โดยฝ่ายศาสนาเห็นว่า สินค้าสิ่งหนึ่ง ในสถานที่แห่งหนึ่งและในขณะหนึ่ง ย่อมมีราคายุติธรรมราคาหนึ่งที่ให้ความเสมอภาคแก่ผู้ซื้อและผู้ขายทั้งสองฝ่าย อย่างไรก็ตาม ราคายุติธรรมนี้อาจเปลี่ยนแปลงไปได้เมื่อต่างสถานที่และระยะเวลาหนึ่งได้ล่วงไป แต่ในสถานที่แห่งเดียวและในเวลาเดียวกัน สินค้าชนิดเดียวกันจะมีราคาหลายราคาไม่ได้ ราคายุติธรรมดังกล่าวหมายถึงราคาต้นทุน (cost of production) รวมกับค่าตอบแทนแรงงานของผู้ผลิตซึ่งพอจะช่วยให้เขาดำรงชีวิตตามฐานะทางสังคมที่พระผู้เป็นเจ้าได้ทรงกำหนดไว้ได้ตามสมควร สำหรับผู้ผลิต เมื่อได้บำบัดความต้องการตามฐานะของตนดังกล่าวแล้ว หากมีสิ่งใดเหลืออยู่ก็ควรจะให้ทานแก่คนยากจน หากผู้ใดได้ปฏิบัติตามนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้บำเพ็ญตนเคารพต่อหลักศาสนาและกฎหมายของบ้านเมือง ถ้าผู้ขายแสวงหากำไรโดยวิธีการขูดรีดเอารัดเอาเปรียบผู้ซื้อเมื่อสภาวะเศรษฐกิจเปิดโอกาสให้กระทำได้แล้ว ถือว่าเป็นการละเมิดหลักศีลธรรม

ตามที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่า ฝ่ายศาสนาในทวีปยุโรปยุคกลางไม่มีความไว้วางใจบุคคลผู้ประกอบอาชีพพ่อค้า และคงไม่เข้าใจหน้าที่อันแท้จริงของพ่อค้าที่เป็นคนกลางในการนำสินค้าจากผู้ผลิตไปยังผู้บริโภค ในสมัยต่อมาแม้ฝ่ายศาสนาจำใจต้องรับรองอาชีพนี้ก็ตาม แต่ความระแวงสงสัยยังมีอยู่และยังคงถือว่า รายได้ที่ได้มาจากการค้าเป็นรายได้ที่มิได้ลงทุนลงแรง (unearned income) และเป็นสิ่งที่ไม่ชอบธรรม นอกจากนี้ ฝ่ายศาสนายังมีความคิดเห็นขัดแย้งกับแนวความคิดที่ว่า กำไรก้อนใหญ่ที่พ่อค้าได้มาจากการค้านั้น เป็นรางวัลอันชอบธรรมที่พ่อค้าพึงได้รับ เพื่อเป็นการตอบแทนบริการของเขาที่กระทำให้แก่ผู้บริโภค ในที่สุด ฝ่ายศาสนาได้วางหลักไว้ว่า ในการดำเนินการค้าพ่อค้าจะต้องไม่ถือเอากำไรเป็นวัตถุประสงค์สำคัญ การแสวงหากำไรให้กระทำพอประมาณ มิใช่ทำการกอบโกยเพื่อความมั่งมีของตน การมุ่งสะสมโภคทรัพย์ไว้เกินกว่าความจำเป็นแก่การดำรงชีวิต ย่อมเป็นการกระทำบาปหนัก

<u>การเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน</u> การเรียกดอกเบี้ยนี้ มีการตำหนิติเตียนมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนคริสตกาล ทั้งนี้ เพื่อคุ้มครองลูกหนี้ให้พ้นจากการชูดรีดเอารัดเอาเปรียบของเจ้าหนี้ผู้ไร้ปราณีและเป็นการป้องกันการหารายได้โดยมิได้ลงทุนลงแรง ฝ่ายศาสนาสมัยนั้นมีความเห็นว่า การกู้ยืมเป็นเพียงการพรากเงินจากเจ้าของผู้ซึ่งยังไม่มีความจำเป็นต้องใช้เงินนั้นโดยทันทีและการพรากเงินไปก็เป็นการชั่วคราวเท่านั้น ทั้งในขณะเดียวกันผู้กู้ก็เป็นผู้มีฐานะยากจนด้วย การให้กู้ยืมจึงควรเป็นการกระทำที่แสดงให้เห็นความเป็นเพื่อนบ้านที่ดี การแสวงหาประโยชน์จากความคับแค้นของชาวคริสต์ด้วยกันเป็นการกระทำบาป อนึ่ง ในสมัยนั้นมักจะถือกันว่า เจ้าของเงินเก็บเงินของตนไว้เฉย ๆ โดยมิได้นำไปใช้ก่อให้เกิดผลอย่างใดนอกจากให้บุคคลอื่นกู้ยืม และการกู้ยืมในยุคกลาง ส่วนมากไม่มีวัตถุประสงค์ในทางก่อให้เกิดผลด้านเศรษฐกิจ (productive) กล่าวคือ ชุมชนสมัยนั้นเป็นชุมชนเกษตรซึ่งมักจะประสบความเสียหายจากภัยธรรมชาติเสมอ เช่น ปศุสัตว์ตายด้วยโรคระบาด น้ำล่ม เป็นต้น การกู้ยืมก็เพื่อประโยชน์ในการบำบัดบัดเป่าความเดือดร้อนดังกล่าว จึงไม่ควรเรียกดอกเบี้ย

อย่างไรก็ตาม การที่ถือว่า เจ้าของเงินไม่ค่อยมีโอกาสที่จะใช้เงินของตนดังกล่าวนั้น อาจเป็นความจริงสำหรับชาวชนบทที่ห่างไกล แต่สำหรับในเมืองที่มีการค้าและอุตสาหกรรม เจ้าของเงินย่อมมีโอกาสที่จะใช้เงินเพื่อประโยชน์ตนอยู่เสมอ นอกจากนี้ในด้านผู้กู้ยืมก็มิใช่ว่า สิ่งที่ผลักดันให้ต้องกู้ยืมเงินนั้น จะจำกัดอยู่เฉพาะความยากจนขัดสนหรือเคราะห์กรรมเท่านั้น ชาวชนบทและชาวเมืองในยุคกลางอาจทำการยืมสิ่งต่าง ๆ มากมาย เช่น ธัญญาหาร สัตว์เลี้ยง วัตถุดิบ เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม เครื่องตบแต่งบ้าน หรือเงิน และการกู้ยืมนั้น นอกจากกระทำการเพราะเหตุดังกล่าวข้างต้น อาจเป็นการยืมเพื่อเก็บวัตถุดิบสะสมไว้สำหรับการหัตถกรรม ซื้อที่ดินเพื่อการเพาะปลูกหรือปลูกโรงร้านสำหรับชนชั้นขุนนาง พระและผู้ปกครองหัวเมืองรวมทั้งประมุขของประเทศ ก็มักจะทำการกู้ยืมเพื่อประโยชน์ทั้งในด้านที่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ เช่น เพื่อลงทุนในการเกษตร ซื้อที่ดินเพิ่มเติม หรือนำไปลงทุนในวิสาหกิจบางประเภท และที่ไม่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ

เช่น สร้างกำแพง ทำสงคราม เงินสินสอดหรือซื้อสิ่งฟุ่มเฟือย นอกจากนี้ ยังมีบุคคลอีกจำพวกหนึ่งซึ่งได้แก่ พ่อค้า นักอุตสาหกรรมหรือนายธนาคาร ผู้หวังผลกำไรจากการที่มีโอกาสได้ใช้เงินของบุคคลอื่นเพื่องานอาชีพของตน ดังนั้น การให้กู้ยืมไปใช้ในกรณีดังกล่าว เจ้าของเงินต้องเสี่ยงและย่อมหวังผลตอบแทนเป็นธรรมดา

เมื่อเผชิญกับสภาพต่าง ๆ ดังนี้ ฝ่ายศาสนาหรือฝ่ายบ้านเมืองในยุคกลางย่อมไม่อาจที่จะปล่อยให้ทรรศนะที่เป็นปฏิปักษ์ต่อการเรียกดอกเบี้ยเช่นนั้น คงอยู่ต่อไปได้ แม้ฝ่ายศาสนาและบ้านเมืองเองก็เป็นผู้กู้ยืมที่สำคัญฝ่ายหนึ่งเหมือนกัน บางครั้งพระเจ้าแผ่นดินทรงมีหนี้สินมากถึงขนาดไม่ยอมรับรู้เงินที่ทรงกู้ยืมไป ทำให้ผู้ให้กู้ขาดความเชื่อถือ หากพระองค์ทรงต้องการจะกู้ยืมอีก ก็จำเป็นต้องชำระดอกเบี้ยแพง แม้กระทั่งองค์สันตะปาปาเวลาทรงกู้ยืมเงิน ก็ไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยงการชำระดอกเบี้ยได้ อนึ่ง เหตุการณ์ในทางเศรษฐกิจสมัยนั้นก็เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก กล่าวคือ ภายหลังสงครามครูเสด การค้าและอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ทำให้ความต้องการทุนมีมาก การห้ามเรียกดอกเบี้ยย่อมเป็นอุปสรรคขัดขวางความก้าวหน้าและมีผู้ปฏิบัติตามน้อย ดังนั้น แนวความคิดของฝ่ายศาสนาจึงโอนอ่อนผ่อนตามสภาวะทางเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในสมัยนั้นโดยวางเงื่อนไขไว้ กรณีแรกที่ฝ่ายศาสนายอมให้เรียกดอกเบี้ยได้ คือ หากผู้ให้กู้ยอมเสี่ยงในการสูญเสียเงินเมื่อกิจการที่นำเงินไปลงทุนนั้นล้มเหลวลง กรณีต่อไป เมื่อผู้กู้ยืมไม่ยอมชำระคืนตามกำหนด หรือผิดนัด การเรียกดอกเบี้ยถือว่าเป็นค่าทดแทนที่ชอบธรรมและเป็นการปรับไหมเพราะการผิดสัญญา อีกกรณีหนึ่ง ถ้าในการเสี่ยงให้กู้ ทำให้ผู้ให้กู้ยอมสละโอกาสการใช้เงินของเขา ซึ่งอาจนำผลกำไรมาให้เขาแล้ว เขาก็มีสิทธิที่จะเรียกดอกเบี้ยจากผู้กู้ได้

แนวความคิดเกี่ยวกับการเรียกดอกเบี้ยดังกล่าว มีอิทธิพลเหนือการตรากฎหมายเกี่ยวกับเรื่องนี้ในประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปสมัยปลายยุคกลางมาก ประมวลกฎหมายเดนมาร์คสมัยศตวรรษที่ ๑๓ บัญญัติให้เรียกดอกเบี้ยสำหรับเงินกู้ที่ไม่ชำระคืนตามกำหนด ในกรุงลอนดอนปี ๑๓๙๐ เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองกำหนดห้ามเรียกดอกเบี้ย

ในกรณีที่ไม่มีการเสี่ยง ต่อมาปี ๑๔๘๕ รัฐสภาอังกฤษได้ตรากฎหมายอนุญาตให้เรียกดอกเบี้ยได้ในกรณีที่มิได้ชำระคืนตามกำหนด ในที่สุดความหมายของคำว่า "usury" ก็เปลี่ยนแปลงไปก็คือ ในสมัยหลัง หมายถึงการห้ามเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน แต่อย่างไรก็ตาม ในยุคกลางศาสนาก็ยังลงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างหนักและบังคับให้คืนเงินดอกเบี้ยให้แก่ลูกหนี้ด้วย

๒. เมืองกับการควบคุมทางเศรษฐกิจ

การควบคุมอาหาร ในทวีปยุโรปยุคกลาง ปัญหาสำคัญทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งก็คือ การขาดแคลนอาหาร เมื่อเมืองขยายใหญ่โตมีพลเมืองเพิ่มมากขึ้น อาหารสำหรับเลี้ยงพลเมืองที่อาจหาได้ในท้องถิ่นใกล้เคียงย่อมไม่เพียงพอ จำเป็นต้องอาศัยจากแหล่งที่ห่างไกล เนื่องจากการขนส่งในสมัยนั้นลำบาก ไม่สะดวกแก่การลำเลียงเสบียงอาหารระหว่างท้องถิ่น จึงทำให้ชาวยุโรปต้องประสบความเดือดร้อน ในด้านการขาดแคลนอาหารเสมอ อนึ่ง ในสมัยนั้นปรากฏว่า จำนวนชาวเมืองผู้ประกอบอาชีพเป็นลูกจ้างที่ต้องอาศัยเงินค่าจ้างอย่างเดียวเพื่อเลี้ยงชีพนั้นก็มีอัตราสูงขึ้น หากอาหารขาดแคลนหรือราคาถีบตัวสูงขึ้นผู้ได้รับความเดือดร้อนก่อนบุคคลอื่นก็คือ ชาวเมืองซึ่งหากการขาดแคลนถึงขีดสุดก็อาจจะก่อการจลาจลขึ้นได้ ดังนั้น เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองจึงไม่อาจที่จะปล่อยปัญหาเรื่องอาหาร ให้เป็นไปตามหลักอุปสงค์และอุปทานได้ จำเป็นต้องยื่นมือเข้าไปเกี่ยวข้องแทรกแซง เพื่อให้ความคุ้มครองแก่ผู้บริโภคในเมืองโดยดำเนินมาตรการ ๒ ประการคือ สร้างฉางข้าวแล้วทำการสั่งซื้อข้าวหรืออาหารมาเก็บไว้เพื่อนำออกจำหน่ายแก่ประชาชนในยามขาดแคลน ห้ามส่งสินค้าประเภทอาหารออกนอกประเทศทำการควบคุมการค้าอาหารและหากมีพ่อค้าส่งสินค้าอาหารผ่านเมืองใด จะต้องเสนอขายให้แก่เมืองนั้นก่อน จึงจะผ่านไปได้

วิธีการควบคุมการค้าอาหารในสมัยนั้นมี ๓ ประการคือ

<u>การดักซื้อ</u> (forestalling) หมายความว่า การได้มาซึ่งสินค้าใดก่อนที่สินค้านั้นจะมาถึงตลาดโดยวิธีดักซื้อนอกเวลาติดตลาด นอกสถานที่ตลาด หรือนอกกำแพงเมือง

<u>การซื้อเหมา</u> (regrating) หมายความว่า การซื้อสินค้าทั้งหมดแล้วนำมาจำหน่ายปลีก

<u>การซื้อผูกขาด</u> (engrossing) หมายความว่า การซื้อสินค้าเป็นจำนวนมากเพื่อกักตุน จนกระทั่งทำให้ราคาสินค้าที่มีอยู่ถีบตัวสูงขึ้นและไม่ยอมให้มีสินค้าเหลือสำหรับพ่อค้าอื่น

นอกจากวิธีห้ามดังกล่าวแล้ว ยังมีการห้ามจำหน่ายสินค้าที่เสื่อมคุณภาพและมีการตรวจสอบเครื่องชั่งตวงวัดด้วย

ความจริง การจัดหาเสบียงอาหารไว้และการควบคุมการค้าอาหารดังกล่าวมิใช่เป็นของใหม่ ได้ปฏิบัติกันมาแล้วในทวีปยุโรปสมัยโบราณคือ ตั้งแต่สมัยอียิปต์ สมัยกรีกและโรมันเรื่อยมาจนกระทั่งยุคกลาง เจ้าหน้าที่สมัยนั้นมีหน้าที่ดูแลสอดส่องสมาคมจำหน่ายเสบียงอาหาร ควบคุมการส่งออกและการนำเข้า ตรวจตราเครื่องชั่งตวงวัดและเหรียญกษาปณ์ เช่น พ่อค้าเนื้อ จะทำการซื้อสัตว์ได้ก็ต่อเมื่อสัตว์เข้าตลาดและมีการจำหน่ายแล้ว หากพ่อค้าคนใดถูกจับได้โดยทำการดักซื้อหมู่นอกเมือง หรือซื้อขายกันในเมืองอย่างลับ ๆ อาจถูกลงโทษอย่างหนักด้วยการโกนศีรษะและหนวดเครา แล้วถูกโบยและขับออกจากวงการค้า ผู้ขายสัตว์เลี้ยงต้องแจ้งขอบกพร่องพิการให้ผู้ซื้อทราบโดยสิ้นเชิง ราคาหรืออัตรากำไรมีการกำหนดไว้แน่นอน เจ้าหน้าที่ประกาศราคาปลาทุกเช้าภายหลังการตรวจพิจารณารายงานของสมาคมพ่อค้าปลา เกี่ยวกับปริมาณปลาที่จับได้ในตอนกลางคืน ราคาขนมปังก็กำหนดไว้คงที่ แต่ถ้าราคาข้าวสาลีลดลง ผู้ผลิตต้องเพิ่มน้ำหนักขนมปังขึ้น ถ้าราคาข้าวสาลีสูงขึ้น น้ำหนักขนมปังก็อนุญาตให้ลดลงได้ การกักตุนสินค้าถือเป็นความผิดอย่างหนัก

นโยบายทำนองเดียวกันนี้ได้ถือปฏิบัติทั่วทวีปยุโรปยุคกลาง ในนครเวนิส และฟลอเรนซ์ หน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของฝ่ายบ้านเมืองก็คือ การจัดหาธัญญาหาร (grain) และอาหารประเภทอื่นไว้เพื่อประชาชนทั่วไป ในประเทศอังกฤษ ทั้งรัฐบาลกลางและหัวเมืองต่างร่วมมือกันควบคุมอาหาร พอถึง ค.ศ. ๑๒๐๒ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงกำหนดราคาขนมปัง และในปี ๑๒๖๖ ได้ตราพระราชบัญญัติขึ้นฉบับหนึ่ง วางหลักเกณฑ์เพื่อเป็นแนวทางแก่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นในการกำหนดราคาขนมปังและเบียร์ และได้ถือเป็นหลักปฏิบัติในสมัยต่อมาเป็นเวลากว่า ๕ ศตวรรษ น้ำหนักขนมปังขึ้นลงตามราคาข้าวสาลี แต่ราคาเบียร์ปรับให้เข้ากับราคาวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิต ในยามเข้ายากหมากแพง รัฐบาลมีอำนาจที่จะกำหนดราคาอาหารประเภทอื่น เช่น ไข่ และสัตว์มีปีก แต่ในเวลาปกติ ปล่อยให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายท้องถิ่นทำการควบคุมราคา รักษาคุณภาพและป้องกันมิให้มีการกักขื้อ หรือขื้อเหมาดังกล่าวมาแล้ว เพื่อมิให้มีการเอารัดเอาเปรียบผู้บริโภค

เรื่องความพยายามของฝ่ายบ้านเมือง ที่จะรักษาคุณภาพของสินค้าจำเป็นบางประเภท ให้อยู่ในระดับสูงนี้ได้ดำเนินมาแล้วแต่สมัยกรีกและสมัยโรมัน โดยในสมัยนั้นมีการประณาม การผสมปลอมปนแป้งและเหล้าองุ่น ต่อมาในยุคกลางก็มีการตำหนิติเตียนการปลอมสินค้าทุกประเภท ศาลแมนเนอร์บังคับให้มีการกำหนดน้ำหนัก ขนาดและราคา หรือคุณภาพขนมปังและเบียร์ และทำการปรับผู้ทำขนมปังที่ขายขนมปังเสียหรือมีน้ำหนักต่ำ ปรับคนขายเนื้อผู้ขายเนื้อไม่ดี หรือเสียและราคาแพงมาก ปรับคนขายเบียร์ที่ขายเบียร์คุณภาพต่ำหรือเสีย สำหรับในเมืองก็มีกฎหมาย กฤษฎีกาหรือข้อบังคับของสมาคมกำหนดลงโทษผู้กระทำผิดร้ายแรงไว้เช่นเดียวกัน ที่กรุงปารีสมีข้อกำหนดห้ามการปลอมแปลงเบียร์และเหล้าองุ่น ย้อมสีเนยและปลอมปนอาหารประเภทอื่น ที่กรุงลอนดอนมีการกำหนดโทษปรับไหมผู้ขายขนมปังเสีย และจับใส่ขื่อคาประจาน หรือจับมัดติดกับม้านั่งลากไปตามถนน พร้อมด้วยผูกขนมปังเสียที่นำไปขายนั้น แขวนคอประจานไปด้วย

การควบคุมดังกล่าวมาแล้วจะได้ผลตามความมุ่งหมายเพียงใด เป็นการยากที่จะทราบโดยแน่นอนได้ แต่ก็พอคาดคะเนได้ว่า การควบคุมราคาขนมปังคงได้ผลพอประมาณ อย่างไรก็ตาม ในประเทศอังกฤษจากหลักฐานปรากฏว่า ที่เมืองนอว์ริช การลงโทษหาได้ทำให้ผู้กระทำผิดเกรงกลัวหรือป้องกันมิให้มีการกระทำผิดอีกไม่ ทั้งนี้อาจพิจารณาได้จากเงินค่าปรับจำนวนมาก ที่ได้จากผู้ละเมิดกฎหมายว่าด้วยการควบคุมอาหาร ถึงขนาดมีผู้กล่าวว่า หากบังเอิญชาวนอว์ริชกลับใจบำเพ็ญตนเป็นพลเมืองดีแล้ว เมืองนอว์ริชคงจะตกอยู่ในฐานะลำบากทางการเงินเพราะรายได้สำคัญจะลดลงมาก หลักฐานจากแหล่งอื่นก็แสดงให้เห็นว่า มีการละเมิดกฎหมายทำนองเดียวกันโดยทั่วไป ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๔ นครฟลอเรนซ์พยายามที่จะควบคุมราคาธัญญาหารให้อยู่ในระดับราคาหน่วยละ ๑๐ ชิลลิง แต่เมื่อเกิดทุพภิกขภัย ราคาได้สูงขึ้นเป็นหน่วยละ ๓๘ ชิลลิง และพอถึง ค.ศ.๑๓๒๙ ราคาได้ถีบตัวขึ้นสูงถึง ๕๐ ชิลลิง ดังนั้น เราก็พอจะเห็นได้ว่า การควบคุมสินค้านั้นไม่ว่ายุคใดสมัยใด เป็นการยากที่จะกระทำให้ได้ผลจริงจังเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยข้าวยากหมากแพง หรือเวลาเกิดศึกสงคราม และการจลาจลซึ่งทำให้การลำเลียงขนส่งสินค้าเป็นไปไม่สะดวกหรือชะงักลง

<u>การควบคุมเศรษฐกิจทั่วไป</u> ในยุคกลางชีวิตส่วนใหญ่ของชาวยุโรปผูกพันอยู่กับหมู่บ้านหรือเมืองที่ตั้งหลักแหล่งทำมาหากินเป็นสำคัญ ความรู้สึกที่มีต่อบุคคลอื่นหรือชุมชนไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับความจงรักภักดี หรือความรับผิดชอบต่อส่วนรวม จึงจำกัดอยู่เฉพาะภายในท้องถิ่น ความรู้สึกแห่งความเป็นชาติหนึ่งชาติเดียวกันหาได้ยาก ผู้ที่เกิดในกรุงลอนดอนก็ถือว่า ตนเป็นชาวลอนดอนมิใช่คนอังกฤษ คนที่เกิดที่กรุงปารีสก็ถือว่า ตนเป็นชาวปารีสมิใช่คนฝรั่งเศส ในดินแดนแห่งอื่นก็มีทรรศนะทำนองเดียวกัน หากผู้ใดเดินทางออกจากเมืองของตนไปเพียง ๑๐-๑๒ ไมล์ ก็กลายเป็นคนแปลกหน้าหรือคนต่างด้าวไปแล้ว หมู่บ้านบางแห่งอยู่ห่างกันเพียง ๒-๓ ไมล์ กระทำการประหัตประหารแก้แค้นกันไม่รู้จักจบสิ้น ความรู้สึกรักใคร่ปรองดองกันระหว่างชนบทกับเมืองหาได้ยาก ในสมัยนั้น ดินแดนส่วนใหญ่ในทวีปยุโรปไม่มีรัฐบาลกลาง หากมีใน

บางแห่ง เช่น ประเทศฝรั่งเศส รัฐบาลกลางก็ไม่เข้มแข็งพอที่จะยื่นมือเข้าควบคุมหัวเมืองห่างไกลได้ จำเป็นต้องต้องปล่อยอำนาจการปกครองไว้ในมือขุนนางเจ้าครองนคร ซึ่งมักจะไม่เชื่อฟังคำสั่งของรัฐบาลกลาง แม้ในประเทศอังกฤษซึ่งมีเนื้อที่ไม่มากนัก ความสมานสามัคคีในทางการเมืองก็ดำเนินไปอย่างเชื่องช้า แต่ก็เป็นประเทศแรกที่สามารถรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ก่อนประเทศใดอื่นในทวีปยุโรป จึงพอสรุปได้ว่า สมัยนั้นศูนย์แห่งความสนใจ หรือผลประโยชน์ของชาวยุโรป จำกัดอยู่ภายในหมู่บ้าน หรือตลาดในเมือง มิได้ขยายข้ามเขตท้องถิ่นใกล้เคียงไปห่างไกลนัก

ดังนั้น เมื่อเราพิจารณาปัญหาการควบคุมการค้าและอุตสาหกรรมในยุคกลางจำเป็นต้องคำนึงถึงข้อเท็จจริงที่กล่าวมาแล้วด้วย ในการควบคุมทางเศรษฐกิจหัวเมืองแต่ละแห่งมักจะมีทรรศนะอย่างเดียวกันคือ คำนึงถึงประโยชน์เฉพาะเมืองของตนเป็นสำคัญ แม้จะมีผู้พยายามหาทางรวบรวมดินแดนต่าง ๆ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ให้มีความรู้สึกเป็นชนชาติเดียวกัน ตลอดจนมีการติดต่อค้าขายหรือให้มีการสมรสระหว่างคนต่างชาติ ก็หาได้ทำให้ความรู้สึกที่มีต่อท้องถิ่นหมดไปได้ไม่ การควบคุมการค้าและอุตสาหกรรมในสมัยนั้น จึงมีลักษณะเป็นการควบคุมที่หัวเมืองหนึ่งกระทำเป็นปฏิปักษ์ต่ออีกหัวเมืองหนึ่ง หรือแม้กระทั่งเป็นปฏิปักษ์ต่อชนบทใกล้เคียงกันเอง วัตถุประสงค์แห่งการควบคุมของแต่ละหัวเมืองก็มุ่งต่อการให้ความคุ้มครองรักษาหรือส่งเสริมผลประโยชน์ของประชาชนในเมืองของตน เมืองต่าง ๆ จะหันหน้ามาร่วมมือกันเฉพาะในเวลาฉุกเฉิน จำเป็นต้องต่อสู้กับศัตรูภายนอกเท่านั้น โดยทั่วไปแล้วต่างเมืองต่างก็แยกระวังรักษาผลประโยชน์ของตน และในขณะเดียวกันก็ทำการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ระหว่างกันและกันไปพร้อมด้วย

วิธีการรักษาผลประโยชน์หรือการควบคุมทางเศรษฐกิจของเมืองนั้นมีหลายวิธีด้วยกัน วิธีแรก หัวเมืองแต่ละแห่งพยายามเข้าทำการควบคุมชีวิตเศรษฐกิจ

ของชนบทในท้องที่รอบเมือง โดยการบังคับให้ประชาชนในหมู่บ้านนำสิ่งของมาขายและซื้อสิ่งจำเป็นเฉพาะในเมือง ตลอดจนห้ามมิให้ชาวชนบททำการหัตถกรรมที่เป็นการแข่งขันกับเมือง วิธีที่ ๒ พ่อค้าแปลกหน้าผู้เข้าไปค้าขายในเมือง จะต้องดำเนินธุรกิจอยู่ภายในกรอบแห่งข้อจำกัดที่เมืองกำหนดไว้ ไม่ว่าจะเป็นเพียงการเดินทางผ่าน เข้าไปทำการค้าขายชั่วคราว หรือไปตั้งหลักแหล่งอยู่เป็นการถาวร เช่น หากพ่อค้าผู้ใดขนสินค้าผ่านเมือง ก็อาจถูกบังคับให้หยุดเสนอขายสินค้าแก่ชาวเมืองอยู่เป็นเวลา ๒-๓ วัน หรือให้ขายสินค้าให้แก่พ่อค้าเมืองนั้นเพื่อทำการลำเลียงต่อไปจำหน่ายในถิ่นอื่นแทน ถ้าเข้าไปทำการค้าในเมืองก็มีข้อจำกัดว่า จะทำการขายปลีกมิได้และจะทำการติดต่อค้าขายกับคนต่างด้าวอื่นมิได้ เว้นแต่จะกระทำผ่านพ่อค้าพื้นเมือง ถ้าพ่อค้าต่างถิ่นมีความประสงค์จะตั้งรกรากอยู่ในเมืองนั้นจะต้องมีภูมิลำเนาอยู่เป็นเวลาหลายปี เช่น ในประเทศอิตาลีกำหนดเวลาไว้ ๑๐-๒๕ ปี จึงจะได้สิทธิสมบูรณ์ในฐานะที่เป็นพลเมืองของเมืองนั้น วิธีที่ ๓ เมืองพยายามที่จะแสวงหาสิทธิพิเศษเพื่อยกเว้นการชำระภาษีผ่านด่านหรือค่าธรรมเนียมท่าเรือในต่างประเทศ พยายามหาทางให้ความสะดวกแก่สินค้าของพ่อค้าเมืองตน ในการส่งไปจำหน่ายในตลาดหรือท่าเรือต่างประเทศโดยให้ชำระภาษีหรือค่าธรรมเนียมต่ำกว่าคู่แข่งขัน

นโยบายการเลือกปฏิบัติหรือการกีดกันดังกล่าว จะได้ผลเพียงใดหรือไม่นั้น เราไม่มีทางที่จะทราบหรือวัดได้ แต่ก็พอจะอนุมานได้ว่า หากเมืองใดเข้มแข็งก็มีทางที่จะดำเนินนโยบายเกี่ยวกับการรักษาผลประโยชน์ ทั้งภายในและภายนอกประเทศได้สำเร็จตามที่ได้วางแนวไว้มากกว่าหัวเมืองที่อ่อนแอ ถ้าเป็นหัวเมืองที่มีกำลังเท่าเทียมกันก็อาจเกิดกรณีพิพาทแย่งชิงหรือทำความตกลงรับรองผลประโยชน์ระหว่างกันและกัน โดยการทำสนธิสัญญาขึ้นเป็นทางการ เพื่อมิให้เกิดความกระทบกระทั่งกันสำหรับการค้าในงานแสดงสินค้าต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน เป็นวิธีการที่ปลอดพ้นจากการควบคุมหรือข้อจำกัดมากที่สุด พ่อค้าอาจเดินทางไปมาค้าขายติดต่อกันได้โดยสะดวก อนึ่ง หากเมืองใดที่ต้องได้รับความเสียหาย หรือสูญเสียพลเมือง เพราะเหตุ

สงคราม หรือโรคระบาด และต้องการที่จะขยายเมืองและเพิ่มพลเมือง ก็จำต้องลดหย่อนผ่อนผันข้อจำกัดลง โดยยอมให้พ่อค้าหรือช่างฝีมือเข้าเมืองได้ง่ายขึ้น ในนครเยนัวสมัยศตวรรษที่ ๑๓ ปรากฏว่ามีพลเมืองจากหัวเมืองต่าง ๆ ในประเทศอิตาลี ฝรั่งเศส และแม้กระทั่งอังกฤษเดินทางไปเยือน หรือตั้งหลักแหล่งเพื่อดำเนินธุรกิจ ทำงานช่างฝีมือ ขาย เช่า ฝึกงานตลอดจนลงทุนในด้านการค้าเช่นเดียวกับชาวเยนัวพื้นเมือง แต่บุคคลดังกล่าวนั้น จะต้องเสียภาษีในฐานะคนต่างด้าว หรือในบางกรณี ฐานะของคนต่างด้าวก็มีกำหนดไว้ในสนธิสัญญาที่นครเยนัวทำไว้กับต่างประเทศแต่ละประเทศ ที่เมืองบรูชส์ในประเทศเบลเยี่ยม แม้จะเปิดโอกาสให้คนต่างด้าวเข้าเมืองได้อย่างเต็มที่ ก็ยังสงวนอาชีพบางประเภทไว้ให้ประชาชนของตน เช่น การเป็นนายหน้าและการแลกเปลี่ยนเงินเป็นต้น

๓. ระบบสมาคมอาชีพ

สมาคมอาชีพ (Guild) เป็นสมาคมที่บรรดาพ่อค้าหรือช่างฝีมือร่วมกันจัดตั้งขึ้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ในหมู่ผู้ที่ประกอบอาชีพประเภทเดียวกัน สมาคมอาชีพในรูปต่าง ๆ ได้ปรากฏมีอยู่ในทวีปยุโรปตั้งแต่สมัยโบราณเรื่อยมาจนถึงสมัยโรมันและยุคกลาง

ในจักรวรรดิโรมันภาคตะวันออก (Eastern Empire) ซึ่งมีกรุงคอนสแตนติโนเปิลเป็นนครหลวงนั้น มีการควบคุมงานวิสาหกิจบางประเภทโดยสมาคมอาชีพ ข้อบังคับของสมาคมต้องได้รับอนุมัติจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง (Prefect) หรือบางกรณีเจ้าหน้าที่เป็นผู้กำหนดให้ สมาคมจะต้องปฏิบัติตามข้อบังคับที่วางไว้และอยู่ภายใต้การดูแลสอดส่องของเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองอีกชั้นหนึ่ง หากมีการละเมิดก็จะถูกลงโทษ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ความคุ้มครองแก่ประชาชนทั่วไปและมิให้มีการเบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบระหว่างกันและกัน ผู้ประกอบอาชีพในสมัยนั้น จะต้องระมัดระวังปฏิบัติหน้าที่ในกรอบอาชีพของตน เช่น ห้ามมิให้ช่างทอผ้าทำหน้าที่เป็นพ่อค้า ช่างปั้นด้ายก็

ทำการขายเฉพาะเส้นด้ายเท่านั้น ผู้ประกอบอาชีพอื่น ๆ ก็อยู่ภายใต้ข้อจำกัดทำนองเดียวกัน หากมีผู้ใดล่วงล้ำขอบเขตแห่งอาชีพของตนโดยประกอบอาชีพอื่นแม้แต่น้อย ก็จะถูกลงโทษอย่างหนักด้วยการโบย โกนผมและหนวดเครา ถูกริบสินค้าและเนรเทศ

ผู้มีความประสงค์จะสมัครเข้าเป็นสมาชิกสมาคมอาชีพ จะต้องพิสูจน์เสียก่อนว่า ตนมีความชำนิชำนาญในอาชีพและมีความประพฤติดี เช่น การสมัครเป็นนายธนาคารจะต้องมีผู้เชื่อถือรับรองและประกันว่า ผู้สมัครจะไม่ประพฤติตนไปในทางเสื่อมเสียเกี่ยวกับการปลอมแปลงเหรียญกษาปณ์ เป็นต้น การปฏิบัติทางการค้าของพ่อค้าผู้เป็นสมาชิกก็ต้องกระทำโดยเคร่งครัด เช่น ร้านขายสุราจะต้องทำการปิดเวลา ๗ นาฬิกาหลังเที่ยงตรง เพื่อป้องกันมิให้มีบุคคลเมาสุราอาละวาด พ่อค้าทองคำจะต้องตั้งร้านอยู่ริมถนนใหญ่ เพื่อป้องกันมิให้มีการปลอมแปลงโดยวิธีลับ ๆ ได้ง่าย ช่างบัดกรี ช่างปูน ช่างทาสีและผู้มีอาชีพอื่น เมื่อตกลงจะทำงานตามสัญญาแล้วจะต้องปฏิบัติตามสัญญาให้งานนั้นเสร็จเรียบร้อยก่อนที่จะรับทำงานอื่นต่อไป ช่างก่อสร้างจะต้องรับผิดชอบดูแลรักษาฐานกำแพงตึกหรือห้องใต้ดินที่ตนสร้างให้มั่นคงอยู่เป็นเวลา ๑๐ ปี ถ้าเกิดเสียหายพังทะลายลงในระยะเวลาดังกล่าว ช่างก่อสร้างจะต้องทำการสร้างใหม่ให้เปล่าทั้งหมดยกเว้นเพราะเหตุสุดวิสัย นอกจากนี้ ในบางกรณีสมาชิกจะต้องให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น สมาชิกผู้ใดสั่งของมาจากต่างประเทศ หากสมาชิกอื่นต้องการสินค้านั้น ก็มีสิทธิขอแบ่งซื้อได้โดยคิดกำไรตามที่สมาคมกำหนด ในกรณีมีผู้กระทำผิดก็อาจมีการลงโทษอย่างรุนแรง เช่น ช่างโลหะปลอมปนวัตถุหรือผลิตภัณฑ์ของตน หรือนายธนาคารปลอมแปลงเหรียญกษาปณ์จะถูกลงโทษโดยการตัดมือข้างหนึ่งออก

สำหรับประวัติสมาคมอาชีพในทวีปยุโรปภาคตะวันตกนั้น ก่อน ค.ศ. ๑๐๐๐ มีเรื่องราวปรากฏอยู่น้อยมาก แต่ในศตวรรษที่ ๑๑ นี้ หลักฐานเอกสารเกี่ยวกับหัวเมืองต่าง ๆ มีมากขึ้น ช่วยให้เราทราบเรื่องราวเกี่ยวกับสมาคมพ่อค้าและช่างฝีมือดีขึ้นกว่าสมัยก่อน ในหัวเมืองที่พ่อค้าดำเนินธุรกิจหรือหัวเมืองผ่าน มักจะมีสมาคมพ่อค้าตั้งขึ้น

เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้าปรากฏอยู่ทั่วไปและเรียกชื่อต่างกัน เช่น hansa, gilda mercatorum, fraternitas mercatorum ซึ่งมีความหมายว่า สมาคมพ่อค้า (merchant guild) และนับแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๑ เป็นต้นมา ปรากฏว่ามีสมาคมอาชีพอยู่ในดินแดนบางส่วนในทวีปยุโรปตะวันตก เช่นในปี ๑๐๕๐ สมาคมอาชีพที่เมืองเซนต์ โอเมอร์ (St. Omer) ในประเทศฝรั่งเศส มีกำลังเข้มแข็งพอที่จะมีหอประชุมของตนและมีกองทุนเพียงพอที่จะทำพื้นถนนหรือสร้างกำแพงได้ ในปี ๑๐๖๐ พ่อค้าชาวสแกนดิเนเวียมีสมาคมการค้าที่เมืองอูเทรชท์ (Utrecht) ในประเทศฮอลันดาในปี ๑๑๐๐ ที่มณฑลฟลานเดอร์สและประเทศฝรั่งเศสมีสมาคมอาชีพจำนวนมาก และในระหว่างศตวรรษที่ ๑๒ ปรากฏว่า สมาคมอาชีพได้รับมอบประทานบัตร (charter) ให้อำนาจจำนวนมากมายเช่นเดียวกัน พอถึงประมาณ ค.ศ. ๑๓๐๐ หัวเมืองส่วนมากในทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตกมีสมาคมอาชีพอุบัติขึ้นทั่วไป

นโยบายและการดำเนินงานของสมาคมอาชีพแต่ละแห่งขึ้นอยู่กับประเภทหรือชนิดของเมืองที่สมาคมตั้งอยู่และอาชีพของสมาชิกในสมาคม หัวเมืองในทวีปยุโรปยุคกลางมีลักษณะแตกต่างกันทั้งขนาดและประเภทของเมือง เมืองที่ใหญ่ที่สุดเมืองเดียวได้แก่ กรุงคอนสแตนติโนเปิลซึ่งมีพลเมืองประมาณ ๑ ล้านคน เมืองใหญ่รองลงมามี ๔ เมือง คือ เวนิส ฟลอเรนซ์ มิลานและปารีส ซึ่งต่างก็มีพลเมืองไม่ต่ำกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน หัวเมืองขนาดกลางที่มีพลเมืองประมาณ ๕๐,๐๐๐ คน ได้แก่ เยนัว บาเซโลนา โคโลญและลอนดอน นอกจากนี้ยังมีหัวเมืองขนาดเล็กแต่มีความสำคัญในทางการค้าและอุตสาหกรรมอีกหลายเมือง ลดหลั่นลงไปจนกระทั่งถึงเมืองที่มีพลเมืองเพียง ๒-๓ พันคน

ในด้านการประกอบอาชีพของพลเมือง ก็มีลักษณะแตกต่างกันมากเช่นเดียวกันนับตั้งแต่เมืองที่ประกอบกิจกรรมทางการค้า อุตสาหกรรมและการเงินอย่างกว้างขวาง จนกระทั่งถึงเมืองที่ประกอบกิจการค้า และการผลิตจำกัดเพื่อประโยชน์เฉพาะแก่ท้องถิ่นใกล้เคียงของตน อย่างไรก็ตาม เมืองส่วนใหญ่ในทวีปยุโรปยุคกลางจัดอยู่ในประเภทหลังนี้ และเมื่อตลาดอยู่ในขอบเขตจำกัดเช่นนั้น พ่อค้าและช่างฝีมือ

แต่ละคน ย่อมไม่มีโอกาสหรือไม่มีความจำเป็นที่จะขยายกิจการของตน สำหรับกรณีที่เป็นเมืองใหญ่หรืองานอาชีพที่ขยายออกนอกขอบเขตความต้องการของท้องถิ่นไปสู่ตลาดกว้างขวางห่างไกล กิจการของสมาคมอาชีพก็ขยายตัวและเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยมีบุคคลบางประเภททำการติดต่อค้าขายกับตลาดดังกล่าว ทั้งภายในและภายนอกประเทศ

สมาคมอาชีพสำคัญแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สมาคมพ่อค้า (Merchant Guild) วัตถุประสงค์ของสมาคมพ่อค้าก็เพื่อให้ความคุ้มครองช่วยเหลือสมาชิกในเมืองของตนในระหว่างเดินทางไปทำการค้าและที่จุดหมายปลายทางแห่งธุรกิจนั้น เช่น ดำเนินการให้ได้มาซึ่งเอกสิทธิ์หรือสิทธิการเลือกปฏิบัติ (preferential privileges) ในตลาดท้องถิ่น การชำระค่าธรรมเนียมผ่านด่านในอัตราต่ำหรือได้รับยกเว้นไม่ต้องชำระตลอดจนได้รับความสะดวกในด้านการค้าที่ศูนย์การค้าอื่น นอกจากการให้ความคุ้มครองรักษาผลประโยชน์ของสมาชิกแล้ว สมาคมยังทำหน้าที่เพื่อหาทางมิให้สมาชิกเอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน เช่น มิให้ทำการแข่งขันระหว่างกันโดยไม่ยุติธรรม หากสมาชิกผู้ใดซื้อสินค้ามาจำหน่าย เมื่อสมาชิกอื่นประสงค์จะซื้อและอยู่ที่ทำการซื้อขายนั้นด้วย ก็จะต้องแบ่งขายให้สมาชิกนั้น บางครั้งสมาคมทำการเช่าเรือเพื่อให้ความสะดวกแก่สมาชิก ในการลำเลียงสินค้าไปยังงานแสดงสินค้าสำคัญ ในขณะเดียวกันก็วางมาตรการเพื่อรักษาผลประโยชน์ของสมาชิกส่วนรวมไปพร้อมด้วย เช่น วางข้อจำกัดเกี่ยวกับปริมาณสินค้าที่สมาชิกแต่ละคนจะส่งไปจำหน่ายเพื่อป้องกันมิให้แข่งขันทำให้ราคาตกซึ่งเป็นการเสื่อมเสียประโยชน์ของสมาชิกเอง

สำหรับการค้าในท้องถิ่นใกล้เคียงหรือตามหัวเมืองเล็ก เพียงกลุ่มพ่อค้าขนาดย่อยก็พอที่จะหาสินค้ามาบำบัดความต้องการได้ แต่ถ้าพ่อค้าที่ทำหน้าที่ติดต่อซื้อขายกับตลาดห่างไกลหรือภายนอกประเทศ ปัญหาการแสวงหาสินค้านานาชนิดเพื่อให้เพียงพอแก่การส่งไปจำหน่ายก็อุบัติขึ้น ในกรณีเช่นนี้ สมาคมพ่อค้ามักจะหาทางช่วยเหลือสมาชิกของตนในการติดต่อขอซื้อสินค้าจากผู้ผลิต และถ้าบังเอิญผู้ผลิตมีสมาคมเพื่อช่วยเหลือ

รักษาผลประโยชน์ของตนเองแล้ว สมาคมพ่อค้าหรือเจ้าหน้าที่ปกครองของเมือง ซึ่งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสมาคมพ่อค้า ก็พยายามหาทางเข้าควบคุมและใช้อำนาจเหนือสมาคมช่างฝีมือ โดยวางกฎเกณฑ์ หรือกล่าวอ้างสิทธิต่าง ๆ เหนือสมาคมช่างฝีมือ เช่น ในหัวเมืองอังกฤษในสมัยนั้น ช่างย้อมสีเป็นทั้งผู้ดำเนินการผลิตและจำหน่ายผ้าสำเร็จรูป แต่ช่างฝีมือประเภทนี้มิได้จัดตั้งสมาคมของตนขึ้น แต่กลับไปเข้าเป็นสมาชิกสมาคมพ่อค้า ดังนั้น สมาคมพ่อค้าจึงใช้สิทธิผูกขาดเกี่ยวกับการย้อมสีในเมืองและห้ามประกอบอาชีพนี้ในชนบท นอกจากนี้ ยังเข้าทำการควบคุมกรรมวิธีการย้อมสีเพื่อป้องกันมิให้สมาชิกใช้วัตถุหรือวิธีการที่ผิดกฎหมาย หากสมาชิกละเมิดหลักเกณฑ์ที่วางไว้ ก็จะถูกลงโทษปรับไหม อนึ่ง ในสมัยเดียวกันนั้น สมาคมพ่อค้ายังเข้าทำการควบคุมสมาคมช่างทอผ้าเพื่อหาทางบังคับให้ช่างฝีมืออาชีพนี้ อยู่ภายใต้อิทธิพลของตนและห้ามมิให้ช่างทอผ้านำผ้าไปขายในงานแสดงสินค้าหรือขายให้แก่คนต่างด้าว

สมาคมพ่อค้า นอกจากมีวัตถุประสงค์เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของสมาชิกแล้ว ยังมุ่งให้ความช่วยเหลือสมาชิกและครอบครัวในด้านสวัสดิการต่าย เมื่อสมาชิกเจ็บป่วยหรือตกยาก สมาคมก็ยื่นมือเข้าช่วยเหลือ หากสมาชิกตายก็รับผิดชอบการทำศพและส่งเคราะห์บุตรภรรยาผู้ตาย ถ้าสมาชิกทะเลาะวิวาทกันหรือประพฤติตนไปในทางทำให้สมาคมเสื่อมเสีย ก็จะถูกลงโทษ นอกจากนี้ สมาชิกสมาคมยังมีการพบปะสังสรรและร่วมทำบุญในวันสำคัญทางศาสนาหรือประเพณีอีกด้วย

๒. <u>สมาคมช่างฝีมือ</u> (Craft Guild) สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดสมาคมช่างฝีมือขึ้น คงเนื่องมาจากช่างฝีมือผู้มีอาชีพประเภทเดียวกัน มักจะพำนักอาศัยอยู่ในละแวกหรือท้องถิ่นเดียวกัน มีโอกาสพบปะสมาคมหรือปรึกษาหารือเกี่ยวกับงานอาชีพเป็นประจำ นอกจากนี้ช่างฝีมือก็มักจะประกอบพิธีทางศาสนาในวัดหรือโบสถ์เดียวกันด้วย ในสมัยนั้นการไปวัดหรือโบสถ์ร่วมกันนี้มักจะเป็นการนำไปสู่การก่อตั้งสมาคมเสมอ เช่น ในนครเวนิส สมาคมช่างฝีมือสมัยแรก ๆ ประชุมกันในกุฎพระ รับประทานอาหาร

ร่วมกันในโรงอาหารของวัด เก็บเอกสารและเงินกองทุนของสมาคมไว้ที่เก็บเครื่องบูชาในโบสถ์ มีแท่นบูชาของสมาคมเองและสมาคมถวายปัจจัยแก่วัดเป็นรายปี ในกรุงลอนดอน บางทีศาสนาก็มีส่วนเกี่ยวข้องกับสมาคมไม่น้อย เป็นต้นว่า เมื่อสมาคมต้องการให้สมาชิกให้คำมั่นสัญญาว่าจะทำงานเพื่อสมาคม หรือจะหยุดทำการเมื่อสมาคมสั่งให้หยุด ก็มักจะมีการสาบานโดยใช้คัมภีร์ไบเบิลประกอบพิธี สมาชิกผู้ใดละเมิดคำสาบานก็จะถูกนำไปยังศาลพระเพื่อพิจารณาโทษ หากมีการละเมิดถึง ๓ ครั้งก็อาจถูกบัพพาชนียกรรม หรือขับออกจากศาสนา

นอกจากอิทธิพลทางศาสนาดังกล่าวแล้ว ฝ่ายบ้านเมืองก็มีส่วนในการก่อตั้งสมาคมช่างฝีมือเหมือนกัน บางกรณี ฝ่ายปกครองให้สิทธิผูกขาดอาชีพบางประเภทแก่กลุ่มบุคคลบางกลุ่มและให้จัดตั้งเป็นสมาคมขึ้น แล้วสมาคมนี้ก็จ่ายเงินรายปีให้เป็นการตอบแทนซึ่งเท่ากับเป็นการเสียภาษีนั่นเอง บางกรณี ฝ่ายปกครองเฉพาะอย่างยิ่งฝ่ายปกครองหัวเมือง เข้าทำการควบคุมอุตสาหกรรม หรืองานอาชีพบางประเภทโดยส่งเจ้าหน้าที่ของตนไปเป็นหัวหน้าโดยตรง หรือเรียกผู้ประกอบอาชีพดังกล่าวมาประชุมแล้วขอร้องหรือสั่งให้ก่อตั้งสมาคมขึ้น ในกรณีหลังนี้ มักจะมีการปฏิบัติเสมอเมื่อเกิดความยุ่งยากขึ้นในอาชีพหนึ่งอาชีพใด เช่น ในกรุงลอนดอนเมื่อ ค.ศ.๑๓๕๖ เกิดการขัดแย้งกันขึ้นระหว่างช่างก่อสร้าง นายกเทศมนตรีนครลอนดอนจำเป็นต้องหาทางไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท โดยเรียกผู้แทนของช่างก่อสร้างมาประชุมเพื่อชี้แจงประเพณีปฏิบัติของอาชีพนี้ แล้วร่างข้อบังคับก่อตั้งสมาคมช่างก่อสร้างขึ้นและชั่วระยะเวลา ๒-๓ ปีต่อมา สมาคมนี้ก็กลายเป็นสมาคมอาชีพที่มั่นคงสมาคมหนึ่ง

สมาคมช่างฝีมือที่อุบัติขึ้นในยุคกลางนั้น ไม่ว่าจะก่อตั้งหรือเกิดขึ้นโดยวิธีใด มักจะเจริญรุ่งเรืองขึ้นจนกลายเป็นบรรษัทอุตสาหกรรม ได้รับสิทธิผูกขาดในการดำเนินอาชีพหนึ่งอาชีพใดโดยเฉพาะตามกฎข้อบังคับของฝ่ายบ้านเมืองในสมัยต่อมา

วัตถุประสงค์ของสมาคมช่างฝีมือก็มีลักษณะคล้ายคลึงกับสมาคมพ่อค้าที่กล่าวมาแล้วคือ มุ่งต่อการรักษาคุ้มครองผลประโยชน์ของสมาคมและสมาชิกของสมาคม เช่น ให้ความคุ้มครองสมาชิกจากการแข่งขัน หรือผลร้ายอันอาจเกิดขึ้นโดยการกระทำของบุคคลภายนอก หาทางป้องกันมิให้สมาชิกเอารัดเอาเปรียบกัน หรือกระทำการใด ๆ อันเป็นการเสื่อมเสียแก่ผลประโยชน์ระหว่างสมาชิกเอง นอกจากนี้ สมาคมยังดำเนินการเพื่อรักษามาตรฐานคุณภาพผลิตภัณฑ์ที่สมาชิกของสมาคมทำการผลิตขึ้นด้วย ในด้านสิทธิผูกขาดงานอาชีพนั้นมักจะถือเป็นวัตถุประสงค์อันสำคัญอย่างหนึ่งของสมาคม ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์ในการเข้าควบคุมกิจการให้ได้ผลแน่นอนและเป็นการช่วยเพิ่มพูนรายได้ของสมาคมด้วย ในกรณีเช่นนี้ สมาคมมักจะยอมจ่ายเงินรายปีก้อนใหญ่ให้แก่ฝ่ายปกครอง เช่น สมาคมช่างทอผ้าในกรุงลอนดอน เมื่อปี ๑๑๕๕ ได้รับมอบประทานบัตร (charter) และยินยอมชำระค่าสัมปทานอาชีพเป็นเงินปีละ ๑๒ ปอนด์ซึ่งเป็นจำนวนมากพอที่จะซื้อเหล้าองุ่นได้ถึง ๓,๐๐๐ แกลลอน และในศตวรรษเดียวกันนั้นปรากฏว่า มีสมาคมช่างฝีมืออีกกว่า ๑๐ แห่ง ที่ยินยอมจ่ายเงินให้แก่พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษเพื่อวัตถุประสงค์ทำนองเดียวกัน ในประเทศฝรั่งเศสที่เมืองรูอัง (Rouen) เมื่อปี ๑๑๘๙ ผู้ใดจะประกอบอาชีพฟอกหนังจะต้องได้รับอนุญาตจากสมาคมฟอกหนังก่อน ที่กรุงปารีสในปี ๑๑๘๒ คนขายเนื้อก่อนจะประกอบอาชีพนี้ได้ ก็จะต้องได้รับอนุญาตจากสมาคมขายเนื้อเช่นเดียวกัน

โดยที่การได้มาซึ่งเอกสิทธิ์ดังกล่าวมิใช่เป็นของง่ายนัก สมาคมจึงต้องหวงแหนและต่อสู้ป้องกันเอกสิทธิ์อันนี้มาก ไม่ว่าผู้ละเมิดจะเป็นชาวเมืองหรือชาวชนบท สมาคมช่างทอผ้าแห่งกรุงลอนดอนต้องใช้เวลาถึง ๒ ศตวรรษในการต่อสู้กับเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองและพ่อค้า จึงสามารถรักษาอุตสาหกรรมประเภทนี้ไว้ในมือของสมาคมได้ แต่ในที่สุดสมาคมดังกล่าวก็พ่ายแพ้โดยฝ่ายบ้านเมืองออกกฎหมายบังคับเปิดโอกาสแก่ประชาชนทั่วไปในการประกอบอาชีพนี้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นสมาชิกของสมาคม คู่แข่งขันของสมาคมอาชีพอีกด้านหนึ่งคือ ช่างฝีมือตามชานเมือง ในหัวเมืองเล็กและ

หมู่บ้านซึ่งสมาคมอาชีพในเมืองครอบไม่ถึงและไม่อยู่ภายใต้ข้อจำกัดต่าง ๆ ของสมาคม ช่างฝีมือในท้องถิ่นดังกล่าวได้เปรียบช่างฝีมือในเมืองหลายประการ เช่น ค่าเช่าถูก เสียภาษีน้อย ราคาอาหารไม่แพงและค่าจ้างที่ต้องจ่ายให้ลูกมือก็ถูกด้วย ในยุคกลาง จึงมีการต่อสู้เพื่อรักษาผลประโยชน์ในอาชีพของตนระหว่างสมาคมช่างฝีมือในเมืองกับช่างฝีมือในชนบทที่เป็นอิสระไม่อยู่ภายใต้ข้อบังคับของสมาคมนั้นเสมอ เช่น ในประเทศเบลเยี่ยมสมัยศตวรรษที่ ๑๔ ช่างฝีมือในเมืองได้รับความยุ่งยากเพราะการแข่งขันของช่างฝีมือชนบท สมาคมช่างฝีมือจึงหาทางกำจัดช่างฝีมือชนบทโดยแก้ไขเพิ่มเติมข้อบังคับของตนโดยให้สมาคมจัดส่งกำลังคนพร้อมด้วยอาวุธไปยังชนบทใกล้เคียง เพื่อกำจัดการทอผ้าด้วยวิธีเข้าขนเอาเครื่องทอผ้าและอุปกรณ์ต่ายต่าง ๆ ไปทำลาย ดังนี้เป็นต้น

ข้อจำกัดหรือข้อบังคับที่สำคัญของสมาคมอาชีพอย่างหนึ่งคือ การฝึกอบรมงานอาชีพ (apprenticeship) ในการประกอบอาชีพส่วนใหญ่ในยุคกลาง แม้สมาคมอาชีพจะมีข้อบังคับกำหนดไว้ว่า จะต้องเข้าเป็นสมาชิกของสมาคมก่อนก็ตาม แต่การเข้าเป็นสมาชิกนั้นก็มิใช่เป็นของที่กระทำได้ง่ายนัก คนต่างถิ่นก่อนจะเข้าไปประกอบอาชีพในเมืองได้ จะต้องพิสูจน์เสียก่อนว่า ตนมีความรู้ความสามารถในงานอาชีพนั้น และจะต้องหาผู้รับรองความประพฤติทั้งชำระค่าสมัครเข้าเป็นสมาชิกของสมาคมด้วย แต่ถ้าเป็นเด็กหนุ่มก็จะต้องผ่านการฝึกอบรมงานอาชีพกับสมาชิกของสมาคม ตามกำหนดเวลาที่สมาคมวางไว้เสียก่อน ในประเทศอังกฤษมีการแบ่งชั้นช่างฝีมือไว้ ๓ ประเภท คือ นักเรียนฝึกหัด (apprentice) ช่างลูกมือ (journeyman) และครูช่างฝีมือ (master craftsman)

นักเรียนฝึกหัด คือบุคคลผู้ไม่มีความรู้ความชำนาญในวิชาชีพมาก่อนและสมัครเข้ารับการฝึกอบรมวิชาช่างฝีมือจากครูช่างฝีมือซึ่งเป็นสมาชิกของสมาคมและมีคุณสมบัติครบถ้วน โดยที่นักเรียนฝึกหัดจะต้องได้รับการเลื่อนชั้นขึ้นไปตามลำดับจนกระทั่งถึงชั้นครู สมาคมช่างฝีมือจึงเอาใจใส่สนใจเป็นพิเศษเกี่ยวกับจำนวนนักเรียน ระยะเวลา

และลักษณะของการเรียนตลอดจนอาชีพของนักเรียนเมื่อเรียนจบแล้ว ในด้านเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองเมืองก็มีความสนใจเรื่องนี้เช่นเดียวกันเพราะถ้าได้นักเรียนที่มีความประพฤติไม่ดีย่อมอาจเป็นทางนำไปสู่ความไม่สงบเรียบร้อยได้ นอกจากนี้การอบรมฝึกฝนช่างฝีมือเพื่องานอาชีพก็เป็นทางหนึ่งที่จะช่วยให้เมืองได้มีโอกาสยกฐานะเป็นเทศบาลปกครองตนเอง เพราะงานอาชีพแสดงให้เห็นฐานะทางเศรษฐกิจของเมืองนั้น ดังนั้น เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองกับสมาคมอาชีพจึงร่วมมือกันควบคุมอายุนักเรียนผู้มีสิทธิเข้ารับการฝึกอบรม ระยะเวลาการฝึกอบรม จำนวนนักเรียนที่ครูแต่ละคนจะรับได้ตลอดจนอัตราค่าเล่าเรียนสำหรับระยะเวลาการฝึกอบรมนั้น แตกต่างกันเป็นแห่ง ๆ ไป ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับขนาดแห่งความชำนาญที่สมาคมต้องการ ในกรุงลอนดอนระยะเวลาการอบรมกำหนดไว้ตั้งแต่ ๒ ปี จนถึง ๒๐ ปี แต่คอย ๆ เปลี่ยนแปลงลดลงเหลือเพียง ๙ ปี และในปี ๑๙๖๓ รัฐบาลอังกฤษได้ประกาศใช้ระยะเวลาดังกล่าวทั่วประเทศ

เมื่อนักเรียนฝึกหัดเรียนจบตามหลักสูตรที่สมาคมกำหนดไว้แล้ว ก็เลื่อนฐานะเป็นช่างลูกมือ มีสิทธิที่จะเข้าทำงานกับครูเดิมของตนหรือครูอื่นเกี่ยวกับอาชีพที่ได้รับการฝึกอบรมมาเพื่อหาความรู้ความชำนาญเพิ่มขึ้น ค่าจ้างที่ได้รับโดยปกติสมาคมเป็นผู้กำหนด ในประเทศอื่นบนภาคพื้นทวีป นักเรียนฝึกหัดต้องเข้ารับการฝึกอบรมวิชาชีพกับครูเป็นระยะเวลา ๒-๖ ปี แล้วจึงเลื่อนเป็นช่างลูกมือและหลังจากนั้นยังต้องใช้เวลาอีก ๓-๕ ปี ในการฝึกฝนเพื่อหาความรู้ความชำนาญและประสบการณ์เพิ่มเติมกับครูช่างฝีมือในหัวเมืองอื่น แล้วจึงจะมีสิทธิร้องขอเป็นครูช่างฝีมือและเป็นสมาชิกของสมาคมโดยสมบูรณ์เพื่อประกอบอาชีพโดยอิสระต่อไป

ในการที่จะเลื่อนฐานะเป็นครูช่างฝีมือนั้น ช่างลูกมือจะต้องแสดงความสามารถและผ่านการทดสอบของสมาคมเสียก่อนว่า มีความรู้ความสามารถ หรือความชำนิชำนาญในอาชีพเพียงพอหรือไม่ ทั้งจะต้องพิสูจน์ด้วยว่ามีเงินทุนเพียงพอแก่การประกันความเสียหายอันพึงเกิดขึ้นแก่สินค้าของลูกค้าอีก นอกจากนี้ เจ้าหน้าที่ของสมาคม

จะต้องทำการตรวจสอบโรงร้านของช่างลูกมือจนเป็นที่พอใจเสียก่อนด้วย หากสมาคมเห็นสมควร ก็จะอนุมัติให้เป็นสมาชิกของสมาคมและเลื่อนฐานะเป็นครู มีสิทธิตั้งร้านขึ้นประกอบวิชาชีพตลอดจนรับนักเรียนฝึกหัดและช่างลูกมือได้ ในการเลื่อนฐานะดังกล่าวนี้มีข้อน่าสังเกตว่ามีช่างลูกมือจำนวนไม่น้อย ที่ไม่มีทางเลื่อนเป็นครูและต้องประกอบอาชีพเป็นช่างลูกมืออยู่ตลอดชีวิต ทั้งนี้คงเนื่องมาจากอุปสรรคหลายประการ เช่น เงินทุนมีน้อย ความรู้ความชำนาญไม่เพียงพอหรือถูกกีดกันจากสมาคม ปรากฏว่า ในสมัยจวนสิ้นยุคกลางอุปสรรคดังกล่าวยิ่งมีมากขึ้น ในประเทศอังกฤษบุคคลชั้นครูมีฐานะมั่งคั่งได้จับกลุ่มหาทางกีดกันบุคคลอื่นและอาศัยสมาคมเป็นแหล่งแสวงหาประโยชน์เพื่อพวกตนเท่านั้น เช่น ออกข้อบังคับวางเงื่อนไขเข้มงวดทำให้ช่างลูกมือเข้าเป็นสมาชิกยากขึ้น เพิ่มอัตราค่าสมัครเข้าสมาคมจนเกินความสามารถที่ช่างลูกมือจะชำระได้ ตลอดจนเพิ่มมาตรฐานการฝีมือให้สูงเกินความสามารถเป็นการกีดกันด้วย ยิ่งกว่านั้น สมาชิกภาพของสมาคมได้กลายเป็นการสืบเชื้อสายตกทอดจากบิดาไปยังบุตรก็มี โดยไม่คำนึงถึงความรู้ความชำนาญหรือการฝึกอบรมแต่อย่างใด นอกจากนี้ ยังมีวิธีกีดกันอื่น ๆ อีกมากจนกระทั่งปรากฏว่า ในสมัยนั้นจำนวนช่างลูกมือที่ไม่อาจเข้าเป็นสมาชิกของสมาคมได้เพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกที จำต้องประกอบอาชีพโดยยอมตนเป็นลูกจ้างเป็นการถาวรตลอดไป ซึ่งเป็นชนวนก่อให้เกิดกรณีพิพาท ระหว่างช่างลูกมือและครูการช่างเกี่ยวกับอัตราค่าจ้างและความเป็นอยู่ของลูกจ้างเสมอ จนกระทั่งมีการนัดหยุดงานและยกพวกเข้าทำร้ายซึ่งกันและกัน ช่างลูกมือในประเทศอังกฤษได้พยายามหาทางตั้งสมาคมอาชีพของตนเองขึ้น เพื่อรักษาผลประโยชน์ในอาชีพของตนและได้เริ่มแพร่หลายขึ้น ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๕ แต่พอถึงศตวรรษที่ ๑๖ ก็เสื่อมสลายไปเป็นส่วนมาก เพราะช่างลูกมือมีกำลังทางการเงินไม่พอ ขาดความรู้ความสามารถและความสามัคคี ส่วนผู้ที่เข้มแข็งมีกำลังพอ ก็มักจะละทิ้งสมาคมโดยเลื่อนฐานะเป็นครูช่างฝีมือไปเสียหมด นอกจากนี้ช่างฝีมือยังอยู่ใต้อิทธิพลครูผู้เป็นนายจ้างทั้งด้านเงินค่าจ้างและงานอาชีพ จึงทำให้สมาคมช่างลูกมือไม่อาจตั้งอยู่ได้เป็นปึกแผ่นมั่นคง

ภาระอันสำคัญอีกอย่างหนึ่งของสมาคมช่างฝีมือก็คือ การควบคุมกิจการงานของสมาชิกซึ่งเนื่องมาจากสาเหตุหลายอย่าง บางกรณีก็มุ่งต่อการรักษามาตรฐานของงานฝีมือให้อยู่ในระดับสูง บางกรณีมุ่งต่อการให้ความคุ้มครองแก่สมาชิกเพื่อความเสมอภาคและยุติธรรมในการประกอบอาชีพแข่งขันระหว่างกันเอง และบางกรณีก็เพื่อรักษาประโยชน์ของผู้บริโภคด้วย ในวันอาทิตย์และวันสำคัญทางศาสนาบางวัน สมาคมห้ามสมาชิกทำงาน เพื่อมิให้สมาชิกฉวยโอกาสเอารัดเอาเปรียบกันและกันและเป็นการป้องกันรักษาศาสนาไปพร้อมด้วย ในด้านการรักษาคุณภาพสินค้า สมาคมห้ามสมาชิกทำงานเวลากลางคืน เพราะแสงเทียนไม่พอที่จะทำงานได้ถูกต้อง ทั้งก็เป็นการรบกวนบุคคลที่หลับนอนด้วย หากมีการผลิตสินค้าฝีมือต่ำก็ได้รับการตำหนิติเตียนอย่างรุนแรงจากสมาคมและเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง งานฝีมือห้ามมิให้ทำในห้องใต้ถุน ห้องมิดชิดหรือหลังบ้าน อนุญาตให้ทำเฉพาะในห้องโถงและร้านโรงริมถนนที่คนทั่วไปอาจมองเห็นได้ง่าย เพื่อประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่ของสมาคมที่จะเข้าตรวจตราได้ทุกเวลา หากมีการละเมิดข้อกำหนดของสมาคมดังกล่าวแล้ว ก็มีการลงโทษอย่างหนักนับตั้งแต่ริบสินค้าคุณภาพต่ำ ปรับไหม ตำหนิ ทำลายเครื่องมืออุปกรณ์ทำงาน ใส่ขื่อคาและขับออกจากงานอาชีพ ส่วนการหาทางให้สมาชิกทำงานโดยแข่งขันกันด้วยความเสมอภาคและยุติธรรมนั้น ก็มีการตรากฎหมายบังคับไว้ เช่น ห้ามครูช่างฝีมือชโมยลูกจ้างหรือลูกค้าของคนอื่น ทำการเอาเปรียบบุคคลอื่นในการแสวงหาวัตถุดิบ การจำหน่ายสินค้าให้กระทำได้เฉพาะในร้านหรือในตลาดเท่านั้น ห้ามเร่ขายตามถนน ที่เมืองเซนต์โอเมอร์ในประเทศฝรั่งเศส ห้ามมิให้พ่อค้าใช้วิธีดึงความสนใจของลูกค้า ด้วยการสั่งน้ำมูกหรือจามในขณะที่ลูกค้าอยู่ในบริเวณใกล้เคียง ที่เมืองบรูชส์ในประเทศเบลเยี่ยม เมื่อชาวเรือนำเบียร์ไปขายห้ามมิให้มีการปิดป้ายประกาศยกย่องคุณภาพเบียร์ของตน วิธีการดังกล่าวนี้ได้ตกทอดสืบต่อกันมา มารยาทหรือจรรยาในวิชาชีพชั้นสูง เช่น ในทางแพทย์และทางกฎหมาย ที่กำหนดข้อห้ามเกี่ยวกับการโฆษณาชักจูงลูกค้าซึ่งถือปฏิบัติกันอยู่ในสมัยปัจจุบันนี้ ก็คงได้รับมรดกตกทอดมาจากแนวความคิด หรือวิธีการดังกล่าวแล้ว นอกจากนี้

วัตถุประสงค์สำคัญอีกอย่างหนึ่งของสมาคมช่างฝีมือก็คือ ป้องกันมิให้มีการก้าวก่ายแย่งอาชีพระหว่างช่างฝีมือด้วยกัน เช่น ห้ามพ่อค้าเหล้าองุ่นขายถังเหล้าองุ่น เพราะเป็นการแย่งอาชีพช่างทำถัง ห้ามช่างทอผ้าขนสัตว์แทรกแซงเกี่ยวข้องกับการทอผ้าไหมหรือผ้าฝ้าย เพราะเป็นงานของช่างฝีมือประเภทอื่น

สำหรับข้อจำกัดเกี่ยวกับจำนวนนักเรียนฝึกหัด ช่างลูกมือ เครื่องมือหรือปริมาณสินค้าที่ผลิตขึ้นนั้น นอกจากเป็นการเปิดโอกาสให้ครูช่างฝีมือได้เอาใจใส่ดูแลได้ทั่วถึงแล้ว คงจะเนื่องมาจากเหตุผลที่ว่า สมาคมต้องการให้สมาชิกได้มีส่วนส่งสินค้าไปจำหน่ายในตลาดท้องที่อันจำกัดได้ทั่วถึงกัน ในทำนองเดียวกัน สมาคมก็ไม่ส่งเสริมให้มีการประดิษฐ์คิดค้นเครื่องมือเครื่องใช้ ที่จะช่วยเฉพาะสมาชิกบางคนในการเพิ่มผลิตผลหรือลดค่าใช้จ่ายในการผลิต ซึ่งเป็นการลุกล้ำผลประโยชน์ของสมาชิกอื่น หรือทำลายวิธีการผลิตที่ดำเนินอยู่แล้ว แต่ถ้าเป็นการประดิษฐ์ที่สมาชิกทุกคนอาจจะได้ประโยชน์แล้ว สมาคมก็ไม่มีข้อห้าม เช่น ในปี ๑๒๔๗ ช่างทอผ้าที่เมืองสเปียเออร์ (Speyer) บนฝั่งแม่น้ำไรน์ในประเทศเยอรมนีตกลงยอมใช้เครื่องปั่นด้ายที่มีผู้คิดประดิษฐ์ขึ้น แม้เราไม่มีทางจะทราบว่า การคัดค้านขัดขวางของสมาคมดังที่กล่าวมา เป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญก้าวหน้าทางวิชาการเพียงใดก็ตาม แต่ก็เป็นที่เห็นได้ชัดว่า ทรรศนะของสมาคมหรือช่างฝีมือในสมัยนั้น มีลักษณะไปในทางไม่มีความไว้วางใจและระแวงต่อการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่มาก และก็อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดของบรรดาช่างฝีมือมุ่งหนักไปในทางเสถียรภาพและความก้าวหน้ายิ่งกว่าอื่นและถือว่า การแข่งขันโดยเสรีนั้น เป็นการขัดต่อความสงบราบรื่นของธุรกิจที่ดำเนินอยู่ในสมัยนั้น ทรรศนะดังกล่าวนี้ได้กลายเป็นมรดกตกทอดมายังชนชั้นคนงานจนกระทั่งสมัยปัจจุบันดังจะได้กล่าวต่อไป

ในด้านให้ความช่วยเหลือสมาชิกทางสวัสดิการนั้น สมาคมช่างฝีมือก็ดำเนินการทำนองเดียวกับสมาคมพ่อค้าที่กล่าวมาแล้ว เช่น เมื่อสมาชิกเจ็บป่วย หรือได้รับความยุ่งยากในทางกฎหมาย สมาคมก็ยื่นมือเข้าช่วยเหลือ เมื่อถึงแก่กรรมก็ให้การสงเคราะห์ในด้านฌาปนกิจและช่วยเหลือครอบครัวตามความจำเป็น ดังนี้เป็นต้น

บทที่ ๑๓
การจัดระเบียบการค้าและอุตสาหกรรม
(Commercial and Industrial Organization)

๑. การจัดระเบียบการค้า

วิสาหกิจการค้าในทวีปยุโรปยุคกลาง มีลักษณะและขนาดแตกต่างกันหลายประเภท นับตั้งแต่พ่อค้าผู้ทำการจำหน่ายสินค้าในโรงร้านเล็ก ๆ หรือช่างฝีมือผู้จำหน่ายสินค้าที่ตนผลิตขึ้น จนกระทั่งถึงพ่อค้าขนาดใหญ่ผู้เป็นสมาชิกของห้างร้านที่ทำการติดต่อค้าขายกับพ่อค้าในตลาดต่างแดนที่ห่างไกล พ่อค้าต่างแดนเหล่านี้อาจเป็นประชาชนธรรมดาหรือชนชั้นขุนนาง แม้กระทั่งพระเจ้าแผ่นดินหรือองค์สันตะปาปา

พ่อค้าเร่ (Travelling Trader) พ่อค้าประเภทแรกได้แก่พ่อค้าเร่ ซึ่งบางทีก็เรียกกันว่า ผู้พเนจร เพราะพ่อค้าประเภทนี้ทำการซื้อสินค้าจากถิ่นหนึ่งแล้วก็เดินทางเร่รอนนำสินค้าไปจำหน่ายโดยตนเองยังถิ่นอื่นในย่านใกล้เคียง หรือในตลาดห่างไกลจนถึงต่างประเทศ ในการลำเลียงสินค้า พ่อค้าอาจหาบหามสินค้าด้วยตนเอง หรือใช้ม้าต่างลาต่าง เกวียนหรือสัตว์พาหนะประเภทอื่นแล้วแต่ภูมิประเทศหรือความสะดวก สินค้าที่นำไปขายอาจมีเพียงประเภทเดียว หรือประกอบด้วยสินค้านานาชนิด ซึ่งเหมาะแก่การจำหน่ายให้ลูกค้าทุกเพศทุกวัย อาทิ พ่อค้าฝรั่งเศสผู้หนึ่งในสมัยนั้นโฆษณาว่า สินค้าของเขาประกอบด้วยเข็มขัด หัวเข็มขัด ถุงมือ สายซอ เข็มปลอกสวมนิ้วสำหรับเย็บผ้า กระเป๋าใส่เงิน ผ้าโพกศีรษะ หัวธนูเหล็ก ปิ่นเงินและทองเหลือง แผ่นโลหะ ผ้าเช็ดหน้า กำไลมือ กระดิ่งวัว ปากกา มีดโกน กระจกเงา แปรงสีฟัน ไม้จิ้มฟัน แป้งผัดหน้า สีทาปาก ลูกเต๋าและลูกช่าง โดยที่พ่อค้าประเภทนี้เดินทางท่องเที่ยวเร่ขายสินค้านานาชนิดของตนไปตามท้องถิ่นหรือดินแดนต่าง ๆ และ

ไม่ประจำอยู่เป็นที่ จึงมีหลายประเภท บางประเภทอาจทำการค้าขายเป็นล่ำเป็นสัน จนกลายเป็นผู้มีชื่อเสียง และมั่งคั่งเป็นที่ไว้วางใจแก่ลูกค้าทั่วไป บางประเภทชาวบ้านอาจไม่ไว้วางใจ เพราะทำการค้าในทางผิดกฎหมายหรือประกอบอาชญากรรมในทางลักขโมยหรือรับของโจรไปพร้อมด้วย

สำหรับพ่อค้าที่มีหลักฐานมั่นคงหรือดำเนินกิจการค้าขนาดใหญ่ มักจะเดินทางไปทำการติดต่อซื้อขายสินค้าสำคัญ เช่น วัตถุดิบ ผลิตภัณฑ์หัตถกรรม สัตว์อาหารและสินค้าประเภทอื่นที่สั่งซื้อมาจากภาคตะวันออก (ทวีปเอเชีย) เนื่องจากสินค้าประเภทดังกล่าวมีปริมาณมากและมูลค่าสูง พ่อค้าจึงจำเป็นต้องจัดรวมกันเข้าเป็นกลุ่มหรือคณะ มีอาวุธเพื่อป้องกันโจรภัยและมีหัวหน้าทำการลำเลียงสินค้าไปจำหน่ายในตลาดห่างไกลทั้งทางบกและทางทะเล โดยเดินทางจากงานแสดงสินค้าแห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง หยุดพักค้าขายตามสถานีการค้าที่ได้ตั้งไว้ตามหัวเมืองที่ผ่านไป พ่อค้าเหล่านี้เมื่อเคยทำการติดต่อค้าขายกับตลาดแห่งใดอยู่ก่อนแล้ว ก็มักจะเดินทางไปทำการติดต่อซื้อขายกับตลาดแห่งนั้นเป็นประจำ เช่น พ่อค้าชาวโคโลญจากประเทศเยอรมนีติดต่อดำเนินงานธุรกิจกับตลาดกรุงลอนดอน พ่อค้าจากประเทศเบลเยี่ยม ฮอลันดาและนครเยนัวในประเทศอิตาลี ทำการติดต่อค้าขายในงานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญในประเทศฝรั่งเศสเป็นประจำตลอดสมัย ส่วนพ่อค้าที่วัยหนุ่มฉกรรจ์หรือผู้ที่ชอบผจญภัยก็เดินทางไปยังดินแดนห่างไกล เช่น ทวีปเอเชียเป็นต้น

<u>พ่อค้าประจำที่</u> (Sedentary Merchant) พ่อค้าประเภทนี้อาจเคยทำการค้าแบบพ่อค้าเร่ร่อนมาก่อน ซึ่งดำเนินการค้าประสบความสำเร็จมีทุนรอนมากและอายุล่วงเข้าวัยที่ไม่สะดวกแก่การเคลื่อนไหวท่องเที่ยวไปมา จึงตัดสินใจตั้งหลักแหล่งทำการค้าขายอยู่ในเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ และนำเงินที่ได้สะสมไว้มาลงทุนด้วยการซื้อที่ดินในเมืองหรือชนบทเพื่อเป็นหลักทรัพย์ หรือร่วมกับบุคคลอื่นลงทุนทำการสร้างเรือลำเลียงสินค้า ทำตนเป็นนายทุนให้กู้ยืมเงินแก่พ่อค้าอื่น แก่วัดหรือ

ฝ่ายปกครองบ้านเมือง แม้กระทั่งพระเจ้าแผ่นดิน แต่ถ้าพ่อค้าดังกล่าวไม่ประสงค์ที่จะลงทุนประจำอยู่เช่นนั้น ก็มักจะส่งหุ้นส่วนหรือตัวแทนที่ยังหนุ่มแน่นแข็งแรงเดินทางนำสินค้าไปจำหน่ายในต่างแดนแทนตน หรือดำเนินการค้าโดยผ่านตัวแทนหรือหุ้นส่วนที่ตั้งไว้หรือลูกจ้างที่จ้างไว้ในต่างแดน พ่อค้าประเภทนี้คงทำหน้าที่เพียงติดต่อกับพ่อค้าอื่นในเมือง ตามห้างร้าน ตามท่าเรือ คลังเก็บสินค้าแทนการท่องเที่ยวไปตามดินแดนอื่นหรืองานแสดงสินค้าต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม พ่อค้าประจำที่นี้อาจไม่เคยเป็นพ่อค้าเร่มาก่อน แต่เป็นพ่อค้าที่ได้ทำการค้าสร้างฐานะของตนขึ้นในเมืองแล้วก็ทำการค้าขายติดต่อกับตลาดห่างไกลหรือต่างแดนด้วยวิธีเดียวกัน พ่อค้าประจำที่ดังกล่าวนี้มีบทบาทสำคัญในชีวิตการค้าของทวีปยุโรปมาจนกระทั่งสมัยศตวรรษที่ ๑๙

ห้างหุ้นส่วน (Partnership) การลำเลียงสินค้าไปจำหน่ายตลาดห่างไกลหรือในต่างแดน จำเป็นต้องอาศัยทุนก้อนใหญ่เพื่อใช้จ่ายเกี่ยวกับการขนส่งซึ่งเป็นการยากแก่พ่อค้าแต่ละคนที่จะดำเนินการได้โดยลำพัง ในนครเวนิสยุคกลาง พ่อค้าต้องอาศัยเช่าเรือจากรัฐรวมทั้งเอกชนบางคนที่ประกอบอาชีพทางให้เช่าเรือ ในการเช่าเรือบรรทุกสินค้าทั้งลำเฉพาะพ่อค้าใหญ่ผู้มีทุนรอนมากเท่านั้นที่จะกล้าเสี่ยงดำเนินการดังนั้น พ่อค้าจึงจำเป็นต้องหันมาร่วมมือร่วมทุนกันเป็นกลุ่มเพื่อกิจการดังกล่าว ก่อนศตวรรษที่ ๑๗ ซึ่งเป็นสมัยบริษัทหุ้นส่วน (joint-stock company) ปรากฏขึ้นนั้น ห้างหุ้นส่วนมักจะเป็นวิธีการทั่วไปที่นิยมใช้เพื่อจัดให้บุคคลตั้งแต่ ๒ คน ร่วมมือกันดำเนินวิสาหกิจที่ต้องอาศัยทุนและแรงงานมาก ห้างหุ้นส่วนในยุคกลางมีหลายประเภทแต่ที่สำคัญมีอยู่ ๓ ประเภทคือ

๑. ห้างหุ้นส่วนประเภทฝ่ายเดียวลงทุน กล่าวคือห้างหุ้นส่วนผู้หนึ่งทำหน้าที่จัดหาทุน อีกคนหนึ่งเป็นผู้ดำเนินการค้า การค้าแบบนี้ ผู้จัดหาทุนยอมเป็นผู้เสี่ยงด้านการเงิน ส่วนผู้ดำเนินการต้องรับภาระในการเดินทางและขนส่งลำเลียงสินค้า ทนต่อความเหนื่อยยาก ประจญกับภัยธรรมชาติและโจรภัยตามเส้นทางที่ผ่านไป รวมทั้งความไม่แน่นอนเกี่ยวกับผลตอบแทนในกรณีที่การค้าขาดทุนหรือล้มเหลว แต่ถ้า

การค้าประสบผลสำเร็จก็มีธรรมเนียมในการแบ่งปันผลกำไรคือ ผู้จัดหาทุนได้รับ ๓ ใน ๔ ส่วน ผู้ดำเนินการได้รับ ๑ ใน ๔ ส่วน วิธีการค้าดังกล่าวเป็นวิธีเก่าแก่มาก เคยดำเนินมาแล้วในสมัยบาบิโลเนียเมื่อประมาณ ๔,๐๐๐ ปี ก่อนคริสตกาล สำหรับยุคกลาง ปรากฏว่าในนครเวนิสเมื่อปี ๑๑๐๐ พ่อค้าได้ใช้วิธีการห้างหุ้นส่วนแบบนี้อยู่ทั่วไป โดยเรียกชื่อว่า "คอมเมนดา" (commenda)

๒. ห้างหุ้นส่วนทางทะเล (societas maris-sea partnership) ห้างหุ้นส่วนประเภทนี้อนุญาตให้ผู้ดำเนินการลงทุนร่วมด้วย ซึ่งโดยปกติมักจะลงทุนในอัตราส่วน ๑ ใน ๓ เมื่อมีการแบ่งผลกำไรเขาก็จะได้รับค่าแรงงาน ๑ ใน ๔ ส่วนเช่นเดิม และได้รับกำไรสำหรับทุนที่ลงไปอีก ๑ ใน ๓ ส่วน ของกำไรส่วนที่เหลือซึ่งเท่ากับ ๑ ใน ๔ ส่วนของกำไรทั้งหมด รวมเป็นได้กำไรครึ่งหนึ่ง วิธีการแบ่งผลกำไรแบบครึ่งต่อครึ่งนี้ได้ดำเนินกันอยู่ทั่วไปที่นครเยนัวและเวนิสสมัยศตวรรษที่ ๑๒

๓. ห้างหุ้นส่วนแท้ (vera societas-real partnership) วิธีการห้างหุ้นส่วนทั้ง ๒ ประเภทข้างต้นเป็นวิธีการชั่วคราวและก็มักจะเป็นงานธุรกิจขนาดย่อมตั้งขึ้นแล้วล้มเลิกไป เมื่อมีกลุ่มบุคคลร่วมมือกันทั้งในด้านการลงทุนและแรงงานเพื่อดำเนินธุรกิจขนาดใหญ่ องค์การที่มีลักษณะถาวรก็เกิดขึ้น ผู้เข้าเป็นหุ้นส่วนในห้างหุ้นส่วนประเภทนี้ อาจเป็นญาติมิตร หรือพ่อค้าที่ล่วงวัยชราผู้รับคนรุ่นหนุ่มเข้ามาเพื่อช่วยเหลือดำเนินกิจการ ซึ่งบางกรณีอาจเข้าร่วมโดยการสมรสกับสมาชิกภายในกรอบครัว ระยะเวลาแห่งการดำเนินงานส่วนมากมักจะกำหนดไว้ ๕ ปี และมีการวางข้อกำหนดหรือเงื่อนไขแห่งการปฏิบัติงานไว้โดยแน่นอน หุ้นส่วนบางคนอาจปฏิบัติงานประจำอยู่ ณ สำนักงาน บางคนทำหน้าที่เดินทางควบคุมสินค้าหรืองานธุรกิจไปยังต่างประเทศและบางคนก็ไปปฏิบัติงานประจำอยู่ที่สาขาในต่างประเทศ

ในบรรดาห้างหุ้นส่วนแท้ดังกล่าวนี้ ประเภทที่สำคัญและยั่งยืนที่สุดได้แก่ห้างหุ้นส่วนซึ่งดำเนินการระดมทุนและแรงงานภายในวงสมาชิกในครอบครัวหรือตระกูล

จากผลการศึกษาของนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเมื่อไม่นานมานี้ ปรากฏว่า การดำเนินกิจการร่วมกันของบุคคลภายในครอบครัวหรือตระกูล มีบทบาทสำคัญและมีอิทธิพลเหนือเศรษฐกิจยุคกลางของทวีปยุโรปมาก ทั้งนี้ ไม่ว่าครอบครัวหรือตระกูลนั้นจะมั่งคั่งใหญ่โตมีชื่อเสียง หรือเป็นเพียงครอบครัวหรือตระกูลช่างฝีมือ นักเรียนฝึกหัดหรือชาวนา การดำเนินงานในการประกอบอาชีพล้วนแต่กระทำผ่านบุคคลภายในครอบครัวหรือตระกูลเป็นใหญ่ ในนครเวนิสงานธุรกิจขนาดใหญ่หรือกาวร มักจะดำเนินการโดยบุคคลภายในครอบครัว นอกจากนี้ สมาชิกภายในครอบครัวของชาวอิตาลีอื่น ยังเดินทางไปดำเนินงานธุรกิจในต่างประเทศตลอดจนการเดินเรือในภาคต่าง ๆ ของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนอีกเป็นจำนวนมาก ชื่อหรือยี่ห้อห้างหุ้นส่วนในยุคกลางก็มักจะใช้ชื่อครอบครัวหรือตระกูลกันเป็นส่วนใหญ่

แม้ห้างหุ้นส่วนจะจำแนกออกเป็นประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วก็ตาม มิได้หมายความว่า แต่ละประเภทต่างดำเนินกิจการค้าของตนโดยไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันเลยก็หาไม่ ตรงกันข้าม บางครั้งห้างหุ้นส่วนเหล่านี้รวมหรือควบกันเข้า บางครั้งห้างหุ้นส่วนแห่งหนึ่งยอมรับฝากเงินก็ หรือเงินฝากจากบุคคลภายนอกโดยกำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้แน่นอนตายตัว เงินทุนที่ห้างหุ้นส่วนเหล่านี้ได้รับนั้น ก็มาจากหลายกระแสกล่าวคือ บุคคลที่นำเงินมาร่วมลงทุนอาจเป็นทั้งบุคคลผู้มั่งคั่ง หรือผู้มีทุนน้อย ในสมัยนั้นพระเจ้าแผ่นดินนอร์เวย์ ทรงลงทุนในการเดินเรือไปยังเกาะไอซ์แลนด์และประเทศอังกฤษ ส่วนประชาชนทั่วไปก็เข้าร่วมเช่นเดียวกัน เช่น ลงทุนในการจัดหาใบเรือ เชือก พายและอุปกรณ์ประจำเรือตลอดจนสินค้าที่จะบรรทุกเรือไปจำหน่าย ในนครเยนัวบุคคลแทบทุกชั้นเข้าร่วมทุนกันเพื่อเสี่ยงในการดำเนินธุรกิจ นับตั้งแต่ชนชั้นขุนนาง พระ หญิงหม้าย ผู้ปกครองสถานเด็กกำพร้า กลาสีเรือ ช่างฝีมือตลอดจนพ่อค้าเจ้าของห้างร้านขนาดเล็กและชาวนา ในนครเวนิส มีนางพยาบาลคนหนึ่งขอร้องพ่อค้าขนาดใหญ่ผู้เป็นนายให้นำเงินก้อนใหญ่ของตนที่อุตส่าห์เก็บออมไว้นั้นไปช่วยลงทุนให้ ในประเทศอังกฤษแม้เงินสินสอดที่เจ้าสาวได้รับมา ก็ยังส่งไป

สมทบลงทุนในกิจการค้า ดังนี้เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม บางกรณีการลงทุนเพื่อเสี่ยงในการดำเนินธุรกิจนั้น มีผู้ลงทุนเป็นจำนวนมากเกินกว่าที่จะเรียกได้ว่า เป็นห้างหุ้นส่วน เช่น ในอุตสาหกรรมต่อเรือซึ่งต้องการเงินทุนก้อนใหญ่ เมื่อมีการสร้างเรือขนาดใหญ่ กลุ่มบุคคลผู้ดำเนินการมักจะชักชวนมิตรสหายให้เข้าเป็นเจ้าของเรือตามส่วนที่ได้ลงทุนไป ในกรณีเช่นนี้ ผลกำไรที่ได้รับจากการใช้เรือ ก็ย่อมนำมาแบ่งปันระหว่างบุคคลจำนวนมาก หากบุคคลใดประสงค์จะเสี่ยงน้อย ก็มักจะลงทุนไว้กับเรือหลายลำแทนที่จะลงทุนก้อนใหญ่ไว้กับเรือเพียงลำเดียวหรือสองลำ ในนครเวนิส รัฐบาลเป็นผู้ลงทุนในการสร้างเรือ แล้วก็ให้ผู้ประมูลราคาสูงสุดเช่าไป ผู้เช่าต้องรับภาระในการจัดหาทุนเพิ่มเติมเพื่อนำไปใช้จ่ายเกี่ยวกับอุปกรณ์เรือ ค่าจ้างลูกเรือ ค่าอาหารและค่าใช้จ่ายอย่างอื่นในระหว่างการเดินทางขนส่งสินค้าทั้งขาไปและขากลับซึ่งบางครั้งอาจใช้เวลาถึง ๑ ปีเต็ม เช่น สายการเดินเรือระหว่างนครเวนิสกับฟลานเดอร์ส การขนส่งสินค้าในกรณีเช่นนี้ ต้องใช้เงินทุนก้อนใหญ่ จึงจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือของเอกชนหรือห้างหุ้นส่วนจำนวนมากเพื่อรวมลงทุน

<u>ตลาดและงานแสดงสินค้า</u> การค้าในยุคกลางส่วนใหญ่มักจะดำเนินการโดยเอกชนเป็นการเฉพาะตัว เช่น การซื้อขนแกะในทวีปยุโรปตะวันตก หรือธัญญาหารในยุโรปตะวันออก พ่อค้าเอกชนมักจะเดินทางไปซื้อสินค้าดังกล่าว ณ แหล่งผลิตด้วยตนเอง และบางครั้งก็เดินทางไปก่อนฤดูเก็บเกี่ยวหรือหน้าตัดขนแกะเป็นเวลานาน อย่างไรก็ตาม สถานที่ทำการซื้อขายซึ่งนิยมและเป็นที่รู้จักกันทั่วไปนั้นได้แก่ ตลาด (markets) และงานแสดงสินค้า (fairs) แหล่งจำหน่ายสินค้าทั้ง ๒ ประเภทนี้ดำเนินการโดยมีกำหนดเวลาและสถานที่ประจำกล่าวคือ ผู้ขายทราบดีว่า หากเขานำสินค้าไปยังสถานที่ตามวันและเวลาที่กำหนดไว้ เขาก็สามารถจำหน่ายสิ่งของนั้นได้ ในสมัยที่การค้ายังมีขนาดเล็กและการคมนาคมไม่สะดวก ความแน่นอนของสถานที่และวันเวลาดังกล่าวย่อมเป็นการช่วยพ่อค้ามิให้เสียเวลาในการเดินทางนำสินค้าของตนไป

จำหน่าย ตลาดและงานแสดงสินค้าในยุคกลางมักจะตั้งหรือจัดขึ้นในบริเวณที่ดินของเอกชน หรือของเมืองซึ่งตกลงให้เช่าไปดำเนินการ ส่วนเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองหรือเจ้าของที่ดินที่เกี่ยวข้อง ทำหน้าที่ควบคุมและให้ความคุ้มครองไปพร้อมกัน โดยวางระเบียบข้อบังคับไว้แน่นอน เรียกเก็บค่าอากร ค่าโรงร้านหรือแผงลอยตลอดจนค่าธรรมเนียมอื่น ๆ สำหรับพ่อค้าต่างถิ่นหรือต่างด้าวซึ่งโดยปกติห้ามการค้าปลีกนั้น ก็มีการยกเว้นให้เป็นพิเศษ

ตลาดและงานแสดงสินค้ามีลักษณะแตกต่างกันหลายประการคือ ตลาดมักจะเป็นการชุมนุมประจำสัปดาห์ของประชาชนในท้องถิ่นเล็กซึ่งชาวชนบทสามารถจะเดินทางไปซื้อขายในเมืองและเดินทางกลับได้ภายในวันเดียว การซื้อขายแลกเปลี่ยนกันส่วนมากมักจะกระทำระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคโดยตรง แต่ในบางกรณีก็มีพ่อค้าคนกลางสอดแทรกเข้ามา เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสินค้าที่ผลิตมีจำนวนมากเกินความต้องการของท้องถิ่น ซึ่งอาจเป็นสินค้าผ้าหรือประเภทโลหะตลอดจนผลผลิตเกษตร ตลาดมักจะมีอยู่ทั่วไปและมีจำนวนมาก ทั้งนี้ก็เนื่องจากตลาดแต่ละแห่งเกิดขึ้นเพื่อบำบัดความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นเล็ก ในประเทศอังกฤษยุคกลาง มีตลาดจำนวนมากมายกระจายอยู่ทั่วประเทศ จนกระทั่งนักกฎหมายผู้หนึ่งในสมัยนั้น เสนอแนะว่า ตลาดแต่ละแห่งควรตั้งอยู่ห่างกันอย่างน้อย ๒/๓ ไมล์ อย่างไรก็ตาม สำหรับเมืองใหญ่เพียงตลาดประจำสัปดาห์ย่อมไม่พอ จำเป็นต้องจัดให้มีตลาดสัปดาห์ละหลายครั้งหรือให้มีเป็นประจำวันเลยทีเดียว ในกรณีเช่นนี้มักจะมีการกำหนดเวลาสำหรับจำหน่ายสินค้าแต่ละชนิดไว้แน่นอน สำหรับการซื้อขายปศุสัตว์ เช่น วัว แกะ และอื่น ๆ ก็มีการกำหนดเวลาและสถานที่พิเศษไว้โดยเฉพาะ เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวนานำฝูงสัตว์ของตนไปจำหน่ายได้สะดวก* นอกจากนี้ยังต้องกำหนดสถานที่สำหรับตั้งตลาดไว้อีกหลายแห่งด้วย อนึ่ง เพื่อช่วยเหลือป้องกันมิให้สินค้าต่าง ๆ

---

* ในย่านกสิกรรมในประเทศอังกฤษปัจจุบัน เช่น ภาคอิสต์แองเกลีย (East Anglia) ตามหัวเมืองต่าง ๆ ยังคงมีตลาดนัดให้ชาวนานำฝูงสัตว์นานาชนิดไปจำหน่ายอยู่เป็นประจำทุกสัปดาห์

ที่นำไปจำหน่ายเสียหาย ก็มีการสร้างอาคาร โรงร้านหรือคลังสินค้าเพื่อเก็บสินค้าซึ่งในขณะเดียวกันก็เป็นการอำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าผู้ซื้อในการเลือกสินค้าตามความต้องการของตนด้วย

สำหรับงานแสดงสินค้านั้น มีวัตถุประสงค์แตกต่างกับที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โดยปกติ งานแสดงสินค้ายุคกลางจัดให้มีขึ้นปีละครั้ง หรือทุก ๖ เดือน และอาจดำเนินอยู่เป็นเวลาหลายวันหรือหลายสัปดาห์ แล้วแต่กรณี การจัดงานก็มักจะจัดทำกันในเมืองเล็กที่สงบเงียบ หรือนอกบริเวณเมืองที่เป็นศูนย์การค้าใหญ่ พ่อค้าและสินค้ามักจะมาจากถิ่นไกลและต่างประเทศ การดำเนินธุรกิจกระทำแบบการค้าส่งมิใช่ค้าปลีกในสมัยดั้งเดิม งานแสดงสินค้ามีวัตถุประสงค์เพื่อสนองความต้องการของเมืองเกี่ยวกับสินค้าในท้องถิ่น เช่น ขนแกะ ผลผลิตเกษตรส่วนเกินในฤดูเก็บเกี่ยว หรือปศุสัตว์ แต่ในยุคกลาง งานแสดงสินค้าได้พัฒนาไปถึงขนาดดำเนินการในระดับชาติหรือระหว่างประเทศ และฤดูงานแสดงสินค้าก็เป็นที่รู้จักกันทั่วไประหว่างผู้ซื้อและผู้ขาย เฉพาะอย่างยิ่งในงานเทศกาลทางศาสนาซึ่งมีผู้คนไปชุมนุมกันคับคั่ง เมื่อคริสตศาสนาแพร่หลายไปยังถิ่นใด ฝ่ายศาสนามักจะส่งเสริมให้มีทั้งตลาดและงานแสดงสินค้าเพราะมีทางแสวงหารายได้จากการเก็บอากรและค่าธรรมเนียมอื่นรวมทั้งการจำหน่ายสินค้าที่วัดผลิตเองด้วย

ฝ่ายขุนนางก็มองเห็นความสำคัญของการจัดงานแสดงสินค้าและการตั้งตลาดเช่นเดียวกัน การดำเนินกิจการดังกล่าวในที่ดินของตน ขุนนางจะต้องได้รับอนุมัติพิเศษจากพระเจ้าแผ่นดิน ถึงกระนั้นก็ตาม การจัดงานแสดงสินค้าและการตั้งตลาดก็เป็นที่นิยมกันทั่วไปในหมู่ขุนนางในทวีปยุโรปในสมัยนั้น อาทิ ในสมัยศตวรรษที่ ๑๓ ซึ่งเป็นสมัยเศรษฐกิจรุ่งเรือง ปรากฏว่าในประเทศอังกฤษมีการออกประทานบัตร (charter) ถึง ๓,๓๐๐ ฉบับ เพื่อให้ขุนนางดำเนินการจัดตั้งตลาดและห้ามบุคคลอื่นตั้งขึ้นแข่งขันในท้องถิ่นใกล้เคียง ในประเทศอื่นบนภาคพื้นทวีปก็ดำเนินไปทำนองเดียวกัน พอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ ก็ปรากฏว่า ทุกประเทศต่างก็มีการซื้อขายแลกเปลี่ยนทั้งที่กระทำกันขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ทั้งการค้าส่งและค้าปลีก ติดต่อค้าขายทั้งภายในท้องถิ่นใกล้เคียงและ

ระยะทางห่างไกล

สำหรับตลาดซึ่งเป็นแหล่งค้าขายระหว่างบุคคลในท้องถิ่น การควบคุมของฝ่ายบ้านเมืองย่อมกระทำได้ง่าย แต่ในงานแสดงสินค้าเป็นการยุ่งยากและลำบากมาก หากมีกรณีพิพาทเกิดขึ้น ก็จำเป็นต้องหาทางตกลงกันให้เรียบร้อยและโดยเร็ว เพราะเวลามีจำกัดทั้งพ่อค้าก็มาจากถิ่นไกลและต่างประเทศทั่วทวีป สินค้าที่จำหน่ายก็มีปริมาณมากและโดยปกติการซื้อขายมักกระทำกันด้วยวิธีสินเชื่อ เงินตราที่ใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนมีหลายชนิด พ่อค้า ตัวแทนหรือหุ้นส่วนที่ดำเนินกิจการในงานแสดงสินค้า ต่างก็ทำการ ซื้อ ขาย กู้ยืม ให้ยืม ชำระคืนและทำสัญญาเกี่ยวกับธุรกิจกันตลอดเวลา ดังนั้น เพื่อให้งานดำเนินไปด้วยความราบรื่น ผู้เป็นเจ้าของงานจำต้องทำหน้าที่ให้ความคุ้มครองป้องกันมิให้มีการทะเลาะวิวาทและจัดให้มีศาลชำระความเพื่อให้ความยุติธรรมแก่บรรดาพ่อค้าในการตกลงกรณีพิพาทได้อย่างรวดเร็ว พ่อค้าในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนมีขนบธรรมเนียมและหลักปฏิบัติเกี่ยวกับการตกลงกรณีพิพาททางการค้าสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน ในทำนองเดียวกัน พ่อค้าชาวยุโรปภาคเหนือก็ได้วางหลักเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้และก็เป็นที่รับรองในหมู่พ่อค้าด้วยกัน เช่น ในงานแสดงสินค้าขนาดใหญ่ที่มณฑลแชมเปญในประเทศฝรั่งเศสได้มีการประมวลหลักเกณฑ์ดังกล่าวเข้าจนกลายเป็นกฎหมายพาณิชย์ใช้บังคับทั่วไป ในประเทศอังกฤษศาลในงานแสดงสินค้านี้ เรียกว่า Pie-powder Court (มาจากภาษาฝรั่งเศส pieds poudreux) ซึ่งแปลว่า ศาลเท้าเปื้อนฝุ่น ทั้งนี้ เนื่องจากพ่อค้าที่นำกรณีพิพาทไปยังศาลนั้น เท้าเต็มไปด้วยฝุ่นจากบริเวณงาน ศาลดังกล่าวมีวิธีพิจารณาง่าย ๆ และรวบรัด การวินิจฉัยชี้ขาดข้อพิพาทก็กระทำโดยรวดเร็วและบังคับให้ทันทีในด้านอื่นที่เกี่ยวกับสัญญา การรับรองหนี้หรือคำมั่นสัญญาจะชำระหนี้ เจ้าหน้าที่ (clerk) ของงานแสดงสินค้าทำหน้าที่รับรู้ด้วยการประทับตราไว้เป็นสำคัญและมีผลบังคับอยู่ได้นานถึง ๓๐ ปี

งานแสดงสินค้านับจำนวนหลายร้อยแห่งที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในทวีปยุโรปยุคกลางนั้น บางแห่งก็รู้จักกันเฉพาะภายในท้องถิ่นใกล้เคียง แต่บางแห่งก็มีชื่อเสียงเลื่องลือไปสู่แดนไกล งานแสดงสินค้าที่เมืองเซนต์ เดอนิส (St.Denis) ใกล้กรุงปารีสมีประวัติ ย้อนหลังไปอย่างน้อยถึง ค.ศ. ๖๒๙ และพอถึงศตวรรษที่ ๘ พ่อค้าชาวยุโรปภาคเหนือได้เดินทางไปมาติดต่อซื้อเหล้าองุ่นจากเมืองแห่งนี้เป็นประจำ ในศตวรรษที่ ๙ เมืองนอฟโกรอดในประเทศรุสเซียมีชื่อเสียงโด่งดังและเป็นที่รู้จักกันทั่วไปเกี่ยวกับงานแสดงสินค้าขนสัตว์ (fur fair) พอถึง ค.ศ. ๑๑๐๐ ปรากฏว่า พ่อค้าชาวลอมบาร์ดี จากประเทศอิตาลีเดินทางไปซื้อขายสินค้าที่งานแสดงสินค้าในมณฑลฟลานเดอร์สและงานแสดงสินค้าที่เมืองโคโลญก็มีชื่อเสียงโด่งดังเช่นกัน สำหรับงานแสดงสินค้าที่นครเวนิสในฤดูคริสตมาศมีความสำคัญในด้านเครื่องเทศที่ได้มาจากประเทศอินเดียซึ่งส่งมาระหว่างฤดูมรสุมก่อน ในประเทศอังกฤษ เดิมมีงานแสดงสินค้า ๔ แห่ง แต่ในที่สุดก็มารวมอยู่แห่งเดียวคือ ที่เมืองสเตอร์บริดช์ (Sturbridge) ใกล้เคมบริดช์ งานแสดงสินค้าแห่งนี้ เป็นแหล่งชุมนุมของพ่อค้าผ้าและขนแกะ ชาวอังกฤษและพ่อค้าต่างประเทศอื่น เช่น ชาวเยนัวและเวนิสซึ่งนำสินค้าจากประเทศอิตาลีและทวีปเอเชียไปจำหน่าย พ่อค้าชาวฟลานเดอร์สจำหน่ายสินค้าประเภทโลหะและผ้า พ่อค้าชาวฝรั่งเศสและสเปนจำหน่ายเหล้าองุ่น พ่อค้าชาวกรีกจำหน่ายลูกเกดและองุ่นแห้งและพ่อค้าเยอรมันจำหน่ายขนสัตว์ อำพันและน้ำมันดิน

<u>งานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญ</u> (Champagne Fairs) งานแสดงสินค้าแห่งนี้มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุดในทวีปยุโรปยุคกลาง มณฑลแชมเปญเป็นท้องที่อุดมสมบูรณ์มาก ตั้งอยู่ภาคตะวันออกและตะวันออกเฉียงใต้ของกรุงปารีส มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่านและใกล้กับแม่น้ำสายอื่นในท้องถิ่นใกล้เคียงด้วย แม่น้ำเหล่านี้สามารถเดินเรือได้โดยสะดวก นอกจากนี้ สายการค้าที่ทำการค้าขายติดต่อระหว่างภาคเหนือและภาคใต้ ก็ผ่านดินแดนมณฑลแชมเปญด้วย อนึ่ง ขุนนางผู้ปกครองมณฑลนี้ ก็มีความเฉลียวฉลาดในการดำเนินนโยบายการปกครองและเศรษฐกิจโดยพยายามหลีกเลี่ยงการสงคราม ทำการรักษา

ความสงบภายใน ปรับปรุงถนนหนทางและการขนส่งทางน้ำตลอดจนสภาวะทั่วไปภายในมณฑลให้ดีอยู่เสมอ งานแสดงสินค้าของมณฑลนี้จึงเป็นที่นิยมในหมู่พ่อค้าทั้งภายในประเทศและจากภาคอื่นของทวีปยุโรป งานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญได้เริ่มจัดกันมาแต่ประมาณศตวรรษที่ ๘-๙ และในศตวรรษที่ ๑๒ ปรากฏว่า มีงานแสดงสินค้าประจำปีถึง ๖ แห่ง ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่พ่อค้าระหว่างประเทศ การจัดงานแต่ละแห่งก็มิได้ซ้ำกันและดำเนินอยู่เป็นเวลานานผลัดเปลี่ยนกันไปเกือบทุกเดือน สินค้าสำคัญที่พ่อค้านำไปจำหน่ายได้แก่ ผ้า หนังและขนสัตว์ รวมทั้งสินค้าอื่น ๆ ที่ส่งไปจากดินแดนต่าง ๆ ในทวีปยุโรปและเอเชีย ในรอบบริเวณงานก็มีการบรรเทิงและมโหรสพนานาชนิด เช่น การแสดงของนักกายกรรม นักเล่นกล นักดนตรี นักร้อง ละคอนสัตว์และอื่น ๆ อีกมากมาย

งานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการขยายตัวของสินเชื่อ (credit) กล่าวคือ เมื่อพ่อค้าทั่วไป ขุนนางและพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้น ทำการซื้อขายสินค้าและกู้ยืมเงินในงานแสดงสินค้าแห่งหนึ่ง เนื่องจากมีเงินตราหมุนเวียนไม่เพียงพอ จึงมักจะทำสัญญาระหว่างกันว่า จะชำระราคาสินค้าหรือชำระเงินกู้คืน ณ งานแสดงสินค้าแห่งอื่นในภายหลัง คำมั่นสัญญาดังกล่าวได้มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเรียกว่า หนังสืองานแสดงสินค้า (lettre de foire-fair letter) เมื่อการซื้อขายในงานแสดงสินค้าสิ้นสุดลง พ่อค้าก็กระทำการชำระหนี้สินกันและก่อหนี้ขึ้นใหม่อีก ในสมัยต่อมาเมื่อมีงานแสดงสินค้าที่เมืองลีออง (Lyons) ทางภาคใต้ของประเทศฝรั่งเศสและเมืองเยนีวา การใช้สินเชื่อได้เป็นที่นิยมกันแพร่หลายมากจนกระทั่งพ่อค้าถือกันว่า ธุรกิจด้านสินเชื่อมีความสำคัญยิ่งกว่าเรื่องเกี่ยวกับตัวสินค้าเสียอีก อนึ่ง งานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญยังได้ก่อให้เกิดสถาบันการเงินประเภทหนึ่งขึ้นเรียกว่า สำนักชำระบัญชี (clearing house) กล่าวคือพ่อค้าสมัยนั้นเมื่องานแสดงสินค้าปิดลงแล้วก็จะทำการสำรวจฐานะกิจการค้าของตนว่า เป็นหนี้สินพ่อค้าอื่น หรือพ่อค้าอื่นเป็นลูกหนี้ตนเท่าใด และโดยปกติแล้วพ่อค้าต่างก็เป็นเจ้าหนี้และลูกหนี้ระหว่างกันและกันเสมอ

เมื่อทำการประชุมพิจารณาบัญชีรายรับและจ่ายหักกลบลบกันแล้ว พ่อค้าแต่ละคนก็ยังคงมีหนี้สินค้างที่จะต้องชำระเป็นเหรียญกษาปณ์หรือเงินตราประเภทอื่นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ซึ่งเป็นการอำนวยความสะดวกทางการค้าให้แก่พ่อค้าในสมัยนั้นมาก

งานแสดงสินค้าในมณฑลแชมเปญได้เจริญรุ่งเรืองเต็มที่ตั้งแต่ประมาณ ค.ศ. ๑๑๕๐ จนกระทั่งประมาณ ค.ศ. ๑๓๐๐ และภายหลังจากนั้นก็ได้เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้ เนื่องจากเหตุการณ์ปั่นป่วนทางการเมืองภายในและในขณะเดียวกันการขนส่งทางทะเลระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียนกับทะเลเหนือได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ทำให้พ่อค้าหันไปนิยมและชุมนุมกันตามเมืองท่าเรือภาคเหนือ เช่น เมืองบรูชส์ ในประเทศเบลเยี่ยมและหัวเมืองบางแห่งในประเทศอังกฤษ (ดูบทที่ ๑๑) ศูนย์การค้าระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้จึงเปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ ผู้ปกครองมณฑลฟลานเดอร์สยังได้ให้เอกสิทธิ์ต่าง ๆ แก่พ่อค้าอิตาลีเพื่อเป็นเครื่องล่อใจอีก รวมทั้งให้ความคุ้มครองป้องกันมิให้มีการเรียกเก็บภาษีตามอำเภอใจ และทำการกำหนดอัตราอากรและค่าธรรมเนียมท่าเรือไว้แน่นอนตลอดจนให้สิทธิในการตั้งสถานีการค้าและสถานกงสุลด้วย เป็นการชักจูงให้พ่อค้าอิตาลีนิยมเดินทางไปติดต่อค้าขายกับประเทศเบลเยี่ยมมากขึ้น เมื่อเผชิญกับการแข่งขันจากภาคเหนือเช่นนี้ ในที่สุดมณฑลแชมเปญก็สูญเสียศูนย์การค้าสำคัญที่เคยรุ่งเรืองมาเป็นเวลาช้านานนั้นโดยสิ้นเชิง

ตัวแทนค้าต่าง (Commission Merchant) พ่อค้าอีกประเภทหนึ่งมีบทบาทสำคัญในการค้ายุคกลางคือ พ่อค้าที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนค้าต่าง ทั้งนี้เนื่องจากพ่อค้าอิตาลีและพ่อค้าเยอรมันในสมัยนั้น มีความจำเป็นต้องจัดตั้งสาขาธุรกิจของตนไว้ตามหัวเมืองที่เป็นศูนย์การค้า แล้วมอบหมายให้บุคคลผู้เป็นหุ้นส่วน หรือบุคคลอื่นเป็นผู้จัดการหรือตัวแทนดำเนินงานโดยการจ่ายค่าธรรมเนียมเป็นการตอบแทนในอัตราร้อยละ ๑-๓ ของผลประโยชน์ที่ได้รับและบางกรณีก็มีการจ่ายเงินเดือนให้เป็นประจำด้วย บุคคลผู้ปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวเรียกว่า ตัวแทนค้าต่าง ซึ่งได้ช่วยอำนวยความสะดวก

ให้แก่พ่อค้าในสมัยนั้นมาก กล่าวคือ เมื่อมีตัวแทนประจำอยู่ตามศูนย์การค้าเช่นนั้นแล้ว พ่อค้าก็สามารถเลือกส่งสินค้าไปจำหน่ายตามความต้องการของตลาดแต่ละแห่งได้ไม่ว่าตลาดนั้นอยู่ใกล้ หรือห่างไกลสักเพียงใด โดยตนเองไม่จำเป็นต้องละทิ้งสำนักงานเดินทางไปตามตลาดต่าง ๆ เป็นการสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่าย นอกจากนี้ ตามธรรมดาตัวแทนตามศูนย์การค้ามักจะมีความรู้เกี่ยวกับสภาวะตลาดในท้องถิ่นแต่ละแห่งหรือแต่ละประเทศดีกว่าพ่อค้าซึ่งอยู่ห่างไกล ทั้งรายได้ของตัวแทนก็ขึ้นอยู่กับค่าธรรมเนียมอันเกิดจากการปฏิบัติงานในหน้าที่ ซึ่งย่อมทำให้ตัวแทนมีความกระตือรือร้นเป็นพิเศษในการที่จะดำเนินธุรกิจให้สำเร็จเป็นผลดีอยู่เสมอ ในสมัยนั้น มีพ่อค้าชาวอิตาลีคนหนึ่งชื่อดาตินี แห่งปราโต (Datini of Prato) ดำเนินการค้าแบบใช้วิธีการตัวแทนค้าต่างอย่างกว้างขวาง โดยธุรกิจของเขาครอบคลุมไปทั่วหัวเมืองใหญ่น้อยในประเทศอิตาลี สเปน ฝรั่งเศส เบลเยี่ยม อังกฤษ แอฟริกาเหนือและประเทศอื่นตามริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก ทำการซื้อขายสินค้านานาชนิด เช่น เครื่องเทศ อาวุธยุทธภัณฑ์ ผ้า เครื่องประดับ รูปภาพ ผลไม้ ขนแกะและอื่น ๆ อีกมากมาย ในช่วงเวลา ๕๐ ปี ที่พ่อค้าผู้นี้ดำเนินธุรกิจอยู่ ปรากฏว่า เขาได้รับหนังสือจากตัวแทนในดินแดนต่าง ๆ ถึง ๑๒๐,๐๐๐ ฉบับ โดยไม่นับรวมหนังสือที่สำนักงานของเขาได้มีโต้ตอบไปซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการค้าทั้งนั้น เช่น การแจ้งข่าวสภาวะตลาด ข้อหารือและคำแนะนำเกี่ยวกับธุรกิจตลอดจนข้อแก้ตัวและความผิดพลาดบกพร่องของตัวแทน

๒. การก่อตัวของระบอบทุนนิยม

ดังได้กล่าวมาแล้ว ในยุคกลางชนชั้นพ่อค้าและช่างฝีมือในหัวเมืองต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลที่ดำรงชีวิตอยู่ในแมนเนอร์ ถูกผูกพันอยู่กับขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม ขาดความริเริ่มและไม่มีการแข่งขัน อันถือกันว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความเจริญก้าวหน้า บรรพบุรุษเคยปฏิบัติมาอย่างไร ก็คงเจริญรอยตามเรื่อยมา แต่ถึงกระนั้นก็ตาม

ในสมัยนั้นก็ย่อมมีบุคคลที่มีน้ำใจรักอิสระเสรี ชอบผจญภัยและพยายามดิ้นรนหลบหนีให้หลุดพ้นจากเครื่องพันธนาการของประเพณีนิยม ไปยังท้องถิ่นที่ห่างไกล หรือท่องเที่ยวแสวงโชคไปในต่างแดน โดยทำการซื้อขายสินค้าเพื่อหากำไร จนกระทั่งสามารถสร้างฐานะของตนขึ้นเป็นหลักแหล่ง ณ เมืองใดเมืองหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นทั้งภายในหรือภายนอกประเทศ ในที่สุดชนชั้นพ่อค้า (merchant class) ก็อุบัติขึ้น

ปัญหาในที่นี้ก็คือ เศรษฐกิจที่ดำเนินอยู่ในทวีปยุโรปยุคกลาง มีลักษณะเป็นระบอบทุนนิยม (capitalism) หรือไม่ ปัญหานี้เป็นเรื่องที่มีการโต้เถียงกันมากในหมู่นักประวัติศาสตร์ในเบื้องต้น เราจึงควรทำความเข้าใจกันเสียก่อนว่า คำว่า ลัทธิทุนนิยมนั้นมีความหมายอย่างไร

ศาสตราจารย์ N.S.B.Gras ได้ให้คำจำกัดความของลัทธินี้ไว้ว่า "ในสายตาของนักประวัติศาสตร์ ลัทธิทุนนิยมคือ ระบบการทำมาหากินด้วยการใช้ทุนหรือการลงทุน"

คำจำกัดความข้างต้น มีความหมายชัดแจ้งและตรงตามตัวอักษรที่สุด หากเรายอมรับหรือเห็นพ้องด้วย ก็ย่อมหมายความว่า ทุกสมัยในประวัติศาสตร์ของมนุษย์หรือแม้สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นสมัยที่มนุษย์เพิ่งรู้จักการใช้เครื่องมือประกอบอาชีพนั้น การทำมาหากินของมนุษย์ก็มีลักษณะเป็นระบอบทุนนิยมแล้ว และระบอบเศรษฐกิจทุกระบอบ ทุกสมัยมีลักษณะเป็นระบอบทุนนิยม จะแตกต่างกันก็เฉพาะในด้านความสำคัญของสินค้าประเภททุน หรือกองทุน ในด้านวิสาหกิจที่ดึงดูดทุนหรือต้องการทุนก้อนใหญ่ และในด้านวิธีการสะสมทุนและจัดการทุนเท่านั้น

ดังนั้น ตามความเห็นของศาสตราจารย์ผู้นี้ เศรษฐกิจยุคกลางจึงประกอบด้วยระบอบทุนนิยมหลายประเภท ซึ่งเขาได้ให้ชื่อไว้ต่างกันคือ ระบอบทุนนิยมก่อนสมัยธุรกิจ (pre-business capitalism) ระบอบทุนนิยมขนาดย่อม (petty capitalism) ส่วนในสมัยต่อมา เขาเรียกชื่อว่า ระบอบทุนนิยมพ่อค้า (mercantile

capitalism) ระบอบทุนนิยมการเงิน (financial capitalism) ระบอบทุนนิยมอุตสาหกรรม (industrial capitalism) และระบอบทุนนิยมชาติ (national capitalism)

อย่างไรก็ตาม ยังมีนักประวัติศาสตร์คนสำคัญอีกคนหนึ่งคือ Werner Sombart (ค.ศ. ๑๘๖๓ - ๑๙๔๑) ผู้ใช้เวลาเกือบตลอดชีวิตทำการศึกษาค้นคว้าเรื่องระบบทุนนิยมยุคใหม่ (Modern Capitalism) และเขียนตำราเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้มาก มีความเห็นว่า ระบบเศรษฐกิจทุกระบบมีลักษณะสำคัญอยู่ ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ ประกอบด้วยเจตนารมย์ (spirit) ทัศนะ (outlook) จุดมุ่งหมาย (purposes) และมูลเหตุจูงใจ (motives) ประการที่ ๒ ได้แก่การจัดระเบียบองค์กร (Organization) และวิธีรวมปัจจัยการผลิตเข้าด้วยกัน ประการสุดท้ายคือ วิชาการหรือเทคนิค (technique) วิธีการ (methods) อุปกรณ์ (equipment) และความรู้ (knowledge)

ตามความเห็นของศาสตราจารย์ผู้นี้ เจตนารมณ์ของระบอบทุนนิยมก็คือการกระเสือกกระสนดิ้นรนเพื่อแสวงหากำไร โดยไม่มีขอบเขตจำกัดและโดยไม่คำนึงว่าจะเกิดผลต่อสังคมประการใด ทั้งก็ปลอดพ้นจากการควบคุมของฝ่ายศาสนา รัฐ หรือพลังยับยั้งอย่างอื่น ในด้านการจัดระเบียบองค์กรนั้น ระบอบนายทุนมีขนาดใหญ่พอสมควร และในด้านเทคนิคก็พร้อมที่จะประดิษฐ์สิ่งใหม่ขึ้นเสมอ มีความกระตือรือร้นในการวางแผนงานอย่างรอบคอบ และอำนวยการอย่างชาญฉลาด ทำการพิจารณาไตร่ตรองวิถีทางและจุดหมาย (means and ends) อย่างรอบคอบ ในสายตาของศาสตราจารย์ผู้นี้เศรษฐกิจยุคกลาง ขาดลักษณะดังกล่าว หรือลักษณะดังกล่าวยังบกพร่องอยู่มาก จึงเป็นเศรษฐกิจที่มิใช่ระบอบทุนนิยม หรืออาจเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า เศรษฐกิจแบบก่อนระบอบทุนนิยม (pre-capitalistic) หรือระบอบช่างฝีมือ (handicraftism)

เมื่อเราพิจารณาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเศรษฐกิจยุคกลาง เราจะเห็นว่าลักษณะระบอบทุนนิยมที่นักประวัติศาสตร์ทั้งสองได้กล่าวไว้นั้น มีปรากฏอยู่ทั่วไป กล่าวคือในสมัยเริ่มแรก เศรษฐกิจดำเนินไปโดยวิธีการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง แล้วในสมัยต่อมา เงินก็เข้ามามีบทบาทสำคัญ ทำให้เกิดความจำเป็นในการใช้เหรียญกษาปณ์ และในขณะเดียวกัน พ่อค้าประเภทใหม่ก็อุบัติขึ้น ซึ่งได้แก่พ่อค้าแลกเปลี่ยนเงิน อันเป็นจุดเริ่มต้นของการปริวรรตเงินตราต่างประเทศ ดังที่ดำเนินกันอยู่ในสมัยปัจจุบัน และก็พอสรุปได้ว่า ชาวยุโรปยุคกลางที่มีทุนหรือมีทางหาทุนได้นั้น ได้พยายามแสวงหาผลประโยชน์ด้านนี้อย่างเต็มที่ ทั้งการดำเนินงานของบุคคลเหล่านั้น ก็ล้วนเต็มไปด้วยความทะเยอทะยานปรารถนาที่จะให้ได้มาซึ่งกำไร ให้มากที่สุดที่จะกระทำได้ พอสิ้นศตวรรษที่ ๑๑ ก็ปรากฏว่า นายทุนได้มีบทบาทอย่างสำคัญ ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนทั้งสินค้าและเงิน ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๒ อุตสาหกรรมผ้าในแคว้นฟลานเดอร์สและประเทศอิตาลี ได้ดำเนินกิจการภายใต้ระบบค่าจาง (wage system) อย่างกว้างขวาง มีการแบ่งงานอย่างสลับซับซ้อน และดำเนินการโดยผู้ประกอบการขนาดใหญ่ เพื่อส่งผลิตภัณฑ์ไปจำหน่ายยังตลาดในต่างประเทศ พอถึงศตวรรษที่ ๑๓ การค้าระหว่างประเทศและการเงินระหว่างประเทศ ซึ่งดำเนินไปตามระบบสินเชื่อ (credit system) อย่างสลับซับซ้อน โดยมุ่งต่อผลกำไรอันไม่มีขอบเขตจำกัด และมีลักษณะเป็นระบอบทุนนิยมทุกกระเบียดนิ้ว ก็ดำเนินอยู่ทั่วไปในประเทศอิตาลี หนังสืองานแสดงสินค้า (lettre de foire) ซึ่งเป็นเอกสารสัญญาจะใช้เงินในงานแสดงสินค้า ได้เป็นจุดเริ่มต้นของการใช้ตั๋วแลกเงิน และการหักกลบลบหนี้ หรือการโอนเงินชำระหนี้ ระหว่างกันและกันโดยอาศัยเอกสารดังกล่าว ได้กลายเป็นแหล่งกำเนิดของสำนักชำระบัญชี ซึ่งเป็นศูนย์การโอนชำระหนี้ระหว่างเจ้าหนี้กับลูกหนี้

ในระยะแรก ระบอบทุนนิยมพ่อค้าได้อุบัติขึ้น แล้วก็ค่อยพัฒนาเจริญรุ่งเรืองไปสู่ระบอบทุนนิยมการเงิน และได้ช่วยทำให้การเงินการธนาคาร ขยายตัวงอกงามไปอย่างรวดเร็ว

พ่อค้าตามระบอบทุนนิยมนี้ มิได้เป็นสมาชิกของสมาคมพ่อค้า และกฎข้อบังคับที่สมาคมพ่อค้าวางไว้ ไม่อาจนำไปใช้บังคับพ่อค้าประเภทดังกล่าวได้ เพราะพ่อค้าประเภทนายทุนเป็นพวกทำการซื้อถูกขายแพง ท่องเที่ยวค้าขายไปตามหัวเมืองต่าง ๆ อยู่ตลอดเวลา พ่อค้าในระบอบทุนนิยมจึงเป็นพ่อค้าประเภทแรก ที่แยกตัวออกจากขนบธรรมเนียมประเพณีของระบบสมาคมอาชีพ โดยทำการแข่งขันระหว่างกันและแสวงหากำไรอย่างเต็มที่ ยิ่งกว่านั้น พ่อค้าประเภทนี้ยังนำวิธีดำเนินการค้าโดยใช้เงินกู้และสินเชื่อด้วย พ่อค้าประเภทนี้ดำเนินการค้าตามงานแสดงสินค้าในหัวเมืองใหญ่ทั่วทวีปยุโรป รวมทั้งหัวเมืองสำคัญในประเทศอังกฤษด้วย งานแสดงสินค้าที่มีสินค้านานาชนิดจากประเทศต่าง ๆ ได้ทำให้เกิดวิวัฒนาการทางการเงินดังกล่าวข้างต้น และงานแสดงสินค้านี้เอง ที่กลายเป็นแหล่งกำเนิดของพ่อค้านายทุน ซึ่งมีลักษณะขัดกับระบบสมาคมอาชีพ และในสมัยต่อมาได้กลายเป็นเครื่องบ่อนทำลายวิถีทางแห่งชีวิตของชาวยุโรปยุคกลางอย่างสำคัญ

อนึ่ง เมื่อพิจารณาหนังสือโต้ตอบ และเอกสารทางการค้าของพ่อค้าและนักการเงินของชาวอิตาลีสมัยนั้น เราจะเห็นได้ชัดว่า ในการวินิจฉัยการดำเนินธุรกิจยุคกลาง บุคคลเหล่านั้นได้ใช้ความพิจารณารอบคอบยิ่ง พยายามหาทางตัดค่าใช้จ่ายและเพิ่มรายได้ คอยฉวยโอกาสซื้อสินค้าจากตลาดที่ถูกที่สุด และทำการจำหน่ายในตลาดที่มีราคาแพง และมีการแข่งขันน้อย ตลอดจนเปลี่ยนการติดต่อค้าขาย ไปสู่แหล่งที่พิจารณาเห็นว่า มีอนาคตแจ่มใสที่สุด ในศตวรรษที่ ๑๓ ลักษณะบางอย่างของระบอบทุนนิยม เช่น เจนนารมณ์ การจัดระเบียบองค์กรและเทคนิคการจัดการ มีปรากฏอยู่ทั่วไปแล้ว อนึ่ง บัญชีแยกประเภทของพ่อค้าสมัยศตวรรษที่ ๑๔ ก็แสดงให้เห็นว่า พ่อค้าในสมัยนั้น ได้ดำเนินธุรกิจที่ยุ่งยากซับซ้อนด้วยความเฉลียวฉลาดด้วยสายตาไกลและมีความรู้เกี่ยวกับฐานะการเงินของตนอย่างละเอียดถี่ถ้วน

อย่างไรก็ตาม ลัทธินายทุนในยุคกลางคงพัฒนาไปอย่างเชื่องช้า เพราะมีอุปสรรคขัดขวางอยู่หลายประการ เช่น การแสวงหากำไรกระทำไม่ได้อย่างเต็มที่

เพราะมีพลังสำคัญทั้งในทางศาสนา การเมืองและเศรษฐกิจคอยยับยั้งขัดขวางอยู่ดังที่กล่าวมาแล้วในบทก่อน อนึ่ง โดยที่การเกษตรและอุตสาหกรรมอันเป็นแหล่งทุนสำคัญมีประสิทธิภาพต่ำ ผลผลิตที่ได้รับภายหลังการบริโภคหรือบำบัดความต้องการประการอื่นแล้ว จึงมีเหลือไว้เพื่อการออมน้อย ซึ่งทำให้ยากแก่การสะสมทุน อย่างไรก็ตาม โดยที่บุคคลผู้มีเงินในสมัยนั้น ยังนิยมนำเงินไปเสี่ยงลงทุนทางการค้า หรือนำไปฝากไว้กับผู้รับแลกเปลี่ยนเงิน รวมทั้งนายธนาคารหรือพ่อค้า แทนที่จะเก็บกักเงินไว้โดยไม่ใช้ประโยชน์ หรือนำไปใช้จ่ายเพื่อการบริโภค จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้ต้องการลงทุนเพื่อธุรกิจอย่างอื่น มีทางจะกู้ยืมนำไปลงทุนได้ อนึ่ง แม้ในสมัยนั้นการสะสมทุนจะกระทำได้ยากก็ตาม แต่มิได้หมายความว่า มีการขาดแคลนทุนอย่างร้ายแรงถึงขนาดที่ไม่อาจบำบัดความต้องการในทางเศรษฐกิจได้เสียเลยทีเดียว ทั้งนี้ก็เพราะการดำเนินงานวิสาหกิจในยุคกลางอยู่ในขอบเขตจำกัด ความต้องการทุนก้อนใหญ่ดังเช่นในสมัยต่อมาเพื่อลงทุนในการประกอบการขนาดหนัก เช่น การสร้างโรงงาน เครื่องจักรกล การพลังงาน ทางรถไฟและท่าเรือนั้น ยังมิได้อุบัติขึ้น

ดังที่กล่าวมาแล้ว เราจะเห็นได้ว่า ลัทธินายทุนพ่อค้าและลัทธินายทุนการเงิน ได้พัฒนาคู่เคียงกันมาตลอดยุคกลาง ครั้นถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๕ อุตสาหกรรมในทวีปยุโรปได้พัฒนารุ่งเรืองขึ้น ลักษณะลัทธินายทุนจึงเปลี่ยนแปลงไป โดยลัทธินายทุนอุตสาหกรรม (industrial capitalism) ได้ปรากฏเด่นชัดขึ้น แต่ก็คงอยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น ซึ่งอาจเรียกว่าระบอบนายทุนอุตสาหกรรมสมัยเริ่มต้น (early industrial capitalism) และมีลักษณะแตกต่างกับลัทธินายทุนอุตสาหกรรมสมัยต่อมา (later industrial capitalism) ซึ่งได้เจริญงอกงามขึ้นในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ อันเป็นสมัยแห่งการใช้เครื่องจักรกล ซึ่งเรียกกันว่า สมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม สำหรับวิธีการตามลัทธินายทุนพ่อค้า พ่อค้ามุ่งหนักไปในทางการค้าเกี่ยวกับสินค้าสำเร็จรูป หรือวัตถุดิบ ส่วนในลัทธินายทุนอุตสาหกรรม นายทุนดำเนินการผลิตสินค้าด้านเดียว โดยปล่อยการจำหน่ายให้เป็นหน้าที่ของพ่อค้าคนกลางโดยตรง อย่างไร

ก็ตาม ในระยะเริ่มแรก เป็นการยากที่จะแยกให้เห็นความแตกต่างระหว่างลัทธินายทุน ทั้งสองประเภทนี้ได้อย่างเด่นชัด เพราะต่างก็มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และโดยปกติ พ่อค้านายทุนมักจะมีบทบาทในด้านการพัฒนาอุตสาหกรรมไม่น้อยเหมือนกัน เช่น บางกรณีพ่อค้าเป็นผู้จัดหาทุนเพื่อใช้ในการดำเนินอุตสาหกรรม บางกรณีพ่อค้าขยายธุรกิจของตนโดยดำเนินการผลิตสินค้าไปพร้อมกันด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างการค้าและอุตสาหกรรมในลักษณะดังกล่าว ได้เป็นไปอย่างใกล้ชิดตลอดมา จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๙ จึงแยกออกจากกันอย่างเห็นได้ชัด

อุตสาหกรรมที่จะถือได้ว่า ได้พัฒนาเข้าขั้นลัทธิอุตสาหกรรมนายทุนนั้น จะต้องประกอบด้วยสาระสำคัญหลายประการ กล่าวคือ ในการดำเนินการผลิต คนงานไม่มีส่วนเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ในวัตถุดิบและผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปในอุตสาหกรรมนั้น คงมีฐานะเป็นลูกจ้างและทำงานเพื่อรับค่าจ้างตามที่กำหนดไว้ในสัญญาเท่านั้น สำหรับเครื่องมือที่ใช้ในการผลิต หากเป็นเครื่องมือไม่สำคัญ คนงานก็อาจเป็นเจ้าของได้ แต่ก็มิใช่เป็นเรื่องสำคัญอย่างใด อนึ่ง ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ภายใต้ระบอบศักดินาความสัมพันธ์ระหว่างชนนายแมนเนอร์กับชนชั้นต่าง ๆ ในแมนเนอร์นี้อยู่กับฐานะของบุคคลและขนบธรรมเนียมประเพณี ในระบบสมาคมอาชีพก็ทำนองเดียวกัน เช่น ทฤษฎี "ราคายุติธรรม" ถือว่า ต้นทุนการผลิตควรกำหนดโดยถือฐานะของคนงานเป็นเกณฑ์ แต่ในลัทธินายทุน ความสัมพันธ์ระหว่างนายทุนกับคนงานกำหนดขึ้นโดยสัญญา ฐานะของบุคคลไม่มีส่วนเกี่ยวข้องแต่อย่างใด และสัญญาที่ทำระหว่างกันนั้น ก็ขึ้นอยู่กับพลังแห่งอุปทานและอุปสงค์ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น

ลักษณะสำคัญของลัทธินายทุนอีกประการหนึ่ง ก็คือ ทำการผลิตเพื่อตลาด ต่างกับระบบสมาคมอาชีพ ซึ่งแม้จะมีการผลิตเพื่อตลาดบ้าง แต่ก็เป็นตลาดที่จำกัดแคบอยู่ในท้องที่ใกล้เคียงและสมาชิกของสมาคมต่างคุ้นเคยกับตลาดนี้ดี ทั้งก็เป็นตลาดที่มีเสถียรภาพ คือไม่มีลักษณะปั่นป่วนขึ้น ๆ ลง ๆ เช่น ตลาดในระบอบนายทุน คำว่า

ตลาดในระบบสมาคมอาชีพ มีความหมายแคบ ส่วนในลัทธินายทุนนั้น การผลิตมุ่งต่อตลาดที่ใหญ่โตกว้างขวาง และลักษณะที่สำคัญยิ่งก็คือ เป็นตลาดที่คาดคะเนเอายิ่งกว่าที่มีอยู่แน่นอนและรู้จักดีแล้ว ปริมาณสินค้าที่ผลิตขึ้นอยู่กับการคำนวณของนายทุนว่า ควรจะผลิตปริมาณมากน้อยเพียงใดจึงจะจำหน่ายในตลาดได้กำไร ดังนั้น การหมุนเงินหรือการเก็งกำไร (speculation) ซึ่งอาจทำให้ผู้ผลิตได้กำไรอย่างมหาศาล หรือขาดทุนย่อยยับ จึงเป็นสาระสำคัญอย่างหนึ่งของลัทธินายทุน ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกับระบบสมาคมอาชีพ ดังที่กล่าวมาแล้วอย่างตรงกันข้าม และลัทธินายทุนนี่เอง ที่ได้นำความไม่มีเสถียรภาพ (instability) ในทางเศรษฐกิจและสังคมมาสู่ชุมชน ซึ่งไม่เคยมีมาก่อนเลยในยุคกลาง

นอกจากนี้ ลัทธินายทุนได้ทำให้จิตใจใหม่และค่านิยมใหม่ (new value) ทรรศนะและความรู้สึกนึกคิดใหม่เกิดขึ้นในชุมชน ในสมัยก่อนขุนนางระบอบศักดินาแสวงหาความมั่งคั่งหรือโภคทรัพย์ ก็เพื่อก่อสงคราม เพื่อความฟุ่งเฟ้อเหลือเหิม หรือบางทีเพื่อการให้ทานซึ่งก็มักจะเป็นไปในลักษณะโอ้อวดยิ่งกว่าเกิดจากศรัทธาโดยแท้จริง ส่วนการได้มาซึ่งทรัพย์สินนั้น แม้จะได้มาด้วยวิธีขูดรีดประชาชนโดยทางตรงหรือทางอ้อม หรือด้วยการกระทำอันมีลักษณะไม่ผิดกับการปล้นสะดม หรือด้วยวิธีอื่นใดก็ตาม ชนชั้นนี้ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ดีที่ชอบ ตรงกันข้าม การสะสมโภคทรัพย์โดยวิธีออมจากกำไรการค้าหรืออุตสาหกรรม ชนชั้นศักดินากลับเห็นว่า เป็นสิ่งต่ำต้อย ไร้เกียรติ ขัดต่อขนบธรรมเนียมประเพณีและวิถีทางแห่งชีวิตในระบอบของตน

จิตใจที่มุ่งต่อการแสวงหากำไรที่ลัทธินายทุนได้ก่อให้เกิดขึ้นนั้น ได้นำทั้งผลดีผลร้ายมาสู่ชุมชนดังที่เราจะได้กล่าวในบทต่อไป แต่สิ่งที่สำคัญที่สุดในสมัยเริ่มแรกก็คือ ลัทธินี้ได้บ่อนทำลายวิถีทางแห่งชีวิตของสังคมยุคกลางและค่อย ๆ สร้างสังคมใหม่ขึ้น โดยมีลักษณะผิดไปจากเดิมอย่างตรงกันข้าม กล่าวคือ สิ่งที่เคยถือกันมาแต่ดั้งเดิมว่าเป็นสิ่งที่ชั่วร้ายนั้น ได้กลายเป็นสิ่งที่ดีที่ชอบขึ้น เสถียรภาพแห่งสังคมซึ่งเคยมีอยู่ใน

สมัยก่อนก็เสื่อมคลายลง และความอารักขาคุ้มครอง ซึ่งชนชั้นยากจนไร้ที่พึ่งเคยได้รับจากเจ้าขุนมูลนาย หรือสถาบันต่าง ๆ ในยุคกลางก็ค่อย ๆ ถูกทำลายไปโดยสิ้นเชิง

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่ลัทธิอุตสาหกรรมนายทุนจะพัฒนาขึ้นได้ จะต้องมีสภาวะบางอย่างปรากฏอยู่แล้ว กล่าวคือ จะต้องมีชนชั้นนายทุนที่มีเงินทุนพร้อมที่จะหยิบฉวยได้อยู่เสมอ จะต้องมีชนชั้นลูกจ้างหรือคนงานพร้อมที่จะทำงานเพื่อค่าจ้าง การแบ่งขั้นกรรมวิธีการผลิต (separation of processes) จะต้องได้พัฒนาไปถึงระยะที่จะใช้วิธีการแบ่งงาน เพื่อทวีอัตราการผลิตได้อย่างกว้างขวาง จะต้องมีตลาดใหญ่พอที่จะจำหน่ายสินค้าที่ผลิตออกมาได้เต็มที่ ทั้งจะต้องมีบุคคลอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งมีความริเริ่มและขยันขันแข็งเต็มไปด้วยความกระตือรือร้นที่จะแสวงหากำไรพร้อมที่จะเข้าทำการเสี่ยงเพื่อการนี้อยู่แล้วเช่นเดียวกัน

ดังที่กล่าวมาแล้ว เราจะเห็นได้ว่า ในทวีปยุโรปสมัยปลายยุคกลาง สภาวะต่าง ๆ ที่กล่าวข้างต้น แม้จะมีอยู่ในขอบเขตจำกัด แต่ก็ได้พัฒนาแพร่หลายอยู่ตลอดสมัย เช่น ในศตวรรษที่ ๑๔ ได้เริ่มมีการสะสมทุนกันแล้วไม่น้อย ซึ่งเราจะเห็นได้จากการที่พ่อค้าได้ให้พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ และฝรั่งเศสกู้ยืมเงินจำนวนไม่น้อยในการทำสงครามร้อยปี แหล่งที่มาของทุนในสมัยนั้น อาจมาจากมูลค่าของที่ดินในเมืองและบริเวณรอบเมืองที่ถีบตัวสูงขึ้น ทำให้เจ้าของที่ดินกลายเป็นชนชั้นนายทุน และที่สำคัญที่สุดก็คือ กำไรที่ได้จากการค้าและการธนาคารที่ดำเนินอยู่ ทั้งก็มีวิธีการมากมายที่จะให้มีการกู้ยืมเงินเพื่อออกเบี้ยด้วยการเลี่ยงกฎหมายการห้ามเรียกดอกเบี้ยด้วย สำหรับชนชั้นลูกจ้างก็มีพร้อมและเพิ่มจำนวนขึ้นอยู่เสมอ ชนชั้นนี้ได้ค่อย ๆ อพยพหลบหนีจากเมืองที่อยู่ภายใต้ระบบสมาคมอาชีพ ซึ่งเต็มไปด้วยข้อบังคับและขนบประเพณีอันเป็นสิ่งกีดกันขัดขวางความก้าวหน้าแห่งชีวิต พากันไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในถิ่นอุตสาหกรรมใหม่ที่อาจประกอบอาชีพได้โดยอิสระ ช่วยเป็นกำลังแรงงานให้แก่ลัทธินายทุนอุตสาหกรรมได้อย่างสำคัญ

ในด้านชนชั้นนายจ้างอุตสาหกรรม (industrialist) นั้น ก็อุบัติขึ้นจากหลายทาง บางคนมาจากกรูการช่างในเมืองที่กฎข้อบังคับของสมาคมช่างฝีมือบีบบังคับจนเกินไป และต้องการความอิสระเพื่อดำเนินกิจการของตน บางคนก็มาจากช่างลูกมือซึ่งมีความสามารถเข้มแข็งในงานอาชีพ บุคคลเหล่านี้มีทางได้รับความสนับสนุนด้านการเงินจากพ่อค้าในสมัยนั้นไม่ยากนัก เพราะพ่อค้ามีทางได้รับประโยชน์ในการให้ความร่วมมือด้วยวิธีเลี่ยงกฎหมายห้ามเรียกดอกเบี้ยได้ง่าย วิธีดังกล่าวนี้ปรากฏว่า นิยมกันแพร่หลาย แต่ในบางกรณี กิจการอุตสาหกรรมได้ค่อย ๆ ตกไปอยู่ในกำมือของพ่อค้านายทุนก็มี นอกจากนี้ยังมีนักอุตสาหกรรมที่ดำเนินกิจการเองโดยอิสระและเป็นบุคคลประเภทแรกที่ได้นำวิธีการตามระบบโรงงานสมัยใหม่ (modern factory system) มาใช้ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป แต่บุคคลประเภทนี้มีจำนวนจำกัด อนึ่ง อุตสาหกรรมผ้าที่ดำเนินตามลัทธินายทุนในศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ส่วนมากสร้างขึ้นโดยชนชั้นพ่อค้า แต่วิธีการตามระบบโรงงานยังมิได้นำไปใช้

อย่างไรก็ดี แม้ลัทธินายทุนจะอุบัติขึ้นและมีลักษณะขัดแย้งกับระบบสมาคมอาชีพในสมัยนั้นก็ตาม ก็หาได้ทำให้ระบบสมาคมดังกล่าวเสื่อมสลายไปในทันทีทันใดไม่ กล่าวคือ ศตวรรษที่ ๑๕ เป็นสมัยที่ลัทธิอุตสาหกรรมนายทุน ต้องทำการดิ้นรนต่อสู้กับระบอบเก่าเพื่อวางรากฐานความมั่นคงของตน ซึ่งก็เป็นไปอย่างเชื่องช้า จนกระทั่งสมัยปฏิรูปทางศาสนา (Reformation) ในศตวรรษที่ ๑๖ ลัทธินายทุนอุตสาหกรรมจึงมีฐานะแข็งแกร่งขึ้น เพราะได้รับการสนับสนุนจากแนวความคิดใหม่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้น แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ยังมีสิ่งที่ตกทอดมาจากยุคกลางคอยเป็นอุปสรรคขัดขวางอยู่ไม่น้อย เพราะทฤษฎีดั้งเดิมที่ยึดหลักการควบคุมและห้ามการแข่งขันนั้นยังคงยึดถือกันและตกค้างเรื่อยมาจนล่วงเข้าศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อถึงสมัยการปฏิวัติ-อุตสาหกรรม ซึ่งเป็นสมัยที่มีการแบ่ง[illegible]กรรมวิธีการผลิตอย่างกว้างขวาง ถึงขั้นที่สามารถนำเครื่องจักรกลมาใช้ได้สะดวกแล้ว ระบบสมาคมอาชีพจึงได้สลายตัวสูญสิ้นไป และระบอบอุตสาหกรรมนายทุนได้เข้าแทนที่โดยสมบูรณ์

๓. การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรม

เราได้กล่าวมาแล้วว่า ในทวีปยุโรปยุคกลาง การค้าและอุตสาหกรรมได้ดำเนินไปตามวิธีการของลัทธินายทุนอย่างไร สำหรับในด้านการจัดระเบียบองค์กร (organization) ของอุตสาหกรรมนั้น พอจะกล่าวได้ว่า ได้วิวัฒนาการมาเป็นขั้น ๆ ดังนี้

ในขั้นแรก เป็นขั้นที่ยังยากหรือไม่สามารถที่จะแบ่งแยกอาชีพด้านเกษตรและอุตสาหกรรมออกจากกันได้ กล่าวคือ ประชาชนประกอบอาชีพเป็นชาวนาและช่างฝีมือไปพร้อม ๆ กัน แต่อาชีพสำคัญได้แก่การเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ ส่วนการผลิตซึ่งมีลักษณะเป็น"อุตสาหกรรม"นั้น ก็เป็นการกระทำระหว่างบุคคลในครัวเรือนเพื่อบำบัดความต้องการของครอบครัวเท่านั้น กิจกรรมส่วนใหญ่ของพลเมืองในสมัยนั้น นอกจากชนชั้นทหารที่มีหน้าที่ในด้านการรบพุ่งแล้ว ประชาชนส่วนใหญ่ทำมาหากินทางเกษตร ทำการผลิตเครื่องอุปโภคบริโภคที่จำเป็นและเครื่องใช้สอยอย่างอื่นขึ้นใช้ภายในบ้านเอง สิ่งที่ผลิตออกมาก็มิได้ส่งไปจำหน่ายแต่อย่างใด และคำว่า ตลาดภายนอกในสมัยนั้นก็ไม่มีปรากฏเลย วิวัฒนาการของการจัดระเบียบการผลิตอุตสาหกรรมในขั้นนี้ เรียกกันว่า ระบบครอบครัวหรือครัวเรือน (family or household system) ซึ่งได้ดำเนินอยู่เป็นเวลาช้านานและมีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยมา จนกระทั่งชนชั้นช่างฝีมือ (professional craftsmen) ได้อุบัติขึ้นเป็นกลุ่มก้อน แล้วการจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรมจึงวิวัฒนาการเข้าสู่ขั้นใหม่

ชนชั้นช่างฝีมือดังกล่าว มีลักษณะแตกต่างกับชาวนาผู้ประกอบอาชีพในด้านการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์โดยตรง แม้ชนชั้นช่างฝีมือจะมีที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์และมีรายได้จากที่ดินก็ตาม แต่อาชีพหลักของชนชั้นนี้ได้แก่การช่าง หรือการฝีมือ เช่น การทอผ้า การทำโลหะและการฝีมือประเภทอื่น วิวัฒนาการในขั้นนี้ก็เป็นขั้นที่การแบ่งงาน (division of labour) ได้เริ่มพัฒนาปรากฏเด่นชัดขึ้น และช่วยส่งเสริมให้

อุตสาหกรรมและการเกษตรพัฒนาไปรวดเร็วกว่าสมัยก่อน อย่างไรก็ตาม อุตสาหกรรมในสมัยนี้ยังมีขนาดเล็กและการผลิตก็อยู่ในขอบเขตจำกัด ซึ่งอาจดำเนินอยู่ในบ้านของลูกค้า หรือห้องเล็ก ๆ ภายในอาคารที่อยู่อาศัยของช่างฝีมือเอง ในสมัยนั้น พ่อค้าซึ่งทำหน้าที่เป็นคนกลางระหว่างผู้ผลิตกับผู้บริโภคไม่มีหรือหาได้ยาก ช่างฝีมือผู้ผลิตทำการติดต่อโดยตรงกับประชาชนทั่วไปซึ่งเป็นผู้บริโภค กล่าวคือ บางกรณีช่างฝีมือจัดหาซื้อวัตถุดิบมาผลิตสินค้าตามคำสั่งลูกค้า วิธีการผลิตแบบนี้ เป็นวิธีที่ผู้ผลิตทำการขายแรงงานและผลผลิตของตนไปพร้อมกัน โดยทำการติดต่อค้าขายกับลูกค้าในย่านใกล้เคียงซึ่งอยู่ในวงแคบและมีขอบเขตจำกัด คำว่า ตลาด ตามความหมายที่เข้าใจกันในสมัยปัจจุบันได้เริ่มปรากฏขึ้น แต่เป็นตลาดแคบและใกล้ เป็นที่รู้จักกันทั่วไปทั้งผู้ผลิตก็ทำการติดต่อโดยตรงกับตลาด ซึ่งประกอบด้วยประชาชนทั่วไปและช่างฝีมือที่ไม่อาจผลิตสินค้าประเภทนั้นได้ การจัดระเบียบการผลิตในขั้นนี้ เรียกกันว่าระบบสมาคม หรือระบบช่างฝีมือ (guild or handicraft system) ซึ่งเป็นวิธีการผลิตที่ดำเนินอยู่ตามหัวเมืองที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของสมาคมอาชีพในทวีปยุโรปยุคกลาง

พอถึงระยะปลายยุคกลาง การค้าและอุตสาหกรรมรุ่งเรือง หัวเมืองเก่าขยายตัวและเกิดมีเมืองใหม่มากขึ้น ระบบสมาคมอาชีพไม่สามารถแผ่อิทธิพลไปถึงเมืองใหม่และชนบท ทำให้ช่างฝีมือและพ่อค้ามีอิสรภาพในการประกอบอาชีพปลอดภัยจากกฎข้อบังคับของหัวเมืองเก่า การค้าระหว่างประเทศก้าวหน้า ทำให้ตลาดเพื่อจำหน่ายสินค้าต่างประเทศขยายตัวตามไปด้วย การจัดระเบียบการผลิตดั้งเดิมจึงไม่สามารถที่จะสนองความต้องการของตลาดที่ขยายตัวได้ ดังนั้น ความจำเป็นดังกล่าวได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านการจัดระเบียบการผลิตขึ้นคือ ระบบสมาคมหรือช่างฝีมือได้ค่อย ๆ เสื่อมลงและระบบใหม่ได้อุบัติขึ้นแทนที่ การผลิตขั้นใหม่นี้เรียกชื่อกันหลายอย่างว่า ระบบจ่ายงาน (putting-out system) ระบบว่าจ้าง (commission system) หรือระบบครัวเรือน (domestic system or house industry) ซึ่งความจริงก็เรียกตามวิธีดำเนินการผลิตที่ดำเนินอยู่ในสมัยนั้นเอง

โดยที่การผลิตในระบบใหม่นี้ มุ่งต่อการส่งสินค้าไปจำหน่ายในตลาดห่างไกล ปริมาณสินค้าจำเป็นต้องผลิตมาก และในขณะเดียวกันก็ต้องอาศัยวัตถุดิบที่สั่งซื้อมาจากถิ่นไกลด้วย ทั้งต้องใช้อุปกรณ์การผลิตที่ราคาแพงและกรรมวิธีในการผลิตก็แบ่งออกเป็นหลายขั้นตอนสลับซับซ้อนยิ่งกว่าแต่ก่อน ในสมัยนั้น การที่ช่างฝีมือจะออกทำการซื้อวัตถุดิบเองหรือนำสินค้าสำเร็จรูปของตนไปจำหน่ายยังตลาดด้วยตนเอง เช่นสมัยก่อน ย่อมกระทำได้ยากหรือเป็นสิ่งเหลือวิสัย ดังนั้น จึงเกิดมีพ่อค้าคนกลางขึ้นเพื่อทำหน้าที่จัดหาวัตถุดิบมาให้ช่างฝีมือผู้ผลิต แล้วก็รับช่างซื้อสินค้าสำเร็จรูปเพื่อไปจำหน่ายต่อไป

การจัดระเบียบการผลิตตามระบบจ่ายงานหรือระบบครัวเรือนนี้ในทางปฏิบัติอาจดำเนินไปหลายวิธี วิธีแรก ช่างฝีมือทำการจัดหาวัตถุดิบเองและดำเนินการผลิตด้วยตนเองหรืออาศัยลูกมือบ้าง ส่วนพ่อค้าคนกลางเป็นผู้รับซื้อสินค้าอีกต่อหนึ่ง แต่ถ้าเป็นสินค้าที่จะส่งไปจำหน่ายในตลาดต่างประเทศและเป็นประเภทที่ต้องอาศัยตลาดกว้างขวาง ความสัมพันธ์ระหว่างช่างฝีมือผู้ผลิตและพ่อค้าคนกลางก็เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ พ่อค้าคนกลางอาจสั่งสินค้าไว้จำนวนมาก หรืออาจเหมาซื้อสินค้าทั้งหมด บางกรณีพ่อค้าจัดหาวัตถุดิบและเครื่องมือ หรือจ่ายเงินล่วงหน้าเพื่อให้ผู้ผลิตซื้อวัตถุดิบหรือจ่ายค่าจ้างให้ในกรณีที่ช่างฝีมือจัดหาวัตถุดิบเองและลงทุนซื้ออุปกรณ์การผลิตเอง ช่างฝีมือก็มีอิสระในการประกอบอาชีพโดยสมบูรณ์ แต่ในสมัยต่อมาเมื่อพ่อค้าเข้าทำการช่วยเหลือในด้านทุนโดยจัดหาวัตถุดิบ หรืออุปกรณ์การผลิตให้มากขึ้น ความเป็นอิสระของช่างฝีมือก็ลดน้อยลงตามลำดับ และในที่สุด ก็ลดฐานะลงเป็นเพียงลูกจ้างขึ้นอยู่กับอำนาจการเงินของพ่อค้าโดยสิ้นเชิง

<u>การจัดระเบียบอุตสาหกรรมสิ่งทอ</u> การจัดระเบียบการผลิตตามระบบใหม่นี้ได้เจริญก้าวหน้ามากในอุตสาหกรรมสิ่งทอ ทั้งนี้ก็เนื่องจากความเจริญในทางวิทยาการด้านการทอผ้านั่นเอง โดยเฉพาะการทอผ้าขนสัตว์ กรรมวิธีการผลิตนับตั้งแต่การนำขนแกะออกจากกระสอบที่ซื้อจากชาวนา ซึ่งอาจส่งมาจากต่างประเทศห่างไกล

เช่น ประเทศอังกฤษ สเปน จนกระทั่งกลายเป็นผืนผ้าพร้อมที่จะจำหน่ายได้ ต้องผ่านกรรมวิธีการผลิตเป็นขั้น ๆ และใช้เวลานาน ในนครฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี กว่าจะได้ผ้าเป็นผืน การทอผ้าขนสัตว์ต้องผ่านกรรมวิธีการผลิตถึง ๒๖ ขั้น กล่าวคือ พ่อค้าซึ่งมั่งคั่งขึ้นจากการเป็นช่างทอผ้า ซื้อขนสัตว์จากพ่อค้าอื่นที่สั่งมาจากต่างประเทศ แล้วนำไปเก็บไว้ในคลังเก็บสินค้าของตน ทำการคัดเลือกแยกประเภทขนแกะ เสร็จแล้วส่งมอบให้พ่อค้าอื่นผู้มีความชำนิชำนาญเพื่อดำเนินการฟอก เมื่อฟอกทำความสะอาดเสร็จแล้ว ก็นำเข้าเก็บในคลังสินค้าอีก ทำการพรมด้วยน้ำมันมะกอกเพื่อให้เส้นขนแกะอ่อนนุ่มสะดวกแก่การปั่น แล้วขั้นต่อไปก็ส่งต่อให้ชาวบ้านทำการปั่นออกเป็นเส้นไหมพรม แล้วพ่อค้าเก็บรวบรวมเข้าคลังสินค้าเพื่อปั่นเข้าหลอดด้าย หรือทำเป็นด้ายช่วงยืนเตรียมสำหรับการทอ แล้วก็ส่งให้ช่างทอผ้าตามบ้านทอเป็นผืนผ้าต่อไป ในขั้นนี้ แม้จะได้ผ้าเป็นผืนแล้ว แต่ยังสกปรกเต็มไปด้วยไขมันอยู่ จำต้องทำความสะอาดอีก ขั้นต่อไปพ่อค้าส่งผ้าไปยังพ่อค้าอื่นที่มีอุปกรณ์พิเศษและมีความชำนาญในด้านนี้ ดำเนินการทำความสะอาดและทำให้เนื้อผ้าหนา (fulled) แล้วช่างย้อมสีก็รับช่วงในอันดับต่อไป อันดับสุดท้ายเป็นขั้นสำเร็จ คือช่างฝีมืออีกประเภทหนึ่งที่มีเครื่องมือพิเศษรับผ้าไปดำเนินการทำให้ผ้าเรียบสำเร็จรูปจนกระทั่งเก็บเข้าหีบห่อ แล้วพ่อค้าผู้เป็นเจ้าของก็จำหน่ายให้แก่พ่อค้าอื่นเพื่อนำส่งไปจำหน่ายในตลาดที่ห่างไกลต่อไป

วิธีการดังกล่าวนี้ จำเป็นต้องลงทุนและใช้อุปกรณ์การผลิตราคาแพง การจัดการก็ต้องอาศัยความชำนิชำนาญเป็นพิเศษ รวมทั้งการประสานงานและการคอยดูแลให้การผลิตเป็นไปตามรายการที่กำหนด ตลอดจนป้องกันการรั่วไหลของวัตถุในขั้นต่าง ๆ ระหว่างการผลิตอันสลับซับซ้อน ดังนั้น ในบางกรณี พ่อค้าผู้ประกอบการจึงดำเนินการหลายอย่าง ไปพร้อมกัน เช่น เป็นเจ้าของโรงฟอกทำความสะอาดและทำผ้าให้หนา (fulling mill) เป็นเจ้าของโรงย้อมสีและร้านทำสำเร็จรูป (finisning shop) บางครั้งก็มอบให้ครูทอผ้าหรือครูปั่นด้ายรับเหมาขนแกะหรือเส้นไหมพรมไปดำเนินการ หรือตกลงราคากันเป็นพิเศษแล้วบุคคลเหล่านั้นก็ไปจ้างคนงานตามบ้านโดยคิดค่าแรงงาน

เป็นรายชิ้น คนงานตามบ้านบางคนก็มีเครื่องมือเอง บางคนก็เช่าจากคนอื่น

อย่างไรก็ตาม ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในระบบการผลิตแบบนี้ก็คือ การปั่นด้ายและการทอผ้าจำเป็นต้องใช้แรงงานมาก วิธีที่ประหยัดที่สุดนั้นก็โดยอาศัยการส่งวัตถุดิบไปให้คนงานตามบ้านทำแทนการตั้งโรงงานเป็นศูนย์การผลิต ทั้งนี้ก็เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีเครื่องจักรกลใช้ถึงขนาดที่ต้องมีโรงงานใหญ่ จะมีบ้างก็อยู่ในขอบเขตจำกัด เช่น ประมาณก่อน ค.ศ. ๑๒๗๒ ได้มีผู้คิดประดิษฐ์เครื่องสาวไหมขึ้นที่เมืองลุคคา (Lucca) ในประเทศอิตาลีโดยใช้พลังกระแสน้ำเดินเครื่อง เครื่องสาวไหมดังกล่าวไม่ต้องใช้แรงงานคนและผลิตได้เส้นไหมที่มีคุณภาพสูง และสามารถใช้บุคคลภายในครอบครัวดำเนินการโดยไม่ต้องอาศัยแรงงานจากภายนอก แต่การผลิตในขั้นสำเร็จรูป จำเป็นต้องใช้แรงงานมาก เพราะต้องใช้เครื่องฟอกขนาดใหญ่และน้ำยาเคมีในการย้อมสีจำนวนมาก ตลอดจนต้องทำการควบคุมดูแลการผลิตอย่างระมัดระวังโดยใกล้ชิดด้วย ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๒ และตลอดศตวรรษที่ ๑๓ มีการใช้โรงฟอกสะอาดกันทั่วไป และมีการใช้พลังกระแสน้ำหมุนเครื่องทุบขนแกะแทนแรงงานคน อย่างไรก็ตาม วิธีการผลิตภายในบ้านและไม่ใช้เครื่องจักรกลในกรรมวิธีปั่นเส้นด้ายและทอผ้าดังกล่าวได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ ๑๘-๑๙

<u>การจัดระเบียบการผลิตในอุตสาหกรรมเหมืองแร่</u> อุตสาหกรรมนี้มีการจัดระเบียบองค์กรและกระบวนการผลิตแตกต่างกันเป็นแห่ง ๆ ไป สำหรับกรณีที่การขุดแร่ไม่ลึกและใช้ทุนน้อย หน่วยการผลิตย่อมมีขนาดเล็ก เช่น ในประเทศเยอรมนี ชาวนาเยอรมันใช้เวลาว่างขุดสินแร่เหล็กและใช้ถ่านไม้ถุง แต่ถ้าเป็นแหล่งที่ต้องทำการขุดลึกก็จำเป็นต้องใช้ทุนมากในการดำเนินการขุด การถลุงและจัดหาเครื่องมือ ในกรณีเช่นนี้เจ้าของที่ดินอาจให้ความช่วยเหลือด้านทุน ให้เงินกู้หรือจัดตั้งห้างหุ้นส่วนหรือสมาคมขึ้นโดยมีบุคคลชั้นต่าง ๆ ร่วมลงทุนนับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนางลงมาจนกระทั่งถึงพระและพ่อค้าที่มั่งคั่ง บางครั้งก็มีการให้เช่าสิทธิการขุดแร่ หรือให้สัมปทานการขุด

แล้วแต่กรณี อุตสาหกรรมเหมืองแร่ในทวีปยุโรปสมัยนั้น เป็นแหล่งการลงทุน ทำให้เงินทุนหลั่งไหลจากนคร หรือเมืองที่มั่งคั่งไปสู่ป่าเขาในภาคกลางทวีป ในบางประเทศ เช่น ประเทศสวีเดน หรือดินแดนที่มีแร่ธาตุมาก มีการซื้อหุ้นขายหุ้นในการก่อตั้งห้างหุ้นส่วนกันทั่วไป ผู้ซื้อหุ้นก็เป็นบุคคลที่ไม่มีส่วนในการดำเนินกิจการเหมืองแร่แต่อย่างใด และผู้ถือหุ้นก็เป็นบุคคลประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ทั้งก็มิได้จำกัดอยู่ในหมู่ชนชาติใดชาติหนึ่งโดยเฉพาะ เช่น นักการเงินชาวเยนัวจากประเทศอิตาลีทุ่มเทเงินไปลงทุนทำบ่อเกลือในประเทศโปแลนด์ ในสมัยนั้นปรากฏว่า เงินทุนจากประเทศอิตาลีและเยอรมนีรวมทั้งคนงานเหมืองแร่ชาวเยอรมัน กระจัดกระจายอยู่ทั่วทุกดินแดนที่เป็นแหล่งแร่ธาตุ คนงานเหมืองที่ทำงานอยู่ตามเหมืองแร่ดังกล่าว มีฐานะเป็นลูกจ้างทำงานตามเวลาและได้รับค่าจ้างตามอัตราที่กำหนดไว้ ทั้งต้องอยู่ภายใต้ระเบียบวินัยอย่างกวดขัน ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า การจัดระเบียบองค์งานในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ในทวีปยุโรปยุคกลางได้เจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมากและได้ดำเนินการตามวิธีการของลัทธินายทุนดังกล่าวแล้ว เช่น มีชนชั้นลูกจ้างทำงานเป็นประจำ ใช้เครื่องมือหรืออุปกรณ์ราคาแพง ดำเนินการผลิตขนาดใหญ่ และมีความจำเป็นต้องลงทุนเพิ่มเพื่อขยายกิจการเป็นประจำ ส่วนผู้ที่ทำการเสี่ยงร่วมลงทุนก็ได้รับผลตอบแทนเป็นที่พอใจ และปรากฏว่า ในสมัยปลายยุคกลางมีนักการเงินที่มีชื่อเสียงสมัยนั้น เช่น ตระกูลฟุกเกอร์ (Fuggers) ตระกูลเวลเซอร์ (Welsers) และตระกูลฮ็อชสเต็ตเตอร์ (Hochstetters) ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในทวีปยุโรป ได้ทุ่มเทเงินลงทุนในอุตสาหกรรมเหมืองแร่อย่างมากมาย

<u>การจัดระเบียบงานในอุตสาหกรรมก่อสร้าง</u> อุตสาหกรรมประเภทนี้มีลักษณะพิเศษเพราะโดยปกติผู้ใช้อาคารในสมัยนั้น เป็นผู้ดำเนินการสร้างเอง จะมียกเว้นก็เฉพาะการปลูกบ้านให้เช่าในเมือง โดยฝ่ายศาสนา เจ้าของที่ดิน พ่อค้าหรือเจ้าของบ้านเป็นผู้ลงทุน ในภาคที่ยังมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์อยู่อาคารบ้านเรือนต่าง ๆ แม้กระทั่งคฤหาสน์แมนเนอร์ หรือโบสถ์วิหารส่วนใหญ่ มักจะสร้างด้วยไม้ ส่วนในย่านทะเล

เมดิเตอร์เรเนียน ซึ่งเป็นดินแดนเก่าแก่ ป่าไม้ได้สูญพันธุ์ไปมากทำให้ขาดแคลนไม้ ทั้งในฤดูแล้งอันยาวนานการเสี่ยงทางอัคคีภัยก็มีมาก การสร้างอาคารบ้านช่องจึงหันไปนิยมใช้อิฐและหินแทน สำหรับทวีปยุโรปภาคเหนือ ได้เริ่มนิยมใช้วัตถุดังกล่าวเพื่อสร้างอาคารขนาดใหญ่ตั้งแต่ประมาณ ค.ศ. ๑๑๐๐

ในด้านแรงงาน หากเป็นการสร้างหรือซ่อมแซมบ้านเรือนธรรมดา ก็คงไม่ต้องใช้แรงงานมากนัก ช่างฝีมือประเภทสมัครเล่นรวมทั้งช่างไม้ ช่างมุงหลังคาและชาวบ้านทั่วไปก็ร่วมกันกระทำได้ แต่ถ้าเป็นการก่อสร้างขนาดใหญ่ เช่น การสร้างกำแพงเมือง การสร้างป้อมปราการหรืออาคารประเภทโอ่โถงสวยงามทั้งที่เป็นของส่วนตัวเอกชนผู้มั่งคั่งและเพื่อความสง่าสวยงามของบ้านเมือง เหล่านี้จำเป็นต้องใช้ช่างฝีมือพิเศษและใช้ทุนมาก และในบางกรณีต้องใช้เวลานาน เช่น การสร้างปราสาทแห่งหนึ่งที่แคว้นเวลส์ ในประเทศอังกฤษ ต้องใช้กำลังช่างก่อสร้าง ๔๐๐ คน กรรมกร ๑,๐๐๐ คนและบุคคลอื่นอีก ๒๓๐ คน ซึ่งก็ทำการก่อสร้างเสร็จไปโดยเร็ว แต่บางกรณีก็ใช้เวลาหลายสิบปี การสร้างปราสาทอีกหลังหนึ่งในแคว้นเวลส์ ต้องใช้เวลาเกือบ ๔๐ ปี และการสร้างมหาวิหารเวสต์มินสเตอร์ที่กรุงลอนดอน เฉพาะส่วนกลางของมหาวิหารแห่งนี้ต้องใช้เวลาถึง ๑๕๐ ปีจึงสร้างเสร็จเรียบร้อย

คนงานที่ดำเนินการสร้างอาคารขนาดใหญ่ดังกล่าว เป็นชนชั้นลูกจ้างซึ่งทำงานภายใต้การอำนวยการของหัวหน้าใหญ่ผู้ควบคุมแผนผังที่สถาปนิกเป็นผู้เขียนขึ้น และโดยปกติสถาปนิกมักจะเป็นหัวหน้าควบคุมงานของช่างก่อสร้างทั้งหมด คนงานบางคนทำงานประจำอยู่ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเป็นเวลาหลายปี บางคนท่องเที่ยวหางานไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ในบางกรณี เมื่อฝ่ายบ้านเมืองมีความจำเป็นรีบด่วนเกี่ยวกับการก่อสร้างก็มีการเกณฑ์แรงงาน ส่วนงานประณีตที่ต้องการความชำนาญทางฝีมือเป็นพิเศษ เช่น การแกะสลัก การเขียนภาพผนัง ก็ต้องทำการจ้างช่างฝีมือหรือจิตรกร และบุคคลเหล่านี้อาจทำงาน ณ ที่ก่อสร้าง หรือผู้ว่าจ้างอาจสั่งให้ดำเนินการผลิตสิ่งที่ต้องการอยู่ ณ สำนักงานของช่างฝีมือที่ในเมือง แล้วแต่ความจำเป็น

วิธีการดำเนินการผลิตหรือการจัดระเบียบองค์กรในอุตสาหกรรมต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเรียกว่า ระบบจ่ายงาน หรือระบบกรัวเรือนนั้น ได้ดำเนินอยู่ในประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปยุคกลาง เช่น ประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมนี ฮอลันดาและอิตาลี ระบบนี้ได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๘-๑๙ ซึ่งเป็นสมัยที่มีการใช้เครื่องจักรกลในการผลิตมากขึ้น และระบบใหม่ซึ่งเรียกว่า ระบบโรงงาน (factory system) จึงได้อุบัติขึ้นที่ดังจะกล่าวเมื่อถึงยุคการปฏิวัติอุตสาหกรรม

๔. ชนชั้นกรรมกรในยุคกลาง

ในระบบสมาคมอาชีพ สมาคมช่างฝีมือมีระเบียบข้อบังคับ เพื่อควบคุมช่างฝีมือของตนอย่างเข้มงวดกวดขัน ช่างฝีมือตามหัวเมืองจึงไม่มีอิสระเสรีในการประกอบอาชีพ ชาวนาหรือชนชั้นที่อาศัยอยู่ในแมนเนอร์ ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกัน คือต้องอยู่ภายใต้ข้อผูกพันและขนบประเพณีของแมนเนอร์อย่างเคร่งครัด ชนชั้นเหล่านี้จึงไม่อาจถือได้ว่ามีฐานะเป็นชนชั้นกรรมกร

อย่างไรก็ตาม ระเบียบข้อบังคับสมาคมช่างฝีมือ ใช้บังคับเฉพาะในเมืองเท่านั้น มิได้ครอบคลุมไปถึงชนชั้นกรรมกรอุตสาหกรรม ซึ่งประกอบอาชีพอยู่ตามอุตสาหกรรม ทั้งในชานเมืองและชนบท เช่น อุตสาหกรรมสิ่งทอ ชนชั้นนี้เป็นกรรมกรประเภทไร้ฝีมือ (unskilled workers) และเป็นชนชั้นที่เจริญเติบโตขึ้นพร้อมกับการขยายตัวของการค้าและอุตสาหกรรม ความเจริญเติบโตของชนชั้นกรรมกรสมัยนั้นเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของระบบสมาคมอาชีพนั่นเอง กล่าวคือโดยปกตินักเรียนฝึกหัดหรือช่างลูกมือ มีโอกาสที่จะเลื่อนฐานะของตนสูงขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งเป็นชั้นครูช่างฝีมือ แต่ในสมัยต่อมา เนื่องจากการกีดกันของครูช่างฝีมือที่มั่งคั่ง และสภาวะเศรษฐกิจบังคับ การเลื่อนชั้นขึ้นเป็นครูการช่างนั้น กลายเป็นสิ่งลำบากหรือพ้นวิสัย พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๔ นักเรียนฝึกหัดและช่างลูกมือ จึงกลายเป็นคนงานรับเงิน

ค่าจ้างจากครูช่างฝีมือผู้มั่งคั่ง ซึ่งเปลี่ยนสภาพเป็นนายจ้างอุตสาหกรรม ดำเนินการผลิตเพื่อผลกำไร ระเบียบข้อบังคับหรือขนบประเพณีของสมาคมอาชีพ ที่เคยใช้ปฏิบัติมาในสมัยก่อน ก็ค่อย ๆ ถูกยกเลิกลดลงไปตามลำดับ

ภายใต้สภาวการณ์ดังกล่าว สถานภาพของคนงานสมัยนั้น ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก กล่าวคือ คนงานไม่มีโอกาสที่จะสมัครเข้าเป็นสมาชิกของสมาคมช่างฝีมือเช่นแต่ก่อน ยกเว้นในกรณีที่บางคนอันเอื้อโชคดี ได้ทำการสมรสกับบุตรหญิง หรือภรรยาหม้ายของครูช่างฝีมือ และโดยทั่วไปแล้ว ชีวิตคนงานต้องแขวนอยู่กับค่าจ้าง ที่นายจ้างเต็มใจจ่ายให้ ถ้าเกิดการว่างงานเพราะการจัดระเบียบงานไม่ดี หรือจำหน่ายสินค้าไม่ได้ นายจ้างก็ปลดคนงานออก โดยมิได้คำนึงแม้แต่นิดหนึ่งว่า คนงานจะเดือดร้อนลำบากอย่างไร หากมีงานทำก็ถูกนายจ้างเอารัดเอาเปรียบ โดยบีบบังคับให้ทำงานเป็นระยะยาวนาน วันละหลายชั่วโมง คือตั้งแต่เช้ามืดจนเวลาค่ำคืน อัตราค่าจ้างก็ต่ำพอเพียงแก่การประทังชีวิตไปวัน ๆ หนึ่ง ด้วยความยากแค้นลำเค็ญ ทั้งสภาวะงานหรือสถานที่ทำงาน ก็มีลักษณะเลวร้ายขาดสุขลักษณะ

ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๙ ปรากฏว่า ชนชั้นกรรมกรในทวีปยุโรปที่ต้องตกอยู่สภาวะดังกล่าว มีจำนวนไม่น้อย เช่น ที่เมืองเก็นท์ (Ghent) ในประเทศเบลเยี่ยม โดยมีประชากรประมาณร้อยละ ๑๐ ประกอบอาชีพเป็นคนปั่นด้าย หรือช่างทอผ้า และในหัวเมืองบางแห่ง ช่างฝีมือกว่าครึ่งหนึ่งทำงานอยู่ในอุตสาหกรรมสิ่งทอ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นโครงสร้างของระบบอุตสาหกรรมว่า ผู้เป็นนายจ้างมีจำนวนน้อย และลูกจ้างมีจำนวนมากกว่า ในสมัยนั้นชนชั้นคนงานมีจำนวนมากพอ จึงได้ทำการจัดตั้งและปลุกระดมเพื่อหาทางปรับปรุงฐานะความเป็นอยู่ของตนให้ดีขึ้น เริ่มต้นด้วยช่างลูกมือรวมกลุ่มกันขึ้นอย่างหลวม ๆ เพื่อช่วยหางานให้แก่สมาชิก และทำการต่อสู้กับนายจ้างเพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่ม

ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๓ และต้นศตวรรษที่ ๑๔ คนงานตามชานเมืองได้จัดรวมกลุ่มและทำการต่อต้านการผูกขาดอำนาจทางการเมืองของกลุ่มผลประโยชน์การค้า และกลายเป็นจุดเริ่มต้นของขบวนการกรรมกรโดยแท้จริง ในขณะเดียวกันที่เมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี สมาคมคนงานทอผ้าได้ก่อการจลาจลขึ้น และต่อมาการลุกขึ้นต่อต้านการขูดรีดเอารัดเอาเปรียบของนายจ้าง ก็กระจายแพร่หลายไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส และเบลเยี่ยม

แน่นอนการดิ้นรนต่อสู้ของชนชั้นกรรมกรดังกล่าว ต้องเผชิญกับการต่อต้านปราบปรามจากฝ่ายนายจ้างอย่างรุนแรง นายจ้างงดว่าจ้างคนงานที่ก่อความยุ่งยากฝ่ายบ้านเมืองให้ความร่วมมือแก่นายจ้าง โดยห้ามนักปลุกระดมเข้าทำงานในบริเวณเขตกำแพงเมือง ในที่สุดก็มีการตรากฎหมาย เพื่อหาทางป้องกันปราบปราม มิให้คนงานก่อความยุ่งยาก เช่น ในประเทศอังกฤษ ได้ตราพระราชบัญญัติคนงาน ค.ศ. ๑๓๕๐ (Statute of Labourers) และในประเทศฝรั่งเศส ได้ตราพระราชกำหนด ค.ศ. ๑๓๕๑ (Royal Ordinance) กฎหมายทั้งสองฉบับนี้ ต่างก็มีวัตถุประสงค์ในการป้องกันมิให้คนงานสมคบกันเพื่อหาทางต่อสู้ในการปรับปรุงฐานะความเป็นอยู่ของตนให้ดีขึ้น และในขณะเดียวกัน ก็กำหนดอัตราค่าจ้างสูงสุดที่คนงานจะพึงได้รับไว้แน่นอน ถึงกระนั้นก็ตาม มาตรการดังกล่าวหาได้ทำให้ชนชั้นกรรมกรในทวีปยุโรปย่อท้อถอยหลังแต่อย่างใดไม่ คงรวมกันเป็นกลุ่มก้อนต่อสู้ดิ้นรนมาจวบจนทุกวันนี้

ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่าโครงสร้างเศรษฐกิจทวีปยุโรป ได้เริ่มมีลักษณะเป็นระบอบนายทุนอุตสาหกรรมระยะต้น (early industrial capitalism) โดยสะท้อนให้เห็นการแบ่งชั้นบุคคล เป็นชนชั้นนายจ้างและชนชั้นกรรมกร เด่นชัดขึ้นและลัทธินี้ได้ค่อย ๆ เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งวางรากฐานมั่นคงในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งเป็นสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม

บทที่ ๑๔
การเงิน การคลังและการธนาคารยุคกลาง

๑. การเงิน

ในทวีปยุโรป ได้มีการใช้โลหะมีค่าเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนและเป็นเครื่องวัดมูลค่ามาแล้วแต่สมัยโบราณ ทั้งก็มิได้จำกัดอยู่ในเฉพาะดินแดนแถวฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ซึ่งเป็นย่านที่พัฒนารุ่งเรืองแล้วเท่านั้น แต่ได้แพร่หลายไปในดินแดนด้อยพัฒนาย่านอื่น ทั้งทางภาคเหนือและภาคตะวันตกของทวีปยุโรปด้วย ชาวอังกฤษและฝรั่งเศสเคยใช้เหรียญกษาปณ์ทองคำมาแล้วก่อนสมัยตกอยู่ภายใต้อำนาจของจักรวรรดิโรมัน ดังจะเห็นได้จากกฎหมายแองโกลแซกซอนที่เก่าที่สุดคือ เมื่อประมาณ ค.ศ.๗๐๐ ได้บัญญัติโทษปรับเกี่ยวกับความผิดบางอย่างไว้ เช่น ความผิดฐานตัดจมูกบุคคลให้ปรับ ๖๐ ชิลลิง ฐานฆ่าแมวปรับ ๔ เพนนี เป็นต้น ในสมัยนั้น การชำระค่าภาษีอากรให้แก่ฝ่ายศาสนา และพระเจ้าแผ่นดินก็กระทำด้วยเงินเป็นบางส่วน และในการแลกเปลี่ยนสินค้า ชำระค่าเช่าหรือค่าธรรมเนียม แม้จะกระทำโดยสิ่งของ ก็ยังมีการตีมูลค่าคิดเป็นเงินไว้ด้วย

อย่างไรก็ตาม อุปสรรคสำคัญในการผลิตเหรียญกษาปณ์ ในทวีปยุโรปสมัยนั้นก็คือ อุปทานโลหะมีค่าไม่เพียงพอ แม้จะมีแหล่งแร่เงินอยู่มากในทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตก แต่แร่ทองคำมีน้อย นอกจากนี้ ในสมัยภายหลังการเสื่อมสลายของจักรวรรดิโรมันในทวีปยุโรปตะวันตก ยังปรากฏว่า ทองคำที่มีอยู่ได้รั่วไหลไปหลายทาง เช่น ถูกทำเป็นเครื่องประดับตบแต่งและเครื่องบูชาตามโบสถ์วิหาร ถูกกักตุนและรั่วไหลไปสู่ทวีปเอเชีย ในที่สุดการทำเหรียญกษาปณ์ทองคำ ก็หยุดชะงักลง แล้วเหรียญทำจากโลหะเงินเพนนี (denarius) และเหรียญมาร์คเยอรมันก็กลายเป็นเหรียญกษาปณ์มาตรฐาน พอถึงประมาณ ค.ศ.๗๕๕ ปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดิน พระเจ้าครองนคร

ตลอดจนเจ้าของโรงกษาปณ์ในประเทศอังกฤษ เยอรมนีและฝรั่งเศสได้ทำการผลิตเหรียญเพนนีและเหรียญกษาปณ์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันออกใช้ทั่วไป เนื่องจากเหรียญเพนนีมีมูลค่าสูงเกินไปสำหรับการค้าปลีกเล็ก ๆ น้อย ๆ จึงได้มีการตัดออกเป็นสองส่วน หรือสี่ส่วน โดยส่วนหลังนี้เรียกว่า เหรียญฟาร์ธิง อย่างไรก็ตาม สำหรับการใช้จ่ายในธุรกิจขนาดใหญ่ เหรียญเพนนีก็ยังมีมูลค่าน้อยอยู่นั่นเอง ซึ่งทำให้เกิดความยุ่งยากในการชำระหนี้สินมาก เช่น ในสมัยศตวรรษที่ ๑๓ เคยมีการชำระหนี้กันโดยใช้เงินเหรียญเพนนีจำนวน ๖,๐๐๐ เหรียญ และเหรียญครึ่งเพนนีจำนวน ๑๒,๐๐๐ เหรียญ สำหรับมูลค่าเงินที่เป็นหน่วยสูงขึ้นไปนั้น ได้กำหนดอัตรา ๑๒ เพนนีเท่ากับ ๑ ชิลลิง (solidus, sou) และ ๒๐ ชิลลิงเท่ากับ ๑ ปอนด์ (libra, libre) แต่คำว่า เงินชิลลิงและปอนด์ดังกล่าวนี้ มิได้ผลิตออกมาเป็นเหรียญกษาปณ์แต่อย่างใด คงถือเป็นเงินสำหรับคำนวณหรือคิดไว้ในบัญชี (money of account) เท่านั้น

ในระหว่างศตวรรษที่ ๘-๑๐ ซึ่งเป็นสมัยชาวอิสลามเรืองอำนาจ มีการใช้เหรียญทองคำกันมาก ที่กรุงคอนสแตนติโนเปิลเหรียญทองคำเรียกว่า เหรียญบิแซนต์ (besant, bezant or byzant) และชาวอิสลามใช้เหรียญทองคำเรียกว่าเหรียญดินาร์ (dinar) เหรียญทองคำทั้ง ๒ ประเภทนี้ เป็นที่รับรองกันทั่วไปในดินแดนทวีปยุโรปภาคตะวันตกและภาคเหนือ พอถึงประมาณ ค.ศ.๘๐๐ เหรียญดินาร์ ซึ่งเปลี่ยนชื่อเรียกใหม่ว่าแมนคุส (mancus) ก็กลายเป็นหน่วยวัดมูลค่าใช้หมุนเวียนในธุรกิจขนาดใหญ่ในภาคดังกล่าวของทวีปยุโรป เมื่อทองคำได้รั่วไหลเข้าสู่ดินแดนที่มิได้อยู่ใต้การปกครองของชาวอิสลามมากขึ้น การผลิตเหรียญกษาปณ์ทองคำก็เริ่มมีขึ้นโดยทั่วไป เช่น ในศตวรรษที่ ๑๐ เมืองเคียฟ (Kiev) ทางภาคใต้ประเทศรุสเซียได้เริ่มผลิตเหรียญทองคำขึ้นใช้เอง ต่อมาในศตวรรษที่ ๑๑ นครต่าง ๆ ในประเทศอิตาลีได้เลียนแบบการทำเหรียญทองคำของเกาะซิซิลี และเมื่อบรรดาขุนนางคริสเตียนได้กอบกู้ประเทศสเปนจากการปกครองของชาวอิสลามสำเร็จ ก็มีการทำเหรียญเลียนแบบเหรียญดินาร์ขึ้นใช้เช่นเดียวกัน ในศตวรรษที่ ๑๒ เจ้าครองนครต่าง ๆ รวมทั้งพระเจ้าจักรพรรดิเยอรมันและพระบิชอบ

ได้เริ่มผลิตเหรียญเพนนีทองคำขึ้น ในที่สุด ในศตวรรษที่ ๑๓ นครต่าง ๆ ในประเทศอิตาลีก็ได้รับทองคำ จากดินแดนอิสลามและจากประเทศรุสเซียเพียงพอที่จะทำเหรียญกษาปณ์ของตนขึ้นใช้เองได้ นครฟลอเรนซ์ผลิตเหรียญฟลอรินขึ้นในปี ๑๒๕๒ ในไม่ช้า นครเวนิสก็ผลิตเหรียญดูแคท (ducat) ประเทศสเปนผลิตเหรียญปิสโตล (pistole) ประเทศฝรั่งเศสผลิตเหรียญหลุยส์ดอร์ (louis d'or) ประเทศเยอรมนีผลิตเหรียญกุลเดน (gulden) และประเทศอังกฤษผลิตเหรียญโนเบิล (noble) ขึ้นใช้ ดังนั้น เงินตราชั้นนำในทวีปยุโรปสมัยนั้นก็กลายเป็นเงินตราที่ใช้โลหะคู่ (bimetallic) คือเงินและทองคำ และมูลค่าเปรียบเทียบ (relative value) ระหว่างโลหะทั้ง ๒ อย่างนี้ ก็กำหนดไว้เป็นทางการแน่นอน

ความยุ่งยากเกี่ยวกับเงินตราสมัยนั้นก็คือ การรักษาสภาพของเหรียญกษาปณ์ให้อยู่ในลักษณะดีเป็นที่พอใจซึ่งก็เป็นเรื่องลำบากมาก เพราะเหรียญกษาปณ์ในยุคกลางมีข้อบกพร่องหลายประการ ประการที่ ๑ วิธีการผลิตเหรียญในสมัยนั้นกระทำกันอย่างง่าย ๆ ผู้ทุจริตที่มีความชำนาญพอสมควรก็สามารถทำการปลอมแปลงได้โดยไม่ยากนัก ประมวลกฎหมายอาญาในยุคกลางส่วนมากกำหนดโทษฐานปลอมแปลงเงินตราไว้หนักมาก เช่น ให้ตัดแขน หรือแม้กระทั่งจับตัวไปต้มทั้งเป็น ประการที่ ๒ บุคคลผู้มีสิทธิผลิตเหรียญกษาปณ์มีมากจนเกินไป นับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดิน ขุนนาง พระบิชอบและฝ่ายปกครองหัวเมืองต่างๆ เช่น ในประเทศเยอรมนีสมัยปลายยุคกลาง ผู้มีสิทธิทำเหรียญมีจำนวนถึง ๖๐๐ คน นครทุกแห่งในประเทศอิตาลีมีเงินตราของตนเอง มีประเทศอังกฤษประเทศเดียวที่สามารถหลีกเลี่ยงความยุ่งยากดังกล่าวได้ และก็เป็นประเทศแรกที่ได้รวมอำนาจการทำเงินตราไว้กับราชการส่วนกลาง พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสได้ทรงพยายามปฏิบัติตามอย่างประเทศอังกฤษและพอถึงปี ๑๓๐๐ ก็สามารถลดจำนวนเงินตราลงเหลือประมาณ ๓๐ ประเภท นครเยอรมันต่าง ๆ ในสมัยเดียวกันก็พยายามที่จะให้มีเหรียญกษาปณ์มาตรฐานใช้ร่วมกัน แต่ก็ไม่สำเร็จ

ข้อบกพร่องประการที่ ๓ ก็คือ เนื้อโลหะมีค่าในเหรียญกษาปณ์หาความแน่นอนได้ยาก โดยปกติ โรงกษาปณ์เป็นแหล่งที่มาแห่งรายได้ของผู้เป็นเจ้าของ เมื่อมีผู้ว่าจ้างให้ผลิตเหรียญจากเงินหรือทองคำแท่ง หรือทำเหรียญเก่าให้เป็นเหรียญใหม่ เจ้าของโรงกษาปณ์ก็เรียกเก็บค่าธรรมเนียม นอกจากนี้เจ้าของโรงกษาปณ์ ยังอาจกล่าวอ้างสิทธิในการทำเหรียญเก่าให้เป็นเหรียญใหม่หรือขึ้นมูลค่าเหรียญกษาปณ์ ที่ทางการกำหนดไว้ในสมัยนั้นได้ตามอำเภอใจ ในกรณีเช่นนี้ ถ้าเหรียญใหม่มีเนื้อโลหะมีค่าน้อยกว่าเหรียญเก่า มูลค่าเหรียญใหม่ย่อมลดลงและราคาสินค้าก็ถีบตัวสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม ราคาสินค้าภายในประเทศอาจไม่สูงขึ้นเป็นอัตราส่วนเดียวกันกับการลดลงของปริมาณเนื้อเงินที่มีอยู่ในเหรียญกษาปณ์ ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยบางประการที่เป็นอยู่ในสมัยนั้น เช่น อิทธิพลของราคายุติธรรมหรือราคาที่ประเพณีกำหนดไว้ ฝ่ายผู้บริโภคทำการขัดขวางและการควบคุมราคาซึ่งช่วยป้องกันมิให้ผู้ขายเพิ่มราคาสินค้าของตนเป็นสองเท่าเมื่อเนื้อเงินในเหรียญลดลงกึ่งหนึ่ง แต่สำหรับสินค้าที่สั่งจากต่างประเทศราคาอาจกระโดดสูงขึ้นเป็นอัตราส่วนเดียวกันกับมูลค่าของเหรียญที่ลดลง เพราะมูลค่าแลกเปลี่ยนระหว่างประเทศของเหรียญกษาปณ์กำหนดไว้โดยอาศัยปริมาณเนื้อโลหะมีค่าที่ปรากฏอยู่ในเหรียญนั้น

อนึ่ง ในยามเกิดศึกสงครามและท้องพระคลังว่างเปล่า รัฐบาลประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปได้พยายามทุกวิถีทางที่จะทำให้เหรียญกษาปณ์ของตนมีมูลค่าใช้ได้นานที่สุดเท่าที่จะทำได้ และโดยที่ในสมัยนั้นยังไม่มีโรงพิมพ์เงินกระดาษ วิธีการเก็บภาษีในยามฉุกเฉินมีน้อยและการจำหน่ายพันธบัตรอย่างสมัยปัจจุบันก็ไม่มี ดังนั้น การลดมูลค่าเงินตราแบบลดหลั่นลง (progressive debasement of currencies) จึงเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการคลังที่ถือปฏิบัติกันทั่วไป ตัวอย่าง พระเจ้าจอห์นแห่งประเทศฝรั่งเศส (ก.ศ. ๑๓๕๐-๑๓๖๔) ภายในชั่วเวลาเพียง ๑ ปี ทรงเปลี่ยนแปลงมูลค่าเหรียญกษาปณ์ฝรั่งเศสถึง ๑๘ ครั้ง ทั้งนี้เพื่อหาทางรวบรวมเงินไปใช้ในการทำสงครามร้อยปีในประเทศอังกฤษสมัยเดียวกัน ก็มีการดำเนินการลดมูลค่าเงินตราเหมือนกัน แต่ได้กระทำ

ด้วยความรอบคอบและระมัดระวัง กล่าวคือในศตวรรษที่ ๑๓ ถึงกลางศตวรรษที่ ๑๕ เนื้อเงินในเหรียญชิลลิงอังกฤษถูกลดลงตามลำดับจาก ๒๕๐ เกรนจนถึง ๑๖๖ เกรน ในสมัยนั้น เหรียญเงินเพนนีได้เสื่อมมูลค่าจนกระทั่งอำนาจการซื้อเหลืออยู่น้อยมาก ดังนั้นจึงมีการผลิตเหรียญขนาดใหญ่ขึ้นหลายประเภทโดยให้มีมูลค่า ๔ เพนนี ๑๒ เพนนี ๒๐ เพนนีและมากกว่า แต่เหรียญขนาดใหญ่เหล่านี้ก็ถูกลดมูลค่าลงตามลำดับอีก ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ประชาชนหันไปนิยมใช้เหรียญทองคำมากขึ้น ในที่สุดในศตวรรษที่ ๑๕ มูลค่าของเหรียญทองคำก็ลดลงอีกเช่นเดียวกัน ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า เงินตราในยุคกลางไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งของมันได้ ในฐานะที่เป็นมาตรฐานแห่งมูลค่า (standard of value) เพราะมันไม่ยอมหยุดนิ่งให้มูลค่าคงที่

ข้อบกพร่องประการที่ ๔ คือ อัตราส่วนระหว่างมูลค่าโลหะทองคำกับมูลค่าโลหะเงินไม่มีการกำหนดหลักเกณฑ์ไว้แน่นอนให้เป็นที่รับรองกันทั่วไป รัฐบาลแต่ละประเทศต่างวางอัตราของตนไว้ และมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เช่น เมื่อสิ้นศตวรรษที่ ๑๕ ปริมาณทองคำ ๑๐ หน่วยเท่ากับเงินในประเทศสเปน ๙๘ หน่วย ในประเทศอิตาลี ๑๐๕ หน่วย ในประเทศฝรั่งเศส ๑๑๐ หน่วย และในประเทศอังกฤษ ๑๑๑.๕ หน่วย เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การค้าขายโลหะมีค่าทั้งสองประเภทนี้มีทางที่จะแสวงหาผลกำไรได้และก็ปรากฏว่า พ่อค้าชาวเวนิสในสมัยนั้น ส่งเงินไปแลกทองคำจากประเทศสเปนและแอฟริกาเหนือเป็นประจำ อนึ่ง หากมีการค้าแบบนี้มาก หรือมีการชำระหนี้ระหว่างประเทศด้วยเงินแท่งหรือทองคำแท่งมากขึ้น ปริมาณเงินภายในประเทศย่อมถูกกระทบกระเทือนเพราะโลหะที่กำหนดมูลค่าต่ำไว้ในดินแดนแห่งหนึ่งย่อมรั่วไหลไปสู่ดินแดนที่โลหะนั้น มีมูลค่าสูง

ในทวีปยุโรปยุคกลาง ปัญหาทางการเงินที่สำคัญก็คือ การขาดแคลนโลหะมีค่า แม้ว่าจะมีการผลิตในหลายประเทศก็ตาม เช่น ในประเทศสเปนและทวีปยุโรปภาคกลางรวมทั้งประเทศรุสเซียและทวีปแอฟริกา แต่ก็ยังไม่พอกับความต้องการ

ในด้านการใช้ทำเครื่องอาภรณ์ ทำเงินตราและเก็บกักตุนตลอดจนส่งไปยังประเทศตามชายฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก พ่อค้าชาวเวนิสมีบทบาทสำคัญในการส่งโลหะมีค่าจากทวีปยุโรปไปยังดินแดนดังกล่าว มีผู้คำนวณว่า ในปี ๑๔๓๓ เงินและทองคำที่บรรทุกเรือมุ่งไปยังภาคตะวันออกนั้น คงมีมูลค่าไม่น้อยกว่าสินค้าประเภทอื่นที่ส่งไปในระยะเวลาเดียวกัน ดังนั้น สำหรับประเทศที่ไม่มีเหมืองเงินและเหมืองทองคำของตนเองย่อมตื่นตระหนกตกใจเป็นธรรมดาเมื่อโลหะมีค่าภายในประเทศถูกส่งออกมากกว่านำเข้า ในประเทศอังกฤษระหว่างศตวรรษที่ ๑๕ ได้มีการดำเนินมาตรการอย่างน้อย ๘ ครั้งในการห้ามส่งทองคำและเงินออก ควบคุมธุรกิจด้านการแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศและมีคำสั่งบังคับให้พ่อค้าชาวต่างประเทศใช้เงินที่ได้รับจากการจำหน่ายสินค้าของตนบางส่วนซื้อสินค้าอังกฤษกลับไป

<u>เงินกระดาษ</u> การค้าส่วนใหญ่ในยุคกลางมิได้อาศัยเหรียญกษาปณ์แต่อย่างเดียวเพื่อชำระหนี้สิน การใช้เหรียญกษาปณ์คงนิยมกันจำกัดอยู่เฉพาะในด้านการค้าปลีกเท่านั้น ส่วนการค้าขนาดใหญ่มักจะตกลงกันโดยใช้เช็คและเงินกระดาษ (printed paper money) ในสมัยนั้น พ่อค้าและผู้รับแลกเปลี่ยนเงินรวมทั้งนายธนาคารได้พัฒนาวิธีการชำระเงินในอนาคตหรือในดินแดนห่างไกลไว้หลายประเภทโดยมีส่วนเกี่ยวกับการขนย้ายเหรียญกษาปณ์น้อยมาก กล่าวคือ ในการชำระเงินระหว่างกันและกัน บุคคลดังกล่าวใช้เอกสารที่บรรจุข้อความเป็นคำสั่งให้จ่ายเงิน หรือเป็นคำมั่นสัญญาว่าจะจ่ายเงินแก่บุคคลหนึ่งบุคคลใดแทนการจ่ายด้วยเหรียญกษาปณ์ และในสมัยศตวรรษที่ ๑๓ ปรากฏว่า ได้มีการใช้เอกสารดังกล่าวเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนกันทั่วไป ซึ่งเป็นการช่วยส่งเสริมให้การเครดิตและการธนาคารอันมีลักษณะสลับซับซ้อน พัฒนาและขยายตัวไปในสมัยต่อมา

ในสมัยนั้น การชำระเงินโดยไม่ต้องใช้เหรียญกษาปณ์ หรือเงินแท่งทองคำแท่ง อาจกระทำได้หลายวิธี คือ

ในงานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญดังที่กล่าวมาแล้ว การปลดเปลื้องหนี้สินส่วนใหญ่ระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย กระทำกันโดยผ่านสำนักชำระบัญชี การตกลงกันแบบนี้มิได้จำกัดแคบอยู่เฉพาะงานแสดงสินค้าในมณฑลนี้เท่านั้น แต่ได้นำไปใช้กับธุรกิจที่กระทำกันในแหล่งอื่นด้วย เช่น เมื่อมีการกู้ยืม หรือซื้อขายกันในตลาดแห่งอื่น พ่อค้าก็มักจะตกลงกันว่า ให้ทำการชำระเงินเมื่อเดินทางไปยังงานแสดงสินค้ามณฑลแชมเปญคราวต่อไป เป็นต้น

สำหรับหัวเมืองค้าขาย ปรากฏว่า พอถึง ค.ศ. ๑๒๐๐ ได้มีธนาคารรับฝากเงินอุบัติขึ้นแล้ว ในสมัยนั้น หากผู้มีเงินฝากในธนาคารประสงค์จะชำระหนี้ให้แก่บุคคลอื่นที่เป็นเจ้าหนี้ของตน ก็อาจขอร้องให้ธนาคารทำหน้าที่แทนได้ คือ ผู้ฝากเงินไปติดต่อธนาคารของตน แล้วแจ้งต่อธนาคารนั้นว่า ขอให้จ่ายเงินจากบัญชีของตนให้แก่เจ้าหนี้ หรือโอนเงินจากบัญชีของตนเข้าบัญชีเจ้าหนี้ตามจำนวนที่ระบุไว้ ในสมัยต่อมา เมื่อกิจการธนาคารเป็นที่นิยมกันแพร่หลาย ผู้ฝากเงินไม่จำเป็นต้องไปยังธนาคารด้วยตนเอง เพียงเขียนคำสั่งเป็นตัวหนังสือ ขอให้ธนาคารปฏิบัติการชำระหนี้แทนตนเท่านั้นก็เป็นการเพียงพอแล้ว วิธีการดังกล่าวนี้ ได้ทำให้เกิดประเพณีการใช้เช็คขึ้น อย่างไรก็ตาม สมัยก่อนศตวรรษที่ ๑๖ ลายมือชื่อในเช็คไม่ค่อยจะเป็นที่รับรองเชื่อถือกันนักนอกจากเจ้าของลายมือชื่อนั้น จะไปให้คำรับรองยืนยันด้วยตนเองว่า เป็นลายมือชื่อที่แท้จริงของตน

ในสมัยปัจจุบันนี้ พ่อค้าผู้ส่งสินค้าออกไม่จำเป็นต้องดำเนินการนำสินค้าเข้าพร้อมกันเสมอไป แต่ในยุคกลางนั้น เมื่อพ่อค้าส่งหรือนำสินค้าไปจำหน่ายต่างประเทศก็มักจะซื้อสินค้ากลับด้วย ดังนั้น การเก็บเงิน หรือการชำระเงินในต่างแดนห่างไกลจึงมีน้อย หรือไม่มีเลย ถ้าบังเอิญพ่อค้าเป็นลูกหนี้ในต่างประเทศ เขาก็ต้องเผชิญกับปัญหาการโอนเงิน ในกรณีเช่นนี้ พ่อค้าก็อาจซื้อเงินเหรียญกษาปณ์ต่างประเทศจากผู้รับแลกเปลี่ยนเงินแล้วส่งไปยังเจ้าหนี้ของตนในต่างประเทศ แต่ความระวางการขนส่งและการเสี่ยงภัยในการใช้วิธีการดังกล่าวมีมากและไม่คุ้มค่า จึงทำให้เกิดการพัฒนาวิธีการใช้ตั๋วแลกเงิน (bill of exchange) และดราฟท์ (draft) ขึ้น และตั๋วแลกเงิน

ดังกล่าวนี้ ก็กลายเป็นเอกสารสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์การพาณิชย์

วัตถุประสงค์เริ่มแรกของการใช้ตั๋วแลกเงินนี้ก็คือ เพื่อเป็นการรับรองหนี้สินที่มีอยู่กับชาวต่างประเทศและเป็นการให้สัญญาว่า จะชำระหนี้เป็นเงินตราสกุลของชาวต่างประเทศนั้นตามวันที่กำหนดไว้ ในตั๋วแลกเงินอาจมีข้อความและการปฏิบัติดังต่อไปนี้

"ข้าพเจ้า นาย ก. (ผู้นำสินค้าเข้าชาวเยนัว) ได้รับสินค้าจากนาย ข. (ผู้ส่งสินค้าออกชาวอเล็กซานเดรีย) เป็นมูลค่า.....ปอนด์อันเป็นเงินตราเยนัวและข้าพเจ้าสัญญาว่า จะจ่ายเงินให้นาย ข.ที่เมืองอเล็กซานเดรีย เป็นเงินตราบิแซนต์อเล็กซานเดรียในอัตรา.....บิแซนต์ต่อ ๑ ปอนด์ ก่อนวันที่....."

เมื่อส่งตั๋วแลกเงินข้างต้นไปยังนาย ข. ณ เมืองอเล็กซานเดรียแล้ว นาย ข. ก็จะขายตั๋วนี้เป็นเงินบิแซนต์ให้แก่พ่อค้าผู้สั่งสินค้าเข้าคนอื่นซึ่งได้แก่ นาย ค. โดยในขณะเดียวกันนาย ค. ก็เป็นหนี้เงินปอนด์อยู่กับนาย ง. พ่อค้าส่งออกที่เยนัว ต่อไปนาย ค.ก็จะส่งตั๋วแลกเงินนั้นไปชำระหนี้ต่อนาย ง. ที่เมืองเยนัว แล้วในที่สุดนาย ง. ก็จะนำตั๋วไปขึ้นเป็นเงินปอนด์จาก นาย ก. ผู้ออกตั๋วคนแรก จากการปฏิบัติดังกล่าวนี้เราจะเห็นได้ว่า หนี้ ๒ รายซึ่งอยู่ต่างแดนห่างไกลกัน ก็ตกลงชำระหนี้เสร็จสิ้นไปโดยอาศัยเอกสารเพียงฉบับเดียวและด้วยการโอนเงินกันในท้องถิ่นของแต่ละฝ่าย จากวิธีการเริ่มแรกดังกล่าว การใช้ตั๋วแลกเงินได้พัฒนาและเปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ จนกระทั่งมีแบบและวิธีใช้ยุ่งยากสลับซับซ้อนดังปรากฏขึ้นในสมัยต่อมา

การชำระเงินระหว่างประเทศอาจกระทำได้อีกวิธีหนึ่งคือ นาย ก. พ่อค้าผู้นำสินค้าเข้าอาจจ่ายเงินปอนด์ให้แก่ผู้รับแลกเปลี่ยนเงิน หรือพ่อค้าพื้นเมืองที่มีตัวแทนอยู่ที่เมืองอเล็กซานเดรีย ในการนี้ นาย ก. จะได้รับเอกสารซึ่งเรียกว่า ดราฟท์ โดยมีข้อความสั่งให้ตัวแทนที่เมืองอเล็กซานเดรียจ่ายเป็นเงินบิแซนต์ แล้วนาย ก. ส่งดราฟท์นั้นไปยังเจ้าหนี้ของตนที่อเล็กซานเดรีย และเจ้าหนี้นั้นก็นำดราฟท์

ไปขึ้นเงินกับตัวแทนดังกล่าว

ในยุคกลาง สันตะปาปาที่กรุงโรมทรงมีอำนาจและผลประโยชน์เหนือประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเป็นอันมาก นับตั้งแต่ประเทศยุโรปภาคตะวันออก เช่น จากโปแลนด์และฮังการีขึ้นไปทางภาคเหนือจนถึงประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวีย และจากประเทศอังกฤษตลอดลงไปถึงประเทศสเปน ประเทศเหล่านี้มีหน้าที่ส่งเงินไปถวายองค์สันตะปาปาในรูปต่าง ๆ เป็นประจำ อาทิ ภาษีเงินได้ เงินที่เรียกเก็บในโอกาสพิเศษตลอดจนรายได้จากทรัพย์สินขององค์สันตะปาปาเอง ดังนั้น จึงทำให้การส่งเงินจากประเทศเหล่านี้ไปยังกรุงโรมเป็นปัญหาที่ยุ่งยากมากและนายธนาคารพ่อค้า (merchant-banker) ชาวอิตาลีในสมัยนั้น ได้ทำหน้าที่เป็นกลไกอันสำคัญในการโอนเงินระหว่างประเทศ โดยวิธีรับเงินจากประเทศที่จะส่งเงินไปถวายองค์สันตะปาปา แล้วก็นำเงินนั้นไปซื้อสินค้าพื้นเมืองส่งไปจำหน่ายยังประเทศอิตาลี เช่น จากประเทศอังกฤษ พ่อค้าซื้อสินค้าขนแกะส่งไปยังประเทศอิตาลี แล้วก็จ่ายเงินถวายองค์สันตะปาปาตามมูลค่าของเงินที่ได้รับจากประเทศอังกฤษ พ่อค้าที่ดำเนินงานธุรกิจทำนองนี้มีอยู่ทั่วไปในหัวเมืองใหญ่ในทวีปยุโรปยุคกลาง นอกจากนี้ ยังมีกองทหารศาสนาซึ่งเรียกกันว่า หน่วยอัศวินเทมพลาร์* (Knights Templars) ในสมัย

---

*หน่วยอัศวินเทมพลาร์ เป็นกองทหารประเภทหนึ่ง (military order) ซึ่งอัศวินชาวฝรั่งเศส ๙ นายจัดตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๑๑๘ มีสาเหตุมาจากการทำสงครามครูเสดในสมัยนั้นโดยในชั้นแรกมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ความสะดวกแก่นักแสวงบุญที่จะเดินทางไปยังนครศักดิ์สิทธิ์แห่งเยรูสเลม และจะไม่แสวงหาผลประโยชน์ใดอื่นนอกจากการให้ทานแก่ผู้เดินทางและภักดีต่อคริสตศาสนา เนื่องจากได้รับความสนับสนุนจากสันตะปาปาตลอดมา กองทหารหน่วยนี้จึงมีลักษณะเป็นกองทหารศาสนาด้วย และมีกองบัญชาการใหญ่ที่กรุงเยรูสเลม พอถึง ค.ศ. ๑๓๐๐ ปรากฏว่ามีสมาชิกทั้งหมด ๑๕,๐๐๐ คน มีอำนาจแผ่ขยายเหนือดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน มีทรัพย์สินทั้งที่เป็นปราสาทและแมนเนอร์ประมาณ ๙,๐๐๐ แห่ง มีกองคลังตั้งประจำอยู่ตามนครหลวงต่าง ๆ มีกองเรือสำหรับดำเนินการค้าเป็นจำนวนมาก ต่อมากองอัศวินหน่วยนี้เสื่อมอำนาจลงและถูกพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสทำลายเมื่อปี ๑๓๑๒ ทรัพย์สินทั้งหมดถูกริบเป็นของแผ่นดินโดยทำการแบ่งกันระหว่างพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสและองค์สันตะปาปา

สงครามครูเสด ที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการส่งเงินในสมัยนั้นด้วย หน่วยอัศวินดังกล่าวมีผลประโยชน์และทรัพย์สินอยู่ทั้งในทวีปยุโรปและภาคตะวันออกใกล้ มีกองคลัง (Temple) ทำหน้าที่รักษาผลประโยชน์ อยู่ตามนครหลวงประเทศต่าง ๆ หลายแห่งและทำการเดินเรือค้าขายด้วย จึงสามารถทำหน้าที่รับส่งทองคำและเงินแท่งรวมทั้งขาย เลตเตอร์ออฟ เครดิต (letter of credit) หรือดร๊าฟท์ได้โดยสะดวกด้วยวิธีการรับเงินจ่ายเข้ากองคลังรักษาผลประโยชน์ที่ประเทศต้นทาง แล้วก็สั่งจ่ายจากกองคลังของตนที่ประเทศปลายทาง

๒. <u>การคลัง</u> (Public Finance)

ในสมัยปัจจุบัน รายรับของรัฐมักจะได้มาจากแหล่งภาษีอากรเป็นส่วนใหญ่ แต่ในยุคกลาง เนื่องจากไม่มีวิธีการหรือระบบการเก็บภาษีแน่นอน รายรับของฝ่ายบ้านเมืองในสมัยนั้น จึงไม่พอที่จะนำไปใช้จ่ายในการบริหารราชการแผ่นดิน ดังนั้น ที่มาของรายรับ จึงอาศัยเงินกู้ซึ่งส่วนใหญ่ได้จากพ่อค้า หรือประชาชนทั่วไปที่มั่งคั่งเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลผู้ประกอบอาชีพด้านการธนาคาร ด้วยเหตุนี้ นายธนาคารยุคกลางจึงมีบทบาทสำคัญในด้านการคลังของรัฐ หรือฝ่ายบ้านเมืองมาก

ในสายตาของนายธนาคารพ่อค้า (merchant banker) ยุคกลาง แม้ธุรกิจด้านนี้จะเจริญรุ่งเรืองแพร่หลายไปเพียงใดก็ตาม เขาก็ยังไม่พอใจหรือถือว่ากิจการธนาคารของเขาได้พัฒนาไปถึงขีดสุด จนกว่าเขาจะมีโอกาสหรือได้รับเกียรติในการเสี่ยงและแสวงหากำไรในด้านการเงิน ด้วยการบำบัดความต้องการของเมืองนคร เจ้าครองนคร พระเจ้าแผ่นดินตลอดจนองค์สันตะปาปา จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่า "หากความมั่งคั่งของชนชั้นกลางผู้มีชื่อเสียงเกิดมาจากการค้าแล้ว ความมั่งคั่งของพ่อค้าผู้มีชื่อเสียงที่สุดก็เกิดมาจากด้านการเงินเฉพาะอย่างยิ่งการเงินของรัฐ (state finance)" อย่างไรก็ตามจากหลักฐานในประวัติศาสตร์กลับปรากฏว่า แม้นายธนาคาร

ยุคกลางจะคิดว่า ในการให้บุคคลดังกล่าวกู้ยืมเงิน ตนจะได้รับเกียรติอย่างสูงและหวังผลกำไรมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็อาจต้องประสบความล่มจมถึงขนาดสิ้นเนื้อประดาตัวก็ได้ เพราะในสมัยนั้น ยิ่งลูกหนี้มีฐานะหรือตำแหน่งสูงมากเท่าใด การเสี่ยงในด้านเงินกู้ก็ยิ่งมีมากเท่านั้น หากนายธนาคารให้กู้ยืมเงินแก่เมืองหรือนคร ก็มีทางที่จะบีบบังคับให้ชำระเงินคืนได้เพราะโดยปกตินายธนาคารก็มีอิทธิพลเหนือผู้มีอำนาจในเมืองหรือนครอยู่แล้ว แต่ถ้าลูกหนี้เป็นพระเจ้าแผ่นดินหรือสันตะปาปาและเงินกู้ก้อนใหญ่แล้ว ลูกหนี้ประเภทนี้ก็มักจะใช้อำนาจในฐานะเป็นประมุขของประเทศหรืออำนาจทางศาสนาหาทางปลดเปลื้องหนี้สินโดยไม่ยอมชำระคืนตามอำเภอใจ ดังนั้น นายธนาคารหรือพ่อค้าในสมัยนั้น จึงมีความเชื่อถือไว้วางใจพระเจ้าแผ่นดินและสันตะปาปาในด้านการเงินน้อยมาก เฉพาะอย่างยิ่งพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงชอบปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้ตามพระราชอัชฌาศัย

ในทวีปยุโรปยุคกลาง หัวเมืองและนครต่าง ๆ มีงบประมาณรายจ่ายมากกว่ารายได้ ทั้งนี้ เนื่องจากมีความจำเป็นต้องใช้จ่ายหลายทาง เช่น สร้างกำแพงเมืองเพิ่มเติม เมื่อมีพลเมืองหนาแน่น สร้างท่าเรือและการประปา ใช้ในด้านการป้องกันประเทศและการสงคราม หัวเมืองบางแห่งในมณฑลฟลานเดอร์สตั้งงบประมาณรายจ่ายในการป้องกันประเทศไว้ถึง ๔ ใน ๕ ของงบประมาณรายได้ ดังนั้น การกู้ยืมเงินจึงเป็นเรื่องปกติธรรมดาของฝ่ายบ้านเมืองในสมัยนั้น เมืองบางแห่งเป็นหนี้บุญคุณผู้ให้กู้ถึงขนาดตั้งเงินสมนาคุณ (annuity) ไว้ให้ตลอดชีวิตและบางครั้งก็ยอมให้ตกทอดไปยังผู้รับมรดกด้วย ในนครเยนัว เวนิสและหัวเมืองอื่นในประเทศอิตาลี ได้มีการจัดตั้งสมาคม (syndicate) เพื่อให้กู้ยืมเงินขึ้น เมื่อเมืองหรือนครใดกู้ยืมเงิน และเพื่อเป็นหลักประกัน สมาคมได้รับสิทธิในการเรียกเก็บภาษีบางส่วน แล้วสมาคมก็ใช้รายได้ดังกล่าวชำระดอกเบี้ยและต้นทุนคืนแก่เจ้าหนี้ซึ่งเป็นแหล่งหาทุนให้สมาคม สมาคมดังกล่าวได้ขยายกิจการกว้างขวางใหญ่โตและมีเอกสิทธิ์เพิ่มขึ้นตามลำดับ จนกระทั่งกลายเป็นผู้อำนวยการด้านการเงินทั้งมวลของฝ่ายบ้านเมือง นอกจากนี้ สมาคมยังตั้งธนาคารขึ้น

ทำหน้าที่รับฝากเงิน โอนเงินและให้กู้เงินเป็นการทั่วไปด้วย และโดยวิธีดังกล่าวนี้ ทำให้เกิดธนาคารขึ้นในหัวเมืองสำคัญในประเทศอิตาลีอย่างแพร่หลาย

การคลังของพระเจ้าแผ่นดินและสันตะปาปา วิธีการทางการเงินของพระเจ้าแผ่นดินและสันตะปาปาในยุคกลางอาจแยกออกได้เป็น ๓ ประเภทคือ ประเภทแรกทำการเก็บรวบรวมรายได้แล้วเก็บเข้าท้องพระคลังเพื่อความปลอดภัย จนกระทั่งถึงเวลาจำเป็นจึงเบิกไปใช้จ่าย ประเภทที่ ๒ ในกรณีที่มีความจำเป็นรีบด่วนต้องใช้จ่ายก่อนการเก็บรวบรวมรายได้ ก็ทำการกู้ยืมระยะสั้นและเมื่อเรียกเก็บภาษีได้ก็ชำระคืน ประเภทที่ ๓ ในยามสงครามรายได้ปกติไม่พอ จำต้องจัดหาเพิ่มเติมด้วยวิธีกู้ยืม สำหรับเงินกู้ระยะสั้น ผู้กู้อาจออกตั๋วเงิน (bill) บางประเภทให้ผู้ให้กู้ถือไว้ โดยทำเป็นคำมั่นสัญญาว่า ผู้กู้จะชำระเงินคืนตามวันที่กำหนดไว้โดยเร็ว ส่วนการกู้ระยะยาว พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงกู้ อาจพระราชทานสิทธิทำนาภาษี (tax farming)* จากแหล่งรายได้ของพระองค์หรือมอบทรัพย์สินบางอย่างของพระองค์ให้แก่ผู้ให้กู้เพื่อหาผลประโยชน์เป็นการตอบแทน

ในทวีปยุโรปภาคตะวันตก นักการเงิน (financiers) ชั้นสูงจำพวกแรกได้แก่ชนชาติยิว ต่อมาในสมัยศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ผู้ที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ กองทหารอัศวินเทมพลาร์ดังที่กล่าวมาแล้ว กองทหารหน่วยนี้ นอกจากทำหน้าที่โอนเงินจากประเทศหนึ่งไปยังอีกประเทศหนึ่งแล้ว ยังได้ใช้ปราสาทหรือโบสถ์ของตนตามนครสำคัญต่าง ๆ เช่น กรุงปารีสและลอนดอน เป็นสถานที่รับฝากเงินและทรัพย์สินมีค่าอย่างอื่นด้วย ที่กรุงปารีส กองทหารอัศวินทำหน้าที่พิทักษ์รักษาเงินสดให้แก่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศส ที่กรุงลอนดอนทำหน้าที่เก็บรวบรวม ดูแลรักษาและจัดการเกี่ยวกับรายได้ของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ในทวีปยุโรปสมัยนั้น กองทหารหน่วยนี้มีอิทธิพลทางการเงินมากโดยมีลูกหนี้เป็นบุคคลสำคัญอยู่ทั่วไป เช่น พระเจ้าแผ่นดิน สันตะปาปา เจ้าครองนคร

---

*โปรดดูหน้า ๒๖๖

ขุนนางและฝ่ายศาสนาชั้นต่าง ๆ บุคคลดังกล่าวนี้เปิดบัญชีรายวันไว้กับกองทหารเทมพลาร์ และมีการเบิกเงินเกินบัญชีเป็นครั้งคราว ครั้นถึง ค.ศ. ๑๓๐๗ พระเจ้าแผ่นดินสมัยนั้น ทรงเป็นหนี้กองทหารหน่วยนี้มาก จึงทรงหาทางไม่ชำระหนี้โดยวิธีกล่าวหาใส่ความว่า กองทหารอัศวินเทมพลาร์ประกอบกรรมชั่วและทำตนเป็นผู้วิเศษด้วยการใช้เวทย์มนต์ ในที่สุดกองทหารอัศวินเทมพลาร์ ก็ถูกทำลายลงดังกล่าวมาแล้ว

ในสมัยนั้น ชาวอิตาลีก็สร้างฐานะของตนขึ้นจนมีอำนาจในทางการเงินการคลังเช่นเดียวกัน นายธนาคารที่เมืองซีนา (Siena) และฟลอเรนซ์ทำหน้าที่เก็บรวบรวมส่งและดูแลรักษารายได้ขององค์สันตะปาปาตลอดจนนำเงินนั้นไปลงทุนเพื่อหาผลประโยชน์ และให้กู้ยืมด้วย เมื่อหน่วยอัศวินเทมพลาร์สิ้นอำนาจลงในประเทศฝรั่งเศส นายธนาคารชาวฟลอเรนซ์ก็เข้ารับช่วงหน้าที่แทน ส่วนในประเทศอังกฤษนอกจากจะมีอิทธิพลในด้านการค้าขนแกะแล้ว อิทธิพลของชาวอิตาลียังแผ่ครอบเหนือการเงินการคลังของพระเจ้าแผ่นดินเช่นเดียวกัน อนึ่ง เมื่อสงครามร้อยปีระเบิดขึ้นระหว่างประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ในปี ๑๓๓๗ นายธนาคารชาวอิตาลีได้ให้รัฐบาลทั้งสองประเทศกู้ยืมเงินเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้โดยคาดว่า คงจะได้ผลกำไรอย่างมหาศาลไม่ว่าฝ่ายใดจะแพ้หรือชนะ แต่ในที่สุดก็กลายเป็นความฝันที่เลื่อนลอย ในปี ๑๓๔๕ พระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๓ แห่งประเทศอังกฤษเป็นหนี้นายธนาคารชาวฟลอเรนซ์ตระกูลเปรุซซี (Peruzzi) และตระกูลบาร์ดี (Bardi) เป็นจำนวนมากและทรงปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้ ข่าวร้ายอันนี้ได้แพร่สะพัดไปทั่วและประกอบกับมีการขาดทุนอย่างขนานใหญ่ที่ประเทศฝรั่งเศส ที่นครเนเปิลส์และในมณฑลฟลานเดอร์ส จึงก่อให้เกิดการโกลาหลอลหม่านขึ้นและล้มละลายเสียหายกันทั่วไป ในนครฟลอเรนซ์ การที่นายธนาคารตระกูลดังกล่าวต้องประสบเคราะห์กรรมก็คงเนื่องจากความชะล่าใจหรือประมาท เฉพาะนายธนาคารตระกูลเปรุซซีปรากฏว่า บริษัทหรือห้างของตนมีทุนเพียง ๙๐,๐๐๐ ฟลอริน แต่ได้ให้พระเจ้าเอดเวิร์ดยืมไปถึง ๖๐๐,๐๐๐ ฟลอริน และมิใช่มีผู้กู้ยืมเพียงคนเดียวนี้เท่านั้น เหตุการณ์ที่อุบัติขึ้นในคราวนี้ ได้เป็นบทเรียนแก่ชาวฟลอเรนซ์อีกครั้งหนึ่งว่า การให้ความเชื่อถือ

ไว้วางใจแก่พระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้นเป็นสิ่งที่พึงระมัดระวังเพียงใด

ตระกูลชาวฟลอเรนซ์อีกตระกูลหนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในด้านการเงินยุคกลางคือ ตระกูลเมดิชี (Medici) ซึ่งเป็นตระกูลที่ทำให้การเงินในนครฟลอเรนซ์รุ่งเรืองมีชื่อเสียงโด่งดังที่สุด พอถึง ค.ศ. ๑๔๐๐ หุ้นส่วนของตระกูลนี้ได้เจริญก้าวหน้าเลยคู่แข่งขันส่วนมากไปไกล ทั้งนี้ เนื่องจากได้รับความสนับสนุนจากองค์สันตะปาปา ประกอบกับได้ดำเนินกิจการธนาคารระหว่างประเทศและการค้าต่าง ๆ ไปพร้อมกันด้วย เช่น ทำการซื้อขายขนแกะ ไหม ผ้า หนังฟอก สารส้ม ขนสัตว์ (furs) และเครื่องเทศ กิจการค้าและธนาคารของตระกูลนี้ได้เจริญรุ่งเรืองมาหลายชั่วคนโดยพยายามหลีกเลี่ยงไม่เข้าพัวพันเกี่ยวกับการเมืองซึ่งแตกต่างกับคู่แข่งขันที่พยายามใช้อิทธิพลทางการเมืองกดขี่ขูดรีดช่างฝีมือและลูกจ้าง จนกระทั่งตระกูลนี้ได้รับสมญาว่า เป็นมิตรของประชาชน แต่ทายาทในสมัยหลัง ทำตนเป็นขุนนางใช้จ่ายฟุ่มเฟือยโดยทุ่มเทเงินทองไปในด้านอักษรศาสตร์ ศิลป สถาปัตยกรรมและเข้าร่วมการเมืองระหว่างประเทศ และก็มีความรู้ความสามารถทางการเมืองยิ่งกว่าด้านธุรกิจจึงทำให้ธุรกิจการค้าและการธนาคารของตระกูลนี้เสื่อมลง และในที่สุด เมื่อประเทศฝรั่งเศสยกกำลังเข้ารุกรานประเทศอิตาลีในปี ๑๔๙๔ อิทธิพลและธุรกิจของตระกูลนี้ซึ่งรุ่งเรืองมาเป็นเป็นเวลาหลายชั่วคน ก็ถูกทำลายลงโดยสิ้นเชิง

แม้ว่า ประเทศอิตาลีในยุคกลางจะเป็นผู้นำในด้านธุรกิจขนาดใหญ่ การธนาคารพ่อค้า (merchant-banking) และการเงินการคลังก็ตาม แต่ก็มิได้หมายความว่าชาวอิตาลีผูกขาดกิจการดังกล่าวไว้แต่ผู้เดียว ในทางภาคเหนือมีหลายประเทศที่มีบทบาทสำคัญ เช่นชาวเยอรมันภาคเหนือทำหน้าที่เป็นแหล่งจัดหาทุนให้แก่ดินแดนแถบฝั่งทะเลบอลติค นายธนาคารพ่อค้าชาวเยอรมันภาคใต้ให้บริการทางการเงินแก่เจ้าครองนครทั้งดำเนินการหาผลประโยชน์ด้านการทำเหมืองแร่เองและในขณะเดียวกันก็เข้าทำการแข่งขันกับนายธนาคารพ่อค้าอิตาลีในศตวรรษที่ ๑๕ ด้วย ในประเทศเบลเยี่ยมและ

ฮอลันดา ตระกูลลูชาร์ด (Louchard) และตระกูลเครสปิน (Crespin) ได้ดำเนินการให้กู้ยืมเงินที่ได้รับจากกิจการค้าแก่เจ้าครองนคร ขุนนาง และหัวเมืองใกล้เคียง เป็นเวลาช้านานก่อนที่ชาวอิตาลีจะได้เดินทางไปค้าขายทางภาคเหนือ

ในประเทศฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสก็มีบทบาทเช่นเดียวกัน ในศตวรรษที่ ๑๓ ตระกูลมังดิวแอล (Manduel) มีชื่อเสียงเด่นกว่าตระกูลใดอื่น อนึ่ง ในระหว่าง ค.ศ. ๑๓๙๕-๑๔๕๖ นักการเงินพ่อค้า (merchant-financier) ที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุด ชื่อ จักส์ เกอร์ (Jacques Coeur) นักการเงินคนนี้เป็นบุตรชายของพ่อค้าขนสัตว์แต่ตัวเขาเองเป็นช่างทองและเป็นผู้อำนวยการโรงกษาปณ์ ในเมืองบูร์ชส์ (Bourges) ธุรกิจของเขาประสบความสำเร็จจนกระทั่งมีกองเรือบรรทุกสินค้าและคนโดยสารเดินทางติดต่อระหว่างเมืองมองต์เปอลิเอร์ (Montpellier) ริมทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคใต้ประเทศฝรั่งเศสกับประเทศในฝั่งตะวันออกเป็นประจำ เขามีตัวแทนในต่างประเทศกว่า ๓๐๐ คน เขาดำเนินกิจการโรงทำไหม โรงทำกระดาษ โรงย้อมสี ตลอดจนเหมืองเงิน ทองแดงและตะกั่ว เขาให้กู้ยืมเงินจำนวนมากมายแก่พระเจ้าแผ่นดินและขุนนาง ดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงการคลังและเป็นผู้อำนวยการโรงกษาปณ์ของพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสสมัยนั้นด้วย มีรายได้มหาศาลและใช้จ่ายเงินอย่างฟุ่มเฟือย มีคฤหาสน์มโหฬารและมีที่ดินมากมาย เขาต่อเติมมหาวิหารแห่งเมืองบูร์ชส์ สร้างวิทยาลัยและโบสถ์ตามหัวเมืองอื่นอย่างน้อย ๓ เมือง และเป็นผู้อุปถัมภ์กิจการด้านศิลปต่าง ๆ ในขณะเดียวกันเขาก็มีศัตรูและคู่แข่งขันมากมายในหมู่พวกพ่อค้าและขุนนาง ในที่สุด เมื่อไม่ได้รับความสนับสนุนจากพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสประกอบกับมีศัตรูมาก เขาต้องประสบเภราะห์กรรมจนกระทั่งล้มละลาย ถูกจำคุกและถูกเนรเทศไปตายในต่างแดน

ในประเทศอังกฤษ การส่งขนแกะไปจำหน่ายในต่างประเทศได้ก่อให้เกิดชนชั้นพ่อค้าที่มั่งคั่ง เมื่อพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๓ ทรงปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้ให้แก่พ่อค้าอิตาลีดังกล่าวมาแล้ว พระองค์จำเป็นต้องหันไปขอความช่วยเหลือจากพ่อค้าอังกฤษกลุ่มน้อยซึ่งมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นจากการหมุนเงินในระยะต้นสงครามร้อยปี แต่พ่อค้าอังกฤษ

เหล่านี้ต้องประสบเคราะห์กรรมเช่นเดียวกันภายหลังที่ได้ถวายความไว้วางใจแก่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้เพียงชั่วเวลา ๒-๓ ปี คือ ล้มละลาย สิ้นเนื้อประดาตัวและถูกจำคุกเหตุการณ์ทำนองดังกล่าวนี้ อุบัติขึ้นทั่วไปในทวีปยุโรปยุคกลาง สำหรับพ่อค้าผู้จำกัดกิจการค้าของตนอยู่เฉพาะในวงการค้าธรรมดา ก็ยังมีการเสี่ยงมากมายอยู่แล้วแต่พ่อค้าผู้ที่ทะเยอทะยานใฝ่สูง เข้าติดต่อกับผู้เป็นประมุขทั้งทางฝ่ายโลกและฝ่ายธรรมแล้วกว่าจะรู้ตัวว่า มีภัย ก็สายเสียแล้ว ต้องประสบเคราะห์กรรมอย่างไม่มีโอกาสที่จะกลับฟื้นคืนอีกได้ ถึงกระนั้นก็ตาม ก็ยังมีบุคคลสมัครใจเข้าทำการเสี่ยงตลอดสมัย ทั้งนี้ คงจะเนื่องมาจากเหตุผลที่พ่อค้าหน้าใหม่คิดว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวงคงจะไม่เหมือนเดิม" นั่นเอง ในการติดต่อกับพระเจ้าแผ่นดินในทวีปยุโรปสมัยนั้น ได้มีผู้กล่าวเตือนไว้ว่า หากใครจะเข้าร่วมโต๊ะเสวยกับพระราชาพระองค์ใดแล้วก็ให้เตรียมช้อนคันยาว ๆ ไปด้วย

<u>การคลังในประเทศอังกฤษ</u> รายได้ของประเทศหรือของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษยุคกลางมีลักษณะเช่นเดียวกับที่กล่าวมาแล้วคือ รายได้จากภาษีอากรมีอัตราส่วนน้อย ทั้งนี้เนื่องจากในสมัยนั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงมีที่ดินมากกว่าผู้ใดอื่นในราชอาณาจักร พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยชาวนอร์มันครองอำนาจ (ค.ศ. ๑๐๖๖-๑๑๓๓) ทรงมีแมนเนอร์ในครอบครองของพระองค์ถึง ๑,๖๐๐ แห่ง ดังนั้น รายได้ของพระองค์ส่วนใหญ่จึงมาจากค่าเช่า ค่าธรรมเนียมและผลประโยชน์อย่างอื่น ทั้งที่เป็นตัวเงินและสิ่งของ นอกจากนี้ พระเจ้าแผ่นดินยังทรงได้รับประโยชน์จากชนชั้นต่าง ๆ ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นมูลนายของบุคคลเหล่านั้นที่อาศัยอยู่ในแมนเนอร์อีกด้วย ในสมัยนั้น ถือหลักว่าพระเจ้าแผ่นดินควรดำรงชีวิตโดยอาศัยรายได้ส่วนพระองค์เท่านั้น การเก็บภาษีอากรควรกระทำก็เฉพาะในกรณีฉุกเฉินเป็นพิเศษ ในยุคกลาง การเก็บภาษีอากรมิได้ถือว่าเป็นวิธีการจำเป็นเพื่อเพิ่มพูนรายได้แผ่นดินเป็นประจำดังที่กระทำกันในสมัยปัจจุบัน แต่เป็นเรื่องพิเศษและบางทีก็แทบจะถือว่า เป็นสิ่งที่ไม่พึงกระทำทีเดียว

อย่างไรก็ตาม ในประเทศอังกฤษสมัยนั้นมีการเก็บภาษีหลายประเภท ภาษีประเภทแรก คือภาษีที่ดิน ซึ่งเริ่มเก็บตั้งแต่สมัยประเทศอังกฤษอยู่ภายใต้การปกครองของเดนมาร์กตลอดจนกระทั่งสมัยนอร์มัน โดยเก็บตามเนื้อที่ที่ดินของบุคคลผู้เป็นเจ้าของและเรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า "danegeld" ซึ่งอาจแปลได้ว่าภาษีเดนมาร์กเพราะเดิมนั้นเก็บเพื่อส่งเป็นบรรณาการแก่พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก ภาษีที่ดินในสมัยนอร์มันเก็บในอัตราสูงมากคือที่ดินเนื้อที่ ๑๒๐ เอเคอร์ซึ่งในสมัยนั้นมีราคาประเมินรายปีเฉลี่ยเพียง ๒๐ ชิลลิง เรียกเก็บภาษีถึง ๖ ชิลลิง แต่ก็มิได้เรียกเก็บทุกปีและในไม่ช้าก็ยกเลิกไป ต่อมาใน ค.ศ. ๑๑๙๘ ได้มีการสำรวจใหญ่ในประเทศอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง และได้มีการเก็บภาษีที่ดินในรูปใหม่คือ ที่ดินสำหรับทำการเพาะปลูกเนื้อที่ ๑๐๐ เอเคอร์เรียกเก็บ ๕ ชิลลิง ภาษีประเภทนี้เรียกว่า "carucage" และยังคงใช้บังคับในศตวรรษต่อมา

ภาษีที่ดินที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งคือ "scutage" ในชั้นแรกเป็นภาษีที่ชำระแทนการเข้ารับราชการทหาร แต่ในสมัยต่อมาได้เปลี่ยนเป็นการเรียกเก็บจากขุนนางอัศวิน (knight) เป็นประจำในอัตราปีละ ๒๐ ชิลลิงต่อที่ดิน ราคา ๒๐ ปอนด์ แต่ในทางปฏิบัติ เรียกเก็บเป็นครั้งคราวเท่านั้น อย่างไรก็ตาม พระเจ้าจอห์น (ค.ศ. ๑๑๖๙-๑๒๑๖) ทรงเก็บและขึ้นภาษีประเภทนี้ตลอดทุกปี จนกระทั่งบรรดาขุนนางก่อการกบฏขึ้นและทรงยอมแพ้ ในคราวลงพระนามพระราชทานมหากฎบัตร (Magna Carta) ในปี ๑๒๑๕ ได้มีบทบัญญัติห้ามเรียกเก็บภาษีประเภทนี้เว้นแต่จะรับความเห็นชอบจากสภาสามัญ แต่ในที่สุดบทบัญญัติดังกล่าวก็ถูกยกเลิก และมีการเรียกเก็บเรื่อยมาเป็นครั้งคราวจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๔ จึงได้เลิกล้มไป

สำหรับภาษีสังหาริมทรัพย์นั้น เริ่มเก็บในสมัยจวนจะสิ้นศตวรรษที่ ๑๒ ในปี ๑๑๘๘ พระเจ้าเฮนรีที่ ๒ ทรงเรียกเก็บภาษีจากสินค้าในอัตรา ๑ ใน ๑๐ เพื่อใช้จ่ายในสงครามครูเสด ภาษีนี้เรียกว่า "Saladin tithe" พระเจ้าแผ่นดิน

อังกฤษในสมัยต่อมาได้ทรงยึดหลักนี้ในการเรียกเก็บภาษีประจำ ในระยะแรก อัตรา การเรียกเก็บแตกต่างกันตามสมัย แต่ในที่สุด ก็มีการวางอัตราไว้แน่นอนคือ อัตรา ๑ ใน ๑๐ สำหรับในเมือง และอัตรา ๑ ใน ๑๕ สำหรับท้องที่ชนบท ภาษีประเภทนี้ เรียกว่า "tenth and fifteenth" สำหรับวิธีการเก็บภาษีนั้น ในชั้นแรกใช้วิธี ตั้งคณะลูกขุนในท้องที่ใกล้เคียงเพื่อกำหนดว่า ผู้ใดควรจะเสียภาษีเท่าใด แต่ภายหลัง ค.ศ.๑๓๓๔ ได้เปลี่ยนเป็นวิธีประเมินล่วงหน้าไว้จำนวนตายตัวคือ กำหนดจำนวนภาษี ทั้งหมดไว้ ๓๙,๐๐๐ ปอนด์ แล้วก็แบ่งให้เขตท้องที่แต่ละแห่งเฉลี่ยกันแบกภาระ โดยไม่ คำนึงว่า การเสียภาษีจะมีอัตราส่วนยุติธรรมหรือไม่

ภาษีอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ภาษีอุดหนุน (subsidy) ซึ่งเรียกเก็บ ในสมัยราชวงศ์ทิวดอร์ (ค.ศ.๑๔๘๕-๑๖๐๓) ภาษีประเภทนี้ ในชั้นแรกเรียกเก็บตาม อัตราส่วนที่ดินและสังหาริมทรัพย์คือมูลค่าที่ดิน ๑ ปอนด์เรียกเก็บ ๔ ชิลลิงต่อปี และ มูลค่าสังหาริมทรัพย์ ๑ ปอนด์เรียกเก็บ ๒ ชิลลิง ๘ เพนนี สำหรับผู้ชำระภาษีที่ดิน แล้วได้รับยกเว้นภาษีสังหาริมทรัพย์ อย่างไรก็ตาม การเก็บภาษีนี้เช่นเดียวกับภาษี ประเภทอื่นที่กล่าวมาแล้ว คือเลิกวิธีประเมินแต่ละปีและกำหนดจำนวนภาษีไว้ตายตัว เป็นจำนวนเงิน ๘๐,๐๐๐ ปอนด์ แต่ในที่สุดได้ยกเลิกไปใน ค.ศ.๑๖๖๓

สำหรับภาษีเรียกเก็บเป็นรายตัวบุคคลซึ่งเรียกว่า ภาษีรัชชูปการ(poll or capitation tax) นั้น ในประเทศอังกฤษเริ่มเรียกเก็บในปี ๑๓๗๗ ในอัตรา คนละ ๔ เพนนีต่อปีสำหรับบุคคลที่มีอายุเกินกว่า ๑๖ ปี ปรากฏว่าได้ผลน้อย ดังนั้นในปี ๑๓๗๙ ได้เปลี่ยนวิธีเก็บโดยเรียกเก็บตามรายได้ของแต่ละคน แต่ก็ไม่ค่อยได้ผล จึงกลับใช้วิธีเดิมอีก แต่ได้เพิ่มอัตราขึ้นเป็น ๑ ชิลลิง เนื่องจากมีการหลีกเลี่ยงกันมาก รัฐบาลอังกฤษจึงตั้งข้าหลวงออกตรวจการเก็บภาษีทั่วประเทศ ซึ่งทำให้ประชาชนไม่ พอใจเป็นอย่างยิ่ง และเป็นเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้ชาวนาอังกฤษก่อการจลาจลขึ้น ในปี ๑๓๘๑ และภาษีรัชชูปการก็ได้ถูกยกเลิกไป แต่ได้เริ่มเรียกเก็บใหม่เป็นครั้งคราว ระหว่าง ค.ศ.๑๕๑๓-๑๖๙๘ ซึ่งก็ไม่ได้ผลเช่นเดียวกันและก็ได้เลิกล้มไป ภาษีประเภทนี้

อาจกล่าวได้ว่าไม่มีความสำคัญในระบบภาษีของอังกฤษแต่อย่างใด

สำหรับภาษีทางอ้อมนั้น ได้มีการเรียกเก็บในสมัยปลายยุคกลางซึ่งเป็นสมัยที่การค้าได้ขยายตัวรุ่งเรืองขึ้น ส่วนมากเก็บจากสินค้าออกที่สำคัญของอังกฤษในสมัยนั้นคือขนแกะ หนัง ตะกั่ว และอื่น ๆ ยังมีภาษีอีกประเภทหนึ่งที่เรียกเก็บในศตวรรษที่ ๑๔ ซึ่งเรียกว่า "tunnage" โดยเรียกเก็บจากสินค้าเหล้าองุ่นที่นำเข้าประเทศตามน้ำหนัก ๑ ถังใหญ่ (tun-ประมาณ ๒๕๒ แกลลอน) ต่อ ๒ ชิลลิง และอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า "poundage" เก็บตามราคาสินค้า ๑ ปอนด์ ต่อ ๓ เพนนี และเปลี่ยนเป็น ๖ เพนนีในสมัยต่อมา ในสมัยศตวรรษที่ ๑๔ ภาษีทั้งสองประเภทนี้และภาษีที่ได้จากขนแกะเป็นรายได้สำคัญของรัฐ อย่างไรก็ตาม ภายหลัง ค.ศ.๑๓๓๓ การเก็บภาษีทั้งสองประเภทจะต้องได้รับความเห็นชอบจากรัฐสภาอังกฤษและได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งปี ๑๖๒๕ จึงได้ยกเลิกไป

การเก็บรวบรวมรายได้ในรูปต่าง ๆ ดังกล่าวตามเขตมณฑลทั่วประเทศอังกฤษตกอยู่ในความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่อังกฤษซึ่งเรียกว่า "sheriffs" กล่าวคือเจ้าหน้าที่ผู้นี้จ่ายเงินก้อนหนึ่งตามที่กำหนดไว้เข้าท้องพระคลังปีละ ๒ ครั้ง แล้วก็ได้รับมอบอำนาจให้เรียกเก็บภาษีตามมณฑลต่าง ๆ ตามรายการที่ได้กำหนดให้ วิธีการเช่นนี้เรียกว่า การทำนาภาษี (tax-farming)* ซึ่งได้รับการคัดค้านจากหัวเมืองต่าง ๆ และมีการเรียกร้องให้ยกเลิกในสมัยต่อมา สำหรับการจัดการเกี่ยวกับรายได้ของแผ่นดินในสมัยนั้น เป็นหน้าที่ของพระคลัง (Royal Exchequer) โดยขุนคลังทำงบประมาณการใช้จ่ายไว้เป็นหลักฐาน เริ่มตั้งแต่ประมาณปี ๑๑๗๖ เป็นต้นมา ขุนคลังทำการประชุมปีละ ๒ ครั้งโดยมีเจ้าหน้าที่ผู้เก็บภาษี (sheriffs) เข้าร่วมประชุมด้วย การดำเนินงานเกี่ยวกับการเงินแผ่นดินทั้งมวล ขุนคลังทำไว้เป็นหลักฐานทุกปีซึ่งเรียกว่า "Pipe Roll" และเป็นประเพณีถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจนกระทั่งทุกวันนี้

---

*โปรดเปรียบเทียบกับระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (ร.๓-๕)

๓. การสินเชื่อและการธนาคาร

ชีวิตเศรษฐกิจของชาวยุโรปยุคกลาง มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเรื่องสินเชื่อ (credit) มาก จากผลการค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์ปรากฏว่า การเป็นลูกหนี้เจ้าหนี้ระหว่างกันในสมัยนั้น เป็นที่นิยมกันทั่วไปในหมู่ชนทุกชั้นนับตั้งแต่ชาวนาจนกระทั่งถึงองค์สันตะปาปา การกู้ยืมก็กระทำกันในรูปต่าง ๆ ทั้งประเภทกู้ยืมเพื่อการบริโภค เช่น เพื่อการซื้ออาหาร เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มตลอดจนการแสวงหาความสุขสำราญประการอื่น และประเภทกู้เพื่อการลงทุนในด้านการผลิต หรือการค้า ระยะเวลาแห่งการกู้ยืมมีทั้งระยะสั้น ปานกลาง และระยะยาว แหล่งของเงินกู้อาจมาจากผู้ให้กู้สมัครเล่นและผู้ให้กู้อาชีพ ผู้ให้กู้สมัครเล่นได้แก่บุคคลประเภทที่มีเงินเหลือใช้ซึ่งอาจเป็น วัด เจ้าอาวาส พระบิชอบ พ่อค้าและบุคคลอื่นโดยให้เงินกู้แก่ ชุนนาง ผู้รับแลกเปลี่ยนเงิน พ่อค้า นายธนาคาร ช่างฝีมือและชาวนา อนึ่ง ในสมัยนั้นเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ในมณฑลลอร์เรนในประเทศเยอรมนีเป็นผู้ให้กู้ยืมเงินรายใหญ่ที่สุดในย่านนั้น จนกระทั่งถึงศตวรรษที่ ๑๒ และแทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีลักษณะของผู้ให้กู้สมัครเล่นเหลืออยู่เลย การให้กู้ยืม ผู้ให้กู้ยึดทรัพย์สินหลายอย่างไว้เป็นประกัน เช่น ที่ดิน โรงโม่และทรัพย์สินอย่างอื่นที่อาจใช้ประกันได้ เมื่อลูกหนี้ผิดสัญญาก็มีการบังคับยึดหลักประกันเป็นของวัด ทำให้วัดในสมัยนั้นมีทรัพย์สินเพิ่มพูนขึ้นอย่างมากมาย

สำหรับผู้ให้กู้ประเภทอาชีพนั้น จำพวกแรกได้แก่ ผู้รับจำนำซึ่งให้ยืมเงินแก่บุคคลทุกชั้นที่ขาดแคลนเงินชั่วครั้งคราวโดยใช้ทรัพย์สินส่วนตัวจำนำเป็นประกันไว้ เช่น เพชรพลอย เครื่องตบแต่งบ้าน เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มตลอดจนเครื่องมือประกอบอาชีพ เนื่องจากการให้กู้ยืมเงินประเภทนี้มีการเสี่ยงและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในการดำเนินงานมาก อัตราดอกเบี้ยจึงอยู่ในระดับสูงซึ่งบางครั้งขึ้นถึงร้อยละ ๔๐ ต่อปี จึงทำให้ผู้รับจำนำดังกล่าวเป็นที่เกลียดชังในหมู่ชนทั่วไป แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่มีทางที่จะขจัดผู้ให้กู้ยืมเงินประเภทนี้ได้ พอถึงศตวรรษที่ ๑๔ ปรากฏว่า มีชาวอิตาลีประกอบอาชีพตั้งโรงรับจำนำอยู่ต่างประเทศเป็นจำนวนมาก โดยมุ่งต่อการให้กู้ยืม

เพื่อการบริโภคยิ่งกว่าเพื่อลงทุนด้านการค้า หรือการผลิต เช่นเดียวกับที่ชนชาติยิวกระทำอยู่ในสมัยก่อน

ผู้ให้กู้อีกประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นพิเศษได้แก่ นายธนาคาร (banker) การที่เรียกชื่อดังนี้ก็เนื่องจากวิธีการปฏิบัติงานของผู้ให้กู้นั่นเอง ในสมัยแรกเริ่ม นายธนาคารอาจจะประกอบอาชีพเป็นเพียงผู้รับแลกเปลี่ยนเงิน ซึ่งประชาชนทั่วไปขอแลกเปลี่ยนเหรียญกษาปณ์พื้นเมืองเป็นเหรียญกษาปณ์ต่างประเทศที่ "โต๊ะ หรือม้านั่ง" ของเขาซึ่งภาษาอิตาลีเรียกว่า "banca" คำว่า "bank" ก็คงมาจากภาษาอิตาลีดังกล่าวนั่นเอง นอกจากนี้ เขายังทำการค้าขายทองคำหรือเงินแท่ง และบางครั้งดำเนินกิจการโรงกษาปณ์แล้วก็กลายเป็นตัวแทนการเงินของผู้ปกครองนครด้วย เขาทำการขายดราฟท์และท่องเที่ยวไปตามงานแสดงสินค้าต่าง ๆ เพื่อทำการแลกเปลี่ยนเงิน ในที่สุดโดยที่หน้าที่ของเขาส่วนใหญ่ เป็นเรื่องเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนเงินเขาก็เพิ่มกิจการรับฝากเงินขึ้นและในขณะเดียวกันก็อนุญาตให้ผู้ฝากเงินถอนเงินได้ ด้วยวิธีแจ้งให้ทราบล่วงหน้ารวมทั้งใช้เงินของผู้ฝากและเงินส่วนตัวของตนให้กู้ยืมแก่บุคคลทั่วไปด้วย พอถึงประมาณ ค.ศ. ๑๒๐๐ ปรากฏว่า ในนครเยนัว ผู้รับแลกเปลี่ยนเงินทำหน้าที่ดังกล่าวมาแล้วทั้งหมด อนึ่ง ในการรับฝากเงินนั้น ยังมีการให้สัญญาว่าจะจ่ายดอกเบี้ยตลอดจนผลกำไรที่ได้จากเงินของผู้ฝากนั้นให้แก่ผู้ฝากด้วย ดังนั้น จึงเป็นที่เห็นได้ชัดว่า ผู้ประกอบอาชีพนี้ได้ปฏิบัติหน้าที่นายธนาคารในด้านการรับฝากเงิน การโอนเงินและการให้กู้ยืมเงิน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของกิจการธนาคารในสมัยต่อมา

นอกจากผู้รับแลกเปลี่ยนเงินดังกล่าว ยังมีบุคคลอีกประเภทหนึ่งคือ พ่อค้า ซึ่งดำเนินธุรกิจธนาคารไปพร้อมกับการค้าของตน และบางครั้งก็เป็นการยากที่จะวินิจฉัยว่า พ่อค้าคนใดเป็นพ่อค้าด้านการเงินมากกว่าเป็นพ่อค้าด้านสินค้าเพราะพ่อค้าที่เลิกธุรกิจด้านสินค้า โดยมุ่งทำหน้าที่ด้านการเงินอย่างเดียวนั้น หาได้ยาก แม้ตระกูลเมดิชี (Medici) ซึ่งมีชื่อเสียงโด่งดังในด้านการธนาคารในประเทศอิตาลีสมัยศตวรรษ ๑๕ ก็ยังถือการค้าเป็นอันดับหนึ่งและการธนาคารเป็นอันดับสอง ในสมัยนั้น พ่อค้าประกอบ

ธุรกิจทั้ง ๒ ประเภทนี้ไปพร้อมกัน และนิยมแพร่หลายทั่วดินแดนริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและในที่สุดก็แผ่กระจายไปยังทวีปยุโรปภาคเหนือด้วย ในเมืองบรูชส์สมัยแรก ๆ มีสำนักธนาคารพ่อค้า (merchant-banking houses) ซึ่งเป็นสาขาของพ่อค้าชาวอิตาลีตั้งอยู่ทั่วไป โดยดำเนินการในด้านซื้อขายตั๋วแลกเงินและให้กู้ยืมเงินแก่เจ้าครองนครขุนนางและหัวเมืองต่าง ๆ ในดินแดนใกล้เคียง นครลอมบาร์ดีในประเทศอิตาลีในสมัยเดียวกันดำเนินกิจการโรงรับจำนำ และประชาชนทั่วไปประกอบอาชีพในด้านการรับแลกเปลี่ยนเงิน การรับฝากเงินและโอนเงินจากบัญชีของลูกค้ากนหนึ่งไปยังบัญชีของลูกค้าอีกคนหนึ่ง บางคนให้กู้ยืมเงินจำนวนมากมาย จนกระทั่งไม่เคยปรากฏว่า มีเงินสดสำรองเหลือไว้เพียงพอที่จะชำระหนี้สินให้แก่ลูกค้าทั้งหมดได้หากลูกค้ามาขอรับชำระพร้อมกัน ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า ชาวอิตาลีได้รู้เคล็ดลับของการธนาคารมาเป็นเวลาช้านานแล้ว

<u>บทบาทของชนชาติยิว</u> ในระยะต้นยุคกลาง ชนชาติยิวมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการค้าและการเงินในทวีปยุโรปมากโดยมีอิทธิพลเหนือดินแดนทั้งภาคตะวันตก และตะวันออกรวมทั้งสายการค้าทางทะเลด้วย สำหรับทวีปยุโรปภาคตะวันตกนั้น เมื่อมีชนชั้นพ่อค้าและนักการเงินอุบัติขึ้น ความสำคัญของชนชาติยิวก็ลดน้อยลง ในภาคทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ยิวต้องเผชิญกับการแข่งขันของพ่อค้าชาวอิตาลีและพอถึงศตวรรษที่ ๑๒ จากหลักฐานการค้าของนครเยนัว ชื่อของตระกูลพ่อค้าเก่า ๆ ซึ่งเป็นชนชาติยิวเกือบจะไม่มีเหลือปรากฏอยู่เลย

ชนชาติยิวเริ่มดำเนินธุรกิจการเงินด้วยการประกอบอาชีพในทางเป็นผู้รับแลกเปลี่ยนเงินและผู้ให้กู้ยืมเงิน ในสมัยศตวรรษที่ ๑๐-๑๑ ยิวทำหน้าที่เป็นผู้ให้กู้ยืมเงินที่มีบทบาทสำคัญอยู่ในประเทศต่าง ๆ หลายประเทศ ยิวทำการประกอบอาชีพหลายอย่าง อาชีพที่ต่ำที่สุดได้แก่ ทำการรับจำนำและซื้อขายเสื้อผ้าเก่า สูงขึ้นไปก็ทำการให้กู้ยืมเงินแก่ชาวนาและเจ้าของที่ดินขนาดย่อม อาชีพสูงสุดทำหน้าที่เป็นนายธนาคารให้แก่พระเจ้า

แผ่นดินและสันตะปาปา ในประเทศโปแลนด์ ยิวเป็นผู้ผลิตเหรียญกษาปณ์และใช้ภาษาฮีบรูจารึกลงในเหรียญนั้น โดยที่ในสมัยนั้น คริสตศาสนิกชนถูกห้ามมิให้ทำการกู้ยืมเงินมีดอกเบี้ยและข้อห้ามนี้ไม่ใช้บังคับกับยิว จึงทำให้ยิวสามารถดำเนินกิจการด้านการเงินได้โดยสะดวก กิจการในด้านให้กู้ยืมเงินนี้ ได้ทำให้ยิวได้รับความเกลียดชังจากบรรดาลูกหนี้เป็นอันมาก เฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ชาวนาและเจ้าของที่ดินขนาดเล็กเมื่อทรัพย์สินที่ใช้ประกันหนี้ถูกริบและจำหน่าย ชนชั้นปกครองในสมัยนั้น ให้ความคุ้มครองแก่ยิวเป็นพิเศษ และในขณะเดียวกันก็เก็บภาษีอย่างแรงและทำการกู้ยืมเงินจากยิวด้วย อย่างไรก็ตาม กิจการในด้านนี้หาใช่ว่ายิวจะผูกขาดไว้ทั้งหมดก็หาไม่ ชาวคริสเตียนที่หาทางเลี่ยงข้อห้ามการเรียกดอกเบี้ยก็ได้เข้าแข่งขันประกอบอาชีพเช่นเดียวกัน ในถิ่นใดที่มีชาวอิตาลี หรือเยอรมันเข้าไปประกอบอาชีพด้วยแล้ว ยิวก็มักจะสู้การแข่งขันไม่ได้ ทั้งนี้ ก็เนื่องจากยิวทำการค้าเงินอย่างเดียว มิได้ทำการค้าขายสินค้าซึ่งเป็นหลักสำคัญของพ่อค้าด้วย

สงครามครูเสดได้ทำให้ชาวยุโรปสมัยนั้น มีความเกลียดชังยิวมากขึ้น เฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ลูกหนี้ที่มีความเกลียดชังเจ้าหนี้เป็นทุนอยู่แล้ว บางครั้งถึงกับฝูงชนยกกำลังเข้าทำร้าย สวนผู้ปกครองประเทศนั้น หากเมื่อใดไม่ต้องการจะชำระหนี้คืนแล้วก็มักจะทำตนเป็นศัตรูกับยิวเช่นเดียวกัน ในประเทศฝรั่งเศส พระเจ้าฟิลลิป ออกัสตัส ขับยิวออกจากราชอาณาจักรในปี ๑๑๘๒ แต่ก็ได้รับอนุญาตให้กลับเข้ามาอีกโดยต้องเสียภาษีอย่างหนัก และในปี ๑๓๐๖ พระเจ้าฟิลลิปที่ ๔ ทรงปฏิเสธไม่ชำระหนี้ ทำการริบทรัพย์สินและขับยิวออกไปอีก ต่อมา ก็ได้รับอนุญาตให้เข้าไป แต่ในไม่ช้าก็ถูกขับออกอีกเป็นครั้งที่ ๓ ในประเทศอังกฤษ ภายหลังที่ถูกบังคับกู้เงินและรีดเก็บภาษีอย่างแรงจนกระทั่งไม่มีทางจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษแล้ว ยิวก็ถูกขับออกนอกประเทศในปี ๑๒๙๐ และในประเทศเบลเยี่ยมฮอลันดา ยิวถูกขับออกเมื่อปี ๑๓๗๐ ส่วนหัวเมืองเยอรมันต่าง ๆ ขับยิวออกในระหว่างเกิดโรคระบาดใหญ่ (Black Death) โดยกล่าวหาว่า ยิววางยาพิษตามบ่อน้ำ แต่เมื่อเหตุการณ์สงบลงแล้ว ก็อนุญาตให้กลับเข้าไปอีกเพราะขาดภาษีอากรและบรรดาพ่อค้า ขุนนางและเจ้าครองนครต่างก็ต้องการ

กู้ยืมเงินจากยิว ในประเทศสเปนสมัยตกอยู่ใต้อำนาจแขกมัวร์ ยิวไม่ถูกกดขี่ข่มเหง แต่พอแขกมัวร์สิ้นอำนาจยิวก็ไม่ได้รับความคุ้มครองและถูกขับออกนอกประเทศในปี ๑๔๙๒

<u>การกู้ยืมเงินในประเทศอังกฤษ</u> เมื่อศาสนาคริสต์บัญญัติห้ามการเรียกดอกเบี้ยดังได้กล่าวมาแล้ว ธุรกิจการให้กู้ยืมเงินในประเทศอังกฤษยุคกลาง จึงตกไปอยู่ในมือของชนชาติที่นับถือศาสนาอื่นซึ่งได้แก่ ชาติยิว ตามกฎหมาย คนยิวสมัยนั้นมีฐานะเป็นชนชั้นวิเลน และผู้ที่เป็นมูลนายคือ พระเจ้าแผ่นดิน ทรงมีอำนาจเรียกเก็บภาษีได้ตามพระราชอัชฌาศัย และก็มักจะทรงกระทำอย่างเต็มที่โดยปราศจากความปราณีด้วย โดยปกติ ยิวมีหน้าที่หารายได้ถวายพระเจ้าแผ่นดินประมาณ ๑ ใน ๑๒ ของรายได้ทั้งหมดของพระองค์ แต่ในโอกาสพิเศษก็อาจถูกบีบบังคับเอามากกว่านั้นก็ได้ อาทิ เมื่อกราวพระเจ้าเฮนรีที่ ๒ (ค.ศ. ๑๑๕๔-๑๑๘๙) เสด็จสงครามครูเสด ทรงเรียกเก็บเงินจากยิวจำนวน ๖๐,๐๐๐ ปอนด์ และประชาชนอังกฤษทั้งหมดบริจาคถวายจำนวน ๗๐,๐๐๐ ปอนด์ แม้ว่ายิวไม่มีสิทธิตามกฎหมายที่จะขัดขวางการกระทำของพระเจ้าแผ่นดินก็ตาม แต่ก็ได้รับความคุ้มครองจากพระเจ้าแผ่นดินเพื่อมิให้บุคคลอื่นกดขี่ข่มเหง สิ่งที่พวกยิวกลัวที่สุดก็คือการถูกลอบทำฆาตกรรมจากลูกหนี้และการทำลายหลักฐานหนี้สินซึ่งมักจะเกิดขึ้นเสมอ และเป็นเหตุกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของพระเจ้าแผ่นดินด้วย ดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงดำเนินการให้ความคุ้มครองแก่ชนชาติยิว ในปี ๑๑๙๔ ได้มีการตั้งสำนักงานทะเบียนขึ้นตามหัวเมืองสำคัญต่าง ๆ และกำหนดให้เขียนสัญญากู้ยืมเงินขึ้นต่อหน้าเจ้าหน้าที่ทะเบียน (chirographer) คู่ฉบับของสัญญาให้เก็บไว้ในกำปั่นประทับตราปิดด้วยกุญแจสามชั้น ดังนั้นลูกหนี้ของยิวที่บิดพลิ้วจึงไม่มีโอกาสที่ทำลายหลักฐานการกู้ยืมเงินได้ ในด้านพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมีหลักฐานการกู้ยืมเงินชัดแจ้งเช่นนั้น โอกาสที่จะทรงบีบบังคับเรียกเก็บเงินจากยิวก็ย่อมสะดวกขึ้น นอกจากนี้ กฎหมายอังกฤษสมัยนั้นยังบัญญัติให้พระเจ้าแผ่นดินเป็นประเภทรับมรดกในกรณีที่ยิวตายด้วย ในปี ๑๑๙๘ ได้มีการตั้งกองคลังกิจการฝ่าย

ยิวขึ้น และให้ขึ้นกับกองคลังหลวง โดยให้มีหน้าที่ดำเนินกิจการทั้งปวงที่เกี่ยวกับเรื่องการเงิน การปกครองและการศาลในส่วนที่เกี่ยวกับยิว

ในยุคกลาง ชนชาติยิวมีส่วนในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษน้อยมากแม้ว่ายิวจะมีส่วนในการช่วยหาทุนให้ก็ตาม แต่ทุนที่จัดหาให้นั้น มุ่งต่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ มิได้มุ่งใช้ในด้านการผลิตแต่อย่างใด และบุคคลที่เป็นลูกค้าพวกยิวก็มักจะเป็นพวกเจ้าของที่ดินที่ฟุ่มเฟือยฟุ่งเฟ้อหรือใช้เงินจนหมดตัว โดยปกติ อัตราดอกเบี้ยที่ยิวเรียกในสมัยนั้น มักจะเป็น ๒ เพนนีต่อสัปดาห์สำหรับเงินกู้ ๑ ปอนด์ หรืออัตราร้อยละ ๔๒ ซึ่งย่อมเป็นอัตราสูงเกินกว่าวิสาหกิจใด ๆ จะแบกภาระได้ การกระทำของยิวดังกล่าวย่อมไม่อาจเปรียบเทียบกับกิจการของนายธนาคารในสมัยต่อมาได้ แต่เป็นการกระทำเช่นเดียวกับเจ้าของโรงรับจำนำ หรือผู้ให้กู้ยืมเงินอาชีพ ซึ่งคอยจ้องหาโอกาสขูดรีดจากผู้ยากจนขัดสน อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของพวกยิวในประเทศอังกฤษสมัยนั้นก็คือเป็นที่มาแห่งรายได้ของพระเจ้าแผ่นดิน โดยมีผู้กล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า ยิวเปรียบเสมือนฟองน้ำ เมื่อดูดเอาโภคทรัพย์ของประชาชาติไปแล้ว ก็นำไปบีบถ่ายเทลงสู่กำปั่นของพระเจ้าแผ่นดินจนหมดสิ้น

ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๓ ความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อพวกยิวได้ทวีขึ้นเป็นอันมาก และเป็นเหตุให้พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้น ต้องทรงถอนการให้ความคุ้มครองแก่พวกยิว ยิวถูกห้ามเรียกดอกเบี้ยเงินกู้ในปี ๑๒๗๔ และพอถึงปี ๑๒๙๐ ชนชาติยิวในประเทศอังกฤษซึ่งมีจำนวนประมาณ ๑๖,๐๐๐ คน ก็ถูกขับออกจากประเทศทั้งหมด จนกระทั่งปี ๑๖๕๖ จึงได้มีการยกเลิกกฎหมายห้ามยิวมิให้เข้าไปตั้งถิ่นฐานในประเทศอังกฤษ

ภายหลังยิวถูกเนรเทศ พ่อค้าชาวฝรั่งเศสและอิตาลีก็เข้ารับช่วงทำการให้กู้ยืมเงินแทนต่อไป แม้ว่าพ่อค้าดังกล่าวเป็นผู้นับถือศาสนาคริสต์ ก็ยังมีทางหลีกเลี่ยงข้อห้ามทางศาสนาเกี่ยวกับการเรียกดอกเบี้ยได้ไม่ยากนัก และโดยที่พ่อค้าเหล่านี้เป็นบุคคลชั้นนำในการเก็บรวบรวมรายได้ขององค์สันตะปาปา ย่อมได้รับความคุ้มครองจากองค์สันตะปาปาด้วย ส่วนคนอังกฤษเพิ่งจะเริ่มเข้ามายุ่งเกี่ยวกับการให้กู้ยืมเงิน

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๔ ในระยะแรกก็มีเงินจำนวนไม่มาก แต่พอถึงศตวรรษที่ ๑๖ ปรากฏว่ามีผู้ประกอบอาชีพ ๓ ประเภทที่ทำหน้าที่เป็นพิเศษในด้านการเงินนี้คือ พ่อค้าผ้า นักกฎหมายชั้นรอง (scriveners) และช่างทอง และก็พอดีในสมัยนั้นกฎหมายว่าด้วยการเรียกดอกเบี้ยได้บรรเทาความเข้มงวดลง จึงทำให้กิจการในด้านนี้ดำเนินไปได้สะดวกยิ่งขึ้น ในค.ศ. ๑๕๔๕ ได้มีการตรากฎหมายให้เรียกดอกเบี้ยได้ไม่เกินร้อยละ ๑๐ แต่ประชาชนไม่พร้อมที่จะรับการเปลี่ยนแปลง กฎหมายฉบับนี้จึงได้ถูกยกเลิกไปใน ค.ศ. ๑๕๕๒ และต่อมาใน ค.ศ. ๑๕๗๑ ได้นำกลับมาใช้บังคับอีก ครั้นถึง ค.ศ. ๑๖๒๔ อัตราดอกเบี้ยสูงสุดตามกฎหมายได้ลดลงเป็นร้อยละ ๘ ค.ศ. ๑๖๕๑ เหลือร้อยละ ๖ และ ค.ศ. ๑๗๑๔ เหลือร้อยละ ๕ ในที่สุดใน ค.ศ. ๑๘๕๔ ข้อจำกัดเกี่ยวกับการเรียกดอกเบี้ยก็ถูกยกเลิกโดยสิ้นเชิง

คำถาม

๑. ให้กล่าวถึงลักษณะทั่วไปของอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๒. อุตสาหกรรมทอผ้าในทวีปยุโรปยุคกลางได้เจริญก้าวหน้าไปเพียงใด

๓. สงครามครูเสดมีอิทธิพลเหนือการพัฒนาอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปยุคกลางอย่างไรบ้าง

๔. ให้กล่าวถึงลักษณะทั่วไปของการค้าในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๕. พ่อค้าเยอรมันมีบทบาทในการค้าในทวีปยุโรปยุคกลางอย่างไรบ้าง

๖. ให้กล่าวถึงการต่อสู้ดิ้นรนของพ่อค้าอังกฤษเกี่ยวกับการค้าในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๗. พ่อค้าอิตาลีมีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการค้าในทวีปยุโรปยุคกลางอย่างไรบ้าง

๘. ให้กล่าวถึงการค้าระหว่างภาคเหนือกับภาคใต้ในทวีปยุโรปยุคกลาง

๙. ในยุคกลาง การค้าระหว่างทวีปยุโรปกับทวีปเอเชีย ได้ดำเนินไปเพียงใด

๑๐. ในทวีปยุโรปยุคกลาง ฝ่ายศาสนากับการเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กันเพียงใด

๑๑. ราคายุติธรรมคืออะไร ให้อธิบาย

๑๒. ให้กล่าวถึงการเรียกดอกเบี้ย ในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๑๓. ในทวีปยุโรปยุคกลาง มีการควบคุมในด้านอาหารอย่างไรบ้าง

๑๔. ให้กล่าวถึงการควบคุมเศรษฐกิจในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๑๕. ระบบสมาคมอาชีพ มีบทบาทเกี่ยวกับการค้าและอุตสาหกรรม ในทวีปยุโรปยุคกลาง อย่างไรบ้าง

๑๖. ให้กล่าวถึงเรื่องสมาคมพ่อค้า ในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๑๗. ให้กล่าวถึงสมาคมช่างฝีมือ ในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๑๘. การค้าแบบห้างหุ้นส่วนในทวีปยุโรปยุคกลาง มีกี่ประเภท ให้กล่าวมาโดยย่อ

๑๙. ตลาดและงานแสดงสินค้า คืออะไร และต่างกันอย่างไร

๒๐. งานแสดงสินค้าแชมเปญ มีความสำคัญเกี่ยวกับการค้าในทวีปยุโรปยุคกลาง อย่างไรบ้าง เหตุใดงานแสดงสินค้าแห่งนี้จึงเสื่อมลง

๒๑. ลัทธินายทุนคืออะไร ให้กล่าวถึงลักษณะสำคัญมาโดยย่อ

๒๒. ให้กล่าวถึงระบบการอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๒๓. ให้กล่าวถึงการจัดระเบียบอุตสาหกรรมทอผ้ามาโดยย่อ

๒๔. ให้กล่าวถึงการจัดระเบียบอุตสาหกรรมเหมืองแร่มาโดยย่อ

๒๕. ให้กล่าวถึงการจัดระเบียบอุตสาหกรรมก่อสร้างมาโดยย่อ

๒๖. เงินตราในทวีปยุโรปยุคกลางมีลักษณะบกพร่องอย่างไรบ้าง ให้กล่าวมาโดยย่อ

๒๗. ให้เล่าถึงเรื่องเงินกระดาษ ในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๒๘. ให้เล่าถึงระบบสินเชื่อและธนาคาร ในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๒๙. ชนชาติยิวมีบทบาทเกี่ยวกับการเงินการธนาคาร ของทวีปยุโรปยุคกลางอย่างไรบ้าง

๓๐. ให้กล่าวถึงการกู้ยืมเงินในประเทศอังกฤษยุคกลางมาโดยยอ

๓๑. ให้กล่าวถึงการคลังในทวีปยุโรปยุคกลางมาโดยย่อ

๓๒. ให้กล่าวถึงการคลังในประเทศอังกฤษยุคกลางมาโดยย่อ

ภาคสาม

เศรษฐกิจระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๐ - ๑๗๕๐

บทที่ ๑๕

พื้นฐานการขยายตัวทางเศรษฐกิจ

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรปสมัยภายหลังยุคกลาง ซึ่งเรียกว่ายุคใหม่ เพื่อประโยชน์ในการศึกษา นักประวัติศาสตร์ได้แบ่งออกเป็นระยะสำคัญ ๒ ระยะคือ ระยะแรก ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๐๐ ถึง ค.ศ. ๑๗๕๐ และระยะหลังตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๕๐ เรื่อยมาจนกระทั่งสมัยปัจจุบัน

ระยะแรก เป็นสมัยที่สถาบันต่าง ๆ ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมยุคใหม่ได้เริ่มพัฒนารุ่งเรือง เข้าแทนที่สถาบันยุคกลาง ซึ่งได้เริ่มเสื่อมและหมดความสำคัญลงตามลำดับ ในช่วงเวลาดังกล่าว แม้ลักษณะเศรษฐกิจยุคกลางมิได้เสื่อมสลายลงฉับพลันทันใด และยังคงตกทอดกระเส็นกระสายต่อมาอยู่ก็ตาม แต่ก็ได้มีเหตุการณ์สำคัญหลายประการที่อุบัติขึ้น ทำให้วิถีทางแห่งชีวิตของชาวยุโรปเปลี่ยนแปลงผันแปรไปอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้สร้างลักษณะพิเศษขึ้นในทวีปยุโรป ซึ่งทำให้นักประวัติศาสตร์เรียกเหตุการณ์สำคัญช่วงนี้ว่า การปฏิวัติพาณิชยกรรม (commercial revolution) ซึ่งแตกต่างกับระยะหลังที่เรียกว่า การปฏิวัติอุตสาหกรรม (industrial revolution) บางคนก็เรียกว่าระยะแรก ยุคลัทธิพาณิชยนิยม หรือเมอร์คันติลิสม์ (Mercantilism) ซึ่งรัฐเข้าควบคุมแทรกแซงชีวิตเศรษฐกิจเกือบทุกขั้นตอน มีลักษณะแตกต่างกับระยะหลังที่ปล่อยให้เป็นโดยอิสระเสรี อนึ่งระยะแรกยังเป็นยุคแห่งลัทธินายทุนระยะต้น (early capitalism) ซึ่งได้เจริญงอกงามเรื่อยมา พอถึงศตวรรษที่ ๑๙ ก็เติบใหญ่หยั่งรากมั่นคงถาวรจนกระทั่งทุกวันนี้

ในช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ.๑๕๐๐ - ๑๗๕๐ มีเหตุการณ์สำคัญที่เป็นปัจจัยช่วยก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในทวีปยุโรป ซึ่งควรนำมากล่าวหลายประการ

๑. ประชากร

เรื่องนี้ แม้ว่าในสมัยนั้นข้อมูลสถิติที่แน่นอนจะหาได้ยาก แต่ก็เป็นที่เชื่อกันว่าในระยะแรกแห่งยุคใหม่นี้ จำนวนประชากรในทวีปยุโรปได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม อัตราการเพิ่มของประชากรดังกล่าว มิได้ดำเนินต่อเนื่องและสม่ำเสมอ หรือเพิ่มขึ้นเป็นการทั่วไปตลอดทวีป และจนกระทั่งภายหลัง ค.ศ. ๑๖๕๐ อัตราการเพิ่มจึงปรากฏเด่นชัดขึ้น ในสมัยก่อน อุปสรรคขัดขวางการเพิ่มของประชากรมีอยู่หลายประการ เช่น วิทยาการด้านการแพทย์และการสาธารณสุขยังอยู่ในสภาพล้าหลัง ทำให้เกิดโรคระบาดรวมทั้งทุพภิกขภัย ซึ่งแม้จะไม่รายแรงเท่ากับที่เกยเป็นมาในยุคกลาง แต่ก็ได้ทำให้ประชาชนยุโรปป่วยเจ็บอดอยากและล้มตายเป็นจำนวนไม่น้อยเสมอ ในระยะเวลาดังกล่าวแม้อัตราคนเกิดอยู่ในระดับสูง แต่อัตราคนตายก็อยู่ในระดับสูงเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะการตายของทารกและมารดาระหว่างคลอด นอกจากนี้ ยังมีการสงครามเกิดขึ้นหลายหน แต่ละครั้งก็ดำเนินอยู่เป็นเวลานาน ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก เช่น สงคราม ๓๐ ปี ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๑๘-๑๖๔๘ ซึ่งเป็นสงครามที่เกิดขึ้นจากการแตกแยกทางศาสนาได้ทำให้พลเมืองเยอรมันซึ่งเดิมมีอยู่ประมาณ ๒๐ ล้านคน ลดลงเหลือจำนวนต่ำกว่า ๑๔ ล้านคน สาเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้ประชากรในทวีปยุโรปเพิ่มขึ้นภายหลัง ค.ศ.๑๖๕๐ ก็คือ สมัยต่อมาความรายแรงของสงครามได้ลดลง ทำให้ความเสียหายอันเกิดแก่ชีวิตและทรัพย์สินของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปลดน้อยลงด้วย

ในประเทศอังกฤษ แม้จะมีเหตุทำให้พลเมืองล้มตายไปอันมากดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็ปรากฏว่าก่อนสิ้นศตวรรษที่ ๑๗ ประชากรอังกฤษมีประมาณ ๕ ล้านคนและพอถึงกลางศตวรรษที่ ๑๘ ได้เพิ่มขึ้นอีกเป็นจำนวนประมาณ ๖ ล้านคน ในประเทศฝรั่งเศสจำนวนประชากรระหว่างศตวรรษที่ ๑๔ ถึงต้นศตวรรษที่ ๑๘ ได้เปลี่ยนแปลงขึ้น ๆ ลง ๆ ในระหว่างจำนวน ๒๐ ล้านคนและต่ำกว่า แต่สมัยต่อมาได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและใน ค.ศ. ๑๗๕๐ มีประชากรประมาณ ๒๕ ล้านคน ประเทศสเปนใน ค.ศ. ๑๕๐๐ มีประชากรประมาณ ๙ ล้านคน และในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ อันเป็น "ยุคทอง" ของจักรวรรดิสเปนนั้น ได้เพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ ๑๕ เมื่อประเทศสเปนเสื่อมอำนาจและเศรษฐกิจทรุดโทรมจำนวนประชากรก็พลอยลดลงด้วยคือ ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๐๐-๑๗๐๐ ลดลงประมาณร้อยละ ๒๕ ของประชากรทั้งหมด ประเทศโปรตุเกสในปี ๑๕๐๐ มีพลเมืองเพียง ๒ ล้านคนซึ่งเป็นจำนวนน้อยมากและระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ พลเมืองลดลงครั้งหนึ่ง สำหรับประเทศฮอลันดาและกลุ่มสแกนดิเนเวีย การเพิ่มขึ้นและลดลงของประชากร มีลักษณะโน้มเอียงคล้ายคลึงกับประเทศอังกฤษ ส่วนประเทศเยอรมนีประชากรเพิ่มขึ้นเรื่อยมาจนกระทั่งสมัยสงคราม ๓๐ ปีจึงลดลง แล้วต่อจากนั้นก็เพิ่มขึ้นตามลำดับ

สำหรับประชากรของทวีปยุโรปส่วนรวมในปี ๑๖๕๐ มีผู้คำนวณว่ามีจำนวนประมาณ ๑๐๓ ล้านคน ในปี ๑๗๕๐ มีประมาณ ๑๒๕ ล้านคน และต่อจากนั้นก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ แต่ไม่สม่ำเสมอทุกประเทศ การเพิ่มอย่างรวดเร็วและเป็นไปทั่วทวีปนั้น มาปรากฏขึ้นในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ ปรากฏตามตารางข้างล่าง

ตารางแสดง

จำนวนประชากรในทวีปยุโรปโดยประมาณ

ระหว่างช่วง ๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ถึง ค.ศ. ๑๙๕๐

(From European Economic History by Shepard B. Clough and Richard T. Rapp page 52)

ปี	จำนวน (ล้าน)	ปี	จำนวน (ล้าน)
๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ.	๒๓	๑๔๐๐	๔๕
ค.ศ. ๑	๓๑	๑๔๕๐	๖๐
๒๐๐	๖๗	๑๕๐๐	๖๙
๗๐๐	๒๗	๑๕๕๐	๗๘
๑๐๐๐	๔๒	๑๖๐๐	๙๐
๑๐๕๐	๔๖	๑๖๕๐	๑๐๓
๑๑๐๐	๔๘	๑๗๐๐	๑๑๕
๑๑๕๐	๕๐	๑๗๕๐	๑๒๕
๑๒๐๐	๖๑	๑๘๐๐	๑๘๗
๑๒๔๐	๖๘	๑๘๕๐	๒๗๔
๑๓๐๐	๗๓	๑๙๐๐	๔๒๓
๑๓๕๐	๕๑	๑๙๕๐	๕๔๔

<u>หมายเหตุ</u> การคำนวณจำนวนประชากรของทวีปยุโรป ของนักประวัติศาสตร์แต่ละคน มักจะได้ผลลัพธ์ต่างกันบ้าง เป็นราย ๆ ไป

๒. การเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพของพลเมือง

เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นดังกล่าวแล้ว ชีวิตทางเศรษฐกิจด้านต่าง ๆ ของชาวยุโรปย่อมเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ในด้านการเกษตร อาชีพนี้คงมีความสำคัญและยังเป็นอาชีพหลักอยู่ วิธีการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์มีการเปลี่ยนแปลงน้อยและส่วนใหญ่คงมีลักษณะเป็นการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพ อย่างไรก็ตาม เมื่ออุตสาหกรรม การป้องกันประเทศและการเดินเรือได้ขยายตัวไป ทั้งนครใหญ่และหัวเมืองต่าง ๆ มีพลเมืองเพิ่มขึ้น ความต้องการในด้านอาหารและวัตถุดิบย่อมเพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว ทำให้การเกษตรเปลี่ยนแปลงมีลักษณะมุ่งหนักไปในทางผลิตเพื่อตลาดมากขึ้น เป็นการส่งเสริมให้ชาวนามีความสนใจที่จะปรับปรุงที่ดินให้ดีขึ้นและทำการบุกเบิกที่ดินใหม่เพิ่มเติม ทำให้ที่ดินที่เป็นป่าเขาและที่รกร้างว่างเปล่าลดน้อยลง อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในสมัยนั้นยังมิได้เกิดขึ้นอย่างขนานใหญ่ หรือถึงขั้นมูลฐานเช่นที่อุบัติขึ้นในสมัยต่อมา

ในด้านอุตสาหกรรม อาชีพการผลิตผ้าขนสัตว์ และผ้าลินินซึ่งเป็นอุตสาหกรรมเก่าแก่ได้ขยายตัวไปมาก ทั้งก็มีการประดิษฐ์ผ้าประเภทใหม่ขึ้นโดยใช้วิธีผสมฝ้ายกับลินินและฝ้ายกับขนแกะ (worsteds and fustian) อนึ่ง เมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๖๐๐ ได้มีผู้ประดิษฐ์สะดึงถักผ้าขึ้น จึงเกิดอาชีพใหม่ทำให้สามารถถักถุงเท้ายาวได้รวดเร็วและได้ปริมาณมากกว่าแต่ก่อน เมื่อการค้ากับดินแดนแถวฝั่งทะเลเมดิเตอร์-เรเนียนขยายตัว ทำให้ทวีปยุโรปได้รับฝ้ายมากขึ้นและช่วยให้อุตสาหกรรมผ้าฝ้ายขยายตัวตามไปด้วย ภายหลังการค้นพบโลกใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ไปสู่ภาคตะวันออก ตลอดจนมีการค้าทาสกันอย่างขนานใหญ่ในสมัยต่อมา ได้ทำให้ตลาดผ้าประเภทต่าง ๆ เพิ่มขึ้น และในขณะเดียวกัน ชนชั้นสูงในทวีปยุโรปในสมัยนั้นยังได้ช่วยส่งเสริมให้มีการผลิตผ้าชั้นดีและสินค้าฟุ่มเฟือยอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีก เหล่านี้ได้ช่วยให้อุตสาหกรรมพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว และในขณะเดียวกันก็ทำให้อาชีพของชาวยุโรปในสมัยนั้นเปลี่ยนแปลงไปด้วย

อุตสาหกรรมที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งคือ การทำเหมืองแร่ ความก้าวหน้าเกี่ยวกับเครื่องอุปกรณ์ วิธีการทำเหมืองและการถลุงแร่ตลอดจนการปรับปรุงเนื้อโลหะให้มีคุณภาพสูงขึ้น ได้ช่วยให้ปริมาณโลหะประเภทต่าง ๆ เพิ่มขึ้น อาทิ เงิน ทองแดง ตะกั่ว ดีบุก สังกะสีและเหล็ก รวมทั้งโลหะผสม เช่น ทองสำริด (ทองแดงผสมดีบุก) ทองเหลือง (ทองแดงผสมสังกะสี) และดีบุกผสมตะกั่ว ดังนั้น จึงเกิดมีอาชีพใหม่ในด้านนี้เพิ่มขึ้นเสมอ นอกจากนี้ ยังมีการขุดค้นหาเชื้อเพลิงจากป่าอีกด้วย ส่วนในดินแดนที่มีถ่านหินเพียงพอและราคาถูก อุตสาหกรรมประเภทที่ต้องการอุณหภูมิเป็นพิเศษก็เริ่มมีการใช้ถ่านหินแทนถ่านไม้ เช่น การต้มกลั่นสุรา การทำเบียร์ อุตสาหกรรมแก้ว การทำอิฐ เครื่องปั้นดินเผา สารส้ม สบู่ และกระดาษ ซึ่งต่างก็มีความสำคัญยิ่งขึ้น อนึ่ง เมื่ออุตสาหกรรมต่อเรือขยายตัวไป ได้ทำให้อุตสาหกรรมอื่นที่เกี่ยวข้องขยายตัวตามไปด้วย เช่น อุตสาหกรรมป่าไม้ น้ำมันดิน และอุตสาหกรรมอื่น ๆ ทั้งในทวีปยุโรปภาคเหนือและอเมริกาเหนือ สินค้าบางประเภทที่ได้รับจากทวีปอเมริกา เช่น ยาสูบ และน้ำตาลก็ได้ช่วยให้เกิดอุตสาหกรรมทั้งสองประเภทนี้ขึ้นในทวีปยุโรปอีก

ในด้านการค้า ปรากฏว่า ได้มีสินค้านานาชนิดและปริมาณมากพอที่จะส่งไปจำหน่ายทั้งในทวีปยุโรปและตลาดในทวีปอื่น สินค้าที่ส่งไปจากภาคตะวันออกและอเมริกามีปริมาณเพิ่มขึ้นและส่งไปแลกทาสในทวีปแอฟริกา การเงินการธนาคารที่มีลักษณะสลับซับซ้อนได้พัฒนารุ่งเรืองและการจัดระเบียบการค้าที่มีประสิทธิภาพสูง ก็พัฒนาตามไปด้วย การขยายตัวของการค้าภาคโพ้นทะเล ได้ทำให้บริการการเดินเรือชายฝั่งและข้ามมหาสมุทรรุ่งเรืองขึ้น และทำให้การประกันภัยดำเนินไปอย่างกว้างขวาง นโยบายของรัฐบาลประเทศต่าง ๆ ในสมัยนั้น บางครั้งทำการส่งเสริมการค้าภายในประเทศ และการค้าระหว่างประเทศโดยมุ่งหนักไปในทางรักษาผลประโยชน์ของจักรวรรดิ เพื่อเมืองแม่และอาณานิคมของตนในสมัยนี้ ชนชั้นพ่อค้ามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเป็นอันมาก

๓. <u>การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการ</u> (Renaissance)

คำว่า การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการ มาจากคำภาษาฝรั่งเศส "Renaissance" ซึ่งอาจแปลว่า การเกิดใหม่ (Rebirth) หรือการฟื้นฟูความรู้ใหม่ (Revival of Learning)

การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการซึ่งอุบัติขึ้นในตอนปลายยุคกลาง (ค.ศ. ๑๓๔๐-๑๖๐๐) เป็นเหตุการณ์ที่สำคัญซึ่งอาจถือได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นแห่งยุคใหม่ของทวีปยุโรป ตามความหมายดั้งเดิม เหตุการณ์นี้หมายความถึงการค้นคว้าฟื้นฟูความรู้ด้านอักษรศาสตร์และสถาปัตยกรรมของกรีกและโรมัน ขึ้นในประเทศอิตาลี แต่ความหมายอย่างกว้างหมายถึงการอุบัติขึ้น ซึ่งลัทธิปัจเจกชนนิยม (Individualism) อันเป็นลัทธิให้ความสนับสนุนสิทธิเสรีภาพของมนุษย์ในด้านชีวิตร่างกาย และทรัพย์สิน ตลอดจนสิทธิเสรีภาพทางการแสดงความคิดเห็น ซึ่งขัดกับระบอบศักดินาในยุคกลางอย่างตรงกันข้าม

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวหาได้อุบัติขึ้นโดยทันทีทันควันแต่อย่างใดไม่ แต่ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปทีละน้อยตั้งแต่ปลายยุคกลางเป็นต้นมา ความจริง ในตอนต้นยุคกลางก็ได้มีนักปราชญ์ นักศึกษาและศิลปินหันไปเอาใจใส่และพยายามฟื้นฟูความคิดอ่านและวัฒนธรรมตามแบบกรีกและโรมันโบราณกันมาบ้างแล้ว แต่จุดเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้เริ่มขึ้นเมื่อกองทัพตุรกียกเข้ายึดดินแดนต่าง ๆ ในย่านฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก และเข้ายึดทำลายล้างกรุงคอนสแตนติโนเปิล เมื่อ ค.ศ. ๑๔๕๓ ทำให้นักวิชาการ นักคิดและนักปราชญ์กรีกทั้งหลายในสมัยนั้น ต้องอพยพหลบภัยพร้อมกับขนตำหรับตำราและนำศิลปวิทยาการไปเผยแพร่ในทวีปยุโรปตะวันตก โดยเริ่มต้นในแหลมอิตาลีตามหัวเมืองภาคเหนือก่อน แล้วจึงขยายแพร่หลายไปสู่ประเทศอื่น เช่น ฝรั่งเศส เยอรมนี เบลเยี่ยม ฮอลันดา และอังกฤษ ส่วนในประเทศสเปนและโปรตุเกสอิทธิพลแพร่ไปไม่มากนัก ดังนั้น วัฒนธรรมและวิทยาการ

ของกรีกและโรมันซึ่งได้เสื่อมสูญไปจากทวีปยุโรป พร้อมกับการสลายตัวของจักรวรรดิโรมันเมื่อหลายร้อยปีมาแล้ว ก็ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาอีก

ในทวีปยุโรปยุคกลาง บุคคลหมกมุ่นอยู่แต่ทางศาสนาและศาสนามีอิทธิพลเหนือชีวิตจิตใจของชาวยุโรปมาก แนวความคิดและคำสั่งสอนทางศาสนาสมัยนั้นยึดหลักอำนาจตามคัมภีร์ไบเบิลและตามคำสอนของผู้สอนคริสตศาสนาสมัยเริ่มแรก เช่น เซนต์ ออกัสติน (St.Augustine; ค.ศ.๓๕๔-๔๓๐) รวมทั้งนักปราชญ์กรีกโบราณ เช่น อริสโตเติล (Aristotle; ๓๘๔-๓๒๒ ก่อน ค.ศ.) แนวความคิดดังกล่าวนี้หมายความว่า ไม่ว่ากรณีใดหรือปัญหาใด เมื่อผู้ทรงอำนาจได้วินิจฉัยชี้ขาดหรือสั่งสอนไว้อย่างไรแล้ว ก็ยุติเพียงเท่านั้น ใครจะขัดแย้งโต้เถียงมิได้ ซึ่งได้กลายเป็นการปิดปากปิดหูปิดตา และกีดกันบั่นทอนความเจริญงอกงามในด้านสติปัญญาของมนุษย์เป็นอันมาก การแสดงความคิดเห็นใด ๆ ที่แตกต่างขัดแย้งกับความคิดเห็นของผู้ทรงอำนาจย่อมไม่อาจกระทำได้ แต่ทั้งนี้หาใช่ว่า การแสดงความคิดเห็นและความเจริญก้าวหน้าทางสติปัญญา ไม่มีทางที่จะเป็นไปได้เลยก็หาไม่ เพราะการเปลี่ยนแปลงดำเนินอยู่ตลอดเวลา จากที่เรากล่าวมาแล้วในบทก่อน ๆ เราจะเห็นได้ว่า ความเจริญงอกงามและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในยุคกลางได้อุบัติขึ้นเพราะพลังแห่งเหตุการณ์ภายนอกบีบบังคับ แต่พอตกมาถึงสมัยจวนจะสิ้นศตวรรษที่ ๑๕ สภาวการณ์กลับมีลักษณะตรงกันข้าม กล่าวคือ พลังที่ช่วยบีบบังคับให้มีการเปลี่ยนแปลงนั้น มาจากภายในสถาบันสังคมสมัยนั้นเอง การศึกษาวัฒนธรรมกรีกใหม่ (New Greek Learning) หรือการฟื้นฟูศิลปและวิทยาการได้ช่วยกระตุ้นชาวยุโรปตะวันตกให้เริ่มรู้จักใช้ความคิดอ่านและสติปัญญาของตนเป็นอิสระยิ่งขึ้น

ชนชาติกรีกมีลักษณะเป็นคนชอบคิดชอบศึกษาค้นคว้าและอยากรู้อยากเห็น มีหลักเกณฑ์และเหตุผล นักศึกษาชาวยุโรปตะวันตกผู้ได้รับวัฒนธรรมใหม่ของกรีก ก็กลายเป็นบุคคลที่มีลักษณะอย่างเดียวกันคือ เริ่มรู้จักใช้สติปัญญาของตนพินิจพิจารณาสถาบันและความเป็นอยู่ของชุมชนทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม ด้วยสายตาอันเต็มไปด้วยความ

วิพากษ์วิจารณ์โดยอาศัยเหตุผล มิใช่หลักอำนาจและประเพณีเช่นสมัยก่อน จิตใจบุคคลที่เคยมีลักษณะงมงายไม่ยอมรับเอาสิ่งใหม่โดยง่าย ก็ได้เปลี่ยนไปสู่ลักษณะอันพร้อมที่จะรับแนวความคิดใหม่ไว้ และพยายามค้นรนขวนขวายสร้างแนวความคิดใหม่ขึ้นอยู่เสมอ อย่างไรก็ตาม ที่กล่าวมานี้มิได้หมายความว่า การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมขึ้นอย่างใหญ่หลวงทันทีทันใด ในช่วงเวลาอันสั้น แต่แนวความคิดใหม่และทัศนะใหม่ได้ก่อย ๆ อุบัติขึ้นในหมู่ปัญญาชนและแผ่ขยายไปเรื่อยๆ ชนชั้นนี้เป็นชนชั้นที่มีบทบาทอย่างสำคัญในการทำให้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอุบัติขึ้น

ลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของสังคมยุโรปสมัยนั้นก็คือ ความสนใจของชาวยุโรปในด้านภูมิศาสตร์ภาคกายภาพซึ่งเป็นการเบิกทางไปสู่การศึกษาค้นคว้าวิชาฟิสิกซ์และวิชาอื่น ๆ ในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ อนึ่ง บุคคลที่มีชื่อเสียงโด่งดังในด้านวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ในระยะเริ่มแรกนั้น มิใช่เป็นเพียงนักวิชาการเท่านั้น แต่เป็นนักปฏิบัติซึ่งมีความสนใจในปัญหาต่าง ๆ ทั้งในด้านทฤษฎีและประยุกต์อย่างจริงจัง เช่น นักปราชญ์อิตาลีผู้มีชื่อเสียงโด่งดังผู้หนึ่งคือ ลิโอนาโด ดาวินชิ (Leonardo da Vinci; ค.ศ. ๑๔๕๒-๑๕๑๙) เขาเป็นทั้งศิลปิน สถาปนิก กวี นักดนตรี ปฏิมากร วิศวกรทั้งด้านโยธาและทหาร เขาใช้ความสังเกตของเขาวางรูปแบบดำเนินการปรับปรุงอุปกรณ์เกี่ยวกับอุตสาหกรรมในสมัยนั้นให้ดีขึ้น เขาฝันถึงยานอากาศยาน ในสมุดบันทึกของเขาเต็มไปด้วยภาพนานาชนิดที่เขาคิดค้นคว้าเขียนวาดไว้ เช่น เครื่องปั่นด้าย เครื่องทอผ้า ที่ใช้พลังงานเกียร์ เครื่องกลึง เครื่องกังหัน ปืนใหญ่ที่ใช้พลังไอน้ำ เป็นต้น การศึกษาค้นคว้าดังกล่าวได้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชนรุ่นหลังอย่างมหาศาล

ในช่วงเวลาสองศตวรรษต่อมา ความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (Natural Science) สาขาต่าง ๆ อันเป็นผลของการค้นคว้าทดลองของนักปราชญ์ในสมัยนั้นรวมทั้ง ไอแซค นิวตัน (Isaac Newton; ค.ศ. ๑๖๔๒-๑๗๒๗) ได้นำมาใช้เพื่อประโยชน์ในด้านการผลิตของอุตสาหกรรมนานาประเภท เช่น การเหมืองแร่ โลหศาสตร์ การต่อเรือและการเดินเรือ การก่อสร้าง การเขียนภาพ การย้อมสี

กรรมวิธีขั้นตอนของการผลิตตลอดจนการเกษตร เหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดการศึกษาค้นคว้า ทดลอง ผิดพลาดและพยายามใหม่จนประสบความสำเร็จ เป็นการเบิกทางไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยต่อมาอย่างกว้างขวาง

ปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างหนึ่งที่อุบัติขึ้นในสมัยนั้นก็คือ เกิดรสนิยมใหม่ในหมู่ชนชาวยุโรป โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นมั่งมี ซึ่งมีความมุ่งมาดปรารถนาที่จะแสวงหาความสุขสำราญและความโอ่อ่าฟุ่งเฟ้อ ชีวิตที่เคยดำรงอยู่อย่างง่าย ๆ ในยุคกลาง ได้เปลี่ยนไปเป็นความหรูหราฟุ่มเฟือย กล่าวคือในทวีปยุโรปยุคกลางตลอดทั้งภาคเหนือและภาคใต้ คนสมัยนั้นได้อุทิศเวลา แรงงานและทรัพย์สินสร้างโบสถ์ มหาวิหาร วัดและปราสาท แต่ชาวยุโรปยุคใหม่มีความรู้สึกว่าสิ่งดังกล่าวไม่มีความจำเป็นอีกแล้ว และหันไปสร้างวัง บ้านพักในเมือง คฤหาสน์ในชนบทที่เต็มไปด้วยปล่องไฟ หน้าต่างกระจกเพดานที่มีลวดลายวิจิตรพิสดาร ผนังห้องที่มีภาพเขียนและม่านลายปักอันสวยงาม เครื่องตบแต่งบ้านหรูหรา ตู้ที่เต็มไปด้วยหนังสือที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ ๆ และสวนในบริเวณบ้านที่รักษาตบแต่งไว้อย่างสวยงาม บุคคลที่มั่งคั่งเหล่านี้ ชอบแต่งกายหรูหราโอ่อ่าใช้เวลาว่างไปในทางฟุ่มเฟือยและแสวงหาความสำราญในสิ่งที่ฉาบฉวยไร้ประโยชน์

เพื่อบำบัดความต้องการของชนชั้นมั่งมีดังกล่าว ได้ทำให้ช่างฝีมืออาชีพชั้นเยี่ยมอุบัติขึ้น รวมทั้งศิลปิน สถาปนิกและช่างฝีมือประเภทอื่น ในสมัยนั้น ช่างฝีมือมีอยู่มากแล้วในประเทศในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ความจำเป็นดังกล่าวได้ทำให้ชนชั้นนี้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ส่วนในทางภาคเหนือ หาช่างฝีมือชั้นดีได้ยาก จึงจำเป็นต้องสั่งสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยจากภาคใต้และหาทางส่งเสริมให้ช่างฝีมือออพยพไปยังภาคเหนือเพื่อช่วยพัฒนาอุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยสนองความต้องการของชนชั้นมั่งมี

๔. <u>อิทธิพลของการปฏิรูปทางศาสนา</u> (Reformation)

เราได้กล่าวมาแล้วว่า ในยุคกลางคริสตศาสนามีอิทธิพลเหนือชีวิตชาวยุโรปมาก คริสตจักรทั่วทวีปยุโรปต้องขึ้นกับสันตะปาปา ณ กรุงโรม แต่พอตกมาถึง

สมัยศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ อำนาจของสันตะปาปาและความเป็นปึกแผ่นอันหนึ่งอันเดียวกันของคริสตจักรก็ลดลง ทั้งนี้เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงหลายประการ เช่น การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการความเสื่อมทรามและการแย่งอำนาจในวงคริสตจักร การค้นพบดินแดนใหม่ และเส้นทางการเดินเรือใหม่ ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์สาขาต่าง ๆ การค้าและอุตสาหกรรมขยายตัวไป ทำให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้นคือ ชนชั้นกลางมีฐานะทางเศรษฐกิจดีขึ้น ความสนใจในความคิดดั้งเดิมเสื่อมคลาย หันมาสนใจกับสิ่งใหม่และความรู้ใหม่ สิทธิเสรีภาพในชีวิตร่างกายและทรัพย์สินตลอดจนการแสดงความคิดเห็นมีมากขึ้น ชาวยุโรปมีความปรารถนาที่จะเป็นอิสระเสรีไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมตลอดจนลัทธิศาสนา

ดังนั้น พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๖ ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ทางศาสนาขึ้นในทวีปยุโรปตะวันตก เริ่มต้นด้วยนักปฏิรูปศาสนาคนสำคัญในประเทศเยอรมนีคือ มาร์ติน ลูเธอร์ (Martin Luther; ค.ศ. ๑๔๘๓-๑๕๔๖) เขาได้ประกาศแยกนิกายศาสนาออกจากนิกายโรมันคาธอลิกดั้งเดิม เมื่อ ค.ศ. ๑๕๒๐ และในขณะเดียวกันเขาก็ทำการแข็งข้อไม่ยอมขึ้นต่อสันตะปาปา ณ กรุงโรม แล้วสถาปนานิกายใหม่ขึ้นเรียกว่านิกายลูเธอร์ (Lutheranism) ซึ่งยังผลให้เกิดการจลาจลทางศาสนาขึ้นใน ค.ศ. ๑๕๒๕ มีผู้คนล้มตายประมาณ ๕๐,๐๐๐ คน

นอกจากการปฏิรูปทางศาสนาแล้ว ศตวรรษที่ ๑๖ ยังเป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมตลอดจนความคิดเห็นและศิลปวิทยาการต่าง ๆ ด้วย ผลแห่งการปฏิรูปดังกล่าว มีอิทธิพลเหนือการพัฒนาระบอบอุตสาหกรรมและระบอบนายทุนในทวีปยุโรปตะวันตกมาก โดยเฉพาะประเทศที่รับเอาแนวความคิดใหม่ที่อุบัติขึ้นในสมัยนั้น แนวความคิดใหม่ได้ช่วยทำลายอุปสรรคที่คอยขัดขวางความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจซึ่งตกทอดมาจากยุคกลางนั้นโดยสิ้นเชิง ในสมัยก่อน การตีความในคัมภีร์ไบเบิล เป็นสิทธิเด็ดขาดของผู้ทรงอำนาจโดยเฉพาะ แต่พอถึงสมัยปฏิรูป บุคคลทุกคนมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็นได้โดยอิสระเสรี และในที่สุด หลักการดังกล่าวก็

ขยายตัวจากด้านศาสนาไปยังด้านการเมืองและเศรษฐกิจด้วย

ชีวิตของประชาชนในทวีปยุโรปยุคกลาง เป็นชีวิตแบบสหกรณ์ต่างคนต่างช่วยเหลือซึ่งกันและกัน บุคคลทุกคนถือว่า เป็นสมาชิกของหมู่คณะ จำต้องมีความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ต่อกัน ช่างฝีมือต้องเป็นสมาชิกสมาคมช่างฝีมือและต้องขวนขวายทำงานเพื่อชื่อเสียงของสมาคม ยิ่งกว่าความสุขสมบูรณ์ส่วนตัว พ่อค้าก็ต้องเป็นสมาชิกสมาคมพ่อค้าและจะต้องอยู่ภายใต้ระเบียบข้อบังคับของสมาคมโดยเคร่งครัด ยากที่จะปลีกตัวออกเป็นอิสระได้ ในการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างประชาชน บุคคลแต่ละคนมักจะถือว่าตนเป็นพวกของคนโน้นคนนี้ หรือเป็นสมาชิกของสมาคมโน้น หรือองค์การนี้ ซึ่งมักจะมีความสำคัญกว่าตัวสมาชิก และสมาชิกก็ต้องอยู่ภายใต้บังคับของหมู่คณะ หรือสมาคมโดยเคร่งครัด ในด้านศาสนา ทุกคนนับถือศาสนาคริสต์นิกายเดียวขึ้นตรงต่อสันตะปาปาที่กรุงโรมและบังคับให้บุคคลทุกคนต้องปฏิบัติตามหลักเกณฑ์และคำสั่งสอนของศาสนานี้เท่านั้น แต่แนวความคิดในสมัยปฏิรูปมีลักษณะตรงกันข้ามกล่าวคือ ในสมัยนี้ถือกันว่า มนุษย์นั้นแม้จะเป็นสมาชิกในหมู่คณะ แต่ละคนต่างก็เป็นอิสระเสรีแก่กัน มีสิทธิที่จะแยกดำเนินกิจการของตนได้โดยไม่ต้องอยู่ภายใต้บังคับของผู้ใด ในที่สุด ลัทธิปัจเจกชนซึ่งเป็นลัทธิที่ให้สิทธิเสรีภาพแก่ปวงชน ก็อุบัติขึ้นทั้งในทางเศรษฐกิจ ทางการเมืองและสังคม ลัทธิต่างๆ เช่น ลัทธิสังคมนิยม ลัทธิคอมมิวนิสม์ซึ่งปรากฏขึ้นในสมัยต่อมานั้นก็มีรากเหง้าต้นตอมาจากสมัยปฏิรูปนี้

ในประเทศอังกฤษ พระเจ้าเฮนรีที่ ๘ (ค.ศ.๑๕๐๙-๑๕๔๗) ก็ทรงขัดขืนแข็งข้อไม่ยอมขึ้นกับสันตะปาปา ณ กรุงโรมและดำเนินการปฏิรูปทางศาสนาขึ้นเช่นเดียวกันในค.ศ.๑๕๓๔

นักปฏิรูปทางศาสนาคนต่อไปคือ จอห์น แคลวิน (John Calvin; ค.ศ. ๑๕๐๙-๑๕๖๔) เขาเป็นชาวฝรั่งเศสมีความเลื่อมใสในแนวความคิดของลูเธอร์มาก ได้อพยพไปตั้งหลักแหล่งอยู่ ณ เมืองเจนีวา ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ และได้แยกตั้งนิกาย

ศาสนาอิสระขึ้นต่างหากเรียกว่านิกายแคลวิน (Calvinism) ในค.ศ.๑๕๓๖ และนิกายนี้ได้แพร่หลายไปยังประเทศฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสผู้นับถือนิกายนี้ถูกเรียกว่าชาวฮิวเกอโนต์ (Huguenots) นอกจากนี้ ยังแพร่หลายไปยังประเทศฮอลันดาและสก็อตแลนด์ด้วย

การเปลี่ยนแปลงทางศาสนาอย่างขนานใหญ่ดังกล่าว มีผลกระทบต่อชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวยุโรปเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ผลกระทบมิได้กระจายไปทั่วทวีปยุโรป คงจำกัดอยู่เฉพาะบางประเทศคือ ประเทศกลุ่มสแกนดิเนเวีย ฮอลันดา เยอรมนีส่วนใหญ่ ฝรั่งเศสบางส่วน สวิตเซอร์แลนด์ อังกฤษและไอร์แลนด์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การปฏิรูปทางศาสนามีผลกระทบพอสรุปได้ดังนี้

ประการแรก ได้มีการกระจายทรัพย์สินและรายได้อย่างขนานใหญ่ ในประเทศอังกฤษเมื่อมีการยุบวัดคาธอลิคเมื่อ ค.ศ.๑๕๓๖-๑๕๓๙ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้นทรงดำเนินการริบทรัพย์สินของวัดทั้งหมด และในที่สุดก็ทำการจำหน่ายเปลี่ยนมือไป และทรัพย์สินที่เปลี่ยนมือมีประมาณ ๑ ใน ๓ ของทรัพย์สินทั้งหมดในประเทศ ส่วนประเทศอื่นเช่น เยอรมนีภาคเหนือและสวีเดนที่ดินและทรัพย์สินของฝ่ายศาสนาก็ถูกริบเช่นเดียวกัน

ประการที่สอง การปฏิรูปได้ทำให้เกิดการขัดแย้งพิพาทขึ้นระหว่างผู้ยึดถือนิกายใหม่และนิกายเก่า มีการแตกแยกต่างฝ่ายต่างมุ่งทำลายล้างซึ่งกันและกัน เกิดศึกกลางเมืองและศึกระหว่างประเทศ หรือระหว่างรัฐขึ้น ทำให้เกิดความระส่ำระสายขึ้นในหมู่ประชาชนซึ่งต้องอพยพหลบลี้หนีภัยไปสู่ดินแดนอื่น เป็นการถ่ายเทช่างฝีมือและผู้มีความรู้ความสามารถในด้านต่าง ๆ จากดินแดนแห่งหนึ่งไปสู่ดินแดนอีกแห่งหนึ่ง ผู้อพยพเหล่านี้ได้มีส่วนพัฒนาประเทศที่ตนได้อพยพไปตั้งหลักแหล่งนั้น อย่างสำคัญเหมือนกัน เช่น ช่างฝีมือชาวฝรั่งเศสและเบลเยี่ยมอพยพไปยังประเทศอังกฤษ ได้ช่วยทำให้อุตสาหกรรมทอผ้าอังกฤษพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว

ประการที่สาม การปฏิรูปในศตวรรษที่ ๑๖ มีส่วนทำให้ลัทธินายทุนซึ่งได้อุบัติขึ้นในตอนปลายยุคกลางนั้น พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว แนวความคิดใหม่อันได้มาจากการปฏิรูป ได้ทำให้คนยุโรปตะวันตกเปลี่ยนทรรศนะเกี่ยวกับวิถีทางแห่งชีวิตใหม่ โดยถือว่า การทำงานการประหยัดและความสำเร็จในการประกอบอาชีพ เป็นหน้าที่ของคริสตศาสนิกชนและเป็นเครื่องแสดงถึงความเคารพบูชาเชิดชูพระผู้เป็นเจ้าด้วย แนวความคิดดังกล่าวมีอิทธิพลเหนือจิตใจของชนชั้นกลางในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ มากโดยเฉพาะ ชาวอังกฤษผู้รับเอานิกายศาสนาใหม่ไว้อย่างเต็มที่ ซึ่งมีส่วนทำให้อุตสาหกรรมและการค้าในประเทศอังกฤษเจริญก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว

๕. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

ในศตวรรษสุดท้ายแห่งยุคกลาง เมื่อเปรียบเทียบกับศตวรรษก่อน เศรษฐกิจในทวีปยุโรปได้ชะงักลงหลายด้านทั้งในด้านการผลิตและการค้า ประชากรก็ลดลง แต่พอถึงประมาณ ค.ศ.๑๔๕๐ ความเจริญในด้านเศรษฐกิจทั่วไปได้เริ่มมีแนวโน้มสูงขึ้น แม้จะมีการขึ้น ๆ ลง ๆ และชะงักงันบ้าง แต่โดยทั่วไปแล้ว แนวโน้มสูงได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งประมาณ ค.ศ.๑๕๕๐ ซึ่งในระยะนี้ การค้นพบดินแดนใหม่และสายการเดินเรือใหม่คงมีส่วนส่งเสริมด้วยไม่น้อย แต่ต่อจากนั้น เศรษฐกิจในทวีปยุโรปได้ชะงักลงอีก ทั้งนี้ก็เพราะเหตุหลายประการ เช่น สงครามศาสนาที่ดำเนินอยู่ในทวีปยุโรปภาคตะวันตกอันเป็นผลจากการปฏิรูป การเหมืองแร่ในยุโรปภาคกลางเสื่อมลง ตุรกียกกำลังเข้าโจมตีพิชิตดินแดนแถบแหลมบอลข่านและฮังการี พระเจ้าแผ่นดินในประเทศต่าง ๆ ทรงปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้กันอย่างขนานใหญ่ ทำให้พ่อค้านายธนาคารล่มจมและตลาดปั่นป่วนเฉพาะในประเทศเยอรมนี เศรษฐกิจเริ่มเสื่อมโทรม การค้าและอุตสาหกรรมในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาได้รับความเสียหายหนักระหว่างทำการสู้รบกับสเปนเพื่อกู้เอกราช อย่างไรก็ตาม พอย่างเข้าประมาณ ค.ศ.๑๖๐๐ บรรยากาศเริ่มแจ่มใสขึ้น โลกใหม่ได้เริ่มแสดงให้เห็นว่า มีทรัพยากรธรรมชาติอย่าง

มหาศาลสเปนและโปร์ตุเกสได้กลายเป็นมหาอำนาจเพราะได้ดินแดนภาคโพ้นทะเลมาเป็นอาณานิคม แต่ประเทศทั้งสองนี้ก็ยังไม่สามารถทำการแข่งขันด้านการค้าในทวีปยุโรปได้อย่างเต็มที่ นครสำคัญในอิตาลีซึ่งเคยเป็นศูนย์การค้าในย่านทะเลเมดิเตอร์-เรเนียน เริ่มหมดความสำคัญลง และสายการค้าเริ่มเปลี่ยนโดยมุ่งข้ามมหาสมุทรแอตแลนติคไปสู่โลกใหม่ ประเทศฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะแก่การดำเนินการค้าในทวีปยุโรปและการค้าข้ามมหาสมุทร ได้เริ่มเข้ามีบทบาทในการแย่งชิงผลประโยชน์ทางภาคโพ้นทะเล สำหรับประเทศฮอลันดาได้กลายเป็นผู้นำในด้านการค้าและการลำเลียงสินค้า ดังนั้น เราพอจะกล่าวได้ว่า ภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ เป็นสมัยแห่งการขยายตัวของเศรษฐกิจในทวีปยุโรป

ปัจจัยสำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้เศรษฐกิจในสมัยนั้นขยายตัว มีหลายประการ สำหรับการค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่นั้น ผลที่เกิดขึ้นอย่างขนานใหญ่ได้เป็นไปช้า จนกระทั่งภายหลังหนึ่งศตวรรษได้ผ่านไป ทรัพยากรทั้งมวลจึงปรากฏเด่นชัดขึ้น อย่างไรก็ตาม ปัจจัยสำคัญประการแรก คงได้แก่การประดิษฐ์สิ่งใหม่ซึ่งอุบัติขึ้นในทวีปยุโรป สำหรับด้านโลหะ การผลิตได้รุดหน้าไปมากตั้งแต่ประมาณ ค.ศ. ๑๔๕๐ โดยเฉพาะในรัฐเยอรมันบางแห่ง ในโบฮีเมียและฮังการี ในด้านเทคนิคการผลิตปรากฏว่าการค้นพบวิธีแยกแร่เงินและทองแดงออกจากกันได้ขจัดอุปสรรคสำคัญ และทำให้สามารถพัฒนาอุตสาหกรรมนี้ได้อย่างเต็มที่ การนิยมใช้ระหัดฉุดน้ำอย่างแพร่หลายได้ช่วยให้การทำเหมืองแร่ดำเนินไปสะดวกและรวดเร็วหลายทาง เช่น การสูบน้ำออกจากเหมือง การเดินเครื่องเป่าลมเพิ่มความร้อนในเตาถลุง การยกข้อนขนาดใหญ่สำหรับทุบหรือตีโลหะให้เป็นรูปต่าง ๆ ตามต้องการ และลากจูงเครื่องบรรทุกสินแร่จากเหมือง อนึ่ง การใช้รถเข็นบนรางไม้สำหรับขนสินแร่ที่มีน้ำหนักมากทั้งภายในเหมืองและบนพื้นดิน ก็ได้ช่วยอำนวยความสะดวกให้แก่อุตสาหกรรมนี้ไม่น้อยเหมือนกัน

การคิดค้นวิธีการผลิตและประดิษฐ์อุปกรณ์การผลิตดังกล่าว ได้ทำให้อุตสาหกรรมเหมืองแร่ขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว และปรากฏว่า ผลผลิตโลหะเงินในทวีปยุโรป ระหว่าง ค.ศ. ๑๔๕๐-๑๕๓๐ ได้เพิ่มขึ้นประมาณ ๕ เท่า ผลผลิตทองแดงก็เพิ่มขึ้นมากเช่นเดียวกันเพราะสามารถแยกเงินและทองแดงออกจากกันดังกล่าวแล้ว ในขณะเดียวกันได้ก่อให้เกิดโลหะผสมประเภทใหม่ขึ้นเหมาะแก่การใช้ทำอาวุธปืนคือ ทองสำริดซึ่งเป็นส่วนผสมระหว่างทองแดงกับดีบุก นอกจากนี้ เมื่อการผลิตสังกะสีขยายตัวไป ก็ได้ทำให้การผลิตทองเหลืองซึ่งเป็นส่วนผสมระหว่างสังกะสีกับทองแดงมีปริมาณเพิ่มขึ้น อนึ่ง การปรับปรุงเตาถลุงเหล็กก็ได้ทำให้คุณภาพเหล็กดีขึ้นเช่นเดียวกัน การใช้อาวุธปืนใหญ่และปืนเล็กได้เริ่มขึ้นในปี ๑๔๔๕ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า อุตสาหกรรมการสร้างอาวุธและกระสุนดินดำได้ปรากฏมีขึ้นแล้วแต่สมัยนั้น

ในด้านอุตสาหกรรมสิ่งทอปรากฏว่า ในสมัยเดียวกันนี้ได้เจริญรุ่งเรืองมาก มีการผลิตผ้านานาชนิด เช่น ผ้าลินิน ผ้าขนสัตว์ ผ้าเนื้อหยาบ ผ้าขนแกะ — ผสมฝ้าย ผ้ากำมะหยี่ ผ้าไหมและผ้าลวดลายต่าง ๆ ซึ่งล้วนแต่มีคุณภาพสูงและก็มีการผลิตผ้าประเภทใหม่ขึ้นเรื่อย ๆ ในประเทศอังกฤษ แม้ระบบสมาคมอาชีพจะเสื่อมลงในหัวเมืองเก่า แต่อุตสาหกรรมทอผ้าได้รุ่งเรืองขึ้นตามหัวเมืองใหม่และชนบท การส่งสินค้าออกซึ่งชะงักลงเกือบตลอดสมัยศตวรรษที่ ๑๕ พอถึง ค.ศ. ๑๕๐๐ ก็กลับฟื้นขึ้นอีก และมีมูลค่าเท่ากับระดับสูงสุดของศตวรรษที่ ๑๔ และในระยะ ๕๐ ปีต่อมา ปรากฏว่าผ้าที่ส่งออกผ่านกรุงลอนดอนได้เพิ่มขึ้นเกือบ ๓ เท่า ในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดาอุตสาหกรรมทอผ้าได้พัฒนาไปเช่นเดียวกันและขยายไปสู่ท้องถิ่นอย่างรวดเร็ว การผลิตผ้าชนิดต่าง ๆ และการสั่งฝ้ายจากดินแดนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ได้ทำให้อุตสาหกรรมทอผ้าขยายตัวและทำให้สามารถผลิตผ้าที่ใช้ป่านลินินผสมฝ้ายพัฒนาขึ้น ช่วยให้พ่อค้าสมัยนั้นร่ำรวยมั่งคั่งเป็นอันมาก

ในด้านการพิมพ์ ได้เริ่มขึ้นในปี ๑๔๕๐ ขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว และช่วยเป็นสื่อกลางกระจายวิชาความรู้สาขาต่าง ๆ ไปสู่ชุมชนอย่างแพร่หลาย เช่น ในนครนูเรมเบอร์ก ประเทศเยอรมนีเมื่อ ค.ศ.๑๕๐๐ มีโรงพิมพ์ถึง ๔๐ โรงและได้มีการพิมพ์หนังสือขึ้นเป็นจำนวนมาก

เมื่อสงครามร้อยปีระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสสิ้นสุดลงในปี ๑๔๕๓ ประเทศฝรั่งเศสได้หันมาใช้ชุมกำลังของตนในการฟื้นฟูเศรษฐกิจภายในประเทศ และสร้างเสริมฐานะในทางการค้าให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการค้าในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก สำหรับประเทศอังกฤษสงครามกลางเมืองซึ่งทำการขับเคี่ยวระหว่างขุนนางสองตระกูล (Wars of the Roses) ซึ่งเริ่มขึ้นในปี ๑๔๕๕ ได้สงบลงในปี ๑๔๘๕ เมื่อบ้านเมืองกลับคืนสู่สันติภาพ การปกครองประเทศซึ่งเคยตกอยู่ภายใต้อำนาจของขุนนางได้เปลี่ยนมือไปสู่พระเจ้าแผ่นดิน ทำให้รัฐบาลกลางมีอำนาจเด็ดขาด สามารถรักษาความสงบภายในประเทศ และดูแลผลประโยชน์ทางการค้าต่างประเทศได้อย่างเต็มที่

ในที่สุด สมัยปลายศตวรรษที่ ๑๕ ศูนย์การค้าซึ่งเคยรุ่งเรืองอยู่ในทางภาคใต้ก็เริ่มเปลี่ยนไปสู่ประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา นครแอนต์เวิร์พซึ่งตั้งอยู่ปากแม่น้ำไรน์ เป็นทำเลที่เหมาะและสะดวกแก่การติดต่อค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ จึงได้กลายเป็นศูนย์การค้าของทวีปยุโรป มีพ่อค้านานาชาติ เช่น อังกฤษ สเปน โปรตุเกส ฝรั่งเศส เยอรมัน อิตาลีและสแกนดิเนเวีย ส่งสินค้านานาชนิดทั้งจากทวีปเอเชียและยุโรป ไปจำหน่ายในงานแสดงสินค้าซึ่งจัดขึ้นปีละ ๔ ครั้งเป็นประจำ ดังนั้น นครแอนต์เวิร์พจึงกลายเป็นนครการค้า การเงินและอุตสาหกรรมที่รุ่งเรืองก่อนที่มีการค้นพบดินแดนใหม่และสายการเดินเรือใหม่ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๕ อย่างไรก็ตาม ยังมีเมืองอื่นอีกที่เจริญรุ่งเรืองในด้านดังกล่าว เช่น ลียองส์ในประเทศฝรั่งเศส เยนีวาในสวิตเซอร์แลนด์ ออกซ์เบอร์กในเยอรมนี อัมสเตอร์ดัมในฮอลันดา รวมทั้งลิสบอน ลอนดอนและบริสตอล ซึ่งต่อย ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้นในภายหลัง จึงพอ

สรุปได้ว่า เศรษฐกิจของทวีปยุโรปได้ฟื้นฟู และรุดหน้าไปอีกครั้งหนึ่งก่อนที่การค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่จะมาช่วยเร่งให้เร็วยิ่งขึ้น

๖. การค้นพบเส้นทางการเดินเรือและดินแดนใหม่

ในทวีปยุโรปยุคกลาง การติดต่อกับโลกภายนอกอยู่ในขอบเขตจำกัดมาก ทางภาคอาร์คติค เป็นที่ว่างเปล่าปกคลุมไปด้วยน้ำแข็งและหิมะตลอดปี ทางภาคใต้อาจข้ามไปสู่ภาคเหนือของทวีปแอฟริกา ทำการติดต่อกับดินแดนอิสลามตามริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ลึกเข้าไปภายในทวีปก็มีทะเลทรายสะฮารา ซึ่งมีความกว้างนับพันไมล์เป็นอุปสรรคขวางทางอยู่ คงมีเฉพาะพ่อค้ากองคาราวานเท่านั้นที่กล้าเสี่ยงภัยท่องข้ามไป แล้วนำทาสงาช้าง และทองคำซึ่งเป็นสิ่งหายากกลับไปจำหน่าย รวมทั้งสินค้าจากทวีปเอเชียซึ่งซื้อหาได้จากดินแดนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนด้วย สำหรับการติดต่อกับทวีปแอฟริกา โดยอาศัยทะเลภาคตะวันตก กระทำได้ยากเพราะกลื่นลมจัดและกระแสน้ำเชี่ยว ในภาคตะวันตกก็มีมหาสมุทรแอตแลนติคอันไพศาลและเต็มไปด้วยกลื่นลมหมอกและความหนาวขวางหน้าอยู่ ทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นผืนแผ่นดินทวีปเอเชียอันกว้างใหญ่ ก็มีประชาชนและผู้ปกครองประเทศที่เป็นศัตรูยิ่งกว่ามิตรและได้เคยยกกำลังมารังควานทวีปยุโรปหลายครั้งหลายหน เส้นทางติดต่อระหว่างทวีปยุโรปกับเอเชีย ทางบกสายสำคัญคือ จากประเทศจีนและจากฝั่งอ่าวเปอร์เซีย แต่ก็เต็มไปด้วยอุปสรรคนานาประการ เช่น โจรผู้ร้ายและภัยธรรมชาติ ค่าขนส่งและขนถ่ายสินค้าสูง ยอดกำไรแพงทั้งต้องเสียภาษีผ่านด่านตามดินแดนรายทางอีกด้วย ส่วนการติดต่อทางทะเลโดยอาศัยทะเลแดงนั้น สะดวกและถูกกว่าทางบก แต่สุลต่านแห่งประเทศอียิปต์ เก็บภาษีอากรอย่างหนักและห้ามชาวยุโรปผ่านดินแดนอียิปต์อีกด้วย

การขนส่งสินค้าอุปสรรคดังกล่าวในยุคกลางได้ผลน้อยและการเดินเรือก็กระทำไม่ได้ไกล ในปี ๑๒๖๒ ชาวเจนัวเดินเรือไปทำการค้าตามฝั่งทะเลภาคมหาสมุทรแอตแลนติกของประเทศมอรอคโค และในปี ๑๒๗๐ ได้ค้นพบหมู่เกาะแคนารี (Canary

Islands) ซึ่งตั้งอยู่ในทะเลภาคตะวันตกของแอฟริกา ในปี ๑๒๙๑ พี่น้องตระกูลวิวัลดี (Vivaldi) ออกจากนครเยนัวเพื่อเดินทางอ้อมคาบสมุทรแอฟริกา แต่ได้หายสาปสูญไป สำหรับพ่อค้าชาวอิตาลี มีความสนใจจำกัดอยู่ในเฉพาะย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ส่วนด้านตะวันตก ซึ่งเป็นมหาสมุทรอันกว้างใหญ่นั้น อยู่ในความสนใจของชาวโปร์ตุเกส สเปน ฝรั่งเศสและอังกฤษมากกว่า หัวเมืองที่มีบทบาทสำคัญในสมัยนั้น ได้แก่ นครลิสบอนและคาดิซในโปร์ตุเกส บริสตอลในอังกฤษ และหัวเมืองในมณฑลนอร์มังดีและบริตานีในฝรั่งเศส ในปี ๑๓๕๐ หมู่เกาะอซอเรส (Azores) กลางมหาสมุทรแอตแลนติคได้ปรากฏในแผนที่ที่ทำขึ้นในสมัยนั้น และมีผู้เชื่อว่า จะมีดินแดนแห่งประเทศจีนและญี่ปุ่น อยู่เลยถัดไปหรือหากจะเดินทางอ้อมทวีปแอฟริกาไปเรื่อย ๆ คงจะไปสู่ภาคตะวันออกได้

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ มีหลักฐานพอเชื่อได้ว่า ชาวทะเลจากยุโรปตะวันตก ได้เดินทางไปจับปลา ค้าขายและค้นหาเกาะต่าง ๆ ทางภาคกลาง และภาคเหนือมหาสมุทรแอตแลนติคบ้างแล้ว ทั้งนี้ก็เนื่องจากเรือมีสภาพดีขึ้น พื้นท้องเรือแข็งแรงและใบเรือดี สามารถเดินทางไกลในมหาสมุทรได้ดีกว่าสมัยก่อน การใช้เข็มทิศในการเดินเรือได้ใช้มาแล้วแต่ประมาณศตวรรษที่ ๑๒ การใช้เครื่องวัดระดับสูงต่ำของพระอาทิตย์และดาวเหนือ ตลอดจนความรู้เกี่ยวกับการเดินเรือด้านต่าง ๆ เช่น กระแสลมและกระแสน้ำ อุปกรณ์การบังคับเรือ การเดินทางทวนลม การเพิ่มความเร็ว เหล่านี้ ได้ช่วยให้วิชาการเดินเรือก้าวหน้า ทำให้สามารถเดินทางไกลไปได้ตามความปรารถนายิ่งกว่าสมัยก่อน

การเดินเรือในทางภาคเหนือเป็นงานขนาดเล็ก ไม่จำเป็นต้องใช้ทุนรอนมาก เอกชน หรือกลุ่มบุคคลธรรมดาก็สามารถกระทำได้ แต่การเดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติคภาคกลางและอ้อมทวีปแอฟริกา เป็นการเสี่ยงภัยขนาดใหญ่ ลำพังเอกชนย่อมยากที่จะกระทำได้สำเร็จ ต้องอาศัยความช่วยเหลือสนับสนุนทางการเงินจากรัฐบาล ในสมัยนั้น รัฐบาลโปร์ตุเกสมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้มาก

มีขุนนางคนหนึ่งชื่อ เจ้าชายเฮนรี (ค.ศ. ๑๓๙๔-๑๔๖๐) ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุเกส มีความสนใจในการเดินเรือและทำการส่งเสริมวิชาการด้านนี้อย่างเต็มที่ จนกระทั่งได้รับฉายาว่า เจ้าชายเฮนรี นักเดินเรือ (Prince Henry the Navigator) การส่งเสริมมุ่งหนักไปในทางการเดินเรือในมหาสมุทร โดยการตั้งสถาบันการวิจัยทางทะเล มีอู่เรือ หอดูดาว และโรงเรียนการเดินเรือ ทำการรวบรวมนักนำร่อง นักดาราศาสตร์ นักทำแผนภูมิและแผนที่ ตลอดจนตำหรับตำราเกี่ยวกับการต่อเรือและทำการตรวจสอบรายงานนักเดินเรือที่เดินทางกลับด้วย ในปี ๑๔๑๘ ได้มีการส่งเรือออกเดินทางระยะไกล บางลำมุ่งข้ามมหาสมุทรแอตแลนติค แต่ส่วนใหญ่เดินทางอ้อมฝั่งแอฟริกา โดยที่ในสมัยนั้น การติดต่อกับภาคตะวันออกมีอุปสรรคมาก เพราะเป็นสมัยที่ชาวมุสลิมเรืองอำนาจในภาคเอเชียไมเนอร์ และแหลมบอลข่าน วัตถุประสงค์สำคัญของเจ้าชายเฮนรีก็เพื่อปราบปรามชาวมุสลิมและเผยแพร่คริสตศาสนา โดยหวังที่จะได้รับความร่วมมือจากพระเจ้าเปรสเตอร์ จอห์น (Prester John) ซึ่งตามนิยายปรัมปราเล่ากันว่า ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีอำนาจมากอยู่ในดินแดนแห่งประเทศอบิสซิเนีย นิยายปรัมปราดังกล่าวได้มีส่วนกระตุ้นการเดินเรือออมทวีปแอฟริกาไม่น้อย ในปี ๑๔๗๑ ได้มีการเดินเรือข้ามเส้นศูนย์สูตร ในปี ๑๔๘๘ บาโธโลมิว ไดอัซ (Batholomew Diaz) เดินทางอ้อมทวีปแอฟริกาสำเร็จ และในระยะเวลา ๑๐ ปีต่อมา วาสโก ดา กามา (Vasco da Gama) ก็เดินทางต่อไปจนกระทั่งถึงเมืองคาลิกัต (Calicut) ในอินเดีย ในที่สุด ความใฝ่ฝันของชาวยุโรปที่ต้องการเดินทางมายังภาคตะวันออกโดยทางเรือ ก็กลายเป็นความจริงขึ้น

ในด้านมหาสมุทรแอตแลนติค ความใฝ่ฝันที่จะเดินทางมาสู่ทวีปเอเชียก็ดำเนินไปในทำนองเดียวกัน คริสโตเฟอร์ โคลัมบัส (Christopher Columbus) เดินทางข้ามมหาสมุทรไปพบหมู่เกาะอินเดียตะวันตก ในปี ๑๔๙๒ แต่การค้นพบแผ่นดินใหญ่ของทวีปอเมริกาได้กระทำกันในเวลาต่อมาอีกหลายปี อนึ่ง ในระหว่าง ค.ศ. ๑๕๑๙-๑๕๒๒ เฟอร์ดินันด์ มาเจลแลน (Ferdinand Magellan) ชาวโปร์ตุเกส

แสดงที่แสดงการค้นพบโลกใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ สมัยศตวรรษที่ 16

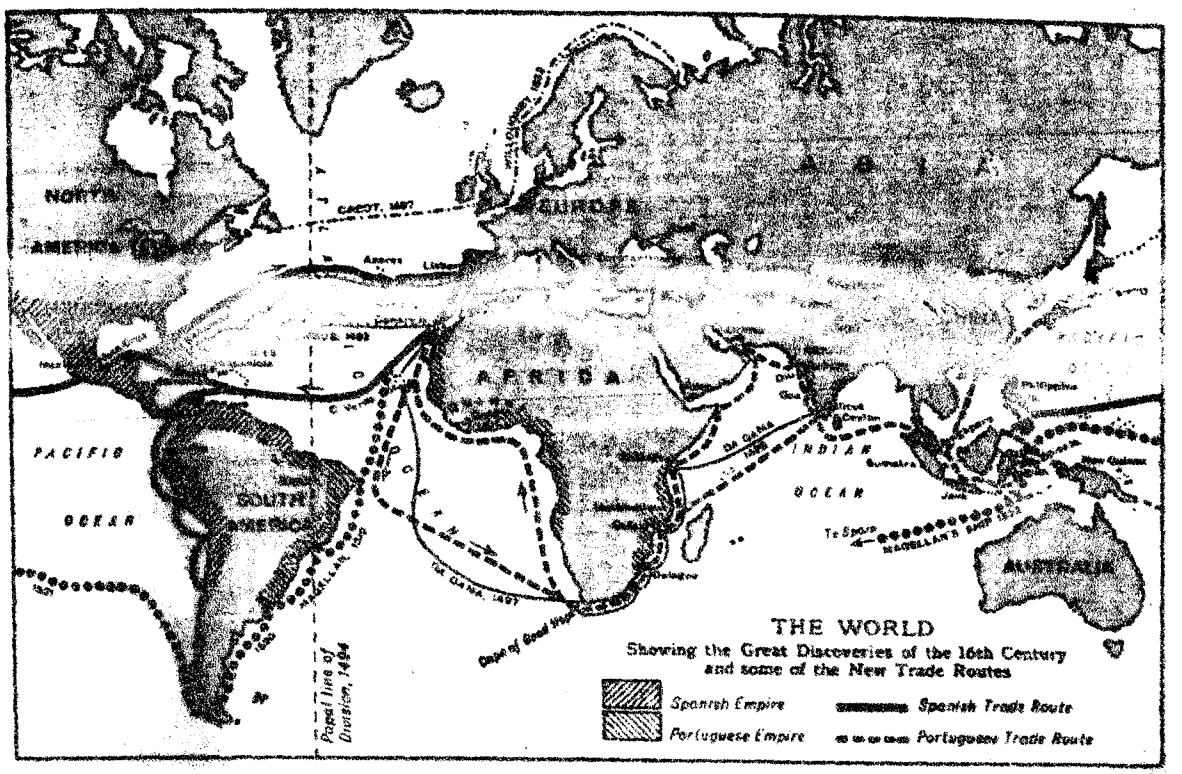

(From D.W. Roberts: An Outline of the Economic History of England P. 47)

แสดงที่แสดงสถานีการค้าของพ่อค้าชาวยุโรปในภาคตะวันออก

ระหว่าง ค.ศ. 1500-1800

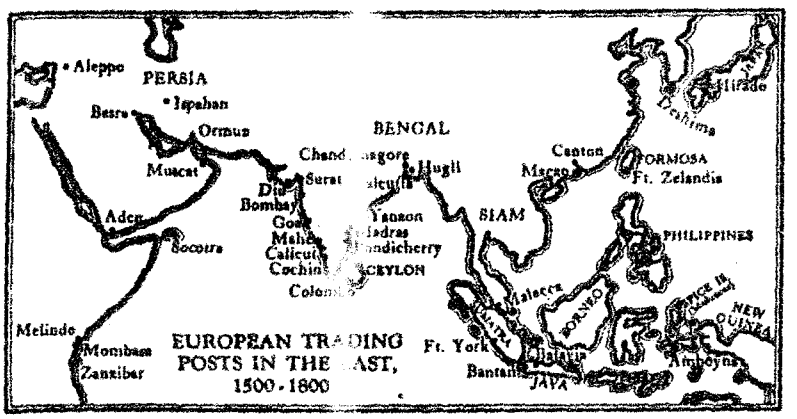

(From : Herbert Heaton " Economic History of Europe " , P. 24

เดินทางรอบโลกเป็นผลสำเร็จ และพอถึงปี ๑๖๐๐ แผนที่โลกส่วนใหญ่สามารถเขียนได้ถูกต้องพอสมควร ยกเว้นทวีปออสเตรเลีย และย่านมหาสมุทรอาร์คติค สำหรับทวีปออสเตรเลีย ชาวยุโรปได้ค้นพบในระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ ซึ่งส่วนมากในภาคเหนือและภาคตะวันตก ก็เป็นดินแดนที่แห้งแล้งว่างเปล่าไร้ประโยชน์ จนกระทั่งปี ๑๗๗๐ กัปตันเจมส์ คุค (James Cook) จึงได้ค้นพบดินแดนอันอุดมสมบูรณ์ ในฝั่งตะวันออก และการทำแผนที่ฝั่งทะเลของทวีปทั้งหมดได้สำเร็จลงในต้นศตวรรษที่ ๑๙

ส่วนการเดินทางติดต่อกับภาคตะวันออก โดยผ่านผืนแผ่นดินใหญ่ทางบกนั้น ก็มีอุปสรรคยุ่งยากดังกล่าวแล้ว ในทางภาคใต้ ดินแดนส่วนใหญ่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของตุรกีโดยมีอาณาเขตครอบล้ำเข้าไปในทวีปยุโรปด้วย ทางภาคเหนือ ตกอยู่ภายใต้อาณาจักรรุสเซีย ซึ่งแผ่กว้างไปสู่ดินแดนไซบีเรียในทวีปเอเชีย และการขยายอำนาจของรุสเซียได้เริ่มขึ้นอย่างจริงจังตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๕๐ และนักสำรวจชาวรุสเซียได้เดินทางไปถึงฝั่งมหาสมุทรแปซิฟิคในปี ๑๖๔๐ แต่การเข้าครอบครองดินแดนเหล่านั้นจริง ๆ ใช้เวลานาน สินค้าสำคัญจากดินแดนไซบีเรียก็คือขนสัตว์ (furs) และได้ทำให้พระเจ้าซาร์แห่งรุสเซีย ทรงกลายเป็นผู้มีผลประโยชน์อันยิ่งใหญ่ในการค้าขนสัตว์จากไซบีเรีย

การค้ากับภาคตะวันออก ในระยะแรก ๆ การเดินเรือค้าขายติดต่อกับภาคตะวันออก ตกอยู่ภายใต้อำนาจของชาวโปรตุเกสเป็นเวลาถึงหนึ่งศตวรรษ การเดินทางอ้อมแหลมแอฟริกาจากนครลิสบอนถึงเมืองคาลิกัต ในประเทศอินเดียมีระยะทางประมาณ ๙,๐๐๐ ไมล์ ส่วนระยะทางจากนครเวนิสผ่านทะเลแดงไปยังเมืองเดียวกันไม่ถึง ๕,๐๐๐ ไมล์ จึงทำให้การเดินเรือของชาวโปรตุเกสเสี่ยงภัยและประสบความลำบากเกี่ยวกับภัยทางทะเลและความเสียหายของสินค้าระหว่างทางมาก ทั้งกรุงลิสบอนก็มิใช่เป็นศูนย์การค้า ย่อมเสียเปรียบชาวอาหรับซึ่งคุ้นกับการค้าด้านนี้มากอนเป็นเวลานาน ดังนั้น จึงเกิดการแข่งขันระหว่างพ่อค้าทั้งสองชาตินี้ขึ้น และในระยะต้นศตวรรษที่ ๑๖ พ่อค้าโปรตุเกสพยายามที่จะปราบปรามขัดขวางพ่อค้าอาหรับอย่างเต็มที่ โดยหาทางปิดทะเลแดงเพื่อผูกขาดการค้าแต่ผู้เดียว แต่ก็เป็นผลสำเร็จเพียงระยะเวลา

อันสั้นเท่านั้น โปร์ตุเกสใช้เวลาประมาณ ๒๐ ปี เพื่อทำการขจัดอิทธิพลทางการค้าของอาหรับและในปี ๑๕๐๒ ก็ได้รับผลสำเร็จ ปรากฏว่าในปี ๑๕๐๔ สินค้าจากภาคตะวันออกเช่น เครื่องเทศ แทบจะไม่มีส่งผ่านท่าเรือฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์-เรเนียนและทวีปยุโรปย่านนี้เลย จึงเป็นอันว่าในระยะนี้ ผลประโยชน์ทางการค้าจากฝั่งแอฟริกาตะวันออก จนกระทั่งถึงประเทศจีนตกอยู่ในกำมือของโปร์ตุเกสทั้งหมด อย่างไรก็ตาม คู่แข่งขันของโปร์ตุเกสหาได้ถูกปราบปรามและขจัดไปโดยสิ้นเชิงไม่ เมื่อตุรกีมีอำนาจขึ้นโดยเข้าทำการยึดกรุงคอนสแตนติโนเปิลในปี ๑๔๕๓ เข้าพิชิตประเทศซีเรียในปี ๑๕๑๖ และประเทศอียิปต์ในปี ๑๕๑๗ เหตุการณ์ได้เปลี่ยนแปลงไปทำให้พ่อค้าชาติต่าง ๆ เช่น ชาวเวนิส ฝรั่งเศสรวมทั้งอาหรับ หันมาสนใจเกี่ยวกับการค้าในด้านนี้อีก และการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าก็เริ่มขึ้น

ในระยะเวลาภายหลัง ค.ศ. ๑๕๒๐ อิทธิพลทางการค้าของโปร์ตุเกสและการปิดกั้นทะเลแดงก็เริ่มเสื่อมลง พอถึงปี ๑๕๔๐ สินค้าจากภาคตะวันออกจำนวนมากก็ไหลผ่านหัวเมืองสำคัญในย่านนี้เข้าสู่ภาคใต้ทวีปยุโรปอีกครั้งหนึ่ง มีผู้คำนวณว่าในปี ๑๕๖๐ นครเวนิสได้รับสินค้าพริกไทยจากภาคตะวันออกมากกว่าสมัยก่อนโปร์ตุเกสเรืองอำนาจและก็มีปริมาณเท่า ๆ กับที่ขนส่งไปยังกรุงลิสบอน หรืออาจมากกว่า จึงทำให้ปริมาณพริกไทยในทวีปยุโรปทวีขึ้นเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ผู้บริโภคหาได้รับประโยชน์อย่างใดไม่ เพราะราคาสินค้ามิได้ลดลงเลย ในนครแอนต์เวิร์พ ปรากฏว่าราคาเครื่องเทศได้เคลื่อนไหวขึ้นลงอย่างมากมาย แต่ส่วนใหญ่ถีบตัวขึ้นสูงเท่า ๆ กับสินค้าประเภทอื่น ๆ

ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า ในระยะแรกแห่งการค้นพบสายการเดินเรือมาสู่ภาคตะวันออกนี้ ไม่ก่อให้เกิดผลประโยชน์แก่การค้าระหว่างสองทวีปนี้มากมายนัก ประมาณ ค.ศ. ๑๖๐๐ เมื่ออังกฤษได้เดินทางเข้าสู่มหาสมุทรอินเดีย พ่อค้าชาวเวนิสอาหรับและโปร์ตุเกสก็ค่อย ๆ ถูกขับออกไป ชาวอังกฤษเป็นชาติที่เข้มแข็งและมีความสามารถทั้งในด้านการเดินเรือ การค้าและการเงิน จึงสามารถปราบ

คู่แข่งขันได้ไม่ยากนัก และในที่สุด สินค้าเครื่องเทศจากภาคตะวันออกที่ส่งผ่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนก็หมดความสำคัญลง อนึ่ง ในสมัยนี้สินค้านานาชนิดจากเอเชียได้เพิ่มปริมาณขึ้นตามลำดับ เช่น ผ้าฝ้ายทุกชนิดตั้งแต่ราคาถูกที่สุดถึงแพงที่สุด เครื่องลายคราม คราม ย้อมผ้า ใบชา ยาสมุนไพร ไหมดิบ ผ้าไหม ดินประสิว โลหะและเครื่องโลหะ สินค้าดังกล่าวนี้ ในสมัยก่อนพ่อค้าฮอลันดาและอังกฤษเข้ามามีบทบาทนั้น ไม่มีความสำคัญต่อชาวยุโรปเท่าใดนัก

<u>การค้ากับทวีปแอฟริกา</u> การค้าระหว่างทวีปแอฟริกากับทวีปยุโรปเมื่อเปรียบเทียบกับทวีปเอเชียแล้ว มีปริมาณน้อยมาก สินค้าที่สำคัญก็คือ ทองคำและงาช้าง และการค้าที่เป็นที่สนใจที่สุดของชาวยุโรปนั้น ได้แก่การค้าทาส

ความจริง ทาสนิโกรในทวีปยุโรปได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยโบราณ แต่การค้าทาสเริ่มมีความสำคัญขึ้นภายหลังการค้นพบโลกใหม่ โดยเฉพาะเมื่อการเพาะปลูกขนาดใหญ่ได้รับการพัฒนาขึ้น แรงงานพื้นเมืองไม่พอจึงหันไปใช้แรงงานนิโกรแทน ดังนั้น หมู่เกาะอินเดียตะวันตกและภาคพื้นทวีปอเมริกาจึงกลายเป็นตลาดทาสนิโกรที่ใหญ่ที่สุด โดยไม่เคยปรากฏมาก่อนเลย ในชั้นแรก พ่อค้าชาวยุโรปได้ทาสนิโกรไปจำหน่ายโดยวิธีบังคับหรือลักพา แต่ปรากฏว่าได้ผลน้อย จึงเปลี่ยนเป็นวิธีแลกเปลี่ยนด้วยสินค้าซึ่งเรียกกันว่า การค้าแบบสามเหลี่ยม (triangular trade) กล่าวคือ พ่อค้าบรรทุกสินค้าประเภทต่าง ๆ เช่น สุรา เหล็ก ปืน ดินดำ ผ้า ลูกปัดม์ ที่เป็นสิ่งซึ่งชาวแอฟริกาต้องการ ไปสู่อาวกินีฝั่งทะเลแอฟริกาภาคตะวันตก เมื่อแลกได้ทาส และโดยปกติก็เป็นจำนวนประมาณ ๒๐๐ คนต่อลำเรือ แล้วก็เดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติคมุ่งสู่ทวีปอเมริกา ในระหว่างทางทาสตายเพราะโรคภัยไข้เจ็บประมาณร้อยละ ๑๐-๒๕ ส่วนที่เหลือนำไปขายให้แก่พ่อค้าและเจ้าของที่ดินตามหมู่เกาะและผืนแผ่นดินใหญ่ แล้วก็ซื้อสินค้าพื้นเมืองรวมทั้งแร่มีค่าเดินทางกลับทวีปยุโรป แล้วนำสินค้าจากทวีปยุโรปไปยังแอฟริกาอีก

ในสมัยที่ประเทศโปรตุเกสและสเปนทำการแข่งขันค้นหาเส้นทางการเดินเรือและดินแดนใหม่นั้นได้เกิดกรณีพิพาทขึ้น สันตะปาปาได้ทรงไกลเกลี่ยและทำสนธิสัญญาในปี ๑๔๙๔ โดยขีดเส้นแบ่งเขตอิทธิพลไว้ระหว่างสองประเทศเรียกว่าเส้นสันตะปาปา (papal line) (ดูแผนที่หน้า ๒๙๓) ตามสนธิสัญญาดังกล่าว ดินแดนในโลกใหม่ทั้งหมดยกเว้นประเทศบราซิล ให้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของประเทศสเปน ส่วนดินแดนแอฟริกา บราซิลและหมู่เกาะอินเดียตะวันออกให้เป็นของโปรตุเกส ผลประโยชน์ทางการค้าและอาณานิคมระหว่างสองประเทศนี้ ก็ถือตามเส้นแบ่งเขตดังกล่าว สำหรับการส่งทาสเข้าไปในอาณานิคมของสเปน รัฐเป็นผู้ผูกขาด แต่ประเทศสเปนได้ให้พ่อค้าเอกชนชาวสเปนทำสัญญารับช่วงไปอีกทอดหนึ่ง แล้วพ่อค้าสเปนก็ดำเนินการซื้อทาสจากพ่อค้าโปรตุเกสและนำส่งไปยังอาณานิคมต่อไป ต่อมา เมื่อประเทศโปรตุเกสถูกรวมเข้ากับสเปนในปี ๑๕๘๐ การค้าทาสได้ตกทอดไปยังพ่อค้าชาวลิสบอนโดยมีข้อสัญญาแบ่งปันผลกำไรตามที่ได้กำหนดไว้ แต่ฝ่ายโปรตุเกสเองไม่สามารถและไม่เข้มแข็งพอที่จะรักษาผลประโยชน์เกี่ยวกับการค้าทาสในเขตอิทธิพลของตนไว้ได้ ในสมัยต่อมา การค้าทาสจึงค่อย ๆ เปลี่ยนมือไปสู่พ่อค้าอังกฤษ ฮอลันดาและฝรั่งเศส กล่าวคือ เมื่อปี ๑๗๐๑ พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสบังคับให้ประเทศสเปนโอนสัญญาการค้าทาสให้แก่พ่อค้าชาวฝรั่งเศส ต่อมาในปี ๑๗๑๓ เมื่อประเทศอังกฤษได้ชัยชนะในการสงครามแย่งราชบัลลังก์สเปน สิทธิการค้าทาสก็ตกไปยังพ่อค้าอังกฤษจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๗๕๐ ในสมัยแรก อาณานิคมของสเปนและบราซิลของโปรตุเกสเป็นตลาดสินค้าทาส แต่ไม่มีความสำคัญมากนัก พ่อค้าใช้ทาสเป็นเพียงเครื่องกำบังการลักลอบส่งสินค้าอื่นเข้าสู่อาณานิคมของสเปนเท่านั้น พอถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ เมื่อประเทศฝรั่งเศส อังกฤษและฮอลันดา ทำการพัฒนาการเกษตรขนาดใหญ่ (plantation) ความต้องการของทาสจึงมีมากขึ้น สินค้าทาสในสมัยนั้นมีความสำคัญจนกระทั่งเรียกกันว่า "งาช้างดำ" ตามสัญญาส่งทาสเข้าอาณานิคมกำหนดจำนวนไว้ปีละ ๔,๘๐๐ คน แต่ในศตวรรษที่ ๑๘ ปรากฏว่า จำนวนทาสที่ส่งเข้าปีหนึ่งทวีขึ้นถึง ๑๐๖,๐๐๐ คน

ดังนั้น การค้าทาสจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเศรษฐกิจของประชาชนทั้งสองฟากฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติค มีอุตสาหกรรมหลายประเภทในทวีปยุโรปที่ผลิตสินค้าเพื่อประโยชน์แก่การนำไปแลกเปลี่ยนทาส หัวเมืองท่าเรือต่าง ๆ เช่น บริสตอล ลิเวอร์พูล อัมสเตอร์ดัม และนังตส์ เจริญรุ่งเรืองขึ้นเพราะการค้าทาสซึ่งมีผลกำไรดีและได้รับการยกย่องนับถือ พ่อค้าชาวฝรั่งเศสคนหนึ่งซึ่งเป็นผู้เคารพในสิทธิแห่งมนุษยชน ได้ตั้งชื่อเรือขนทาสของเขาโดยใช้นามบุคคลสำคัญคือ วอลแตร์ รุสโซและสัญญาประชาคม ซึ่งล้วนแต่เป็นสัญญลักษณ์แห่งสิทธิเสรีภาพของมนุษย์ ฝ่ายศาสนาก็ทำการสนับสนุนถึงกับทำการสั่งสอนว่า พระผู้เป็นเจ้าทรงสร้างชาวผิวขาวมาเพื่อให้เป็นนายและชาวผิวดำมาเพื่อให้เป็นทาส ได้มีผู้คำนวณว่า ในระยะเวลา ๓ ศตวรรษแห่งการค้าทาส ทวีปอเมริกาได้รับคนนิโกรไปใช้แรงงานถึง ๒๐ ล้านคน

ผลิตผลจากอเมริกา โลกใหม่มีลักษณะแตกต่างกับทวีปแอฟริกาและเอเชีย เพราะเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยโภคทรัพย์อย่างมหาศาลและยังไม่มีบุคคลจากโลกภายนอกไปทำการบุกเบิกแสวงหาผลประโยชน์มาก่อนเลย ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญได้แก่ปลา ขนสัตว์ ชุง ยาสูบ โคโค ข้าวโพด มันฝรั่ง ฝ้าย สมุนไพร ไม้สำหรับย้อมสี สัตว์ป่า ไข่มุก เพชร ทองคำและเงิน ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ก็มีเนื้อที่กว้างใหญ่ไพศาล

ปลา ในระยะร้อยปีแรก สินค้าที่มีความสำคัญยิ่ง เกี่ยวกับการค้าของทวีปยุโรปได้แก่ เงินและทองคำ แต่ในขณะเดียวกัน ปลาค็อด (cod) และยาสูบได้เริ่มมีความสำคัญเช่นเดียวกัน ชาติที่มีบทบาทสำคัญในการประมงสมัยนั้นคือ ฝรั่งเศส สเปน โปรตุเกส และอังกฤษ แต่ฝรั่งเศสอยู่ในฐานะได้เปรียบชาติอื่นเพราะมีเกลือที่จำเป็นในอุตสาหกรรมนี้มากกว่า โปรตุเกสมีสินค้าเกลือเป็นอันดับสองและสเปนเป็นอันดับสาม ส่วนอังกฤษต้องสั่งซื้อเกลือส่วนมากจากฝรั่งเศสหรือโปรตุเกสด้วยราคาแพง ดังนั้น สินค้าปลาส่วนใหญ่โดยเฉพาะปลาเค็มสดที่ส่งไปจำหน่ายในทวีปยุโรปสมัยนั้น จึงตกอยู่ในกำมือของพ่อค้าฝรั่งเศส ส่วนพ่อค้าอังกฤษคงจำกัดการค้าของตนอยู่เฉพาะปลาแห้งเท่านั้น พอถึงปี

๑๖๐๐ พ่อค้าสเปนและโปรตุเกสสู้การแข่งขันไม่ได้ ในที่สุดก็ถูกขจัดจากอุตสาหกรรมนี้โดยสิ้นเชิง คงเหลือเฉพาะพ่อค้าฝรั่งเศสและอังกฤษเท่านั้น ที่คงทำการแข่งขันกันในสมัยต่อมา และได้มีบุคคลไปตั้งหลักแหล่งประกอบอาชีพการประมงตามชายฝั่งมากขึ้นทุกที หมู่เกาะอินเดียตะวันตก ได้กลายเป็นตลาดสำหรับเศษปลาที่ใช้เลี้ยงทาส และมีความสำคัญเพิ่มขึ้นตามลำดับ สินค้าปลาได้กลายเป็นสินค้าที่สำคัญอย่างหนึ่งสำหรับพ่อค้าที่ทำการค้าระหว่างทวีปในสมัยนั้น

ยาสูบ สมัยก่อนชาวยุโรปไม่รู้จักเรื่องยาสูบ แต่ยาสูบมีอยู่ในโลกใหม่ตั้งแต่ภาคเหนือถึงภาคใต้มาเป็นเวลานานแล้ว เมื่อชาวยุโรปค้นพบทวีปอเมริกา ยาสูบจึงเป็นของใหม่และก็รับเอาไว้โดยทันที ในระยะแรกกลาสีเรือชาวสเปนเป็นผู้นำยาสูบมายังสเปนก่อน และต่อมาก็กระจายแพร่หลายไปทั่วจนกระทั่งถึงประเทศตุรกี และพอถึง ค.ศ. ๑๖๐๐ ปรากฏว่า ชนชั้นสูงนิยมการสูบบุหรี่กันทั่วไป ยาสูบก็เช่นเดียวกับสินค้าประเภทอื่นคือ มีทั้งผู้สนับสนุนและผู้คัดค้าน รัฐบาลประเทศต่าง ๆ พยายามขจัดการสูบบุหรี่ องค์สันตะปาปาก็ทรงพยายามห้ามโดยชูว่า หากผู้ใดสูบบุหรี่ในโบสถ์ ก็จะทำการบัพพาชนียกรรม ประเทศฝรั่งเศสตรากฎหมายบังคับไวว่า ผู้ซื้อยาสูบจะต้องได้รับคำสั่งจากนายแพทย์และซื้อจากร้านที่มีนายแพทย์ประจำอยู่เท่านั้น พระเจ้าซาร์แห่งรุสเซียทรงประกาศไว้ว่า ผู้กระทำผิดครั้งแรกเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ลงโทษโบย ครั้งที่สองให้ประหารชีวิตและคนใช้ยานัดให้ตัดจมูก ประเทศตุรกีกำหนดโทษไว้ถึงประหารชีวิต

แม้จะมีวิธีการปราบปรามและลงโทษอย่างหนักดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ผล ในที่สุด รัฐบาลประเทศต่าง ๆ เริ่มมีความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ต่อยาสูบลดน้อยลง เมื่อปรากฏว่านักสูบบุหรี่พร้อมที่จะเสียภาษีในอัตราสูง รัฐบุรุษบางคนแม้จะมีความรังเกียจ ยาสูบแต่ก็มีความยินดีเมื่อเก็บภาษียาสูบได้มาก ในปี ๑๖๕๔ นครเวนิสได้จัดตั้งสัมปทานยาสูบขึ้น ประเทศอังกฤษเริ่มเปลี่ยนนโยบายเมื่อปรากฏว่า มลรัฐเวอร์ยิเนีย

กราฟแสดงมูลค่าโลหะเงินและทองคำที่ประเทศต่างๆในโลกได้รับจากโลกใหม่
ระหว่างศตวรรษที่ 16–17 (คิดเป็นมูลค่าล้านเปโซ)

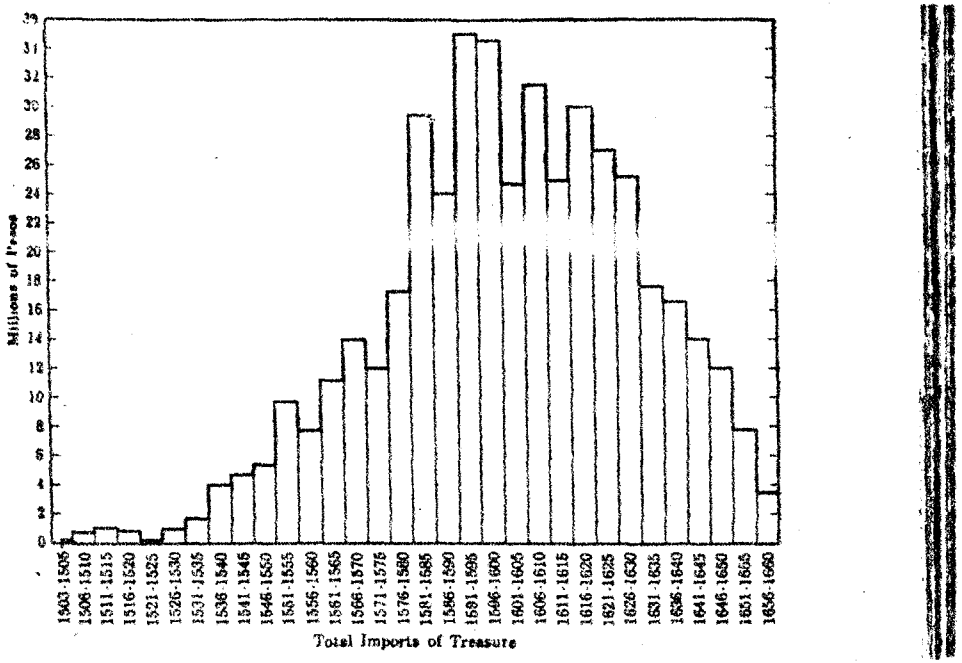

(From : Herbert Heaton : Economic History of Europe " P. 249)

อาณานิคมที่แทบจะเลี้ยงตนเองไม่ได้นั้น เหมาะแก่การเพาะปลูกยาสูบ ซึ่งเป็นสินค้าออกและเป็นแหล่งรายได้สำคัญ จนกระทั่งนโยบายอาณานิคมของอังกฤษในสมัยแรกๆ ได้ยึดสินค้ายาสูบเป็นหลัก

ขุมทรัพย์ในอเมริกา ภายหลังการค้นพบโลกใหม่ไม่กี่ปี เมื่อพ่อค้าและนักผจญภัยชาวสเปนขึ้นทำการสำรวจภาคพื้นอเมริกาใต้ ก็เป็นที่เห็นได้ชัดแจ้งว่าโลกใหม่เป็นขุมทรัพย์อันมหาศาล และชาวสเปนเหล่านั้นก็เข้าแสวงหาผลประโยชน์โดยทันที ทั้งด้วยวิธีการค้าและการปล้นสะดม ในประเทศเปรูกล่าวกันว่า เพียงทองคำทองเดียวก็มีน้ำหนักถึง ๑,๓๐๐,๐๐๐ ออนซ์ และชาวสเปนสามารถบังคับพระเจ้าแผ่นดินพื้นเมืองให้จ่ายทองคำให้มีปริมาณถึงหนึ่งห้องเต็ม ชาวพื้นเมืองเองก็มั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยทองคำ เครื่องตบแต่งบ้าน เครื่องใช้สอยภายในบ้านตลอดจนสิ่งของต่างๆ ล้วนทำด้วยเงินและทองคำทั้งนั้น ทำให้ชาวสเปนในสมัยนั้นมีความรู้สึกว่า ตนได้ค้นพบดินแดนแห่งทองคำโดยแท้จริง (El Dorado)

อย่างไรก็ตาม ขุมทรัพย์ที่อยู่ใต้ดินที่ยังมิได้ทำการขุดค้นนั้น ยังมีจำนวนอีกมากมาย ในปี ๑๕๔๕ ได้มีผู้ค้นพบบ่อเงินในประเทศโบลิเวียและในไม่ช้าก็ค้นพบอีกหลายแห่งในประเทศเม็กซิโก ซึ่งล้วนเป็นบ่อเงินอันมหาศาล ในปี ๑๕๕๐ การทดลองใช้ปรอทแยกแร่เงินประสบผลสำเร็จ และในขณะเดียวกันก็ค้นพบแหล่งปรอทในประเทศเปรูด้วย จึงทำให้การทำเหมืองแร่เงินดำเนินไปได้อย่างกว้างขวาง พอถึงปี ๑๖๐๐ ก็ปรากฏว่า ผลผลิตแร่เงินมีปริมาณสูงสุดและอยู่ในระดับสูงเรื่อยมาจนกระทั่งประมาณปี ๑๖๓๐ และหลังจากนั้นก็ลดลงตามลำดับ จนกระทั่งปี ๑๗๕๐ จึงฟื้นตัวขึ้นอีกเมื่อค้นพบเงินในแหล่งใหม่ในประเทศเม็กซิโก

รัฐบาลสเปนในสมัยนั้น ได้วางวิธีการไว้อย่างรอบคอบเพื่อให้เป็นที่แน่ว่าขุมทรัพย์จากโลกใหม่ไหลเข้าประเทศสเปนให้มากที่สุด การทำเหมืองแร่มอบให้อยู่ในความรับผิดชอบของเอกชน แต่ผลิตผลทั้งหมดต้องมอบให้เจ้าหน้าที่รัฐบาล เมื่อทำเป็นแท่งหรือแผ่นแล้ว รัฐบาลก็เก็บค่าภาคหลวงจำนวน ๑ ใน ๕ ส่วนใหญ่ส่งไปยัง

ประเทศสเปนและเก็บส่วนที่เหลือไว้ใช้ในอาณานิคม ห้ามส่งออกไปยังประเทศอื่นโดยเด็ดขาด ถึงกระนั้นก็ตาม ก็ยังมีการลักลอบส่งโลหะเงินบางส่วนไปยังหมู่เกาะอินเดีย-ตะวันตก (กราฟหน้า ๓๐๐ แสดงถึงมูลค่าโลหะมีค่าที่ส่งเข้าประเทศสเปน) ในการขนส่งโลหะมีค่าดังกล่าวต้องเสี่ยงภัยต่อโจรสลัดมาก แต่ภายหลัง ค.ศ.๑๕๖๕ สเปนได้จัดขบวนเรือคุ้มกัน ความปลอดภัยจึงมีมากขึ้น

โลหะมีค่าที่ส่งเข้าประเทศสเปนได้รั่วไหลไปสู่ประเทศอื่นอีกต่อไป เช่น พระเจ้าแผ่นดินส่งไปชำระหนี้แก่เจ้าหนี้ชาวเยอรมันและอิตาลี ใช้จ่ายในการทำสงคราม ส่วนที่เป็นของเอกชนก็ส่งออกไปซื้อสินค้าจากประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ ฮอลันดา อิตาลี และโปรตุเกสเพื่อส่งไปยังอาณานิคม ดังนั้น โลหะมีค่าที่สเปนได้รับจากโลกใหม่ก็กระจายแพร่หลายไปทั่วทวีปยุโรป ในระหว่าง ค.ศ.๑๕๒๑-๑๖๖๐ ปรากฏว่า เงินที่ส่งเข้าสู่ประเทศสเปนโดยทางราชการมีน้ำหนักประมาณ ๑๘,๐๐๐ ตัน และทองคำประมาณ ๒๐๐ ตัน แต่ถ้าเปรียบเทียบกับการผลิตในสมัยปัจจุบันนี้ก็มีปริมาณน้อยมาก เช่น การผลิตทองคำในแอฟริกาใต้ในศตวรรษที่ ๒๐ นี้เพียงปีเดียวก็มากกว่าที่ส่งเข้าประเทศสเปนในสมัยนั้นทั้งหมด แต่สำหรับทวีปยุโรปในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ แล้วนับว่าเป็นการเพิ่มโลหะมีค่าขึ้นอีกเป็นอันมาก เพราะที่ได้มาจากแหล่งต่าง ๆ ในทวีปยุโรปและจากแหล่งอื่นมีไม่เพียงพอ

๗. ระดับราคา (Price Level)

ภายหลังการขุดค้นขุมทรัพย์ในโลกใหม่และการหลั่งไหลของโลหะมีค่าเข้าสู่ทวีปยุโรปดังกล่าวแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่สุดคือ ระดับราคาทั่วไปถีบตัวสูงขึ้นและดำเนินอยู่เช่นนั้นเป็นเวลานาน การเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวของราคาในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ เกิดจากปัจจัยหลายประการ

กราฟแสดงราคาข้าวสาลีในทวีปยุโรปตะวันตกและยุโรปกลาง
ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๐ กับ ค.ศ. ๑๗๕๐

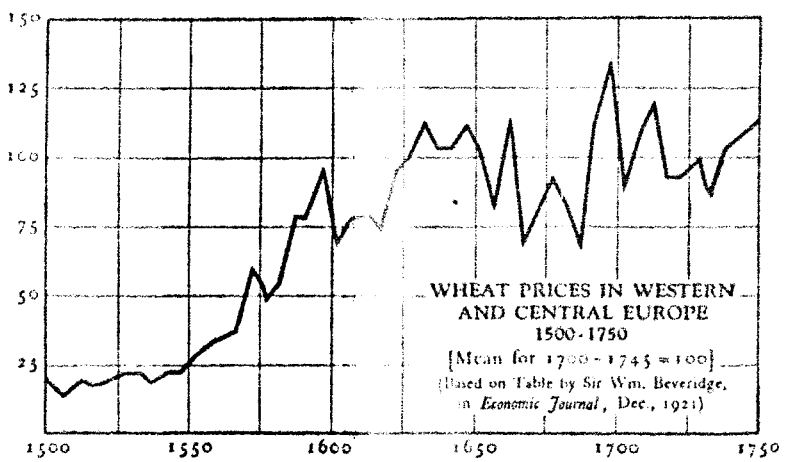

(From Herbert Heaton: Economic History of Europe P. 252)

ประการแรก ความอุดมสมบูรณ์ หรือทุพภิกขภัยได้ทำให้ราคาเคลื่อนไหวขึ้นลงในระยะสั้น ในประเทศอังกฤษ การเก็บเกี่ยวไม่ได้ผลในปี ๑๕๕๔ และ ๑๕๕๕ ทำให้ราคาข้าวสาลีเพิ่มขึ้น ๔ เท่า ข่าวสงครามและข่าวสันติภาพ อาทิ ข่าวสันติภาพระหว่างนครเวนิสกับตุรกีในปี ๑๕๔๐ ทำให้ราคาผ้าในนครแอนต์เวิร์พ ซึ่งเป็นที่นิยมของจักรวรรดิตุรกีไหวตัวสูงขึ้น และในขณะเดียวกันก็ทำให้ราคาเครื่องเทศลดลง เพราะต่างก็คาดหมายกันว่า พ่อค้าชาวเวนิสคงจะสามารถฟื้นฟูการค้า โดยรับเครื่องเทศจากภาคตะวันออกผ่านดินแดนของอาหรับได้เช่นเดิม นอกจากนี้ ยังมีปัจจัยอื่นอีก เช่น ข่าวลือ การหมุนเงินเก็งกำไร รวมทั้งสงครามซึ่งทำให้ความต้องการหรืออุปสงค์เกิดขึ้นทันทีทันใด ตลาดถูกปิดหรือเส้นทางลำเลียงสินค้าถูกตัดขาด

ประการที่ ๒ การเคลื่อนไหวของราคาเนื่องมาจากการเปลี่ยนเนื้อโลหะมีค่าหรือการเปลี่ยนมูลค่าของเหรียญกษาปณ์ ในประเทศอังกฤษ พระเจ้าเฮนรีที่ ๘ (ค.ศ. ๑๔๙๑-๑๕๔๗) และพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อมา ได้เข้ายุ่งกับเงินตราจนกระทั่งเนื้อเงินที่มีอยู่ในเหรียญกษาปณ์ ลดลงเป็นอันมากคือ เนื้อเงินสำหรับทำเหรียญ ๑ เพนนีในปี ๑๕๒๐ กระจายออกเป็น ๓ เพนนีในปี ๑๕๔๖ และเป็น ๖ เพนนี ในปี ๑๕๕๑ ทำให้เนื้อเงินในเหรียญเพนนีลดลงตามลำดับ แม้ราคาจะมิได้เคลื่อนไหวไปตามอัตราส่วนของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ตาม แต่ในปีสุดท้ายของการลดเนื้อเงิน ราคาได้สูงขึ้นเป็น ๒ เท่าของรอบสิบปีก่อน การยักย้ายถ่ายเทเนื้อโลหะมีค่าในเงินตรา มิใช่เป็นนโยบายเพิ่มรายได้ของพระเจ้าแผ่นดินสมัยนั้นเสมอไป ในบางกรณีมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันการเสื่อมมูลค่าของเหรียญกษาปณ์เงินเมื่อเทียบกับเหรียญกษาปณ์ทองคำ เพราะโลหะเงินไหลเข้าสู่ทวีปยุโรปในปริมาณมากกว่าทองคำ ทำให้อำนาจการซื้อของเงินตกในประเทศสเปนในปี ๑๕๒๗ และ ๑๕๓๙ พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๕ (ค.ศ.๑๕๐๐-๑๕๕๘) ทรงพยายามลดมูลค่าเหรียญกษาปณ์ทองคำลงประมาณร้อยละ ๑๐ แต่ละครั้งได้ก่อให้เกิดการโกลาหลอย่างขนานใหญ่ โดยทำให้ทองคำไหลไปสู่ประเทศอื่นที่มิได้ลดมูลค่า เป็นเหตุให้ตลาดและราคาในนครแอนต์เวิร์พซึ่งเป็นศูนย์กลางการเงินและการค้าในสมัยนั้นเกิด

ปั่นป่วนอย่างร้ายแรง

ประการที่ ๓ ราคาสินค้าบางประเภทสูงขึ้นเพราะลักษณะของสินค้านั้นเอง เช่น เมื่อมีการใช้ถ่านมาก ทำให้ป่าไม้ในย่านที่ใช้ถ่านนั้นร่อยหรอลง ย่อมทำให้ราคาถ่านไหวตัวสูงขึ้น ผู้บริโภคจำต้องหันไปสั่งถ่านไม้จากถิ่นไกล หรือหันไปใช้ถ่านหินแทนระหว่างปี ๑๕๔๐-๑๖๔๐ พลเมืองในกรุงลอนดอนเพิ่มขึ้นเป็น ๖ เท่า ได้ทำให้ราคาวัสดุก่อสร้างและค่าเช่าสูงขึ้นอย่างผิดปกติ รวมทั้งสินค้าประเภทอื่นที่จำเป็นและต้องสั่งมาจากถิ่นไกล

ประการสุดท้าย ราคาเคลื่อนไหวสู่ระดับสูงในระยะยาวเนื่องมาจากโลหะมีค่าหลั่งไหลเข้าทวีปยุโรป เมื่อโลหะมีค่ามีปริมาณเพิ่มขึ้น มูลค่าของโลหะนั้นย่อมลดลง และจำต้องเพิ่มปริมาณมากขึ้นเมื่อใช้แลกเปลี่ยนกับสินค้าแต่ละหน่วย ประเทศสเปนได้รับความกระทบกระเทือนอย่างรวดเร็วจากการหลั่งไหลของโลหะมีค่าเข้าสู่ประเทศ และในไม่ช้าทวีปยุโรปทั้งทวีปก็ต้องประสบผลร้ายจาก "การปฏิวัติของราคา" นั้นเช่นเดียวกัน จากผลของการค้นคว้าศึกษาของศาสตราจารย์ E.J. Hamilton ปรากฏว่าในประเทศสเปนซึ่งไม่มีการเปลี่ยนแปลงมูลค่าของเงินตราเลย ในทศวรรษ ๑๖๐๐ ราคาเพิ่มขึ้นเป็น ๓.๔ เท่าเมื่อเทียบกับราคาในระยะเดียวกันของศตวรรษก่อน ในเมืองเลเดน (Leyden) ซึ่งเป็นเมืองอุตสาหกรรมทอผ้าในประเทศฮอลันดา ระหว่างปี ๑๕๒๐-๑๕๘๐ ราคาสูงขึ้นร้อยละ ๓๐๐ และในปี ๑๖๒๐ ก็ยังถีบตัวขึ้นอยู่อีก ในประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๐-๑๕๔๐ ราคาอาหารสูงขึ้นร้อยละ ๖๔ และในทศวรรษต่อมาที่มีการลดเนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์ ราคาสูงขึ้นอีกเท่าตัว พระนางเจ้าอลิซเบธ (ค.ศ.๑๕๓๓-๑๖๐๓) ได้ทรงปฏิรูปเหรียญกษาปณ์ในปี ๑๕๖๐-๑๕๖๑ เพื่อป้องกันมิให้ราคาไหวตัวขึ้น แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ และในปี ๑๖๐๐ ราคาเพิ่มขึ้นเป็น ๒.๖ เท่าของปี ๑๕๐๐ ในมณฑลอัลซัส ประเทศเยอรมนี ระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ ราคากระโดดขึ้น ๒ เท่า ในประเทศอิตาลีเกือบ ๒ เท่า และในประเทศสวีเดนในปี ๑๖๒๐ มากกว่า ๒ เท่า อนึ่ง ตลอดทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตก ระหว่างปี

๑๕๐๐-๑๗๕๐ ราคาข้าวสาลีได้ถีบตัวสูงขึ้นมาก และสิ่งของโดยทั่วไปในปี ๑๖๐๐ มีราคาสูงกว่าในปี ๑๕๐๐ สองหรือสามเท่า

ในคราวใดที่ราคาถีบตัวขึ้นสูงมากอย่างรวดเร็ว ย่อมก่อให้เกิดความเดือดร้อนและความไม่พอใจขึ้นในหมู่ประชาชน โดยเฉพาะในหมู่ชนที่มีรายได้ตายตัวและเพิ่มขึ้นช้า เช่น ค่าเช่า ค่าจ้าง เงินเดือน หรือดอกเบี้ย ในเวลาเช่นนี้ก็มักจะมีการตำหนิติเตียนซึ่งกันและกัน และต่างก็เสนอข้อแก้ไขกันวุ่นวาย ชาวนาถูกกล่าวหาว่า กักตุนผลผลิตจากตลาด ชาวนาเองก็โยนความผิดไปให้พ่อค้ากนกลางผู้ละโมบพ่อค้าผูกขาดสินค้าออกถูกกล่าวหาว่า ส่งสินค้าออกมากเกินไป พ่อค้าอื่นถูกป้ายความผิดให้ว่ากว้านซื้อสินค้าไปกักตุนไว้ และยังมีข้อกล่าวหาอื่นอีกมากมาย

ความจริง การที่ราคาถีบตัวสูงขึ้นนั้น หาใช่เป็นเรื่องของความโลภของบุคคลบางจำพวกหรือบางชั้นไม่ แต่สาเหตุสำคัญมาจากปัจจัยอื่น ในสมัยนั้น ได้มีนักสังเกตการณ์ให้ความเห็นไว้ต่าง ๆ กัน

นักสังเกตการณ์ชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่ง ชื่อมาลส์ตรัวต์ (Malestroit) ให้ความเห็นไว้ว่า ความจริง อำนาจการซื้อของโลหะเงิน ๑ ออนซ์ ในระยะเวลาหลายศตวรรษก่อนคริสตศตวรรษที่ ๑๖ มิได้เปลี่ยนแปลงเลย เหตุที่ทำให้ราคาสูงขึ้นอยู่ที่เนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์ที่ลดน้อยลง แต่ชาวฝรั่งเศสอีกผู้หนึ่งคือ ยัง โบแดง (Jean Bodin) ได้กล่าวว่า สาเหตุสำคัญซึ่งเกือบจะเป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้ราคาสูงขึ้นได้แก่ การเพิ่มขึ้นของปริมาณโลหะเงินและทองคำในสมัยนั้น ซึ่งมีปริมาณมากกว่าสมัยใดในระยะเวลา ๔ ศตวรรษที่แล้วมา ความจริง ความเห็นของโบแดงหาใช่เป็นของใหม่ไม่ เพราะนักสังเกตการณ์อื่นที่มีความคิดเห็นเช่นนี้เหมือนกัน แต่ข้อสำคัญก็คือสมัยนั้นยังมิได้มีการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับปัญหานี้อย่างจริงจัง จนกระทั่งในสมัยต่อมาจึงมีการศึกษาปัญหานี้เพิ่มเติมอีกโดยอาศัยหลักที่ในสมัยปัจจุบันนี้เรียกกันว่า ทฤษฎีปริมาณเงิน (Quantity Theory of Money)

อย่างไรก็ตาม ความคิดเห็นของนักสังเกตการณ์ดังกล่าวหามีอิทธิพลเหนือการปฏิบัติของผู้มีอำนาจในด้านการเงินในทวีปยุโรปสมัยนั้นไม่ ทั้งนี้ก็เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงเนื้อโลหะในเหรียญกษาปณ์เป็นวิธีการการคลังในยามฉุกเฉินที่ถือปฏิบัติกันมานานแล้ว ยากแก่การที่จะเลิกล้มได้ สำหรับโลหะมีค่าที่หลั่งไหลมาจากโลกใหม่นั้น ทุกประเทศต่างก็ยินดีต้อนรับ ไม่ว่าจะมีผลกระทบกระเทือนต่อระดับราคาประการใดก็ตาม

อย่างไรก็ดี เนื่องจากเกิดความเดือดร้อนและความไม่พอใจในหมู่ประชาชนมาก รัฐบาลประเทศต่าง ๆ จำเป็นต้องดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อแก้สภาวการณ์ ประเทศสเปนตรากฎหมายกำหนดราคาขั้นสูงประเทศฝรั่งเศสกำหนดราคาและค่าจ้างไว้ตายตัว แต่ก็ไม่ได้รับผลเป็นที่พอใจทั้งสองประเทศ ในประเทศอังกฤษเมื่อราคาได้ถีบตัวสูงขึ้นประมาณปี ๑๕๕๐ ได้ทำให้รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้น วางวิธีการกำหนดราคาเข้มงวดยิ่งขึ้น และได้ให้คำนิยามของการปฏิบัติทางการค้าบางอย่างไว้อย่างรอบคอบ เช่น คำว่าการดักซื้อ (forestalling) การซื้อเหมา (regrating) และการซื้อผูกขาด (engrossing) แม้กระทั่งห้ามมิให้พ่อค้าดำเนินการค้าบางประเภท แต่วิธีการดังกล่าวได้ผลน้อย หรือไม่ได้ผลอย่างใดเลย

วิธีที่ใกล้ความจริงและได้ผลบ้างก็คือ ประชาชนเองทำการปรับตัวให้เข้ากับระดับราคาที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในประเทศอังกฤษ เจ้าของที่ดินใช้วิธีป้องกันผลประโยชน์ของตนเมื่อระดับราคาพุ่งสูงขึ้นด้วยวิธีเปลี่ยนเงื่อนไขสัญญาเช่าเมื่อมีการต่ออายุสัญญาใหม่ บางคนกำหนดให้ผู้เช่าจ่ายค่าเช่าเป็นผลิตผลที่กำหนดราคาไว้ตายตัว หรือจ่ายเงินเท่ากับราคาธัญพืชจำนวนหนึ่งตามราคาตลาดในขณะนั้น ในปี ๑๕๗๖ รัฐสภาอังกฤษตราพระราชบัญญัติค่าเช่า (Rent Act) ขึ้นใช้บังคับโดยกำหนดไว้ว่า เจ้าของที่ดินมีสิทธิที่จะเรียกให้ชำระค่าเช่าเป็นข้าวสาลี หรือข้าวมอลท์คิดเป็นราคา ๑ ใน ๓ ของค่าเช่าทั้งหมด ข้าวสาลีหรือข้าวมอลท์ให้ตีราคาตามราคาที่เป็นอยู่ในปี ๑๕๐ โดยประมาณ วิธีการดังกล่าว ได้ทำให้เจ้าของที่ดินมีฐานะดีกว่าการรับค่าเช่าเป็นเงินทั้งหมด

นอกจากนี้ รัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้น ยังดำเนินการปรับอัตราค่าจ้างให้เป็นไปตามค่าครองชีพที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอนั้นด้วย ในปี ๑๕๖๓ เมื่อพิจารณาเห็นว่าอัตราค่าจ้างขั้นสูงที่กำหนดไว้ในกฎหมายเก่า ไม่เหมาะสมกับราคาสินค้าที่เปลี่ยนแปลงอย่างมากมาย จึงได้ตรากฎหมายยกเลิกอัตราขั้นสูงเดิมเสียและมอบอำนาจให้ตุลาการประจำท้องถิ่น (justice of the peace) ทำการตรวจสอบทบทวนค่าจ้างในแต่ละมณฑลทุกฤดูอิสเตอร์และกำหนดอัตราค่าจ้างสำหรับปีต่อไปไว้ ทั้งนี้โดยมีความมุ่งหมายว่า อาจกำหนดอัตราค่าจ้างให้ขึ้น ๆ ลง ๆ ตามการเปลี่ยนแปลงของราคาได้

แต่ก็หาได้ผลตามที่คาดหมายไว้ไม่โดยปกติ ตุลาการประจำท้องถิ่นซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในการพิจารณาวางอัตราค่าจ้าง มักจะเป็นชนชั้นเจ้าของที่ดิน และย่อมจะมีส่วนได้เสียร่วมกับเจ้าของที่ดินผู้เป็นนายจ้างยิ่งกว่าที่จะมีความเห็นใจลูกจ้างผู้รับเงินค่าจ้างในทางปฏิบัติจึงปรากฏว่า ตุลาการดังกล่าวมักจะกำหนดค่าจ้างไว้เป็นอัตราเดียวปีแล้วปีเล่า นอกจากนี้ สมัยนั้นก็ไม่มีข้อมูลสถิติที่แน่นอนเกี่ยวกับราคาทั้งก็ไม่มีเจ้าหน้าที่บริหารเพียงพอที่จะดูแลตรวจตราว่า มีการปฏิบัติตามกฎหมายหรือไม่ โดยทั่วไป อัตราค่าจ้างที่กำหนดไว้ในสมัยนั้น มักจะขึ้นตามการเคลื่อนไหวของราคาไม่ทันเช่นเดียวกับที่เป็นอยู่ทุกแห่งทุกสมัย ถ้าบังเอิญอัตราค่าจ้างที่กำหนดไว้ตรงกับค่าจ้างที่จ่ายให้จริง ผลลัพธ์ก็คือ ค่าจ้างแท้ (real wage)* ลดลงและมาตรฐานการครองชีพของลูกจ้างซึ่งดำรงชีวิตอยู่โดยอาศัยค่าจ้างทางเดียวหรือเป็นส่วนใหญ่ก็ลดลงด้วย อย่างไรก็ตาม ยังปรากฏว่าบางครั้งมีลูกจ้างในสมัยนั้นได้รับค่าจ้างสูงกว่า

---

* ค่าจ้างแท้ หมายความว่า อำนาจการซื้อของค่าจ้างที่เป็นตัวเงิน (เมื่อเปรียบเทียบกับราคาสินค้าในขณะใดขณะหนึ่ง) ถ้าราคาสินค้าไหวตัวสูงขึ้น ค่าจ้างไม่เพิ่มขึ้นในอัตราส่วนเดียวกัน อำนาจการซื้อของค่าจ้างเป็นตัวเงินย่อมลดลง คือ ซื้อสินค้าได้น้อยลง

อัตราที่ตุลาการประจำท้องถิ่นกำหนดไว้ และมีลูกจ้างจำนวนไม่น้อยที่ได้อาหาร หรือทั้งที่พักและอาหารเป็นส่วนหนึ่งของค่าจ้างซึ่งยอมถือได้ว่า มีฐานะดีกว่าลูกจ้างประเภทอื่นอยู่บ้าง สำหรับลูกจ้างในชนบทก็อยู่ในฐานะได้เปรียบลูกจ้างในเมือง เพราะผู้อาศัยอยู่ในชนบทย่อมมีโอกาสทำการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์เพื่อเป็นอาหารได้ อนึ่ง ในประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ.๑๕๔๐-๑๖๔๐ ปรากฏว่า อุตสาหกรรมได้พัฒนาไปมาก ซึ่งน่าจะทำให้ความต้องการหรืออุปสงค์ในด้านแรงงานมากขึ้นและคงทำให้อัตราค่าจ้างเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน

ในที่สุด เราก็พอจะสรุปได้ว่า ในระหว่างสมัยที่มีการลดเนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์และการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของราคาคือจากปี ๑๕๒๐-๑๕๖๐ ค่าจ้างแท้ในประเทศอังกฤษลดลงมาก และในทศวรรษต่อ ๆ มา ได้กลับฟื้นคืนอีก สำหรับประเทศสเปนตามตัวเลขที่ปรากฏอยู่นั้น ค่าจ้างต่ำกว่าระดับราคาเกือบตลอดศตวรรษที่ ๑๖ และพอถึงปี ๑๖๐๐ ค่าจ้างได้สูงขึ้นจนกระทั่งอยู่ในระดับเดียวกับราคาในเมืองเลเดน ประเทศฮอลันดา การขยายตัวอย่างรวดเร็วของอุตสาหกรรมทอผ้า ทำให้ค่าจ้างถีบตัวสูงขึ้นกว่าราคาและในอาชีพอื่นที่กำลังขยายตัวก็คงจะมีลักษณะเช่นเดียวกัน

ในด้านที่ดิน ผลกระทบของราคาขึ้นอยู่กับฐานะของเจ้าของที่ดินในประเทศเยอรมนีภาคตะวันออกเฉียงเหนือและโปแลนด์ ราคาสูงได้กระตุ้นให้เจ้าของที่ดินดำเนินการปลูกธัญพืชมากขึ้น และทำให้ชาวนามีความเป็นอยู่ลดต่ำลง โดยตกอยู่ในฐานะเป็นกรรมกรผูกพันอยู่กับที่ดินผืนใหญ่ ในประเทศฝรั่งเศส เจ้าของที่ดินส่วนมากยังคงมีฐานะเป็นผู้ให้เช่า (rentier) และไม่มีทางที่จะเรียกเงินจากผู้เช่าที่ดินมากขึ้นเพื่อเพิ่มพูนรายได้ของตน ในประเทศอังกฤษ เจ้าของที่ดินตกอยู่ในฐานะลำบากเช่นเดียวกันเนื่องจากไม่สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงค่าเช่าได้ แต่ก็มีเจ้าของที่ดินจำนวนไม่น้อยที่มีรายได้เพิ่มขึ้นจากค่าเช่า หรือจากการแสวงหาประโยชน์และผลกำไรจากที่ดินโดยตนเอง

การถีบตัวขึ้นของระดับราคาในทวีปยุโรปสมัยนั้น ชนบางชั้นบางหมู่ได้รับความเดือดร้อน แต่บางหมู่ก็ได้รับผลดี ช่างฝีมือที่ดำเนินงานโดยตนเองเป็นอิสระ หรือครู

การช่างขนาดเล็ก สามารถผลักภาระให้แก่ผู้ซื้อ โดยเพิ่มราคาผลิตผลของตน สำหรับชาวนาก็ไม่มีผลกระทบกระเทือนตราบใดที่ยังทำนาแบบเลี้ยงชีพ แต่ถ้าทำนาแบบส่งผลิตผลไปจำหน่ายในตลาด ก็ย่อมได้รับผลกำไร แต่ก็อาจถูกกระทบกระเทือนบ้าง หากมีการปรับปรุงค่าเช่า และอาจเป็นการส่งเสริมให้ชาวนาทำการเพาะปลูกแบบเข้มข้น (intensive) หรือขยายทุ่งหญ้ารวมและที่รกร้างว่างเปล่าเพื่อการเกษตรเพิ่มเติมขึ้นอีก ในด้านอุตสาหกรรม เมื่อผลต่างระหว่างมูลค่าแรงงานที่ว่าจ้างกับค่าจ้างที่จ่ายไปได้ขยายตัวขึ้น นายจ้างย่อมได้รับกำไร สำหรับพ่อค้าย่อมได้รับประโยชน์เพราะปริมาณสินค้าที่เข้าสู่ตลาดเพิ่มขึ้น และมีโอกาสในการหมุนเงินเก็งกำไรตลอดจนฉวยโอกาสหากำไรจากการที่ราคาเพิ่มสูงขึ้น นอกจากที่กล่าวมาแล้วปริมาณโลหะมีค่าที่หลั่งไหลเข้าสู่ทวีปยุโรปในสมัยนั้น ยังมีผลกระทบต่อชีวิตเศรษฐกิจของชาวยุโรปด้านอื่นอีก กล่าวคือ เมื่อเงินตรามีปริมาณมากขึ้น ย่อมอำนวยความสะดวกให้แก่ธุรกิจที่ต้องการเงินสด ช่วยสร้างเงินฝากในธนาคาร หรือส่งเสริมการสะสมทุนของเอกชน ทำให้การค้าระหว่างทวีปยุโรปกับภาคตะวันออกขยายตัวยิ่งขึ้น เพราะสามารถชำระราคาสินค้าได้มากกว่าสมัยก่อน เฉพาะประเทศสเปนขุมทรัพย์อันมหาศาลที่พระเจ้าแผ่นดินสเปนทรงได้รับจากโลกใหม่ ได้ทำให้รัฐบาลสเปนดำเนินนโยบายการเมืองด้วยความเหอเหิมทะเยอทะยานเกินส่วน ทำให้สิ้นเปลืองและนำความหายนะมาสู่ประเทศซึ่งในที่สุดทำให้ประเทศสเปนเสื่อมจากความเป็นมหาอำนาจลงตามลำดับ นอกจากนี้ ขุมทรัพย์ดังกล่าวยังได้ช่วยผลักดันให้ประเทศอื่นดิ้นรนพยายามที่จะเข้าทำการขุดค้นและแสวงหาขุมทรัพย์แห่งใหม่ต่อไปอีก ความมุ่งมาดปรารถนาของชาวยุโรปที่จะให้ได้มาและรักษาไว้ตลอดจนเพิ่มพูนขึ้นซึ่งปริมาณโลหะมีค่า ได้มีอิทธิพลเหนือนโยบายเศรษฐกิจสมัยศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ของทวีปยุโรปเป็นอันมาก

นอกจากที่กล่าวมาแล้วนี้ การค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ยังได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในชีวิตเศรษฐกิจและสังคมของชาวยุโรปด้านอื่นอีก กล่าวคือ สินค้าที่เคยเป็นเครื่องอุปโภคบริโภคดั้งเดิมเพิ่มปริมาณมากขึ้นและสินค้าใหม่

ที่ไม่เคยรู้จักกันมาก่อนได้หลั่งไหลจากทวีปอื่นเข้าสู่ทวีปยุโรปจำนวนมากมาย ในด้านสินค้าที่ผลิตในยุโรปเอง โดยเฉพาะสินค้าหัตถกรรม ซึ่งสมัยก่อนมีตลาดจำกัดนั้น ดินแดนใหม่ได้กลายเป็นตลาดอันกว้างใหญ่มหาศาล ชาวยุโรปจำนวนไม่น้อย ได้อพยพไปหำมาหากินในภาคโพ้นทะเล โดยเฉพาะทวีปอเมริกา โดยอาศัยแรงงานทาสจากทวีปแอฟริกาเป็นสำคัญ การไปตั้งหลักฐานในดินแดนใหม่และการค้าที่ขยายตัวขึ้น ได้เป็นการบุกเบิกทางไปสู่การลงทุนในด้านต่าง ๆ ในสมัยต่อมาอย่างกว้างขวาง

๘. รัฐกับการดำเนินเศรษฐกิจ

ตลอดช่วงเวลาเกือบ ๓ ศตวรรษแห่งยุคใหม่นี้ การดำเนินเศรษฐกิจของประเทศในทวีปยุโรปมุ่งหนักไปในทางเข้าทำการแทรกแซงกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการต่าง ๆ วัตถุประสงค์อันสำคัญของนโยบายดังกล่าวก็คือ เพื่อทำการเสริมสร้างกำลังทางเศรษฐกิจของประเทศให้แข็งแกร่ง โดยไม่ต้องพึ่งพาอาศัยชาติอื่นในด้านอุตสาหกรรม การค้าและการเดินเรือ และเพื่อสร้างความยิ่งใหญ่ทางการเมืองให้แก่ชาติของตนด้วย นโยบายดังกล่าวนี้เรียกว่า ลัทธิพาณิชยนิยม หรือลัทธิเมอร์คันติลิสม์ (Mercantilism) ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป

การเสริมสร้างกำลังดังกล่าวมีความจำเป็นอย่างไร จะเห็นได้ชัดจากเหตุการณ์ที่อุบัติขึ้นในทวีปยุโรปสมัยนั้น ในศตวรรษที่ ๑๖ มีการสู้รบกันในบางส่วนของทวีปยุโรปเกือบทุกปี ในศตวรรษถัดมา ประชาชนมีเวลาว่างสงครามเพียง ๗ ปีเท่านั้น และในระยะเวลาระหว่าง ค.ศ. ๑๖๕๐-๑๘๑๕ อังกฤษต้องทำสงครามเป็นเวลาถึง ๘๔ ปี และส่วนใหญ่ทำการขับเคี่ยวกับฝรั่งเศส การสู้รบดังกล่าวแต่ละครั้งมีลักษณะแตกต่างกันมากทั้งในด้านขนาดและความรายแรง ซึ่งยากแก่การที่จะนำมาเปรียบเทียบกับมหาสงครามโลกทั้งสองคราวในศตวรรษที่ ๒๐ ภายหลัง ค.ศ. ๑๖๕๐ การแตกแยกทางศาสนาไม่เป็นสาเหตุสำคัญแห่งสงครามระหว่างประเทศเช่นสมัยก่อน แต่ความ

ทะเยอทะยานส่วนตัวหรือเกี่ยวกับราชวงศ์ของผู้มีอำนาจปกครองประเทศ เป็นสาเหตุสำคัญกว่า อำนาจอันยิ่งใหญ่ของฝรั่งเศสได้ครอบงำเหนือประเทศเพื่อนบ้านและการขัดแย้งเกี่ยวกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้ก่อให้เกิดการกระทบกระทั่งกันมากขึ้น ฮอลันดาซึ่งเป็นคู่แข่งขันที่สำคัญพร้อมที่จะทำสงครามเมื่อผลประโยชน์ทางการค้าและการเดินเรือของตนถูกคุกคาม คอลแบร์ทซึ่งเป็นผู้มีอำนาจในฝรั่งเศสสมัยนั้น ก็ยินดีที่จะทำสงครามกับฮอลันดา โดยคาดหมายว่าการสงครามจะนำความหายนะทางเศรษฐกิจมาสู่ประเทศฮอลันดา การแสวงหาผลประโยชน์ในโลกใหม่ ได้ทำให้เกิดการแก่งแย่งขึ้น โดยเฉพาะในสมัยที่ฝรั่งเศส อังกฤษและฮอลันดาเข้าแข่งขันกับสเปนและโปรตุเกสในการสร้างจักรวรรดิในภาคโพ้นทะเล อย่างไรก็ตาม เพียงแต่ปัญหาอาณานิคมโดยเฉพาะคงจะไม่ก่อให้เกิดสงคราม เว้นแต่จะมีปัญหาส่วนได้เสียอย่างสำคัญด้านยุโรปเกี่ยวพันอยู่ด้วย อนึ่ง ปัจจัยด้านเศรษฐกิจอาจมีส่วนเพียงเล็กน้อยในการก่อสงคราม แต่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมักจะเป็นข้อเรียกร้องอย่างหนึ่งของผู้ชนะสงคราม

ในศตวรรษที่ ๑๖ การแบกภาระงบประมาณด้านสงครามได้เพิ่มขึ้น เพราะสาเหตุหลายอย่าง เช่น ราคาถีบตัวสูง การพัฒนาอุปกรณ์และวิธีการรบภาคพื้นดิน รวมทั้งการใช้กองทัพเรือเข้าพันธมิตรด้วย โดยปกติ ทหารก็มักจะเป็นทหารจ้างซึ่งจะต้องจัดหาเสบียงอาหารและแจกจ่ายอาวุธให้ ปืนใหญ่ ปืนเล็กและกระสุนดินดำก็มีราคาแพง ในสมัยจวนจะถึง ค.ศ. ๑๗๐๐ และสมัยต่อมาขนาดของกองทัพใหญ่โตขึ้นอย่างรวดเร็ว อนึ่ง การที่ฝ่ายรุกได้เปรียบจากการใช้อาวุธปืนที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่นั้น ได้ทำให้มีผู้คิดสร้างป้อมปราการเป็นการป้องกันประเทศขึ้น ดังที่ฝรั่งเศสได้สร้างไว้ นับตั้งแต่ภูเขาแอลป์จนกระทั่งถึงทะเลเหนือ ประเทศที่มีทางออกทะเลได้เริ่มสร้างกองทัพเรือของตนขึ้น และพอถึงปี ๑๗๘๐ กองทัพเรืออังกฤษมีเรือประจำการถึง ๓๐๐ ลำและบางลำสามารถบรรทุกปืนใหญ่ได้ถึง ๑๐๐ กระบอก

การหารายได้ของรัฐ ในการจัดหางบประมาณให้พอกับค่าใช้จ่ายทั้งด้านทหารและพลเรือนที่เพิ่มขึ้นเสมอนั้น รัฐบาลของประเทศในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ยังคงอาศัยระบบการภาษีอากรของรัฐสมัยศักดินาเป็นส่วนใหญ่ เมื่อความเจริญของเมืองและการค้าได้เริ่มแผ่กระจายไปยังชนบทได้ทำให้เศรษฐกิจของชนบทพลอยเจริญรุ่งเรืองตามไปด้วย ผู้ปกครองประเทศก็สามารถหาทางเพิ่มพูนรายได้แผ่นดินจากการเก็บภาษีที่ดินและค่าธรรมเนียมอย่างอื่นจากชาวเมือง ตลอดจนการค้าและทรัพย์สินส่วนตัวของประชาชนได้มากขึ้น พอย่างเข้ายุคใหม่เมื่องบประมาณรายจ่ายเพิ่มมาก ก็จำต้องแสวงหารายได้ให้เพียงพอ โดยการรีดภาษีอากรจากแหล่งดั้งเดิมและแหล่งใหม่ด้วย เช่น ภาษีโภคภัณฑ์ ภาษีขาออกและภาษีขาเข้า แม้กระทั่งการซื้อขายยศบรรดาศักดิ์โดยวิธีบังคับให้บุคคลผู้มั่งมีซื้อ นอกจากนี้ยังมีการขายสิทธิการผูกขาดอุตสาหกรรม หรือการค้าบางสาขาอีกด้วย ในด้านการควบคุม ถ้าพิจารณาอย่างผิวเผินก็จะเห็นว่า มุ่งต่อการส่งเสริมและช่วยเหลือการค้าและอุตสาหกรรมไปในทางที่เหมาะสม แต่ถ้าจะพิจารณาโดยถี่ถ้วนแล้วก็กลายเป็นว่า การควบคุมเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่จะรีดภาษีหรือค่าธรรมเนียมจากช่างฝีมือและพ่อค้ายิ่งกว่าอื่น การยกเลิกจังกอบและภาษีอากรภายในเพื่อช่วยเหลือการค้าขายในประเทศ เป็นสิ่งที่เหลือวิสัย เพราะรัฐไม่อาจจะเสียสละในด้านนี้ได้ พระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้น ต้องหาทางแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพย์สินส่วนพระองค์อย่างเต็มที่ หรือไม่ก็ขายทรัพย์สินนั้นเพื่อนำรายได้เข้าท้องพระคลัง ในบางประเทศ พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเข้าควบคุมการผลิตเกลือและการเหมืองแร่เข้มงวดยิ่งกว่าแต่ก่อน ในประเทศสวีเดน พระเจ้าแผ่นดินไม่เพียงแต่ทรงเวนคืนที่ดินซึ่งมิได้ใช้เพื่อการเพาะปลูกทั้งหมดเท่านั้น แต่ทรงดำเนินการค้านานาชนิดเพื่อแสวงหาผลกำไรอย่างเต็มที่ เมื่อเหรียญกษาปณ์มีมูลค่าเสื่อมลง ก็ได้มีการพิมพ์เงินกระดาษของรัฐบาลขึ้นใช้ใน ค.ศ. ๑๗๐๐

ในสมัยนั้น แม้รัฐบาลประเทศต่าง ๆ จะมีนโยบายการหาเงินที่กว้างขวางที่สุดก็ไม่เพียงพอแก่ค่าใช้จ่ายทั้งในด้านฟุ่มเฟือยเหอเหิมและการสงคราม เมื่อเกิด

สงครามขึ้นต้องทำการกู้เงิน แต่บางครั้งในยามสงบก็ต้องทำการกู้เงินเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อเพิ่มเติมรายได้ที่มีไม่เพียงพอ พระเจ้าแผ่นดินประเทศต่าง ๆ ต้องทรงส่งข้าราชบริพารไปยังตลาดกู้เงิน เพื่อออนวอนขอกู้เงิน และก่อให้เกิดหนี้สินรุงรัง จนในที่สุดก็ทำการปฏิเสธไม่ชำระหนี้บางส่วนหรือทั้งหมดตามอำเภอใจ ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๕๔-๑๖๔๗ พระเจ้าแผ่นดินสเปนไม่ยอมชำระหนี้ ๖ ครั้ง เป็นอย่างน้อยและทำให้ตระกูลฟุกเกอร์ (Fuggers) ซึ่งเป็นนักการเงินสำคัญในสมัยนั้นถึงแก่ความหายนะ พระเจ้าเฮนรีที่ ๒ แห่งฝรั่งเศสทรงหลีกเลี่ยงการชำระหนี้ในทศวรรษ ๑๕๕๐ โดยวิธีเปลี่ยนหนี้ระยะสั้นให้เป็นค่าเช่า (rentes) ตลอดกาล สงครามสามสิบปีได้ทำให้เจ้าครองนครเยอรมันต่าง ๆ ต้องยกเลิกพันธบัตรและไม่รับผิดชอบต่อผู้ถือพันธบัตร สันตะปาปาที่กรุงโรมภายหลังปี ๑๕๘๐ เมื่อต้องชำระดอกเบี้ยเงินกู้เป็นจำนวนถึงครึ่งหนึ่งของรายได้ ได้บังคับเจ้าหนี้ให้ลดอัตราดอกเบี้ย หรือต้นเงินลง บางครั้งเมื่อผู้ให้กู้ในต่างประเทศล่มจม พระเจ้าแผ่นดินก็จำต้องหันมาหาแหล่งเงินกู้ภายในประเทศโดยให้ดอกเบี้ยในอัตราสูง หรือให้สิทธิผูกขาดทางการค้าหรือสิทธิในการก่อตั้งธนาคาร หากไม่มีผู้สมัครใจให้กู้เงิน ก็มีการบังคับกู้ เช่น กรณีที่คอลแบร์ทเข้าทำการยึดเงินฝากในธนาคารออมสินฝรั่งเศส พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ แห่งอังกฤษในปี ๑๖๔๐ ทรงริบเงินทองของประชาชนที่ส่งไปทำเป็นเหรียญกษาปณ์และยอมให้คืนก็ต่อเมื่อเจ้าของตกลงยินยอมให้พระองค์กู้เงิน ต่อมาปี ๑๖๗๒ พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๒ ซึ่งเป็นราชโอรสทรงปฏิเสธไม่ยอมชำระดอกเบี้ยเงินกู้ให้แก่นายธนาคารพ่อค้าทองแห่งกรุงลอนดอน เรื่องทำนองนี้ในประเทศฝรั่งเศส พวกเสนาบดีก็ปฏิบัติกันจนกลายเป็นนิสัย เมื่อมีหนี้สินรุงรังและไม่มีทางที่จะชำระหนี้ได้ ก็มักจะใช้อำนาจปลดหนี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น บางรายบอกล้างไม่ยอมชำระโดยไม่มีเหตุผล บางรายลดจำนวนหนี้และอัตราดอกเบี้ยให้ต่ำลง เมื่อคอลแบร์ทเริ่มเข้ารับตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี เขาได้ทำการลดดอกเบี้ยและเงินต้น ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสกู้ไปนั้น ลงอย่างมากมายระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๑-๑๖๖๔ จนกระทั่งสามารถลดภาระให้แก่กระทรวงการคลังฝรั่งเศสในสมัยนั้นได้ถึง ๒ ใน ๓ ของหนี้สินแต่ละปี

ระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ การสงครามต้องใช้จ่ายเงินสิ้นเปลืองมากกว่าสมัยก่อน ทำให้รัฐบาลประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปมีหนี้สินพอกพูนขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่การปฏิเสธไม่ชำระหนี้ได้ปฏิบัติกันลดน้อยลง ในประเทศอังกฤษ ภายหลังการปฏิวัติปี ๑๖๘๘ รัฐสภามีอำนาจมากขึ้น ทำให้อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินในด้านการเงินลดน้อยลง และได้มีการโอนหนี้สินพระเจ้าแผ่นดินทั้งหมดให้เป็นหนี้แห่งชาติ (national debt) ซึ่งได้ทำให้มีการปรับปรุงระบบการภาษีอากรให้ดีขึ้น ในยามสงบ ประเทศอังกฤษได้พยายามที่จะลดหนี้สินของรัฐลง แต่ไม่ค่อยได้ผลเมื่อเปรียบเทียบจากหนี้สินที่เพิ่มขึ้นจากการสงคราม ๕ ครั้งระหว่าง ค.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๘๓ การสงครามดังกล่าวได้ทำให้หนี้ของประเทศอังกฤษเพิ่มจาก ๑๖ ล้านปอนด์ เป็น ๒๔๐ ล้านปอนด์ ในประเทศฝรั่งเศสสมัยเดียวกัน หนี้สินได้เพิ่มขึ้นในอัตราส่วนเดียวกัน กล่าวคือ เพิ่มขึ้น ๑๕ เท่า ในระหว่างสงครามดังกล่าว แม้ว่าในปี ๑๗๑๕ จะได้ทำการตัดเงินกู้ที่เกิดจากการสงครามชิงราชสมบัติในสเปน ไปเสียตั้งครึ่งหนึ่งแล้วก็ตาม แต่การชำระดอกเบี้ยเป็นภาระหนักเหลือเกินและก็เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิวัติใหญ่ขึ้นในประเทศฝรั่งเศสใน ค.ศ. ๑๗๘๙

เหตุการณ์ที่กล่าวมาแล้ว แสดงให้เห็นว่า รัฐบาลได้ใช้วิธีการทางเศรษฐกิจ เพื่อประโยชน์ในทางการเมืองอย่างไร แต่ถ้าเราพิจารณาดูเหตุการณ์อีกด้านหนึ่ง เราก็จะเห็นว่า เอกชน กลุ่มบุคคล ชนชั้นและภาคต่าง ๆ ภายในประเทศได้ใช้วิธีการทางการเมือง เพื่อแสวงหาประโยชน์และผลกำไรทางเศรษฐกิจ ในทำนองเดียวกันการควบคุมของรัฐบางกรณีที่เราเรียกว่านโยบายหรือแนวความคิดพาณิชยนิยม บางครั้งอาจจะริเริ่มก่อตั้งขึ้นโดยผู้ปกครองประเทศ เสนาบดีหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลเพราะความลำเอียงที่มีต่อชนบางชั้น หรือเพื่อเพิ่มพูนอำนาจของตน หรือโดยไม่รู้เรื่องเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่ที่ตนปกครองนั้นเลย แต่ก็มีนโยบายไม่น้อยเหมือนกันที่เกิดขึ้นจากเบื้องล่าง โดยบุคคลหรือกลุ่มบุคคลทำการเร่งเร้ารัฐให้ดำเนินการ และใช้บังคับจากเบื้องบน ในประเทศอังกฤษ

และฮอลันดา นโยบายของรัฐบาลมักจะเป็นการแสดงออกซึ่งความต้องการของชนชั้นพ่อค้า หรือของชนบางหมู่ หรือของเอกชนบางคน ในประเทศสเปน ฝรั่งเศสและแห่งอื่น บางครั้งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของประชาชนได้ช่วยกระตุ้นและนำทาง ให้แก่รัฐในการบริหารราชการเช่นเดียวกัน

ชนชั้นพ่อค้า เจ้าของเรือ นักอุตสาหกรรม หรือเจ้าของที่ดินมักจะมีความชำนิชำนาญในศิลปแห่งการชี้ชวน บุคคลจำพวกนี้มักจะนำเรื่องความรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และชุมชนส่วนรวมขึ้นมากล่าวอ้างและจับจุดอ่อนในด้านความลำเอียงที่ชนชั้นหนึ่งมีต่อชนอีกชั้นหนึ่ง แล้วก็อธิบายว่า ข้อเสนอของตนนั้น จะส่งเสริมสวัสดิภาพของชาติบ้านเมือง หรือจะเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดิน พวกนี้มักฉวยโอกาสแสวงหาประโยชน์จากการเกลียดชังคนต่างด้าว เข้าออกวังหลวงหรือรัฐสภาเพื่อขอความสนับสนุน พิมพ์ใบปลิว หรือหนังสือชี้ชวน ส่งหนังสือเวียนขอความเห็นใจ ทำการประชุมชี้แจงเรื่องราวของตนให้สินบนข้าราชบริพารจนกระทั่งนำสิ่งของไปถวายพระเจ้าแผ่นดินและเสนอถวายผลกำไรจากกิจการของตนด้วย ในสมัยที่พระเจ้าแผ่นดินทรงมีอำนาจอยู่ การปฏิบัติโดยทั่วไปของพวกนี้ก็คือ เสนอถวายผลประโยชน์ทางการเงิน หรือดำเนินการให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของพระเจ้าแผ่นดินเอง แต่เมื่อใด รัฐสภามีอำนาจเข้มแข็ง พวกนี้ก็หันมาขอความสนับสนุนจากสถาบันแห่งนี้โดยการใช้ความกดดันด้วยประการต่าง ๆ โดยการให้สินบนตลอดจนการเข้าสนับสนุนช่วยเหลือพรรคการเมือง โดยหวังประโยชน์ตอบแทนในทางอาชีพของตน

ไม่ว่าจะดำเนินโดยวิธีการใด วัตถุประสงค์ของบุคคลเหล่านี้ โดยปกติก็คือหวังผลกำไร สิทธิพิเศษ ความคุ้มครอง หรือการผูกขาดธุรกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้เกิดความเดือดร้อนเสียเปรียบแก่คู่แข่งขันทั้งภายในและภายนอกประเทศ ขัดกับผลประโยชน์ของบุคคลบางชั้น หรือชุมนุมชนส่วนรวมหรือผู้บริโภคทั่วไป ศาสตราจารย์อันวิน (Unwin) เคยกล่าวไว้ว่า ๙ ใน ๑๐ ของการประดิษฐ์คิดค้นในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ มิได้มุ่งหวังต่อการแสวงหาประโยชน์โดยตรงจากพลังธรรมชาติเลย วัตถุประสงค์

สำคัญก็เพื่ออาศัยอำนาจของรัฐและโภคทรัพย์ของชุมชนเพื่อประโยชน์แก่เอกชนยิ่งกว่าอื่น อดัม สมิธก็มีความเห็นเช่นเดียวกันโดยกล่าวไว้ว่า "ศิลปเลว ๆ ของพ่อค้าต่ำ ๆ ได้ถูกกำหนดขึ้นเป็นหลักทางการเมือง เพื่อดำเนินการปกครองจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่" และข้อจำกัดต่าง ๆ ที่ผู้มีผลประโยชน์ทั้งหลายสามารถใช้บังคับกับการค้าในอาณานิคมนั้น เป็นโครงการที่ "เหมาะสมอย่างที่สุดกับประชาชาติซึ่งมีรัฐบาลอยู่ภายใต้อิทธิพลของพวกพ่อค้า"

<u>การสร้างจักรวรรดิในภาคโพ้นทะเล</u> ภายหลังการค้นพบโลกใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ เมื่อนครอิตาลีและเยอรมันเริ่มเสื่อมลง ไม่อาจจะเข้าแข่งขันแสวงหาประโยชน์ในโลกใหม่ได้ ประเทศที่ตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลตะวันตกซึ่งเป็นทำเลเหมาะแก่การเดินทางข้ามมหาสมุทรแอตแลนติค ก็ได้กลายเป็นคู่แข่งขันระหว่างกันและกัน ในการสร้างจักรวรรดิภาคโพ้นทะเล อาณานิคมที่ได้มานั้นนอกจากจะเป็นกำลังเสริมสร้างอำนาจในทางการเมืองและเพื่อการเผยแพร่ศาสนาแล้ว ยังกลายเป็นตลาดสำหรับจำหน่ายสินค้านานาชนิดจากทวีปยุโรป เป็นแหล่งวัตถุดิบที่เมืองแม่ผลิตไม่ได้ เป็นที่สำหรับการลงทุนและกอบโกยผลกำไรจากการค้าและการเดินเรือ รวมทั้งเป็นที่สำหรับชาวยุโรปอพยพไปทำมาหากินหรือแสวงโชคลาภ การกระตุ้นความเจริญก้าวหน้าของสิ่งดังกล่าวและการหาทางเพื่อรักษาผลประโยชน์ที่ได้รับตอบแทน จึงเป็นภาระใหม่ของผู้ปกครองประเทศในทวีปยุโรปสมัยนั้น โดยไม่เคยมีมาก่อนในประวัติศาสตร์

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่า จะมีการค้นพบเส้นทางการเดินเรือใหม่และทวีปใหม่เป็นการเพิ่มวิสาหกิจด้านใหม่ขึ้นอีก แต่ก็ใช่ว่า อาณานิคม หรือนโยบายเกี่ยวกับอาณานิคมจะมีความสำคัญอย่างมากมายก็หาไม่ ทั้งนี้เนื่องจาก ปริมาณเงินทุน แรงงาน หรือและสินค้า (ยกเว้นโลหะเงินและทองคำที่สเปนได้รับจากอเมริกา) ที่เกี่ยวข้องกับอาณานิคมนั้น เป็นเพียงส่วนน้อยของเศรษฐกิจทั้งมวลในทวีปยุโรปในสมัยนั้น การค้ากับภาคตะวันออก หรือทวีปแอฟริกาที่ก่อให้เกิดผลกำไร ยังอยู่ในขอบเขตจำกัด และโลกใหม่ก็ยังไม่มีอะไรปรากฏออกมาพอที่จะดึงดูดผู้ลงทุน พ่อค้าและผู้อพยพมากมายนัก กิจกรรมทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่ยังคงดำเนินอยู่ในทวีปยุโรป และการค้าระหว่างภูมิภาคต่าง ๆ

ในศตวรรษที่ ๑๘ ส่วนใหญ่ก็ยังเป็นการแลกเปลี่ยนผลิตภัณฑ์ภายในทวีปยุโรปเอง ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า การแสวงหาประโยชน์ในภาคโพ้นทะเลอันเป็นธุรกิจประเภทใหม่นั้น เป็นเพียงสิ่งช่วยส่งเสริมความเจริญให้แก่บางประเทศในยุโรปตะวันตก หาได้มีผลหรืออิทธิพลกระจายไปทั่วทวีปยุโรปทั้งมวลไม่

บทที่ ๑๖

เศรษฐกิจของบางประเทศ

๑. ข้อความทั่วไป

ดังได้กล่าวมาแล้ว เมื่อสิ้นยุคกลางได้มีเหตุการณ์สำคัญหลายอย่างอุบัติขึ้น โดยเฉพาะการค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ นครต่าง ๆ ในประเทศอิตาลี เยอรมนีและเบลเยี่ยมซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าและชีวิตเศรษฐกิจที่รุ่งเรืองของทวีปยุโรปยุคกลาง ก็ค่อย ๆ เสื่อมความสำคัญลงและความเจริญรุ่งเรืองดังกล่าวได้เปลี่ยนไปสู่ดินแดนทางภาคอื่น ในสมัยแรกแห่งการขุดค้นแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากรและความมั่งคั่งของโลกใหม่ ประเทศโปร์ตุเกสและสเปนเป็นผู้นำและได้รับโภคทรัพย์อย่างมหาศาล การแสวงหาผลประโยชน์จากโลกใหม่ ได้ทำความรุ่งเรืองให้แก่ประเทศทั้งสองเป็นอันมาก แต่อย่างไรก็ตาม ความเจริญรุ่งเรืองได้ดำเนินไปในชั่วระยะเวลาไม่นานนัก เพราะโภคทรัพย์ที่ได้มานั้น ได้ถูกใช้จ่ายสิ้นเปลืองไปเปล่าในด้านการเมืองและการสงครามที่ไม่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ และในขณะเดียวกัน ประเทศทั้งสองก็ไม่สามารถสนองความต้องการของอาณานิคมของตนในด้านสินค้าจำเป็นนานาชนิดและบริการต่าง ๆ ได้ด้วย ดังนั้น จึงไม่อาจรักษาความรุ่งเรือง อันเกิดจากความมั่งคั่งใหม่ไว้ได้นาน และทำให้ประเทศทั้งสองไม่สามารถทำการแข่งขันทางการค้ากับประเทศอื่น ๆ ที่รุ่งเรืองขึ้นในภายหลังได้

ประเทศที่ทำการช่วงชิงผลประโยชน์ในทางการค้าภาคโพ้นทะเลจากประเทศโปร์ตุเกสและสเปนนั้น ได้แก่ประเทศฮอลันดาเป็นอันดับแรก ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสในอันดับต่อมา แต่สำหรับประเทศฝรั่งเศสมีบทบาทน้อยกว่า ประเทศดังกล่าวนี้ได้ทำการแสวงหาผลประโยชน์ จากดินแดนภาคโพ้นทะเลไปพร้อมกับการพัฒนาอุตสาหกรรมและการเกษตรของตนอย่างเต็มที่ และในขณะเดียวกันก็มีบทบาทสำคัญในด้านการค้าด้วย

๒. ประเทศเยอรมนี*

ความรุ่งเรืองเฟื่องฟูทางการค้าของหัวเมืองเยอรมันต่าง ๆในยุคกลางมีปัจจัยส่งเสริมสำคัญอยู่ ๓ ประการคือ ประการแรกชาวเยอรมันสมัยนั้นมีโอกาสแสวงหาผลประโยชน์จากดินแดนทวีปยุโรปภาคตะวันออกโดยอพยพไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินและติดต่อค้าขายอยู่ตลอดสมัย ประการที่ ๒ พ่อค้าเยอรมันมีความสามารถในทางการค้าและการเดินเรือขนส่งสินค้านานาชนิดไปสู่ตลาดในดินแดนต่าง ๆ ของทวีปยุโรปตั้งแต่ประเทศสเปนจนกระทั่งทะเลบอลติค ประการที่ ๓ การที่นครเยอรมันรวมกันเข้าเป็นสันนิบาต ได้ทำให้กำลังทางทหารและอำนาจทางการเมืองเข้มแข็งประกอบกับได้รับความร่วมมือและความสนับสนุนจากกองทหารอัศวินติวตันดังที่กล่าวมาแล้ว ได้ช่วยให้นครเยอรมันสามารถเข้าแสวงหาผลประโยชน์และพิชิตดินแดนที่มีกำลังทางเศรษฐกิจและการเมืองอ่อนแอกว่าได้ง่าย และในขณะเดียวกันก็ทำให้พ่อค้าชาวเยอรมันสามารถรักษาประโยชน์ทางการค้าของตนในเมืองท่าและตลาดในต่างประเทศได้อย่างเต็มที่ด้วย

อย่างไรก็ตาม พอถึง ค.ศ. ๑๓๕๐ ดินแดนภาคตะวันออกของทวีปยุโรปที่อุดมสมบูรณ์และเหมาะแก่การขุดค้นแสวงหาผลประโยชน์ได้รอยหรอลง และในปี ๑๔๑๐ กองทหารอัศวินติวตันก็ถูกประเทศโปแลนด์ทำลายล้างสิ้นอำนาจลง ในขณะเดียวกันประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปได้มีความเข้มแข็งในทางการเมืองขึ้น โดยมีรัฐบาลกลางและพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุข เช่น ประเทศโปแลนด์ แบร์นเดนเบอร์ก สวีเดน เดนมาร์ค อังกฤษและรุสเซีย ประเทศดังกล่าวนี้ได้เข้าทำการค้าขายในทวีปยุโรปภาคเหนือส่วนใหญ่และรุกล้ำเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์ในดินแดนและตลาดที่เคยอยู่ใต้อิทธิพลพ่อค้าเยอรมัน เพิ่มขึ้นทุกที อนึ่ง พ่อค้าเยอรมันที่เคยรุ่งเรืองเฟื่องฟูอยู่ในประเทศอังกฤษมาตลอดยุคกลางนั้น พอถึงศตวรรษที่ ๑๖ ก็ถูกพ่อค้าอังกฤษเข้าแข่งขันต่อสู้ ในที่สุด เมื่อจวนสิ้นศตวรรษเดียวกัน พ่อค้าเยอรมันก็ถูกตัดเอกสิทธิ์และผลประโยชน์ทางการค้าที่ตนผูกขาดมาหลายศตวรรษนั้น ลงโดยสิ้นเชิง ในประเทศสวีเดน พ่อค้า

---

* ในยุคกลางประเทศเยอรมนีประกอบด้วยรัฐหรือนครอิสระต่างมีเจ้าครองนครไม่ขึ้นแก่กัน จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๘๗๑ จึงได้รวมกันเข้าเป็นอาณาจักรอันเดียวกัน

เยอรมันก็ประสบเคราะห์กรรมทำนองเดียวกัน ในประเทศรุสเซีย ก็ถูกพระเจ้าซาร์ขับออกจากตลาดขนสัตว์ ประเทศเดนมาร์คหันไปติดต่อคบค้ากับประเทศอื่นเพื่อหาทางตัดอำนาจพ่อค้าเยอรมันและปล่อยให้เรือชาติอื่นเดินทางเข้าทะเลบอลติคได้โดยสะดวก แม้หัวเมืองเยอรมันจะรวมกันเป็นสมาคมหรือสันนิบาตก็ตาม แต่ก็ยังแก่งแย่งและแตกเป็นก๊กเป็นเหล่าอยู่ โดยต่างก็มีเจ้าครองนครเป็นอิสระแก่กัน ไม่มีรัฐบาลกลางที่มีอำนาจเด็ดขาดทางการเมือง ดังนั้นจึงไม่สามารถรักษาผลประโยชน์ทางการค้าของตนโดยทำการต่อสู้แข่งขันกับประเทศที่มีรัฐบาลกลางที่เข้มแข็งได้

ในด้านเศรษฐกิจ ปัยจัยสำคัญที่ทำให้สันนิบาตเยอรมันอ่อนแอลงก็คือประเทศฮอลันดา คู่แข่งขันมีความสามารถทางการค้าและการเดินเรือยิ่งกว่าเยอรมัน และได้เข้าแย่งชิงผลประโยชน์ในย่านทะเลเหนือและทะเลบอลติคจากเยอรมัน ปลาเฮอริงซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญอย่างหนึ่งและเคยมีชุกชุมในย่านทะเลใกล้ดินแดนเยอรมัน พอถึงระยะต้นศตวรรษที่ ๑๖ ได้เริ่มร่อยหรอลง ปากน้ำท่าเมืองบรูชส์ในประเทศเบลเยี่ยม ซึ่งเป็นทางออกทะเลสำคัญจากภายในทวีปเริ่มตื้นเขิน และภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ การค้ากับภาคตะวันออกซึ่งเคยอยู่ในกำมือนครอิตาลีได้เปลี่ยนไปยังนครอัมสเตอร์ดัมและลอนดอน ทำให้หัวเมืองเยอรมันภายในซึ่งเคยเป็นศูนย์การค้าผ่านทวีปจากภาคตะวันออกเริ่มหมดความสำคัญลง นครต่าง ๆ ที่เคยสมัครสมานร่วมกันมาก็เริ่มแย่งชิงผลประโยชน์และแตกแยกกัน และภายหลัง ค.ศ. ๑๖๖๙ ซึ่งเป็นปีที่มีการประชุมครั้งสุดท้ายของสันนิบาตพ่อค้าเยอรมัน การแข่งขันของฮอลันดาและความเสียหายอันเกิดจากสงครามสามสิบปีได้ทำให้หัวเมืองเยอรมันหลายแห่งหมดความสำคัญลง

อย่างไรก็ตาม ยังมีหัวเมืองอีกหลายแห่งที่ยังคงรุ่งเรืองอยู่โดยอาศัยสินค้าขาออกบางประเภท เช่น ธัญญาหาร ไม้ซุง ป่านลินิน ป่านธรรมดา หนัง ผ้าลินิน ขี้ผึ้งและน้ำผึ้ง ซึ่งได้รับจากดินแดนภายในทวีปลึกเข้าไปจนกระทั่งถึงประเทศโปแลนด์ สำหรับสินค้าเข้า ได้แก่ผ้าจากประเทศอังกฤษ เหล้าองุ่นจากฝรั่งเศส ผลไม้จากย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และผลิตผลอื่น ๆ จากภาคโพ้นทะเล นครแคนซิกยังคงเป็น

หัวเมืองชั้นนำในด้านการค้าธัญญาหาร และทำการค้าขายสินค้าประเภทอื่น ๆ เป็นจำนวนมากเช่น โปแตช ไม้ซุง ไม้กระดาน นครแฮมเบอร์กดำเนินการค้าด้านผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมเช่น ผ้าลินิน และทำการทอผ้ากำมะหยี่ ผ้าไหม ผ้ายกดอก ผ้าฝ้าย น้ำตาล ยาสูบ เครื่องทองแดงและหนังฟอก ธนาคารแห่งแฮมเบอร์กได้สถาปนาขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๑๙ และมีความสำคัญเป็นรองเฉพาะธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมเท่านั้น

๓. ประเทศอิตาลี *

ในยุคกลาง นครต่าง ๆ ในประเทศอิตาลี ซึ่งต่างก็เป็นอิสระแก่กันนั้น เจริญรุ่งเรืองในด้านการค้าอุตสาหกรรม การขนส่งทางเรือและการเงินเหนือประเทศใดอื่น แต่ก็ค่อย ๆ เสื่อมลงตามลำดับเช่นเดียวกับนครเยอรมัน ในระยะหลังมีการกระเตื้องขึ้นบ้าง เช่น การค้าเครื่องเทศกับภาคตะวันออกซึ่งถูกโปรตุเกสแย่งไป ได้กลับฟื้นฟูขึ้นจนกระทั่งสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๗ การค้าขายติดต่อกับจักรวรรดิตุรกี กับดินแดนทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก ตลอดจนดินแดนเลยประเทศอาระเบียและเปอร์เซียก็ยังคงดำเนินอยู่ อย่างไรก็ตาม ในการค้าขายดังกล่าว นครอิตาลีต้องทำการต่อสู้กับคู่แข่งขันอย่างหนัก โดยเฉพาะพ่อค้าตุรกี ซึ่งขับไล่พ่อค้าอิตาลีออกจากดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตะวันออกแล้วต้อนรับพ่อค้าชาวฝรั่งเศส ฮอลันดาและอังกฤษเข้าแทนที่ สนธิสัญญาระหว่างฝรั่งเศสและตุรกีทำขึ้นในปี ๑๕๓๖ ได้ให้สิทธินอกอาณาเขตแก่ฝรั่งเศสเหนือเมืองท่าต่าง ๆ ของตุรกี และฝรั่งเศสได้กลายเป็นผู้พิทักษ์ชาวคาธอลิกในตะวันออกใกล้ ในสมัยนี้ เมืองท่ามาร์เซลส์ของฝรั่งเศสรุ่งเรืองมากและในขณะเดียวกันได้ก่อให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของนครเวนิสและแอนต์เวิร์พในด้านการค้า

---

* ประเทศอิตาลี ก็มีลักษณะเช่นเดียวกับประเทศเยอรมนี โดยแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าเรื่อยมาจนกระทั่งปลายศตวรรษที่ ๑๙ จึงสามารถรวมเป็นอาณาจักรเดียวกัน

เครื่องเทศด้วย สำหรับพ่อค้าชาวอังกฤษและฮอลันดาได้ตั้งหลักฐานมั่นคงในนคร คอนสแตนติโนเปิล สเมอร์นา และอเลปโปตั้งแต่ปี ๑๖๐๐ และในไม่ช้าก็รุกล้ำเข้าสู่เมืองท่าต่าง ๆ ในภาคตะวันตกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน แม้กระทั่งเมืองท่าบางแห่งของอิตาลี

นครเวนิสในสมัยนั้น นอกจากต้องเผชิญกับคู่แข่งขันทางการค้าดังกล่าวแล้ว ยังต้องทำการสงครามกับตุรกีอยู่เสมอและก็เสียเปรียบในการต่อเรือเพราะขาดแคลนไม้โอ๊ค ในสมัยการพัฒนาเรือแบบใหม่ติดใบที่มีคุณภาพสูงพร้อมด้วยอาวุธปืนใหญ่ที่ไม่เคยมีมาก่อน ได้ทำให้เรือโบราณที่มีชื่อเสียงของอิตาลีพ้นสมัย ทั้งป่าไม้สำหรับใช้ต่อเรือที่เคยอุดมสมบูรณ์ในย่านนี้ได้ร่อยหรอลง นครเวนิสจึงขาดแคลนวัสดุราคาถูกเพื่อสร้างกองเรือพาณิชย์ของตนให้มีประสิทธิภาพเท่าเทียมกับชาติอื่น พอถึง ค.ศ. ๑๖๐๐ นครเวนิสจำต้องซื้อเรือขนาดใหญ่จากประเทศฮอลันดา ซึ่งเป็นประเทศที่เริ่มเข้ามามีบทบาทแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าในภาคตะวันออกอันเป็นกระดูกสันหลังทางเศรษฐกิจของนครเวนิสมาก่อนเป็นเวลาหลายร้อยปี

เมื่อการค้ากับภาคตะวันออกตกไปอยู่ในกำมือของพ่อค้าชาวยุโรปตะวันตกดังกล่าว นครต่าง ๆ ในอิตาลีก็จำต้องอาศัยกิจการด้านอุตสาหกรรมและธุรกิจการเงินแทนสินค้าฝีมือประณีต -- จากอิตาลีได้มีชื่อเสียงเด่นอยู่ในตลาดสิ่งฟุ่มเฟือยทั่วไปทั้งภายในและภายนอกประเทศ แม้กระทั่งศตวรรษที่ ๑๘ สินค้านานาชนิดของอิตาลีก็เป็นที่นิยมกันทั่วไปในทวีปยุโรป เช่น ไหม ผ้ากำมะหยี่ เครื่องเย็บปักถักร้อย ผ้าดิ้นทอง ถุงมือ ถุงน่อง เครื่องแก้ว ผ้าลินินและสบู่ อย่างไรก็ตาม เมื่อความลับเกี่ยวกับอุตสาหกรรมของอิตาลีรั่วไหลไปยังประเทศอื่น ประเทศเหล่านั้นก็เริ่มทำการแข่งขันกับประเทศอิตาลี และหาทางชักจูงให้ช่างฝีมือชาวอิตาลีอพยพเข้าไปทำมาหากินในประเทศของตน ในที่สุดนครอิตาลีซึ่งเคยผูกขาดมีชื่อเสียงในการผลิตสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยแต่ผู้เดียวมาก่อน ก็กลายเป็นเพียงประเทศหนึ่งในบรรดาประเทศทั้งหลายในทวีปยุโรปที่สามารถทำการผลิตสินค้าประเภทนี้

ในฐานะที่เป็นนักการเงิน ชาวอิตาลีมีชื่อเสียงและมีบทบาทสำคัญเรื่อยมาจนกระทั่งประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๗ กล่าวคือ ภายหลัง ค.ศ.๑๕๕๐ ชาวเยนัวได้เข้าให้บริการด้านนี้แก่พระเจ้าแผ่นดินสเปนแทนพ่อค้าชาวเยอรมัน ได้รับผลประโยชน์จากทรัพย์สมบัติที่หลั่งไหลมาจากโลกใหม่และทำการรับผิดชอบเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการสงครามของสเปนด้วย ในประเทศฝรั่งเศส ชาวฟลอเรนซ์เป็นบุคคลชั้นนำในวงการเงินชั้นสูง และชาวอิตาลีเหล่านี้ทั้งที่เกิดในฝรั่งเศส และไปจากประเทศอิตาลีซึ่งมีสำนักงานใหญ่อยู่ที่กรุงปารีสและนครลีออง ส่งตัวแทนไปดำเนินงานธุรกิจดังกล่าวทั่วทวีปยุโรปภาคเหนือตัวแทนคนหนึ่งซึ่งไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่กรุงลอนดอนเมื่อปี ๑๖๐๕ ได้กลายเป็นตัวแทนของรัฐบาลอังกฤษและคราวหนึ่งได้รับมอบอำนาจให้นำมงกุฎเพชรพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษไปจำนำที่กรุงอัมสเตอร์ดัม การติดต่อดำเนินงานธุรกิจกับผู้ครองประเทศดังกล่าวบางครั้งได้นำความหายนะ หรือการขาดทุนทั้งเงินต้นและดอกเบี้ยมาสู่นักธุรกิจไม่น้อยเหมือนกัน อย่างไรก็ตาม ผลกำไรที่ได้จากการค้าและที่ไหลเข้าสู่วงการเงินได้เริ่มลดลง และเมื่อทรัพย์สมบัติจากโลกใหม่เริ่มลดน้อยลงภายหลัง ค.ศ.๑๖๓๐ นายธนาคารชาวอิตาลีก็เริ่มได้รับความกระทบกระเทือนจากความเสื่อมของจักรวรรดิสเปน

แม้การค้า การเดินเรือ อุตสาหกรรมและการเงินจะทรุดโทรมลงก็ตาม แต่อิตาลีก็ยังมีวิสาหกิจนานาชนิดเหลืออยู่ไม่น้อย การค้ากับดินแดนฝั่งตะวันออกและส่วนอื่นของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนตลอดจนดินแดนเหนือภูเขาแอลป์ในภาคกลางของทวีปยุโรปก็ยังคงดำเนินอยู่แต่ก็ไม่เป็นล่ำเป็นสันนัก สินค้าออกของอิตาลีสมัยนั้น นอกจากผลิตภัณฑ์ที่รับจากภาคตะวันออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียนแล้ว ยังมีผลิตภัณฑ์อิตาลีทั้งในด้านหัตถกรรม ไหมดิบ สารส้ม หินอ่อน กำมะถันและน้ำมันที่ใช้เกี่ยวกับงานทอผ้าขนสัตว์ เมื่อผลกำไรในด้านการค้าและการเงินในอิตาลีลดลง แหล่งรายได้ใหม่อย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นแทนคือ การจัดหาสินค้าและบริการสำหรับนักท่องเที่ยวซึ่งเจริญรุ่งเรืองขึ้นตลอดมา อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวโดยทั่วไป นครอิตาลีก็ตกอยู่ในฐานะทำนองเดียวกับ

นครเยอรมัน ซึ่งทวีปยุโรปภาคเหนือและภาคตะวันตกต้องพึ่งพาอาศัยในสมัยหนึ่ง ครั้นแล้วนครต่าง ๆ ดังกล่าวก็เสื่อมหมดความสำคัญไปในที่สุด

๔. ประเทศโปร์ตุเกส

เมื่อพิจารณาในด้านทรัพยากรธรรมชาติ ประเทศโปร์ตุเกสมิได้เป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์นัก แต่โดยที่ประชาชนชยันขันแข็ง มีลักษณะเป็นผู้นำและกล้าผจญภัยในต่างแดน จึงทำให้โปร์ตุเกสสามารถสร้างจักรวรรดิใหญ่ในภาคโพ้นทะเลได้ การแสวงหาผลประโยชน์โดยการรีบฉวยโอกาสในการค้ากับทวีปเอเชีย แอฟริกาและบราซิลซึ่งอุบัติขึ้นใหม่ได้ช่วยเพิ่มพูนโภคทรัพย์ให้แก่ประเทศโปร์ตุเกสไม่น้อย อนึ่ง ในด้านการค้ากับภาคตะวันออกนั้น ทั้งพระเจ้าแผ่นดินและประชาชนต่างก็ทุ่มเทกำลังเข้าดำเนินการ ในด้านประชาชนได้มีผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในดินแดนใหม่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีการค้าทาสที่มีผลกำไรดี การผลิตน้ำตาลในประเทศบราซิลในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ และการทำเหมืองทองคำและขุดค้นหาเพชรในศตวรรษที่ ๑๘ อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ประเทศโปร์ตุเกสเป็นประเทศเล็กเกินความสามารถที่จะสนองความต้องการของอาณานิคมในสมัยนั้นได้ ทั้งการค้าและการดิ้นรนแข่งขันในการพิชิตดินแดนในภาคโพ้นทะเลก็ไม่เข้มแข็งพอที่จะต่อสู้กับชาติอื่นได้ จุดอ่อนประการแรกก็คือประชากรมีน้อย ในปี ๑๕๐๐ โปร์ตุเกสมีประชากรเพียง ๒ ล้านคนเท่านั้น ซึ่งย่อมเป็นที่เห็นได้ชัดว่า ไม่เพียงพอที่จะอพยพไปตั้งหลักแหล่งในภาคโพ้นทะเลได้ทั่วถึง รวมทั้งการเข้าประจำกองเรือสินค้า เรือรบและกองทัพในอาณานิคม นอกจากนี้ การสูญเสียชีวิตของประชาชนในด้านต่าง ๆ เช่น เรือแตก โรคภัยและสงคราม ได้ก่อให้เกิดปัญหาการขาดแคลนแรงงานอย่างร้ายแรงขึ้นอีก สิ่งดังกล่าวได้เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้ประชาชนลดน้อยลง มีผู้คำนวณว่า ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ ประชากรโปร์ตุเกสได้ลดลงเกือบครึ่งหนึ่ง

จุดอ่อนประการที่ ๒ คือ ทรัพยากรธรรมชาติมีจำกัด ผลิตภัณฑ์สำคัญของโปร์ตุเกสได้แก่ ขนแกะ เหล้าองุ่น ผลไม้ เกลือ น้ำมัน (oil) และไม้คอร์ค ซึ่งเป็นสินค้าที่อาณานิคมไม่ต้องการและก็เป็นวัตถุดิบที่ไม่เหมาะแก่อุตสาหกรรมที่จะผลิตส่งไปยังอาณานิคมเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังปรากฏว่า ประเทศโปร์ตุเกสไม่เคยพัฒนาอุตสาหกรรมที่สำคัญเลย สินค้าจำเป็นบางอย่าง เช่น ผ้า เครื่องเหล็ก และสิ่งของอื่น ๆ ที่ต้องส่งไปป้อนอาณานิคมของตนนั้น ก็ต้องอาศัยจากประเทศอื่น เมื่อโปร์ตุเกสมีฐานะเป็นเพียงประเทศที่สามารถผลิตได้แต่เฉพาะสินค้าขั้นปฐมเช่นนี้ ย่อมเป็นการยากที่จะรักษาความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ในภาคโพ้นทะเลแข่งขันกับชาติอื่นได้

ข้อบกพร่องประการที่ ๓ คือ การขาดแคลนทุนภายในประเทศได้ทำให้โปร์ตุเกสต้องหันไปอาศัยความช่วยเหลือด้านการเงินจากแหล่งอื่นเป็นจำนวนมากสำหรับนำไปลงทุนทางการค้าและการผจญภัยในภาคตะวันออก แม้การค้าเครื่องเทศ พระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุเกสจะทรงเป็นผู้ผูกขาดก็ตาม แต่ในด้านทุนต้องอาศัยประเทศเยอรมนีภาคใต้และอิตาลี ซึ่งในสมัยเดียวกัน ก็มีบทบาทสำคัญในการแข่งขันทางการค้าสินค้าประเภทอื่นอีกด้วย อนึ่ง ประเทศโปร์ตุเกสตั้งอยู่ในทำเลไม่เหมาะ กรุงลิสบอนเองก็ตั้งอยู่ห่างไกลจากดินแดนต่าง ๆ ในทวีปยุโรปส่วนใหญ่ เมื่อทำการขนส่งสินค้าจากอาณานิคมภาคโพ้นทะเล ก็จำเป็นต้องถ่ายเทสินค้าลงเรือเล็กส่งต่อไปยังตลาดแอนต์เวิร์พอีก ทั้งการเดินเรือระหว่างสองนครนี้ก็ต้องใช้เรือต่างประเทศ จึงทำให้ผลกำไรค่าระวางและดอกเบี้ยหลุดลอยไปจากมือของชาวโปร์ตุเกสไม่น้อย ส่วนรายได้ที่ได้รับและส่งเข้าท้องพระคลังนั้นเล่า ก็ถูกใช้จ่ายด้วยความฟุ่มเฟือยโดยพระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองประเทศและหมดสิ้นไปอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ กองทัพจักรวรรดิและค่าจ้างเงินเดือนทหารที่มีไว้เพื่อต่อสู้กับแขกมัวร์ในแอฟริกาเหนือ ได้ทำให้สิ้นเปลืองงบประมาณแผ่นดินเป็นจำนวนมากด้วย

ข้อบกพร่องประการสุดท้ายก็คือ ประเทศโปร์ตุเกสอ่อนแอ ไม่มีกำลังพอที่จะป้องกันและคุ้มครองอาณานิคมของตนได้ แม้แต่การป้องกันรักษาความปลอดภัยของ

ประเทศจากศัตรูภายนอกก็กระทำได้ด้วยความลำบาก ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ประเทศสเปนสามารถพิชิตและผนวกโปร์ตุเกสไว้ในอาณาจักรสเปนเมื่อปี ๑๕๘๐ ในสมัยต่อมาเมื่อประเทศฮอลันดาต่อสู้เพื่อกู้อิสรภาพจากสเปนและประเทศอังกฤษทำสงครามกับสเปน ได้พลอยทำให้โปร์ตุเกสกลายเป็นศัตรูของประเทศทั้งสองนั้นด้วย อย่างไรก็ตาม การที่ประเทศอื่นทำการขับไล่โปร์ตุเกสออกจากดินแดนภาคตะวันออกไกลนั้น ก็คงดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและเต็มไปด้วยความยากลำบาก จนกระทั่งเมื่อโปร์ตุเกสได้รับเอกราชแล้ว (ประมาณปี ๑๖๖๐) ดินแดนอาณานิคมภาคโพ้นทะเลส่วนใหญ่จึงได้หลุดลอยไป คงเหลือเพียงบางแห่งคือ มาเก๊าในประเทศจีน กัวและดินแดนสองสามแห่งในอินเดีย รวมทั้งฐานทัพบางแห่งในแอฟริกาและบราซิล

ในด้านผลประโยชน์ ฐานทัพภาคตะวันออกมีคุณค่าในทางการค้ามาก ดินแดนในแอฟริกาให้ประโยชน์ทางการค้าทาส และผลประโยชน์ในประเทศบราซิลได้ทวีขึ้น เมื่อมีการค้นพบทองคำและเพชรเมื่อประมาณปี ๑๗๐๐ อนึ่ง นครลิสบอนในสมัยนั้นก็ยังคงกำรงฐานะเป็นสถานีปลายทางที่สำคัญสำหรับสายการค้าข้ามมหาสมุทร แต่เศรษฐกิจของประเทศโปร์ตุเกสก็ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด ผลิตผลที่ได้จากอาณานิคมรวมทั้งทองคำและวัตถุดิบจากภายในประเทศโปร์ตุเกสเอง ต้องใช้ทำการแลกเปลี่ยนกับสินค้าผ้าและผลิตภัณฑ์หัตถกรรมประเภทอื่นจากประเทศอังกฤษ ฮอลันดาและฝรั่งเศสรวมทั้งข้าวสาลีของอังกฤษและปลาแห้งจากเกาะนิวฟาวน์แลนด์ในทวีปอเมริกาเหนือ การแลกเปลี่ยนสินค้าดังกล่าว ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ ประเทศอังกฤษเป็นประเทศที่มีบทบาทนำหน้าประเทศใดอื่นและแทบจะกล่าวได้ว่า ในด้านนี้ ประเทศโปร์ตุเกสมีฐานะเสมือนเป็นอาณานิคมของอังกฤษ

๕. ประเทศสเปน

ประเทศสเปนได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดทั้งด้านทรัพยากรและอาณาเขตจนกลายเป็นมหาอำนาจในรัชสมัยพระเจ้าฟิลิปที่ ๒ (ค.ศ. ๑๕๕๖-๑๕๙๘) นอกจากรวม

ประเทศโปรตุเกสเข้าไว้ในอำนาจในปี ๑๕๘๐ แล้ว อาณาจักรสเปนได้แผ่กว้างครอบไปยังดินแดนนครต่าง ๆ ในอิตาลี เช่น มิลาน เนเปิลส์และซิซีลีซึ่งเป็นดินแดนที่กำลังรุ่งเรืองในด้านการเงินการธนาคาร อุตสาหกรรมและเกษตรกรรม ในภาคเหนือสเปนได้รวมฮอลันดาและเบลเยี่ยมไว้ในจักรวรรดิของตน ซึ่งย่อมหมายความว่าย่านอุตสาหกรรมเก่าแก่ในมณฑลฟลานเดอร์สและบราบันท์ ตลาดใหญ่แห่งนครแอนต์เวิร์พและหัวเมืองการค้า หัตถกรรมและการเดินเรือที่รุ่งเรืองอีกหลายแห่งนั้น ได้ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสเปน และเมื่อพระเจ้าฟิลิปทรงอภิเษกสมรสกับพระนางเจ้าแมรีแห่งประเทศอังกฤษ อิทธิพลของประเทศสเปนก็ได้แผ่ครอบงำเหนือประเทศอังกฤษอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งด้วย นอกทวีปยุโรป อำนาจของสเปนแผ่กระจายเหนือบางส่วนในแอฟริกาภาคเหนือ ในโลกใหม่ก็มีดินแดนอาณานิคมซึ่งเป็นของสเปนโดยเฉพาะและที่ตกทอดมาพร้อมกับการรวมโปรตุเกส ประเทศสเปนสมัยพระเจ้าฟิลิปมีกำลังกองทัพบกและกองทัพเรือมหึมาและแข็งแกร่ง มีชื่อเสียงและเกียรติภูมิโด่งดังเรื่อยมาจนกระทั่งถูกอังกฤษและฮอลันดาเข้าแข่งขันและทำลายในสมัยต่อมา

ประเทศสเปนมีทรัพยากรภายในประเทศพอสมควรและคนสเปนก็มีความสามารถในการขุดค้นแสวงหาประโยชน์ในด้านนี้ แต่ก็ยังมีจุดอ่อนอยู่หลายประการ ในด้านภูมิศาสตร์สเปนเป็นประเทศที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ เป็นที่ราบสูงและเต็มไปด้วยภูเขาขรุขระ ฝนตกน้อย ภูมิอากาศของแต่ละภาคแตกต่างกันมาก การขนส่งและการคมนาคมภายในประเทศแสนจะลำบาก ในด้านประชาชน ก็มีการแตกแยกระหว่างหมู่ชนในท้องที่และระหว่างเชื้อชาติ นำไปสู่ความเป็นปฏิปักษ์และเกลียดชังระหว่างกันและกันยิ่งกว่านั้นยังมีความแตกต่างในด้านการนับถือศาสนาระหว่างชาวคริสต์ ยิวและอิสลามอีกอย่างหนึ่ง ชาวสเปนยังมีลักษณะอย่างหนึ่งที่ขัดกับการพัฒนาประเทศคือ ถือว่า ที่ดิน การศาสนาและการทำสงครามเพื่อศาสนาเป็นสิ่งที่มีมูลค่าสูงกว่าด้านเศรษฐกิจ และดูถูกดูหมิ่นการค้าและการทำงานด้วยแรงกายว่า เป็นสิ่งที่ต่ำต้อย นอกจากที่เมืองบาร์เซโลนาแล้วหาชนชั้นพ่อค้าที่มีความรู้ความสามารถได้ยาก การค้าต่างประเทศต้องอาศัยพ่อค้าชาว

อิตาลีเป็นส่วนใหญ่ ข้อบกพร่องอีกประการหนึ่งคือ ประเทศสเปนยึดถือลัทธิศักดินาและฝ่ายศาสนามาก ชอบรุกรานและมีชนชั้นกลางน้อย

ที่ดินส่วนใหญ่ของประเทศสเปนเป็นที่ราบสูงและภูเขา เหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์เท่านั้น สัตว์เลี้ยงที่สำคัญที่สุดก็คือ แกะมาริโน ซึ่งมีจำนวนมากและมีชื่อเสียงโด่งดังมาแต่สมัยโบราณ ประเทศสเปนทำการผูกขาดขนแกะประเภทนี้แต่ผู้เดียว และไม่อนุญาตให้ส่งพันธุ์แกะมาริโนออกนอกประเทศจนกระทั่งปลายศตวรรษที่ ๑๘ ผลิตผลจากสัตว์ประเภทอื่นได้แก่ หนังวัวและแพะ ซึ่งส่งไปป้อนอุตสาหกรรมหนังฟอกของพวกแขกมัวร์ ทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ส่วนใหญ่เป็นกรรมสิทธิ์ของทั้งฝ่ายพระและฆราวาสซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อย บุคคลเหล่านี้ได้ตั้งสมาคมขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. ๑๓๕๐ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน และดำเนินมาเป็นเวลาถึง ๔ ศตวรรษ ได้รับความสนับสนุนจากพระเจ้าแผ่นดินสเปนและมีอิทธิพลในทางการเมืองมาก ภาระสำคัญอย่างหนึ่งของสมาคมนี้ก็คือ หาทางอำนวยความสะดวกให้แก่การไล่ฝูงแกะจากภาคใต้ไปสู่ทุ่งหญ้าในภาคเหนือทุกฤดูใบไม้ผลิ พอย่างเข้าฤดูใบไม้ร่วงก็ไล่กลับ ซึ่งย่อมหมายความว่า เส้นทางเดินของแกะดังกล่าวจะต้องเว้นวางไว้เป็นจำนวนมาก เป็นการตัดทอนสิทธิในการประกอบอาชีพทางเกษตรของบุคคลอื่น นอกจากนี้ทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงแกะก็มีการขยายให้กว้างขึ้นอยู่เสมอ อำนาจในการรักษาผลประโยชน์ของเจ้าของแกะในสมัยนั้น มีมากจนกระทั่งมีผู้กล่าวว่า แกะมาริโนคือราชา

ดินแดนริมฝั่งทะเลภาคใต้และภาคตะวันออก มีที่ดิน มีภูมิอากาศและน้ำเพียงพอและเหมาะแก่การเพาะปลูกแบบเข้มข้น (intensive) เช่น ธัญพืช องุ่น มะกอก ผลไม้ น้ำตาลและไหม ในดินแดนลึกเข้าไปภายใน หัวเมืองบางแห่งเจริญรุ่งเรืองขึ้นเพราะการค้าและอุตสาหกรรม พวกแขกมัวร์และยิวที่มีฝีมือได้สร้างอุตสาหกรรมทอผ้า เครื่องเหล็กและหนังฟอก เฉพาะเมืองบาร์เซโลนาเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญในด้านการค้ากับดินแดนฝั่งตะวันออกทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และพอถึงศตวรรษที่ ๑๕ เมืองนี้ก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นเทียมบ่าเทียมไหล่กับหัวเมืองการค้าชั้นนำของอิตาลี ในด้านฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติคและอ่าวบิสเกย์ เมืองท่าต่าง ๆ ส่งสินค้าบางประเภท เช่น เหล็ก เหล้าองุ่น

และขนแกะไปจำหน่ายยังประเทศอังกฤษ เมืองบรูชส์และแอนต์เวิร์พทางภาคเหนือ

ในสมัยนั้น ความต้องการของอาณานิคมในด้านสินค้าบริโภคและสินค้าทุน รวมทั้งรายได้ที่หลั่งไหลเข้าสู่ท้องพระคลังและพ่อค้าเอกชน ได้ทำให้อุตสาหกรรมต่าง ๆ ของสเปนขยายตัวไปมาก ศูนย์หัตถกรรมและเมืองท่าหลายแห่งมีพลเมืองเพิ่มขึ้นเท่าตัว ในช่วระยะเวลา ๖๐ ปี เรือเดินสมุทรได้สร้างเพิ่มขึ้นหรือซื้อเพิ่มอีกเป็นจำนวนมาก และพอถึงปี ๑๕๘๐ กองเรือพาณิชย์ของสเปนได้กลายเป็นกองเรือที่ใหญ่และมีอิทธิพลมาก ชาวสเปนอพยพไปทำมาหากินในอาณานิคมและออกไปทำสงครามในต่างแดน และในสมัยเดียวกัน ขุมทรัพย์อันมหาศาลจากโลกใหม่ได้เริ่มหลั่งไหลเข้าสเปน ช่วยกระตุ้นให้เศรษฐกิจภายในประเทศรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว สเปนได้กลายเป็นมหาอำนาจทั้งในทวีปยุโรปและภาคโพ้นทะเล ทำให้ผู้ปกครองประเทศเห่อเหิมทะเยอทะยานไปในทางแผ่อำนาจภายนอกประเทศ สงครามชิงราชบัลลังก์ กรณีพิพาททางการทูตและศาสนาที่สเปนก่อขึ้น ได้ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติทั้งที่ได้มาจากโลกใหม่และจากภายในประเทศร่อยหลอลงไปอย่างมากมาย เมื่อขุมทรัพย์จากโลกใหม่เริ่มเสื่อมลงภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ งบประมาณการใช้จ่ายของสเปนเพื่อดำรงไว้ซึ่งความเป็นมหาอำนาจก็หาได้ลดลงตามไปด้วยไม่

การขยายตัวทางเศรษฐกิจและความเฟื่องฟูของสเปนได้สิ้นสุดลงในระยะปลายศตวรรษที่ ๑๖ และภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ การเกษตร อุตสาหกรรมและการค้าได้เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ในช่วงศตวรรษนี้ กองเรือพาณิชย์ของสเปนได้ลดลงถึง ๓ ใน ๔ ของทั้งหมด อู่ต่อเรือถูกทิ้งร้าง เมืองอุตสาหกรรมต่าง ๆ ลดขนาดลงและบางเมืองมีขนาดเหลือเพียงครึ่งเดียว ในปี ๑๕๐๐ สเปนมีประชากรประมาณ ๗ ล้านคน และในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ นี้ พลเมืองเพิ่มขึ้นประมาณร้อยละ ๑๕ แต่ในศตวรรษที่ ๑๗ ปรากฏว่า พลเมืองสเปนลดลงถึง ๑ ใน ๔ พอถึงศตวรรษที่ ๑๘ ความยากจนค้นแค้นของประชาชนกระจายไปทั่วถึงขนาดมีผู้กล่าวว่า เครื่องดื่มประจำชาติของสเปนสมัยนั้นก็คือ น้ำ ในที่สุดมหาอาณาจักรสเปนที่เคยรุ่งโรจน์และยิ่งใหญ่ในทวีปยุโรปมาร่วมหนึ่ง

ศตวรรษ ก็เสื่อมทรุดลงและลดฐานะจากความเป็นมหาอำนาจไม่มีโอกาสฟื้นฟูขึ้นอีกจนกระทั่งทุกวันนี้

ความเสื่อมโทรมของมหาอาณาจักรสเปนดังกล่าว สาเหตุในทางการเมืองและเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ในด้านการเมืองก็มีเหตุการณ์บางอย่าง เช่น การขับแขกมัวร์ และยิวออกจากสเปนเมื่อ ค.ศ. ๑๔๙๒ และการขับพวกแขกมัวร์ที่นับถือศาสนาคริสต์ ค.ศ. ๑๖๐๙ อีกซึ่งคงมีผลในทางเศรษฐกิจน้อย แต่สาเหตุสำคัญประการหนึ่ง คงเนื่องมาจากการรั่วไหลของกำลังคนทั้งที่เป็นชั้นมันสมองและชั้นธรรมดาออกนอกประเทศ คือ การอพยพไปตั้งหลักแหล่งในดินแดนใหม่ การเข้าประจำการเป็นทหารทั้งกองทัพบกและกองทัพเรือ และองค์การสอนศาสนาต่าง ๆ นอกจากนี้ ฝ่ายศาสนาและวัดภายในประเทศก็ดึงเอากำลังคนไปจากชีวิตในทางเศรษฐกิจและครอบครัวเป็นจำนวนไม่น้อย การรั่วไหลของกำลังคนดังกล่าวก็มากอยู่แล้ว แต่ก็ยังมีภัยธรรมชาติมาคร่าชีวิตชาวสเปนไปอีก คือ เกิดกาฬโรคระบาดขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๐๐ และ ๑๖๕๐ ซึ่งยังผลให้ประชากรสเปนลดปริมาณลงเป็นจำนวนมาก เมื่อพิจารณาจากการโจมตีในกรณีที่ฝ่ายศาสนามีที่ดินมากและมีพระจำนวนมากเกินไป ทำให้นักสังเกตการณ์บางคนมีความเห็นว่า ฝ่ายศาสนาได้ดึงดูดเอาทรัพยากรแห่งชาติและผลประโยชน์ของบ้านเมืองไว้เกินส่วน แทนที่จะใช้เงินและกำลังคนเพื่อก่อให้เกิดผลในทางเศรษฐกิจ

สาเหตุที่มีผลร้ายแรงกว่าที่กล่าวข้างต้นก็คือ นโยบายการต่างประเทศที่เห่อเหิมทะเยอทะยาน รวมทั้งการที่ประเทศสเปนพยายามทำตนเป็นผู้พิทักษ์ศาสนานิกายโรมันคาธอลิกและกีดกันทำลายนิกายอื่นและศาสนาอื่นด้วย การทำสงครามยืดเยื้อตลอดจนกรณีที่พระเจ้าแผ่นดินสเปนทรงชุบเลี้ยงเสนาอำมาตย์ข้าราชบริพารไว้มากเกินไป เหล่านี้ ล้วนแต่ก่อให้เกิดภาระอย่างหนักแก่ทรัพยากรของชาติ จำเป็นต้องอาศัยภาษีอากรและบรรณาการจากอาณานิคม กู้ยืมจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งการขึ้นภาษีอากรภายในประเทศ ก่อให้เกิดความยุ่งยากทางการเงินขึ้นเกือบตลอดสมัย กล่าวคือ ในปี ๑๕๘๖, ๑๖๐๗, ๑๖๒๗ และ ๑๖๔๗ ปรากฏว่าท้องพระคลังไม่มีเงินเหลือเลย อนึ่ง ในปี ๑๖๓๙

ความเชื่อถือในพระเจ้าแผ่นดินมีเหลือน้อยจนขนาดไม่มีพ่อค้าคนใดในเมืองเซวิลล์ยอมจ่ายเงินล่วงหน้า เพื่อรอเรือขนทรัพย์สินจากโลกใหม่ถ้าไม่ยอมให้ส่วนลดถึงร้อยละ ๓๐ บางครั้ง พ่อค้าปฏิเสธไม่ยอมส่งเสบียงอาหารเข้าวังจนกว่าหนี้สินที่ค้างอยู่จะได้รับการชำระให้เรียบร้อยก่อน และกล่าวกันว่า พวกข้าราชการบริพารต้องออกตระเวนไปตามบ้านต่าง ๆ เพื่อขอทานไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน ภาษีเก่าที่เลิกล้มไปแล้ว ต้องฟื้นมาเก็บอีก และในขณะเดียวกันก็เก็บภาษีใหม่เพิ่มเติม ทั้งที่เกี่ยวกับสินค้าที่ผลิตภายในประเทศ สินค้าออกและสินค้าเข้า และภาษีโภคภัณฑ์ (sales tax) ในสมัยนั้นเรียกเก็บสูงถึงร้อยละ ๑๕-๒๐

การที่ประเทศสเปนไม่สามารถหารายได้มาใช้จ่ายเพียงพอและก็กลายเป็นเรื่องเรื้อรังตลอดมานั้น นับแต่ปี ๑๕๙๘ เป็นต้นมาจึงมีการลดเนื้อโลหะในเงินตรา กล่าวคือลดเนื้อเงินหรือเนื้อทองแดงในเหรียญกษาปณ์ และในขณะเดียวกันก็เพิ่มราคาหรือมูลค่าบนเหรียญนั้น พอประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๗ เหตุการณ์ความยุ่งยากนานาประการก็ทับถมเข้ามา ประเทศฮอลันดาแข็งข้อทำการกู้เอกราช เกิดสงครามสามสิบปี เกิดการกบฏขึ้นภายในประเทศสเปน อิตาลีและโปรตุเกส เกิดโรคระบาด รายได้จากภาษีอากรลดลง และทองคำแท่งเงินแท่งจากโลกใหม่ก็ลดลงอย่างมากมายเช่นเดียวกัน พระเจ้าแผ่นดินสเปนในสมัยนั้น ได้ทรงดำเนินนโยบายการเงินสลับกันระหว่างภาวะเงินเฟ้อ (inflation) และภาวะเงินฝืด (deflation) นโยบายแรกได้ทำให้ราคาถีบตัวพุ่งขึ้นสูงลิบอย่างรวดเร็ว และนโยบายหลังได้ทำให้ราคาลดฮวบลงทันทีทันใด การขึ้น ๆ ลง ๆ ของราคาอย่างรวดเร็วเช่นนั้น ได้ก่อให้เกิดความระส่ำระสายขึ้นในวงการเศรษฐกิจของประเทศและประชาชนส่วนรวม ทำให้ประชาชนท้อถอยและเป็นการบั่นทอนความริเริ่ม ขัดขวางการดำเนินงานวิสาหกิจทั้งปวงและในที่สุดนำความหายนะมาสู่ชีวิตเศรษฐกิจของประเทศ

ปัจจัยประการสุดท้ายคือ รายได้จากโลกใหม่ลดลง รายได้ดังกล่าวอาจแยกออกได้เป็น ๕ ส่วน ซึ่งได้แก่ค่าภาคหลวงจากการขุดแร่และภาษีอากรจาก

อาณานิคม ดอกเบี้ยจากการลงทุนในภาคโพ้นทะเล รายได้สุทธิจากบริการด้านขนส่งทางเรือ ผลกำไรจากการส่งสินค้าไปยังทวีปอเมริกาและจากสินค้าที่รับจากแหล่งเดียวกัน และผลกำไรที่ได้จากโภคภัณฑ์ที่ผลิตส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อผลิตผลแร่มีค่าเสื่อมคลายลง ค่าภาคหลวงที่เคยเรียกเก็บก็ลดตามลงด้วย สำหรับดอกเบี้ยเกี่ยวกับการลงทุนของชาวสเปนในภาคโพ้นทะเลนั้น ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้แน่นอน แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า คงมีไม่มากนัก ส่วนรายได้อีก ๓ ประเภท จะได้นำไปกล่าวรวมกับเรื่องการค้าและนโยบายอาณานิคม

<u>นโยบายอาณานิคม</u> สเปนเป็นประเทศในยุคใหม่ประเทศแรกที่ต้องเผชิญกับปัญหาอาณานิคมและการวางนโยบายอาณานิคม และก็ยังไม่เคยมีตัวอย่างหรือประสบการณ์จากประเทศอื่นมาก่อน เพื่อเป็นแนวทางสำหรับยึดถือปฏิบัติ นอกจากความกระหายอำนาจของผู้ปกครองประเทศที่จะแสวงหาประโยชน์เพื่อความสุขสมบูรณ์ของตนและบริวาร ดังนั้นเมื่อผู้มีอำนาจไปประสบพบเห็นสิ่งใดแล้ว หากมิใช่เป็นของเจ้านายชาวคริสต์ด้วยกัน ก็มักจะฉวยโอกาสถือเอาเป็นทรัพย์สินส่วนตัว ดังนั้นในไม่ช้าการค้าและอาณานิคมของสเปนก็ตกอยู่ในกำมือขององค์การ ๓ องค์การคือ องค์การที่ ๑ สภาหมู่เกาะอินเดีย (Council of the Indies) ทำหน้าที่วางและดำเนินนโยบาย องค์การที่ ๒ หอการค้า (Casa de Contractacion-House of Trade) ซึ่งตั้งขึ้นที่เมืองเซวิลล์เมื่อปี ๑๕๐๓ มีหน้าที่เฝ้าดูการพัฒนาเศรษฐกิจของจักรวรรดิ ออกใบอนุญาตให้แก่พ่อค้าและบุคคลผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งในภาคโพ้นทะเล ตลอดจนนักสำรวจแร่ธาตุ ส่งกองทัพเรือไปตามจุดต่าง ๆ เก็บภาษีศุลกากรและรับทรัพย์สินที่ได้จากโลกใหม่ องค์การที่ ๓ สมาคมพ่อค้า (Merchant Guild) แห่งเมืองเซวิลล์ ทำหน้าที่ควบคุมและช่วยเหลือพ่อค้า วินิจฉัยชี้ขาดข้อพิพาทระหว่างพ่อค้า เป็นปากเสียงแทนสภาหมู่เกาะอินเดียและหอการค้า หากองทุนเพื่อกองเรือคุ้มกัน หรือหาเงินกู้ให้รัฐบาล

สถาบันทั้งสามแห่งนี้มีอำนาจมาก โดยเฉพาะสถาบันแรก ดำเนินการบริหารกิจการในหน้าที่ เกี่ยวกับอาณานิคมและการค้าด้วยความเข้มแข็งและจริงจัง ทำการส่งเสริมความสุขสมบูรณ์ในทางวัตถุและให้ความปกป้องคุ้มครองแก่ชาวพื้นเมือง รวมทั้งหาทางป้องกันมิให้ทรัพยากรในอาณานิคมตกไปอยู่ในมือของต่างชาติ แม้การบริหารงานดังกล่าวจะประสบผลสำเร็จมากมายก็ตาม แต่ก็ยังต้องประสบอุปสรรคไม่น้อยเหมือนกันเพราะในสมัยที่การคมนาคมไม่สะดวกเช่นนั้น การที่จะควบคุมกิจการในอาณานิคมอันห่างไกลจากประเทศเมืองแม่ ย่อมมีความยุ่งยากลำบากมาก นอกจากนี้ ผู้ไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในอาณานิคม ก็มักจะมีผลประโยชน์และทรรศนะขัดแย้งกับผู้ปกครองประเทศที่อยู่ในเมืองแม่ที่ห่างไกล อนึ่ง เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองทั้งในอาณานิคม และเมืองแม่ทุกชั้นทุกตำแหน่งก็มักจะหาบุคคลผู้ซื่อสัตย์สุจริตได้ยาก ทั้งนโยบายการค้าที่ได้วางไว้ก็ไม่อาจดำเนินการได้อย่างเต็มที่ด้วย

<u>นโยบายการค้า</u> ในสมัยของพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๕ (ค.ศ. ๑๕๑๖-๑๕๕๖) นโยบายการค้าเป็นไปอย่างเสรีพอสมควร มีการเปิดอาณานิคมในอเมริกาแก่พ่อค้าและผู้อพยพจากดินแดนในทวีปยุโรปที่ตกอยู่ใต้อำนาจสเปน ดังนั้น จึงเกิดการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ขึ้นระหว่างชาวสเปน อิตาลี เยอรมัน เบลเยี่ยมและฮอลันดา แต่พระเจ้าแผ่นดินสเปนสมัยต่อมา ได้ปิดประตูอาณานิคมกีดกันชาวต่างประเทศโดยเด็ดขาด และดำเนินนโยบาย "อเมริกาของสเปนเพื่อคนสเปน" สินค้าที่ส่งจากเมืองท่าต่างประเทศหรือขนส่งโดยเรือต่างประเทศห้ามนำเข้าอาณานิคม อนึ่ง เพื่อป้องกันการลักลอบ ได้กำหนดหลักเกณฑ์การเดินเรือไว้ว่า การขนส่งสินค้าจะต้องกระทำระหว่างเมืองท่าเซวิลล์หรือคาดิซในสเปนกับเมืองท่า ๔ แห่งในอาณานิคมเท่านั้น เฉพาะคนสเปนที่ได้รับอนุญาตจากหอการค้าสเปนดังกล่าวเท่านั้น จึงมีสิทธิทำการค้ากับอาณานิคม แต่ต้องเสียภาษีขาเข้าและขาออกอย่างหนัก เรือที่เดินทางกลับจากอาณานิคมจะต้องเข้าจอดที่เมืองท่าเซวิลล์หรือคาดิซ สินค้านำเข้าจะต้องชำระภาษีและขนถ่ายภายใต้การควบคุมสอดส่องอย่างเข้มงวด ชาวอาณานิคมที่

ทำการติดต่อค้าขายกับชาวต่างประเทศโดยมิได้รับอนุญาตเป็นพิเศษ อาจต้องรับโทษถึงประหารชีวิต ชาวต่างประเทศที่ฝ่าฝืนโดยพยายามส่งสินค้าเข้าไปจำหน่ายในตลาดอาณานิคมมีโทษถึงประหารชีวิต หรือจำคุกตลอดชีวิตและถูกส่งไปทำงานหนักในเหมืองแร่ บุคคลผู้ลักลอบส่งทองคำหรือเงินแท่งออกนอกดินแดนของสเปน ถูกเนรเทศ หรือเอาตัวลงเป็นทาสโดยส่งไปเป็นฝีพายเรือโบราณ

อย่างไรก็ตาม ยังมีข้อห้ามอีกอย่างหนึ่งซึ่งสเปนไม่อาจวางไว้ได้ คือ การห้ามส่งสินค้าต่างประเทศไปยังอาณานิคม เพราะสเปนเองไม่สามารถจะผลิตสินค้าหัตถกรรมให้พอเพียงกับความต้องการของอาณานิคม หรือความต้องการภายในประเทศได้ ในยุคกลางสเปนต้องสั่งสินค้านานาชนิดจากประเทศอิตาลี ฝรั่งเศส เบลเยี่ยม และฮอลันดา พอถึงสมัยที่มีอาณานิคมในภาคโพ้นทะเล สเปนก็ไม่สามารถจะขยายการผลิตให้ทันกับความต้องการใหม่ได้ อนึ่ง โดยที่ระดับราคาในประเทศสเปนได้ถีบตัวสูงขึ้นเร็วกว่า มากกว่าและก่อนประเทศอื่นในทวีปยุโรป อุตสาหกรรมประเภทส่งออกจึงตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบไม่อาจแข่งขันกับคู่แข่งขันอื่นได้ ดังนั้น สินค้าที่ส่งไปยังอาณานิคมในอเมริกาจึงเป็นสินค้าต่างประเทศจำนวนไม่น้อย จากผลของการค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์ ปรากฏว่า โลหะเงินที่ส่งจากโลกใหม่ไปยังสเปนในปี ๑๖๐๐ ต้องส่งต่อไปชำระราคาสินค้าในประเทศฝรั่งเศสเพื่อส่งไปยังอาณานิคม และมีมูลค่าถึงเกือบ ๑ ใน ๓ ของโลหะเงินทั้งหมด ในศตวรรษต่อมา ปรากฏว่า สินค้าฝรั่งเศส อังกฤษและฮอลันดาเป็นสินค้าส่วนใหญ่ที่ส่งไปยังอาณานิคมของสเปนในอเมริกา

ในด้านการขนส่งทางเรือ มีข้อกำหนดไว้ว่า เฉพาะเรือสเปนที่รับอนุญาตเท่านั้น จึงจะมีสิทธิขนสินค้าไปยังดินแดนภาคโพ้นทะเลของสเปนได้ แต่เมื่อกำลังของสเปนอ่อนแอลงและแพ้สงคราม สเปนก็จำต้องยอมทำสนธิสัญญากับต่างประเทศคือ ฮอลันดา อังกฤษและฝรั่งเศส โดยยอมยกเกาะต่าง ๆ และดินแดนในภาคพื้นอเมริกาบางส่วนให้แก่ประเทศเหล่านั้น นอกจากนี้ ยังต้องยอมให้เอกสิทธิ์ทางการค้า สิทธินอกอาณาเขตลดหย่อนพิกัดอัตราศุลกากรแก่พ่อค้าชาวต่างประเทศดังกล่าวซึ่งพำนักทำมาหากิน

อยู่ในประเทศสเปนนั้นด้วย โดยปกติ พ่อค้าต่างประเทศเหล่านี้มักจะเข้าเป็นหุ้นส่วนกับพ่อค้าพื้นเมืองซึ่งส่วนมากก็มีบทบาทเพียงเป็นฉากบังหน้าตั้งชื่อบริษัท ทั้งนี้ ก็เพื่อประโยชน์ในการขออนุญาตขนส่งสินค้าไปยังอาณานิคมของสเปนเป็นสำคัญ มีผู้คำนวณว่าในปี ๑๖๙๑ สินค้าออกของสเปนประมาณร้อยละ ๙๐ ขนส่งโดยเรือของบริษัทประเภทดังกล่าวซึ่ง เมื่อพิจารณาตามข้อเท็จจริงแล้ว ก็คือบริษัทต่างประเทศโดยแท้นั่นเอง แต่เรื่องนี้มิใช่เป็นสิ่งแปลกประหลาดอย่างใดและก็เป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันทั่วไปไม่ว่ายุคใดสมัยใด หากรัฐบาลหนึ่งรัฐบาลใดพยายามสงวนอาชีพไว้ให้ประชาชนของตน ในเมื่อประชาชนยังไม่พร้อมและขาดแคลนเงินทุน

๖. ประเทศเบลเยี่ยม

นับตั้งแต่ยุคกลางเรื่อยมา ดินแดนซึ่งประกอบเป็นประเทศเบลเยี่ยมในปัจจุบันนี้ยังคงแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าและผลัดเปลี่ยนกันตกอยู่ภายใต้อำนาจของประเทศอื่น เช่น ฮอลันดา เยอรมนี ออสเตรีย ฝรั่งเศส และสเปน จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๘๓๐ จึงรวมกันเป็นราชอาณาจักร และได้รับเอกราชโดยสมบูรณ์

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วเมืองแอนต์เวิร์พเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะจึงเป็นเมืองที่มีบทบาทสำคัญในทางการค้าและการเงินการธนาคารของเบลเยี่ยมและของทวีปยุโรปสมัยปลายยุคกลาง ความจริงนครแอนต์เวิร์พได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้วแต่ศตวรรษที่ ๑๑ แต่การค้าขายยังไม่แพร่หลายไปยังต่างประเทศ จนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๕ เมื่อเมืองบรูช์ส์ (Bruges) ซึ่งมีความสำคัญมาก่อนได้เสื่อมลง แอนต์เวิร์พจึงรุ่งเรืองขึ้น และในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นสมัยแห่งความยิ่งใหญ่ของจักรวรรดิสเปนและโปรตุเกส แอนต์เวิร์พได้รุ่งโรจน์ถึงขีดสุด และกลายเป็นหัวเมืองที่รุ่งเรืองที่สุดในทวีปยุโรปภาคตะวันตกเฉียงเหนือ

ในสมัยภายหลังการค้นพบเส้นทางการเดินเรือใหม่ และดินแดนใหม่ ทั้งสเปนและโปรตุเกสได้อาศัยแอนต์เวิร์พเป็นศูนย์กลางจำหน่ายสินค้า และเป็นแหล่งหาทุนที่สำคัญ สำหรับโปรตุเกสเมื่อได้รับสินค้าเครื่องเทศจากภาคตะวันออกแล้วก็ลำเลียงต่อไปยังแอนต์เวิร์พ พระเจ้าแผ่นดินโปรตุเกสทรงตั้งตัวแทนการค้าของพระองค์ไว้และส่งเครื่องเทศไปจำหน่ายปีละ ๒ ครั้ง เฉพาะเดือนกรกฎาคม ค.ศ.๑๕๓๘ ปรากฏว่ากองเรือโปรตุเกส ๑๓๐ ลำขนส่งเครื่องเทศ เช่น พริกไทย ลูกจันทน์เทศ อบเชย และกานพลู จำนวน ๑,๒๐๐ ตันไปจำหน่ายยังนครแอนต์เวิร์พ ส่วนประเทศสเปน นอกจากส่งขนแกะและเหล้าองุ่นไปจำหน่ายแล้วยังลำเลียงโลหะเงินและทองคำ ไปซื้อสินค้าที่จะต้องส่งต่อไปยังอาณานิคม รวมทั้งชำระหนี้สินของพระเจ้าแผ่นดินสเปนในสมัยนั้นด้วย

เมื่อการค้าขายสินค้านานาชนิดเจริญรุ่งเรืองขึ้น การกู้ยืมเงินก็ดำเนินไปอย่างแพร่หลายทั้งฝ่ายรัฐบาลและในหมู่ประชาชนทั่วไป ทำให้มีการใช้ตั๋วแลกเงินมากขึ้น และเมื่อการขนส่งข้ามมหาสมุทรขยายตัวไป การประกันภัยทางทะเลก็พัฒนาตามไปด้วย และมีวิธีการสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น

ความจำเป็นในด้านการค้าและการเงินในสมัยนั้น ได้ทำให้เงินทุนจากประชาชนทุกชั้นของทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตกหลั่งไหลเข้าสู่นครแอนต์เวิร์พตลอดเวลา นายธนาคารซึ่งสมัยนั้นเรียกว่านายธนาคารพ่อค้า (merchant banker) ทำหน้าที่รับฝากเงินให้กู้เงินก้อนใหญ่และขายพันธบัตรให้แก่ผู้ลงทุนทั่วไป พ่อค้าทำการซื้อขายเครื่องเทศโดยอาศัยเงินทุนที่นำมารวมกันเป็นกองทุนหรือกู้ยืมมาจากบุคคลอื่น การแย่งชิงแข่งขันซื้อขายสินค้าต่าง ๆ ทำให้ราคาเคลื่อนไหวขึ้นลงอย่างรวดเร็ว นอกจากนี้ยังมีการหมุนเงินเก็งกำไรกันอย่างแพร่หลาย โดยอาศัยเหตุการณ์นานาชนิดในสมัยนั้นเป็นเรื่องพันันขันต่อ เช่น สงคราม การสงบศึก การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การเก็บเกี่ยวพืชผล การขนเครื่องเทศหรือสินค้าอย่างอื่น แม้กระทั่งการพยากรณ์ของนักโหราศาสตร์ เมื่อเหตุการณ์ต่าง ๆ ดังกล่าวมีลักษณะไม่แน่นอนและเป็นการเสี่ยง นครแอนต์เวิร์พสมัยนั้นจึงมีบรรยากาศอันเต็มไปด้วยความหวาดระแวงและข่าวลือนานา

ประการ แผนการหลอกลวงคนโง่และการหาความร่ำรวยโดยวิธีลัด มีปรากฏอยู่ทั่วไป

ชีวิตอันตื่นเต้นโลดโผนในนครแอนต์เวิร์พดังกล่าว ไม่มีการควบคุมแต่อย่างใด จึงทำให้ธุรกิจต่าง ๆ มีภาวะเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวล้มลุกคลุกคลานอย่างรวดเร็วและหาความแน่นอนมั่นคงมิได้ ดังนั้นหากเกิดความผันผวนทางการเมืองขึ้นเมื่อใดแล้ว ความหายนะก็คืบคลานเข้ามาอย่างไม่คาดฝัน สมัยปลายศตวรรษที่ ๑๖ เป็นสมัยแห่งการปั่นป่วนทางการเมืองและศาสนา ฮอลันดาและเบลเยี่ยมทำการดิ้นรนต่อสู้กับสเปนเพื่อกอบกู้เอกราช เมื่อเกิดความยุ่งยากทางศาสนาขึ้นในปี ๑๕๖๖ ได้ทำให้นายธนาคารชั้นนำอพยพหลบภัยหนีออกนอกประเทศจำนวนไม่น้อย ต่อมาในปี ๑๕๗๖ สเปนได้ยกกำลังทหารเข้าทำลายล้างนครแอนต์เวิร์พทำให้ประชาชนล้มตายไปประมาณ ๘,๐๐๐ คน และในปี ๑๕๘๓ กองทหารฝรั่งเศสก็ยกเข้าโจมตีซ้ำเติม ต่อมาอีกสองปี สเปนยกกำลังเข้ายึดนครแอนต์เวิร์พ ผู้ที่นับถือศาสนานิกายโปรแตสแตนท์ที่ยังตกค้างอยู่ ก็ถูกขับออกนอกประเทศ นอกจากนี้ ในหัวเมืองย่านอุตสาหกรรมที่อยู่ลึกเข้าไปภายในประเทศ ความระส่ำระสายดังกล่าว ได้ทำให้ประชาชนอพยพหลบหนีต่อไปอีก อนึ่ง ด้านการคมนาคมทางทะเลคือเส้นทางผ่านช่องแคบอังกฤษตลอดจนถึงอาวบิสเกย์ซึ่งเป็นสายการค้าสำคัญ ก็เต็มไปด้วยโจรสลัดชาวอังกฤษทำให้เรือบรรทุกสินค้าขนแกะและโลหะมีค่าจากสเปนไม่ปลอดภัยและเมื่อฮอลันดาทำการแข็งข้อกับสเปน ก็ได้เข้าร่วมมือกับโจรสลัดอังกฤษปิดเส้นทางการเดินเรือสายนี้ลงโดยสิ้นเชิง

เหตุการณ์ต่าง ๆ ดังกล่าว ได้ทำให้เกิดความเสียหายแก่การค้าและการเงินของนครแอนต์เวิร์พเป็นอันมาก ในที่สุด สมัยแห่งความรุ่งโรจน์ของนครแห่งนี้ก็สิ้นสุดลง ธุรกิจด้านการเงินได้เปลี่ยนไปสู่แหล่งอื่นโดยเฉพาะนครเยนัวและอัมสเตอร์ดัม การค้าผ้าซึ่งอังกฤษเคยทำการติดต่อซื้อขายด้วยได้เปลี่ยนไปสู่ฮอลันดาและแฮมเบอร์ก สินค้าจากภาคตะวันออกเปลี่ยนไปอยู่ในมือของฮอลันดา การทำน้ำตาลและการพิมพ์ย้ายไปยังรอตเตอร์ดัมและลอนดอน และในปี ๑๕๘๔ พ่อค้าชาวแอนต์เวิร์พก็ถูกขับออก

จากการค้ากับอาณานิคมของสเปนและโปรตุเกส เมื่อสเปนกับฮอลันดาทำสัญญาสงบศึก และฮอลันดาได้รับเอกราชในปี ๑๖๐๙ ฮอลันดาได้เข้าคุมเส้นทางการเดินเรือทุกด้านที่ไปสู่นครแอนต์เวิร์พ และในที่สุดเส้นทางดังกล่าวก็ถูกปิดตาย ทำให้นครแอนต์เวิร์พหมดความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองท่าลงโดยสิ้นเชิง

เมื่อนครแอนต์เวิร์พเสื่อมและสเปนเริ่มสูญสิ้นความเป็นมหาอำนาจ ศูนย์กลางแห่งผลประโยชน์ทางการค้าและการเงินของทวีปยุโรปก็เปลี่ยนไปยังประเทศฮอลันดา ฝรั่งเศสและอังกฤษซึ่งเข้าแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์กันในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ - ๑๘

บทที่ ๑๗

เศรษฐกิจในประเทศฮอลันดา

๑. ข้อความทั่วไป

ในยุคกลาง ประเทศฮอลันดา หรือที่เรียกกันว่า เนเธอร์แลนด์นั้น เป็นเพียงที่ลุ่มมีเนื้อที่เพียงเล็กน้อย ไม่น่าสนใจ เต็มไปด้วยน้ำ ทราย และสันดอน ประกอบด้วยหมู่บ้านชาวประมง ชาวเรือและชาวบ้านที่ประกอบอาชีพทางหัตถกรรมไม่กี่แห่ง ในด้านการเกษตรที่ดินที่น้ำไม่ท่วมและเหมาะแก่การเพาะปลูกก็มีจำกัด ในด้านอุตสาหกรรมมีการหาเลี้ยงชีพด้วยการทอผ้าลินินและผ้าขนสัตว์ อัมสเตอร์ดัม ซึ่งเป็นนครหลวงในปัจจุบัน คงเป็นเมืองท่าเล็ก ๆ ไม่มีความสำคัญอย่างใด สภาวะดังกล่าวนี้มีลักษณะแตกต่างกับประเทศเบลเยี่ยมซึ่งเป็นดินแดนภาคใต้ของปากแม่น้ำไรน์ ซึ่งรุ่งเรืองเฟื่องฟูในด้านการค้าและอุตสาหกรรมเป็นอันมาก แต่อย่างไรก็ดี พอถึง ค.ศ. ๑๖๕๐ ประเทศฮอลันดาก็กลายเป็นชาติชั้นนำของทวีปยุโรปในด้านการขนส่งทางเรือ การค้าและการเงิน รวมทั้งอุตสาหกรรมและสามารถกุมการค้ากับภาคตะวันออกไว้ในกำมือรวมทั้งการค้าทาสส่วนใหญ่และกลายเป็นหนามยอกอกของมหาอำนาจอื่นในทวีปยุโรปสมัยนั้น

ประเทศฮอลันดาตั้งอยู่ริมฝั่งทะเลมีแม่น้ำหลายสายจึงเป็นทำเลเหมาะแก่การแสวงหาผลประโยชน์โดยทางน้ำยิ่งกว่าทางบก แม่น้ำลำคลองทำให้การขนส่งภายในประเทศสะดวกและราคาถูก เช่น แม่น้ำสายต่าง ๆ รวมทั้งแม่น้ำไรน์ซึ่งไหลลงสู่พรมแดนภาคใต้ของฮอลันดา ทำให้ติดต่อกับหัวเมืองและชนบทในทางภาคเหนือได้ง่าย ทะเลเหนือก็เป็นแหล่งการประมง เป็นเส้นทางติดต่อกับประเทศต่าง ๆ ในยุโรปภาคเหนือและภาคตะวันตกทั้งก็เป็นประตูเปิดทางไปสู่มหาสมุทรแอตแลนติคอีกด้วย การฉวยโอกาสเพื่อแสวงหาผลประโยชน์โดยทางน้ำนั้น ย่อมมีผลดีกว่าที่จะไปเสียเวลาต้นรนต่อสู้กับดินที่มีเนื้อที่จำกัดและทุรกันดาร ถึงกระนั้นก็ตาม ที่ดินที่มีอยู่

ก็มีส่วนในการนำความเจริญมาสู่ประเทศฮอลันดาเช่นเดียวกัน

ขุมทรัพย์อันเป็นที่มาแห่งความเจริญประการแรกคือ การจับปลาเฮอริง ในทะเลเหนือ โดยเฉพาะในน่านน้ำใกล้ภาคเหนือของ เกาะอังกฤษ ในการจับปลานี้ ฮอลันดาได้พัฒนาเรือขนาดใหญ่ ซึ่งมีระวางน้ำหนัก ๒๐-๓๐ ตันโดยใช้ลูกเรือประจำ ประมาณ ๑๐-๒๕ คน ดังนั้นการจับปลาจึงสามารถใช้อวนขนาดใหญ่ได้จำนวนมาก ทั้งก็มีทางทำปลาเค็มบนเรือไปพร้อมกัน โดยไม่ต้องลำเลียงปลาขึ้นไปทำบนฝั่ง ซึ่งเป็นการสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่าย นอกจากนี้ ชาวประมงฮอลันดายังหาทางปรับปรุงวิธีทำปลาเค็มให้ดีและมีรสอร่อยยิ่งขึ้นด้วย เรือประเภทดังกล่าวได้เริ่มใช้เมื่อประมาณปี ๑๔๐๐ และพอถึงปี ๑๖๒๐ ก็ปรากฏว่า ฮอลันดามีเรือสำหรับใช้จับปลาอยู่ประมาณ ๒,๐๐๐ ลำ การมีเรือจำนวนมากย่อมทำให้สะดวกแก่การส่งปลาไปจำหน่ายยังภาคต่าง ๆ ของทวีปยุโรปโดยเฉพาะภาคใต้ ทำให้มีโอกาสขนสินค้าที่มีค่าประเภทอื่นไปจำหน่ายนอกประเทศและรับสินค้าตอนเที่ยวกลับไปจำหน่ายทางภาคเหนือด้วย การจับปลาเฮอริงนี้มีความสำคัญเกี่ยวกับเศรษฐกิจของฮอลันดามาก จนกระทั่งเรียกปลาเฮอริงว่า "เหมืองทองคำของฮอลันดา" ซึ่งไม่มีวันหมด สำหรับการจับปลาวาฬ ซึ่งกระทำทาง เกาะกรีนแลนด์และในน่านน้ำภาคเหนือในศตวรรษที่ ๑๗ นั้น ก็ปรากฏว่า มีผลกำไรมากเช่นกันและได้กลายเป็นเหมือง เงินอีกเหมืองหนึ่ง

ประการที่ ๒ การขยายการค้าขายฝั่งไปสู่ประเทศในแหลมสแกนดิเนเวีย และดินแดนย่านทะเลบอลติค ประเทศฮอลันดาต้องต่อสู้แข่งขันกับพ่อค้าเยอรมัน แม้ประเทศเดนมาร์ค นอร์เวย์และสวีเดนจะพยายามหาทางกำจัดพ่อค้าเยอรมันก็ตาม แต่ในขณะเดียวกันประชาชนในประเทศเหล่านั้น ยังไม่สามารถที่จะเข้าดำเนินกิจการแทนพ่อค้าเยอรมันได้ ดังนั้น เมื่อพ่อค้าเยอรมันเพลี่ยงพล้ำคราวใด พ่อค้าฮอลันดาก็ฉวยโอกาสเข้าแสวงหาผลประโยชน์แทนที่และได้รับประโยชน์เป็นจำนวนมากจากการค้าธัญญาหาร และไม้ซุงในย่านทะเลบอลติกตลอดจนเข้าควบคุมและลงทุนในเหมืองทองแดงของสวีเดน และในปี ๑๕๒๔ เข้าทำการค้าขายกับประเทศนอร์เวย์ การค้ากับนอร์เวย์มีความสำคัญ

ไม่แตกต่างกับการจับปลาเฮอริงนัก เพราะประเทศนี้สามารถส่งไม้ซุงและวัสดุที่จำเป็นสำหรับการเดินเรือซึ่งมีราคาถูกและเป็นวัตถุดิบสำคัญสำหรับกองเรือสินค้าอันมหึมาของฮอลันดาด้วย

ประการที่ ๓ การพัฒนาอุตสาหกรรมต่อเรือของฮอลันดาดีเด่นกว่าชาติใดอื่นในทวีปยุโรปสมัยนั้น ทั้งนี้ก็เนื่องจากพ่อค้าฮอลันดาสามารถซื้อวัตถุดิบจำนวนมากโดยเงินสดได้ด้วยราคาต่ำ แม้เสากระโดงและไม้กระดานที่ส่งถึงประเทศฮอลันดายังราคาถูกกว่าที่ผู้ต่อเรือในประเทศนอร์เวย์ซื้อเอง อีกประการหนึ่ง ในการสร้างเรือก็มีการวางมาตรฐานรูปแบบ ชิ้นส่วนและวิธีการสร้างเรือไว้ ทำให้สามารถสร้างเรือให้เป็นแบบเดียวกัน ได้เรือขนาดยาว กว้าง มีเนื้อที่บรรจุสินค้าได้มาก การใช้เครื่องทุ่นแรง เช่น การอาศัยพลังกระแสลมสำหรับเดินเครื่องโรงเลื่อย และการจัดระเบียบงานดีในอู่เรือสามารถช่วยให้การต่อเรือดำเนินไปด้วยความรวดเร็วโดยจ่ายค่าแรงงานต่ำ นอกจากนี้ผู้ต่อเรือในฮอลันดายังสามารถกู้เงินในอัตราดอกเบี้ยต่ำกว่าคู่แข่งขันชาวต่างประเทศอีก การต่อเรือและการเป็นเจ้าของเรือได้ดึงดูดเงินกู้และเงินทุนได้เป็นจำนวนมาก แม้ชาวนาและช่างฝีมือก็ยังมีส่วนลงทุนและเป็นเจ้าของเรือด้วย

ในที่สุด การต่อเรือในฮอลันดาก็กลายเป็นอุตสาหกรรมส่งออกประเภทหนึ่ง พอถึงปี ๑๖๐๐ ชาวเวนิสซึ่งเคยสร้างเรือใช้เองก็ทำการติดต่อซื้อเรือ ซึ่งมีขนาดกว่า ๓๐๐ ตันจากฮอลันดา อนึ่ง ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ ฮอลันดายังทำการต่อเรือให้แก่บริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส ขายเรือประเภทต่าง ๆ ให้แก่ประเทศอังกฤษ และจำหน่ายเรือสินค้าให้แก่กองเรืออาณานิคมของสเปนด้วย ทำให้ชื่อเสียงของนักต่อเรือฮอลันดากระจายไปทั่วยุโรป รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามหาทางชักจูงให้ชาวฮอลันดาไปช่วยจัดระเบียบอู่เรือของตน พระเจ้าปีเตอร์มหาราชแห่งรุสเซีย เสด็จเยือนฮอลันดาเพื่อทรงศึกษาการต่อเรือ แล้วเชิญนักต่อเรือฮอลันดาไปรุสเซียให้ทำการต่อเรือและดำเนินการเดินเรือรบลำแรกของพระองค์ ชาวฮอลันดาคนหนึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นแม่ทัพเรือคนแรกของรุสเซีย

เมื่อฮอลันดาสามารถทำการต่อเรือได้ในราคาต่ำ การดำเนินการเดินเรือก็พลอยได้รับประโยชน์ในด้านประหยัดตามไปด้วย โดยที่เรือฮอลันดาดำเนินการง่ายซึ่งใช้ลูกเรือเพียงครึ่งเดียวของเรืออังกฤษและเรือฝรั่งเศส อนึ่ง เนื่องจากแบบการค้าของฮอลันดาไม่จำกัดอยู่เฉพาะสินค้าประเภทใดโดยเฉพาะ จึงสามารถเลือกซื้อสินค้าบรรทุกเรือได้ง่ายและราคาถูก ทั้งก็ปรากฏว่า ค่าระวางเรือของฮอลันดา มีอัตราต่ำกว่าของประเทศอื่นถึงครึ่งหนึ่งหรือ ๑ ใน ๓ คู่แข่งขันต่างชาติได้พยายามทำลายผลประโยชน์ของฮอลันดาโดยวิธีขึ้นค่าธรรมเนียมท่าเรือสูง กีดกันเรือฮอลันดาออกจากเส้นทางการค้าบางสาย โดยเฉพาะการค้าชายฝั่งและการค้ากับอาณานิคม แต่การกีดกันขัดขวางดังกล่าวไม่ค่อยได้ผลนัก นอกจากนี้ในยามสงครามเมื่อฮอลันดาวางตนเป็นกลางก็มีทางหาผลประโยชน์จากการขนส่งทางเรือได้เพราะคู่สงครามมักจะใช้เรือของฮอลันดาเสมอ

ประการที่ ๔ ก็คือ การพัฒนาการขนส่งทางทะเลซึ่งขนส่งสินค้าจากหมู่เกาะไกลสุดในย่านอาร์คติค หรือจากเมืองท่าเรือที่ห่างไกลในย่านทะเลบอลติคมุ่งภาคใต้ออมไปสู่ดินแดนแถวถิ่นทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก เรือของฮอลันดาลำเลียงธัญญาหารจากเมืองแดนซิกฝั่งทะเลบอลติคไปยังประเทศสเปนและอิตาลี ขนไม้ซุง ทองแดงและเหล็กไปยังประเทศต่าง ๆ ส่งปลาไปจำหน่ายภาคใต้ ขนผ้าขนสัตว์อังกฤษ ผ้าลินินเยอรมัน เหล้าองุ่น หรือบรั่นดีฝรั่งเศสไปสู่ตลาดส่วนใหญ่ในทวีปยุโรป ตอนขากลับก็นำสินค้านานาชนิดไปจำหน่ายภาคเหนือ เช่น ไหมจากดินแดนภาคตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ผลไม้และเหล้าองุ่นจากย่านทะเลแห่งนี้ ขนแกะสเปน เกลือจากอาวบิสเกย์ ผลิตผลต่าง ๆ จากอเมริกาที่รับช่วงจากลิสบอน หรือคาดิซในโปรตุเกส ในด้านภูมิประเทศนั้น ฮอลันดาก็เป็นทำเลที่เหมาะและเป็นศูนย์กลางของภาคพื้นทวีปในการออกสู่ทะเลกล่าวคือ ประเทศฮอลันดาเป็นเส้นทางที่สะดวกแก่การลำเลียงสินค้าทั้งทางบกและทางน้ำจากประเทศเบลเยี่ยมจากดินแดนลุ่มแม่น้ำไรน์และลึกเข้าไปในทวีป สินค้าเยอรมันนานาชนิดสามารถระบาย

ผ่านเส้นทางนี้ เช่น เหล้าอุ่น ผ้าลินิน รวมทั้งสินค้าเบลเยี่ยม เช่น สิ่งถัก ผ้าม่าน และเครื่องเหล็ก เรือฮอลันดาสามารถเดินเข้าแม่น้ำไรน์ได้ไกลถึงเมืองโคโลญ นอกจากนี้ ยังสามารถใช้เรือเล็กหรือเกวียนลำเลียงสินค้าต่าง ๆ ลึกเข้าดินแดนในทวีปต่อไปได้อีกไกล

ประการที่ ๕ การสร้างจักรวรรดิภาคโพ้นทะเล เช่นเดียวกับพ่อค้าอังกฤษ พ่อค้าฮอลันดาได้พยายามค้นหาทางไปสู่ภาคตะวันออกโดยผ่านภาคตะวันตกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แต่ก็ไม่สำเร็จ อย่างไรก็ตาม เมื่อหลุดพ้นจากการเป็นประเทศราชของสเปนแล้ว ฮอลันก็สามารถท้าทายแข่งขันกับสเปนและโปร์ตุเกสได้ในการเดินเรืออ้อมแหลมกูดโฮพเพื่อไปสู่ภาคตะวันออก และในระหว่างปี ๑๕๙๕ กับ ๑๖๐๑ ฮอลันดาได้ส่งกองเรืออย่างน้อย ๑๕ หน่วยไปยังหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ซึ่งปรากฏว่าสามารถขนส่งสินค้ากับทวีปยุโรปได้รวดเร็วกว่าโปร์ตุเกสและสเปนที่ได้เคยกระทำมา ครั้นปี ๑๖๐๒ ฮอลันดาก็จัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของตนขึ้นโดยรวมกลุ่มพ่อค้าต่าง ๆ เข้าด้วยกัน บริษัทนี้ได้รับการผูกขาดการค้าภาคตะวันออก มีอำนาจในการทำสงครามและสันติภาพ สร้างอาณานิคม ตั้งป้อมปราการ มีกองทัพเรือและกระทำการได้ทุกอย่างบรรดาที่จะช่วยขยายอำนาจและทำผลกำไรให้แก่ประเทศฮอลันดา

การขยายอำนาจและผลกำไรดังกล่าว กระทำสำเร็จได้โดยวิธีการค้าการรบและการเข้าครอบครองควบคุมชาวพื้นเมือง ประการแรกก็คือใช้กำลังกำจัดโปร์ตุเกสซึ่งมีผลประโยชน์ในภาคตะวันออกอยู่ก่อน และทำการยับยั้งขัดขวางพ่อค้าอังกฤษซึ่งเริ่มไปแสวงหาผลประโยชน์ในเวลาไล่เลี่ยกับฮอลันดา ในที่สุด พอถึง ค.ศ. ๑๖๘๐ ฮอลันดาก็สามารถเข้าครอบครองดินแดนแหล่งเครื่องเทศในแหลมมลายูและหมู่เกาะอาคิเปลลาโกไว้ได้ แม้กระทั่งสามารถขจัดพ่อค้าพื้นเมืองจากอาชีพทางนี้ด้วย นอกจากนี้ ฮอลันดายังได้เข้าครอบครองเกาะลังกา จุดสำคัญต่าง ๆ ตามฝั่งทะเลของอินเดียรวมทั้งในอ่าวเปอร์เซียและทะเลแดง สำหรับภาคตะวันออกไกล ฮอลันดา

เข้าไปตั้งสถานีการค้า อยู่ที่นครกวางตุ้ง และตั้งนิคมการค้าขึ้นที่เกาะเดชิมาในอ่าวนากาซากิ ครั้งถึงปี ๑๖๓๘ ชาวยุโรปชาติอื่นถูกขับออกจากประเทศญี่ปุ่นทั้งหมด คงเหลือเฉพาะชนชาติฮอลันดาเท่านั้น

บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา ได้แสวงหาประโยชน์จากการผูกขาดในแหลมมลายูอย่างเต็มที่ อนึ่ง โดยที่บริษัทนี้ผูกขาดเป็นผู้ซื้อสินค้าแต่ผู้เดียว จึงสามารถกำหนดราคาเครื่องเทศสำหรับผู้ผลิตได้ตามความพอใจ กล่าวคือ กำหนดราคาในระดับที่จะบังคับให้ผู้ผลิตชาวพื้นเมืองต้องผลิตเครื่องเทศในปริมาณจำกัด ให้พอดีกับความต้องการของผู้บริโภคในทวีปยุโรป และให้ราคาจำหน่ายอยู่ในระดับสูงตามที่พ่อค้าฮอลันดาปรารถนา ดังนั้นถ้าหากปีใดการปลูกพืชผลจะทำให้ผลิตผลเครื่องเทศมากเกินไป ก็ทำลายไร่พืชผลเสียเพื่อป้องกันมิให้สินค้าล้นตลาดทำให้ราคาตกต่ำ เรือของบริษัทเดินทางออกจากทวีปเอเชียประมาณวันคริสตมาสทุกปี บรรทุกสินค้านานาชนิด เช่น จากญี่ปุ่นมีไหม ทองแดง เครื่องลายคราม จากประเทศจีนมีไหม ใบชา เครื่องถ้วยชาม ดีบุก เครื่องเขินและกระดาษปิดผนัง จากประเทศอินเดียมีฝ้าย พริกไทย ไหม ดินประสิว จากมลายูมีดีบุกและเครื่องเทศ จากประเทศเปอร์เซียมีพรมและยาเนื้อดี เรือเดินทางอ้อมแหลมแอฟริกาและถึงฮอลันดาในฤดูร้อน บริษัททำการจำหน่ายสินค้าของตนด้วยความระมัดระวังโดยขายสินค้าเหล่านั้นเฉพาะอย่างยิ่งเครื่องเทศ ซึ่งเป็นสินค้าผูกขาดนั้น ในราคาสูงซึ่งได้กำหนดไว้เป็นเวลาหลายทศวรรษเพื่อแสวงหากำไรอย่างเต็มที่ บริษัทไม่เคยจำหน่ายสินค้าเกินกว่าจำนวนที่ได้กำหนดไว้ แม้ว่าจะมีสินค้าเหลือก็ยอมโยนทิ้งทะเล อย่างไรก็ตาม กำไรที่บริษัทได้รับในระยะแรกขึ้น ๆ ลง ๆ มากคือเคลื่อนไหวอยู่ระหว่างร้อยละ ๑๕ กับ ๗๕ และในระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ มีหลายครั้งที่มิได้ทำการแบ่งเงินปันผลเลย ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ หากเป็นสมัยการค้าเฟื่องฟู กำไรมีอัตราสูงถึงร้อยละ ๔๐ แต่โดยทั่วไปอยู่ในระหว่างร้อยละ ๑๒½ กับร้อยละ ๒๕ แม้ว่า ผลกำไรจะอยู่ในระดับต่ำก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่า หุ้นบริษัทมีผู้ต้องการมากและบางครั้งก็มีการซื้อขายกันในราคา

สูงถึง ๔ เท่าของราคาในใบหุ้น หรือสูงกว่า

ในอเมริกาเหนือ การผจญภัยของฮอลันดามีน้อย ถิ่นที่ฮอลันดาเข้าไปแสวงโชคก็คือ แถบแม่น้ำฮัดสันซึ่งให้ชื่อว่า นิวเนเธอร์แลนด์ส แต่ก็มิได้พยายามที่จะตั้งหลักแหล่งเป็นอาณานิคม อย่างไรก็ตามระหว่างปี ๑๖๑๔ กับ ๑๖๒๖ ฮอลันดาได้สร้างเมืองฟอร์ดโอเรนซ์ (ปัจจุบันคือ อัลบานี) และนิวอัมสเตอร์ดัม (นิวยอร์ค) เพื่อเป็นสถานีการค้าขนสัตว์ (furs) สำหรับนิวอัมสเตอร์ดัมยังใช้เป็นฐานพัฒนาบริการขนส่งทางเรือในการค้าปลาที่นิวฟาวนด์แลนด์ ยาสูบเวอร์จิเนีย รวมทั้งยาสูบและน้ำตาลจากหมู่เกาะอินเดียตะวันตกอีกด้วย ถึงกระนั้นก็ตาม แม้ฮอลันดาจะแย่งชิงได้ดินแดนบางแห่งมาเป็นอาณานิคมของตนบ้าง แต่ก็มีกำลังไม่เข้มแข็งพอที่จะรักษาไว้ได้ และในที่สุดก็พ่ายแพ้แก่อังกฤษไปอย่างง่ายดายในปี ๑๖๖๔

ในอเมริกาภาคใต้และย่านหมู่เกาะอินเดียตะวันตก ฮอลันดามีฐานะมั่นคงดีกว่า เมื่อสงครามระหว่างฮอลันดากับสเปนระเบิดขึ้นอีกในปี ๑๖๒๑ ได้มีการก่อตั้งบริษัทอินเดียตะวันตกของฮอลันดาขึ้น โดยรวมกลุ่มผู้มีผลประโยชน์ทางการค้าย่านมหาสมุทรแอตแลนติคเข้าด้วยกัน ในการต่อสู้กับสเปน ฮอลันดาได้ส่งเรือรบและเรือสินค้าติดอาวุธจำนวนร้อยเข้ารังควานกองทัพเรือสเปน ยึดเรือบรรทุกทรัพย์สินจากอเมริกาและเรือสินค้าอื่น ทำลายข้อห้ามสเปนที่กีดกันพ่อค้าต่างชาติและเข้ายึดดินแดนส่วนใหญ่ของบราซิล นอกจากนี้ ฮอลันดายังยึดได้เกาะต่าง ๆ ตามริมฝั่งทวีปและทะเลภาคเหนืออีกหลายแห่ง เพื่อทำการลักลอบส่งสินค้าหนีภาษีและการค้าทาส ในด้านการขนส่งทางทะเลในย่านนั้น ชาติอื่นไม่อาจแข่งขันกับฮอลันดาได้ ต่อมาโปรตุเกสได้แย่งดินแดนประเทศบราซิลคืนและฮอลันดาคงเหลือดินแดนประเทศเกียนา ซึ่งในที่สุดได้กลายเป็นประเทศผู้ผลิตขนาดใหญ่ในด้านกาแฟ น้ำตาล โคโค และฝ้าย ในด้านฝั่งทะเลทวีปแอฟริกาภาคตะวันตก บริษัทอินเดียตะวันตกมีสถานีการค้าอยู่ทั่วไปเพื่อรวบรวมทาสส่งไปจำหน่าย อย่างไรก็ตาม นอกจากผลกำไรจากการสงครามระหว่างปี ๑๖๒๑-๑๖๔๘ แล้ว ปรากฏว่า บริษัทนี้ได้รับผลกำไรน้อยไม่เหมือนกับบริษัท

ที่ทำการค้ากับภาคตะวันออก บางที่ก็ไม่มีผลกำไรเลย

การติดต่อค้าขายกับทั้งสามทวีปดังกล่าวรวมกับการค้าในประเทศใกล้เคียง ได้ทำให้กองเรือของฮอลันดาขยายตัวไปใหญ่โตมากถึงขนาดมีระวางน้ำหนักเกือบครึ่งหนึ่งของเรือในทวีปยุโรปทั้งมวล จนมีผู้กล่าวว่า ฮอลันดาเป็นผู้ขนส่งของโลก เป็นคนกลางและนายหน้าของทวีปยุโรป สินค้าส่วนใหญ่ของฮอลันดาได้มาจากทั่วโลก และฮอลันดาเป็นผู้ส่งสินค้าให้แก่โลกทั้งมวล นอกจากนี้ ชาวฮอลันดายังเป็นนักอุตสาหกรรมที่มีชื่อเสียงและนายชนาคารที่ยิ่งใหญ่อีกด้วย

๒. อุตสาหกรรม

อุตสาหกรรมของฮอลันดามีลักษณะพิเศษอยู่ ๓ ประการคือ ต้องอาศัยฝีมือพิเศษ ต้องอาศัยวัสดุจากภายนอกประเทศและการใช้เครื่องทุ่นแรง อุตสาหกรรมบางประเภทผลิตขึ้นเพื่อการบริโภคภายใน เช่น ผ้า และส่งส่วนที่เหลือออกนอกประเทศ บางประเภทผลิตขึ้น เพราะฮอลันดามีฐานะเป็นสถานีการค้า (entrepot) กล่าวคือ สินค้าวัตถุดิบจำนวนมากมายที่ส่งเข้าไปยังประเทศฮอลันดา ได้รับการแปรสภาพและทำให้สำเร็จรูป แล้วจัดเข้าหีบห่อขนาดเล็ก ส่งออกนอกประเทศไปจำหน่ายตามตลาดทั่วไปอีกครั้งหนึ่ง

ในด้านช่างฝีมือ นอกจากชาวพื้นเมือง ชาวต่างประเทศมีบทบาทสำคัญมาก และส่วนใหญ่เป็นบุคคลอพยพหลบภัยจากต่างแดนเพราะความปั่นป่วนทางการเมืองและศาสนาในศตวรรษที่ ๑๖ เช่น ชาวโปรเตสแตนท์ฝรั่งเศส (Huguenots) ที่หลบหนีการกดขี่ทางศาสนา ชาวเยอรมันหลบภัยสงครามสามสิบปี ชาวอังกฤษที่ไม่พอใจในความอยุติธรรมทางศาสนาและยิวที่ถูกขับไล่ออกจากประเทศสเปนและโปรตุเกส และในปี ๑๕๘๓ ได้รับสิทธิของพลเมืองฮอลันดา ชาวต่างประเทศผู้อพยพเหล่านี้ได้ช่วยส่งเสริม อุตสาหกรรมให้ขยายตัว ทำให้ประชาชนตามหัวเมืองสำคัญบางแห่งเพิ่มขึ้น

อย่างรวดเร็ว ผู้เชี่ยวชาญชาวเบลเยี่ยมและฝรั่งเศสเข้าดำเนินการอุตสาหกรรมฟอกขาวที่เมืองฮาร์เลมและทำให้นครอัมสเตอร์ดัม กลายเป็นแหล่งผลิตไหมที่มีชื่อเสียง เมื่ออุตสาหกรรมน้ำตาลที่นครแอนต์เวิร์พเลิกล้มไป รอตเตอร์ดัมและอัมสเตอร์ดัมก็ทำการขยายอุตสาหกรรมนี้ อุตสาหกรรมเจียรไนเพชรซึ่งแพร่หลายจากนครเวนิสมาสู่แอนต์เวิร์พจนกระทั่งนครแห่งนี้เสื่อมลงนั้น ก็ได้อพยพต่อไปยังอัมสเตอร์ดัมและก็คงอยู่ที่นั่นเรื่อยมา นอกจากนี้ ชาวต่างประเทศยังช่วยพัฒนาอุตสาหกรรมอีกหลายอย่างในด้านฝีมือและความประณีตแม่นยำ เช่น การบดเล็นส์กระจก การทำกล้องจุลทัศน์ การทำลูกตุ้มนาฬิกา การผลิตเครื่องมือสำหรับเรือและพิมพ์แผนที่ แผนภูมิและหนังสือ

เนื่องจากประเทศฮอลันดามีวัตถุดิบภายในประเทศน้อยและที่นำในฮอลันดาก็สามารถผลิตสินค้าบางอย่างได้ในปริมาณจำกัด เช่น ยาสูบ ป่านลินิน ขนแกะและพืชที่ใช้ทำสีย้อม ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า อุตสาหกรรมทุกประเภทต้องอาศัยวัตถุดิบจากต่างประเทศ เช่น ยาสูบ น้ำตาล ฝ้ายไหม โคโค โลหะ หนังสัตว์ และไม้ซุง ซึ่งได้รับการแปรสภาพให้เป็นวัตถุสำเร็จรูปในภายหลัง สำหรับผ้าที่นำเข้าประเทศ ก็ดำเนินการผ่านกรรมวิธีตบแต่งให้สำเร็จรูปโดยการฟอกขาว ย้อมสีและพิมพ์ลวดลาย สำหรับสารเคมีเพื่อการนี้นั้น ได้จากอินเดีย อเมริกาและดินแดนย่านทะเลบอลติค ผู้ผลิตยาสูบสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ได้ใบยาสูบจากประเทศฮอลันดา รุสเซีย ฮังการี เยอรมนี เวอร์จิเนียในอเมริกาเหนือและฮาวานาในหมู่เกาะอินเดียตะวันตก รวมทั้งบราซิล ช่างย้อมสีได้สารส้มจากอิตาลี เมืองสเมอร์นาในตุรกี ประเทศอังกฤษ และเดนมาร์ค เส้นไหมสำหรับช่างทอผ้าส่งไปจากอิตาลี ดินแดนย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออก อินเดียและจีน ช่างทองแดงได้โลหะทองแดงจากสวีเดนและญี่ปุ่น หนังสัตว์ที่ใช้ปอนโรงฟอกหนังส่งไปจากอาร์เยนตินา เม็กซิโก โปแลนด์ เดนมาร์ค และไอร์แลนด์ สำหรับเชื้อเพลิงถ่านเป็นถ่านหินก็ได้จากอังกฤษ หรือฟืนได้จากนอร์เวย์

ในประเทศฮอลันดา การใช้เครื่องทุ่นแรงและการแสวงหาประโยชน์จากพลังงานธรรมชาติดำเนินกันอย่างแพร่หลาย โรงงานกระดาษซึ่งป้อนอุตสาหกรรม

การพิมพ์ที่ใหญ่ที่สุดในทวีปยุโรป ตั้งอยู่ในภาคเหนือของประเทศและอาศัยพลังงานกระแสน้ำสำหรับเดินเครื่อง พลังงานกระแสลมก็ช่วยงานหลายประเภท เช่น ในการเดินเครื่องเลื่อยไม้ซุง หมุนเครื่องโม่แป้ง ทำการสูบน้ำ เดินฆ้อนทุบขนแกะที่กำลังฟอกขาว และบดวัตถุนานาชนิด อุตสาหกรรมทอผ้า ใช้เครื่องทอผ้าที่สามารถทอผ้าริบบินได้หลายเกลียวและใช้เครื่องสำหรับพิมพ์ผ้าฝ้ายหรือผ้าลินินให้เป็นลวดลายต่าง ๆ ในประเทศที่มีวิสาหกิจมากมาย และมีพลเมืองเพียง ๒,๕๐๐,๐๐๐ คน เช่น ฮอลันดา ในสมัยนั้น จำเป็นต้องใช้แรงงานให้คุ้มค่าไม่ว่าจะเป็นในโรงงานอุตสาหกรรมหรือที่อู่ต่อเรือ

๓. การเกษตร

เมื่อหันมาพิจารณาด้านเกษตรก็จะเห็นได้ว่า ที่ดินในประเทศฮอลันดามีความสำคัญยิ่งกว่าแรงงาน เพราะที่ดินในประเทศนี้เนื้อที่ประมาณร้อยละ ๔๐ อยู่ใต้ระดับน้ำทะเลและในศตวรรษที่ ๑๗ ที่ดินดังกล่าวบางส่วนก็ถูกน้ำท่วมอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น ภารกิจอันสำคัญของชาวฮอลันดาก็คือ หาทางป้องกันที่ดินจากน้ำท่วม ฟื้นฟูที่ดินที่ถูกน้ำท่วมและพยายามผลิตอาหารให้ได้ปริมาณมากที่สุดจากที่ดินทุกเอเคอร์โดยวิธีการทำสวนผักและผลไม้ยิ่งกว่าด้านอื่น การปลูกธัญพืช ไม่มีความจำเป็นสำหรับฮอลันดา เพราะอาจหาซื้อได้จากดินแดนย่านทะเลบอลติกด้วยราคาถูกกว่า การปล่อยที่ดินพักว่างไว้เช่นการกระทำในประเทศอื่นก็กระทำไม่ได้เพราะมีที่ดินจำกัด การรักษาคุณภาพที่ดินต้องกระทำอยู่เสมอโดยการขุดและใส่ปุ๋ยจำนวนมาก ทำให้สามารถผลิตพืชประเภทหัวและหญ้าเลี้ยงสัตว์ได้ปริมาณมาก ปศุสัตว์ที่มีคุณภาพสูงทำการเลี้ยงโดยผู้เลี้ยงให้อาหารเองไม่ปล่อยให้เที่ยวเล็มหญ้าตามยถากรรม บริเวณรอบเมืองใช้เป็นที่ปลูกผักจำหน่ายรวมทั้งการปลูกพืชประดับและไม้ดอก ในศตวรรษที่ ๑๘ การเกษตรของฮอลันดาเจริญรุ่งเรืองมากและเป็นแบบอย่างอันดีสำหรับเจ้าของที่ดินและชาวนาในประเทศอื่น อนึ่ง ในการแก้ปัญหาการระบายน้ำจากที่ลุ่ม วิศวกรฮอลันดาก็มี

ชื่อเสียงและต่างประเทศนิยมว่าจ้าง อย่างไรก็ตาม ในปี ๑๘๐๐ ที่ดินในประเทศฮอลันดาประมาณ ๑ ใน ๓ ยังคงเป็นที่ว่างเปล่าเต็มไปด้วยทรายมิได้ทำประโยชน์ และการฟื้นฟูที่ดินโครงการใหญ่ ๆ ยังมิได้ดำเนินการแต่อย่างใด โดยเฉพาะย่านน้ำทะเลทวม

๔. บทบาทของนครอัมสเตอร์ดัม

ในปี ๑๗๐๐ นครอัมสเตอร์ดัมได้กลายเป็นตลาดสำคัญเกี่ยวกับการค้าและการเงินระหว่างประเทศ กิจกรรมทางอุตสาหกรรมทั้งมวล ดำเนินอยู่ทั้งในและรอบนครแห่งนี้ทั้งสิ้น ท่าเรือสามารถรับเรือได้ถึง ๔,๐๐๐ ลำ แต่เรือใหญ่เข้าลำบาก เพราะปากน้ำตื้นเขิน ศูนย์จำหน่ายสินค้าหรือตลาดหุ้น (Bourse) ใหญ่พอที่จะบรรจุพ่อค้าได้ ๕,๐๐๐ คน ซึ่งทำการติดต่อซื้อขายสินค้านานาชนิด ในปี ๑๕๘๕ รายการสินค้าประจำสัปดาห์ที่กำหนดราคาซื้อขายปัจจุบัน มีกว่า ๒๐๐ ประเภท และอีกร้อยปีต่อมารายการดังกล่าวมีสินค้าเพิ่มขึ้นเกือบ ๕๐๐ ประเภท ศูนย์จำหน่ายสินค้าดังกล่าว ได้กลายเป็นตลาดเงินและตลาดหุ้นสำคัญของทวีปยุโรปด้วย การจัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกได้กระตุ้นให้มีการซื้อขายหุ้นมากขึ้น ในไม่ช้า หุ้นของบริษัทอื่นรวมทั้งของบริษัทต่างประเทศ เช่น บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ หรือธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็เริ่มปรากฏในตลาดแห่งนี้ นอกจากนี้ ยังมีพันธบัตรของหน่วยราชการฮอลันดาและของรัฐบาลบางประเทศอีกด้วย

โดยที่ราคาหุ้นและพันธบัตรในสมัยนั้นไม่มีเสถียรภาพ จึงทำให้การหมุนเงินเก็งกำไรเกี่ยวกับหลักทรัพย์ดังกล่าวกระทำกันอย่างแพร่หลายเกือบมีลักษณะเหมือนสินค้าทั่วไป เมื่อพิจารณาในด้านประสบการณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ นครอัมสเตอร์ดัมยังไม่มีบทเรียนและความรู้ในด้านการเงินสมัยใหม่ดังที่เป็นอยู่ในตลาดเงินในกรุงลอนดอนและวอลสตรีตในนิวยอร์คสมัยต่อมา ดังนั้น ในทศวรรษที่ ๑๖๓๐ ความผันผวน

ทางการเงินจึงอุบัติขึ้นโดยเกิดการหมุนเงินเก็งกำไรอย่างขนานใหญ่ทั่วนครอัมสเตอร์ดัม ลักษณะของตลาดเพื่องฟูขึ้นทันทีและทรุดลงในทันใดเกือบจะเป็นอย่างเดียวกับเหตุการณ์ทำนองนี้ที่อุบัติขึ้นในศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ กล่าวคือในชั้นแรก ราคาค่อย ๆ สูงขึ้นซึ่งส่วนมากเกี่ยวกับการติดต่อซื้อขายระหว่างผู้ประกอบอาชีพทางนี้โดยตรง แต่เมื่อการขึ้นของราคาปรากฏเด่นชัดขึ้น บุคคลภายนอกก็เข้ารวมตลาดด้วย ในไม่ช้า นักซื้อขายหุ้นนานาชนิดซึ่งเป็นผู้สมัครเล่น นับแต่ปัญญาชนจนกระทั่งกรรมกร ก็กระโจนเข้ามารวมอีกและทำการซื้อหุ้นด้วยเงินที่ออมไว้ ด้วยการขายทรัพย์สินบางอย่าง เช่น บ้านแม้กระทั่งเครื่องตบแต่งบ้าน หรือทรัพย์สินสิ่งใดอื่นที่สามารถจะเปลี่ยนเป็นเงินสดได้ พอถึงตอนนี้ข่าวลือต่าง ๆ ก็เริ่มกระพือไปทั่ว ทำให้ราคาหุ้นพุ่งสูงลิบขึ้นไปอีก หุ้นบางชนิดถีบขึ้นสูงเกินราคาจริงกว่า ๒๐ เท่า เพียงข้ามคืนก็อาจทำให้นักหมุนเงินได้กำไรมหาศาล เหตุการณ์ดังกล่าวได้ดำเนินอยู่จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๖๓๖ ตลาดหุ้นในนครอัมสเตอร์ดัมก็ได้กลายสภาพไม่ผิดกับโรงพยาบาลโรคจิตเพราะเกิดการโกลาหลอลหม่าน อย่างขนานใหญ่ และในเดือนกุมภาพันธ์ของปีต่อมา ราคาหุ้นในนครนี้ก็ลดฮวบลง นำความหายนะมาสู่บรรดานักหมุนเงินเก็งกำไรทุกประเภทโดยสิ้นเชิง

ในสมัยรุ่งเรือง นครอัมสเตอร์ดัมในฐานะที่เป็นตลาดเงินกู้และเงินทุนได้ให้ประโยชน์แก่ประชาชนและรัฐบาลทั้งในประเทศฮอลันดาเองและในประเทศอื่น สำหรับผู้กู้ที่เป็นชาวฮอลันดา เงินมีอยู่มากมายและในสายตาของชาวต่างประเทศสมัยนั้นดอกเบี้ยก็มีอัตราต่ำอย่างไม่น่าเชื่อ บริษัทอินเดียตะวันออกเสนอขายพันธบัตรในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ ๓½ สำหรับพ่อค้าที่มีชื่อเสียงก็อาจกู้เงินในอัตราดอกเบี้ยเท่ากัน และในด้านสินเชื่อสำหรับเจ้าของที่ดินโดยอาศัยการจำนองก็หาได้ไม่ยาก คราวใดที่กรุงลอนดอนหรือกรุงปารีสไม่อาจหาเงินทุนเพื่อกิจการอย่างใด ก็มักจะหันมาขอความช่วยเหลือจากกรุงอัมสเตอร์ดัม รัฐบาลฮอลันดาได้เริ่มกู้เงินเมื่อหัวหน้ากบฏมีความจำเป็นต้องใช้เงินเพื่อทำการต่อสู้กับประเทศสเปน และต่อมาก็ได้กู้เพื่อทำสงครามกับประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส สำหรับการให้ผู้ปกครองประเทศชาติอื่นกู้

นั้น ได้เริ่มมีความสำคัญในศตวรรษที่ ๑๘ ดังนั้นตลาดเงินในนครอัมสเตอร์ดัมจึงมีผู้กล่าวว่า เป็นอ่างเก็บเงินขนาดใหญ่ที่คอยเติมกำปั่นที่ว่างเปล่าในดินแดนต่าง ๆ ครึ่งทวีปยุโรป และช่วยให้ชาวฮอลันดาผู้มั่งคั่งและชาวต่างประเทศผู้เป็นเจ้าของเงินมีทางลงทุนอย่างมีผลกำไรในทวีปยุโรปและอาณานิคมของตน

๕. ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม

ธนาคารแห่งนี้สถาปนาขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๐๙ โดยเจริญรอยตามแบบธนาคารรีอัลโตแห่งเวนิส (Rialto Bank of Venice) และเป็นสถาบันแห่งแรกสำหรับธนาคารประเภทนี้ในยุโรปภาคเหนือภูเขาแอลป์ ธนาคารนี้ทำหน้าที่อย่างเดียวคือ รับฝากเงินและโอนเงินจากบัญชีของบุคคลหนึ่งไปยังของอีกบุคคลหนึ่ง พ่อค้านำเหรียญกษาปณ์ทองคำหรือเงินแท่งและตั๋วแลกเงินไปฝาก เหรียญกษาปณ์อาจเป็นเหรียญที่ผลิตขึ้นภายในประเทศหรือมาจากต่างประเทศ มาจากโรงกษาปณ์ต่าง ๆ ขนาดหนักหรือเบาและมีเนื้อโลหะมีค่าแตกต่างกันไป การตีราคาเหรียญกษาปณ์ที่นำมาฝาก ธนาคารถือหลักปริมาณเนื้อโลหะมีค่าที่บรรจุอยู่ในเหรียญ แล้วก็เข้าบัญชีเงินฝากให้แก่เจ้าของ เงินผู้ฝากเป็นหน่วยเงินของธนาคารคือฟลอริน ตามอัตราที่ธนาคารวางไว้ ผู้ฝากอาจถอนเงินเป็นฟลอรินตามที่มีอยู่ในบัญชีของตนเพื่อชำระหนี้แก่บุคคลอื่นได้ แต่ในกรณีที่เจ้าหนี้มีบัญชีในธนาคาร การชำระหนี้ก็เป็นเพียงการโอนบัญชีกันเท่านั้น

ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมไม่มีหน้าที่ให้เงินกู้ จึงไม่มีผลกำไร จำต้องเรียกค่าธรรมเนียมจากเงินฝาก จากการโอนหรือบริการแลกเปลี่ยนประการอื่น อย่างไรก็ตาม ในที่สุดได้มีการให้เงินกู้แก่เทศบาลนครต่าง ๆ แก่บริษัทอินเดียตะวันออก หรือโรงรับจำนำของเทศบาล แต่หน้าที่สำคัญของธนาคารก็คงดำเนินอยู่ คือให้ความสะดวกในการชำระเงินทางการค้าสำหรับลูกค้าของธนาคารเองซึ่งในสมัยนั้นมีจำนวน ๒,๐๐๐ คน

จากวิสาหกิจนานาชนิดซึ่งดำเนินกิจการอย่างกว้างขวางดังที่กล่าวมาแล้ว ทำให้ประเทศฮอลันดาได้รับรายได้อย่างมหาศาล ชาวฮอลันดาชั้นกลางและชั้นสูงดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุขสำราญ

๖. อวสานแห่งความยิ่งใหญ่ของฮอลันดา

ความยิ่งใหญ่ทางเศรษฐกิจของฮอลันดาได้สิ้นสุดลงในระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากเหตุผลหลายประการ อาจเป็นเพราะความก้าวหน้าที่ดำเนินมานั้นได้หยุดชะงักลง หรือเสื่อมทรุดลง แต่ว่าส่วนใหญ่คงเนื่องมาจากประเทศอื่นพัฒนารุดหน้าตามมาทันโดยเลียนแบบทางเทคนิคด้านต่าง ๆ แล้วในที่สุดก็เลิกซื้อสินค้า เลิกใช้บริการ เลิกใช้เรือ หรือเงินทุนของฮอลันดา จุดอ่อนอันสำคัญของฮอลันดาซึ่งไม่มีวัตถุดิบที่หาได้ภายในประเทศได้ทำให้ฮอลันดาไม่สามารถที่จะดำรงฐานะเป็นผู้ผลิตสินค้าใด ๆ ได้เป็นการถาวรตลอดไป การที่ต้องอาศัยสั่งวัตถุดิบจากต่างประเทศมาเพื่อแปรสภาพแล้วส่งออกไปจำหน่ายอีกนั้น ทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของฮอลันดาไม่มั่นคงแน่นอนและตกอยู่ในฐานะลำบาก เมื่อประเทศที่เคยส่งวัตถุดิบให้ หรือที่เคยซื้อสินค้าจากฮอลันดากลายเป็นประเทศอุตสาหกรรมมีฐานะเข้มแข็งขึ้น หรือประเทศดังกล่าวกลายเป็นศัตรูทางการเมืองกับฮอลันดา อนึ่ง ในด้านการต่อเรือและการเดินเรือ ประเทศอื่นก็มีความรู้ความสามารถขึ้น และในด้านการเงินการธนาคาร ชาวฮอลันดาก็ไม่อาจทำการผูกขาดได้เช่นแต่ก่อน บุคคลที่เคยอาศัยชาวฮอลันดาเป็นคนกลาง ก็สามารถทำการติดต่อกันได้โดยตรง ในที่สุดฐานะของฮอลันดาที่เคยได้เปรียบชาติอื่นในด้านต่างๆ ก็เริ่มลดลงและความได้เปรียบดังกล่าวก็เริ่มหลุดลอยไปทีละอย่างสองอย่าง อีกประการหนึ่ง ความผิดพลาดอย่างฉกรรจ์บางอย่างของฮอลันดา และการที่มีแนวความคิดหรือทรรศนะตายตัว โดยไม่ยอมเปลี่ยน หรือปรับตนให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงผันแปรของโลก ก็มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้ฮอลันดาเสื่อมลง

สิ่งดังกล่าวได้ปรากฏเด่นชัดขึ้นประมาณภายหลัง ค.ศ. ๑๙๓๐ การแลกเปลี่ยนระหว่างผ้าขนสัตว์อังกฤษกับผ้าลินินเยอรมันซึ่งสมัยก่อนต้องกระทำผ่านฮอลันดานั้น บัดนี้สามารถกระทำระหว่างกันได้โดยตรงไม่ต้องผ่านคนกลาง การค้าขายระหว่างรุสเซียกับอังกฤษก็เป็นไปทำนองเดียวกัน และในขณะเดียวกัน นครแฮมเบอร์กได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นแทนอัมสเตอร์ดัม ในฐานะที่เป็นเมืองท่าปลายทางของเรือที่ขนเหล้าองุ่นจากฝรั่งเศสหรือน้ำตาลและสินค้าอื่นจากประเทศโปรตุเกส นอกจากนี้ เรือที่ใช้บรรทุกสินค้าและทำการขนส่งในเส้นทางนี้ ประเทศที่เป็นผู้ผลิตสินค้าก็เริ่มต่อได้เอง หรือเป็นเจ้าของเพิ่มขึ้นตามลำดับ ประเทศอังกฤษ หัวเมืองท่าเรือเยอรมัน ประเทศฝรั่งเศสและประเทศสแกนดิเนเวียต่างก็พัฒนากองเรือสินค้าของตนขึ้น ในที่สุด ประเทศฮอลันดาก็สูญเสียธุรกิจด้านการขนส่งทางเรือ รวมทั้งธุรกิจด้านที่เป็นแหล่งสินค้าผ่านและแหล่งแปรสภาพสินค้าเพื่อส่งต่อไปจำหน่ายนอกประเทศ ปรากฏว่า ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๘๐ การขนส่งทางเรือของฮอลันดาในน่านน้ำยุโรปได้ลดลงประมาณครึ่งหนึ่ง

การสูญเสียทางการค้าและการขนส่งดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่อุตสาหกรรมแปรสภาพสินค้าและหัตถกรรมในประเทศฮอลันดาอย่างร้ายแรง นอกจากนี้สภาวะอุตสาหกรรมในประเทศฮอลันดายังทรุดหนักลงอีก เมื่อประเทศอื่นดำเนินการให้ความคุ้มครองและให้เงินอุดหนุนแก่อุตสาหกรรมภายในประเทศของตน เช่น ผ้าลินินในไอร์แลนด์และสกอตแลนด์ ยาสูบในประเทศรุสเซีย และอุตสาหกรรมไหมในอังกฤษและฝรั่งเศส อนึ่ง การเก็บภาษีอากรสูงขึ้นได้ทำให้ราคาสิ่งของ ราคาค่าครองชีพและค่าจ้างแรงงานในประเทศฮอลันดาสูงกว่าในประเทศอื่น ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้อุตสาหกรรมภายในประเทศตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบชาติอื่นหนักลงไปอีก อีกประการหนึ่ง รัฐบาลฮอลันดาไม่ยอมดำเนินนโยบายตั้งกำแพงภาษีกีดกันสินค้าหัตถกรรมจากต่างประเทศเพื่อให้ความคุ้มครองแก่อุตสาหกรรมของตน ทั้งนี้ เพราะเกรงว่า การค้าขาออกและขาเข้าของประเทศจะได้รับความเสียหาย นักอุตสาหกรรมชาวฮอลันดาไม่เพียงแต่จะสูญเสียตลาดในต่างประเทศเท่านั้น แต่ในขณะเดียวกันก็มีสินค้าต่างประเทศราคาถูกและเสีย

ภาษีในอัตราต่ำหลั่งไหลเข้าแข่งขันแย่งชิงตลาดภายในของตนด้วย ในด้านอาชีพทางทะเลซึ่งเกี่ยวกับการจับปลาเฮอริงและปลาวาฬอันเป็นแหล่งทรัพยากรดั้งเดิมของฮอลันดานั้น ก็มีประเทศอื่นเข้าแข่งขัน ทำให้รายได้ในด้านนี้ลดต่ำลงเช่นเดียวกัน

เมื่อโอกาสในด้านการค้า การผลิตและการขนส่งทางทะเลเสื่อมหรือหยุดชะงักลงในศตวรรษแห่งการค้าที่กำลังขยายตัวเช่นนั้น พ่อค้าฮอลันดาจำต้องหันไปประกอบอาชีพด้านอื่นโดยทำหน้าที่เป็นตัวแทนค้าต่างและธุรกิจด้านการเงิน ในด้านเงินทุนชาวฮอลันดามีอยู่ในประเทศมากเกินความจำเป็นที่จะแสวงหาผลกำไรได้ จึงต้องส่งออกนอกประเทศเพื่อลงทุนในการค้าแบบใหม่ที่ไม่ผ่านคนกลาง โดยเฉพาะการค้ากับย่านทะเลบอลติค การค้าในย่านนี้ พ่อค้าจำเป็นต้องจ่ายเงินสดบางส่วนเพื่อสั่งของ และจ่ายส่วนที่เหลือเมื่อมีการส่งสินค้าแล้ว ผู้ที่ทำการจำหน่ายสินค้าให้แก่พ่อค้าในย่านทะเลบอลติคต้องให้เครดิตเป็นเวลา ๙ เดือน ๑๒ เดือน หรือ ๑๘ เดือน ดังนั้น นักการเงินชาวฮอลันดาจึงเข้ามามีบทบาทในการอุดช่องโหว่ระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขาย เช่น เมื่อพ่อค้าฝรั่งเศสสั่งสินค้าจากนครเซนต์ปีเตอร์สเบอร์กในรุสเซีย เขาก็สั่งผู้แทนของเขา ณ นครแห่งนั้นให้สั่งจ่ายตามตั๋วเงินจากบริษัทที่อัมสเตอร์ดัม เพื่อขอรับเงินไปดำเนินการตามคำสั่ง ทั้งนี้ โดยพ่อค้าชาวฝรั่งเศสดังกล่าวได้ทำความตกลงกับนักการเงินฮอลันดาล่วงหน้าไว้เพื่อให้รับตั๋วเงินนั้น โดยคิดดอกเบี้ยสำหรับการจ่ายเงินล่วงหน้าและค่าธรรมเนียมพิเศษเล็กน้อยเป็นการตอบแทน นอกจากนี้ พ่อค้าฝรั่งเศสอาจทำความตกลงกับบริษัทฮอลันดาแห่งเดียวกันนี้ให้ประกันภัยสินค้า เช่าเรือ ชำระค่าระวางบรรทุกและค่าธรรมเนียมผ่านด่าน และโดยทั่วไปแล้ว ก็มักจะให้ทำการลงทุนในธุรกิจดังกล่าวทั้งหมด สำหรับพ่อค้าอังกฤษผู้ส่งสินค้าไปยังผู้ซื้อในรุสเซียก็อาจขอรับเงินจากนักการเงินฮอลันดาดังกล่าวโดยตรง แล้วนักการเงินฮอลันดาก็ทำการติดต่อขอรับราคาสินค้าที่ซื้อนั้นจากพ่อค้ารุสเซียในภายหลัง โดยคิดดอกเบี้ยและค่าธรรมเนียมพิเศษ

ด้วยวิธีดังกล่าวนี้ เงินทุนฮอลันดาได้มีบทบาทในการให้ความสะดวกหล่อเลี้ยงการค้าในสมัยนั้น โดยสินค้ามิได้ผ่านประเทศฮอลันดาเช่นแต่ก่อน นอกจากนี้ เงินทุนของฮอลันดายังได้ช่วยกิจกรรมทางเศรษฐกิจด้านอื่นด้วย เช่น ให้เจ้าของที่ดินกู้โดยมีการจำนองเป็นประกัน ให้ชาวนาในทวีปยุโรปยืมในระยะสั้น ส่งไปลงทุนในการทำไร่ขนาดใหญ่ (plantation) ในหมู่เกาะอินเดียตะวันตก และก็มีจำนวนไม่น้อยที่ใช้ในการหมุนเงินเก็งกำไร หรือลงทุนในการซื้อหุ้นบริษัทและพันธบัตรรัฐบาล ทั้งนี้ ปรากฏว่า ในตอนกลางศตวรรษที่ ๑๘ พ่อค้าฮอลันดาถือหุ้นของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษและบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษถึง ๑ ใน ๓ รวมทั้งมีส่วนในหนี้สาธารณะของรัฐบาลอังกฤษอีกเป็นจำนวนมากด้วย

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ การแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างประเทศอังกฤษและฮอลันดา ได้ก่อให้เกิดการสงครามอย่างน้อย ๒ ครั้ง แต่ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๔๙ กับ ๑๗๑๓ ประเทศทั้งสองได้รวมกำลังกันทำการปราบปรามประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นมหาอำนาจทางบกที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในทวีปยุโรปสมัยนั้นและเป็นศัตรูทางทะเลที่คุกคามผลประโยชน์ของประเทศทั้งสอง ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๑๓ ฮอลันดามีหนี้สินมากและอ่อนกำลังลง เพราะสงครามดังกล่าวจำต้องปล่อยให้กองทัพบกและกองทัพเรือเสื่อมโทรม ในที่สุดก็หมดหนทางที่จะเป็นมหาอำนาจต่อไปได้ ต้องวางตัวเป็นกลางปล่อยให้ประเทศอังกฤษทำการค้นรนต่อสู้กับฝรั่งเศสไปตามลำพัง อย่างไรก็ตาม นักการเงินฮอลันดาก็ยังเต็มใจและพร้อมที่จะช่วยเหลือสนับสนุนอังกฤษอยู่ ในสมัยนั้น ระบบการคลังของอังกฤษดีกว่าของฝรั่งเศส แต่ความไม่แน่นอนของสภาวการณ์ระหว่างประเทศ ได้ทำให้ราคาพันธบัตรรัฐบาลอังกฤษ เคลื่อนไหวขึ้นลงอย่างรุนแรง ยังผลให้มีการหมุนเงินเก็งกำไรอย่างแพร่หลาย และเมื่อตลาดเงินเกิดปั่นป่วนขึ้นในปี ๑๗๖๓ และ ๑๗๗๓ ได้นำความหายนะมาสู่ประชาชนไม่น้อย ในด้านธุรกิจ ชาวลอนดอนและชาวอัมสเตอร์ดัมมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก กล่าวคือ พ่อค้าฮอลันดาซื้อพันธบัตรรัฐบาลอังกฤษเป็นประจำ แต่พยายามหลีกเลี่ยงการให้

เงินกู้แก่ฝรั่งเศส ปรากฏว่าในปี ๑๗๗๖ หนี้สาธารณะของประเทศอังกฤษเพิ่มขึ้นเกือบถึง ๑๔๐ ล้านปอนด์ ซึ่งในปี ๑๗๔๐ มีเพียง ๕๐ ล้านปอนด์เท่านั้น ในจำนวนดังกล่าวนี้ชาวฮอลันดาเป็นเจ้าหนี้ประมาณ ๖๐ ล้านปอนด์

ในสมัยเดียวกันนั้น เมื่อเกิดการปฏิวัติกู้เอกราชขึ้นในอเมริกาและฝรั่งเศสเข้าแทรกแซง ทำให้ประเทศฮอลันดาเปลี่ยนใจหันไปสนับสนุนฝรั่งเศส ในตอนนี้ประเทศอังกฤษตกอยู่ในฐานะลำบากมาก เพราะต้องต่อสู้ศึกสองด้าน ทั้งสองฟากฝั่งมหาสมุทรแอตแลนติค ในด้านหนี้สิน อังกฤษก็มีภาระมากแทบจะกล่าวได้ว่า คงไม่มีทางหลีกเลี่ยงการล้มละลายได้ ในขณะเดียวกัน ประเทศฝรั่งเศสได้ทำการปรับปรุงระบบการคลังของตนจนกระทั่งมีฐานะแข็งแกร่งขึ้นและเป็นที่เชื่อถือยิ่งกว่าแต่ก่อน ดังนั้นฮอลันดาจึงเลิกทำการติดต่อกับอังกฤษ หันไปให้เงินกู้แก่ฝรั่งเศสและอเมริกา แต่ในขณะเดียวกัน โดยที่ฮอลันดาวางตัวเป็นกลางและมีสิทธิในการขนส่งทางเรือในฐานะประเทศเป็นกลาง จึงเกิดการเป็นปฏิปักษ์ขึ้นกับประเทศลูกหนี้ใหม่ดังกล่าว ในที่สุดฮอลันดาก็ประสบกับความหายนะเพราะผลของสงครามปรากฏว่า อังกฤษเป็นฝ่ายชนะและฝรั่งเศสได้รับความเสียหายอย่างร้ายแรง แม้อังกฤษจะแพ้การสงครามกู้เอกราชของอเมริกา แต่ในทวีปยุโรปอังกฤษหาได้ปราชัยไม่ ฐานะในทางการเงินยังมั่นคงและสามารถยืนหยัดอยู่โดยลำพังได้

การคาดคะเนอันผิดพลาดของฮอลันดาดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดความเสียหายอย่างมากมาย การลงทุนที่ได้กระทำไว้ในฝรั่งเศสหมดค่าลงภายหลัง ค.ศ. ๑๗๘๙ และในการทำสงครามกับอังกฤษระหว่างปี ๑๗๘๐-๑๗๘๓ ฮอลันดาสูญเสียเรือจำนวนมาก รวมทั้งอาณานิคมในอเมริกา ดังนั้น ขุมกำลังอันสำคัญของฮอลันดา ๒ แห่งก็ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนักหน่วง คือการค้ากับภาคตะวันออกและผลิตผลจากอเมริกา นอกจากนี้ เมื่อฮอลันดาตกไปอยู่ภายใต้อำนาจของฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. ๑๗๙๔-๑๘๑๕ ยิ่งทำให้กำลังของฮอลันดาอ่อนเปียกลงอีก เพราะต้องสูญเสียเรือมากขึ้นและอาณานิคมที่เหลืออยู่ก็ถูกอังกฤษยื้อแย่งไปตามใจชอบเพราะไม่สามารถจะรักษาไว้ได้ ในระยะรอบ

สองทศวรรษดังกล่าว รากฐานอันสำคัญในทางเศรษฐกิจของฮอลันดา คือ บริษัทอินเดียตะวันออกและธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม ได้พังทะลายลง สำหรับบริษัทอินเดียตะวันออกนั้น มีฐานะสั่นคลอนมานานแล้ว เพราะการสงครามและความผิดพลาดในด้านการจัดการตลอดจนการแข่งขันของบริษัทอื่นและการทุจริตของพนักงานในบริษัท พอถึงปี ๑๗๘๓ ปรากฏว่า ไม่มีการจ่ายเงินปันผล และในปี ๑๗๙๘ สินทรัพย์ของบริษัทมีมูลค่าเพียง ๑ ใน ๘ ของหนี้สิน ซึ่งมีถึง ๕๐ ล้านดอลลาร์ เมื่อบริษัทนี้ล้มก็พลอยดึงเอาธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมล้มครืนตามไปด้วย เพราะธนาคารได้ให้เงินกู้แก่บริษัทเป็นจำนวนมาก

เมื่อบ้านเมืองกลับคืนสู่สันติภาพในปี ๑๘๑๕ ประเทศฮอลันดายังคงมีเงินทุนที่เหลือจากความเสียหายอยู่บ้าง อาณานิคมที่ได้สูญเสียไปก็ได้กลับคืนมานอกจากศรีลังกาและแอฟริกาใต้ สินทรัพย์ที่มีอยู่ดังกล่าวประกอบกับทำเลของประเทศ และความชำนิชำนาญทางการเดินเรือ การค้าและการเงิน ได้ช่วยให้ฮอลันดาสามารถบูรณะฟื้นฟูประเทศที่ได้รับความเสียหายอย่างหนักนั้น กลับคืนมาได้ แต่เหตุการณ์ทั้งมวลได้เปลี่ยนแปลงผันแปรไปเสียแล้ว เพราะโลกในสมัยหลังนี้ เป็นโลกที่ถือว่า ถ่านหิน เหล็กและฝ้ายมีความสำคัญยิ่งกว่าปลาเฮอริง ผ้าลินิน น้ำตาลและเครื่องเทศ อันเป็นแหล่งทรัพยากรและชุมกำลังดั้งเดิมของฮอลันดา ดังนั้น ฐานะทางเศรษฐกิจระหว่างประเทศของฮอลันดาก็เปลี่ยนไปจากสมัยก่อนอย่างสิ้นเชิง ฮอลันดาหมดฐานะการเป็นศูนย์กลางการค้าของโลก แม้กระทั่งในทวีปยุโรปภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ฮอลันดาก็หามีความสำคัญแต่อย่างใดไม่

บทที่ ๑๘

เศรษฐกิจของประเทศฝรั่งเศส

๑. ข้อความทั่วไป

ถ้าเราเปรียบเทียบประเทศฮอลันดา กับประเทศฝรั่งเศสเราจะเห็นว่า มีข้อแตกต่างกันหลายประการ ประเทศฮอลันดาเป็นประเทศเล็กมาก ทั้งทรัพยากรธรรมชาติก็หายาก ประชาชนจำต้องประกอบอาชีพโดยการแสวงหาประโยชน์จากทะเล การค้าต่างประเทศและอาศัยสติปัญญาของตนเองเป็นสำคัญ ส่วนประเทศฝรั่งเศสเป็นประเทศกว้างใหญ่ มีเนื้อที่ถึง ๒๐๐,๐๐๐ ตารางไมล์และที่ดินส่วนใหญ่ก็มีทางใช้ประโยชน์ได้พอสมควร จากภาคเหนือและภาคใต้ซึ่งมีระยะทางกว่า ๖๐๐ ไมล์ ภูมิอากาศก็แตกต่างกัน สามารถปลูกพืชได้นานาชนิด เช่น ธัญพืช องุ่น ผัก แอปเปิล มะกอก และส้ม สัตว์ก็มีหลายประเภท แม้กระทั่งตัวไหมและหอยสำหรับบริโภค มีป่าใหญ่อุดมสมบูรณ์ มีแหล่งผลิตเกลืออันกว้างใหญ่รวมทั้งแร่เหล็ก สังกะสี และตะกั่ว และถ่านหินบ้าง ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ประเทศฝรั่งเศสมีสิ่งจำเป็นเพื่อบำบัดความต้องการในด้านวัตถุแล้วเป็นส่วนใหญ่ มีความต้องการสินค้าจากโลกภายนอกน้อย ยกเว้นผลิตผลจากโซนร้อน และการค้าต่างประเทศขนาดใหญ่ก็ไม่มีความจำเป็นนัก

อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นประเทศใหญ่ ประชาชนฝรั่งเศสหามีความสมานสามัคคีในทางการเมืองไม่ และในด้านตลาดภายในประเทศก็ถือว่า เป็นตลาดใหญ่ไม่ได้ เพราะเส้นทางการขนส่งที่สะดวกและถูกไม่มีพอที่จะสามารถลำเลียงผลิตผลจากท้องถิ่นหนึ่งไปยังอีกท้องถิ่นหนึ่ง และจากภาคหนึ่งไปยังอีกภาคหนึ่ง แม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำเซน แม่น้ำลัวร์ ได้ช่วยให้ความสะดวกในการขนส่งระหว่างฝรั่งเศสภาคเหนือโดยเฉพาะในย่านที่กรุงปารีสเป็นศูนย์กลาง กับดินแดนส่วนอื่นของทวีปยุโรป ส่วนแม่น้ำสายอื่นก็มิได้ให้ประโยชน์หรืออำนวยความสะดวกในด้านการขนส่งเท่าใดนัก เช่น แม่น้ำโรนก็ไหลเชี่ยว ไม่เหมาะแก่การเดินเรือ เมื่อรวมการคมนาคมและการขนส่ง

ทางน้ำดังกล่าวกับถนนเลว ๆ ที่มีอยู่ ก็ยังไม่สามารถที่จะเชื่อมโยงภาคต่าง ๆ ของฝรั่งเศสให้เป็นระบบเศรษฐกิจในระดับชาติได้ สำหรับประชาชนที่อาศัยอยู่ตามริมฝั่งทะเล ก็ทำการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศสะดวกกว่าที่จะติดต่อกับดินแดนลึกเข้าไปภายใน นอกจากนี้อุปสรรคขัดขวางทางเศรษฐกิจอันเป็นมรดกตกทอดมาจากลัทธิศักดินายุคกลาง ก็ยังคงปรากฏอยู่ทั่วไปเช่น ความรู้สึกแบ่งแยกในทางการเมืองตามท้องถิ่น ยิ่งกว่านั้น กำแพงภาษีภายในระหว่างหัวเมือง ความแตกต่างในด้านการชั่งตวงวัด รวมทั้งด้านกฎหมายและการบริหารราชการตามท้องถิ่นก็ยังมิได้เลิกล้มจนกระทั่งเกิดการปฏิวัติใหญ่ขึ้นในปี ๑๗๘๙ ดังนั้น การรวมเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จำเป็นต้องล่าช้ามาจนกระทั่งสมัยรถไฟในศตวรรษที่ ๑๙

ในสมัยนั้น เมื่อพิจารณาด้านเนื้อที่และจำนวนประชากรแล้วนับว่าประเทศฝรั่งเศสใหญ่ที่สุดยกเว้นรุสเซีย จนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๘๗๑ อันเป็นสมัยที่เยอรมนีได้รวมกันเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกัน ในสมัยต้นของยุคใหม่นี้ พลเมืองของฝรั่งเศสมีเท่ากับจำนวนพลเมืองของประเทศเบลเยี่ยม ฮอลันดา อังกฤษ สเปน และโปร์ตุเกสรวมกัน ดังนั้น ผู้ปกครองประเทศฝรั่งเศสจึงมีความฮึกเหิมทะเยอทะยานในการดำเนินนโยบายปกครองประเทศ โดยพยายามหาทางมอบอำนาจเด็ดขาดแก่พระเจ้าแผ่นดิน เพื่อนำประเทศฝรั่งเศสไปสู่ความเป็นมหาอำนาจเป็นผู้นำทวีปยุโรปและสร้างจักรวรรดิฝรั่งเศสขึ้นในดินแดนภาคโพ้นทะเล เพื่อให้บรรลุจุดหมายปลายทางดังกล่าว ชนชั้นปกครองในสมัยนั้นมีความเห็นว่า จะต้องดำเนินนโยบายกระตุ้นและถือหางเสือการพัฒนาเศรษฐกิจไปตามทิศทางที่เพิ่มพูนอำนาจ เกียรติภูมิ ความมั่งคั่งและความรุ่งโรจน์ของฝรั่งเศส ในทางปฏิบัติก็คือจำต้องมีการวางกฎข้อบังคับในระดับชาติ แทนการควบคุมของเทศบาล หรือตามระบอบศักดินาเก่าแก่ ส่งเสริมสนับสนุนวิสาหกิจที่ถูกละเลย ทำสงครามทางเศรษฐกิจเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าต่างประเทศ การเดินเรือและการ

แสวงหาอาณานิคม บูรณะความเสียหายของบ้านเมืองอันเกิดจากการสงคราม รวมทั้งปรับปรุงการเงินของประเทศให้ดีขึ้น

การดำเนินเศรษฐกิจแบบนี้เรียกว่า ลัทธิรัฐนิยม (étatisme) ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับลัทธิพาณิชยนิยม หรือเมอร์คันติลิสม์ที่จะกล่าวในบทต่อไป นโยบายเศรษฐกิจดังกล่าว ได้ดำเนินอยู่ตลอดมาและขึ้นถึงขีดสุดระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๑-๑๖๘๓ ซึ่งเป็นสมัยคอลแบร์ท (Colbert) เป็นอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีกระทรวงการคลัง หลักสำคัญอย่างหนึ่งของลัทธินี้ ก็คือการแสวงหารายได้ของรัฐโดยไม่มีขอบเขตจำกัด รายได้ดังกล่าวก็ได้จากระบบภาษีซึ่งมีลักษณะไม่น่าพึงพอใจและยากแก่การปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างที่สุด ข้อบกพร่องประการแรกได้แก่ภาษีทางตรง (taille) ซึ่งเป็นภาษีสำคัญโดยเรียกเก็บจากสังหาริมทรัพย์ และอสังหาริมทรัพย์ แต่บรรดาขุนนาง พระ เจ้าหน้าที่บางคนและนครบางแห่งได้รับการยกเว้นไม่ต้องชำระภาษีประเภทนี้ ทั้งก็ได้รับการยกเว้นจากการชำระภาษีโภคภัณฑ์ (aides) ซึ่งเรียกเก็บจากเครื่องดื่ม ปลา ปศุสัตว์ ไม้และโภคภัณฑ์ประเภทอื่น โดยที่รัฐไม่สามารถเก็บภาษีจากบุคคลบางชั้นซึ่งมีรายได้และทรัพย์สินมากมายเช่นนั้น ภาระภาษีส่วนใหญ่จึงไปตกหนักอยู่กับชนชั้นกลางและชนชั้นยากจน ประการที่ ๒ การดำเนินการเก็บภาษีโภคภัณฑ์และภาษีเกลือ (gabelle) รวมทั้งการปฏิบัติด้านการผูกขาดเรื่องยาสูบ ตกไปอยู่ในกำมือของผู้ทำนาภาษี (tax farmer)* คือ บุคคลที่ตกลงยินยอมจ่ายเงินก้อนหนึ่งให้แก่รัฐ เพื่อแลกกับสิทธิในการเลือกเก็บภาษีตามที่ได้กำหนดไว้ และในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น ปรากฏว่าผู้ทำนาภาษีนี้ ได้ทำการขูดรีดประชาชนซึ่งตกเป็นเหยื่อของตนนั้น มากกว่าจำนวนที่ตนได้จ่ายให้รัฐเป็นอันมาก ดังนั้น การหาผลประโยชน์ทางการเงินในลักษณะดังกล่าว จึงกลายเป็นวิสาหกิจและการลงทุนที่มั่นคงและมีผลกำไรยิ่งกว่าการดำเนินการด้านเกษตร อุตสาหกรรม

---

*โปรดเปรียบเทียบกับระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (ร. ๓-๕)

หรือการค้า ในที่สุด ประสิทธิภาพทางการผลิตของฝรั่งเศสในสมัยนั้นก็ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างร้ายแรง เพราะรายได้ของเอกชนไหลเข้าสู่ท้องพระคลังเพื่อหาผลประโยชน์กับรัฐหรือไหลเข้ากระเป๋าของผู้ทำนาภาษี แทนที่จะนำไปใช้เป็นทุนเพื่อวิสาหกิจต่าง ๆ นอกจากนี้ เจ้าของเงินทั่วไปก็นิยมนำเงินของตนไปลงทุนกับรัฐบาลด้วยวิธีดังกล่าวแล้ว ยิ่งกว่าการลงทุนทางเศรษฐกิจอย่างอื่น

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า ในประเทศฝรั่งเศส พอมีการสะสมทุนขึ้นมาคราวใด แทนที่จะนำไปลงทุนในด้านธุรกิจอันก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ ก็นำไปใช้ในทางอื่นโดยทันที ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่า สภาวะที่เป็นอยู่ในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น มีลักษณะแตกต่างกับประเทศฮอลันดาและอังกฤษในสมัยเดียวกันมาก ยิ่งกว่านั้น ทรรศนะและมาตรฐานแห่งเกียรติภูมิของฝรั่งเศสสมัยนั้น ยิ่งทำให้สภาวการณ์ทรุดหนักลงไปอีก กล่าวคือ ชาวฝรั่งเศสถูกถูกดูหมิ่นธุรกิจว่า เป็นอาชีพต่ำต้อย การดำรงชีวิตแบบชนชั้นกลางเป็นสิ่งที่น่าเยยหยัน ด้วยเหตุนี้ ความทะเยอทะยานของนักธุรกิจฝรั่งเศส ก็คือ หาเงินให้ได้พอที่จะหาซื้อที่ดินผืนใหญ่ (estate) ซื้อยศบรรดาศักดิ์ เกียรติภูมิทางสังคม และมีรายได้ที่แน่นอนจากตำแหน่งหน้าที่ราชการ สำหรับบุคคลที่มีความสามารถในด้านอื่น อาชีพที่ดึงดูดจิตใจมากที่สุดก็คือทางศาสนาและการเป็นทหาร ในขณะเดียวกัน เจ้าของที่ดินก็มีความสนใจในการก่อให้เกิดผลประโยชน์ในที่ดินของตนน้อย นอกจากก็อเป็นแหล่งที่มาของค่าเช่าและค่าธรรมเนียมอย่างอื่นเท่านั้น อิทธิพลต่าง ๆ ดังกล่าว เมื่อรวมกันเข้าแล้วก็กลายเป็นพลังสำคัญที่สูบเอากำลังแรงงาน ความสามารถและโภคทรัพย์ของบ้านเมืองจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปสู่ชีวิตที่เต็มไปด้วยความฟุ่งเฟ้อเหลือเหิม ซึ่งถือกันว่าเป็นสิ่งมีเกียรติ มั่นคงและเป็นที่ยอมรับนับถือในวงสังคม

๒. การพัฒนาเศรษฐกิจทั่วไป

ระหว่างศตวรรษที่ ๑๔ กับสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๘ จำนวนประชากรของฝรั่งเศสขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่เกิน ๒๐ ล้านคน ซึ่งถ้าเป็นเวลาสงบและการเก็บเกี่ยวพืชผลเป็นไปด้วยดี อาหารก็พอมีเลี้ยงประชากรในขณะนั้นได้ การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของจำนวนประชากรก็ขึ้นอยู่กับสภาวะดังกล่าว ในยามสภาวะเศรษฐกิจรุ่งเรืองและการเก็บเกี่ยวได้ผล จำนวนประชากรก็เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ถ้านาเกิดล่มซึ่งส่วนมากก็มักจะนำไปสู่ความอดอยากและเกิดวิกฤติการณ์อย่างร้ายแรง อัตราการตายก็เพิ่มสูงขึ้น นอกจากนี้เมื่อเกิดศึกสงครามทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งก่อให้เกิดความเสียหายในทางเศรษฐกิจและความระส่ำระสายในทางการเงิน แล้วความยากจนค่นแค้นของประชาชนก็ตามมาเป็นเงาตามตัว

เมื่อสงครามร้อยปีระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสสงบลงใน ค.ศ. ๑๔๕๓ โดยฝรั่งเศสสามารถขับไล่อังกฤษออกจากดินแดนของตนได้สำเร็จ เศรษฐกิจของฝรั่งเศสก็เริ่มฟื้นตัวขึ้น ได้มีการบุกเบิกทำประโยชน์ในที่ดินซึ่งเป็นที่ลุ่ม ห้วยหนองบึงบาง และที่ดินซึ่งถูกทอดทิ้งให้เป็นป่าดงตลอดจนที่รกร้างว่างเปล่า การค้ากลับมีชีวิตชีวาขึ้น งานแสดงสินค้าที่เลิกล้มไปก็ถูกฟื้นฟูและส่งเสริมขึ้นใหม่ การค้าต่างประเทศเริ่มขยายตัว โดยเฉพาะในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๑ (ค.ศ. ๑๔๖๑-๑๔๘๓) ทรงสนับสนุนส่งเสริมชนชั้นพ่อค้า เพราะพระองค์ทรงต้องการความช่วยเหลือจากชนชั้นนี้ เพื่อควบคุมปราบปรามชนชั้นขุนนาง เพื่อรักษาพระราชอำนาจ โครงการส่งเสริมการค้าและอุตสาหกรรมที่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสพระองค์นี้ ได้ทรงวางไว้ ได้ทำให้นักประวัติศาสตร์เรียกพระองค์ว่า "บิดาแห่งลัทธิเมอร์คันติลิสม์ของฝรั่งเศส" อนึ่งในระหว่าง ค.ศ. ๑๔๕๐ กับ ๑๕๕๐ เศรษฐกิจของทวีปยุโรปโดยทั่วไปมีแนวโน้มสูงขึ้น ซึ่งชาวฝรั่งเศสก็พลอยได้รับผลดีด้วย และในขณะเดียวกันชาวฝรั่งเศสได้ออกเดินทางข้ามมหาสมุทรเพื่อทำการสำรวจดินแดนต่าง ๆ ทำการ

ประมงและการค้าแม้กระทั่งเป็นโจรสลัด เมื่อระดับราคาสูงขึ้นก็เป็นมูลเหตุจูงใจส่งเสริมให้นำสินค้าต่าง ๆ ไปจำหน่ายให้แก่สเปนและโปรตุเกสซึ่งมั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นใหม่ๆ ตลอดจนอาณานิคมของประเทศดังกล่าว ทำให้ชาวฝรั่งเศสเริ่มมั่งมีขึ้นและสามารถดำเนินชีวิตอย่างฟุ่มเฟือยได้เช่นเดียวกับชาวสเปน

อย่างไรก็ตาม ภายหลัง ค.ศ.๑๕๕๐ วิกฤติการณ์ทางเศรษฐกิจและการปั่นป่วนทางศาสนาในทวีปยุโรปที่อุบัติขึ้น ได้ทำลายความก้าวหน้าที่ดำเนินมาในศตวรรษก่อนลงเป็นอันมาก ศึกกลางเมืองอันเกิดจากการแตกแยกทางศาสนาระหว่างฝ่ายคาธอลิกและฝ่ายโปรเตสแตนท์ (Huguenot) ซึ่งดำเนินอยู่เกือบตลอดเวลาระหว่าง ค.ศ.๑๕๖๒ กับ ๑๕๙๘ ได้ทำให้ประเทศฝรั่งเศสบางส่วนได้รับความเสียหายยับเยิน เมื่อประเทศกลับเข้าสู่ภาวะปกติอีกครั้งหนึ่ง วิสาหกิจเอกชนก็ฟื้นฟูขึ้นใหม่ พระเจ้าเฮนรีที่ ๔ (ค.ศ.๑๕๙๘-๑๖๑๐) พร้อมด้วยเสนาอำมาตย์ได้ทำงานอย่างหนัก เพื่อปรับปรุงด้านการเงิน บูรณะชนบท ส่งเสริมอุตสาหกรรม ปรับปรุงการขนส่งภายใน ขยายการพาณิชย์นาวีและหันไปสนใจอเมริกา และก็อีกครั้งหนึ่งที่ฝรั่งเศสได้มีส่วนในความเจริญรุ่งเรืองซึ่งกระจายไปทั่วทวีปยุโรปภาคตะวันตกระหว่างสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๗

พระเจ้าเฮนรีที่ ๔ ถูกลอบปลงพระชนม์เมื่อ ค.ศ.๑๖๑๐ และสมัยต่อมาก็มีเหตุการณ์มากมายเกิดขึ้นในยุโรป กล่าวคือ การแตกแยกในหมู่ประชาชน สงครามสามสิบปี การสงครามกับสเปน และการปั่นป่วนทางเศรษฐกิจได้อุบัติขึ้นในยุโรปตะวันตก สมัยแห่งความเฟื่องฟูได้สิ้นสุดลงในปี ๑๖๑๖ แต่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสสมัยต่อมาทรงสามารถนำประเทศให้รอดพ้นจากความยุ่งยากเหล่านั้น โดยทรงมีอำนาจเด็ดขาดเหนือบรรดาขุนนางและหัวเมืองทั้งปวง ทรงมีอำนาจยิ่งใหญ่ในทวีปยุโรปและมีอิทธิพลเหนืออเมริกายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่การสร้างอำนาจดังกล่าวได้สิ้นเปลืองทรัพยากรของบ้านเมืองมากเป็นเหตุให้อุตสาหกรรม การค้าและการเดินเรือของฝรั่งเศสเสื่อมโทรมลง ดังนั้น ในระยะเวลา ๒๓ ปีต่อมาซึ่งเป็นสมัยของคอลแบร์ทจึงเป็นสมัยแห่งการฟื้นฟูการคลังของประเทศ ดำเนินการพัฒนาอุตสาหกรรม สร้างการค้าต่างประเทศ กองเรือ

พาณิชย์และกองทัพเรือ เนื่องจากในสมัยนั้น ฮอลันดากำลังรุ่งเรือง โครงการของคอลแบร์ท จึงมีวัตถุประสงค์มุ่งทำลายฮอลันดาไปพร้อมด้วย ทั้งนี้ โดยการเพิ่มพิกัดอัตราศุลกากรขึ้นเท่าตัว ขัดขวางการขนส่งทางเรือแม้กระทั่งก่อสงคราม ในที่สุดเมื่อเกิดสงครามขึ้นระหว่าง ค.ศ. ๑๖๗๒-๑๖๗๘ ความหายนะก็มาถึง โครงการส่วนใหญ่ของคอลแบร์ทถูกทำลาย บางโครงการล้มเหลวเพราะขาดทุน ส่วนที่เหลือก็ดำเนินไปอย่างเชื่องช้าไม่ประสบความสำเร็จเท่าใดนัก

ในปี ๑๖๘๕ พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงยกเลิกพระราชกฤษฎีกาแห่งนังต์ (Edict of Nantes) ปี ๑๕๙๘ ซึ่งบัญญัติให้สิทธิเสรีภาพในการนับถือศาสนาแก่ชาวโปรเตสแตนท์ฝรั่งเศส การยกเลิกดังกล่าวทำให้เกิดการปั่นป่วนทางศาสนาขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เป็นเหตุให้ชาวฝรั่งเศสต้องอพยพหลบภัยจากการจำคุกและการริบทรัพย์สิน หนีออกนอกประเทศเป็นจำนวนมาก บางเมืองกลายเป็นเมืองร้าง บางเมืองลดขนาดและเสื่อมโทรมลง ประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้นต้องสูญเสียช่างฝีมือชั้นดีและพ่อค้าไปเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดภาวะเศรษฐกิจตกต่ำไปจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๗๑๓ นอกจากนี้ เหตุการณ์อื่นยังมีส่วนอีกด้วยคือ นโยบายเศรษฐกิจของคอลแบร์ทได้เสื่อมโทรมลง จนกระทั่งถึงขนาดเรียกได้ว่า เป็นนโยบายทรราชย์ โดยใช้อำนาจบาทใหญ่เข้าแทรกแซงอุตสาหกรรม เป็นอุปสรรคแก่การค้าและความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง นโยบายการทูตของฝรั่งเศสได้นำประเทศเข้าสู่ภาวะสงครามกับประเทศต่าง ๆ คือ อังกฤษ ฮอลันดา สแกนดิเนเวีย ปรัสเซียและประเทศอื่น เมื่อสงครามสิ้นสุดลงในปี ๑๗๑๓ ฝรั่งเศสพ่ายแพ้ สภาวะเศรษฐกิจเสื่อมโทรม โครงการที่มุ่งหวังเข้าครอบครองจักรวรรดิของสเปนพังทะลาย โดยอังกฤษเข้ายึดได้ดินแดนหลายแห่งในอเมริกา เช่น อาวฮัดสัน นิวฟาวน์แลนด์ และอื่น ๆ

ต่อมา ฝรั่งเศสได้เริ่มบูรณะเศรษฐกิจของตนอีกครั้งหนึ่ง แต่การวางโครงการฟื้นฟูในระยะแรก ซึ่งกระทำโดยชาวสก๊อตชื่อ จอห์น ลอว์ (John Law) ได้ทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้อ และการหมุนเงินขายหุ้นกันอย่างขนานใหญ่ ยังผลให้การ

ปั่นป่วนทางการเงินอุบัติขึ้นในปี ๑๗๒๐ อย่างไรก็ตาม ต่อจากนั้น เศรษฐกิจฝรั่งเศสก็กลับฟื้นคืนอีก ทั้งภายในประเทศและผลประโยชน์ภายนอกทั้งในทวีปยุโรป แอฟริกา อินเดีย และหมู่เกาะอินเดียตะวันตก เรื่องข้าวยากหมากแพงที่ร้ายแรงไม่ค่อยมี ประชากรเพิ่มอย่างรวดเร็วและในชั่วระยะเวลา ๓๐ ปี พลเมืองฝรั่งเศสได้เพิ่มขึ้นเป็น ๒๕ ล้านคน ราคาข้าวสาลีและเหล้าองุ่นถีบตัวสูงขึ้น ทำให้ชาวนารุ่งเรือง อุตสาหกรรมและการค้าเจริญก้าวหน้า

การแย่งชิงผลประโยชน์ในอเมริกาเหนือ ในประเทศอินเดียและการค้าทาสได้ทำให้เกิดสงครามขึ้นระหว่างฝรั่งเศสและอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง ระหว่าง ค.ศ.๑๗๕๖-๑๗๖๓ ซึ่งเรียกกันว่า สงครามเจ็ดปี ทำให้ทั้งสองฝ่ายเสียหายสิ้นเปลืองเป็นอันมาก ผลของการสงครามคือ ฝรั่งเศสพ่ายแพ้ ต้องสูญเสียแคนาดาและล่าถอยออกจากอินเดีย เมื่อเกิดการปฏิวัติกู้เอกราชขึ้นในอเมริกา ฝรั่งเศสก็เข้าสนับสนุนช่วยเหลือนักปฏิวัติเพื่อเป็นการแก้แค้นอังกฤษ ทำให้หนี้สาธารณะของฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นอีก ๑ ใน ๓ ยังความเสียหายแก่ประเทศฝรั่งเศสมากขึ้น และก็ประจวบกับสมัยแห่งความรุ่งเรืองและการขยายตัวทางเศรษฐกิจได้สิ้นสุดลง ระดับราคาลดลง โดยเฉพาะเหล้าองุ่น ราคาลดลงถึงครึ่งหนึ่ง ก่อให้เกิดการปั่นป่วนทางเกษตรขึ้น และในไม่ช้าก็ลุกลามกระจายไปสู่การค้าและอุตสาหกรรม ในที่สุด การแบกภาระหนี้สงครามการปฏิวัติของอเมริกา การเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจโดยทั่วไปและการเก็บเกี่ยวในปี ๑๗๘๘ ไม่ได้ผล เหล่านี้เป็นสาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการปฏิวัติใหญ่ขึ้นในประเทศฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ.๑๗๘๙

๓. การเกษตร

ในสมัยนั้น การเกษตรเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญที่สุดของฝรั่งเศส แม้ส่วนใหญ่จะเป็นการกระทำเพื่อบริโภค แต่ก็มีพืชสำคัญที่ปลูกเพื่อการค้าซึ่งพอแบ่งออกได้เป็น ๒ จำพวกคือ เหล้าองุ่นและธัญพืช (grain) ซึ่งจัดเป็นพืชผลในอันดับแรก ส่วน

อันดับรองลงมาได้แก่ บรั่นดี ป่านลินิน ป่านธรรมดา (hemp) น้ำมันมะกอก ขนแกะ ไหมและผลิตผลจากสัตว์ สำหรับเหล้าองุ่นมีการผลิตเกือบทุกมณฑล นับตั้งแต่ชนิดธรรมดาสำหรับชนชั้นยากจน จนกระทั่งชนิดที่มีคุณภาพสูงอยู่ในความต้องการของชนชั้นมั่งมีทั้งภายในประเทศและประเทศอื่นในทวีปยุโรปภาคเหนือ ปริมาณการผลิตเหล้าองุ่นในฝรั่งเศสสูงมาก แม้ชาวนาขนาดย่อมก็สามารถผลิตได้เกินกว่าความต้องการเพื่อบริโภคของตน ด้วยเหตุนี้ สภาวะตลาดทั้งภายในและภายนอกประเทศรวมทั้งการเคลื่อนไหวของระดับราคาทั่วไป จึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสวัสดิภาพและความเป็นอยู่ของผู้ปลูกองุ่นชาวฝรั่งเศสมาก นอกจากนี้ ความกระทบกระทั่งทางการเมืองระหว่างฝรั่งเศสกับประเทศอื่นในยุโรป ก็ก่อให้เกิดการกระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของชาวไร่องุ่นฝรั่งเศสไม่น้อยเช่นเดียวกัน สำหรับเหล้าบรั่นดีของฝรั่งเศสก็เป็นที่นิยมทั่วทวีปยุโรป บางครั้งบรั่นดีที่ส่งออกไปจำหน่ายนอกประเทศมีมูลค่าถึง ๑ ใน ๓ ของเหล้าองุ่นที่ส่งออกทั้งหมด

การปลูกธัญพืช เช่น ข้าวสาลี ข้าวโอ๊ต ข้าวบาเลย์ ข้าวไรย์ เพื่อส่งตลาดนั้น กระทำน้อยกว่าการผลิตเหล้าองุ่น สำหรับชาวนาขนาดย่อมมีผลิตผลเหลือเพื่อการจำหน่ายน้อยเต็มที เพราะจำต้องแบ่งแยกออกเป็นหลายส่วน กล่าวคือ จำนวนผลิตผล ๑ ใน ๕ จัดไว้สำหรับทำพันธุ์ในปีต่อไป ส่วนที่เหลือนอกจากเก็บไว้เลี้ยงครอบครัวแล้ว ก็ส่งชำระเป็นค่าธรรมเนียม หรือภาษีที่ต้องเสียเป็นสิ่งของ ดังนั้นการส่งไปจำหน่ายในตลาดจึงตกเป็นหน้าที่ของชาวนาขนาดใหญ่ ตลาดก็เป็นตลาดภายในประเทศเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งต้องประสบปัญหาด้านการขนส่งและด้านนโยบายด้วย ในด้านนโยบายนั้น เป็นการมุ่งไปในทางป้องกันการขาดแคลนและทุพภิกขภัย ซึ่งเกิดขึ้นบ่อยและเป็นบทเรียนที่ต้องจดจำโดยเฉพาะตามหัวเมืองใหญ่น้อย ดังนั้นการส่งธัญญาหารออกนอกประเทศจึงห้ามโดยเด็ดขาด ยกเว้นเฉพาะกรณีที่มีเหตุผลดีจริง ๆ แม้ในปีที่มีการเก็บเกี่ยวได้ผล ก็มีธัญญาหารเหลือน้อยอยู่แล้ว หากปีใดเกิดดินฟ้าอากาศปรวนแปร ก็จำต้องประสบความขาดแคลน นอกจากนี้ การจัดระเบียบการค้าธัญญาหาร

ก็มีลักษณะเลวมาก นอกจากส่วนที่จัดส่งเข้านครปารีสแล้วยังฉางสำหรับเก็บธัญญาหาร มีไม่เพียงพอ ผลิตผลที่เก็บไว้จึงมักได้รับความเสียหาย อนึ่ง ระบบการขนส่งในสมัยนั้น ก็ไม่สะดวกและแพงมากในการลำเลียงผลิตผลลึกเข้าไปภายในประเทศ ชาวนาในภาคใต้ประเทศฝรั่งเศสจึงส่งผลิตผลของตน ไปจำหน่ายยังประเทศอิตาลีและสเปนเพราะการขนส่งถูกและได้กำไรดีกว่า และในภาคเหนือ ชาวนาก็มักจะส่งไปจำหน่ายยังประเทศอังกฤษ หรือฮอลันดา ยิ่งกว่าที่จะส่งไปยังภาคกลางของฝรั่งเศส

ในทวีปยุโรปสมัยนั้น ระดับราคาได้เคลื่อนไหวสูงขึ้นอย่างขนานใหญ่ ซึ่งก่อให้เกิดผลร้ายแก่ประเทศฝรั่งเศสเช่นเดียวกับประเทศอื่น กล่าวคือผู้เป็นเจ้าของที่ดินซึ่งต้องอาศัยค่าเช่าตายตัวเป็นแหล่งรายได้ส่วนใหญ่นั้น ได้รับความกระทบกระเทือนมาก เจ้าของที่ดินบางคนต้องทำการรัดเข็มขัดอดออมอย่างเต็มที่ และบางครั้งต้องอดอยากอยู่บนที่ดินผืนใหญ่ของตน บางคนขายที่ดินให้แก่ชนชั้นกลางแล้วก็ออกหางานรัฐบาลทำ บางคนและโดยเฉพาะเจ้าของที่ดินผู้ชื่อใหม่ ต้องพยายามหาทางบีบคั้นขูดรีดรายได้จากผู้เช่า หรือไม่ก็เข้าทำประโยชน์ในที่ดินด้วยตนเอง หากมีการเปลี่ยนผู้เช่าใหม่ เจ้าของก็ถือโอกาสเปลี่ยนค่าเช่าจากเงินที่กำหนดไว้ตายตัวเป็นกำหนดให้ส่งผลิตผลแทน หรือบางครั้งก็กำหนดระยะเวลาเช่าให้สั้นลง นอกจากนี้ ยังมีวิธีการอื่น ๆ อีกที่เจ้าของที่ดินพยายามหาทางเอาเปรียบผู้เช่าเพื่อชดเชยรายได้อันตกต่ำของตน ความพยายามของเจ้าของที่ดินที่จะเพิ่มพูนรายได้ของตนดังกล่าวนี้ ไม่ค่อยได้ผลสม่ำเสมอนัก เพราะชาวนาผู้เช่าและฝ่ายบ้านเมืองไม่ยินยอม ฐานะของชาวนาผู้เช่าจึงไม่ได้รับความกระทบกระเทือนมาก จนกระทั่งสมัยภายหลัง ค.ศ. ๑๗๕๐ ดังจะได้กล่าวต่อไป

๔. อุตสาหกรรม

ในประเทศฝรั่งเศส ยุคกลาง การผลิตสิ่งจำเป็นและสิ่งฟุ่มเฟือยช่างฝีมือเป็นผู้ดำเนินการเช่นเดียวกับประเทศอื่น ตลาดสำหรับผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม

ส่วนใหญ่เป็นตลาดภายในประเทศและผู้ผลิตก็เป็นผู้ผลิตขนาดย่อมนับจำนวนมากมาย การส่งออกนอกประเทศกระทำเฉพาะในอุตสาหกรรมทอผ้าซึ่งตั้งอยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สินค้าส่งออกสำคัญได้แก่ เหล้าองุ่น เกลือและผ้า การค้าต่างประเทศส่วนใหญ่ของฝรั่งเศสตกอยู่ในมือพ่อค้าอิตาลีและพ่อค้าเยอรมัน และผู้มีบทบาทสำคัญในด้านการเงินก็คือชาวอิตาลี

เมื่อย่างเข้าสู่ยุคใหม่ ผู้ปกครองเห็นว่า การอาศัยต่างประเทศ เป็นสิ่งที่ไม่สมควรยิ่ง ประเทศฝรั่งเศสจะต้องแก้ไขข้อบกพร่องอันนี้ โดยการสร้างอุตสาหกรรมที่ยังไม่มี ผลิตอาวุธเพื่อป้องกันประเทศ ส่งเสริมให้มีชนชั้นพ่อค้าและสร้างกองเรือพาณิชย์ในอู่เรือของฝรั่งเศสเอง แล้วประเทศฝรั่งเศสก็ไม่มีความจำเป็นที่จะพึ่งพาอาศัยชาวต่างประเทศต่อไปอีก นอกจากนี้ ก็จะเป็นการป้องกันมิให้โลหะมีค่ารั่วไหลออกนอกประเทศ และในขณะเดียวกันความมั่งคั่งก็จะหลั่งไหลเข้าสู่ฝรั่งเศส เมื่อชาวต่างประเทศต้องซื้อสินค้าของฝรั่งเศส และต้องชำระราคาเป็นโลหะเงินหรือทองคำ อนึ่ง ชนชั้นปกครองในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น มีความเห็นว่า ในด้านอำนาจทางการเมือง เมื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจของฝรั่งเศสเพิ่มขึ้นเท่าใด ย่อมหมายความว่า ศัตรูของฝรั่งเศสก็อ่อนแอลงเท่านั้น ในด้านการคลังของประเทศ การดำเนินการตามนโยบายดังกล่าวจะก่อให้เกิดแหล่งใหม่สำหรับเงินกู้และการเก็บภาษีอากร ในด้านอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์จะได้รับแหล่งทรัพยากรและความสนับสนุนจากชนชั้นกลาง ซึ่งเป็นเรื่องที่ปลอดภัยยิ่งกว่าการหวังพึ่งชาวชนบทที่ถูกเก็บภาษีอย่างหนักอยู่แล้วและพวกเจ้าของที่ดิน ซึ่งอาจขัดขวางการแสวงหาอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน

นับตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๕ ได้เริ่มมีการปฏิบัติตามแนวความคิดดังกล่าว พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๑ และพระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อมา ได้ส่งเสริมสนับสนุนให้ช่างฝีมือจากประเทศต่าง ๆ อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่งในประเทศฝรั่งเศส เช่น นักต่อเรือและช่างทอผ้าไหมจากประเทศอิตาลี ผู้ทำเหมืองแร่ ช่างโลหะและช่างพิมพ์

จากประเทศเยอรมนี และในขณะเดียวกันก็ตั้งกำแพงภาษีเพื่อให้ความคุ้มครองแก่อุตสาหกรรมผ้าไหมที่ตั้งขึ้นใหม่ พระเจ้าเฮนรีที่ ๔ (ค.ศ.๑๕๕๓-๑๖๑๐) ทรงดำเนินการแทบทุกวิถีทางเพื่อส่งเสริมอุตสาหกรรม นับตั้งแต่พยายามเลี้ยงไหมให้เข้ากับอากาศหนาวทางภาคเหนือ จนกระทั่งว่าจ้างและให้เงินอุดหนุนแก่ช่างชาวต่างประเทศที่อพยพเข้าไปประกอบอาชีพในประเทศฝรั่งเศส อาทิ ช่างทำแก้วจากนครเวนิส ช่างทำผ้าหมจากเปอร์เซีย ช่างทำพรมจากตุรกี ช่างทำม่านลวดลายและเครื่องตบแต่งบ้าน หรือเครื่องใช้สอยอย่างอื่นสำหรับราชสำนักและชนชั้นขุนนาง นอกจากนี้ยังมีการส่งเสริมในด้านอื่นอีก เช่น การขนส่งทางน้ำและทางบก บริการทางไปรษณีย์ การชั่งตวงวัด การต่อเรือ มาตรฐานการฝีมือ งานแสดงสินค้า บริษัทการค้าตลอดจนอาณานิคม

<u>บทบาทของรัฐบุรุษคอลแบร์ท</u> (Jean B. Colbert; ค.ศ.๑๖๑๙-๑๖๘๓) คอลแบร์ทเป็นนักปฏิรูปที่มีความเชี่ยวชาญหลายทาง เช่น การเงิน การคลัง การค้า อุตสาหกรรม การศึกษาและศิลป เขาได้ศึกษารวบรวมโครงการและประสบการณ์ทั้งมวลของบุคคลที่ดำเนินงานมาก่อนเขา เพื่อดำเนินการสร้างเศรษฐกิจของประเทศ ให้สามารถเลี้ยงตนเองได้อย่างสมบูรณ์ คอลแบร์ทได้เริ่มเข้ารับผิดชอบการพัฒนาอุตสาหกรรม การค้า การเงินและกิจการอื่นแทบทุกอย่างในปี ๑๖๖๑ ยกเว้นการทูตและสงคราม เมื่อเขาเข้ารับหน้าที่นั้นประเทศฝรั่งเศสกำลังตกอยู่ในภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอย่างหนักหน่วง การคลังของประเทศภายหลังสงครามอยู่ในลักษณะระส่ำระสาย และเกิดทุพภิกขภัยอย่างร้ายแรง อุตสาหกรรมบางประเภทเสื่อมโทรม การค้าต่างประเทศและการเดินเรืออยู่ในมือของฮอลันดา ท้องพระคลังว่างเปล่าและการเก็บเกี่ยวเสียหายในช่วงเวลา ๒ ปีติดกัน

ตามแนวความคิดอันหลงผิดของคอลแบร์ทนั้น ปริมาณเงิน ปริมาณการผลิต ปริมาณเรือและปริมาณการค้าทั้งมวลในโลก มีอยู่จำกัดตายตัว และเขาพยายามหาทางที่จะให้ได้สิ่งเหล่านี้มาให้แก่ประเทศฝรั่งเศสให้มากกว่าประเทศใดอื่น การที่จะกระทำ

เช่นนี้ได้ก็จะต้องอาศัยวิธีการใช้ผลิตภัณฑ์ของฝรั่งเศสแทนสิ่งที่นำเข้ามาจากภายนอกประเทศ และในขณะเดียวกันก็หาทางขจัดพ่อค้าและเรือของต่างประเทศให้พ้นจากสายการเดินเรือ ทั้งที่ออกจากและเข้ามาสู่ท่าเรือฝรั่งเศส นโยบายนี้พอที่จะเรียกได้ว่า นโยบาย"ฉันได้กำไร ท่านขาดทุน" ซึ่งถ้าหากประเทศใดต่อต้านขัดขืนแล้ว คอลแบร์ทก็พร้อมที่จะเปลี่ยนสงครามเศรษฐกิจเป็นสงครามอาวุธทันที อย่างไรก็ตาม คอลแบร์ทดำเนินนโยบายเน้นหนักไปในด้านการค้าและอุตสาหกรรม โดยเขาถือว่า กิจกรรมดังกล่าวเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์อันจะนำความรุ่งเรืองมาสู่บ้านเมือง เพราะมิได้ขึ้นอยู่กับฤดูกาลและดินฟ้าอากาศ ดังเช่นการเกษตรซึ่งเป็นเศรษฐกิจภาคที่ออนแอ ดังนั้นคอลแบร์ทจึงปล่อยปละละเลยการเกษตร ถึงแม้ว่า เขามีหน้าที่รับผิดชอบประเทศเกษตรกรรมที่มั่งคั่งที่สุดในทวีปยุโรปสมัยนั้น แต่เขามิได้ทำประโยชน์แก่เกษตรกรเท่าใดนัก จากผลของการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับนโยบายคอลแบร์ทซึ่งได้กระทำขึ้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ ปรากฏว่า จากนโยบายทั้งหมดของเขาซึ่งบรรจุหนังสือถึง ๔๕๐ หน้า กล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับโครงการบูรณะชนบทเพียง ๔๐ หน้าเท่านั้น

วิธีการของคอลแบร์ทอาจแบ่งแยกออกได้เป็น ๔ ประเภทคือ สนับสนุน ควบคุม คุ้มครองและส่งเสริม ในด้านอุตสาหกรรม หากเป็นอุตสาหกรรมที่เขาต้องการเขาก็ให้ความสนับสนุนทุกวิถีทาง เขาสั่งเอกอัครราชทูตและกงสุลฝรั่งเศสในต่างประเทศให้ดำเนินการแสวงหาและรับสมัครคนงานช่างฝีมืออย่างลับ ๆ เพราะแทบทุกประเทศในสมัยนั้นต่างก็หวงและกีดกันมิให้แรงงานช่างฝีมือพยพออกนอกประเทศ เขาเสนอรางวัลเป็นตัวเงิน และยศบรรดาศักดิ์ เหรียญตรานานาชนิดแก่ชาวต่างประเทศ เช่น ช่างต่อเรือและช่างทอผ้าจากฮอลันดา นักทำเหมืองแร่และช่างถลุงเหล็กจากสวีเดน ช่างทำกระจกเงาและช่างถักลูกไม้จากนครเวนิส ช่างทำแผ่นดีบุกจากเยอรมนีและผู้เชี่ยวชาญด้านอื่น ๆ อีก การสนับสนุนช่วยเหลือของคอลแบร์ทเลยขอบเขตไปจนกระทั่งถึงเรื่องส่วนตัว เช่น ช่างทำน้ำมันดินชาวสวีเดนคนหนึ่งที่คอลแบร์ทชอบพอมาก ได้หญิงฝรั่งเศสเป็นภริยาโดยคอลแบร์ทเป็นผู้จัดการสมรสและหาสินสอดทองหมั้นให้เสร็จ

วิธีการของคอลแบร์ในการชักจูงช่างฝีมือต่างประเทศ หรือส่งเสริมนักอุตสาหกรรมภายในประเทศนั้น มีหลายอย่างด้วยกัน เป็นต้นว่า การให้สัมปทาน การจ่ายรางวัล การให้ยศบรรดาศักดิ์ การให้บำนาญ การยกเว้นภาษีอากรและการยกเว้นไม่ต้องอยู่ใต้ระเบียบข้อบังคับของสมาคมอาชีพรวมทั้งยกเว้นการรับราชการทหาร การให้ทุนหรือที่ตั้งโรงงานตลอดจนอุปกรณ์ต่าง ๆ การให้เงินกู้โดยไม่คิดดอกเบี้ย การชำระภาษีขาเข้าสำหรับวัตถุดิบในอัตราต่ำ แต่ถ้าเป็นสินค้าหัตถกรรมต้องชำระในอัตราสูง หากสิ่งล่อใจดังกล่าวไม่ได้ผล คอลแบร์ก็หันไปใช้อำนาจกล่าวคือ บังคับให้ประชาชนสร้างอุตสาหกรรมหรือจัดหาทุนให้คนอื่นดำเนินการสั่งหัวเมืองใหญ่น้อยให้อนุมัติสิทธิพิเศษแก่บุคคลดังกล่าว หรือจัดหาเงินสดมาช่วยเหลือบางครั้งเขาเรียกตัวผู้ผลิตมาชี้แจงและสั่งให้ทำการขยายการผลิตให้มากขึ้น แต่ส่วนมากนักอุตสาหกรรมมักจะติดตามเร่งเร้าให้เขาสนับสนุน ให้สัมปทานและเงินทุนมากกว่า

เมื่อมีการส่งเสริมต้องมีการควบคุม ทั้งนี้โดยกำหนดไว้ว่า อุตสาหกรรมทั้งเก่าและใหม่จะต้องละเว้นการใช้เล่ห์เหลี่ยมทางการค้า การใช้ฝีมือที่ต่ำและคดโกงตลอดจนการใช้วัตถุดิบและวิธีการผลิตที่เลว โดยประเพณีแล้ว หน้าที่ในการรักษามาตรฐานการฝีมือเป็นหน้าที่ของสมาคมอาชีพ เมืองหรือนครและรัฐบาล แต่ในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น นอกนครปารีส สมาคมอาชีพมีน้อย แม้พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๖ จะได้ทรงพยายามให้มีการตั้งสมาคมดังกล่าวขึ้นทั่วประเทศ เพื่อเป็นเครื่องมือในการควบคุมธุรกิจต่าง ๆ และเป็นแหล่งรายได้ก็ตาม แต่ก็ประสบความสำเร็จน้อย เมื่อถึงสมัยคอลแบร์ท เขาก็ฟื้นฟูนโยบายนั้นกลับมาใช้อีก งานอาชีพใดที่ยังมิได้ก่อตั้งสมาคม เขาก็บังคับให้ดำเนินก่อตั้งขึ้น และในขณะเดียวกันก็สั่งให้พ่อค้าและช่างฝีมือทุกคนเข้าเป็นสมาชิก นอกจากนี้ เขายังยื่นมือเข้าทำการแก้ไขเพิ่มเติมระเบียบข้อบังคับของสมาคมอาชีพต่าง ๆ รวมทั้งวางข้อกำหนดรายละเอียดประเภทของสินค้าที่ผู้ทำการผลิต วิธีการผลิตวัตถุที่ควรใช้ตลอดจนเทคนิคต่าง ๆ ด้วย ระเบียบข้อบังคับของสมาคมอาชีพดังกล่าว ก็ต้องบังคับใช้โดยเคร่งครัดภายใต้การควบคุมสอดส่องของเจ้าหน้าที่สมาคม เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองและฝ่ายเทศบาล

การใช้สมาคมอาชีพเป็นเครื่องมือ วัตถุประสงค์สำคัญของคอลแบร์ทก็คือมุ่งต่อการหารายได้เพิ่มเติมจากสมาคมและผลงานของสมาคม เพราะสมาชิกสมาคมมีหน้าที่ชำระค่าธรรมเนียมและภาษีอากรหลายอย่าง ซึ่งเป็นแหล่งรายได้สำคัญอย่างหนึ่ง

ในการให้ความคุ้มครองแก่อุตสาหกรรมฝรั่งเศสนั้น ในปี ๑๖๖๔ คอลแบร์ทได้เพิ่มภาษีขาเข้าเล็กน้อย ต่อมาในปี ๑๖๖๗ ได้เพิ่มภาษีขาเข้าสำหรับสินค้าหัตถกรรมเป็น ๒ เท่า ทั้งนี้โดยมุ่งทำลายอุตสาหกรรมของฮอลันดายิ่งกว่าอื่น เพราะความรู้ความสามารถของฮอลันดาในด้านนี้มีมากและเป็นศัตรูทางเศรษฐกิจของฝรั่งเศส แต่ฝ่ายอังกฤษ เบลเยี่ยมและเยอรมนีพลอยได้รับความกระทบกระเทือนด้วย เมื่อฝ่ายฮอลันดาดำเนินมาตรการโต้ตอบ สงครามระหว่างฝรั่งเศสและฮอลันดาก็ระเบิดขึ้นในปี ๑๖๗๒ ซึ่งในที่สุด ฝรั่งเศสก็พ่ายแพ้ เมื่อสงครามยุติลงในปี ๑๖๗๘ คอลแบร์ทก็ถูกบังคับให้เลิกกำแพงภาษีและให้กลับไปใช้อัตราที่ใช้อยู่ในปี ๑๖๖๔ การสงครามได้นำความพินาศมาสู่โครงการที่สำคัญที่สุดของเขาเป็นส่วนมาก เงินที่จัดสรรไว้สำหรับพัฒนาอุตสาหกรรมก็ถูกสงครามกลืนไปหมดสิ้น การค้าและการเดินเรือได้รับความเสียหายอย่างร้ายแรง โครงการปรับปรุงการคลังที่เขาเตรียมไว้ได้รับความกระทบกระเทือนและกำแพงภาษีที่เขากำหนดไว้พังทะลายลง นอกจากนี้ ผลของสงครามยังแสดงให้ประเทศอื่นในทวีปยุโรปเห็นว่า ฝรั่งเศสนั้นหาเป็นชาติแข็งแกร่งดังที่คาดหมายกันไม่ ในขณะเดียวกันกำแพงภาษีของคอลแบร์ทยังทำให้ประเทศสเปน เยอรมนี อิตาลีและอังกฤษใช้มาตรการอย่างเดียวกันโต้ตอบด้วย

นโยบายของคอลแบร์ทดังกล่าวประสบทั้งความสำเร็จและความล้มเหลว ความสำเร็จที่ปรากฏนั้นก็คือ การสร้างอุตสาหกรรมอันยิ่งใหญ่เพื่อบำบัดความต้องการชนชั้นสูง ซึ่งเขาได้ใช้เงินก้อนมหึมาทุ่มเทในด้านการผลิตและการรับซื้อผลิตภัณฑ์เป็นการเสริมฐานะของฝรั่งเศสให้แข็งแกร่งขึ้น สามารถเข้าทำการแข่งขันกับอิตาลีได้ในด้านการผลิตและการส่งออกสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยและฝีมือประณีต ปรากฏว่าสินค้าของฝรั่งเศสประเภทนี้ได้เป็นที่นิยมชมชอบทั้งอิจฉาริษยาและเลียนแบบกันทุกแห่งหน

ในทวีปยุโรป อุตสาหกรรมอีกประเภทหนึ่งที่ได้รับความสำเร็จพอสมควร คืออุตสาหกรรมทำปืนใหญ่และผ้าใบเรือ แต่ลูกค้าที่สำคัญก็ได้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสนั่นเอง

นอกจากโครงการดังกล่าวแล้ว ผลของการดำเนินงานมีตั้งแต่ได้รับความสำเร็จบ้างจนกระทั่งล้มเหลวโดยสิ้นเชิง การส่งเสริมสนับสนุนตามนโยบายของคอลแบร์ทนั้น ปรากฏว่าได้ช่วยพัฒนาการผลิตสินค้าบางประเภทซึ่งฝรั่งเศสเคยนำเข้าจากต่างประเทศ เช่น ผ้าขนสัตว์เนื้อดี ถุงน่องและผ้าเสิร์ช รวมทั้งมีการขยายและปรับปรุงอุตสาหกรรมผ้าลินินซึ่งเป็นอุตสาหกรรมดั้งเดิมของฝรั่งเศสด้วย ดังนั้น เราพอจะกล่าวได้ว่านโยบายของคอลแบร์ทได้มีส่วนเพิ่มสินค้าเพื่อบำบัดความต้องการภายในประเทศและลดปริมาณการนำเข้าบ้าง อย่างไรก็ตาม โครงการส่วนใหญ่ที่คอลแบร์ทได้วางไว้ประสบความสำเร็จครึ่ง ๆ กลาง ๆ และล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง แม้กระทั่งอุตสาหกรรมผลิตถ้วยกระเบื้องซึ่งเขาได้หมายมั่นที่จะตั้งให้สำเร็จแม้จะสิ้นเปลืองมากมายเพียงใด ความล้มเหลวของโครงการต่าง ๆ ดังกล่าว มีสาเหตุหลายประการ เช่น ทุนไม่เพียงพอ ความยุ่งยากในด้านการจัดการอันเกิดจากอุปสรรคที่มิได้คาดหมายไว้ ความไม่พอใจของประชาชนเกี่ยวกับการผูกขาดบางประเภท การแข่งขันจากต่างประเทศและการทุจริตภายในวงงาน แม้กระทั่งช่างทำน้ำมันดินชาวสวีเดน ซึ่งคอลแบร์ทให้ความอุปการะถึงขนาดทำการสมรสให้ก็เบียดบังเอาเงินในความรับผิดชอบ หลบหนีไปและทิ้งครอบครัวไว้เบื้องหลัง อนึ่ง ในด้านตลาดต่างประเทศ ก็ปรากฏว่า สินค้าจากอุตสาหกรรมส่งเสริมมิได้มีความสำคัญเท่าใดนัก และในระยะ ๓๐ ปี ภายหลังถอลแบร์ทถึงแก่กรรม (ค.ศ. ๑๖๘๓) ซึ่งเป็นระยะเศรษฐกิจตกต่ำนั้น ไม่มีอุตสาหกรรมส่งเสริมประเภทใดเลยที่ดำเนินกิจการไปได้ด้วยดี ความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมฝรั่งเศสซึ่งอุบัติขึ้นภายหลังปี ๑๗๑๓ เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่า ความสงบและการขยายตัวของตลาดในอาณานิคม เป็นปัจจัยส่งเสริมสำคัญยิ่งกว่าการวางแผนอันทะเยอทะยานของรัฐ

๕. การค้าภายใน

การส่งเสริมการค้าเป็นส่วนหนึ่งของ "ลัทธิรัฐนิยม" เช่นเดียวกัน มาตรการสำคัญที่ใช้กระตุ้นการค้าภายในของฝรั่งเศสสมัยนั้นมีอยู่ ๒ ประการ ประการแรกคือ การเลิก หรือลดจังกอบหรืออากรผ่านด่าน ซึ่งต้องชำระทั้งทางบกและทางแม่น้ำรวมทั้งภาษีศุลกากรซึ่งเรียกเก็บเมื่อสินค้าจากมณฑลอื่นเข้าสู่ "ฟาร์มใหญ่ทั้งห้า" ฟาร์มใหญ่ดังกล่าว ได้แก่เขตศุลกากร (customs area) ซึ่งประกอบด้วยพื้นที่ส่วนใหญ่ทางภาคเหนือของฝรั่งเศส พื้นที่ส่วนอื่นของประเทศซึ่งมีขนาดประมาณ ๕ ใน ๘ ของเนื้อที่ทั้งประเทศนั้นมีลักษณะเป็น "มณฑลต่างประเทศ" สินค้าต่าง ๆ ที่ส่งผ่านมณฑลเหล่านี้เข้าสู่ "ฟาร์มใหญ่ทั้งห้า" จะต้องเสียภาษีในอัตราเดียวกันกับสินค้าที่ส่งมาจากต่างประเทศ และสินค้าออกที่ส่งออกจากฟาร์มดังกล่าวไปสู่มณฑลอื่นก็ต้องเสียภาษีขาออกเช่นเดียวกัน อัตราศุลกากรมีลักษณะยุ่งยากสับสน และเมื่อนำไปรวมกับจังกอบและค่าบรรทุกแล้ว ทำให้ราคาค่าขนส่งภายในประเทศสูงมาก เกลือที่ลำเลียงตามลำแม่น้ำลัวร์ ระยะทางประมาณ ๒๖๐ ไมล์และผ่านด่านจังกอบประมาณ ๕๐ แห่ง ทำให้ราคาเพิ่มขึ้นถึง ๕ เท่า การที่จะหาทางผ่อนคลายภาระภาษีดังกล่าวแทบจะเป็นเรื่องพ้นวิสัย เพราะความจำเป็นทางการคลังของฝรั่งเศสในสมัยนั้นเป็นเรื่องเร่งด่วนมาก และผู้เก็บจังกอบหรือภาษีก็เร่งรัดเหลือเกิน แม้คอลแบร์ทจะพยายามเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้ผ่อนคลายลงในปี ๑๖๖๔ แต่ก็ไม่สามารถที่จะยกเลิกภาษีศุลกากรรอบ ๆ ฟาร์มใหญ่ทั้งห้าได้ เขาได้ยกเลิกจังกอบบางอย่างซึ่งเรียกเก็บโดยผิดกฎหมาย แต่ส่วนใหญ่คงเหลือและดำเนินการเรียกเก็บเรื่อยมา จนกระทั่งสมัยการปฏิวัติใหญ่ในปลายศตวรรษที่ ๑๘ จึงถูกยกเลิกไปโดยสิ้นเชิง

มาตรการประการที่ ๒ คือ การปรับปรุงเส้นทางการขนส่งให้ดีขึ้น งานประเภทนี้ ไม่ว่าจะเป็นประเทศใดและสมัยใด ย่อมสิ้นเปลืองเงินทุนและแรงงานมาก ในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น การซ่อมแซมถนนอาศัยแรงงานเกณฑ์ในท้องถิ่น

French Customs Barriers in the Seventeenth Century

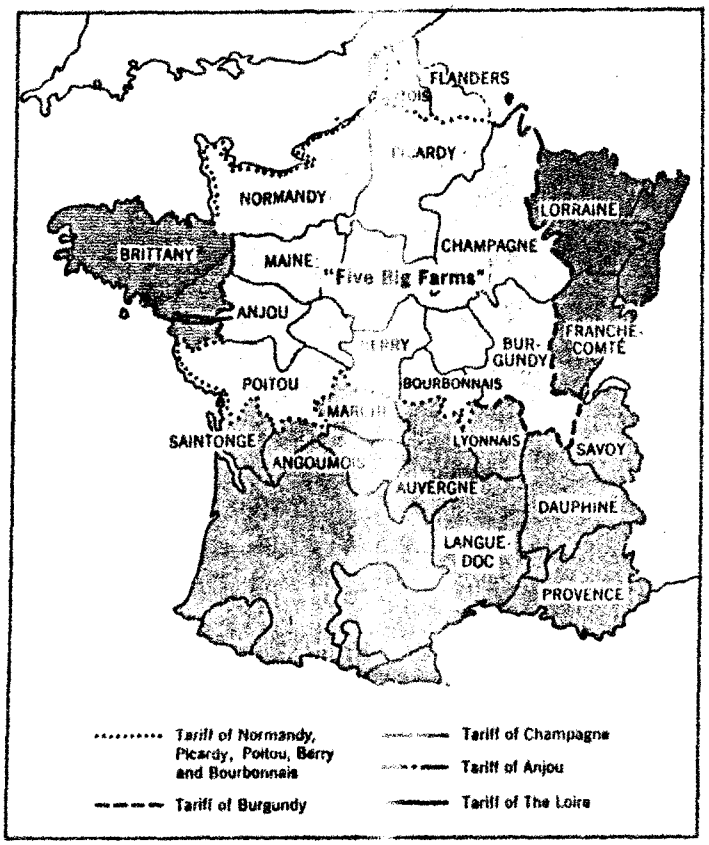

แผนที่แสดงเขตศุลกากรภายในประเทศฝรั่งเศส
ที่เรียกว่า "ฟาร์มใหญ่ทั้งห้า" ในศตวรรษที่ ๑๗

(From Shepard B. Clough and Richard T. Rapp :
European Economic History P. 216)

เจ้าของที่ดินอาจถูกสั่งให้ดูแลรักษาถนนที่ผ่านเขตพื้นที่ของตน ให้อยู่ในสภาพเรียบร้อยสะดวกแก่การสัญจรไปมา เอกชนหรือกลุ่มบุคคลอาจถูกชักชวนให้สร้างสะพาน หรือปรับปรุงร่องน้ำในแม่น้ำ แล้วได้รับอนุญาตให้เรียกเก็บจังกอบจากการผ่านไปมา งานแบบต่างคนต่างทำเช่นนี้ ย่อมไม่อาจก่อให้เกิดระบบการขนส่งที่ดีได้ หากรัฐไม่ยื่นมือเข้ามาดำเนินการช่วยเหลือเพิ่มเติม แต่ประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น รัฐบาลมีงบประมาณไม่เพียงพอที่จะเจียดมาช่วยเหลือด้านนี้ได้ ในรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรีที่ ๔ พระองค์ทรงใช้เงินปีละหนึ่งล้านปอนด์สำหรับการซ่อมแซมทางหลวง แต่พระเจ้าแผ่นดินสมัยต่อมา หาได้ทรงสนพระทัยในเรื่องนี้ไม่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะขาดเงิน หรือเห็นว่าไม่สำคัญ แม้คอลแบร์ทเอง ก็ไม่เคยจัดสรรงบประมาณสำหรับด้านนี้เกินกว่า ๖๐๐,๐๐๐ ปอนด์ต่อปีเลย

โครงการถนนในประเทศฝรั่งเศสได้เริ่มขึ้นจริงจัง ก็ต่อเมื่อสันติภาพอันยาวนานและการฟื้นฟูทางเศรษฐกิจได้อุบัติขึ้นภายหลัง ค.ศ. ๑๗๑๓ การจัดหาแรงงานเพื่อการนี้ได้อาศัยการใช้บังคับเก็บภาษีรัชชูปการ (corvée) โดยการบังคับให้ชาวนาทุกคนที่อาศัยอยู่ใกล้ถนนใหญ่ ทำงานให้แก่รัฐเป็นเวลาปีละ ๑ เดือน วิธีการเกณฑ์แรงงานดังกล่าวนี้ ได้ทำให้ประชาชนฝรั่งเศสไม่พอใจ ทำการขัดขวางต่อต้านและบางครั้งถึงกับเกิดการจลาจลขึ้น ดังนั้น จึงมิได้มีการบังคับเป็นประจำและผลงานจากการบังคับใช้แรงงานนี้ ก็มีน้อยมาก ในที่สุดพอถึง ค.ศ. ๑๗๗๖ การบังคับเกณฑ์แรงงานก็ถูกยกเลิก โดยเชื่อว่า การใช้แรงงานด้วยการจ่ายเงินค่าจ้างจากภาษีอากร จะมีประสิทธิภาพดีกว่าและถูกกว่า กราวนี้ ประชาชนผู้เสียภาษีก็คัดค้านอีก จึงได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมภาษีรัชชูปการเดิมที่ยกเลิกและนำมาใช้บังคับอีก ในสมัยก่อนการปฏิวัติใหญ่เล็กน้อย ประเทศฝรั่งเศสได้ใช้งบประมาณในการสร้างทางหลวงถึงปีละ ๗ ล้านปอนด์ และในที่สุด ฝรั่งเศสก็มีทางหลวงสายสำคัญและดีที่สุดในทวีปยุโรปถึง ๒๕,๐๐๐ ไมล์

การปรับปรุงแม่น้ำก็สิ้นเปลืองมากเช่นเดียวกัน ยิ่งเกี่ยวกับคลองยิ่งสิ้นเปลืองมาก เรื่องการปรับปรุงการขนส่งทางแม่น้ำ ฝ่ายเอกชนเป็นผู้ดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ การสร้างคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำลัวร์กับสาขาแม่น้ำเซน ดยุก แห่งออร์ลีอังส์ (duc d' Orléans) เป็นผู้ดำเนินการ โดยมีเงื่อนไขที่ทำให้เขาสามารถเก็บรายได้จากจังกอบและค่าระวางเพื่อเรียกทุนคืนได้เป็นอย่างดี แต่ยังมีโครงการที่มีชื่อที่สุดอีกโครงการหนึ่ง คือการสร้างคลองเชื่อมระหว่างทะเลเมดิเตอร์-เรเนียนกับอ่าวบิสเกย์ ซึ่งเรียกชื่อคลองนี้ว่า "คลองแห่งสองทะเล" โดยกำหนดงบประมาณไว้ ๑๗ ล้านปอนด์ ฝ่ายรัฐบาลจัดหาเงินเพื่อการนี้เกือบครึ่งหนึ่ง เจ้าหน้าที่ฝ่ายมณฑลต่าง ๆ รับผิดชอบ ๑ ใน ๓ ส่วน ที่เหลือเจ้าของที่ดินคนหนึ่งเป็นผู้ดูแลโครงการจัดหา คลองสายนี้เชื่อมแม่น้ำการอนน์กับทะเลเมดิเตอร์เรเนียน แล้วเสร็จเมื่อ ค.ศ.๑๖๘๑ มีทางน้ำยาว ๑๘๐ ไมล์ ซึ่งมีตอนหนึ่งที่สร้างข้ามสันปันน้ำที่สูงกว่าระดับน้ำทะเลถึง ๖๐๐ ฟุต นับว่า เป็นความสำเร็จในด้านวิศวกรรมที่เลอเลิศและน่าอัศจรรย์มาก ค่าระวางในคลองนี้มีอัตราประมาณ ๑ ใน ๔ ของการขนส่งทางบก และให้ประโยชน์แก่พ่อค้าในท้องถิ่นมาก แต่ความใฝ่ฝันว่า สินค้าจำนวนมากมายจะลำเลียงไหลผ่านทางภาคใต้ฝรั่งเศสแทนการออมประเทศสเปน และนำรายได้มาสู่ประเทศฝรั่งเศสยิ่งกว่ารั่วไหลออกนอกประเทศนั้น หาได้กลายเป็นความจริงขึ้นไม่ เพราะปรากฏว่า มีการขนส่งระยะทางไกลผ่านคลองสายนี้น้อยมาก อย่างไรก็ตาม ในด้านการสร้างคลองนี้ต่อมาในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ มิได้มีการวางโครงการใหญ่โตทะเยอทะยานเช่นแต่ก่อน แต่ได้มุ่งหนักไปในทางใช้ประโยชน์เป็นสำคัญ และพอถึงปี ๑๗๖๐ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของฝรั่งเศสและดินแดนใกล้เคียงในประเทศเบลเยี่ยมและฮอลันดา ได้มีระบบคลองและแม่น้ำที่ปรับปรุงให้ดีขึ้น เชื่อมติดต่อกันโดยทั่วไป

๖. การค้าต่างประเทศ

สินค้าสำคัญของฝรั่งเศสที่สามารถหาตลาดในต่างประเทศได้ง่าย ได้แก่ เหล้าองุ่น บรั่นดี เกลือ ข้าวสาลี ผ้าลินิน สินค้าขนเฟอยและในสมัยต่อมาได้แก่ ปลาค็อดจากนิวฟาวน์ดแลนด์และน้ำตาลจากหมู่เกาะอินเดียตะวันตก ในยุคกลาง พ่อค้าฝรั่งเศส อังกฤษและเยอรมัน ทำการค้ากับหัวเมืองท่าเรือต่าง ๆ ภาคทะเลเหนือและชายฝั่งทะเลภาคตะวันตก เมื่อเกิดสงครามร้อยปี กิจกรรมทางการค้าดังกล่าวได้ลดน้อยลง ภายหลังสงครามสงบตั้งแต่ ค.ศ. ๑๔๕๓ หัวเมืองท่าเรือสำคัญต่าง ๆ ของฝรั่งเศสก็เริ่มรุ่งเรืองขึ้น และทำการค้ากับภาคทะเลเหนืออีกครั้งหนึ่ง รวมทั้งการค้ากับโลกใหม่ในสมัยต่อมา ในด้านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน เมืองมาร์เซลส์ ได้รุ่งเรืองขึ้นเช่นเดียวกันในด้านการค้ากับภาคตะวันออกกลาง ทั้งนี้เนื่องจากฝรั่งเศสได้รับสิทธินอกอาณาเขตจากสนธิสัญญาระหว่างตุรกีกับฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๕๓๖ สำหรับตลาดในประเทศใกล้เคียงได้แก่สเปนซึ่งขยายตัวอยู่เสมอเพราะได้รับทรัพย์สมบัติที่หลั่งไหลมาจากโลกใหม่ ทำให้สเปนมั่งคั่ง สามารถชำระค่าสินค้าด้วยโลหะมีค่าหรือขนแกะ และที่นครแอนต์เวิร์พ ก็มีการซื้อขายสินค้าทุกชนิด ส่วนประเทศอังกฤษก็รับซื้อสินค้าทุกชนิดที่ฝรั่งเศสส่งไปเพื่อแลกกับดีบุก เหล็ก เครื่องเหล็ก ขนแกะและผ้าขนสัตว์

การสงครามขับเคี่ยวระหว่างประเทศอังกฤษ สเปน และฮอลันดา ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๕๐-๑๖๕๐ ได้ทำให้การค้าต่างประเทศของฝรั่งเศสเสื่อมลง ในขณะเดียวกันฮอลันดาได้รุ่งเรืองขึ้น และพอถึง ค.ศ. ๑๖๖๐ การค้าต่างประเทศของฝรั่งเศสส่วนใหญ่ก็ตกอยู่ในมือของชาวฮอลันดา ซึ่งเข้าทำการขนส่งทั้งสินค้าขาเข้าขาออก การค้าชายฝั่งและกิจกรรมทางการค้าทุกอย่างในหมู่เกาะอินเดียตะวันตกของฝรั่งเศส ยกเว้นสินค้าน้ำตาล การค้าของฮอลันดาดังกล่าว ได้กระทบกระเทือนผลประโยชน์ของฝรั่งเศสมาก เฉพาะค่าระวางอย่างเดียวฮอลันดาแย่งไปได้ถึงปีละ ๔ ล้านปอนด์ นอกจากนี้ยังได้ขนโลหะมีค่าจากสเปนไปเป็นจำนวนมาก ทั้งที่ที่สเปนได้รับมาจากโลกใหม่

คอลแบร์ทได้ตั้งใจไว้อย่างเด็ดเดี่ยวที่จะกระตุ้นการขนส่งทางเรือและการค้าต่างประเทศของฝรั่งเศสให้พ้นจากสภาพการสลบไสล ในด้านการขนส่งทางเรือ เขาวางวิธีการช่วยเหลือไว้ โดยการเรียกเก็บค่าธรรมเนียมท่าเรือจากเรือต่างประเทศ ในอัตราสูงกว่าเรือฝรั่งเศส โดยการชักชวนนักต่อเรือชาวฮอลันดาเข้าไปทำงานในอู่เรือฝรั่งเศส และให้เงินอุดหนุนแก่คนฝรั่งเศสที่ทำการต่อเรือเองหรือทำการเดินเรือระยะไกล ในด้านการค้าต่างประเทศ ได้วางโครงการขยายกิจการโดยการก่อตั้งบริษัทด้วยทุนอุดหนุนจากรัฐ บริษัทภาคเหนือ (Company of the North) ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๖๖๙ มีวัตถุประสงค์มุ่งต่อการเข้าแย่งชิงผลประโยชน์ของฮอลันดาในย่านสแกนดิเนเวีย และทำการแลกเปลี่ยนเหล้าองุ่น บรั่นดี และเกลือ กับไม้และวัสดุจำเป็นสำหรับกองเรือ บริษัทอินเดียตะวันออกก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๖๖๔ มีความมุ่งหมายที่จะให้เข้าทำลายการผูกขาดการค้าภาคตะวันออกของประเทศฮอลันดา อังกฤษและโปร์ตุเกส บริษัทอินเดียตะวันตกก่อตั้งขึ้นในปี ๑๖๖๔ มีจุดประสงค์เข้าแย่งชิงผลประโยชน์จากฮอลันดาในหมู่เกาะอินเดียตะวันตก บริษัทเลอแวนท์ (Levant Company) ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ๑๖๗๐ มุ่งต่อการกระตุ้นสินค้าผ้าขนสัตว์ของฝรั่งเศสในจักรวรรดิตุรกีโดยทำการต่อสู้แข่งขันกับฮอลันดา และอังกฤษ และบริษัทเซเนกัล (Senegal Company) ซึ่งก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๖๗๓ มีวัตถุประสงค์ที่จะเข้าทำลายการค้าทาสของฮอลันดา

ความจริง การก่อตั้งบริษัทดังกล่าว มิใช่เป็นของใหม่สำหรับประเทศฝรั่งเศส เพราะบริษัททำนองเดียวกันได้เคยก่อตั้งมาแล้วในทศวรรษก่อน ๆ แต่สิ่งที่ใหม่นั้นก็คือความพากเพียรพยายามของคอลแบร์ทในการก่อให้เกิดบริษัทดังกล่าวขึ้น เงินก้อนใหญ่ที่พระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสและข้าราชบริพารจัดส่งเข้าสมทบ การบังคับหรือชักจูงพ่อค้าที่ไม่เห็นด้วยในกรุงปารีสและหัวเมืองท่าเรือต่าง ๆ ให้เข้าซื้อหุ้น และในทำนองเดียวกันชะตากรรมของบริษัทเหล่านี้ ก็มิใช่เป็นของใหม่ บริษัททั้งหมดล้มเหลว ไม่เคยได้ผลกำไรนำมาแบ่งแก่ผู้ถือหุ้นเลย ทั้งก็ไม่เคยขยายกิจการ

ใหญ่โต หรือดำเนินธุรกิจมั่นคงถาวร และก็ไม่เคยแย่งการค้าและการขนส่งสินค้าจากฮอลันดาได้มากนัก ในที่สุดเมื่อเกิดสงครามขึ้นระหว่างฝรั่งเศสกับฮอลันดา บริษัทเหล่านี้ก็ล้มเลิกไป

๗. จักรวรรดิฝรั่งเศส

ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๖ ชาวฝรั่งเศสได้ท่องเที่ยวแสวงโชคไปทั่วสารทิศในภาคตะวันออกได้มาถึงหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ในทวีปแอฟริกาตามฝั่งทะเลภาคตะวันตก ซึ่งเป็นแหล่งค้าทาส ที่เรียกกันว่า ฝั่งทะเลค้าทาส (Slave Coast) สำหรับโลกใหม่ เข้าไปถึงประเทศบราซิล น่านน้ำใกล้ฝั่งฟลอริดา แม่น้ำเซนต์ลอว์เรนซ์ และฝั่งทะเลภาคตะวันออกของแคนาดา แต่ถึงกระนั้นก็ดี ในปี ๑๖๐๐ ฝรั่งเศสก็มิได้มีบทบาทสำคัญในการแสวงหาดินแดนและผลประโยชน์จากโลกใหม่มากนัก คงมีเพียงการจับปลาค็อดที่ย่านทะเลภาคตะวันออกของแคนาดา เริ่มทำการค้าสินค้าขนสัตว์ในแถวถิ่นแม่น้ำเซนต์ ลอว์เรนซ์เล็กน้อย และทำการค้า หรือการลักลอบหนีภาษีกับดินแดนในอเมริกาใต้บางเท่านั้น

แม้ในศตวรรษต่อมา ปลาค็อดจะกลายเป็นสินค้าสำคัญ ซึ่งชาวฝรั่งเศสส่งปลาอย่างดีไปจำหน่ายให้แก่ชนชั้นมั่งมีในทวีปยุโรป และปลาราคาถูกไปจำหน่ายภาคใต้ทวีปยุโรปและหมู่เกาะอินเดียตะวันตก แต่ฝรั่งเศสก็มิได้ไปตั้งหลักแหล่งในอเมริกาเหนืออย่างจริงจัง เมื่อมีการค้าขนสัตว์มากขึ้น ภายหลัง ค.ศ. ๑๕๘๔ รัฐบาลฝรั่งเศสสมัยนั้นได้วางเงื่อนไขการให้สัมปทานแก่บริษัทผู้ค้าขนสัตว์ไว้ว่า ต้องนำผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งในอเมริกาปีละ ๕๐ คน แต่ก็ไม่ค่อยได้ผลนัก เพราะโดยมากเรือจากทวีปยุโรปมักจะบรรทุกสินค้าและเสบียงอาหารเต็มที่ ไม่มีที่ว่างเหลือพอแก่ผู้อพยพ บริษัทผู้ค้าขนสัตว์จึงรับไปเพียงเฉพาะจำนวนเท่าที่จำเป็นแก่การเพาะปลูกผลิตอาหารให้แก่ตัวแทนของตนในอเมริกาเหนือเท่านั้น ในปี ๑๖๖๓ เมื่อดินแดนตามฝั่งแม่น้ำเซนต์ ลอว์เรนซ์ ซึ่งเรียกว่า "นิวฟรานซ์" ได้โอนจากบริษัทไปยังรัฐบาลฝรั่งเศส ปรากฏว่า มีฟาร์มอยู่

ประมาณ ๑๐๐ แห่งและคนผิวขาว ๒,๕๐๐ คนเท่านั้น

ในสมัยเดียวกันนั้น พ่อค้าอังกฤษและฮอลันดาได้เข้าทำการแข่งขันในการค้าขนสัตว์มากขึ้น และทำให้พ่อค้าฝรั่งเศสต้องเดินทางลึกเข้าไปภายในทวีปเพื่อหาขนสัตว์ในย่านทะเลสาปเกรทเลกส์ (Great Lakes) เข้าสู่ที่ราบสูงและลุ่มแม่น้ำมิสซิสซิปปี การที่พ่อค้าฝรั่งเศสต้องเดินทางระยะไกลเพื่อแสวงหาสินค้าได้ทำให้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก เพราะต้องขนเสบียงอาหารไปเอง รวมทั้งต้องขนสินค้ากลับอีก นอกจากนี้ รัฐบาลฝรั่งเศสจำต้องเข้าช่วยเหลือด้วย เช่น การสร้างป้อมปราการเพื่อรักษาผลประโยชน์ รวมทั้งจะต้องจัดหาของขวัญ หรือของชำร่วยไปแจกจ่ายชาวพื้นเมืองเป็นการเอาใจอีกด้วย ทำให้สิ้นเปลืองงบประมาณมากเช่นเดียวกัน ในสมัยนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสเริ่มมีนโยบายที่จะสร้างจักรวรรดิในภาคโพ้นทะเลขึ้นแล้ว โดยเฉพาะในการเข้าครอบครองดินแดนทวีปอเมริกาเหนือภาคตะวันตกของเทือกเขาแอ็พพาเลเชียนทั้งหมด แต่ในด้านการค้าปรากฏว่ามีผลประโยชน์น้อยมาก สินค้าขนสัตว์ที่พ่อค้าฝรั่งเศสส่งออกระหว่างปี ๑๗๓๐-๑๗๕๕ คิดเฉลี่ยเพียงปีละ ๗๕ ตันเท่านั้น

โครงการสร้างจักรวรรดิของฝรั่งเศสในอเมริกาเหนือสมัยนั้น มีดังนี้ กำหนดให้ดินแดนที่เรียกว่า นิวฟรานซ์ นี้จัดหาเสบียงอาหารและไม้ซุงส่งไปยังหมู่เกาะอินเดียตะวันตกของฝรั่งเศส ส่วนชาวประมงฝรั่งเศสที่เกาะนิวฟาวน์ดแลนด์ ให้มีหน้าที่ส่งปลาที่ต้องการทั้งหมด ทั้งนี้ เพื่อเปิดโอกาสให้ชาวเกาะอินเดียตะวันตกตั้งหน้าผลิตน้ำตาล หรือกาแฟส่งไปยังประเทศฝรั่งเศสได้อย่างเต็มที่ แต่ภาระหน้าที่ดังกล่าวนี้เป็นสิ่งเกินกำลังของนิวฟรานซ์ เพราะอยู่ห่างไกลจากหมู่เกาะอินเดียตะวันตก ในฤดูหนาวอันยาวนานน้ำในแม่น้ำก็กลายเป็นน้ำแข็ง ใช้สัญจรไปมาไม่ได้ ดินฟ้าอากาศก็ไม่ดีพอ ที่จะจูงใจให้มีผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากิน ผลิตภัณฑ์ที่ชาวนาผลิตได้ ก็พอเลี้ยงประชาชนของตนเท่านั้น ไม่เหลือพอที่จะส่งออกได้ ดังนั้น นิวฟรานซ์จึงไม่สามารถที่จะรับภาระได้ตามแผนสร้างจักรวรรดิของฝรั่งเศส แผนการ

ของฝรั่งเศสอีกประการหนึ่งก็คือ กำหนดดินแดนในประเทศแคนาดาให้เป็นฐานเริ่มต้นเพื่อขยายจักรวรรดิเข้าสู่ภาคพื้นในทวีป แต่ฝรั่งเศสก็มิได้ลงทุนและมีคนไปตั้งหลักแหล่งเพียงพอ เมื่อใน ค.ศ. ๑๗๖๓ เมื่ออังกฤษยึดแคนาดาจากฝรั่งเศส ปรากฏว่าอาณานิคมแห่งนี้ มีคนแคนาดาที่เป็นฝรั่งเศสเพียง ๗๐,๐๐๐ คนเท่านั้น เกาะนิวฟาวน์ด-แลนด์ซึ่งเป็นที่มั่นสำคัญของฝรั่งเศสก็เสียแก่อังกฤษ ในปี ๑๗๑๓ พร้อมกับความหวังที่จะขับอังกฤษออกจากย่านอ่าวฮัดสัน และในปี ๑๗๖๓ ในอเมริกาเหนือทั้งหมด ฝรั่งเศสคงเหลือเพียงเกาะเล็ก ๆ ๒ เกาะและสิทธิการจับปลาบางประการในอ่าวเซนต์ลอว์เรนซ์เท่านั้น

แต่ในด้านทะเลคาริเบียน การสร้างจักรวรรดิของฝรั่งเศสประสบความสำเร็จดีกว่า โดยยึดได้เกาะหลายแห่ง เช่น มาตินีค เฮติและอื่น ๆ ผลประโยชน์สำคัญในย่านนี้ก็คือ น้ำตาล จนกระทั่งเรียกย่านนี้ว่า อู่น้ำตาล และภายหลัง ค.ศ. ๑๖๔๐ ไร่อ้อยได้ขยายไปอย่างขนานใหญ่ ในชั้นแรก พ่อค้าฮอลันดามีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นผู้ซื้อ ผู้ขนส่งทางเรือ ผู้ผลิตน้ำตาลทรายขาว ผู้จัดหาทุน และการค้า แต่นโยบายของคอลแบร์ดังที่กล่าวมาแล้ว มุ่งต่อการสงวนการค้าน้ำตาลไว้ให้เฉพาะเรือฝรั่งเศสและเมืองท่าฝรั่งเศส รวมทั้งการทำน้ำตาลทรายก็จะให้อยู่ในมือคนฝรั่งเศสด้วย บริษัทอินเดียตะวันตกที่คอลแบร์ตั้งขึ้น ซึ่งดำเนินกิจการอยู่เพียงระยะเวลาระหว่างปี ๑๖๖๔-๑๖๗๔ ไม่สามารถดำเนินตามนโยบายดังกล่าวได้สำเร็จ แต่อย่างไรก็ตาม ในสมัยต่อมา พ่อค้าฝรั่งเศสก็สามารถดึงเอาการค้าน้ำตาลทรายส่วนใหญ่มาไว้ในกำมือของตนได้ตามลำดับ และในศตวรรษที่ ๑๘ เกาะเหล่านี้ได้ขยายการผลิตน้ำตาลอย่างขนานใหญ่ จนกระทั่งกลายเป็นแหล่งน้ำตาลที่ใหญ่ที่สุดสำหรับทวีปยุโรป ตลอดจนการส่งสินค้าอื่น ๆ ออกเป็นจำนวนมาก เช่น ยาสูบ กาแฟ โคโค ครามย้อมสีขาวและฝ้าย

ในทวีปเอเชียและแอฟริกา การสร้างจักรวรรดิของฝรั่งเศสดำเนินไปอย่างเชื่องช้า จนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๘ สำหรับทวีปแอฟริกา ผลประโยชน์สำคัญก็คือ การค้าทาสและการขยายตัวในหมู่เกาะอินเดียตะวันตกได้ทำให้ฝรั่งเศสหันมาสนใจการค้าทาส ในทวีปเอเชีย เมื่อมีการปรับปรุงบริษัทอินเดียตะวันออก ได้ทำให้ฝรั่งเศสสามารถแสวงหาผลประโยชน์จากอินเดียได้มากยิ่งขึ้น และในปี ๑๗๔๑ เมื่อมาควิส เดอ ดิวเปลกซ์ (Maquis de Dupleix) ซึ่งเข้าทำงานกับบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสตั้งแต่ปี ๑๗๑๕ นั้น ได้เป็นผู้บัญชาการป้อมที่มั่นของบริษัทและในปี ๑๗๔๒ ได้รับแต่งตั้งเป็นอุปราชอินเดียของฝรั่งเศส ดิวเปลกซ์ได้พยายามหาทางลิดรอนและกำจัด อิทธิพลอังกฤษในอินเดีย และก็ประจวบกับจักรวรรดิโมกุลซึ่งเคยรวมอินเดียให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนั้นเพิ่งสลายตัวลง บรรดาเจ้าครองนครต่าง ๆ ผู้ฉวยโอกาสแสวงโชคจากดินแดนที่แตกแยกนั้น ต่างก็ตอนรับและยินดีรับความช่วยเหลือจากชาวยุโรป ซึ่งสามารถจัดตั้งกองทหารรักษาวินัยกองทัพและรู้วิธีใช้ปืนใหญ่ ดังนั้นจึงเป็นโอกาสอันดีสำหรับดิวเปลกซ์ ที่จะเข้าผูกมิตร ช่วยเหลือเจ้าครองนครใหม่เหล่านี้และส่งเสริมกำลังทหารทั้งทางบกและทางเรือของตน พอถึงปี ๑๗๕๐ ฝรั่งเศสก็มีอำนาจในอินเดียเหนืออังกฤษ และในระยะ ๒-๓ ปีต่อมาปรากฏว่า มีเรือฝรั่งเศสเดินทางไปยังอินเดียถึงปีละ ๓๐ ลำ แต่ฝรั่งเศสมีอำนาจอยู่ได้ไม่นาน ก็ถูกอังกฤษแย่งอินเดียกลับคืนได้ และในปี ๑๗๕๔ ดิวเปลกซ์ถูกเรียกตัวกลับฝรั่งเศสเพราะนโยบายของเขาสิ้นเปลือง กลืนเอาผลกำไรของบริษัทไปหมด ในที่สุด ในระหว่างสงครามเจ็ดปี (ค.ศ. ๑๗๕๖-๑๗๖๓) ซึ่งระเบิดขึ้นในทวีปยุโรป ฝรั่งเศสและพันธมิตรปราชัยแก่อังกฤษ นอกจากฝรั่งเศสจะสูญเสียผลประโยชน์ในอเมริกาเหนือแล้ว อิทธิพลของฝรั่งเศสที่มีเหนืออินเดีย ก็พลอยพังทลายลงด้วย คงเหลือเพียงสถานีการค้า ๒-๓ แห่งเท่านั้น

๔. ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจระหว่างศตวรรษที่ ๑๘

ภายหลังการปั่นป่วนทางการเงินเมื่อปี ๑๗๒๐ เศรษฐกิจโดยทั่วไปของฝรั่งเศสได้เริ่มฟื้นตัวและเจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา จนกระทั่งสมัยทศวรรษที่ ๑๗๗๐ ทั้งนี้เนื่องจากการขยายตัวของการเกษตรขนาดใหญ่ (plantations) ในหมู่เกาะอินเดียตะวันตกของฝรั่งเศส ธุรกิจของบริษัทอินเดียตะวันออกและสินค้าขนสัตว์ที่ได้จากอเมริกาเหนือตลอดจนความต้องการของอาณานิคมเกี่ยวกับสินค้าต่าง ๆ จากประเทศฝรั่งเศส ได้ช่วยทำให้อุตสาหกรรมฝรั่งเศสขยายตัว อุตสาหกรรมทอผ้าที่ตั้งขึ้นใหม่ในมณฑลนอร์มังดี ได้อาศัยฝ้ายจากหมู่เกาะอินเดียตะวันตก เป็นวัตถุดิบ นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังได้รับสินค้าอย่างอื่นจากอาณานิคมแห่งนี้ แล้วส่งต่อไปพร้อมกับผลิตภัณฑ์ภายในเพื่อจำหน่ายยังประเทศสเปน ฮอลันดา นครแฮมเบอร์กและย่านทะเลบอลติค รวมทั้งการลักลอบแลกเปลี่ยนสินค้าเหล้าองุ่น บรั่นดีและไหมกับขนแกะของอังกฤษด้วย ปรากฏว่า ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๑๖ กับ ๑๗๙๔ การค้าต่างประเทศของฝรั่งเศสได้ขยายตัวไปกว่า ๓ เท่า

การขยายตัวของการค้าต่างประเทศดังกล่าว ได้กระตุ้นให้อุตสาหกรรมและการค้าภายในรุ่งเรืองตามไปด้วย อุตสาหกรรมสิ่งฟุ่มเฟือยคงเจริญก้าวหน้าต่อไป แต่ที่สำคัญก็คือ การขยายตัวของอุตสาหกรรมหนักซึ่งได้แก่ เหล็กและถ่านหิน รวมทั้งอุตสาหกรรมอื่นที่มีราคาถูก เช่น ผ้า เครื่องเหล็กและเครื่องแก้ว ดังนั้น ผลิตภัณฑ์ฝรั่งเศสจึงกลายเป็นทั้งสิ่งฟุ่มเฟือยและสิ่งจำเป็นสำหรับชาวยุโรปในสมัยนั้น ในด้านนโยบายของรัฐ รัฐบาลฝรั่งเศสได้ให้ความสนับสนุนอุตสาหกรรมใหม่เหล่านี้ ทั้งนี้โดยตระหนักว่า การที่ประเทศอังกฤษในสมัยนั้นเข้มแข็งก็เพราะทำการพัฒนาอุตสาหกรรมประเภทที่ฝรั่งเศสไม่มี ดังนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจึงทำการช่วยเหลือในด้านทุนยิ่งกว่าสมัยก่อน นอกจากนี้ ยังต้อนรับชักชวนนักประดิษฐ์ ช่างเทคนิคและนายทุนอังกฤษ รวมทั้งกระตุ้นเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส ให้นำเครื่องจักรกลใหม่ หรือวิธีการใหม่ไปใช้ในการ

ทำเหมืองแร่ โรงงานทั่วไปและโรงงานโลหกรรมด้วย ในด้านวิทยาศาสตร์ ฝรั่งเศสดำเนินการศึกษาค้นคว้าด้วยความกระตือรือร้น และนักประดิษฐ์ฝรั่งเศสได้มีความคิดใหม่ที่สำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ สายการคมนาคมทั้งทางบกทางน้ำได้รับความสนใจเป็นพิเศษ ศูนย์จำหน่ายสินค้าหรือตลาดหลักทรัพย์ (Bourse) ได้ก่อตั้งขึ้นในกรุงปารีส การธนาคารที่ล้าหลังของฝรั่งเศสได้เริ่มกระเตื้องดีขึ้น สันติภาพได้ช่วยปลดเปลื้องภาระภาษี บางประเภทให้แก่อุตสาหกรรม ในที่สุด พอถึงปี ๑๗๕๐ เจ้าของที่ดินบางคนได้หันมาสนใจในการทดลองด้านเกษตร และการเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ที่ปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างจริงจัง เพื่อทำการแข่งขันกับประเทศอังกฤษในสมัยนั้นด้วย

เมื่อเศรษฐกิจสาขาต่าง ๆ เจริญรุ่งเรืองขึ้น ได้ทำให้เจ้าของที่ดินชนชั้นกลางบางพวกและนักคิด พากันเรียกร้องให้มีการควบคุมการค้า อุตสาหกรรมน้อยลง สำหรับอุตสาหกรรมใหม่ไม่ค่อยมีการควบคุมจากสมาคมอาชีพและฝ่ายรัฐบาลเท่าใดนัก คงมีการควบคุมเฉพาะอุตสาหกรรมเก่าเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ตาม การควบคุมดังกล่าวได้เริ่มลดน้อยลง จนกระทั่งปี ๑๗๗๖ คนฝรั่งเศสก็ได้รับสิทธิเสรีภาพในการประกอบอาชีพใด ๆ ตามใจชอบ มีสิทธิประกอบอาชีพได้มากกว่า ๑ อาชีพ ใช้อุปกรณ์หรือวิธีการใด ๆ ได้ตามที่ตนเห็นว่าดีที่สุด และทำการจ้างคนงานจำนวนมากเท่าใดได้ตามความปรารถนา สมัยแห่งสมาคมอาชีพ ซึ่งเต็มไปด้วยข้อบังคับและการควบคุมก็ได้สิ้นสุดลง

ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจมีแนวโน้มสูงขึ้นเป็นระยะยาวนาน และเริ่มลดต่ำลงประมาณ ค.ศ. ๑๗๗๘ และลดต่ำอยู่กว่าสิบปี ระดับราคาลดต่ำลงก่อให้เกิดผลร้ายแก่ชาวนาโดยเฉพาะผู้ผลิตเหล้าองุ่น ทำให้บุคคลเหล่านี้ไม่พอใจเจ้าของที่ดินซึ่งตนจะต้องชำระค่าเช่า หรือค่าธรรมเนียมอย่างอื่น รวมทั้งรัฐบาลซึ่งบุคคลเหล่านั้นจะต้องชำระภาษีจากรายได้ที่ลดน้อยลง พอค่าซึ่งต้องแบกภาระภาษีอันหนักที่เจียดจากผลกำไรที่จำกัดจำเขี่ย ได้วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาลที่ก่อหนี้สาธารณะพอกพูนขึ้นเพราะการเสี่ยงโชคในอเมริกา และในขณะเดียวกันก็ทำการกู้ยืมเงินมากขึ้นเพื่อรัฐวิสาหกิจ

โดยมุ่งต่อการลดจำนวนคนว่างงาน และหาทางฟื้นฟูเศรษฐกิจ นักอุตสาหกรรมบางคนไม่เห็นด้วยกับสนธิสัญญาทางพาณิชย์ ระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ค.ศ. ๑๗๘๖ ซึ่งกำหนดให้มีการลดพิกัดอัตราศุลกากร เพราะทำให้สินค้าฝรั่งเศสเสียเปรียบในการแข่งขันกับอังกฤษ ผู้ประกอบอาชีพที่อาศัยเงินค่าจ้างทั้งในเมืองและชนบท ได้รับความกระทบกระเทือนทั้งในด้านหางานทำและอัตราค่าจ้าง การเก็บเกี่ยวไม่ได้ผลในปี ๑๗๘๘ ทำให้อาหารขึ้นราคา อากาศอันหนาวเหน็บในฤดูหนาว ระหว่างปี ๑๗๘๘-๑๗๘๙ ทำให้ราคาเชื้อเพลิงถีบตัวสูงขึ้นซึ่งในขณะเดียวกัน ทำให้บุคคลมีรายได้เหลือน้อยเพื่อซื้อสินค้าอุตสาหกรรม ดังนั้น เมื่อพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ทรงพยายามที่จะปรับปรุงการคลังของประเทศในปี ๑๗๘๙ สภาวะเศรษฐกิจที่ทรุดหนักได้เปลี่ยนแปรความหวังแห่งการปฏิรูปไปสู่การปฏิวัติ ซึ่งทำให้โฉมหน้าทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของฝรั่งเศสในสมัยต่อมาเปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก

บทที่ ๑๙

เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษ

๑. ข้อความทั่วไป

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๕ เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศอื่นในทวีปยุโรป ประเทศอังกฤษไม่มีความสำคัญนักและต้องประสบเคราะห์กรรมมาตลอดสมัย ผลของโรคระบาดและทุพภิกขภัยในศตวรรษก่อนได้ทำให้ประชาชนล้มตายลงเป็นอันมากและพอถึง ค.ศ. ๑๔๐๐ ประชาชนอังกฤษคงมีเหลือประมาณ ๒ ล้านคน และในปี ๑๔๕๐ อำนาจการปกครองของอังกฤษที่มีเหนือดินแดนบางส่วนของฝรั่งเศสก็สิ้นสุดลง คงเหลือเฉพาะเมืองกาเลส์ ต่อจากนั้น ก็เกิดศึกกลางเมืองแย่งชิงอำนาจกันอยู่ถึง ๓๐ ปี การค้าต่างประเทศได้รับความกระทบกระเทือนกล่าวคือ การส่งออกขนแกะลดลง สินค้าผ้าไม่มีทางดีขึ้นและพ่อค้าอังกฤษถูกพ่อค้าเยอรมันขับออกจากตลาดทางภาคเหนือของยุโรป ในด้านการเกษตร ผลกำไรลดต่ำลงถึงขนาดเจ้าที่ดินผืนใหญ่ต้องล้มเลิกการเกษตรเพื่อการค้า และให้ชาวนาเช่าที่ดินไป แต่ผู้เช่าก็หาได้ยาก ที่ดินบางแห่งกลายเป็นนาร้างและการบุกเบิกที่ว่างเปล่าชะงักลง แม้พ่อค้าภายในประเทศและช่างฝีมือจะไม่ได้รับความกระทบกระเทือนมากนัก เพราะได้รับความคุ้มครองจากสมาคมอาชีพของตนเกี่ยวกับตลาดภายในประเทศ และลูกจ้างได้รับประโยชน์บ้าง เพราะค่าจ้างไม่ลดลงตามการลดของระดับราคา แต่สำหรับเจ้าของที่ดิน พ่อค้าผู้ส่งออกขนแกะ ฝ่ายศาสนาและนักการเมืองในสมัยนั้นต้องประสบความยุ่งยากทางการเงินมาก

พอย่างเข้ายุคใหม่คือ นับแต่ ค.ศ. ๑๕๐๐ เรื่อยมา สภาวะเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษได้กระเตื้องขึ้นตามลำดับ และเมื่อถึงปี ๑๗๕๐ หากเปรียบเทียบกับสมัยปลายยุคกลาง อาจกล่าวได้ว่า เหตุการณ์ได้เปลี่ยนไปอย่างตรงกันข้าม พลเมืองอังกฤษเพิ่มขึ้นเกือบสามเท่าและเพิ่มขึ้นอีกอย่างรวดเร็ว การเกษตรเพื่อการ

ค้ากระจายไปทั่วภาคต่าง ๆ ของประเทศและทำการส่งข้าวสาลีบางส่วนออกนอกประเทศ อุตสาหกรรมทอผ้าของอังกฤษเป็นอุตสาหกรรมที่ใหญ่ที่สุดในยุโรป และได้มีการตรากฎหมายห้ามส่งขนแกะออกนอกประเทศ ทั้งนี้ ก็เพื่อสงวนไว้เป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมภายในการผลิตสินค้าประเภทโลหะได้พัฒนารุ่งเรืองไปอย่างกว้างขวาง และมีการใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงในอุตสาหกรรมต่าง ๆ อย่างแพร่หลาย ในด้านการค้าต่างประเทศ พ่อค้าอังกฤษใช้เรืออังกฤษทำการค้ากับท่าเรือส่วนใหญ่ในทวีปยุโรป ในภาคตะวันออก ในทวีปแอฟริกา และในการขนส่งทุกชนิดกับทวีปอเมริกา ทั้งพ่อค้าอังกฤษก็สามารถรักษาผลประโยชน์ทางการค้าของตนในดินแดนดังกล่าวแล้วได้อย่างมั่นคง สมัยนี้ เป็นสมัยอังกฤษสร้างจักรวรรดิในภาคโพ้นทะเล กรุงลอนดอนได้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว และในไม่ช้าก็กลายเป็นศูนย์การค้าและการเงินของทวีปยุโรปตะวันตกแทนกรุงอัมสเตอร์ดัม

การเปลี่ยนแปลงในระยะเวลา ๓ ศตวรรษดังกล่าวมีปัจจัยที่เป็นคุณหลายอย่างที่ทำให้เศรษฐกิจของอังกฤษรุ่งเรืองขึ้น ในด้านภูมิศาสตร์ ประเทศอังกฤษมีเนื้อที่ ๕๐,๐๐๐ ตารางไมล์ ประมาณ ๔ เท่าของประเทศสกอตแลนด์และ ๑ ใน ๔ ของฝรั่งเศส เนื้อที่ดังกล่าวนี้มีเพียงพอที่จะทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงประชากร และมีข้าวสาลีเหลือเพื่อส่งออกนอกประเทศบ้าง ที่ดินส่วนใหญ่เหมาะแก่การเพาะปลูกและแม้ส่วนที่กันดารที่สุดก็ยังใช้เลี้ยงแกะได้ แหล่งแร่ต่าง ๆ ก็มีเพียงพอ โดยเฉพาะถ่านหินมีอุดมสมบูรณ์ การขนส่งทางแม่น้ำและชายฝั่งทะเลก็สะดวก สามารถทำการติดต่อกับภาคต่าง ๆ ได้ไม่ยาก และอุปสรรคทางการขนส่งทางบกก็ไม่ร้ายแรงจนเกินไป ในด้านความปลอดภัยจากข้าศึกภายนอก ประเทศอังกฤษก็เป็นเกาะ จึงไม่จำเป็นต้องทุ่มเทเงินทองก้อนใหญ่เพื่อป้องกันประเทศ ถึงแม้จะมีสงครามระหว่างประเทศเป็นเวลายาวนานก็ตาม แต่ก็ยังปลอดพ้นจากการรุกรานของข้าศึกภายนอก อุตสาหกรรมภายในจึงไม่ได้รับความเสียหายจากการกระทำของศัตรู เศรษฐกิจทั้งในเมืองและในชนบทมิได้ถูกทำลายเช่นประเทศบนภาคพื้นทวีป ทั้งการเมืองภายในก็มิได้รับความกระทบกระเทือนจากการแทรกแซงของโลกภายนอก ทำให้ชีวิตของประชาชนอังกฤษดำเนินหนักไปในด้านพลเรือนยิ่งกว่าทหาร

ในด้านทำเลการค้า แม้จะไม่เหมาะแก่การค้าขายกับยุโรปภาคเหนือและดินแดนย่านแม่น้ำไรน์ เท่ากับประเทศฮอลันดาและเบลเยี่ยมก็ตาม แต่ในการติดต่อกับยุโรปภาคใต้และประเทศอื่นแล้ว ประเทศอังกฤษก็ตั้งอยู่ในย่านที่เหมาะกว่าฮอลันดา เมืองท่าเรือภาคตะวันตกและภาคใต้ก็สะดวกแก่การขนส่งด้านมหาสมุทรแอตแลนติค แม้ท่าเรือในฝั่งตะวันออก เช่น ลอนดอนและฮัลล์ ก็ยังมีทำเลดีกว่าอัมสเตอร์ดัมและแฮมเบอร์ก

สำหรับด้านการเมือง การเปลี่ยนแปลงมีลักษณะเป็นคุณแก่การพัฒนาเศรษฐกิจ เมื่อประเทศอังกฤษสูญเสียอำนาจเหนือดินแดนบางส่วนในประเทศฝรั่งเศสได้ทำให้อังกฤษถูกตัดขาดจากภาคพื้นทวีปทั้งในด้านภูมิศาสตร์และการเมือง ดังนั้นนโยบายการต่างประเทศของอังกฤษจึงเปลี่ยนแปลงไป โดยไม่จำต้องใช้จ่ายเงินทองสิ้นเปลืองไปในทางการสงครามขยายอำนาจ หรือดินแดนบนภาคพื้นทวีป แต่ในสมัยต่อมาได้มุ่งหนักไปในทางขยายอิทธิพลในภาคโพ้นทะเลโดยทำการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์กับประเทศสเปน ฝรั่งเศส นโยบายดังกล่าวนี้ มิได้ทำให้ประเทศอังกฤษสิ้นเปลืองเงินทองมากนัก นอกจากการสงครามที่ทำการขับเคี่ยวกับฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. ๑๖๘๙-๑๘๑๕ ซึ่งเรียกว่า "สงครามร้อยปีครั้งที่ ๒"

เมื่อลัทธิการปกครองแบบศักดินาสิ้นสุดลง โดยขุนนางเจ้าครองนครทำการฆ่าฟันล้างผลาญกันเอง พระเจ้าเฮนรีที่ ๗ (ค.ศ. ๑๔๘๕-๑๕๐๙) ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์แรกในราชวงศ์ทิวดอร์ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ นับแต่นั้นมาประเทศอังกฤษก็มีรัฐบาลกลางที่มีอำนาจเข้มแข็งสามารถรักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ และทำให้เกียรติภูมิของประเทศอังกฤษในต่างประเทศเด่นขึ้น สมัยนี้เป็นสมัยแห่งการต่อสู้ระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับรัฐสภาเพื่อแย่งชิงอำนาจในการปกครองบ้านเมือง และเมื่อราชวงศ์ทิวดอร์สิ้นอำนาจลงในปี ๑๖๐๓ ซึ่งเป็นปีที่พระนางเจ้าอลิซเบธเสด็จสวรรคตแล้วพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์ สจวตก็เข้ามามีอำนาจแทนที่ ต่อจากนั้น การดิ้นรนต่อสู้ระหว่างรัฐสภากับพระเจ้าแผ่นดินก็ทวีความ

รุนแรงขึ้น จนกระทั่งพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ ถูกจับปั่นพระเศียรใน ค.ศ.๑๖๔๙ และเกิดการปฏิวัติขึ้นเมื่อ ค.ศ.๑๖๘๘ ซึ่งฝ่ายประชาชนเป็นฝ่ายมีชัย นับแต่บัดนั้นมา รัฐสภาอังกฤษก็มีอำนาจเต็ม และประเทศอังกฤษมีการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญโดยมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุขตลอดมา

ในด้านการค้นพบดินแดนใหม่ และสายการเดินเรือใหม่ แม้ประเทศอังกฤษจะมีบทบาทเกี่ยวข้องน้อยก็ตาม แต่ในสมัยต่อมาประเทศอังกฤษได้รับผลประโยชน์จากการค้นพบนี้มากกว่าประเทศใดอื่น โดยที่ประเทศอังกฤษตั้งอยู่ในย่านกลางของเส้นทางการค้าระหว่างทวีปอเมริกา และประเทศส่วนใหญ่ในทวีปยุโรป ประเทศอังกฤษจึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าอย่างสำคัญของประเทศตะวันตก และตลาดการค้าสำหรับผลิตภัณฑ์ของอังกฤษจึงขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าศักราชใหม่แห่งการค้าและอุตสาหกรรมของอังกฤษได้อุบัติขึ้น โภคทรัพย์บางส่วนที่อังกฤษได้มาอันเป็นผลของการค้นพบดินแดนใหม่ อังกฤษก็มิได้นำไปใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่ายทางอื่น แต่ได้นำมาลงทุนพัฒนาอุตสาหกรรมและการเกษตร ซึ่งยังผลให้ทั้งอุตสาหกรรมการเกษตรและการค้าก้าวหน้ารุ่งเรืองไปพร้อม ๆ กัน อนึ่ง ชนชั้นพ่อค้าซึ่งได้เริ่มก่อตัวมาแล้วตั้งแต่ปลายยุคกลาง ก็รุ่งเรืองมั่งคั่งขึ้น เป็นชนชั้นที่เพียบพร้อมไปด้วยโภคทรัพย์ มีอิทธิพลและอำนาจที่สุดในประเทศ และได้กลายเป็นขุนนางรุ่นใหม่ขึ้นในศตวรรษที่ ๑๖ ในขณะเดียวกัน อำนาจของขุนนางศักดินาเก่าแก่ซึ่งตกทอดมาจากยุคกลางก็เสื่อมลง ถูกบดบังโดยขุนนางรุ่นใหม่และหมดความสำคัญไป ดังนั้น เราอาจกล่าวได้ว่า ประเทศอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖ เป็นสมัยแห่งการค้าและการจัดระเบียบชีวิตเศรษฐกิจภายในประเทศที่ยึดการค้าเป็นหลัก ทุนได้เริ่มมีบทบาทอย่างสำคัญในชีวิตประจำวันของประชาชน การเกษตรและอุตสาหกรรมก็ค่อย ๆ ดำเนินไปตามหลักการค้าเช่นเดียวกัน โดยทำการผลิตส่งไปจำหน่ายในตลาดเพื่อกำไรแทนการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพเฉพาะท้องถิ่นดังที่กล่าวมาแล้วในยุคกลาง

ในด้านความสงบเรียบร้อยภายในอันเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจ ในตอนปลายศตวรรษซึ่งเป็นรัชสมัยของพระนางเจ้าอลิซเบธ (ค.ศ. ๑๕๕๘-๑๖๐๓) ความยุ่งยากทางการเมืองภายในได้สิ้นสุดลง อำนาจรัฐบาลกลางมีเสถียรภาพมั่นคง รัฐสภาได้กลายเป็นสถาบันที่สำคัญขึ้นมากกว่าแต่ก่อน และอุปสรรคที่คอยกีดขวางความเจริญทางการค้าดังเป็นอยู่ในยุคกลาง ได้สิ้นสุดลง การค้าสามารถดำเนินไปได้โดยอิสระเสรีตลอดราชอาณาจักร ในขณะเดียวกันประเทศอังกฤษก็เริ่มแผ่อำนาจออกภายนอกประเทศ และมีอาณานิคมในทวีปอเมริกาเพิ่มขึ้นตามลำดับ

เมื่อย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๗ และเรื่อยมาจนกลางศตวรรษที่ ๑๘ การขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษทั้งภายในประเทศและภาคโพ้นทะเล ได้ดำเนินไปอย่างกว้างขวาง จึงอาจกล่าวได้ว่า ช่วงเวลาดังกล่าวเป็นสมัยแห่งการแผ่อำนาจของประเทศอังกฤษในทุกด้าน เช่น การสร้างจักรวรรดิและอาณานิคมในภาคโพ้นทะเล การค้าต่างประเทศก็กำลังขยายตัวและรุ่งเรืองโดยมีบริษัทการค้าใหญ่ดำเนินการอยู่ทั่วไป และประการที่สำคัญก็คือ ประเทศอังกฤษได้มีชัยชนะในความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ทางทะเลเหนือสเปน ฮอลันดา และฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่แข่งขันที่สำคัญในสมัยนั้น จึงมีผู้เรียกสมัยนี้ว่า ยุคแห่งการแผ่อำนาจ (Age of Expansion)ของประเทศอังกฤษ

อย่างไรก็ตาม แม้โดยทั่วไปเศรษฐกิจภายในประเทศจะได้ก้าวหน้าไปเกือบทุกด้านตลอดสมัยก็ตาม แต่ก็มิได้ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอเพราะความไม่สงบของการเมืองทั่วไปและศึกกลางเมือง อันเนื่องมาจากการแย่งชิงอำนาจระหว่างพระเจ้าแผ่นดินและรัฐสภา จนกระทั่งมีผู้เข้าใจผิดว่า การค้าและอุตสาหกรรมในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ ได้หยุดชะงักลง อนึ่ง ในสมัยเดียวกันนี้ รัฐบาลอังกฤษได้ประสบความยุ่งยากทางการเงิน ทั้งนี้เพราะราคาถีบตัวสูงขึ้น ทำให้งบประมาณการใช้จ่ายของประเทศเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ความยุ่งยากในทางการเงินซึ่งอุบัติขึ้นและเรื้อรังอยู่ในรัชสมัยของพระนางเจ้าอลิซเบธก็ได้ตกทอดทับถมมาอีก ดังนั้น รัฐบาลอังกฤษสมัยนี้

จึงต้องเผชิญกับปัญหางบประมาณรายจ่ายและรายได้ไม่สมดุลย์อยู่เสมอ ทำให้มีการเก็บภาษีอากรจากประชาชนเพิ่มขึ้น เป็นเหตุให้เกิดกรณีพิพาทกับรัฐสภาดังกล่าวแล้ว

ในด้านนโยบายเศรษฐกิจ ระยะเวลาระหว่างศตวรรษที่ ๑๗ กับกึ่งแรกของศตวรรษที่ ๑๘ เป็นสมัยที่ลัทธิพาณิชยนิยมหรือเมอร์คันติลิสม์กำลังเฟื่องฟู ทั้งการแข่งขันเพื่อความเป็นใหญ่ทางทะเลและการค้าต่างประเทศ ระหว่างประเทศอังกฤษกับสเปน ฮอลันดาและฝรั่งเศส ก็ดำเนินไปอย่างรุนแรงเฉพาะอย่างยิ่งภายหลัง ค.ศ. ๑๖๕๐ อนึ่ง นโยบายการค้าต่างประเทศของชาติในทวีปยุโรปสมัยนั้น ก็ใช้หลักลัทธิพาณิชยนิยมเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ และเอาเปรียบชาติอื่นในทางการค้าให้มากที่สุด ทั้งนี้เนื่องจากเชื่อกันว่า ในการดำเนินการค้าระหว่างประเทศ หากฝ่ายหนึ่งได้เปรียบหรือมีกำไรแล้ว อีกฝ่ายหนึ่งจะต้องเสียเปรียบหรือขาดทุนเสมอ ซึ่งเป็นความเข้าใจผิด และก็เพิ่งมาค้นพบความจริงกันในศตวรรษที่ ๑๙ ว่า การค้าระหว่างประเทศนั้นย่อมนำผลประโยชน์และกำไรมาให้แก่ทุกฝ่าย

ศตวรรษที่ ๑๗ เป็นสมัยที่แนวความคิดใหม่ทั้งในทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมได้ดำเนินไปอย่างแพร่หลาย ดังนั้น ศตวรรษนี้ จึงเป็นระยะเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดการขัดแย้งระหว่างลัทธิพาณิชยนิยม ซึ่งเป็นลัทธิที่ถือหลักการควบคุมของรัฐในด้านเศรษฐกิจ กับลัทธิปัจเจกชนนิยม หรือเสรีนิยมโดยถือหลักการปล่อยให้เอกชนดำเนินเศรษฐกิจโดยอิสระเสรี นักคิดและนักปราชญ์อังกฤษในสมัยนั้น ได้แสดงความคิดเห็นตำหนิติเตียนการดำเนินนโยบายการเมือง เศรษฐกิจและสังคมตลอดจนภาวะความเป็นอยู่ภายในประเทศอย่างกว้างขวาง และเรียกร้องให้รัฐบาลอังกฤษดำเนินการแก้ไขเปลี่ยนแปลง แต่รัฐบาลอังกฤษก็มิได้สนใจต่อแนวความคิดเหล่านั้นแต่อย่างใด ทั้งนี้ เนื่องจากความไม่สงบทางการเมืองภายในอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งเนื่องจากชนชั้นสูงซึ่งเป็นชนชั้นปกครองในสมัยนั้น ไม่เห็นด้วยกับการปฏิรูปสังคม เพราะบุคคลเหล่านี้หลงผิดเชื่อว่า ความยุ่งยากที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองมิได้เกิดจากภาวะเสื่อมโทรมทางเศรษฐกิจ อันเป็นข้อบกพร่องในการดำเนินนโยบายของรัฐ แต่เกิดจากความชั่ว

ความผิดของชนชั้นต่ำเอง

สาระสำคัญของประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอังกฤษในสมัยนี้ก็คือ ความเจริญของการเกษตรเพื่อการค้า การพัฒนาอุตสาหกรรม การขยายตัวของการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศ การเงินและการธนาคาร การสร้างจักรวรรดิภาคโพ้นทะเล และการขนส่งทางเรือ

๒. การเกษตร

ในช่วงระยะปลายยุคกลาง การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงชีพไปสู่ระบบเศรษฐกิจการเงินและการเปลี่ยนแปลงด้านอื่น ซึ่งค่อยดำเนินเรื่อยมาตลอดสมัย ได้ทำให้ทัศนคติและจิตใจของชาวยุโรป รวมทั้งสภาวะเศรษฐกิจในชนบทเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว สำหรับประเทศอังกฤษ เมื่อถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ผลแห่งวิวัฒนาการดังกล่าวได้ปรากฏเด่นชัดขึ้น จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่าศตวรรษที่ ๑๖ เป็นยุคใหม่แห่งประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของอังกฤษ

เช่นเดียวกับประเทศอื่นในทวีปยุโรป เงินได้ทำให้ทัศนะของคนอังกฤษในยุคใหม่แตกต่างจากคนในยุคกลางอย่างสิ้นเชิง ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นศตวรรษแห่งการแสวงหาความมั่งคั่งและการดิ้นรนเพื่อสร้างฐานะทางเศรษฐกิจ แม้ในสมัยนั้น การค้าและอุตสาหกรรม จะกลายเป็นแหล่งสำคัญที่สุดสำหรับบุคคลที่มีจิตใจอันเต็มไปด้วยความทะเยอทะยานเพื่อแสวงหาผลประโยชน์แก่ตนในทางเศรษฐกิจ แต่ก็ใช่ว่า การเกษตรและชีวิตในชนบทจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงก็หาไม่ วิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมที่ดำเนินอยู่ในเมืองสมัยนั้น ได้กระจายแพร่หลายไปสู่ชนบทเช่นเดียวกัน การเกษตรในประเทศอังกฤษซึ่งเคยมุ่งต่อการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ ดังที่ดำเนินอยู่ในสมัยระบอบแมนเนอร์รุ่งเรือง ก็ได้เปลี่ยนไปใช้วิธีการนายทุนโดยมุ่งต่อการผลิตเพื่อตลาด ซึ่งเรียกกันว่าการเกษตรเพื่อการค้า (commercial agriculture) แล้วเงินก็เริ่มมีอิทธิพลเหนือจิตใจ ทัศนะและพฤติกรรมของชาวชนบทเช่นเดียวกับชาวเมือง

อนึ่ง ในประเทศอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าในเมืองกับเจ้าของที่ดินในชนบทมักจะมีอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ในทางการค้า เช่น พ่อค้านำเงินไปลงทุนซื้อที่ดินไว้ หรือเป็นความสัมพันธ์กันส่วนตัว เช่น ในทางสมรส เป็นต้น ยิ่งในสมัยยุบเลิกวัดนิกายโรมันคาธอลิกในแผ่นดินพระเจ้าเฮนรีที่ ๘ โดยมีการนำที่ดินฝ่ายศาสนาออกจำหน่ายแล้ว ยิ่งทำให้ชาวเมืองมีความสนใจในที่ดินในชนบทมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ได้ทำให้ทฤษฎีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเปลี่ยนแปลงไปด้วย คนอังกฤษยุคกลางถือว่าที่ดินเป็นแหล่งที่มาของอำนาจทางการเมือง และเป็นสัญญลักษณ์แห่งเกียรติภูมิหรือชื่อเสียงตลอดจนเป็นแหล่งการผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ โดยไม่มีความมุ่งหมายที่จะแสวงหากำไรหรือผลประโยชน์ทางการเงินโดยตรงจากที่ดินแต่อย่างใด เพราะเป็นการขัดกับจารีตประเพณีอันดีของยุคนั้น ตรงกันข้ามในศตวรรษที่ ๑๖ เจ้าของที่ดินถือว่า ที่ดินเป็นแหล่งสำหรับการลงทุนเพื่อการค้าอันเป็นแหล่งที่มาแห่งรายได้ ดังนั้น การเกษตรก็จำเป็นต้องดำเนินตามวิธีการของระบอบนายทุนด้วย เพราะเป็นวิธีการที่มีประสิทธิภาพและนำผลกำไรมาให้เจ้าของที่ดินได้ดีกว่าวิธีอื่น

เหตุการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งอุบัติขึ้นในศตวรรษที่ ๑๖ คือ การซื้อขายที่ดินอย่างขนานใหญ่ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อน ในสมัยนั้นโอกาสที่พ่อค้าผู้มั่งคั่งจะนำเงินไปลงทุนมีไม่มากนัก ทั้งธนาคารตามความหมายในปัจจุบันก็ยังไม่มีปรากฏขึ้นในประเทศอังกฤษ ฉะนั้น นอกจากการค้าแล้ว การลงทุนของพ่อค้าอังกฤษจึงหนักไปในทางการซื้อขายที่ดิน และหากบุคคลผู้ใดมีที่ดินมาก ก็ทำให้บุคคลผู้นั้นมีอิทธิพลทางสังคมสูงเด่น พ่อค้าผู้มั่งคั่งจึงพยายามหาทางซื้อที่ดินในชนบทกันมาก ประกอบกับในสมัยเดียวกัน ขุนนางเจ้าของที่ดินและพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีที่ดินอยู่มาก มีหนี้สินรุงรังจำเป็นต้องขายที่ดินของตนที่มีอยู่ ทั้งนี้เพราะสาเหตุบางประการคือ ในสมัยนั้นระดับราคาได้เคลื่อนไหวสูงขึ้น ทำให้ค่าใช้จ่ายของพระเจ้าแผ่นดินและขุนนางเจ้าของที่ดินทวีตามไปด้วย นอกจากนี้ สภาวะทางสังคมในเมืองได้ทำให้บุคคลชั้นนี้ ต้องดำเนินชีวิตอยู่

อย่างฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่ายกว่าในสมัยก่อน การเพิ่มรายได้ก็มีทางเดียวคือ ขึ้นค่าเช่าที่ดินที่มีอยู่ในชนบท แต่บางทีก็ทำไม่ได้ เพราะมีสัญญากับผู้เช่ากำหนดค่าเช่าไว้แน่นอน แม้ว่าจะขึ้นค่าเช่าได้ รายได้ที่เพิ่มขึ้นก็ไม่สูงพอที่จะชดเชยค่าครองชีพที่ถีบตัวสูงขึ้นอยู่มุสมอนั้นได้ ดังนั้น พระเจ้าแผ่นดินและขุนนางเจ้าของที่ดินจึงจำเป็นต้องขาย หรือจำนองที่ดินของตนอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้

การซื้อขายที่ดินได้เพิ่มปริมาณขึ้นอย่างมากมาย เมื่อมีการยุบเลิกวัดนิกายโรมันคาธอลิค ในสมัยนั้น ประเทศอังกฤษมีวัดประเภทนี้กว่า ๕๐๐ แห่ง และส่วนมากเป็นวัดที่มั่งคั่ง รายได้ของวัดมาจากค่าเช่า และวัดเหล่านี้ก็มีแมนเนอร์มากมายกระจัดกระจายอยู่ทั่วประเทศ เจ้าอาวาสบางรูปเป็นพระที่มีใจบุญกุศล โดยทำหน้าที่ช่วยสงเคราะห์คนเจ็บไข้ คนยากจน ให้การศึกษาแก่นักเรียนผู้ขัดสนตลอดจนช่วยดูแลรักษาถนนหนทางและสะพานรวมทั้งงานสังคมสงเคราะห์อื่น ๆ แต่ก็มีพระในวัดอีกเป็นจำนวนมาก ที่ละเว้นหน้าที่ในทางศาสนา โดยมุ่งต่อความสุขสบายทางโลก ประพฤติตนไปในทางเสื่อมทราม ฟุ่งเฟือฟุ่มเฟือยและประกอบกรรมชั่ว โดยอาศัยความมั่งคั่งของวัดเป็นทางหาความสุขสำราญส่วนตัว ดังนั้น จึงทำให้พระที่บำเพ็ญตนอยู่ในทำนองคลองธรรมและบุคคลอื่น ทำการโฆษณาอย่างขนานใหญ่เพื่อให้มีการปฏิรูปทางศาสนา เมื่อรัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้นเข้าจัดการกับวัดดังกล่าว จึงได้รับการสนับสนุนจากนักปฏิรูปเหล่านั้นอย่างเต็มที่ การยุบวัดเริ่มตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๓๖ และสิ้นสุดลงใน ค.ศ. ๑๕๔๐ ทรัพย์สินของวัดถูกริบ พระถูกขับไล่ วัดบางแห่งเปลี่ยนเป็นที่ทำการของพระบิชอบในนิกายใหม่ บางแห่งเปลี่ยนเป็นโรงงาน โรงเรียนและโรงพยาบาล บางแห่งก็ปล่อยให้รกร้างพังทะลายไป วัดส่วนใหญ่ตกเป็นทรัพย์สินของพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระเจ้าเฮนรีที่ ๘ ไม่มีพระราชประสงค์ที่จะเก็บที่ดินเหล่านั้นไว้ และได้ทรงนำออกจำหน่ายเป็นส่วนมาก ดังนั้น จึงทำให้ตลาดที่ดินในประเทศอังกฤษสมัยนั้น มีที่ดินเพื่อจำหน่ายเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว

ผลของการซื้อขายที่ดินดังกล่าว ได้ทำให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินถูกเปลี่ยนมืออย่างขนานใหญ่คือ เปลี่ยนจากวัดและขุนนางสมัยเก่าซึ่งเป็นชนชั้นหนึ่ง ไปสู่ชนอีกชั้นหนึ่งซึ่งประกอบด้วยพ่อค้าเป็นส่วนมาก อย่างไรก็ตาม บุคคลที่มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับการซื้อขายที่ดินในสมัยนั้น ได้แก่ ชนชั้นที่เรียกกันว่า ขุนนางสไควร์ (squire) และโยแมน (yeoman)*

สไควร์เป็นขุนนางบ้านนอกซึ่งมีฐานะรองจากขุนนางชั้นเพียร์ (peer) ทั้งในทางฐานันดรและศักดินา (status and acreage) สไควร์อาจเป็นพ่อค้า หรือนักกฎหมายซึ่งซื้อที่ดินผืนใหญ่ไว้ หรืออาจเป็นเจ้าของที่ดินขนาดย่อมผู้ที่ทำการขยายที่ดินของตนเพิ่มเติม โดยเฉพาะในสมัยที่พระเจ้าแผ่นดินทรงจำหน่ายที่ดินที่ริบมาจากวัดดังกล่าว ปรากฏว่าในระหว่าง ค.ศ.๑๕๕๘-๑๖๔๐ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้นทรงจำหน่ายที่ดินมีมูลค่าถึง ๔ ล้านปอนด์ และที่ดินส่วนมากตกไปอยู่ในมือขุนนางบ้านนอก อนึ่ง จากผลของการค้นคว้าของนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ปรากฏว่า ในจำนวนแมนเนอร์กว่า ๓,๐๐๐ แห่ง ในค.ศ.๑๖๔๐ ขุนนางสไควร์มีกรรมสิทธิ์ร้อยละ ๘๐ ขุนนางเพียร์มีน้อยกว่าร้อยละ ๗ และพระเจ้าแผ่นดินมีเพียงร้อยละ ๒ เท่านั้น ดังนั้น จึงเป็นที่เห็นได้ชัดว่า ในประเทศอังกฤษสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงมีที่ดินส่วนพระองค์ในราชอาณาจักรน้อยมาก และขุนนางบ้านนอกได้กลายเป็นกระดูกสันหลังของชีวิต

---

* คำว่า Squire ย่อมาจาก Esquire เดิมเป็นฐานันดรศักดิ์ของนักรบอังกฤษยุคกลางและเป็นขุนนางที่มีฐานะรองจากขุนนางชั้นอัศวิน (Knight) มีเอกสิทธิ์มากมาย แต่ในสมัยต่อมา ได้นิยมใช้คำนี้เรียกเจ้าของที่ดินในชนบทที่มีที่ดินเป็นจำนวนมาก ส่วนคำว่าโยแมน นั้น เป็นผู้ถือครองที่ดินประเภท freeholder ซึ่งมีมูลค่า ๔๐ ชิลลิงแต่ในสมัยต่อมา ใช้คำนี้เรียก เจ้าของที่ดินขนาดเล็ก หรือชนชั้นกลางที่ประกอบอาชีพทางเกษตร

เศรษฐกิจในชนบท สำหรับด้านการดำเนินงานเกษตรนั้น ขุนนางสไควร์อาจจัดการที่ดินของตนทั้งหมด แต่ส่วนใหญ่มักจะแบ่งที่ดินเพื่อการเพาะปลูกส่วนตัวไว้และให้เช่าส่วนที่เหลือแก่ชาวนาหรือบุคคลอื่น

สำหรับชนชั้นโยแมนนั้น เป็นชาวนาที่มีฐานะดีสร้างฐานะด้วยลำแข้งของตนจากความเป็นเด็กบ้านนอก ด้วยการทำงานหนักและขยันขันแข็ง กระเหม็ดกระแหม่และมีความสนใจพิเศษในที่ดิน โดยทำการซื้อที่ดินเพิ่มขึ้นเท่าที่สามารถจะกระทำได้ ชนชั้นโยแมนอาจมีที่ดินของตนเอง หรือเช่าที่ดินจากบุคคลอื่นซึ่งอาจมีเนื้อที่เพาะปลูกถึง ๒๐๐ เอเคอร์ หรือมีที่ดินสำหรับเลี้ยงสัตว์ถึง ๖๐๐ เอเคอร์ ชนชั้นนี้มีความสนใจในการเกษตรเป็นพิเศษ โดยถือธุรกิจประเภทนี้เป็นอาชีพสำคัญและพยายามลงทุนลงแรงงานเพื่อแสวงหาผลกำไรอย่างเต็มที่

<u>การกั้นรั้ว</u> * (Enclosure) การเกษตรในประเทศอังกฤษซึ่งซบเซามาตลอดสมัยปลายยุคกลางนั้น พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๖ ได้เริ่มรุ่งเรืองขึ้น ทั้งนี้ เนื่องมาจากสาเหตุหลายประการ ประการแรกก็คือ หัวเมืองใหญ่ เช่น กรุงลอนดอนมีพลเมืองมากขึ้น โดยใน ค.ศ. ๑๕๔๐ มีพลเมืองประมาณ ๖๐,๐๐๐ คน พอถึง ค.ศ. ๑๖๔๐ เพิ่มขึ้นเป็น ๓๐๐,๐๐๐ คน และใน ค.ศ. ๑๗๕๐ มีประมาณ ๗๐๐,๐๐๐ คน จำเป็นต้องอาศัยอาหารจากชนบทเป็นอันมาก ประการต่อไปคือ อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง ทำให้ความต้องการด้านขนแกะเพิ่มขึ้น และในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ ตลาดในภาคพื้นทวีปยุโรปต้องการอาหาร ทำให้อังกฤษสามารถส่งข้าวสาลีไปจำหน่ายเพิ่มขึ้น แม้จะเป็นส่วนน้อยก็ตาม นอกจากนี้ ระดับราคาทั่วไปในทวีปยุโรปมีแนวโน้มสูงขึ้น เหล่านี้เป็นมูลเหตุจูงใจทำให้เจ้าของที่ดินและชาวนาหาทางขยายกิจการด้านเกษตรให้รุ่งเรืองขึ้น

---

* โปรดเปรียบเทียบกับการจัดรูปที่ดิน (land consolidation) และการปฏิรูปที่ดิน (land reform) ในสมัยต่อมา

การเปลี่ยนแปลงทางเกษตรที่สำคัญในสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ นั้นก็คือการกั้นรั้ว ความจริงการกั้นรั้วหาใช่เป็นของใหม่ไม่ ได้ดำเนินมาแล้วในยุคกลาง แต่ในสมัยหลังนี้ การกั้นรั้วได้กระทำกันอย่างแพร่หลาย มิได้ค่อยทำค่อยไปอย่างสมัยก่อน การกั้นรั้วในประเทศอังกฤษในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ มุ่งหนักไปในทางทำทุ่งหญ้าเพื่อเลี้ยงแกะยิ่งกว่าการเพาะปลูก ทั้งนี้ เนื่องจากขนแกะอังกฤษมีคุณภาพสูงเป็นที่นิยมในประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีป และอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ในประเทศอังกฤษเองก็ขยายตัวไปอย่างรวดเร็วทำให้ขนแกะมีราคาสูงกว่าผลิตผลเกษตรประเภทอื่น โดยเฉพาะราคาข้าวสาลีอยู่ในระดับต่ำมากเมื่อเทียบกับราคาขนแกะ เพราะรัฐบาลอังกฤษสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๖ ห้ามส่งข้าวสาลีออกนอกประเทศเพื่อป้องกันการขาดแคลนและการขึ้นราคา อนึ่ง คนอังกฤษสมัยนั้นก็กำลังตื่นตัวในด้านการค้า ซึ่งอยู่ในระยะเจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ ชนชั้นกลางซึ่งเป็นชนชั้นใหม่ที่เพิ่งอุบัติขึ้นและเป็นเจ้าของที่ดินดังกล่าวแล้ว ก็กำลังขวนขวายในธุรกิจเพื่อแสวงหาผลกำไรให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ และก็มีเจ้าของที่ดินจำนวนไม่น้อยที่มอบที่ดินของตนให้ตัวแทนหาผลประโยชน์แทน โดยตนเองคอยรับผลกำไรแบบเสือนอนกิน ซึ่งในภาษาอังกฤษเรียกว่า "absentee landlord" นอกจากนี้ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้น ก็ดำเนินนโยบายช่วยเหลือชนชั้นกลางดังกล่าว ซึ่งเป็นพ่อค้ามีประโยชน์เกี่ยวกับการค้าขนแกะอย่างมากมายนั้นด้วย เพราะต้องทรงอาศัยการสนับสนุนของชนชั้นนี้เพื่อรักษาราชบัลลังก์

การกั้นรั้วอาจมีวัตถุประสงค์ เพื่อดำเนินการปรับปรุงวิธีการตามระบบนาโล่งดั้งเดิมให้ดีขึ้น เพื่อทำเป็นทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงแกะ และที่ดินที่มีการกั้นรั้ว ก็อาจเป็นทุ่งนาโล่ง ทุ่งหญ้าสาธารณะและที่รกร้างว่างเปล่า สำหรับชาวนาผู้ถือครองที่ดินก็อาจทำการกั้นรั้วด้วยความสมัครใจ หรือเจ้าของที่ดินใช้อำนาจบังคับให้มีการกั้นรั้ว ผลของการกั้นรั้ว นอกจากจะก่อให้เกิดผลดีในทางเศรษฐกิจโดยตรงแล้ว ยังก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนาผู้ถือครองที่ดินเพื่อประกอบอาชีพและทำให้เกิดปัญหาสังคมต่าง ๆ อีกด้วย ส่วนความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นนั้น จะมากน้อย หรือร้ายแรงเพียงใด

ย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะของการกั้นรั้วแต่ละประเภท

ในศตวรรษที่ ๑๕ ซึ่งเป็นสมัยเฟื่องฟูของชาวนาอังกฤษ การกั้นรั้วได้เป็นไปโดยมีการตกลงระหว่างชาวนาในหมู่บ้าน เพื่อปรับปรุงวิธีการเพาะปลูกให้ดีขึ้น เพราะระบบนาโล่งเป็นระบบการเพาะปลูกที่ไร้ประสิทธิภาพและการที่ทุ่งนากระจัดกระจายกันอยู่เป็นแห่ง ๆ ห่างกัน ทำให้เสียเวลาและสิ้นเปลืองแรงงานในการเดินทางไปมาระหว่างทุ่งนาแต่ละแห่ง เมื่อมีการตกลงแลกเปลี่ยนรวมที่นาเข้าเป็นผืนเดียวต่อเนื่องกันแล้ว การปรับปรุงวิธีการเพาะปลูกก็สะดวกยิ่งขึ้น และผลของการกั้นรั้วในสมัยนั้นปรากฏว่า ทำให้ผลิตผลเกษตรเพิ่มขึ้นกว่าการเพาะปลูกแบบนาโล่งถึง ๒ เท่า สำหรับผลกระทบกระเทือนต่อชาวนาผู้ถือครองที่ดินซึ่งถูกไล่ที่ ก็มีน้อยไม่ก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากเพราะความต้องการแรงงานเพื่อการเพาะปลูกไม่ลดลง และผู้ที่ถูกไล่ก็อาจหางานทำโดยการเป็นลูกจ้างไม่ยากนัก

แต่การกั้นรั้วเพื่อทำเป็นทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงสัตว์นั้น ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนามาก กล่าวคือ หากเป็นการกั้นรั้วที่ส่วนตัวของเจ้าของที่ดินแม้ชาวนาในหมู่บ้านจะได้รับความกระทบกระเทือน เนื่องจากความต้องการแรงงานลดน้อยลง แต่ก็ไม่ได้รับความเดือดร้อนจนเกินไป หากว่างงานก็อาจหาทางประกอบอาชีพอย่างอื่นได้ เพราะการกั้นรั้วแบบนี้อยู่ในขอบเขตจำกัด ไม่ถึงขนาดที่ชาวนาต้องถูกไล่ที่ชนิดถอนรากถอนโคนหาที่อยู่อาศัยไม่ได้ แต่ถ้าเป็นการกั้นรั้วที่ว่างเปล่า หรือทุ่งหญ้าสาธารณะแล้ว ชาวนาได้รับความเดือดร้อนมาก สำหรับทุ่งหญ้าสาธารณะเป็นทุ่งหญ้าที่ชาวนาทั่วไปอาศัยเป็นที่เลี้ยงปศุสัตว์ร่วมกัน เมื่อถูกกั้นเป็นที่ส่วนบุคคล ก็ย่อมหมายความว่า ชาวนาไม่มีที่เลี้ยงสัตว์ จำเป็นต้องจำหน่ายปศุสัตว์อันเป็นหลักทรัพย์สำคัญยิ่งของตน แม้บางคนจะได้รับค่าชดใช้ทดแทนเป็นเงิน หรือที่ดินแปลงเล็กก็ตาม แต่ก็หาเพียงพอไม่ ทำให้ชาวนาจำนวนไม่น้อยต้องเลิกอาชีพการเพาะปลูกเพราะเหตุดังกล่าว ส่วนการกั้นรั้วที่ว่างเปล่านั้น ชาวนาก็ได้รับความเดือดร้อนเช่นเดียวกัน โดยเฉพาะผู้ยากจนและมีที่ดินถือครองน้อย เพราะที่ว่างเปล่าเป็นที่สำหรับชาวนาอาศัยหาผักฟืนและ

ของป่า อันเป็นสิ่งจำเป็นแก่การเลี้ยงชีพประจำวัน เมื่อถูกลิดรอนสิทธิดังกล่าว ความเดือดร้อนภายในครอบครัวย่อมเกิดขึ้นอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงได้

สำหรับการกั้นรั้วที่เพาะปลูกในทุ่งนาโล่ง เพื่อเป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงแกะนั้น หากกระทำขึ้นในท้องถิ่นใด ก็ย่อมหมายความว่า ชาวนาในท้องถิ่นนั้น ได้รับความหายนะสิ้นเนื้อประดาตัว เพราะชาวนาผู้ถือครองที่ดินต้องถูกขับไล่จากที่ดินที่ตนและครอบครัวอาศัยทำมาหากินสืบเนื่องมาแต่สมัยปู่ย่าตายาย และต้องละทิ้งถิ่นฐานดั้งเดิมของตน บางคนอพยพเข้าไปหางานทำในเมือง หรืออพยพไปยังหมู่บ้านอื่นที่ยังไม่มีการกั้นรั้ว และที่พอมีที่ดินเหลือเพื่อการเพาะปลูกอยู่บ้าง

ในประเทศอังกฤษในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่นั้น เป็นชนชั้นมั่งมีกลุ่มน้อย คนอังกฤษส่วนใหญ่ในชนบทจึงเป็นเพียงผู้อาศัยที่ดินโดยมีสิทธิถือครองเท่านั้น หามีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแต่อย่างใดไม่ การถือครองอาจแบ่งอย่างคร่าว ๆ ออกได้เป็น ๓ ประเภทคือ ผู้ถือครองที่ดินโดยการเช่า (leaseholder) ชาวนาประเภทนี้อาจถูกเจ้าของที่ดินขับไล่ได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น เมื่อครบกำหนดสัญญาเช่าไม่ยอมให้เช่าต่อไป หรือขึ้นค่าเช่าจนกระทั่งผู้เช่าไม่สามารถจะชำระค่าเช่าได้ ประเภทที่ ๒ ได้แก่ผู้ถือครองที่ดินตามประเพณี (customary tenant or copyholder) ซึ่งเป็นบุตรหลานของชนชั้นวิเลน ถือครองที่ดินโดยอาศัยชนบประเพณีของแมนเนอร์เป็นมรดกตกทอดกันมา ฐานะของการถือครองที่ดินสำหรับชาวนาประเภทนี้ ไม่มีอะไรประกันความมั่งคง อาจถูกเจ้าของที่ดินขับไล่เมื่อใดก็ได้ ทั้งเจ้าของที่ดินก็มีวิธีขับไล่ด้วยประการต่าง ๆ ประเภทที่ ๓ เรียกว่า "freeholder" ชาวนาประเภทนี้มีฐานะมั่นคง โดยมีกฎหมายบัญญัติให้ความคุ้มครองจากการถูกขับไล่ แต่ในศตวรรษที่ ๑๖ ชาวนาอังกฤษประเภทนี้ มีจำนวนเพียง ๑ ใน ๕ ของชาวชนบททั้งหมดเท่านั้น ดังนั้นผู้ได้รับความเดือดร้อนจากการกั้นรั้วในสมัยนั้นก็คือ ชาวชนบทส่วนใหญ่

เมื่อมีการกั้นรั้วที่ดินสำหรับการเพาะปลูกเพื่อทำให้เป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ ผลปรากฏว่า หมู่บ้านบางแห่งร้างทั้งหมู่บ้าน บางแห่งเหลือบ้านไม่กี่หลังคาเรือน บาง

ท้องที่ซึ่งเคยเป็นแหล่งการเพาะปลูกเจริญรุ่งเรือง ก็กลายเป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงแกะมีเพียงกระท่อมคนเลี้ยงแกะตั้งอยู่ประปราย โรงนาที่ชาวนาใช้เป็นที่พำนักอาศัยกันอยู่อย่างหนาแน่น ก็ถูกปล่อยทิ้งร้างและพังทะลายไป

ในสมัยนั้น การกั้นรั้วซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวชนบท ได้รับการตำหนิติเตียนโดยทั่วไปเหมือนกัน สำหรับชาวนาเองก็ได้ทำการดิ้นรนต่อสู้และทำให้เกิดการจลาจลแข็งข้อขึ้นบ่อย ๆ เช่น ยกกระบวนกันเข้ารื้อถอนและเผาทำลายรั้วที่กั้นไว้ และมีการจลาจลขนาดใหญ่ขึ้น ๒ ครั้งคือ ใน ค.ศ.๑๕๓๖ และ ๑๕๔๙ ในช่วงแรกของศตวรรษที่ ๑๖ จึงเป็นสมัยแห่งความไม่สงบทางสังคมในประเทศอังกฤษ อย่างไรก็ตาม แม้การกั้นรั้วจะก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวนาอังกฤษจนกระทั่งมีการก่อความไม่สงบขึ้นก็ตาม ความจริงการกั้นรั้วในสมัยนั้น ก็มิได้ดำเนินไปอย่างแพร่หลายนัก ปรากฏว่า ระหว่าง ค.ศ.๑๔๐๐ กับ ค.ศ.๑๖๕๐ ที่ดินที่มีการกั้นรั้วในประเทศอังกฤษมีเนื้อที่เพียง ๕๐๐,๐๐๐ เอเคอร์เท่านั้น ทั้งที่ดินที่ถูกกั้นรั้วจำนวนไม่น้อยที่เป็นที่ไม่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก การขับไล่ที่มีชอบด้วยกฎหมายก็มีน้อย และที่ดินที่กั้นรั้วก็มิได้ใช้สำหรับเลี้ยงแกะทั้งหมด ส่วนมากก็ยังใช้ทำการเพาะปลูก ทำฟาร์มรีดนม ทำสวนผักและสวนผลไม้ ที่ดินส่วนใหญ่ยังเป็นที่นาโล่งเรื่อยมาตลอดจนถึงศตวรรษที่ ๑๘ อนึ่ง ผู้ที่มีบทบาทในการกั้นรั้วก็มิใช่เป็นเพียงเจ้าของที่ดินซึ่งเป็นชนชั้นมั่งมี หรือขุนนางเท่านั้น แต่ชนชั้นโยแมนซึ่งมีฐานะเป็นชาวนาชั้นกลางก็มีส่วนในการกั้นรั้วนี้ไม่น้อยเหมือนกัน-

ความจริง การกั้นรั้วในศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนา รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นหาได้นิ่งดูดายแต่อย่างใดไม่ กล่าวคือ นับแต่ ค.ศ.๑๔๘๘ เป็นต้นมา รัฐบาลอังกฤษแต่ละสมัยได้ตรากฎหมายขึ้นใช้บังคับ เพื่อให้ความคุ้มครองแก่ชาวนา แต่มิใช่เป็นการห้ามการกั้นรั้วโดยเด็ดขาด คงเป็นเพียงการจำกัดวิธีการบางอย่างเท่านั้น เช่น ห้ามบุคคลหนึ่งมีแกะเกิน ๒,๐๐๐ ตัว และกำหนดเวลาสำหรับใช้ที่ดินเป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ได้ เมื่อพ้นกำหนดเวลาดังกล่าวจะต้องเปลี่ยนสภาพ

ที่ดินให้เป็นที่ทำการเพาะปลูกอีก ทุ่งหญ้าสำหรับเลี้ยงสัตว์แต่ละแห่งจะต้องเว้นที่ไว้สำหรับทำการเพาะปลูก โรงนาที่ชำรุดทรุดโทรม เจ้าของก็ต้องทำการซ่อมแซมให้อยู่ในสภาพดีพอใช้เป็นที่อยู่อาศัยได้ ทั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการช่วยเหลือชาวนาผู้ได้รับความเดือดร้อนอันเป็นผลของการกั้นรั้ว

อย่างไรก็ตาม นโยบายเกี่ยวกับการกั้นรั้วของรัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเหตุการณ์หลายประการ ซึ่งทำให้เกิดความไม่แน่นอนในการดำเนินนโยบาย ปัจจัยที่ชักจูงให้รัฐบาลหาทางขัดขวางการกั้นรั้วนั้นคือ การเปลี่ยนที่เพาะปลูกให้เป็นทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์เพิ่มขึ้น ย่อมจะเป็นทางนำไปสู่การขาดแคลนอาหารภายในประเทศ และในศตวรรษที่ ๑๖ ก็ปรากฏว่า ประเทศอังกฤษต้องอาศัยข้าวสาลีภายในเป็นสำคัญ การที่จะหวังพึ่งข้าวสาลีจากต่างประเทศเป็นสิ่งที่กระทำได้ยากเพราะเหตุขัดข้องในด้านการขนส่ง และประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปในสมัยนั้น ก็ไม่ผลิตข้าวสาลีเกินความต้องการภายในประเทศของตน ส่วนการที่จะหวังพึ่งโลกใหม่นั้นก็ไม่อาจกระทำได้เพราะข้าวสาลีในทวีปอเมริกาเพิ่งเริ่มทำการพัฒนาในสมัยศตวรรษที่ ๑๙ หากข้าวสาลีไม่มีพอแก่การบริโภคภายในประเทศ ย่อมหมายความว่า ประชาชนชาวอังกฤษได้รับความเดือดร้อน ซึ่งอาจนำไปสู่การจลาจลและปัญหาทางการเมืองอย่างอื่น อนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้นก็ทรงมีศัตรูทางการเมืองที่สูญเสียอำนาจไปรวมทั้งฝ่ายศาสนานิกายที่ถูกกลั่นแกล้งทั้งภายในและภายนอกประเทศ บุคคลเหล่านี้ อาจฉวยโอกาสถือเอาความไม่พึงพอใจของชาวชนบทเพื่อก่อความไม่สงบและล้มล้างรัฐบาลสมัยนั้นได้ ความนิยมที่ประชาชนมีต่อรัฐบาลและความจงรักภักดีที่มีต่อพระเจ้าแผ่นดินย่อมเป็นสิ่งสำคัญ ในการที่จะธำรงไว้ซึ่งความมั่นคงและความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง อีกประการหนึ่ง ในด้านการป้องกันประเทศ กำลังทหารส่วนใหญ่ก็ได้มาจากชาวนา หากชนชั้นนี้ถูกทำลายก็เท่ากับเป็นการบั่นทอนกำลังทหารของชาติ นอกจากนี้ในด้านภาษีอากร ชาวนาก็มีความสำคัญไม่น้อย หากการเก็บภาษีจากแหล่งนี้ลดลง ย่อมก่อให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อฐานะของรัฐบาลและพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้นด้วย

ดังนั้น รัฐบาลอังกฤษจึงพยายามที่จะหาทางขัดขวางการกั้นรั้วและเข้าทำการช่วยเหลือชาวนาโดยตรากฎหมายออกใช้บังคับ แต่ในทางปฏิบัติส่วนมากไม่ค่อยได้ผล เพราะมีทางหลีกเลี่ยงได้ง่าย เช่น กรณีกำหนดจำนวนแกะไว้ตายตัว ก็อาจเลี่ยงโดยแจ้งว่า จำนวนที่เกินเป็นของบุตรหลาน หรือของบุคคลอื่นภายในครอบครัว ส่วนบทบัญญัติที่กำหนดให้เปลี่ยนทุ่งหญ้าเป็นทุ่งนาเพื่อทำการเพาะปลูกอีก เจ้าของที่ดินก็อาจทำการเพียงไถคราด หรือปลูกพืชไว้เป็นบางส่วนเท่านั้น ข้อบกพร่องประการสำคัญก็คือ กฎหมายที่ตราออกใช้บังคับมิได้มุ่งแก้ปัญหามูลฐาน คงแต่ต้องปัญหาเพียงฉาบฉวยผิวเผิน ทางที่จะให้ความคุ้มครองโดยแท้จริงแก่ชาวนาสมัยนั้น เพื่อให้พ้นจากการขับไล่ของเจ้าของที่ดินทั้งทางตรงและทางอ้อมก็คือการปฏิรูปที่ดินโดยตรากฎหมายรับรองกรรมสิทธิ์ในที่ดินให้แก่ชาวนา แม้รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้น จะเห็นอกเห็นใจชาวนาสักปานใด แต่ก็ไม่กล้าพอที่จะดำเนินมาตรการดังกล่าว เพราะย่อมจะทำให้เกิดผลกระทบกระเทือนอย่างร้ายแรงต่อผลประโยชน์ของเจ้าของที่ดิน ซึ่งเป็นชนชั้นใหม่และมีอิทธิพลมาก รัฐบาลอังกฤษก็ต้องอาศัยความสนับสนุนของชนชั้นนี้เพื่อความดำรงอยู่ของตนไม่น้อยเหมือนกัน อีกประการหนึ่ง ในด้านการใช้บังคับกฎหมาย ก็มีเจ้าหน้าที่ดำเนินการไม่เพียงพอ และบุคคลผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่ ก็มักจะเป็นขุนนางชนบท ซึ่งมีความเห็นชอบและมีผลประโยชน์เกี่ยวกับการกั้นรั้ว เจ้าหน้าที่ดังกล่าวมักจะเมินเฉยต่อการหลีกเลี่ยงกฎหมายโดยไม่สนใจปฏิบัติการตามหน้าที่อย่างจริงจัง

อนึ่ง รัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้น ยังไม่เข้าใจปัญหาอันแท้จริงว่า การกั้นรั้วเลี้ยงแกะกับการปลูกข้าวสาลีมีความสัมพันธ์กันอย่างไร กล่าวคือ แม้มีบุคคลสมัยนั้นเสนอแนะว่า การแก้ปัญหานี้ควรกระทำโดยยกเลิกข้อจำกัดห้ามส่งข้าวสาลีออกนอกประเทศ และเก็บภาษีขาออกสำหรับขนแกะ แล้วปัญหาการกั้นรั้วก็จะบรรเทาเบาบางลง แต่รัฐบาลอังกฤษในสมัยแรกไม่กล้ากระทำ พอถึงตอนปลายศตวรรษที่ ๑๖ อันเป็นสมัยของพระนางเจ้าอลิซเบธ ได้มีการผ่อนผันข้อจำกัดห้ามส่งข้าวสาลีออก ก็ปรากฏว่า การกั้นรั้วเลี้ยงแกะได้ลดอัตราความเร็วลงอย่างเห็นได้ชัด

อย่างไรก็ตาม แม้รัฐบาลสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ไม่สามารถแก้ปัญหาการกั้นรั้วได้สำเร็จ แต่ก็ได้ทำให้กระบวนการกั้นรั้วชะงักลงชั่วระยะหนึ่ง เป็นการช่วยบรรเทาความเดือดร้อนของชาวนาลงได้บ้าง

ในศตวรรษที่ ๑๗ การกั้นรั้วก็ยังคงดำเนินต่อไป แต่มิได้กระทำกันอย่างขนานใหญ่เช่นแต่ก่อน ในกึ่งแรกของศตวรรษ นโยบายของรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็มิได้เปลี่ยนแปลงจากเดิมมากนัก แม้กฎหมายลายลักษณ์อักษรว่าด้วยการกั้นรั้วส่วนมากจะได้ถูกยกเลิกไป แต่ตามกฎหมายคอมมอนลอร์ หรือกฎหมายจารีตประเพณียังคงกำหนดข้อจำกัดเกี่ยวกับการกั้นรั้วอยู่ เพราะยังถือกันว่า การกั้นรั้วทำให้ประชาชนในชนบทลดน้อยลง

แต่พอย่างเข้าสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๗ ทัศนะของรัฐบาลอังกฤษและประชาชนอังกฤษได้เปลี่ยนแปลงไปในทางเห็นชอบด้วยกับการกั้นรั้ว ทั้งนี้ ก็เพราะเหตุผลหลายประการ กล่าวคือ ประการแรก ในการต่อสู้ดิ้นรนเพื่ออำนาจการปกครองระหว่างพระเจ้าแผ่นดินและรัฐสภาอังกฤษ รัฐสภาเป็นฝ่ายชนะ สมาชิกรัฐสภาสมัยนั้นส่วนมากประกอบด้วยบุคคลที่เป็นเจ้าของที่ดิน หรือผู้มีผลประโยชน์ในที่ดิน ดังนั้นชนชั้นเจ้าของที่ดินจึงเป็นชนชั้นปกครองด้วย ซึ่งย่อมเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องสนับสนุนการกั้นรั้ว ประการต่อไป สมัยนั้น แนวความคิดทางเศรษฐกิจเริ่มเปลี่ยนแปลงไปในทางยอมรับนับถือผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเอกชน และยอมให้เอกชนมีสิทธิปฏิบัติต่อทรัพย์สินส่วนตัวของตนได้โดยเสรี อีกประการหนึ่ง ความมุ่งหมายและวิธีการกั้นรั้วในสมัยนั้นได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ นอกจากการกั้นรั้วเพื่อเลี้ยงแกะแล้วยังมีการกั้นรั้วเพื่อปรับปรุงที่ดินสำหรับการเพาะปลูกด้วย การกั้นรั้วประเภทหลังนี้ ไม่มีส่วนก่อความเดือดร้อนให้แก่ชาวนาและมิได้ทำให้พลเมืองในชนบทลดน้อยแต่อย่างใด ในสมัยก่อน คนอังกฤษหวาดเกรงภัยแห่งการกั้นรั้วว่า จะก่อให้เกิดการว่างงานขึ้นในชนบทและเกิดการขาดแคลนอาหารด้วย แต่ในศตวรรษที่ ๑๗ ความหวาดระแวง

เช่นนั้นได้เสื่อมคลายลง เพราะปรากฏว่า ผลิตผลข้าวสาลีมีปริมาณเพิ่ม ทำให้ราคาลดต่ำลงและจำนวนพลเมืองก็มิได้เพิ่มขึ้น การที่ผลิตผลข้าวสาลีเพิ่ม ก็เนื่องจากการกั้นรั้วได้ช่วยให้เทคนิคด้านเกษตรก้าวหน้าและการใช้ที่ดินก็มีลักษณะประหยัดมาก ทั้งคนอังกฤษก็เริ่มเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างการเกษตรและอุตสาหกรรมมากขึ้นว่ามีความสำคัญอย่างไร และก็ปรากฏว่า การกั้นรั้วที่เพาะปลูกเป็นทุ่งหญ้าเพื่อผลิตขนแกะนั้นได้ทำให้คนในเมืองมีงานทำมากกว่าที่ทำให้คนว่างงานในชนบท นอกจากนี้การกั้นรั้วในสมัยนั้น ก็มีลักษณะเอนเอียงไปในทางที่เจ้าของที่ดินและชาวนาผู้เช่าทำการตกลงกันก่อนที่จะลงมือดำเนินการกั้นรั้ว จึงทำให้มีการคัดค้านน้อยลง ทั้งการกั้นรั้วก็มิได้ดำเนินอย่างขนานใหญ่เช่นในศตวรรษก่อน ด้วยเหตุผลดังกล่าว รัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้น จึงมิได้ทำการแทรกแซง หรือวางข้อจำกัดเกี่ยวกับการกั้นรั้วมากนัก คงปล่อยให้กระบวนการนี้ดำเนินไปตามวิถีทางของมัน และเมื่อรัฐสภาอังกฤษมีการอภิปรายเกี่ยวกับการกั้นรั้วคราวใด ก็มักจะเป็นไปในลักษณะสนับสนุน มิใช่ขัดขวางกีดกัน

ปรากฏการณ์ที่สำคัญอย่างหนึ่งในทางการเกษตรในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ ก็คือ การปรับปรุงพื้นฟูวิธีการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ให้ดีขึ้น เจ้าของที่ดินและชาวนาบางคนได้ทำการทดลองโดยนำวิธีการใหม่และพืชประเภทใหม่รวมทั้งเครื่องมือใหม่มาจากประเทศบนภาคพื้นทวีป เช่น ฝรั่งเศสและฮอลันดา ซึ่งเป็นประเทศที่การเกษตรก้าวหน้า ทำให้ประเทศอังกฤษเริ่มมีทั้งพืชประเภทหัวและหญ้าสำหรับใช้เป็นอาหารทั้งคนและสัตว์ ได้ตลอดทุกฤดู เช่น ต้นเทอร์นิพ (turnip) โคลฟเวอร์ (clover) และมันฝรั่ง โดยเฉพาะการปลูกพืชหัวและหญ้าสำหรับเป็นอาหารสัตว์นั้น มีความสำคัญแก่การเกษตรของประเทศอังกฤษสมัยนั้นมาก เพราะการขาดแคลนอาหารสัตว์เป็นอุปสรรคขัดขวางการเลี้ยงสัตว์ในสมัยก่อนอย่างร้ายแรง อนึ่ง นับแต่ ค.ศ. ๑๖๓๐ เป็นต้นมา นายทุนอังกฤษและฮอลันดาได้ร่วมมือกันบุกเบิกฟื้นฟูที่ลุ่มในมณฑลภาคตะวันออกเพื่อให้เหมาะแก่การเพาะปลูกและการดำเนินงานก็กระทำกันอย่างขนานใหญ่ พอถึงปี

๑๗๕๐ ปรากฏว่า ที่ดินในประเทศอังกฤษประมาณ ๗๕๐,๐๐๐ เอเคอร์หรือประมาณ ๑ ใน ๔๐ ของเนื้อที่ทั้งหมด ได้ถูกระบายน้ำและฟื้นฟูขึ้น แต่ก็ประสบความสำเร็จเป็นเพียงบางส่วนเท่านั้น จนกระทั่งศตวรรษต่อมาจึงได้รับผลสมบูรณ์จริงจัง

ผลสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาดังกล่าวก็คือ การผลิตข้าวสาลีเพิ่มขึ้นมาก ทำให้ประชาชนชาวอังกฤษมีโอกาสได้บริโภคขนมปังสีขาวที่ทำด้วยข้าวสาลีแทนขนมปังดำที่ทำด้วยข้าวไรย์ ข้าวโอต หรือข้าวบาร์เลย์ ทั้งก็ยังมีข้าวสาลีเหลือส่งไปจำหน่ายในประเทศฮอลันดา สเปนและโปรตุเกสด้วย ในสมัยก่อน การส่งธัญญาหารดังกล่าวออกนอกประเทศจะได้รับอนุญาตเฉพาะในปีที่การเก็บเกี่ยวได้ผลดีซึ่งทำให้ราคาลดต่ำกว่าราคาขั้นต่ำที่กฎหมายกำหนดไว้ ภายหลัง ค.ศ. ๑๖๐๐ การปลูกข้าวสาลีได้ขยายตัวไปเนื่องจากถูกกระตุ้นจากตลาดภายใน โดยเฉพาะตลาดกรุงลอนดอน และจากราคาที่สูงขึ้นเนื่องจากความไม่สงบบนภาคพื้นทวีปทำให้แหล่งการเพาะปลูกในย่านทะเลบอลติคได้รับความกระทบกระเทือนด้านการผลิตและการจำหน่าย อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาก่อนประมาณ ค.ศ. ๑๗๖๐ แม้ไม่ค่อยจะมีทุพภิกขภัยเกิดขึ้น การเก็บเกี่ยวส่วนมากได้ผลดี ราคาอยู่ในระดับต่ำและคงที่ การเกษตรเฉพาะภายหลัง ค.ศ. ๑๖๖๐ ไม่ค่อยจะรุ่งเรืองเช่นสมัยก่อน ราคาหยุดชะงัก บางครั้งกลับลดลง แต่อัตราภาษีอากรและดอกเบี้ยเพิ่มขึ้น ขุนนางสไควร์และชนชั้นโยแมนได้รับความกระทบกระเทือนเพราะหาผลกำไรยาก ที่ดินได้เริ่มเปลี่ยนมือจากผู้ประสบการขาดทุนไปยังเจ้าที่ดินรายใหญ่ที่มีรายได้จากการครองตำแหน่งการเมือง หรือไปยังนักหมุนเงินซื้อที่ดินที่เพิ่งอุบัติขึ้นใหม่ เช่น นักกฎหมายผู้มั่งคั่ง ผู้ประกอบอาชีพทางรับเหมากับกองทหาร นายทหารชั้นผู้ใหญ่ตลอดจนนักการเมืองชั้นนำ บุคคลเหล่านี้ แม้จะทุ่มเทเงินทองซื้อที่ดินไว้มากมายก็ตาม แต่ก็หาได้เป็นผู้ปรับปรุงพัฒนาการเกษตรให้ดีขึ้นแต่อย่างใดไม่ เพราะมัวแต่ใช้ชีวิตมั่วสุมอยู่กับการเมืองและสังคมอันโอ่อ่าหรูหราในกรุงลอนดอน การซื้อที่ดินไว้ ส่วนใหญ่ก็เพื่ออวดอ้างความมั่งคั่ง เพื่อเกียรติภูมิทางสังคม หรือเพื่ออำนาจทางการเมือง มิได้มุ่งหมายที่จะดำเนินการเกษตรโดย

ตนเองจริงจัง และอย่างดีที่สุดก็คงรอรับรายได้จากค่าเช่าเท่านั้น ดังนั้น ชนชั้นใหม่คือ เจ้าของที่ดินที่เรียกเก็บค่าเช่า (rentier) ก็ได้อุบัติขึ้นแทนชนชั้นเจ้าของที่ดินรุ่นเก่าที่ได้กล่าวข้างต้น

๓. อุตสาหกรรม

ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ อุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษได้เจริญรุดหน้าไปอย่างรวดเร็วและก็ปรากฏว่า อุตสาหกรรมได้แตกแยกออกเป็นหลายแขนงด้วย ในสมัยก่อน ประเทศอังกฤษเคยดำรงฐานะเป็นประเทศผู้ผลิตวัตถุดิบเพื่อส่งออก แต่พอมาถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ก็เปลี่ยนฐานะเป็นผู้ส่งผลิตภัณฑ์สำเร็จรูปไปจำหน่ายแทน หัวเมืองใหญ่น้อยได้ขยายตัวรุ่งเรืองขึ้น หมู่บ้านที่อยู่ในย่านอุตสาหกรรมก็พัฒนาและขยายตัวไปเช่นเดียวกัน ซึ่งในขณะเดียวกันก็เป็นการส่งเสริมให้การค้าภายในรุ่งเรืองก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว เมืองและหมู่บ้านซึ่งสมัยก่อนมีลักษณะไม่แตกต่างกันนั้น ก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปกล่าวคือ เมื่ออุตสาหกรรมเจริญขึ้น ได้ทำให้ชาวเมืองจำต้องอุทิศตนและเวลาประกอบอาชีพด้านเดียว ไม่อาจผลิตพืชผลเพื่อเป็นอาหารไปพร้อมกันได้ และจำเป็นต้องอาศัยชาวชนบทมากขึ้น อนึ่ง เมื่อตลาดสำหรับจำหน่ายผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมขยายตัวไปมาก ความเจริญหรือความเสื่อมของเมืองอุตสาหกรรมก็ขึ้นอยู่กับสภาวะตลาดซึ่งเปลี่ยนแปลงขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่เสมอนั้นด้วย ในสมัยนั้นพลเมืองอังกฤษเพิ่มมากเฉพาะอย่างยิ่งในย่านอุตสาหกรรม ทำให้เสบียงอาหารสำหรับเลี้ยงชาวเมืองกลายเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่ง

ความเจริญก้าวหน้าในด้านอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษสมัยนั้น โดยเฉพาะช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ. ๑๕๔๐ และ ๑๖๔๐ ได้พัฒนาไปถึงขนาดที่นักประวัติศาสตร์บางคนได้นำคำว่า "การปฏิวัติอุตสาหกรรม" มาใช้ ความก้าวหน้าในด้านนี้ ได้ทำให้มีผลิตภัณฑ์ใหม่เพิ่มขึ้นและราคาถูกพอที่ชนชั้นกลางและชนชั้นที่ไม่ยากจนนัก จะซื้อหาได้ และสินค้าดังกล่าวก็เป็นผลิตภัณฑ์ประเภทจำเป็นและมีประโยชน์ ยิ่งกว่าประเภทฟุ่มเฟือย

หรูหรา แต่ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ อุตสาหกรรมประเภทฟุ่มเฟือยสำหรับชนชั้นมั่งมีได้ขยายตัวไปอย่างขนานใหญ่ และพอถึงปี ๑๙๕๐ นักอุตสาหกรรมอังกฤษก็สามารถผลิตสินค้านานาชนิดเพื่อจำหน่ายให้แก่ชนทุกชั้น เฉพาะสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยก็เกือบอยู่ในฐานะเท่าเทียมกันกับประเทศอื่นบนภาคพื้นทวีป

อุตสาหกรรมสิ่งทอ อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ (woollen industry) ได้เจริญต่อเนื่องกันมาและมีความสำคัญต่อชีวิตเศรษฐกิจของอังกฤษมาแล้วแต่กลางศตวรรษที่ ๑๔ ความเจริญของอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ภายในประเทศ ได้ทำให้การส่งขนแกะที่เป็นวัตถุดิบไปจำหน่ายต่างประเทศลดน้อยลงตามลำดับ จนแทบจะไม่มีความสำคัญแต่อย่างใด การทอผ้าในประเทศบนภาคพื้นทวีปยุโรป ซึ่งเคยอาศัยขนแกะอังกฤษต้องหันไปใช้ขนแกะจากประเทศสเปนแทน แต่การส่งผลิตภัณฑ์ขนแกะอังกฤษไปจำหน่ายนอกประเทศนั้น ส่วนมากคงส่งไปได้เฉพาะผ้าที่ยังไม่ได้ย้อม เพราะความชำนาญของคนอังกฤษสมัยนั้นยังไม่อยู่ในระดับสูงเท่ากับชาวยุโรปชาติอื่น

อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ได้เปลี่ยนแปลงและพัฒนาไปกว่าสมัยก่อนมาก ทั้งการผลิตก็มุ่งหนักไปในทางส่งผลิตภัณฑ์ไปจำหน่ายในต่างประเทศ ในยุคกลาง การผลิตสินค้าตกอยู่ภายใต้อิทธิพลสมาคมอาชีพตามหัวเมืองเก่าแก่และจำกัดการจำหน่ายในตลาดแคบ ๆ ในท้องถิ่น เมื่อตลาดขยายไปสู่ต่างประเทศขนาดการผลิตก็ขยายตาม ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยผู้ผลิตที่มีความรู้ความชำนาญเป็นพิเศษและต้องมีทุนเพียงพอที่จะดำเนินกิจการขนาดใหญ่ ดังนั้น จึงทำให้คฤหบดีผู้มั่งคั่งซึ่งเป็นสมาชิกสมาคมอาชีพ หาทางปลีกตัวจากข้อจำกัดของสมาคมและพยายามประกอบอาชีพในด้านนี้โดยอิสระ ด้วยการทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางระหว่างตลาดกับผู้ผลิต เพราะมีผลกำไรดีกว่าการผลิตโดยตรง บางคนก็เข้าร่วมกับบริษัทใหญ่ในสมัยนั้นซึ่งมุ่งหนักไปในทางการเพิ่มปริมาณการผลิตและผลกำไร ยิ่งกว่าการวางข้อจำกัดหยุมหยิมของสมาคมอาชีพ พ่อค้าคนกลางดังกล่าวนี้ ทำหน้าที่นำขนแกะอันเป็นวัตถุดิบไปแจกจ่ายตามบ้านในชนบท เมื่อการทอผ้าเป็นผืนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ดำเนินการเก็บรวบรวม

เพื่อนำไปจำหน่ายในตลาดต่อไป โดยที่พ่อค้าคนกลางพยายามแยกตนออกจากสมาคม ในหัวเมืองเก่าแก่ จึงทำให้การผลิตผ้าขนสัตว์ขยายตัวไปสู่ชนบทและหัวเมืองใหญ่ที่ไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสมาคมอาชีพ การเปลี่ยนแปลงทำนองนี้ได้ดำเนินอยู่ตลอดศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ทำให้สมาคมอาชีพที่เคยผลิตผ้าขนสัตว์ เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว และพ่อค้าคนกลางเริ่มมีบทบาทสำคัญยิ่งขึ้น การผลิตแบบพ่อค้าคนกลางนี้เรียกกันว่า ระบบครัวเรือน (domestic system)

การเปลี่ยนแปลงของอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ได้ดำเนินไปอย่างรวดเร็ว ทำให้หัวเมืองสำคัญหลายแห่ง เช่นนอริช คอลเชสเตอร์ คอเวนตรี ต้องประสบความยุ่งยากมาก เพราะความเจริญรุ่งเรืองของเมืองเหล่านี้ ขึ้นอยู่กับอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์โดยสิ้นเชิง เมื่ออุตสาหกรรมประเภทนี้แพร่หลายไปสู่ชนบท หรือหัวเมืองใหม่ ช่างฝีมือในหัวเมืองเก่าก็อพยพตาม และเมื่อการผลิตภายใต้ระบบสมาคมอาชีพในเมืองเก่าเสื่อมโทรมลง ย่อมก่อให้เกิดผลร้ายแก่เมืองเก่าเหล่านั้น เพราะช่างทอผ้าเป็นกำลังสำคัญในการหารายได้และเสียภาษีให้แก่เมือง รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นได้พยายามหาทางช่วยเหลือเมืองเก่าแก้ปัญหาเรื่องนี้ โดยในปี ๑๕๕๕ ได้ตราพระราชบัญญัติว่าด้วยช่างทอผ้า (Weavers Act) ห้ามช่างทอผ้านอกเมืองมีเครื่องทอผ้าเกินคนละ ๑ เครื่องและขยายอำนาจสมาคมอาชีพจากเมืองคลุมไปยังชนบทด้วย แต่ในทางปฏิบัติได้ผลน้อยเต็มที อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ในชนบทและเมืองใหม่คงพัฒนารุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ

ความเจริญรุ่งเรืองของอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ ในประเทศอังกฤษช่างฝีมือที่อพยพไปจากต่างประเทศมีบทบาทสำคัญมาก กล่าวคือ ในระหว่าง ค.ศ. ๑๕๖๕ กับ ๑๕๘๐ ได้เกิดการปั่นป่วนทางศาสนาขึ้นในทวีปยุโรป ชาวฮอลันดาซึ่งได้รับการกดขี่ข่มเหงจากฝ่ายตรงกันข้าม ได้พากันอพยพหลบภัยข้ามไปยังประเทศอังกฤษเป็นจำนวนมาก และส่วนมากก็เป็นช่างฝีมือชั้นเยี่ยม จึงก่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แกประเทศอังกฤษอย่างมหาศาล ช่างทอผ้าผู้อพยพเหล่านี้มีความชำนิชำนาญเป็นพิเศษ

ในด้านทอผ้าขนสัตว์เนื้อดี และผ้าขนสัตว์ประเภทต่าง ๆ ซึ่งเหลือความสามารถของคนอังกฤษในสมัยนั้น พอถึงปี ๑๕๘๔ ปรากฏว่า เฉพาะเมืองนอริชมีชาวฮอลันดาอพยพไปตั้งหลักแหล่งอยู่ถึง ๖,๐๐๐ คน และเมืองคอลเชสเตอร์ในปี ๑๕๘๐ มีถึง ๑๓,๐๐๐ คน นอกจากนี้ ยังมีหัวเมืองอื่น ๆ อีก ชาวฮอลันดาผู้อพยพดังกล่าวได้ช่วยทำให้อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ได้รับการฟื้นฟูรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว อนึ่ง ในสมัยเดียวกัน ชาวฝรั่งเศสผู้ได้รับการกดขี่ทางศาสนาก็อพยพไปตั้งหลักแหล่งในประเทศอังกฤษและมีบทบาทสำคัญในการช่วยส่งเสริมความเจริญก้าวหน้า ให้แก่อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์อังกฤษเช่นเดียวกัน

อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ในประเทศอังกฤษสมัยนั้น มีความสำคัญถึงขนาดที่ถือว่าเป็นกระดูกสันหลังของชีวิตเศรษฐกิจของชาติ จนกระทั่งมีผู้กล่าวว่า เป็นการผลิตที่มั่งคั่งและมีมูลค่ามากที่สุดในโลก สำหรับประเทศอังกฤษอุตสาหกรรมนี้มีค่ายิ่งกว่าเหมืองแร่ที่พระเจ้าแผ่นดินสเปนทรงมีในทวีปอเมริกาในสมัยนั้น ดังนั้น อุตสาหกรรมนี้จึงได้รับความคุ้มครองเป็นพิเศษจากรัฐบาลอังกฤษ กล่าวคือ ห้ามการส่งขนแกะออกนอกประเทศเพื่อป้องกันมิให้อุตสาหกรรมนี้ขาดแคลนวัตถุดิบ ผ้าซึ่งนำเข้าจากต่างประเทศถูกเรียกเก็บภาษีอย่างหนัก ห้ามนำผ้าไหมและผ้าฝ้ายขาวจากประเทศอินเดียและประเทศอื่นในภาคตะวันออก เข้าประเทศอังกฤษ ห้ามอาณานิคมผลิตผ้าขนสัตว์เพื่อส่งออกบังคับให้คนอังกฤษใช้เครื่องนุ่งห่มเฉพาะที่ทำด้วยผ้าขนสัตว์ แม้จนกระทั่งผ้าคลุมศพก็บังคับให้ใช้ผ้าประเภทนี้ ในด้านคุณภาพก็มีการควบคุมอย่างเต็มที่เพื่อเอาใจลูกค้าและรักษาตลาดในต่างประเทศไว้ อนึ่ง โดยที่ในสมัยนั้น ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป ต่างก็ขาดแคลนช่างฝีมือกันทั้งนั้น ประเทศอังกฤษก็ประสบปัญหานี้เช่นเดียวกัน นอกจากนี้ในกึ่งแรกของศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อเกิดความไม่สงบขึ้นในประเทศอังกฤษ ได้ทำให้ช่างฝีมือในอุตสาหกรรมทอผ้าอังกฤษในมณฑลภาคตะวันออกอพยพหลบภัยข้ามไปสู่ประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปจำนวนไม่น้อย ทั้งอัตราค่าจ้างสูงและเครื่องล่อใจประการอื่น ๆ ในต่างประเทศได้ดึงดูดช่างฝีมืออังกฤษให้อพยพไปนอกประเทศเป็น

จำนวนมากเช่นเดียวกัน ดังนั้น รัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้น จึงตรากฎหมายห้ามช่างฝีมือออกนอกประเทศ ในสมัยเดียวกัน ประเทศส่วนมากในทวีปยุโรปก็ดำเนินนโยบายแสวงหาช่างฝีมือเพื่อการอุตสาหกรรมของตนทั้งนั้น และก็มักจะหาทางชักจูงแรงงานประเภทนี้จากประเทศอื่น ด้วยวิธีการต่าง ๆ การขโมยหรือลักพาช่างฝีมือเป็นสิ่งธรรมดาในทวีปยุโรปสมัยนั้น

ใน ค.ศ. ๑๗๐๐ ผ้าขนสัตว์ส่งออกมีปริมาณเกือบครึ่งหนึ่งของสินค้าออกของอังกฤษทั้งหมด และในปี ๑๗๖๐ ผ้าขนสัตว์มากกว่า ๑ ใน ๓ ของทั้งหมด ส่งไปยังอาณานิคมของอังกฤษในอเมริกา ในสมัยนั้น ผู้มีผลประโยชน์ในอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์มีอิทธิพลทางการเมืองในประเทศอังกฤษมาก ไม่ว่าทั้งภายในและภายนอกรัฐสภา

พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๘ อุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ก็เริ่มมีคู่แข่งขันใหม่เข้ามาแย่งตลาดคือ อุตสาหกรรมผ้าฝ้ายกับผ้าลินิน พ่อค้าอังกฤษที่เข้าไปทำการค้าขายติดต่อกับประเทศในย่านฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภายหลัง ค.ศ. ๑๕๘๐ ได้นำฝ้ายที่ยังเป็นวัตถุดิบกลับ แล้วนำมาใช้ปนกับเส้นลินินที่ได้จากไอร์แลนด์ โดยใช้เส้นลินินเป็นเส้นยืนและฝ้ายเป็นเส้นขวาง และทอเป็นผ้าชนิดใหม่ขึ้นเรียกว่าผ้าฟัชเชี่ยน (fustian) ซึ่งเป็นผ้าที่บางมีน้ำหนักน้อยและราคาถูกกว่าผ้าขนสัตว์ ผ้าชนิดใหม่นี้ได้รับความนิยมมากในหมู่ประชาชนอังกฤษรวมทั้งดินแดนภาคโพ้นทะเล นอกจากนี้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษซึ่งเริ่มทำการค้าขายกับประเทศอินเดียในต้นศตวรรษที่ ๑๗ ก็ได้นำผ้าฝ้ายจากประเทศอินเดียทั้งเป็นผ้าที่ไม่มีลวดลายและที่มีลวดลายสีสวยงามเข้าไปจำหน่ายในประเทศอังกฤษด้วย ผ้าฝ้ายดังกล่าวก็เป็นที่นิยมกันอย่างแพร่หลายเช่นเดียวกัน จนกระทั่งมีผู้กล่าวในปี ๑๗๑๐ ว่า "ผ้าฝ้ายเหล่านี้แพร่เข้าไปในบ้านของเราตลอดจนห้องนอนและห้องเล็กห้องน้อย ม่าน หมอน ผ้าคลุมเก้าอี้และที่นอนล้วนทำจากผ้าฝ้ายอินเดียทั้งนั้น"

เมื่อมีอุตสาหกรรมใหม่อุบัติขึ้นมาแข่งขันเช่นนั้น บรรดาพ่อค้าและนักอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ต่างก็ไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง และต่างก็ทำการคัดค้านขัดขวางอย่างเต็มที่ รัฐสภาอังกฤษได้ตรากฎหมายในปี ๑๗๐๐ ห้ามนำผ้าฝ้ายที่มีลวดลายเข้าประเทศ และในปี ๑๗๒๑ ผ้าฝ้ายขาวที่นำมาพิมพ์ลวดลายภายในประเทศ ก็ห้ามมิให้จำหน่าย แต่ผ้าฟัชเชี่ยนที่ใช้ด้ายกับเส้นลินินผสมกันนั้น ได้รับการยกเว้น ซึ่งในที่สุดอุตสาหกรรมประเภทนี้ ก็ขยายตัวและรุ่งเรืองขึ้นในมณฑลแลงคเชียร์ โดยได้รับฝ้ายวัตถุดิบจากประเทศริมฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออกและหมู่เกาะอินเดียตะวันตก ซึ่งเป็นการเปิดทางให้แก่การพัฒนาอุตสาหกรรมผ้าฝ้ายโดยตรง ในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อมีการประดิษฐ์เครื่องปั่นฝ้ายขึ้นภายหลังปี ๑๗๖๐ และเมื่อมีการปลูกฝ้ายอย่างแพร่หลายในสหรัฐอเมริกาภาคใต้

สำหรับอุตสาหกรรมสิ่งทอประเภทอื่นในสมัยนั้น ก็ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเช่นเดียวกัน อุตสาหกรรมผ้าไหมพัฒนาไปอย่างรวดเร็ว เมื่อช่างฝีมือฝรั่งเศสได้อพยพหลบภัยทางศาสนาเข้าไปในประเทศอังกฤษในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๗ และอุปกรณ์การผลิตได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นภายหลังที่ได้มีผู้ลักลอบรูปแบบเครื่องสาวไหมไปจากประเทศอิตาลีได้ในปี ๑๗๑๘ เครื่องสาวไหมใหม่นี้ใช้กำลังกระแสน้ำเดินเครื่อง เป็นการประหยัดเวลาและค่าใช้จ่ายมาก อุตสาหกรรมผ้าไหมได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเมื่อมีการห้ามนำไหมฝรั่งเศสเข้าประเทศและรัฐบาลอังกฤษให้เงินอุดหนุนเพื่อส่งออกจำหน่ายในต่างประเทศ พอถึงปี ๑๗๖๐ ปรากฏว่า อุตสาหกรรมผ้าไหมก็มีความสำคัญในอันดับสองรองจากอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ สำหรับผ้าลินินมีการผลิตทั้งในประเทศอังกฤษ ไอร์แลนด์และสกอตแลนด์ ส่วนในด้านการถักผ้า เมื่อวิลเลียม ลี (William Lee) คิดประดิษฐ์สะดึงขึ้นในปี ๑๕๘๙ ได้ทำให้การถักผ้าเปลี่ยนแปลงไปอย่างขนานใหญ่ เช่น สามารถทำการถักถุงน่องได้เร็วกว่าสมัยก่อนมาก

<u>อุตสาหกรรมเหมืองแร่และโลหะ</u> ในสมัยกลางศตวรรษที่ ๑๖ การขุดค้นแสวงหาผลประโยชน์ในด้านเหมืองแร่ ได้กระจายแพร่หลายจากภาคกลางทวีปยุโรป

ไปสู่ประเทศอังกฤษ ซึ่งมีแร่ธาตุหลายอย่าง เช่น เหล็ก สังกะสี ทองแดง ตะกั่วและดีบุก ในประเทศบนภาคพื้นทวีป แหล่งแร่ทั้งหมดถือว่า เป็นของพระเจ้าแผ่นดินและกรรมสิทธิ์อันนี้เป็นสิ่งที่หวงแหนมาก ส่วนในประเทศอังกฤษ อำนาจของพระเจ้าแผ่นดินถูกตัดทอนลง โดยในปี ๑๕๖๔ ได้มีคำพิพากษาของศาลชี้ขาดว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงมีสิทธิเฉพาะเงินและทองคำเท่านั้น (ซึ่งในประเทศอังกฤษไม่มีแร่ประเภทนี้เลย) และในปี ๑๖๘๘ ก็มีกฎหมายตราออกมารับรองเรื่องนี้ ดังนั้นในประเทศอังกฤษ เจ้าของที่ดินจึงมีกรรมสิทธิ์เหนือแหล่งแร่ที่อยู่ในเขตที่ดินของตน ซึ่งทำให้เจ้าของที่ดินมีมูลเหตุจูงใจในการแสวงหาประโยชน์ขุดค้นแร่ธาตุ หรือมอบให้บุคคลอื่นเช่าไปดำเนินการโดยเจ้าของที่ดินเก็บค่าเช่าจากผู้ทำเหมืองแร่ ในสมัยนั้น ทั้งคนอังกฤษ เยอรมันและฮอลันดาได้รวมทุนกันเพื่อทำการขุดค้นและถลุงแร่ นักวิชาการและช่างฝีมือชาวเยอรมันนับจำนวนร้อยหลั่งไหลเข้าไปในประเทศอังกฤษ และปรากฏว่า ในปี ๑๖๔๒ ที่เมืองเคสวิค (Keswick) ในแถบภูเขาภาคตะวันตกเฉียงเหนือมีชาวต่างประเทศประมาณ ๔,๐๐๐ คนทำการขุดและถลุงทองแดง วิชาการต่าง ๆ เกี่ยวกับการทำเหมืองแร่ได้แพร่หลายจากภาคพื้นทวีปเข้าไปสู่ประเทศอังกฤษ เช่น วิธีการระบายน้ำจากเหมือง กรรมวิธีการถลุง ฆ้อนตีโลหะที่เดินด้วยพลังงานและเครื่องมือหรืออุปกรณ์อื่น ๆ ซึ่งนำไปใช้ในการทำเหมืองแร่ตั้งแต่แมนเชสเตอร์นวอลล์ทางภาคใต้ เข้าไปสู่แคว้นเวลส์จนกระทั่งถึงภาคเหนือของประเทศอังกฤษ ในสมัยนั้น ผลิตผลดีบุก ทองแดง สังกะสีและโลหะผสมโดยเฉพาะทองเหลือง ได้เพิ่มขึ้นเป็นอันมาก แต่การดำเนินการโดยโครงการใหญ่ในสมัยนั้น ไม่ค่อยได้ผลนัก

อุตสาหกรรมเหล็ก ความจริง การทำเหล็กในประเทศอังกฤษได้ดำเนินมาแล้วแต่สมัยโรมัน แต่วิธีการผลิตล้าหลัง เหล็กมีคุณภาพต่ำและปริมาณน้อย เมื่อถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ได้มีการใช้เตาถลุง (blast furnace) และสูบที่เป่าลมเข้าไปในเตาโดยใช้ระหัดเดิน จึงทำให้การถลุงเหล็กมีประสิทธิภาพสูงและเหล็กมีคุณภาพดีกว่าสมัยก่อน การขุดสินแร่เหล็กและการถลุงเหล็กในสมัยนั้น ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น

อย่างรวดเร็ว วิศวกรชาวเยอรมันที่รัฐบาลอังกฤษชักชวนเข้าไป ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาอุตสาหกรรมเหล็ก ในสมัยเดียวกัน เมื่อมีการประดิษฐ์วิธีหล่อและเจาะเหล็กรวมทั้งดินปืนที่มีแรงดันสูง อุตสาหกรรมผลิตอาวุธปืนจึงอุบัติขึ้น ซึ่งสามารถผลิตอาวุธขนาดเบาที่มีน้ำหนักตั้งแต่ ๒ ปอนด์จนกระทั่งปืนใหญ่หนัก ๔ ตัน และส่งไปจำหน่ายทั่วทวีปยุโรป

ในสมัยนั้น การถลุงเหล็กยังคงใช้ถ่านไม้เป็นเชื้อเพลิง จึงทำให้อุตสาหกรรมนี้ จำเป็นต้องตั้งอยู่ในย่านที่มีป่าไม้มาก โดยเฉพาะในเขตมณฑลเคนท์และซัสเซกซ์ภาคใต้ประเทศอังกฤษ ในการถลุง ต้องใช้ถ่านไม้ประมาณ ๒ ตันต่อสินแร่เหล็ก ๑ ตัน โรงถลุงเหล็กในป่ามณฑลซัสเซกซ์เมื่อปี ๑๕๕๐ ค่าถ่านไม้ที่ใช้เป็นเชื้อเพลิงคิดเป็นร้อยละ ๕๐ ของค่าใช้จ่ายทั้งหมด แต่พอถึงสมัยกลางศตวรรษที่ ๑๘ เมื่อป่าไม้ถูกทำลายลงมากและขาดแคลนเชื้อเพลิง ค่าถ่านไม้ได้สูงขึ้นถึงร้อยละ ๘๐ ความจริง อุตสาหกรรมเหล็กในประเทศอังกฤษมิได้ตั้งจำกัดอยู่ในท้องถิ่นใดโดยเฉพาะ แม้กระทั่งในศตวรรษที่ ๑๘ ก็ปรากฏว่า มีโรงถลุงเหล็กอยู่หลายมณฑลทั่วประเทศรวมทั้งแก้วนเวลส์ด้วย แต่เนื่องจากป่าไม้ถูกทำลายลงมาก ทำให้ขาดแคลนเชื้อเพลิง อุตสาหกรรมเหล็กในศตวรรษที่ ๑๗ จึงเสื่อมและโรงถลุงเหล็กส่วนมากต้องเลิกล้มไป

อุปสรรคสำคัญของอุตสาหกรรมเหล็กในสมัยแรก ๆ ก็คือ ปัญหาการขาดแคลนเชื้อเพลิงและเทคนิคในการถลุงโดยใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงแทนถ่านไม้ เพื่อขับสารไม่บริสุทธิ์เช่น กำมะถัน ออกจากสินแร่เหล็ก แต่การใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงกลับทำให้เหล็กที่ถูกถลุงรับเอาสารไม่บริสุทธิ์จากถ่านหินเพิ่มเติมมากขึ้น จึงยิ่งทำให้คุณภาพเหล็กเสื่อมลงอีก แม้จะมีผู้พยายามคิดค้นหาทางแก้อุปสรรคนี้ตลอดมาก็ไม่สำเร็จ จนกระทั่งต้นศตวรรษที่ ๑๘ จึงมีผู้แก้ปัญหาดังกล่าวได้สำเร็จ คือเมื่อ เอบระแฮม คาร์บี (Abraham Darby) เปิดโรงถลุงเหล็กของเขาโดยใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงและได้ผลเป็นที่พอใจ แล้วอุตสาหกรรมเหล็กในประเทศอังกฤษก็กลับฟื้นฟูขึ้นอีก อย่างไรก็ตาม ก่อน ค.ศ. ๑๗๖๐ ผลิตผลที่ได้ยังไม่พอใช้ภายในประเทศ ประเทศอังกฤษจำต้องสั่งเหล็ก

แห่งจากต่างประเทศ เช่น สวีเดน รุสเซียและสเปน

อุตสาหกรรมถ่านหิน การใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงได้กระทำมาแล้วในกรุงลอนดอนตั้งแต่สมัยต้นศตวรรษที่ ๑๔ แต่ก็ยังไม่นิยมกันแพร่หลายทั่วไป เพราะฟืนหรือถ่านไม้ยังไม่ขาดแคลน พอถึงศตวรรษที่ ๑๖ ราคาฟืนสูง อุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น การทำเบียร์ การต้นกลั่นสุรา การทำเกลือ การทำอิฐและแก้ว ต้องหันไปใช้ถ่านหิน สำหรับปริมาณการผลิต ในปี ๑๕๕๐ ประเทศอังกฤษผลิตได้ประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ ตัน สมัยต่อมามีการนิยมใช้ถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงมากขึ้น และในปี ๑๗๐๐ ผลิตได้ประมาณ ๑ ล้านตัน นอกจากใช้ในอุตสาหกรรมที่ตั้งอยู่ใกล้กับเหมืองถ่านหินแล้ว ได้มีการส่งถ่านหินไปจำหน่ายทั้งภายในและนอกประเทศ เมื่อ ค.ศ. ๑๗๐๐ ปรากฏว่า เมืองนิวคาสเซิลส่งถ่านหินไปจำหน่ายยังกรุงลอนดอน ฮอลันดา ฝรั่งเศส และแฮมเบอร์ก ปีละ ๑,๒๕๐,๐๐๐ ตัน ในสมัยนั้น ได้มีการลงทุนและขยายกิจการอุตสาหกรรมถ่านหินไม่น้อย แต่ก็ยังปรากฏว่า ภายนอกประเทศอังกฤษมีผู้รู้เรื่องนี้น้อยมาก หนังสือเกี่ยวกับการค้าที่พิมพ์ขึ้นในฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๑ ต้องอธิบายแก่ผู้อ่านว่า "ถ่านหินคือวัตถุไวไฟประเภทหนึ่ง"

อุตสาหกรรมโลหะประเภทอื่น โดยที่ประเทศอังกฤษมีถ่านหินเป็นเชื้อเพลิงและอาศัยโลหะทั้งที่ผลิตได้ภายในประเทศ หรือที่สั่งจากต่างประเทศเพื่อผลิตสินค้าต่าง ๆ ประเทศอังกฤษจึงกลายเป็นประเทศชั้นนำในทวีปยุโรปสมัยนั้น ในการผลิตสินค้าที่ทำด้วยโลหะ เช่น เมืองเชฟฟิลด์ทำเครื่องมือประเภทใช้ตัดและเครื่องเหล็กกล้าอย่างอื่น เมืองเบอร์มิงแฮมผลิตสินค้าโลหะขนาดย่อมนานาชนิด เช่น มีด ปืน ดาบ กุญแจ กล่องยานัตถุ์ กระดุม หัวเข็มขัด และสิ่งอื่น ๆ ที่จำเป็นในการใช้สอยภายในบ้าน ในกองทหารหรือทุ่งนา สินค้าเหล่านี้ได้รับการยกย่องจากหนังสือเกี่ยวกับการค้าของฝรั่งเศสที่กล่าวข้างต้นว่าเป็นสินค้าที่ดีที่สุด ประณีตที่สุดและเรียบร้อยที่สุดในโลก

นอกจากอุตสาหกรรมดังกล่าว ยังมีอุตสาหกรรมประเภทอื่นอีก เช่น การทำแก้ว การผลิตกระดาษ การพิมพ์ การฟอกหนัง การทำเบียร์และการต้มกลั่นสุรา ในปี ๑๗๒๒ ประเทศอังกฤษสามารถผลิตเบียร์ได้ในอัตราเฉลี่ย ๓๖ แกลลอนต่อประชาชน ๑ คน และเหล้ายิน ๑ แกลลอนต่อ ๑ คน

อุตสาหกรรมส่วนมากในประเทศอังกฤษ ได้ทำการปรับปรุงอุปกรณ์และวิธีการผลิตให้ดีขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในสมัยย่างเข้าสู่ศตวรรษที่ ๑๘ ทั้งนี้เนื่องจากเทคนิคและกามรู้ความชำนาญที่ได้รับจากชาวต่างประเทศ ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ และวิชาการที่ได้รับจากต่างประเทศก็ยังคงดำเนินอยู่ตลอดสมัยศตวรรษที่ ๑๘ นอกจากนี้ คนอังกฤษเองก็พยายามศึกษาคิดค้นเครื่องมืออุปกรณ์การผลิตใหม่และปรับปรุงคุณภาพให้ดีขึ้นอยู่ตลอดเวลา จนกระทั่งถึงปี ๑๗๖๐ จุดเริ่มต้นแห่งการปฏิวัติอุตสาหกรรมก็อุบัติขึ้น

๔. การค้า

การค้าของประเทศอังกฤษในยุคกลางส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือของพ่อค้าชาวต่างประเทศ พ่อค้าอังกฤษได้พยายามทำการค้นรนต่อสู้เรื่อยมา พอถึงต้นศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อนครเวนิสเริ่มเสื่อมในฐานะเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างทวีปยุโรปกับภาคตะวันออก พ่อค้าเยอรมันซึ่งเคยมีอิทธิพลทางการค้าเหนือประเทศอังกฤษและประเทศอื่นทางภาคเหนือทวีปยุโรป ก็เสื่อมลงด้วย เพราะขาดสินค้าฟุ่มเฟือยซึ่งเคยได้อาศัยจากภาคตะวันออกโดยผ่านนครเวนิส อิทธิพลพ่อค้าเยอรมันในประเทศอังกฤษเริ่มลดลงตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๖ และสูญสิ้นไปในตอนปลายศตวรรษเดียวกัน ในขณะเดียวกัน พ่อค้าอังกฤษก็มีบทบาทสำคัญในการค้าเพิ่มขึ้นตามลำดับ

ความเจริญก้าวหน้าของพ่อค้าอังกฤษ หาใช่ว่า จะเนื่องมาจากความเสื่อมของพ่อค้าต่างชาติแต่อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ความรุ่งเรืองของอุตสาหกรรมสิ่งทอและผลประโยชน์อันได้มาจากการค้นพบดินแดนใหม่มีส่วนส่งเสริมอย่างสำคัญ การเปลี่ยน

เส้นทางการค้าใหม่จากย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ไปสู่เส้นทางข้ามมหาสมุทร แอ็ตแลนติคได้ทำให้ประเทศอังกฤษซึ่งสมัยก่อนตั้งอยู่ในทำเลห่างไกล กลายเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปกับทวีปอเมริกาที่ค้นพบใหม่ ในศตวรรษที่ ๑๖ พ่อค้าตลาดกลางในประเทศอังกฤษเริ่มเสื่อม เพราะขนแกะและวัตถุดิบอื่นสำหรับส่งไปจำหน่ายต่างประเทศลดน้อยลง ในขณะเดียวกัน พ่อค้าผจญภัย ซึ่งทำการค้าขายกับต่างประเทศได้รุ่งเรืองขึ้น และได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นตลอดมา

<u>การขยายตัวของกรุงลอนดอน</u> ความรุ่งเรืองด้านการเกษตรเพื่อการค้าและอุตสาหกรรมตามหัวเมืองต่าง ๆ มีความสัมพันธ์เกี่ยวกับการค้าภายในและการค้าต่างประเทศอย่างใกล้ชิด สิ่งอำนวยความสะดวกด้านตลาดมีลักษณะดีกว่าสมัยก่อนมาก งานแสดงสินค้ายังคงเป็นศูนย์กลางการซื้อขายปศุสัตว์ และผลิตผลเกษตรตามฤดูกาลเช่นแต่ก่อน ตลาดนัดยังคงเป็นสถานที่สำคัญสำหรับพ่อค้าและผู้ผลิตสินค้าอุตสาหกรรมขนาดย่อม ได้พบปะกันสัปดาห์ละครั้งหรือ ๒ ครั้ง สินค้าจากต่างแดน เช่น ขนสัตว์ ใบชา ครามย้อมสี ยาสูบและสินค้าอื่น ๆ ทำการจำหน่ายด้วยวิธีขายทอดตลาด ศูนย์การแลกเปลี่ยนสินค้าซึ่งเรียกว่า "Royal Exchange" ก่อตั้งขึ้นในกรุงลอนดอนเมื่อปี ๑๕๖๖ ทำหน้าที่เช่นเดียวกัน "Bourse" ในประเทศบนภาคพื้นทวีป การค้าทั้งด้านขายปลีกและขายส่งแพร่หลายไปตามหัวเมืองใหญ่น้อยตลอดจนหมู่บ้านในชนบท จำนวนพ่อค้าได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว หนังสือคู่มือสำหรับกรุงลอนดอนประจำปี ๑๖๗๗ ปรากฏว่า มีรายชื่อพ่อค้าเกือบสองพันคนที่ประกอบอาชีพด้านการค้าต่างประเทศ

ในด้านการขนส่ง ประเทศอังกฤษก็ตกอยู่ในฐานะอย่างเดียวกันกับประเทศฝรั่งเศส คือ การขนส่งทางบก ทางแม่น้ำและทางคลอง มาเริ่มเจริญและสะดวกขึ้นในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ส่วนในศตวรรษที่ ๑๖ นั้น การลำเลียงสินค้าภายในประเทศลำบากและเสี่ยงภัยมาก โดยเฉพาะในฤดูหนาว ต้องสิ้นเปลืองเวลาและค่าใช้จ่ายมาก แต่ประเทศอังกฤษเป็นเกาะและมีขนาดเล็ก ทั้งมีแม่น้ำหลายสาย

ไหลลงสู่ทะเลทุกภาคและท้องที่ภายในประเทศก็ไม่ห่างจากฝั่งทะเลจนเกินไป ดังนั้น สินค้าต่าง ๆ จึงสามารถลำเลียงโดยอาศัยแม่น้ำไปยังหัวเมืองท่าเรือ และขนส่งไปจำหน่ายในภาคอื่น หรือส่งไปยังต่างประเทศได้ไม่ยากนัก การค้าตามแม่น้ำและชายฝั่งทะเลในประเทศอังกฤษจึงเจริญและขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๐ กับ ๑๗๕๐ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่บรรดาพ่อค้า เจ้าของที่ดินและนักอุตสาหกรรมร่วมมือกันปรับปรุงและขยายการขนส่งทางน้ำเพิ่มขึ้นอีกถึง ๒ เท่า

การค้าภายในประเทศนี้กระทำระหว่างภาคต่าง ๆ ไม่ประสบอุปสรรคและความยุ่งยากเช่นประเทศฝรั่งเศส การที่ประเทศอังกฤษมีรัฐบาลกลางที่เข้มแข็งและรวมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ได้ช่วยทำให้การค้าภายในดำเนินไปโดยเสรีและเมื่อสก็อตแลนด์มารวมกันเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกันในปี ๑๗๐๗ บริเตนใหญ่ก็กลายเป็นเขตการค้าเสรีที่ใหญ่ที่สุดในทวีปยุโรป นอกจากนี้ การกระทบกระทั่งกันตามชายแดนระหว่างอังกฤษกับสก็อตแลนด์ก็สงบลง เปิดโอกาสให้มีการค้าขายติดต่อกันสะดวกยิ่งกว่าแต่ก่อน เป็นการส่งเสริมการค้าและอุตสาหกรรมระหว่างดินแดนสองแห่งนี้ให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น

<u>การค้าต่างประเทศ</u> การค้าต่างประเทศของอังกฤษได้ดำเนินคู่เคียงไปกับการเปลี่ยนแปลงทางเกษตรและอุตสาหกรรมภายในและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของอังกฤษในภาคโพ้นทะเลซึ่งเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ขนแกะซึ่งเป็นสินค้าขาออกสำคัญในยุคกลางได้หมดความสำคัญลงและต้องสั่งซื้อจากต่างประเทศเพื่อป้อนอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์ภายใน ผ้าขนสัตว์กลับมีความสำคัญกว่าสินค้าขาออกใดอื่น เช่น โลหะ เครื่องเหล็ก เครื่องหนัง ข้าวสาลี ถ่านหินและเบียร์ นอกจากนี้ ประเทศอังกฤษยังทำหน้าที่เป็นสถานีผ่าน (entrepôt) สำหรับสินค้าที่ส่งไปจากทวีปเอเชียและอเมริกาเพื่อส่งต่อไปจำหน่ายในประเทศอื่นอีกด้วย ในด้านสินค้าขาเข้า อังกฤษทำการสั่งซื้อ เหล้าองุ่น ผลไม้ น้ำมัน ขนแกะ และฝ้ายจากยุโรปภาคใต้ ไม้ซุง เหล็ก ทองแดง ป่านลินิน ป่านธรรมดา ซื้อจากภาคเหนือและยานทะเลบอลติค ส่วนสินค้าหัตถกรรมนั้น ได้จาก

อิตาลี ฝรั่งเศสและเยอรมนี นอกจากนี้ ยังมีสินค้าที่ส่งไปจากภาคตะวันออกและอเมริกาด้วย

การค้าต่างประเทศของอังกฤษมีลักษณะแตกต่างกับประเทศอื่น เช่น ประเทศฮอลันดาต้องอาศัยสินค้าเข้าและการค้าแบบเป็นสถานีผ่าน ซึ่งอาจขยายตัวไปหรือเสื่อมลงอย่างรวดเร็วเมื่อเหตุการณ์สงบแวดล้อมระหว่างประเทศเปลี่ยนแปลงไป สำหรับประเทศฝรั่งเศส สินค้าขาออกขึ้นอยู่กับผลิตภัณฑ์ประเภทฟุ่มเฟือยเป็นส่วนใหญ่ การค้าต่างประเทศของประเทศทั้งสองนี้จึงไม่มั่นคงเท่ากับประเทศอังกฤษ กล่าวคือ การค้าต่างประเทศของอังกฤษมีลักษณะเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างผลิตภัณฑ์ที่ทำจากวัตถุภายในและด้วยฝีมือของคนอังกฤษ กับสินค้าจากทวีปต่าง ๆ ที่ได้จากป่า เหมืองแร่ ไร่องุ่นและทุ่งนา ซึ่งมีปริมาณมหาศาลไม่จำกัดขอบเขต เฉพาะอย่างยิ่งในด้านตลาด หากมีการเปลี่ยนแปลงระหว่างประเทศเกิดขึ้น ก็อาจรักษาฐานะของตนไว้ได้อย่างมั่นคง

กรุงลอนดอนในสมัยนั้น เป็นศูนย์กลางทั้งการค้าภายในและการค้าต่างประเทศ ถนนสายสำคัญจากภาคต่าง ๆ ของประเทศต่างก็มุ่งเข้าสู่กรุงลอนดอน แม่น้ำเธมส์เป็นแม่น้ำที่ยาวที่สุดและลึกพอที่เรือสินค้าขนาดใหญ่จะเดินทางเข้าสู่กรุงลอนดอนได้โดยสะดวก ปากแม่น้ำเธมส์ก็ไม่อยู่ห่างไกลจากประเทศฮอลันดาและเบลเยี่ยม ซึ่งเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของทวีปยุโรปสมัยนั้น ทำให้ได้เปรียบคู่แข่งขันอื่น เมื่อปี ๑๖๐๐ ปรากฏว่า สินค้าผ้าที่ส่งออกผ่านกรุงลอนดอนมีปริมาณเกือบ ๓ ใน ๔ ของสินค้าออกทั้งหมด ในปี ๑๗๐๐ กรุงลอนดอนส่งสินค้าออกมีปริมาณ ๔ ใน ๕ ของทั้งหมด และมีระวางน้ำหนักเรือ ๒ ใน ๓ ของทั้งหมดในประเทศ และในปี ๑๗๕๐ เรือที่เข้าหอดสมอในแม่น้ำเธมส์คิดเป็นร้อยละ ๗๕ ของเรือที่เข้าจอดในท่าเรือของประเทศอังกฤษทั้งหมด ปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ ได้ทำให้กรุงลอนดอนสมัยนั้นมีความสำคัญมาก นอกจากนี้ สิ่งอำนวยความสะดวกในด้านการค้า สินเชื่อ การประกันภัย การเงินและการธนาคาร ก็พัฒนารุ่งเรืองขึ้น บริษัทการค้าขนาดใหญ่ก็มีสำนักงานใหญ่ตั้งอยู่ที่กรุงลอนดอน ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๙๔ เพื่อสนอง

ความต้องการของรัฐบาลอังกฤษ ก็สามารถสนองความต้องการของพ่อค้าในกรุงลอนดอนได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น พ่อค้าชาวลอนดอนจึงสามารถแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าได้อย่างเต็มที่ โดยต่างก็ใช้ความริเริ่มของตนเพื่อค้นหาแหล่งการค้าใหม่ หรือดำเนินวิสาหกิจใหม่ในภาคโพ้นทะเล เช่น ในประเทศรุสเซีย ประเทศในตะวันออกกลางและตะวันออกไกล รวมทั้งทวีปอเมริกาเหนือ ในขณะเดียวกันพ่อค้าอังกฤษก็หาทางกีดกันและขัดขวางพ่อค้าเยอรมันคู่แข่งขันและหาทางตั้งบริษัทการค้าของตนขึ้น เพื่อดึงเอาการค้าทั้งเก่าและใหม่มาไว้ในมือของตน

สำหรับพ่อค้าหัวเมือง โดยเฉพาะหัวเมืองท่าเรือนั้น ก็มีบทบาทในการค้าไม่น้อยเหมือนกัน ในสมัยนั้น เมืองบริสตอลเป็นเมืองที่สำคัญซึ่งตั้งอยู่ฝั่งทะเลภาคตะวันตกและออกสู่มหาสมุทรแอ็ตแลนติคได้ง่าย พ่อค้าเมืองนี้เดินทางไปค้าขายถึงฝั่งทะเลแอฟริกาภาคตะวันตกและข้ามมหาสมุทรแอ็ตแลนติคไปสู่โลกใหม่ บริสตอลส่งสินค้านานาชนิดออกไปจำหน่ายต่างประเทศ เช่น ผ้า เหล็ก เครื่องเหล็ก ถ่านหิน เกลือ ตะกั่ว เครื่องแก้ว และอื่น ๆ การติดต่อค้าขายกับโลกใหม่ทำให้บริสตอลกลายเป็นเมืองผลิตยาสูบที่สำคัญในประเทศอังกฤษ สำหรับเมืองลิเวอร์พูลเริ่มขยายตัวและรุ่งเรืองขึ้นภายหลัง ค.ศ. ๑๗๕๐ นิวคาสเซิลจำหน่ายถ่านหินและเกลือและเมืองฮัลล์ส่งเครื่องมือประเภทใช้ตัดจากเชฟฟิลด์และผ้าจากยอร์คเชียร์ไปจำหน่ายต่างประเทศ

การค้าต่างประเทศดังกล่าว ส่วนมากพ่อค้าอังกฤษเป็นผู้ดำเนินการและมีบทบาทสำคัญขึ้นตามลำดับ เมื่อพ่อค้าเยอรมันและอิตาลีเสื่อมลง พ่อค้าอังกฤษต้องทำการแข่งขันกับพ่อค้าชาติอื่น ๆ เช่น พ่อค้าฮอลันดา โปรตุเกสและสเปน ซึ่งพ่อค้าเหล่านี้เข้าไปตั้งหลักแหล่ง หรือส่งผู้แทนไปทำการค้าขายอยู่ในกรุงลอนดอน หรือหัวเมืองอื่นด้วย พ่อค้าอังกฤษในสมัยนั้น มีอุปสรรคอยู่อย่างหนึ่งคือ การที่จะส่งสินค้าไปจำหน่ายในตลาดต่างประเทศ จะต้องเป็นสมาชิกของบริษัทซึ่งได้รับสัมปทานผูกขาดการค้าในภูมิภาคบางแห่ง ในการนี้บริษัทเป็นผู้จำกัดปริมาณสินค้าของสมาชิกแต่ละคนว่าควรจะส่งไปจำนวนเท่าใด ควบคุมคุณภาพสินค้า ส่งกองเรือตามไปให้ความคุ้มครองในต่างประเทศ ช่วย

เหลือในการทวงหนี้ตลอดจนควบคุมสอดส่องศีลธรรมและความประพฤติของสมาชิก บริษัทประเภทนี้เรียกว่า "regulated company" ในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ มีบริษัทประเภทนี้อุบัติขึ้นในประเทศอังกฤษเป็นจำนวนมาก โดยจำกัดสิทธิในการค้าขายกับตลาดต่าง ๆ ไว้ให้เฉพาะสมาชิก นับแต่ย่านทะเลบอลติคและภาคเหนือของทวีปยุโรปเรื่อยลงไปจนกระทั่งภาคใต้ เข้าสู่ทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและภาคตะวันออกใกล้ นอกจากนี้ อิทธิพลของบริษัทประเภทนี้ยังแผ่ขยายไปสู่ฝั่งทะเลภาคตะวันตกของแอฟริกา อเมริกาเหนือและภาคตะวันออกไกลด้วย การผูกขาดการค้าดังกล่าวก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่พ่อค้าที่มิได้เป็นสมาชิกของบริษัทเป็นอันมาก พ่อค้าเหล่านี้จึงพยายามให้รัฐสภาอังกฤษในสมัยนั้น ตรากฎหมายห้ามการผูกขาด ในที่สุด เมื่อจวนสิ้นศตวรรษที่ ๑๗ การผูกขาดการค้าก็ถูกทำลายลงและการค้าเกือบทุกอย่างก็เปิดให้แก่พ่อค้าทั่วไปดำเนินการได้โดยเสรี

การค้ากับประเทศรุสเซียได้เริ่มต้นขึ้น เมื่อพ่อค้าชาวลอนดอนกลุ่มหนึ่งส่งเรือ ๓ ลำดำเนินทางไปทางภาคเหนือเพื่อค้นหาเส้นทางไปสู่ภาคตะวันออกเมื่อปี ๑๕๕๓ ในที่สุด คงมีเรือเหลือลำเดียวเมื่อเดินทางไปถึงเมืองอาร์ชแอนเจล ริมฝั่งทะเลขาวในภาคเหนือของประเทศรุสเซีย พระเจ้าซาร์ทรงอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษทำการค้าขายติดต่อกับรุสเซียและในปี ๑๕๕๕ พ่อค้าอังกฤษได้ก่อตั้งบริษัทมัสโควี (Muscovy Company) ขึ้นโดยได้รับเอกสิทธิ์ต่าง ๆ จากพระเจ้าซาร์ เช่น การยกเว้นภาษีอากรและสิทธินอกอาณาเขต แต่ในศตวรรษที่ ๑๗ พ่อค้าอังกฤษต้องออกจากเมืองอาร์ชแอนเจล เพราะสู้การแข่งขันจากพ่อค้าฮอลันดาไม่ได้ ครั้น ก.ศ. ๑๗๐๓ เมื่อพระเจ้าปีเตอร์มหาราช ทรงสร้างนครเซนต์ปีเตอร์สเบอร์กขึ้น การค้าระหว่างอังกฤษกับรุสเซียก็ฟื้นฟูและขยายตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พ่อค้าอังกฤษได้เปรียบพ่อค้าชาติอื่นเพราะได้รับสิทธิพิเศษเช่นเดิม และในปี ๑๗๕๐ ปรากฏว่า พ่อค้าอังกฤษอยู่ในอันดับหนึ่งในการดำเนินค้าต่างประเทศของนครเซนต์ปีเตอร์สเบอร์ก นำสินค้าเข้าเป็นจำนวน ๑ ใน ๓ และรับซื้อสินค้าออกจำนวน ๓ ใน ๔ และเป็นเจ้าของเรือ

ที่เข้าสู่ท่าเรือแห่งนี้เกือบครึ่ง สำหรับการค้าในย่านทะเลบอลติค เช่น ในประเทศสวีเดน ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ พ่อค้าอังกฤษก็สามารถขจัดอิทธิพลของพ่อค้าฮอลันดาออกไปได้

สำหรับการค้าในย่านทะเลเหนือ การค้าระหว่างอังกฤษกับเยอรมัน และกับฮอลันดาได้ดำเนินมาโดยราบรื่นตลอดสมัย ส่วนการค้าระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส การกระทบกระทั่งทางการเมืองระหว่างสองประเทศนี้ เป็นอุปสรรคของการค้าเรื่อยมาโดยเฉพาะสมัยที่คอลแบร์ทำเรืองอำนาจ คือในปี ๑๖๖๓ ได้มีการตั้งกำแพงภาษีกีดกันสินค้าจากภายนอก และต่างฝ่ายต่างก็ใช้มาตรการดังกล่าวโต้ตอบกัน ทำให้การค้าชะงักลงและมีการลักลอบหนีภาษีอย่างดาษดื่น จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๗๘๖ จึงสามารถตกลงในเรื่องกำแพงภาษีกันได้

การค้ากับโปรตุเกส ทำให้อังกฤษได้รับผลประโยชน์มาก การทำสนธิสัญญาทางพาณิชย์ระหว่าง ค.ศ. ๑๖๕๔ กับ ๑๖๗๐ พ่อค้าอังกฤษได้รับเอกสิทธิ์หลายประการในการค้าในประเทศโปรตุเกสและอาณานิคม แม้จะมีกรณีพิพาทกันเป็นครั้งคราว แต่การค้าระหว่างสองประเทศก็ดำเนินไปด้วยดี ในปี ๑๖๖๐ ปรากฏว่ามีบริษัทอังกฤษตั้งอยู่ในกรุงลิสบอนถึง ๖๐ บริษัท พ่อค้าอังกฤษส่งสินค้าข้าวสาลี ปลาและผ้าให้แก่โปรตุเกสและอาณานิคม เพื่อแลกกับเหล้าองุ่น ขนแกะ น้ำมัน และทองคำซึ่งได้จากบราซิลและเพิ่มปริมาณขึ้นทุกที การค้ากับโปรตุเกสดังกล่าวนี้ นักสังเกตการณ์ชาวต่างประเทศบางคนมีความเห็นว่า เป็นมูลเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้การค้าของประเทศอังกฤษเจริญรุ่งเรืองขึ้นในสมัยต่อมา

สำหรับการค้ากับสเปน พ่อค้าชาวอังกฤษได้ไปตั้งหลักแหล่งในเมืองเซวิลและคาดิซทางภาคใต้ตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๖ เพื่อทำการค้ากับประเทศสเปนและอาณานิคม โดยการแลกเปลี่ยนสินค้าที่จำเป็นของแต่ละฝ่าย อย่างไรก็ตาม พ่อค้าที่อยู่ในประเทศอังกฤษมีความประสงค์จะทำการค้าโดยตรงกับอาณานิคมของสเปนในอเมริกา ยิ่งกว่าที่จะทำผ่านประเทศสเปน เมื่อการค้าทาสของสเปนโอนไปยังบริษัท

ทะเลใต้ของอังกฤษในปี ๑๗๑๓ ได้มีการอนุญาตเป็นพิเศษให้ลำเลียงสินค้าอังกฤษไปยังอาณานิคมสเปนได้ปีละ ๑ ลำเรือ แต่เจ้าหน้าที่บริษัทมิได้ปฏิบัติตามเงื่อนไขนี้ โดยบรรทุกสินค้าไปโดยไม่มีขอบเขตจำกัด นอกจากนี้ เรือที่กำหนดให้บรรทุกทาส ก็หาทางเลี่ยงไปบรรทุกสินค้าผิดกฎหมาย ที่มีมูลค่าสูงกว่าทาส บางครั้งก็มีการปลอมตัวกลายเรือเป็นทาสโดยทาตัวด้วยสีดำและแต่งกายให้เหมือนทาสเพื่อลวงว่าเป็นเรือบรรทุกทาส แต่ความจริงเป็นเรือบรรทุกสินค้าผิดกฎหมาย นอกจากนั้น ยังมีการให้สินบนกันอย่างแพร่หลายนับตั้งแต่เจ้าหน้าที่สเปนชั้นรอง จนกระทั่งผู้มีอำนาจสูงสุดในอาณานิคม การกระทำดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความเสียหายแก่พ่อค้าและรายได้แผ่นดินของสเปนเป็นอันมาก ประเทศสเปนพยายามระงับและปราบปรามการกระทำดังกล่าว จนกระทั่งเกิดสงครามกับอังกฤษเมื่อปี ๑๗๓๖ และสัญญาการค้าทาสที่โอนให้บริษัทอังกฤษได้สิ้นสุดลงในปี ๑๗๕๐ แต่การลักลอบหนีภาษีก็คงดำเนินอยู่ต่อไป

ในด้านทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ระหว่างยุคกลางพ่อค้าอังกฤษไม่มีบทบาทสำคัญอย่างใด แต่ภายหลัง ค.ศ. ๑๕๘๐ ปรากฏว่าพ่อค้าอังกฤษได้นำสินค้านานาชนิดไปจำหน่ายในภาคเหนือแอฟริกา อิตาลีและจักรวรรดิตุรกี เช่น ผ้า ตะกั่ว ดีบุกและปลาเฮอริง แล้วนำสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยกลับ เช่น พรม ไหม ผ้าหมและฝ้าย และในปี ๑๕๘๑ พ่อค้าอังกฤษได้ก่อตั้งบริษัทขึ้นชื่อว่า บริษัทเลอแวนท์(Levant Company) เพื่อทำการค้าทางบกกับประเทศอินเดีย แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ

๕. ปัญหาทางสังคมและกฎหมายสงเคราะห์คนจน

ในศตวรรษที่ ๑๖ อุตสาหกรรมอังกฤษเจริญงอกงามขึ้น ตลาดขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง จำนวนพ่อค้าและนักอุตสาหกรรมที่มั่งคั่งเพิ่มขึ้น ทำให้สภาวะความเป็นอยู่แห่งชีวิตในเมืองเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ และในขณะเดียวกัน ชีวิตประชาชนอังกฤษในชนบทก็ได้รับความกระทบกระเทือนด้วย ในด้านอุตสาหกรรม โดยเฉพาะอุตสาหกรรมสิ่งทอ การผลิตมิได้มุ่งต่อตลาดในท้องถิ่นดังสมัยก่อน แต่อาศัยตลาดต่างประเทศเป็น

สำคัญ ซึ่งเป็นการเปิดโอกาสให้อุตสาหกรรมขยายตัว และนำความมั่งคั่งสมบูรณ์มาสู่ประเทศ แต่ในขณะเดียวกัน ได้ทำให้ชนชั้นช่างฝีมือซึ่งมีบทบาทสำคัญในอุตสาหกรรมมีความรู้สึกว่า อาชีพของตนไม่มีความมั่นคงและไม่มีอะไรเป็นประกันอย่างสมัยก่อน เมื่อสภาวะการค้าในตลาดต่างประเทศเป็นไปด้วยความสงบและเจริญรุ่งเรืองดี การค้าและอุตสาหกรรมภายในประเทศก็รุ่งเรือง คนงานก็มีงานทำไม่เดือดร้อน แต่พอสภาวะดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปไม่ว่าจะเนื่องมาจากสงคราม หรือเหตุการณ์ผันผวนประการอื่น ก็มีผลกระทบกระเทือนต่อการค้าและอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษทันที ทำให้เกิดการปั่นป่วนทางอุตสาหกรรมและเกิดการว่างงานขึ้น อนึ่งช่างฝีมือ หรือคนงานอุตสาหกรรมอังกฤษสมัยนั้น มิได้ทำงานเพื่อเลี้ยงชีพโดยการประกอบอาชีพของตนเช่นในยุคกลาง แต่เป็นลูกจ้างของนายจ้างผู้มั่งคั่ง การครองชีพและโชคชะตาแห่งชีวิตของเขาและครอบครัวต้องขึ้นอยู่กับนายจ้างและพ่อค้าผู้นำผลิตภัณฑ์ไปจำหน่ายนั้นโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะในศตวรรษที่ ๑๖ การเกษตรและชีวิตในชนบทอังกฤษได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างขนานใหญ่ ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวนาเป็นอันมาก ดังนั้นปัญหาทางสังคมนานาประเภทจึงอุบัติขึ้นและกลายเป็นปัญหาเรื้อรังเรื่อยมาอีกหลายศตวรรษ

<u>ปัญหาการว่างงานและความยากจน</u> ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ปัญหาสังคมที่ยุ่งยากที่สุด ก็คือ การว่างงานและความยากจน (unemployment and pauperism) ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญยิ่งและมีความสัมพันธ์ผูกเกี่ยงกันอย่างใกล้ชิดตลอดมา ความจริงปัญหาการว่างงานและความยากจนนี้มิใช่เป็นของใหม่ เคยมีมาแล้วแต่โบราณกาล และในประเทศอังกฤษยุคกลางก็มีอยู่ทั่วไปตามหัวเมืองและหมู่บ้านต่าง ๆ แต่ในศตวรรษที่ ๑๖ ปัญหาเรื่องนี้มีลักษณะพิเศษและเป็นเรื่องยุ่งยากสับสนกว่าสมัยก่อนมาก

ในชุมชนที่เจริญแล้ว การกระจายโภคทรัพย์ (redistribution of wealth) ที่มีอยู่ให้ได้รับประโยชน์ทั่วถึงกันนั้นมักจะมีอยู่เสมอ และผู้ที่ขัดสนอดอยากก็มักจะได้รับความเห็นอกเห็นใจไม่มากก็น้อย ในยุคกลาง ฝ่ายศาสนามีอำนาจมาก และหน้าที่สำคัญของฝ่ายศาสนาก็คือ ทำการสงเคราะห์ช่วยเหลือผู้ยากจน ในสมัยนั้นชาว

ชนบทส่วนใหญ่มีฐานะมั่นคง เพราะได้อาศัยที่ดินของขุนนางแมนเนอร์เป็นแหล่งทำมาหาเลี้ยงชีพตามสมควร ชนชั้นที่มีความมั่นคงมากที่สุดก็คือ ชนชั้นวิเลน ซึ่งมีลักษณะเป็นกึ่งทาสกึ่งเสรีชน ต้องผูกพันอยู่กับที่ดินและถือกันว่าชนชั้นนี้มีสิทธิอาศัยใช้ที่ดินของขุนนางที่ตนอาศัยอยู่เพื่อประกอบอาชีพ หากมีเรื่องเดือดร้อนก็มีทางที่จะหันไปพึ่งมูลนายของตนได้ แม้จะมีคนยากจนในสมัยนั้น แต่ก็จำกัดอยู่ในท้องที่แต่ละแห่งไป และการให้ทานของผู้มีจิตศรัทธาเพื่อช่วยเหลือบุคคลประเภทนี้ก็เป็นเรื่องของท้องที่โดยเฉพาะ สำหรับผู้ยากจนในเมืองก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน สมาคมอาชีพต่าง ๆ ที่มีอยู่ มักจะมีเงินกองทุนสะสมไว้ช่วยเหลือสมาชิกและครอบครัวที่ตกทุกข์ได้ยาก ในสมัยนั้นฝ่ายศาสนาพยายามส่งเสริมบุคคลให้ทำทาน และศาสนาบังคับให้วัดทำการจัดสรรรายได้ไว้ส่วนหนึ่งสำหรับช่วยบรรเทาทุกข์ผู้ยากจน ผู้มีจิตกุศลก็มักจะสร้างโรงพยาบาลและโรงทาน (alms-house) เพื่อสงเคราะห์ผู้ยากจนหรือบริจาคเงินเพื่อการนี้ ในยุคกลาง เมืองบางเมืองเฉพาะอย่างยิ่งเมืองท่าเรือ บางทีพวกคนขอทานและคนจรจัดเข้าไปหางานทำกันดาษดื่น โดยหวังจะได้งานจากการขนถ่ายสินค้าขึ้นและลงจากเรือ หากเมืองใดต้องประสบปัญหาทำนองนี้ก็มักจะจัดวางโครงการขึ้นเพื่อการบรรเทาทุกข์ เช่นเรียกเก็บอากรจากชาวเมืองไว้สงเคราะห์ผู้ขัดสน และกำหนดให้มีการจดทะเบียนคนขอทาน โดยให้ผู้มีใบอนุญาตติดเข็มเครื่องหมายไว้ และห้ามมิให้ทานแก่คนขอทานที่มิได้จดทะเบียน

ในระหว่างศตวรรษที่ ๑๖ ปรากฏว่า คนขอทานในประเทศอังกฤษได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว เฉพาะอย่างยิ่งคนขอทานที่ร่างกายแข็งแรง ซึ่งเป็นภัยแก่สังคมเป็นอย่างยิ่ง บุคคลประเภทนี้ท่องเที่ยวเป็นหมู่ ๆ ไปตามท้องที่ต่าง ๆ ทำการลักขโมยและก่อการร้าย นอกจากนี้ ยังทำการปล้นสะดมพอค้าตามทางหลวง และยกกระบวนกันเข้าไปในเมืองเพื่อเรียกร้องขอความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมือง ทำให้รัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้นรู้สึกวิตกต่อสภาวการณ์ที่เป็นอยู่ในระหว่างนั้นเป็นอันมาก และพยายามหาทางช่วยเหลือและปราบปรามไปพร้อม ๆ กันด้วย

มูลเหตุที่ทำให้เกิดการว่างงานและความยากจนมากมายเช่นนี้ มีหลายประการ ประการที่สำคัญที่สุดก็คือ กระบวนการกั้นรั้วซึ่งดำเนินอยู่อย่างขนานใหญ่ในสมัยนั้น ได้ทำให้ชาวนานับเป็นจำนวนพัน ๆ ต้องถูกขับไล่ออกจากที่ดินที่เขาและครอบครัวเคยอาศัยทำมาหาเลี้ยงชีพมาก่อนและพวกนี้ก็มีทางเลือกทางเดียวคือ ต้องไปหางานทำในท้องถิ่นอื่น เช่น อพยพไปในท้องที่ที่ไม่มีการกั้นรั้วและตามหัวเมืองต่าง ๆ ผู้ที่ต้องกลายเป็นคนขอทานก็มีไม่น้อย และที่ร้ายที่สุดก็กลายเป็นอาชญากร ส่วนในด้านสมาคมอาชีพต่าง ๆ ที่เคยให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์สมาชิกในยามขัดสนนั้น พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๖ ระบบสมาคมอาชีพก็เสื่อมและสลายตัวลงตามลำดับ ซึ่งพลอยทำให้มีงานทำลดน้อยลงด้วย การที่อุตสาหกรรมขยายตัวไปตามหมู่บ้านต่าง ๆ แม้จะได้ช่วยทำให้มีงานทำเพิ่มขึ้นก็ตาม แต่ในขณะเดียวกัน ได้ทำให้เมืองบางเมืองซึ่งอุตสาหกรรมเสื่อมลงนั้นมีงานลดน้อยลงด้วย การทำลายวัด และล้มเลิกศาสนานิกายคาธอลิกซึ่งเคยเป็นแหล่งพึ่งพาอาศัยของคนจน ยิ่งทำให้จำนวนคนขอทานเพิ่มขึ้นอีก นอกจากนี้ ผู้ที่เคยทำงานอยู่กับวัดก็ถูกตัดขาดลอยกลายเป็นคนว่างงาน และตกอยู่ในสภาวะเดียวกันกับคนยากจนประเภทอื่น

มูลเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ เมื่อระบอบศักดินาเริ่มเสื่อม ความต้องการแรงงานซึ่งขุนนางเคยใช้สำหรับสร้างปราสาท และเป็นกำลังทหารในการก่อสงครามนั้นได้ลดน้อยลง บุคคลที่เคยอาศัยขุนนางเป็นที่พึ่งก็ต้องหันไปหาอาชีพทางอื่น และที่หางานทำไม่ได้ก็เข้ารวมหมู่กับพวกขอทานอื่น ๆ ต่อไป นอกจากนี้ การถีบตัวขึ้นของระดับราคาในสมัยนั้นเพราะเหตุที่โลหะมีค่ามีปริมาณเพิ่ม ได้เป็นเหตุให้คนยากจนเพิ่มจำนวนเช่นกัน ตลอดศตวรรษที่ ๑๖ การที่ราคาอาหาร เสื้อผ้า และค่าเช่าถีบตัวสูงกว่าค่าจ้าง ย่อมก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชนชั้นกรรมกรเป็นอย่างยิ่ง เพราะค่าจ้างที่ได้รับย่อมไม่พอที่จะซื้อหาสิ่งที่จำเป็นแก่ชีวิตได้เท่ากับสมัยก่อน

อุตสาหกรรมในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ได้ดำเนินการแบบนายทุนและมีขนาดใหญ่ขึ้น ย่อมทำให้ตลาดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ขยายตัวตาม ในขณะเดียวกัน ความไม่มี

เสถียรภาพของระบอบนายทุน คือ ความต้องการในสินค้ามีลักษณะขึ้น ๆ ลง ๆ (fluctuations) และก็อุบัติขึ้นบ่อย ๆ ยังผลให้กรรมกรถูกปลดออกจากงานเป็นการเพิ่มจำนวนคนว่างงานมากขึ้น

จากที่กล่าวมาแล้ว เราอาจแบ่งการว่างงานออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ การว่างงานโดยไม่สมัครใจ (involuntary unemployment) และการว่างงานโดยสมัครใจ (voluntary unemployment) การว่างงานประเภทแรกเป็นผลของการปั่นป่วนในทางเศรษฐกิจซึ่งทำให้ความต้องการหรืออุปสงค์แห่งแรงงานลดน้อยลง เพราะเจ้าของโรงงานอุตสาหกรรมไม่มีความจำเป็นที่จะต้องจ้างแรงงานไว้มาก คนงานจึงถูกปลดหรือเลิกจ้าง ซึ่งย่อมทำให้ปริมาณคนว่างงานเพิ่มขึ้น การว่างงานโดยไม่สมัครใจนี้เกิดขึ้นจากการบังคับของเหตุการณ์ภายนอก มิใช่ความผิดของคนงานแต่อย่างใด เพราะแม้บุคคลประเภทนี้เต็มใจจะทำงานอย่างใด สภาวะเศรษฐกิจก็ไม่เปิดโอกาสให้มีงานทำได้ การว่างงานแบบนี้เป็นปรากฏการณ์ใหม่ในทางเศรษฐกิจซึ่งอุบัติขึ้นเฉพาะในระบอบนายทุนเท่านั้น จึงเป็นสิ่งใหม่ในศตวรรษที่ ๑๖ ส่วนการว่างงานโดยสมัครใจนั้นมีลักษณะแตกต่างออกไปโดยจำกัดอยู่ในบุคคลประเภทเกียจคร้าน คนชรา คนเจ็บ และทุพพลภาพ ซึ่งย่อมเป็นเรื่องที่ปรากฏมาก่อนแล้วเป็นเวลานาน และในประเทศอังกฤษยุคกลางก็มีอยู่ทั่วไป

มูลเหตุต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดปัญหาสังคมดังกล่าว บุคคลในสมัยนั้นไม่เข้าใจกันเลย และรัฐบุรุษอังกฤษมองไม่เห็นความแตกต่างระหว่างการว่างงานโดยสมัครใจและการว่างงานโดยไม่สมัครใจของบุคคลที่มีร่างกายแข็งแรงแต่อย่างใด ความผิดพลาดอันนี้คงจะเนื่องมาจากการให้ทานโดยไม่เลือกหน้าของฝ่ายศาสนาโรมันคาธอลิกซึ่งตกทอดมาตั้งแต่ยุคกลาง ยิ่งกว่านั้น ยังมีผู้โต้เถียงว่า การให้ทานในยุคกลางนั้น ให้โทษยิ่งกว่าให้คุณ เพราะเป็นการส่งเสริมให้เกิดการจรจัดและความเกียจคร้านขึ้นในหมู่บุคคลที่มีร่างกายแข็งแรง ดังนั้น ในศตวรรษที่ ๑๖ จึงมีคนอังกฤษเป็นอันมากเชื่อกันอย่างแพร่หลายว่า ความยากจนและการว่างงานนั้น มิใช่เป็นเรื่องเกิดจากความบกพร่องพิการของสังคม แต่เกิดจากความเสื่อมทรามทางจิตใจของบุคคลแต่ละคน

รัฐบุรุษอังกฤษในสมัยนั้นก็มีความเชื่อถือตามนี้เช่นเดียวกัน แนวความคิดอันหลงผิดนี้ได้กลายเป็นจุดด่างพร้อยในประวัติศาสตร์กฎหมายด้านสังคม (social legislation) ของประเทศอังกฤษเรื่อยมาจนกระทั่งถึงต้นศตวรรษที่ ๒๐ ความยากจนและการว่างงานจึงกลายเป็นสิ่งที่น่าอัปยศอดสู ซึ่งบุคคลที่ตกอยู่ในสภาวะเช่นนั้นถูกประณามว่าเป็นคนชั่วต้องรับผิดแต่ผู้เดียว ด้วยเหตุนี้ การปฏิบัติของรัฐบาลอังกฤษนับแต่ได้บัญญัติกฎหมายสงเคราะห์คนจนขึ้นในสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธ จนกระทั่งศตวรรษที่ ๒๐ นี้จึงเป็นการกระทำที่โหดร้ายทารุณแก่ชนชั้นยากจนตลอดมา

การที่บุคคลในสมัยนั้นไม่เข้าใจความแตกต่างระหว่างการว่างงานโดยสมัครใจและโดยไม่สมัครใจดังกล่าว จึงทำให้การแก้ปัญหาต่าง ๆ ยากยิ่งขึ้น ในสมัยปัจจุบันนี้ จากประสบการณ์ที่แล้วมา เราอาจกล่าวได้ว่าความไม่คล่องตัวของแรงงาน (immobilty of labour) คือการที่แรงงานไม่อาจเคลื่อนไหวไปมาได้สะดวกนั้นมีส่วนทำให้เกิดการว่างงานอยู่ไม่น้อยเหมือนกัน เช่น ในอุตสาหกรรมหนึ่งอัตราการว่างงานอยู่ในระดับสูงมาก แต่ในขณะเดียวกัน ความต้องการหรืออุปสงค์แห่งแรงงานในอุตสาหกรรมอื่นก็อยู่ในระดับสูงเช่นกัน หรือในท้องที่หนึ่งอาจมีแรงงานส่วนเกินมากมาย แต่อีกท้องที่หนึ่งกลับขาดแคลน ดังนั้น ในขณะใดขณะหนึ่งการว่างงานกับการขาดแคลนแรงงานอาจมีอยู่คู่เคียงกันไปเพราะแรงงานไม่มีความคล่องตัวเคลื่อนไหวไปมาไม่สะดวก ซึ่งถ้าหากหาทางแก้ให้คนงานเคลื่อนไหวจากท้องที่แห่งหนึ่งซึ่งมีแรงงานส่วนเกินไปยังท้องที่อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งกำลังต้องการแรงงานได้ด้วยความสะดวกแล้ว ปัญหาการว่างงานก็คงจะบรรเทาลงได้ กฎหมายที่ตราขึ้นใช้บังคับในสมัยนั้นไม่มีจุดประสงค์ที่จะให้คนเปลี่ยนจากอาชีพหนึ่งไปยังอาชีพหนึ่ง นอกจากนี้คนอังกฤษในศตวรรษที่ ๑๖ ไม่ชอบและไม่ปรารถนาที่จะเห็นคนยากจนท่องเที่ยวจากท้องที่หนึ่งไปยังอีกท้องที่หนึ่งเพื่อหางานทำ ทั้งการที่คนในสมัยนั้นว่างงานและยากจนโดยไม่สมัครใจซึ่งมิใช่ความผิดของเขาดังกล่าว ก็เป็นการเกินสติปัญญาความสามารถของชนชั้นปกครองที่จะเข้าใจและแก้ปัญหาให้ถูกทางได้ การว่างงานและความยากจนจึงเป็นปัญหาเรื้อรังตลอดมา

กฎหมายแรงงาน (Labour laws) กฎหมายแรงงานได้ตราขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรีที่ ๗ (ค.ศ. ๑๔๘๕-๑๕๐๙) ซึ่งเป็นกษัตริย์องค์แรกของราชวงศ์ทิวดอร์โดยมีบทบัญญัติเกี่ยวกับค่าจ้างของลูกจ้าง และช่างฝีมือตลอดจนกำหนดเวลาทำงานของบุคคลเหล่านี้ นอกจากนี้ลูกจ้างเกษตรและช่างฝีมือต้องทำงานเมื่อมีคนต้องการและห้ามมิให้นายจ้างจ่ายค่าจ้างสูงกว่าอัตราที่กฎหมายกำหนดไว้ พอถึงรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรีที่ ๘ (ค.ศ. ๑๕๐๙-๑๕๔๗) รัฐบาลอังกฤษก็ได้ตรากฎหมายจำกัดการใช้จ่าย (Sumptuary laws) ขึ้น เพื่อป้องกันความฟุ่มเฟือยและห้ามมิให้สั่งสินค้าบางประเภทจากภายนอกประเทศโดยมีความมุ่งหมายที่จะให้ช่างฝีมืออังกฤษมีงานทำเพิ่มขึ้น

กฎหมายที่สำคัญในสมัยนั้นก็คือ กฎหมายว่าด้วยช่างฝีมือหรือบางทีก็เรียกว่ากฎหมายว่าด้วยนักเรียนฝึกหัด (Statute of Artificers or Apprentices) กฎหมายฉบับนี้ได้ประมวลกฎหมายแรงงานฉบับก่อน ๆ และกลไกในทางบริหารเข้าไว้เพื่อให้มีการประสานงานกัน ความมุ่งหมายก็เพื่อจะกำจัดการว่างงานและเพื่อให้การเกษตรมีแรงงานเพียงพอและเพื่อจัดวางอัตราค่าจ้างให้อยู่ในระดับพอสมควร การปฏิบัติตามกฎหมายฉบับนี้ในเมืองต่าง ๆ ผู้มีหน้าที่ก็คือ ศาลเทศบาล (Municipal Courts) ส่วนในเขตชนบทนั้นตุลาการประจำท้องที่ซึ่งเรียกว่า Justice of the Peace เป็นผู้รับผิดชอบ ผู้รับผิดชอบชั้นเหนือขึ้นไปคือตุลาการในศาลหลวง (King's judge) และคณะองคมนตรี แม้ว่ากฎหมายฉบับนี้มิได้ใช้บังคับทุกแห่งและสม่ำเสมอ แต่ก็ถือว่าเป็นกฎหมายมาตรฐานของประเทศอังกฤษตลอดมาจน ค.ศ. ๑๘๑๓ จึงถูกยกเลิก

บทบัญญัติสำคัญของกฎหมายฉบับนี้มีดังนี้ คนโสดทุกคนและผู้สมรสแล้วที่มีอายุต่ำกว่า ๓๐ ปี ทุกคนซึ่งมีรายได้ไม่ถึงปีละ ๔๐ ชิลลิง และว่างงานต้องเข้าทำงานเป็นลูกจ้างในอาชีพซึ่งตนได้เรียนมามีกำหนด ๑ ปี ในระหว่างเวลาดังกล่าว บุคคลเช่นว่านั้นจะถูกปลดหรือไล่ออกจากงาน หรือออกจากงานเองไม่ได้นอกจากจะได้รับอนุมัติจากตุลาการประจำท้องที่ ๒ คน และแม้จะได้รับอนุมัติเช่นนั้นแล้วก็ตาม ผู้ออกจากงานจะเปลี่ยนที่อยู่ของตนจากเมืองหนึ่ง หรือหมู่บ้าน (parish)หนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่งไม่ได้

นอกจากจะได้รับใบอนุญาตประทับตราของเทศบาล หรือที่มีลายมือชื่อของตำรวจท้องที่ ๑ คน และหัวหน้ากรอบครัว (householders) ๒ คน บุคคลผู้ละเมิดบทบัญญัติดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นลูกจ้างหรือนายจ้างจะถูกลงโทษอย่างหนัก อนึ่ง บุคคลที่มีอายุระหว่าง ๑๒ ปี ถึง ๖๐ ปี ถ้าหากไม่มีงานทำอยู่แล้ว ต้องเข้าทำการเกษตรมีกำหนดเป็นปี ๆ ไป ผู้ฝ่าฝืนต้องถูกลงโทษอย่างหนักเช่นเดียวกัน เวลาทำงาน และเวลารับประทานอาหารก็ได้กำหนดไว้ด้วย และในที่ประชุมประจำปี ตุลาการประจำท้องที่มีอำนาจกำหนดอัตราค่าจ้างสำหรับลูกจ้าง คนงาน ช่างฝีมือ และผู้ฝึกงานให้เป็นไปตามมาตราส่วนของราคาอาหารที่เป็นอยู่ในขณะนั้น

บทบัญญัติอีกอันหนึ่งก็คือ เรื่องที่เกี่ยวกับการเกษตร ในฤดูเก็บเกี่ยวหากมีความจำเป็น ตุลาการประจำท้องที่มีอำนาจบังคับให้ช่างฝีมือไปทำการเก็บเกี่ยวในทุ่งนาได้โดยให้รับค่าจ้างตามอัตราที่กำหนดไว้ ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้เกิดความเสียหายแก่ข้าวสาลี หญ้า หรือธัญพืชประเภทอื่น นอกจากนี้ ยังมีบทบัญญัติเกี่ยวกับอัตราค่าจ้างสำหรับการฝึกงานด้วย บุคคลจะเข้าประกอบอาชีพในงานอุตสาหกรรมใด ๆ ต้องผ่านการฝึกงานจากสถาบันฝึกงานที่เกี่ยวข้องเสียก่อน การฝึกงานในยุคกลางเป็นไปตามประเพณี และกฎหมายของท้องถิ่น แต่ตามกฎหมายใหม่นี้ได้เปลี่ยนให้ไปอยู่ใต้บังคับแห่งกฎหมายของรัฐ กฎหมายนี้บัญญัติว่า นอกจากบุคคลที่ประกอบอาชีพในอุตสาหกรรมใดอยู่แล้ว ห้ามมิให้บุคคลประกอบอาชีพใดเว้นแต่จะได้รับการฝึกงานเกี่ยวกับอาชีพนั้นมาแล้วเป็นเวลา ๗ ปี ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักประกันคุณภาพของงานและเป็นการให้ความคุ้มครองแก่คนงานช่างฝีมือ (skilled workmen) จากการแข่งขันของคนงานไร้ฝีมือ (unskilled workmen) ด้วย อนึ่ง ในงานอุตสาหกรรมบางประเภทกฎหมายบัญญัติไว้ว่า ครูการช่างที่มีนักเรียนฝึกหัด ๓ คน จะต้องจ้างศิษย์การช่างไว้ ๑ คน และเพิ่มจำนวนขึ้นตามส่วน

สำหรับปัญหาที่ว่า ประมวลกฎหมายแรงงานฉบับนี้ก่อให้เกิดผลดีอย่างไรหรือไม่นั้น นอกจากบทบัญญัติเกี่ยวกับค่าจ้างซึ่งให้ความคุ้มครองแก่คนงานบางแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่ามิได้ช่วยแก้ปัญหายุ่งยากในสมัยนั้นแต่อย่างใด ทั้งนี้ก็เพราะเหตุผลหลายประการ

คือ

ประการแรก มีบทบัญญัติยกเว้นมากเกินไป เช่น กฎหมายนี้ไม่ใช่บังคับชนชั้นขุนนางและผู้ดี ซึ่งมักจะเป็นนายจ้างที่มีลูกจ้างจำนวนไม่น้อยภายในคฤหาสน์ของตน อุตสาหกรรมบางอย่าง เช่น การเหมืองแร่ การโลหกิจและการทำแก้วก็ได้รับยกเว้น อุตสาหกรรมผ้าในแคว้นเวลส์และมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศอังกฤษก็ได้รับยกเว้นเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ ศาลยังได้ตีความกฎหมายฉบับนี้ไว้ว่าใช้บังคับเฉพาะอุตสาหกรรมที่มีอยู่ในขณะประกาศใช้เท่านั้น ไม่ครอบถึงอุตสาหกรรมใหม่ที่เกิดขึ้นภายหลัง

แต่จุดอ่อนที่สำคัญยังมีอีก คือเมื่อเศรษฐกิจได้ดำเนินไปตามแบบนายทุน ระดับการจ้างงาน (level of employment) ย่อมขึ้นอยู่กับความคล่องตัวของแรงงานเป็นส่วนใหญ่ และได้มีผู้ให้ความเห็นว่าเหตุแห่งความยากจนคนแค้นและการว่างงานในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ นั้น มิใช่เกิดจากการล้มเลิกวัดคาธอลิก การตั้งกองทุนให้ทานและการกั้นรั้วแต่เกิดจากความไม่คล่องตัวของแรงงาน หากแรงงานมีความคล่องตัวสามารถเคลื่อนไหวไปมาได้สะดวก ในขณะที่เศรษฐกิจของบ้านเมืองกำลังขยายตัวไปแล้ว สิ่งเหล่านี้ก็จะแก้ไขและปรับตัวของมันเองให้เข้ากับสภาวการณ์ที่เป็นอยู่ในขณะนั้นได้ด้วยความเรียบร้อย และอุปัทวเหตุยุ่งยากก็คงจะไม่เกิดขึ้น และรัฐบาลสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธก็คงไม่จำเป็นต้องตรากฎหมายสงเคราะห์คนจน (Poor Law) ขึ้นมาดังจะกล่าวต่อไป อย่างไรก็ดี แม้ความเห็นนี้จะมองแต่ในด้านเดียวจนเกินไป ก็ยังมีส่วนถูกและมีเหตุผลดีอยู่ไม่น้อย เพราะการพัฒนาเศรษฐกิจในสมัยปัจจุบันนี้ก็ได้ยึกหลักที่จะพยายามทำให้แรงงานคล่องตัวให้มากที่สุดที่จะมากได้เหมือนกัน

กฎหมายแรงงานที่ตราขึ้นในสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธ มีผลตรงกันข้ามกับที่กล่าวข้างต้น ระบบการฝึกงาน (apprenticeship system) ซึ่งได้แบ่งชั้นบุคคลต่างอาชีพไว้อย่างชัดแจ้งนั้น ทำให้ความคล่องตัวของอาชีพ (occupational mobility)

หรือการเปลี่ยนอาชีพเป็นสิ่งเหลือวิสัย สำหรับเสรีภาพของคนงานที่จะเคลื่อนไหวไปไปมาระหว่างท้องที่หนึ่งกับอีกท้องที่หนึ่งนั้นก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกัน เพราะกฎหมายข้างต้นมีความมุ่งหมายที่จะผูกมัดให้บุคคลอยู่ในถิ่นเกิดหรือภูมิลำเนาของตน คือห้ามมิให้ลูกจ้างไปจากท้องถิ่นของตนเพื่อหางานทำในท้องถิ่นอื่น โดยมิได้แจ้งให้นายจ้างทราบล่วงหน้าตามกฎหมายกำหนดไว้ และจะต้องได้รับใบรับรองจากตำรวจท้องที่ ๑ นาย และหัวหน้าครอบครัว ๒ นายด้วย คนในสมัยนั้นรังเกียจการที่บุคคลเดินท่องเที่ยวหางานจนกระทั่งมองข้ามข้อความจริงที่ว่า มูลเหตุอันสำคัญที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากทางสังคมสมัยนั้น อยู่ที่ความไม่คล่องตัวของแรงงาน หาใช่เรื่องความชั่วร้ายหรือความเกียจคร้านของบุคคลผู้ว่างงานไม่

ดังนั้นเราก็พอจะสรุปได้ว่า การที่กฎหมายแรงงานในสมัยนั้นไม่อาจช่วยแก้ไขปัญหาสังคมได้ก็เพราะยึดหลักอันพ้นสมัย ไม่เหมาะสมกับสภาวะทางเศรษฐกิจและสังคมที่กำลังขยายตัวเจริญเติบโตอยู่อย่างรวดเร็ว

<u>กฎหมายสงเคราะห์คนจน</u> (Poor Law) ในตอนต้นรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรี่ที่ ๗ (ค.ศ. ๑๔๘๕-๑๕๐๙) ปรากฏว่ามีจำนวนคนเร่ร่อนขอทานมากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากการกั้นรั้วที่เพาะปลูกเพื่อเลี้ยงแกะดังกล่าวแล้ว จึงทำให้รัฐบาลสมัยนั้นมีความวิตกมากและได้หาทางแก้ปัญหานี้ด้วยวิธีการต่าง ๆ ในท้องที่บางแห่งได้มีการกำหนดขนาดของที่นาและเจ้าของที่นาต้องดูแลรักษาโรงนาให้อยู่ในสภาพดีอยู่เสมอ คนขอทานต้องอยู่ในเขตท้องที่ของตน หากผู้ใดละเมิดก็ได้รับโทษอย่างหนัก ยกเว้นเฉพาะหญิงมีครรภ์และคนพิการเท่านั้น ทั้งนี้เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวมิให้ยุ่งยากยิ่งขึ้น กฎหมายต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ ซึ่งตราขึ้นในสมัยนั้นส่วนมากมีหลักการทำนองเดียวกับมาตรการต่าง ๆ ที่ดำเนินอยู่ในรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรี่ที่ ๗ ดังกล่าวข้างต้น เช่น การบังคับให้ทำงาน การกำหนดอัตราค่าจ้างและการกำหนดเวลาทำงาน เป็นต้น

พอถึงรัชสมัยพระเจ้าเฮนรีที่ ๘ เมื่อรัฐบาลอังกฤษตรากฎหมายห้ามการใช้จ่ายฟุ่มเฟือย (Sumptuary laws) และห้ามการสั่งสินค้าบางประเภทจากภายนอกประเทศ เพื่อช่วยให้ช่างฝีมือมีงานทำเพิ่มขึ้น รัฐบาลอังกฤษได้ดำเนินการอย่างเฉียบขาด เพื่อแก้ปัญหาคนขอทาน และมีการลงโทษอย่างหนักถึงขนาดผูกคนขอทานที่มีร่างกายแข็งแรง เปลือยกายติดกับรถแล้วตระเวนไปทั่วเมือง พร้อมกับเฆี่ยนไปตลอดทางจนเลือดโทรมกาย ในกฎหมายฉบับ ค.ศ. ๑๕๓๑ เฉพาะคนยากจนที่ชราและพิการเท่านั้นจะอนุญาตให้มีใบอนุญาตขอทานภายในเขตท้องที่ของตนได้ หากผู้มีร่างกายแข็งแรงทำการขอทาน ก็ถูกลงโทษตามกฎหมาย ต่อมา ค.ศ. ๑๕๓๖ ได้จัดให้มีวิธีการเพื่อหางานให้แก่คนว่างงานที่มีร่างกายแข็งแรง โดยกำหนดให้หมู่บ้านทุกแห่งจัดหากองทุนขึ้นด้วยวิธีการเรี่ยไรจากบุคคลทั่วไปตามศรัทธา เจ้าหน้าที่เทศบาลต่าง ๆ มีหน้าที่ทำการฝึกงานด้านเกษตรหรือการช่างให้แก่คนขอทานและเด็กกำพร้า

พอย่างเข้ารัชสมัยของพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๖ (ค.ศ. ๑๕๔๗-๑๕๕๓) ความปั่นป่วนในทางเศรษฐกิจอันเนื่องมาจากผลแห่งการปฏิรูปในด้านต่าง ๆ ในศตวรรษที่ ๑๖ ก็ทรุดหนักลง และความจำเป็นในการสงเคราะห์คนจนก็ทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น ดังนั้น การจัดหาเงินกองทุนบรรเทาทุกข์ ซึ่งเดิมใช้วิธีบริจาคด้วยความสมัครใจ ก็เปลี่ยนเป็นวิธีการบังคับโดยปริยาย คือบุคคลใดที่ปฏิเสธไม่ยอมบริจาค เจ้าหน้าที่ก็หาทางบีบบังคับด้วยวิธีการต่าง ๆ ให้บริจาคให้ได้ ในรัชสมัยของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ รัฐบาลอังกฤษได้ตรากฎหมายออกมาหลายฉบับ เพื่อแก้ปัญหาการว่างงาน และความยากจนของคนงานที่อาศัยการค้า และอุตสาหกรรม บทบัญญัติที่สำคัญก็คือการห้ามการจัดตั้งสมาคม หรือการรวมกันเข้าด้วยประการใด ๆ ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อการขึ้นราคาไม่ว่าจะเป็นนายจ้าง คนงานหรือคนขายสินค้าก็ตาม แม้กระทั่งการนำเครื่องจักรกลบางประเภทไปใช้ในอุตสาหกรรมสิ่งทอก็กระทำมิได้ เพราะเกรงว่าจะทำให้อุปสงค์หรือความต้องการแรงงานลดน้อยลงอีกและจะทำให้มีคนว่างงานมากขึ้น

การปฏิบัติต่อคนขอทานในรัชสมัยของพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๖ ได้ทวีความรุนแรงขึ้นกว่าสมัยก่อนมาก กฎหมายฉบับ ค.ศ.๑๕๔๗ บัญญัติให้ตีตราเครื่องหมายคำว่า "ขอทานเป็นนิสัย" ติดตัวคนขอทานทุกคน และหากมีผู้ต้องการก็ให้มอบตัวให้ไปเป็นทาสมีกำหนดเวลา ๒ ปี หากไม่มีผู้ต้องการก็ให้ทำงานโยธาบนทางหลวงและหากจำเป็นก็ตีตรวนหรือล่ามโซ่ด้วย การที่รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นต้องดำเนินการที่โหดร้ายป่าเถื่อนเช่นนี้ก็เพราะเห็นว่า จำนวนคนขอทานที่ทวีขึ้นอย่างรวดเร็วนั้นจะก่อให้เกิดภัยแก่สังคมอย่างร้ายแรง แต่กฎหมายฉบับนี้ต้องถูกยกเลิกใน ค.ศ.๑๕๔๙ และนำฉบับ ค.ศ.๑๕๓๑ มาใช้ตามเดิม

ในระหว่างรัชสมัยของพระนางเจ้าอลิซาเบธ (ค.ศ.๑๕๕๓-๑๖๐๓) หลักการในการตรากฎหมายเกี่ยวด้วยการนี้ ได้เปลี่ยนไปเป็นอันมาก ประสบการณ์ในอดีตได้ชี้ให้เห็นโดยแน่ชัดว่า การบริจาคเงินบรรเทาทุกข์โดยยึดหลักความสมัครใจหรือศรัทธานั้น หาเพียงพอกับความต้องการในขณะนั้นไม่ จำเป็นต้องดำเนินการบีบบังคับด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งให้มากขึ้น ฉะนั้นใน ค.ศ.๑๕๖๒ รัฐบาลอังกฤษจึงได้ตรากฎหมายขึ้นโดยบัญญัติบังคับไว้ว่า หากบุคคลใดปฏิเสธไม่ยอมบริจาคเงินบรรเทาทุกข์ ก็ให้ส่งตัวไปยังศาล เพื่อให้เจ้าหน้าที่ตุลาการประจำท้องที่เรียกเก็บเงินได้ตามที่เห็นสมควร อย่างไรก็ตาม แม้จะมีวิธีการบังคับให้บุคคลบริจาคเงินเพื่อสมทบทุนบรรเทาทุกข์ดังกล่าวก็ตาม หลักการในกฎหมายก็ยังไม่ทิ้งหลักบริจาคด้วยความสมัครใจ อำนาจตามกฎหมายในการบังคับให้บริจาคเงินนั้น ก็เป็นเพียงการบังคับโดยทางอ้อมเท่านั้น ต่อมา ค.ศ.๑๕๗๒ กฎหมายบัญญัติให้ตุลาการประจำท้องที่ ทำการจดทะเบียนคนชราและคนพิการที่ยากจนและให้บุคคลเหล่านั้นอาศัยอยู่ในสถานที่ที่กำหนดไว้ เว้นแต่เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นที่บุคคลเหล่านั้นอาศัยอยู่ได้ให้ความอุปการะอยู่แล้ว ส่วนหลักการบริจาคโดยสมัครใจยังคงไว้ แต่สำหรับบุคคลที่ไม่ยอมบริจาคโดยไม่มีเหตุผลสมควร ก็ถูกตุลาการประจำท้องที่บังคับประเมินเรียกเก็บได้ หากไม่ยอมชำระก็มีโทษถึงจำคุก

ในปีต่อมา รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นได้ตรากฎหมายขึ้นอีกหลายฉบับโดยกำหนดให้เทศบาลจัดหางานให้คนจนที่ร่างกายสมบูรณ์ และจัดตั้งสถานดัดสันดาน (Houses of Correction) ขึ้น ถ้าบุคคลใดไม่ยอมทำงานที่เทศบาลจัดหาให้แล้วก็ให้ส่งตัวไปยังสถานแห่งนี้ เพื่อบังคับให้ทำงานและถูกลงโทษด้วย รัฐบาลสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธได้พยายามทุกวิถีทางที่จะจัดให้คนมีงานทำ ใน ค.ศ. ๑๕๖๖ และ ๑๕๗๑ ได้มีการบังคับบุคคลทุกชั้นที่ไม่มีบรรดาศักดิ์ (Knighthood) ให้ใช้หมวกที่ผลิตขึ้นในประเทศ และเพื่อส่งเสริมให้มีการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น ได้มีการอนุญาตให้ส่งข้าวสาลีไปนอกประเทศได้ในเมื่อราคาอยู่ในระดับต่ำ อนึ่ง เพื่อประโยชน์แก่การสาธารณสุข รัฐบาลได้ตราพระราชบัญญัติขึ้นฉบับหนึ่ง เมื่อ ค.ศ. ๑๕๘๘ ห้ามมิให้มีการสร้างบ้านอาศัยขึ้นใหม่ในชนบท และห้ามมิให้แก้ไขปรับปรุงอาคารเก่าให้เป็นบ้านอาศัยเว้นแต่จะมีที่ดินติดอยู่อย่างน้อย ๔ เอเคอร์ต่อบ้านหนึ่งหลัง นอกจากนี้กฎหมายดังกล่าวยังได้บัญญัติคลุมไปถึงการสร้างอาคารตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย คือ ห้ามมิให้สร้างบ้านอาศัยมีขนาดเล็กกว่าที่กฎหมายกำหนดไว้ในเขตภายในรอบ ๆ กรุงลอนดอนและเวสต์มินสเตอร์ ทั้งห้ามมิให้แบ่งบ้านออกเป็นที่พักอาศัยย่อย ๆ ด้วย

<u>กฎหมายสงเคราะห์คนจน ค.ศ. ๑๖๐๑</u> เนื่องจากความยุ่งยากทางเศรษฐกิจในสมัยนั้น หลักการของกฎหมายสงเคราะห์คนจนในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๖ จึงมีลักษณะโน้มเอียงไปในทางบีบบังคับให้บุคคลบริจาคเงินสมทบทุนบรรเทาทุกข์ทวีขึ้นตามลำดับ ถึงกระนั้นก็ตาม กฎหมายก็ยังไม่ทิ้งหลักบริจาคด้วยความสมัครใจเสียเลยทีเดียว แต่พอย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๗ การประเมินโดยวิธีบังคับให้บริจาค (compulsory assessment) ก็เริ่มขึ้น ทั้งนี้ก็เนื่องจากประสบการณ์ในศตวรรษที่ ๑๖ ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า การปราบปรามบุคคลว่างงานร่างกายสมบูรณ์เท่านั้นย่อมไม่ก่อให้เกิดผลอย่างใด และการให้ทานตามศรัทธานั้นก็ไม่อาจที่จะแก้ปัญหาความยากจนได้ ดังนั้น ใน ค.ศ. ๑๖๐๑ กฎหมายสงเคราะห์คนจนฉบับใหม่ก็ถูกตราขึ้นโดยประมวลหลักการเดิมไว้และมีการแก้ไขเพิ่มเติมบ้าง และระบบการสงเคราะห์คนจนในประเทศอังกฤษ

ก็ได้ยึดหลักกฎหมายฉบับนี้เรื่อยมาจนกระทั่งได้ตรากฎหมายใหม่ขึ้นเมื่อภายหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒

ความจริง กฎหมายสงเคราะห์คนจนฉบับ ค.ศ. ๑๖๐๑ นี้ มุ่งหมายเพื่อบังคับใช้ชั่วคราวเท่านั้น แต่ก็คงใช้บังคับตลอดมาและถือว่าเป็นกฎหมายเกี่ยวด้วยปัญหาสังคม ที่สำคัญที่สุดจนกระทั่งมีการแก้ไขเพิ่มเติม เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๔ บทบัญญัติสำคัญของกฎหมายฉบับ ค.ศ. ๑๖๐๑ มีดังนี้ ทุกปีให้ทุกหมู่บ้านเลือกผู้ดูแลคนจน (overseer) ขึ้นเพื่อช่วยเหลือเจ้าหน้าที่ฝ่ายศาสนา (churchwarden) และเมื่อได้รับความเห็นชอบจากตุลาการประจำท้องถิ่น ผู้ดูแลคนจนมีสิทธิเรียกเก็บอากรจากพลเมืองทุกคนซึ่งเป็นเจ้าของและผู้ครอบครองบ้าน เจ้าของที่ดิน ฯลฯ เพื่อรวบรวมเงินไว้สำหรับความมุ่งหมายดังต่อไปนี้

๑. เพื่อจัดหางานให้เด็กที่พ่อแม่หรือผู้ปกครองไม่สามารถจะเลี้ยงดูได้
๒. เพื่อจัดหางานให้บุคคลทุกคนทั้งโสดและสมรสแล้ว ผู้ซึ่งไม่มีทางประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองได้
๓. เพื่อจัดหาฝ้าย ขนแกะ และป่าน ให้คนจนทำงาน
๔. เพื่อบรรเทาทุกข์คนชรา คนพิการ และบุคคลอื่นที่ทำงานไม่ได้

ตุลาการประจำท้องถิ่น มีอำนาจสั่งจำคุกบุคคลที่ปฏิเสธไม่ยอมทำงานที่ผู้ดูแลคนจนจัดหาให้ นอกจากนี้ยังมีอำนาจออกหมายบังคับในกรณีที่บุคคลไม่ชำระอากรบรรเทาทุกข์และหากจำเป็นก็อาจส่งตัวไปคุมขังไว้ในเรือนจำได้ด้วย

ตามที่กล่าวมานี้ พอจะทำให้เราเห็นแล้วว่า ปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมในศตวรรษที่ ๑๖ อันเป็นศตวรรษหัวเลี้ยวหัวต่อสืบเนื่องมาจากยุคกลางนั้น มีความยุ่งยากเพียงใด การเปลี่ยนแปลงแห่งสถาบันของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นสถาบันทางเศรษฐกิจหรือสังคมหรือประการอื่น หากปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรมโดยรัฐมิเข้าไปจัดระเบียบและควบคุมให้ถูกทางแล้ว ย่อมทำให้เกิดปัญหายุ่งยากสลับซับซ้อนตามมา ซึ่งบางทีก็ยากแก่ชนรุ่นหลังที่จะแก้ไขปรับปรุงได้ นอกจากนี้ชนชั้นปกครองผู้มีอำนาจและกำโชค

ชะตาของบ้านเมืองก็มีความสำคัญไม่น้อย หากได้บุคคลที่โฉดเขลาไม่เข้าใจสภาวะอันแท้จริงของบ้านเมือง ทั้งก็เต็มไปด้วยจิตใจอันเสื่อมทรามชั่วช้ามุ่งแต่กอบโกยแสวงหาผลประโยชน์แก่ตนและพวกพ้องด้วยแล้ว เศรษฐกิจของบ้านเมืองก็มีแต่ทางจะจมดิ่งไปสู่ความยุ่งยากและความหายนะในที่สุด ในขณะที่พลเมืองส่วนใหญ่ต้องเดือดร้อนแสนสาหัส ชนกลุ่มน้อยผู้อาศัยความยากจนของพลเมืองส่วนใหญ่เป็นแหล่งกอบโกยก็เสวยสุข ผู้รับบาปก็คือ ประชาชนส่วนรวม

ระบบเศรษฐกิจในสมัยราชวงศ์ทิวดอร์เป็นบทเรียนสำคัญ เราจะเห็นในบทต่อไปว่า ปัญหาที่กล่าวมาข้างต้น จะกลายเป็นปัญหาเศรษฐกิจและสังคมที่ยุ่งยากสับสนตกเป็นภาระแก่ชนชาวอังกฤษรุ่นหลังเพียงใด นอกจากนี้ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในสมัยนั้นจะทำให้เราเข้าใจเหตุการณ์ในสมัยต่อมาโดยแจ่มแจ้ง เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงของสถาบันทางเศรษฐกิจที่ค่อยดำเนินไป และความรับผิดชอบเกี่ยวกับเศรษฐกิจของบ้านเมืองได้ค่อย ๆ เปลี่ยนมือจากเอกชนไปเป็นของรัฐตามลำดับ

เมื่อย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๗ เรื่องการสงเคราะห์คนจนซึ่งเป็นปัญหาสังคมเรื้อรังอยู่ในศตวรรษก่อน ก็ยังไม่บรรเทาเบาบางลงแต่อย่างใด การตรากฎหมายสงเคราะห์คนจนฉบับ ค.ศ. ๑๖๐๑ ขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ก็ไม่ค่อยได้ผลนัก แม้กระทั่ง ค.ศ. ๑๖๓๐ ก็ยังมีหมู่บ้านอยู่อีกจำนวนไม่น้อย ที่ยังมิได้เรียกเก็บอากรสงเคราะห์คนจน (poor rate) พอถึง ค.ศ. ๑๖๖๒ รัฐบาลอังกฤษได้ตรากฎหมายว่าด้วยการตั้งถิ่นฐาน (Settlement Law) ขึ้นใช้บังคับเพิ่มเติมจากกฎหมายว่าด้วยคนงานดังกล่าวแล้ว โดยให้อำนาจแก่เจ้าหน้าที่สงเคราะห์คนจนขับหรือเนรเทศคนต่างถิ่นที่เข้าไปในท้องที่ของตนออกภายใน ๔๐ วันนับแต่วันไปถึง หากปรากฏว่า บุคคลต่างถิ่นนั้นจะก่อให้เกิดภาระในการบรรเทาทุกข์แก่เจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นนั้น ดังนั้น กฎหมายดังกล่าวจึงกลายเป็นอุปสรรคสำคัญของการคล่องตัวของแรงงาน

อนึ่ง ในสมัยนั้น ชายอังกฤษที่สมรสแล้ว ไม่มีทางที่จะอพยพไปหางานทำใหม่ในท้องถิ่นอื่นได้ เพราะไม่ว่าจะเข้าไปยังท้องถิ่นใด ก็ถูกตั้งข้อรังเกียจและกีดกันมีลักษณะไม่แตกต่างกับคนต่างด้าว ความไม่คล่องตัวของแรงงานดังกล่าวจึงกลายเป็นปัญหาสำคัญยิ่งในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ และต้นศตวรรษถัดมา นอกจากนี้ในสมัยเดียวกันนั้น เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษก็ดำเนินไปตามระบอบนายทุนมากแล้ว และโดยปกติ ระบอบนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความคล่องตัวของปัจจัยการผลิต ซึ่งแรงงานก็เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่ง เมื่อความคล่องตัวไม่มี ปัญหาการว่างงานและความยากจนของประชาชนตลอดจนการดำเนินงานสงเคราะห์บุคคลเหล่านี้ ก็ยิ่งกลายเป็นปัญหายุ่งยากซับซ้อนมากขึ้นตลอดอาณาจักร ผู้ที่ต้องประสบเคราะห์กรรมมากที่สุด ก็คือ ชนชั้นกรรมกร เพราะชนชั้นนี้ถูกบังคับมิให้ละทิ้งภูมิลำเนาของตนไปทำมาหากินในถิ่นอื่น จึงไม่มีโอกาสที่จะหาทางกอบกู้ฐานะของตนและครอบครัวให้พ้นจากความยากจนค่นแค้นได้

แม้ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ การบังคับตามกฎหมายดังกล่าวจะมิได้ดำเนินไปโดยเคร่งครัดนักก็ตาม แต่มันก็เป็นเสมือนหนามที่เสียดแทงหัวใจของชนชั้นกรรมกรอังกฤษเรื่อยมา และก็ปรากฏว่า ระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ กับต้นศตวรรษที่ ๑๙ โดยอาศัยบทบัญญัติของกฎหมายข้างต้น กรรมกรอังกฤษได้ถูกขับออกจากท้องถิ่นที่เขาพยายามเข้าไปหางานทำนั้นเสมอ และกฎหมายฉบับนี้ก็เป็นอุปสรรคสำคัญอย่างหนึ่งที่คอยขัดขวางแรงงานในสมัยนั้น จนกระทั่งได้ถูกยกเลิกไปในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๙ อนึ่ง ได้มีผู้กล่าวประณามไว้ว่า กฎหมายว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานข้างต้น เป็นกฎหมายที่เลวทรามที่สุด เท่าที่ประเทศอังกฤษได้ตรากฎหมายมาใช้บังคับกับชนชั้นกรรมกรของตน

อย่างไรก็ตาม ความคล่องตัวของแรงงานในสมัยนั้น ยังมีบางเหมือนกัน แต่เป็นไปเฉพาะบางท้องที่เท่านั้น เช่น เมื่ออุตสาหกรรมเหล็กในท้องที่มณฑลเคนท์ทางภาคใต้ ซบเซาลง เพราะการขาดแคลนฟืนอันเป็นเชื้อเพลิง อุตสาหกรรมนี้ได้เคลื่อนย้ายไปทางภาคตะวันตก ซึ่งยังคงมีป่าไม้มาก คนงานทางภาคใต้ก็เคลื่อนย้ายตามไปด้วย

อนึ่ง นายงานอุตสาหกรรมเหล็กทางภาคเหนือ ก็ลงไปกว้านหาคนงานในย่านกรุงลอนดอนเป็นจำนวนมากเหมือนกัน และคนงานอุตสาหกรรมผ้าขนสัตว์บางจำพวก ก็มีการเคลื่อนไหวไปมาเป็นประจำ แต่ตามที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงข้อยกเว้นเท่านั้น ถ้าพิจารณาประเทศอังกฤษส่วนรวมแล้ว ความไม่คล่องตัวของแรงงานก็มีอยู่ทั่วไป ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนี้ แม้นักปราชญ์และนักคิดในสมัยนั้น จะเข้าใจดีและได้พยายามชี้แจงเพื่อให้ความสว่างแก่รัฐบาลอังกฤษเพียงใดก็ตาม แต่ก็ไม่ก่อให้เกิดผลอย่างใด เพราะชนชั้นปกครองในประเทศอังกฤษสมัยนั้น มีความหลงเชื่ออย่างงมงายว่า การว่างงาน หรือความยากจนของคนที่มีร่างกายแข็งแรง เนื่องมาจากผลแห่งความเกียจคร้านและความชั่วร้ายของบุคคลเหล่านี้เอง หาใช่เรื่องอื่นใดไม่

สำหรับด้านค่าใช้จ่ายในการสงเคราะห์คนจนนั้น นับตั้งแต่ตอนกลางศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา แม้กระทั่ง ค.ศ.๑๙๑๔ ก็ยังคงเป็นปัญหาเรื้อรังตลอดมา อย่างไรก็ตาม เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ได้มีคนสำคัญในสมัยนั้นเสนอแนะและสนับสนุนให้มีการตั้งโรงงานสงเคราะห์คนจน (workhouse) ขึ้นสำหรับจัดหางานที่ก่อให้เกิดผล ให้แก่คนยากคนจนทำเพื่อบรรเทาความเดือดร้อน แนวความคิดนี้เป็นที่นิยมกันมากในศตวรรษที่ ๑๗ และในศตวรรษต่อมาคือใน ค.ศ.๑๗๒๓ รัฐบาลอังกฤษได้ตรากฎหมายออกมาฉบับหนึ่ง เพื่อบังคับให้ใช้วิธีการโรงงานสงเคราะห์คนจนทั่วราชอาณาจักร กฎหมายฉบับนี้นับว่า เป็นกฎหมายที่สำคัญที่สุดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในตนศตวรรษที่ ๑๘ เจ้าหน้าที่ฝ่ายศาสนาและผู้ดูแลคนจนประจำท้องถิ่นทุกแห่ง เมื่อพลเมืองในท้องที่นั้นเห็นชอบด้วย มีอำนาจตั้งโรงงานสงเคราะห์คนจนขึ้นในท้องที่ของตนได้แห่งละ ๑ โรง หากคนจนคนใดไม่ยอมเข้าทำงานในโรงงานนี้แล้ว ก็ไม่มีสิทธิที่จะรับการบรรเทาทุกข์ ในสมัยนั้น ปรากฏว่า ระหว่าง ค.ศ.๑๗๒๖ กับ ๑๗๓๓ ได้มีการตั้งโรงงานประเภทนี้ขึ้นทั่วประเทศอังกฤษ แต่พอสมัยหลัง ค.ศ.๑๗๕๐ กระบวนการนี้ก็ค่อยซบเซาลง และปัญหาดั้งเดิมก็อุบัติขึ้นมาอีกคือ งบประมาณค่าใช้จ่ายในการบรรเทาทุกข์มากเกินไป เจ้าหน้าที่ขาดความสนใจใน

การจัดหางานให้คนจนทำ ตลอดจนการอบรมฝึกฝนให้คนจนเหล่านั้นเป็นผู้มีนิสัยขยันหมั่นเพียร

กฎหมายเกี่ยวด้วยแรงงานที่ตราขึ้นใช้บังคับในสมัยนั้น แม้จะมุ่งต่อการให้ความคุ้มครองแก่อุตสาหกรรมภายในประเทศเป็นสำคัญก็ตาม แต่ส่วนมากมุ่งต่อการสงเคราะห์คนว่างงานไปพร้อมกันด้วย เช่น ห้ามนำลายลักและกระดุมเข้าประเทศ ห้ามนำสัตว์มีชีวิตบางประเภท เช่น วัว ม้าเข้าประเทศ และห้ามส่งขนแกะออกนอกประเทศ เป็นต้น เหล่านี้ ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อให้คนว่างงานมีงานทำมากขึ้น เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายในการสงเคราะห์คนจนไปในตัวด้วย

๖. การเงิน การคลังและการธนาคาร

การเงิน (Money) ในประเทศอังกฤษตลอดยุคกลาง เงินตราที่ใช้หมุนเวียนส่วนมาก คือเหรียญเงินเพนนี ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ ๘ เหรียญเงินที่ทำขึ้นมีลักษณะหยาบมาก จึงทำให้มีการปลอมแปลงหรือขลิบเนื้อเงินไปได้ง่าย และเป็นเหตุให้สภาวะเงินตราในยุคกลางอยู่ในลักษณะเสื่อมโทรมเรื้อรังมาตลอดสมัย เพราะปรากฏว่า มีเฉพาะเงินเลวเท่านั้นที่ยังคงหมุนเวียนอยู่ในตลาด ซึ่งเป็นไปตามหลักเกรแชม (Gresham's Law) ที่ว่า เงินเลวไล่เงินดี เหรียญเงินที่มีเนื้อเงินบริบูรณ์ ซึ่งเพิ่งออกมาจากโรงกษาปณ์ ได้ถูกหลอมเป็นเงินแท่งเก็บกักไว้หรือไม่ก็ส่งออกนอกประเทศ คงเหลือเฉพาะเงินเลวหมุนเวียนอยู่ เหตุที่ทำให้มีเงินเลวอีกประการหนึ่งก็คือ มีโรงกษาปณ์ใหญ่น้อยกระจายอยู่ทั่วประเทศ ยากแก่การควบคุมและก็มีเจ้าของโรงกษาปณ์จำนวนไม่น้อยที่ทุจริตแสวงหาผลประโยชน์อันมิชอบจากการผลิตเหรียญ จนกระทั่งจวนสิ้นศตวรรษที่ ๑๗ จึงได้รวมการทำเหรียญกษาปณ์ทั้งหมดมาไว้ที่กรุงลอนดอนแห่งเดียว สำหรับเหรียญทองคำก็มีใช้หมุนเวียนอยู่เหมือนกัน แต่มีปริมาณน้อยมาก พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษในสมัยนั้น ได้ทรงพยายามหาทางให้มี

การใช้เหรียญทองคำหมุนเวียนในตลาด แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะมีผู้นิยมใช้น้อย ทั้งนี้คงเนื่องจากราคาอยู่ในระดับต่ำ การที่จะนำเหรียญทองคำที่มีราคาสูงมาใช้หมุนเวียนจึงไม่มีความจำเป็นแต่อย่างใด

เมื่อ ค.ศ. ๑๐๖๖ เหรียญเงินเพนนีมีน้ำหนัก ๒๒½ เกรนส์ทรอย(grains troy)* แต่ในสมัยต่อมาน้ำหนักได้ลดลงตามลำดับ ในปี ๑๔๑๒ เหลือ ๑๕ เกรนส์ และในปี ๑๕๔๔ เหลือเพียง ๑๐ เกรนส์ ทั้งนี้ สาเหตุส่วนใหญ่เนื่องมาจากการขาดแคลนโลหะเงิน ซึ่งเริ่มเป็นปัญหาร้ายแรงในทวีปยุโรปภายหลังศตวรรษที่ ๑๓ ในสมัยนั้น ประชากรและกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั่วไปในทวีปยุโรปได้ขยายตัวมากขึ้น ประเทศต่าง ๆ จำเป็นต้องใช้เนื้อเงินน้อยลงในการทำเหรียญกษาปณ์มาตรฐาน เพื่อเพิ่มปริมาณเงินหมุนเวียนให้พอกับความต้องการ มิฉะนั้น การขาดแคลนเงินย่อมจะทำให้มูลค่าของเงินถีบตัวสูงขึ้น หรืออีกนัยหนึ่งจะทำให้ระดับราคาโน้มต่ำลง ก่อให้เกิดผลกระทบกระเทือนต่อการค้าและอุตสาหกรรมอย่างร้ายแรง การที่รัฐบาลอังกฤษลดเนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์ก็เพื่อป้องกันผลร้ายดังกล่าว อย่างไรก็ตาม หากจะกล่าวโดยเคร่งครัดแล้ว การดำเนินการเช่นนั้นหาใช่เป็นการลดมูลค่าของเงินโดยแท้จริงไม่ เพราะเป็นแต่เพียงการลดน้ำหนักของเหรียญกษาปณ์ โดยไม่มีการผสมโลหะประเภทอื่นเข้าด้วย

การลดมูลค่าเงิน (debasement) ตามความหมายที่แท้จริง ได้กระทำในรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรีที่ ๘ (ค.ศ. ๑๕๐๙-๑๕๔๗) โดยเปลี่ยนแปลงปริมาณเนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์เป็นครั้งแรก กล่าวคือ เพิ่มอัตราส่วนของโลหะผสมเข้ากับเนื้อเงินที่นำ

---

*น้ำหนักทรอย (troy weight) เป็นมาตราน้ำหนักที่ใช้กับทองคำ เงินหรืออัญมณีอื่น โดยมีสูตรดังนี้ ๒๔ เกรนส์ = ๑ เพนนีเวท (penny weight) ๒๐ เพนนีเวท = ๑ ออนซ์ทรอย ๑๒ ออนซ์ทรอย = ๑ ปอนด์ทรอย

มาทำเหรียญกษาปณ์ โดยค่อยดำเนินการเป็นขั้น ๆ เริ่มด้วยส่วนผสมร้อยละ ๗.๕ ก่อน จนกระทั่งถึงร้อยละ ๖๖.๓๓ ต่อมาพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๖ (ค.ศ.๑๕๔๗-๑๕๕๓) ได้เพิ่มโลหะผสมขึ้นเป็นร้อยละ ๗๕ ทำให้น้ำหนักของเหรียญเงินเพนนีลดลงเหลือเพียง ๘ เกรนส์ การเพิ่มปริมาณเงินอันเป็นสื่อกลางการหมุนเวียนตามมาตรการดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดผลในด้านการเคลื่อนไหวของราคาอย่างไม่มีปัญหา และปรากฏว่าระหว่าง ค.ศ. ๑๕๔๑-๑๕๕๑ ระดับราคาในประเทศอังกฤษได้ถีบตัวสูงขึ้นถึงประมาณร้อยละ ๑๐๐

การปฏิรูปเหรียญกษาปณ์ได้กระทำเป็นครั้งแรกในปี ๑๕๖๑ ซึ่งเป็นรัชสมัยของพระนางเจ้าอลิซาเบธ โดยรัฐบาลเรียกเหรียญเงินที่ใช้หมุนเวียนอยู่คืนหมด แล้วชดใช้ราคาให้ตามมูลค่าของโลหะที่ประกอบเป็นเหรียญ แล้วรัฐบาลอังกฤษได้นำโลหะที่ได้รับมานั้น ไปใช้ทำเหรียญกษาปณ์ใหม่โดยให้มีเนื้อเงินบริสุทธิ์เท่ากับสมัยที่ยังไม่มีการลดมูลค่าที่กล่าวข้างต้น แต่น้ำหนักของเหรียญไม่เท่าเดิม ในรัชสมัยของพระเจ้าเฮนรี่ที่ ๘ และพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๖ มูลค่าบนเหรียญเงิน (face value) เท่ากันหมด แต่อัตราส่วนผสมของเนื้อเงินและโลหะผสมประเภทอื่นแตกต่างกันแล้วแต่เหรียญเงินนั้นผลิตออกมาสมัยใด ในสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธ เหรียญกษาปณ์ประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวได้หมดสิ้นไป โดยมีเหรียญเงินมาตรฐานที่มีเนื้อเงินในอัตราส่วนเดียวกันออกใช้หมุนเวียนแทน ซึ่งนับว่าเป็นมาตรการที่น่าชมเชยมาก รัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นชดใช้ราคาเหรียญกษาปณ์ที่เรียกเก็บทั้งหมดคิดเป็นเงิน ๖๓๘,๑๑๓ ปอนด์ ๑๕ ชิลลิง ๖ เพนนี แต่ได้ทำเป็นเหรียญกษาปณ์มีมูลค่าทั้งสิ้น ๗๓๓,๒๔๘ ปอนด์ และเมื่อหักค่าใช้จ่ายในการเรียกเก็บและการทำเหรียญใหม่แล้ว คงได้กำไรสุทธิกว่า ๔๕,๐๐๐ ปอนด์ การกลับไปใช้เหรียญกษาปณ์ที่มีเนื้อเงินตามมาตรฐานเดิมดังกล่าว น่าจะทำให้เกิดภาวะเงินฝืดตามมา แต่ก็มิได้อุบัติขึ้นดังที่คาดหมายไว้ ทั้งนี้ คงเนื่องมาจากอุปทานหรือปริมาณโลหะเงิน ซึ่งหลั่งไหลมาจากโลกใหม่ ได้เริ่มมีอิทธิพลเหนือสภาวการณ์ในสมัยนั้น กล่าวคือ มูลค่าโลหะเงินลดลงและเหรียญเงินก็มีอำนาจการซื้อลดตามลงด้วย ดังนั้น ระดับราคาในปี ๑๕๖๔ จึงมิได้ลดต่ำลงจากที่เป็นอยู่ในปี ๑๕๕๘ แม้ว่าเนื้อโลหะที่มีอยู่ในเหรียญกษาปณ์

จะมีสูงมากกว่าเดิมก็ตาม และก็ปรากฏว่า ตลอดระยะปลายศตวรรษที่ ๑๖ ภายหลังการปฏิรูปเหรียญเงิน ระดับราคาในประเทศยังมีแนวโน้มสูงขึ้นตามลำดับ

พอถึงระยะกึ่งหลังของศตวรรษที่ ๑๗ เหรียญเงินอังกฤษได้เสื่อมค่าลงมาก ซึ่งคงจะเนื่องมาจากการออกเงินกระดาษมากเกินไป ดังจะได้กล่าวต่อไปเมื่อถึงเรื่องการธนาคาร แต่ก็บังเอิญเหรียญเงินอังกฤษสมัยนั้น ถูกขลิบเอาเนื้อเงินและปลอมแปลงกันมาก รัฐบาลอังกฤษเชื่อว่า การเสื่อมค่าของเหรียญเงินคงเนื่องมาจากการขลิบเนื้อเงินและการปลอมแปลง จึงได้ทำการหล่อเหรียญเงินใหม่เพื่อใช้แทนเหรียญเก่าทั้งหมด เดิมเหรียญกษาปณ์อังกฤษขอบไม่มีลวดลาย จึงทำให้การขลิบเนื้อเงินกระทำได้ง่ายและเหรียญเงินที่ถูกขลิบซึ่งมีเนื้อเงินและน้ำหนักลดน้อยลงทุกทีนั้นก็ยังมีใช้หมุนเวียนอยู่ในตลาด วัตถุประสงค์สำคัญของการทำเหรียญใหม่ก็คือ ทำให้เหรียญกษาปณ์มีขอบที่ประกอบด้วยลวดลาย เพื่อทำให้การขลิบกระทำได้ลำบากขึ้น

ในการพิจารณาทำเหรียญใหม่นี้ มีความเห็นแตกกันออกเป็น ๒ ฝ่าย เจ้าหน้าที่กระทรวงการคลังเสนอแนะไว้อย่างมีเหตุผลว่า เหรียญมาตรฐานรุ่นใหม่ไม่ควรมีเนื้อโลหะมากกว่าเหรียญที่น้ำหนักลดลงซึ่งใช้หมุนเวียนอยู่ในขณะนั้น ทั้งนี้เพื่อลดค่าใช้จ่ายในการทำเหรียญเงิน และเพื่อมิให้มีผลกระทบต่อระดับราคา ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากการทำเหรียญใหม่ แต่อีกฝ่ายหนึ่งคัดค้านโดยอ้างว่า จะเป็นการไม่ยุติธรรมแก่เจ้าหนี้ และรัฐบาลอังกฤษก็มีความคล้อยตามฝ่ายหลังนี้ แต่การทำเหรียญใหม่ได้ล่าช้ามาเป็นเวลาหลายปี จนกระทั่งปี ๑๖๙๘ จึงทำการเสร็จสิ้น โดยนำมาตรฐานเหรียญกษาปณ์เดิมมาใช้ และเหรียญใหม่มีอำนาจซื้อสูงกว่าเหรียญเก่าที่ถูกขลิบ ยังผลให้เกิดการผันผวนในด้านระดับราคา ก่อให้เกิดผลร้ายแก่การค้าในสมัยนั้นมาก นอกจากนี้รัฐบาลอังกฤษ ยังคงดำเนินการผิดพลาดอีกคือ ประกาศเรียกเก็บเหรียญเก่าโดยกำหนดระยะเวลาไว้ แต่ในการรวบรวมเก็บเหรียญมิได้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย ทำให้เฉพาะผู้มั่งมีเท่านั้นที่ได้รับผลกำไรจากการคืนเหรียญกษาปณ์ เป็นการผลักภาระค่าใช้จ่ายในการทำเหรียญใหม่ส่วนหนึ่ง ไปยังประชาชนชั้นยากจน

ซึ่งไม่อาจคืนเหรียญเก่าและต้องรับบาปทั้ง ๆ ที่ยากจนอยู่แล้ว ในการนี้ รัฐบาลขาดทุนทั้งหมด ๒,๗๐๐,๐๐๐ ปอนด์ และจำเป็นต้องเรียกเก็บภาษีหน้าต่างมาชดเชย* นอกจากนี้ ประชาชนผู้ยากจนซึ่งไม่สามารถคืนเหรียญเงินเก่าต้องสูญเสียอีกเป็นเงิน ๑ ล้านปอนด์เป็นอย่างน้อย ประชาชนอังกฤษในสมัยนั้นเกิดความไม่พอใจในการปฏิบัติอันไม่ยุติธรรมนี้เป็นอย่างยิ่ง จนกระทั่งก่อการจลาจลขึ้นทั่วไป

ในศตวรรษที่ ๑๘ การเปลี่ยนแปลงทางการเงินที่สำคัญที่สุดคือ การใช้เหรียญประเภทเดียวแทนเหรียญสองประเภท ความจริงตามข้อบังคับโรงกษาปณ์ในประเทศอังกฤษสมัยนั้น โลหะเงินและทองคำมีฐานะเท่าเทียมกัน โลหะแต่ละประเภทอาจใช้ทำเป็นเหรียญกษาปณ์ได้โดยไม่มีข้อจำกัด และทั้งเหรียญเงินและเหรียญทองคำต่างก็ใช้ชำระหนี้ได้ตามกฎหมาย อย่างไรก็ตาม จากประสบการณ์ของการใช้ระบบเหรียญสองประเภท (bimetallic system) ปรากฏว่า ในที่สุด ในทางปฏิบัติมักจะกลายเป็นระบบเหรียญประเภทเดียวเสมอ (monometallic) กล่าวคือโลหะอีกประเภทหนึ่งถูกขับออกจากการหมุนเวียนในตลาด และคงเหลือเหรียญประเภทเดียวเท่านั้น ในศตวรรษที่ ๑๘ เหรียญทองคำขับเหรียญเงินออกจากการหมุนเวียน เป็นตัวอย่างอันหนึ่งของกฎเกรแชมดังกล่าวแล้ว

อนึ่ง ปรากฏว่า โลหะเงินค่อนข้างหายาก ซึ่งคงเนื่องมาจากการรั่วไหลไปสู่ทวีปเอเชีย ทำให้มูลค่าโลหะเงินเพิ่มขึ้น เมื่อเทียบกับทองคำและราคาในตลาดก็สูงกว่าราคาที่โรงกษาปณ์กำหนดไว้ ดังนั้น วิธีแสวงหากำไรที่ง่ายที่สุดก็คือ หลอมเหรียญเงินให้เป็นแท่งเพื่อจำหน่าย รัฐบาลอังกฤษพยายามหาทางแก้ไขสถานการณ์ และในปี ๑๗๑๗ โดยคำแนะนำของเซอร์ ไอแซ็ค นิวตัน (Sir Isaac Newton) ผู้อำนวยการ

---

*ภาษีหน้าต่าง (window tax) เรียกเก็บในประเทศอังกฤษระหว่าง ค.ศ. ๑๖๙๖ ถึง ค.ศ. ๑๘๕๑ โดยเจ้าบ้านเสียภาษีตามจำนวนหน้าต่างที่มีอยู่ในอาคารของตน

โรงกษาปณ์ ราคาเหรียญทองคำถูกลดลง โดยถือราคาเหรียญเงินเป็นหลักเปรียบเทียบ เหรียญกินนี (guinea) ซึ่งเป็นเหรียญทองคำมาตรฐานมาแต่ ค.ศ.๑๖๖๓ ได้ลดมูลค่าจาก ๒๑ ชิลลิง ๖ เพนนี เป็น ๒๑ ชิลลิง แต่มาตรการดังกล่าวคงแก้ไขสถานการณ์ได้เพียงชั่วคราวเท่านั้น โลหะเงินยังคงมีมูลค่าถีบตัวสูงขึ้นอีกและราคาในตลาดก็สูงกว่าราคาที่โรงกษาปณ์กำหนดไว้อยู่เรื่อย ๆ เหรียญเงินหายไปจากการหมุนเวียน ทำให้ประชาชนทั่วไปได้รับความลำบากมากเพราะขาดเงินย่อยในการใช้จ่าย รัฐบาลอังกฤษพยายามแก้ไขปัญหาโดยทดลองทำเหรียญกษาปณ์ด้วยทองแดงและดีบุก แต่ก็ไม่ได้รับผลสำเร็จ ประชาชนต้องทำการช่วยตนเอง พ่อค้าย่อยและนายจ้างต้องทำเบี้ย (tokens) ขึ้นใช้แทนเหรียญกษาปณ์ แม้จะไม่เป็นเงินตราตามกฎหมาย แต่คนในอังกฤษสมัยนั้นก็ต้องยอมรับ ในที่สุดในตอนปลายสมัยศตวรรษที่ ๑๘ สถานการณ์ทางการเงินได้เปลี่ยนแปลงไปคือ ทองคำเริ่มมีมูลค่าสูงกว่าเงิน และในขณะเดียวกันเหรียญเงินก็ขับเหรียญทองคำออกจากการหมุนเวียน ซึ่งมีลักษณะตรงกันข้ามกับสมัยต้นศตวรรษ แต่รัฐบาลอังกฤษไม่พอใจต่อการเปลี่ยนแปลงอันนี้ เพราะไม่ต้องการสูญเสียเหรียญทองคำที่ถือกันว่า เป็นเครื่องหมายแห่งความมั่งคั่งของชาติ และในที่สุดในปี ๑๗๙๘ รัฐบาลอังกฤษห้ามโรงกษาปณ์ผลิตเหรียญเงิน ต่อมาในปี ๑๘๑๖ ได้แก้ปัญหาเรื่องนี้ โดยกำหนดนโยบายให้ใช้มาตราทองคำแต่อย่างเดียว และลดฐานะเหรียญเงินลงเป็นเพียงเงินตรารายย่อย เพื่อใช้เป็นส่วนประกอบเท่านั้น

การคลัง (Public Finance) ในยุคกลางรายได้ของแผ่นดินส่วนใหญ่มาจากทรัพย์สินส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน แม้จะมีการเก็บภาษีอากรหลายประเภทสืบต่อกันมา ระบบการภาษีอากรก็ยังไม่ขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง และยังถือว่าแหล่งรายได้ที่ได้รับจากการเก็บภาษีอากร เป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น เมื่อย่างเข้ายุคใหม่ ได้มีเหตุการณ์หลายอย่างอุบัติขึ้น ทำให้ระบบการเก็บภาษีเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ในด้านการเงิน อำนาจซื้อของเงินตราได้ลดต่ำลงตามลำดับ เนื่องจากการลดค่าดังที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษส่วนมาก ทรงใช้จ่ายฟุ่มเฟือยประกอบ

กับในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ ระดับราคาได้โน้มเอียงสูงขึ้น ทั้งงบประมาณการใช้จ่ายในด้านการป้องกันประเทศก็เพิ่มขึ้นมาก จึงปรากฏว่า พอสิ้นศตวรรษที่ ๑๖ รายได้แผ่นดินที่เคยได้รับมาจากแหล่งดั้งเดิม ไม่เพียงพอแก่การใช้จ่ายในการบริหารราชการแผ่นดิน

ในศตวรรษที่ ๑๖ และต้นศตวรรษที่ ๑๗ รายได้ของพระเจ้าแผ่นดินส่วนใหญ่ยังคงอาศัยผลประโยชน์ที่ได้รับจากที่ดินส่วนพระองค์ และภาษีที่เคยเก็บมาก่อนในยุคกลาง รวมทั้งที่เรียกเก็บใหม่อีก เช่น ภาษีที่ดิน ภาษีทางตรงและทางอ้อมซึ่งเรียกเก็บจากสินค้าภายในและภาษีศุลกากรนั้น ก็มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ นอกจากนี้ ยังมีรายได้เล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างอื่นอีก เป็นต้นว่า การขายสัมปทาน ขายสิทธิบัตรและใบอนุญาตต่าง ๆ รวมทั้งค่าธรรมเนียมและค่าปรับจากศาลยุติธรรม

ใน ค.ศ.๑๖๘๘ ภาษีสำคัญที่เรียกเก็บมีดังนี้ ภาษีเตาไฟ (hearth tax) เป็นเงิน ๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ภาษีศุลกากร ๔๔๒,๐๐๐ ปอนด์ ภาษีสรรพสามิต (excise) ๖๒๐,๐๐๐ ปอนด์ รวมทั้งสิ้น ๑,๘๑๒,๐๐๐ ปอนด์

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ งบประมาณรายจ่ายแผ่นดินเพิ่มมากขึ้น จำเป็นต้องหารายได้มาชดเชย จึงทำให้แนวความคิดเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ การคลังสมัยก่อนถือหลักว่า การเก็บภาษีอากรจะกระทำก็แต่ยามฉุกเฉินเท่านั้น แต่ในสมัยนี้ จะถือหลักเช่นนั้นอีกไม่ได้แล้ว รายได้ส่วนใหญ่ประชาชาติทั้งมวลจะต้องรับภาระ ไม่ว่าโดยตรงหรือโดยอ้อม ดังนั้น จึงทำให้รูปภาษีในสมัยนี้เปลี่ยนแปลงไปและเรียกเก็บได้มากขึ้น

ใน ค.ศ.๑๗๕๕ มีภาษีสำคัญดังนี้ ภาษีที่ดิน ๑,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ภาษีหน้าต่างและภาษีบำนาญ ๒๓๕,๐๐๐ ปอนด์ ภาษีศุลกากร ๑,๗๘๐,๐๐๐ ปอนด์ ภาษีสรรพสามิต ๓,๖๖๐,๐๐๐ ปอนด์ อากรแสตมป์ ๑๓๗,๐๐๐ ปอนด์ รวมทั้งสิ้น ๖,๘๑๒,๐๐๐ ปอนด์

สำหรับภาษีสรรพสามิตซึ่งเป็นภาษีที่เก็บจากโภคภัณฑ์ต่าง ๆ นั้น ได้เริ่มเก็บตั้งแต่ปี ๑๖๔๓ เพราะในสมัยนี้ เศรษฐกิจของประเทศอังกฤษขยายตัวไปมาก ภาษี

ประเภทนี้ โดยเฉพาะภาษีทางอ้อม ผู้รับภาระหนักก็คือ ชนชั้นผู้มีรายได้น้อย จึงทำให้ประชาชนไม่พึงพอใจแต่เริ่มแรก

การหารายได้แผ่นดินอีกทางหนึ่งก็คือ การบริจาคของประชาชน (benevolence) และเงินกู้

ในด้านการบริจาค ประชาชนบริจาคถวายพระเจ้าแผ่นดินในเวลาฉุกเฉิน หรือจำเป็นรีบด่วน และถือว่า เป็นการบริจาคให้เปล่าด้วยความสมัครใจ แต่ในบางกรณีมีการบีบบังคับทั้งโดยตรงและโดยปริยาย บางกรณีก็บริจาคโดยหวังสิ่งตอบแทน เช่น ยศบรรดาศักดิ์ หรือเครื่องราชอิสริยาภรณ์ การเรียกร้องให้บริจาค ได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในแผ่นดินพระเจ้าเอ็ดเวิร์ดที่ ๔ (ค.ศ. ๑๔๖๑-๑๔๘๓) ในสมัยต่อมา มีการยกเลิกและรื้อฟื้นเรียกเก็บเป็นครั้งคราว แต่ก็ไม่ค่อยได้ผล พอสิ้นรัชสมัยของพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ (ค.ศ. ๑๖๒๕-๑๖๔๙) ก็ยกเลิกไม่มีการเรียกเก็บอีก

สำหรับเงินกู้นั้นอาจถือได้ว่า เป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญมาก ความจริงการกู้เงินได้กระทำมาแล้วแต่ยุคกลาง แต่เป็นการกู้ในระยะสั้นและจำนวนไม่มากนัก เมื่อถึงศตวรรษที่ ๑๖ ระดับราคาไหวตัวสูงขึ้น งบประมาณรายจ่ายแผ่นดินเพิ่มขึ้นตลอดเวลา แต่รายได้หาได้เพิ่มตามไม่ รายได้จากแหล่งอื่นไม่พอและหายาก พระเจ้าแผ่นดินจำเป็นต้องหันไปอาศัยการกู้ยืมเงิน พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทั้งสมัยศตวรรษที่ ๑๖ และต้นศตวรรษที่ ๑๗ หลายพระองค์ที่ทรงใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ทำให้ต้องกู้เงินมาก ดังนั้นเมื่อมีการเสนองบประมาณเพิ่มเติมสำหรับใช้จ่ายในราชการประจำ จึงได้รับการคัดค้านจากรัฐสภาอย่างหนัก ความยุ่งยากทางการคลังของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้นเปิดโอกาสให้ฝ่ายตรงกันข้ามโจมตี และก็เป็นจุดเริ่มแรกที่นำไปสู่การดิ้นรนต่อสู้ระหว่างรัฐสภาและพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อหาทางเข้าทำการควบคุมการคลังของประเทศ

การต่อสู้ดิ้นรนระหว่างพระเจ้าแผ่นดินและรัฐสภา ได้นำไปสู่การปฏิวัติเมื่อ ค.ศ. ๑๖๘๘ ซึ่งฝ่ายรัฐสภาได้ชัยชนะโดยเด็ดขาด และหลักแห่งระบอบประชาธิปไตยอันสำคัญ คือ ความเป็นใหญ่ของรัฐสภา (Supremacy of Parliament) ก็ถูกสถาปนา

ขึ้นในด้านการคลังของประเทศ รัฐสภามีอำนาจควบคุมงบประมาณแผ่นดินและการเก็บภาษีอากร ตลอดจนทำการวิพากษ์วิจารณ์โยบายการคลังและการบริหารการคลังของรัฐบาลได้อย่างเต็มที่ ทั้งก็มีอำนาจที่จะยับยั้ง หรือไม่ยอมรับงบประมาณที่รัฐบาลเสนอมานั้นได้ด้วย ประเทศอังกฤษเป็นประเทศแรกที่ดำเนินนโยบายการคลังตามระบอบประชาธิปไตย

หลักการทำงบประมาณที่ถือว่า รายจ่ายของรัฐบาลต้องมาจากรายได้ทั้งหมดของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นอันล้มเลิกไป โดยมีการแยกงบประมาณรายได้และรายจ่ายส่วนพระองค์ไว้ต่างหากจากงบประมาณทั่วไปสำหรับบริหารราชการแผ่นดิน สำหรับงบประมาณของพระเจ้าแผ่นดินเรียกว่า Civil List รัฐสภาลงมติกำหนดไว้ให้ตลอดพระชนม์ชีพ ส่วนงบประมาณค่าใช้จ่ายในด้านการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งเรียกว่า Supply Services รัฐสภาลงมติอนุมัติให้เป็นครั้งคราว แต่ต่อมาได้กระทำเป็นประจำปี หากมีการใช้เงินนอกวัตถุประสงค์ตามที่รัฐสภาอนุมัติ ย่อมเป็นการผิดกฎหมาย ในสมัยนั้น ได้มีการตั้งผู้ตรวจบัญชีขึ้นเพื่อตรวจสอบว่า เงินที่รัฐสภาอนุมัติให้ไปนั้น ได้ใช้ไปถูกต้องหรือไม่ แต่การตรวจสอบได้ผลจริงจังก็เมื่อเวลาได้ล่วงเลยมาถึงสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๘

ในสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๘ ผู้มีบทบาทในการคลังของประเทศอังกฤษ คือ เซอร์ โรเบิร์ต วัลโพล (Sir Robert Walpole) เสนาบดีกระทรวงการคลัง ซึ่งมีแนวความคิดหนักไปในทางเสรีนิยม ทั้ง ๆ ที่ลัทธิเมอร์คันติลิสม์ ซึ่งถือหลักการแทรกแซงของรัฐกำลังรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ เขามีความเชื่อมั่นว่า ความเจริญรุ่งเรืองของประเทศขึ้นอยู่กับการพัฒนาในด้านการค้า แต่อุปสรรคสำคัญที่คอยขัดขวางความเจริญทางการค้าคือภาษีขาออกและภาษีขาเข้านานาชนิดที่รัฐเรียกเก็บ ดังนั้น เขาจึงดำเนินการเลิกและลดภาษีดังกล่าว นอกจากนี้ เขายังเชื่อมั่นอีกว่า ในบางกรณี หากทำการลดภาษีแล้ว จะทำให้การบริโภคสินค้าที่เกี่ยวข้องมากขึ้น ยังผลให้รัฐมีรายได้เพิ่มยิ่งกว่าสมัยที่ภาษีมีอัตราสูง การเรียกเก็บภาษีในอัตราต่ำ จะทำให้การค้าขยายตัวและรุ่งเรืองยิ่งขึ้น และในระยะยาว รายได้แผ่นดินก็จะพลอยสูงตามไปด้วย

เพื่อส่งเสริมนโยบายดังกล่าว เมื่อ ค.ศ. ๑๗๒๔ เซอร์โรเบิร์ต วัลโพล ได้ทำการจัดตั้งคลังสินค้าทัณฑ์บน (bonded warehouse) สำหรับสินค้าใบชาและกาแฟขึ้น สมัยก่อน ภาษีชาเข้าสำหรับสินค้าดังกล่าว ทำการเก็บเมื่อสินค้ามาถึงท่าเรือ ซึ่งก่อความยุ่งยากทางการเงินให้แก่พ่อค้า เพราะเงินทุนของพ่อค้าต้องจมอยู่เป็นจำนวนมาก โดยสินค้าบางประเภทกว่าจะจำหน่ายและเรียกเก็บเงินเพื่อชดเชยค่าภาษีอากรได้ ต้องใช้เวลานาน ตามระบบใหม่ พ่อค้าไม่ต้องชำระภาษีทันที เมื่อสินค้ามาถึงท่าเรือก็ทำการขนถ่ายเข้าไปเก็บไว้ในคลังสินค้า แล้วเจ้าหน้าที่ก็ออกหนังสือสำคัญ (bond) เกี่ยวกับสินค้าให้แทน เมื่อพ่อค้าต้องการจะนำสินค้าไปจำหน่าย ก็นำเอกสารนั้นมาขอรับสินค้าไปเป็นครั้งคราว การชำระภาษีก็กระทำเฉพาะเกี่ยวกับจำนวนที่ขนออก โครงการนี้ก่อให้เกิดประโยชน์แก่พ่อค้าผู้นำเข้า และประสบความสำเร็จอย่างงาม พอถึงปี ๑๗๓๓ เขาจึงได้ขยายโครงการนี้เพื่อให้ครอบถึงสินค้าเหล้าองุ่นและยาสูบ แต่เนื่องจากร่างกฎหมายที่เสนอต่อรัฐสภามีชื่อว่า ร่างพระราชบัญญัติว่าด้วยภาษีสรรพสามิต (Excise Bill) และโดยที่ประชาชนอังกฤษไม่พอใจเกี่ยวกับการเรียกเก็บภาษีประเภทนี้ ที่ดำเนินอยู่ในสมัยนั้นเป็นทุนอยู่แล้ว จึงทำให้เกิดความเข้าใจผิดและมีการคัดค้านอย่างรุนแรง ในที่สุด ร่างกฎหมายฉบับนี้ก็ตกไป

<u>หนี้สาธารณะ</u> เมื่องบประมาณค่าใช้จ่ายของรัฐเพิ่มขึ้น รายได้จากแหล่งภาษีอากรไม่เพียงพอ รัฐบาลก็จำเป็นต้องหันไปทำการกู้ยืมเงิน ในสมัยนั้นความเชื่อถือในด้านการเงินของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษไม่ค่อยมี เพราะไม่ค่อยได้รับชำระคืนตรงตามเวลาที่กำหนดไว้ และบางรายก็ปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้คืนโดยพลการ เช่น กรณีพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๒ ที่ทรงปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้ในปี ๑๖๗๒ หนี้สินจึงตกทอดมาจนกระทั่งภายหลังการปฏิวัติ ดังนั้น เมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงทำการกู้เงินจึงถูกเรียกดอกเบี้ยในอัตราสูงมาก

การกู้ยืมเงินสมัยภายหลัง ค.ศ. ๑๖๘๘ มีลักษณะแตกต่างกับสมัยก่อน เพราะรัฐสภาเป็นผู้อนุมัติและค้ำประกันการชำระเงินต้นและดอกเบี้ยเงินกู้ทุกราย ในสมัยนี้ได้มีการจัดสรรภาษีบางประเภทไว้สำหรับชำระเงินต้นและดอกเบี้ยเงินกู้ ต่อมาวิธีการกู้ได้

เปลี่ยนแปลงไป การกู้เงินรายสำคัญได้กระทำในปี ๑๖๙๓ โดยรัฐสภาอนุมัติให้รัฐบาลอังกฤษทำการกู้เงินจากพ่อค้ากรุงลอนดอนกลุ่มหนึ่ง เป็นเงิน ๑,๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ในอัตราดอกเบี้ยร้อยละ ๘ และรัฐบาลให้เอกสิทธิ์แก่พ่อค้าในการตั้งธนาคารแห่งหนึ่งขึ้นเป็นการตอบแทน เรียกว่า ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ (Bank of England) การกู้ยืมเงินรายนี้ ตามข้อตกลงไม่ได้กำหนดไว้ว่า จะชำระเงินต้นคืนอย่างไร ส่วนดอกเบี้ยคงชำระเป็นรายปี หลักที่ถือปฏิบัติต่อกันมาก็คือ หากเจ้าหนี้ต้องการเงินต้นคืน จะไปเรียกคืนโดยตรงต่อรัฐบาลอังกฤษไม่ได้ แต่อาจขายพันธบัตรที่รัฐบาลออกให้เพื่อแสดงสิทธิในเงินกู้นั้นแก่บุคคลที่ ๓ ได้ อนึ่ง โดยที่รัฐสภาเป็นผู้อนุมัติให้กู้ยืม จึงถือว่าหนี้ประเภทนี้มีหลักประกัน ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่า "funded debt" นับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา การกู้เงินประเภทนี้ได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ในปี ๑๖๙๗ เมื่อสงครามระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสสิ้นสุดลง ปรากฏว่า หนี้สาธารณะของประเทศอังกฤษเพิ่มขึ้นเป็น ๒๑ ล้านปอนด์ ในปี ๑๗๑๓ เพิ่มขึ้นเป็น ๕๓ ล้านปอนด์ ปี ๑๗๔๘ เป็น ๗๘ ล้านปอนด์และปี ๑๗๖๓ ซึ่งเป็นปีที่สงครามเจ็ดปีสิ้นสุดลง หนี้สาธารณะได้ถีบตัวขึ้นเป็น ๑๖๐ ล้านปอนด์ หนี้อีกประเภทหนึ่งที่รัฐบาลอังกฤษกู้คือ หนี้ระยะสั้นที่กำหนดเวลาชำระไว้แน่นอน เรียกว่า "floating debt" แต่หนี้ประเภทนี้มีน้อยมากเมื่อเทียบกับหนี้ประเภทแรก ในสมัยแรก รัฐบาลอังกฤษมักจะกู้จากบริษัทใหญ่ เช่น ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ บริษัทอินเดียตะวันออก บริษัททะเลใต้ แต่ต่อมาได้กู้จากประชาชนโดยตรง

เมื่อหนี้สาธารณะเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมากเช่นนั้น ได้ทำให้รัฐบาลอังกฤษมีความวิตกมาก โดยมีความเห็นว่า บ้านเมืองจะไม่มีทางเจริญรุ่งเรืองได้ จนกว่าจะได้ชำระหนี้เหล่านี้หมด หนี้สาธารณะดังกล่าวได้กู้มาหลายครั้งและอัตราดอกเบี้ยก็แตกต่างกันตั้งแต่ร้อย ๕ ถึงร้อยละ ๘ แม้รัฐบาลอังกฤษไม่จำเป็นต้องชำระเงินต้นคืนก็ตาม แต่ดอกเบี้ยก็คิดเป็นจำนวนเงินก้อนใหญ่ เป็นภาระแก่ทรัพยากรของประเทศและสิ้นเปลืองมาก จึงได้มีผู้พยายามหาทางเพื่อบรรเทาภาระหนี้ดังกล่าว รายแรกได้แก่

บริษัททะเลใต้ (South Sea Company) ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๗๑๑ และได้รับสัมปทานการค้าภาคโพ้นทะเลไปจากรัฐบาลอังกฤษ ต่อมาบริษัทนี้มีความประสงค์จะขยายกิจการเพิ่มเติม จึงเสนอขอผูกขาดการค้าต่างประเทศของอังกฤษทั้งหมด โดยตกลงที่จะเข้ารับผิดชอบหนี้สาธารณะของรัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นทั้งหมด และจะคิดดอกเบี้ยเป็นอัตราเดียวคือ ร้อยละ ๕ และภายหลัง ค.ศ. ๑๗๒๗ ก็จะลดดอกเบี้ยลงให้อีกเป็นอัตราร้อยละ ๔ ในด้านเจ้าหนี้บริษัทเสนอว่า จะชำระด้วยหุ้นของบริษัทตามมูลค่าที่รัฐบาลอังกฤษเป็นหนี้อยู่ สำหรับเจ้าหนี้ที่ไม่ยอมรับหุ้น บริษัทก็จะชำระให้เป็นเงินสด และบริษัทได้เสนอเงินจำนวน ๗,๕๐๐,๐๐๐ ปอนด์ให้แก่รัฐบาลอังกฤษเพื่อการนี้ ข้อเสนอดังกล่าว ในสมัยปัจจุบันนี้คงเรียกว่าการแปลงหนี้ (Conversion loan) ผลประการหนึ่งที่คาดกันว่า รัฐจะได้รับก็คือ ภาระการชำระดอกเบี้ยประจำปีจะลดลง โดยคำนวณว่ารัฐบาลอังกฤษจะประหยัดเงินได้ปีละ ๑ ล้านปอนด์ เจ้าหนี้ของรัฐซึ่งรับหุ้นไว้ ก็จะได้รับเงินปันผลซึ่งคาดกันว่า บริษัทจะจ่ายให้ และบริษัทก็จะได้ผลกำไรก้อนใหญ่เพราะได้รับเอกสิทธิ์ในการค้าเพิ่มขึ้น

ความจริง ข้อเสนอของบริษัทมีเหตุผลดีและก็เป็นที่น่าเชื่อถือได้ แต่เนื่องจากประชาชนแตกตื่นหวังผลกำไรจากบริษัทมากเกินส่วน ได้ทำให้ราคาหุ้นของบริษัทไหวตัวสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว จนทำให้มีการซื้อขายหุ้นกันอย่างบ้าคลั่ง จนกระทั่งตลาดหุ้นเกิดปั่นป่วนอย่างร้ายแรง ทำให้นักหมุนเงินเก็งกำไรล้มละลายไปตาม ๆ กัน และบริษัทได้รับความเสียหาย แต่ก็ยังสามารถดำเนินกิจการต่อไปได้ โดยจำกัดอยู่ตามวัตถุประสงค์เริ่มแรก และรัฐบาลอังกฤษต้องกลับเข้ารับภาระหนี้สาธารณะดังแต่ก่อน

วิธีการย่อนคลายหนี้สาธารณะอย่างหนึ่งก็คือ การตั้งเงินสำรองไว้เพื่อชำระหนี้ ซึ่งเรียกว่า "sinking fund" เมื่อ ค.ศ. ๑๗๑๕ เซอร์โรเบอร์ต วัลโพ ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงการคลังอังกฤษ ได้จัดสรรเงินไว้ปีละ ๑ ล้านปอนด์ เพื่อชำระหนี้สาธารณะ แต่เนื่องจากเขาต้องนำเงินจำนวนนี้ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นบ่อย ๆ การชำระหนี้สาธารณะจึงกระทำได้ไม่สม่ำเสมอ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ระหว่างเวลา ๒๐ ปีที่เขาดำรงตำแหน่งอยู่ หนี้สาธารณะได้ลดลงประมาณ ๔-๕ ล้านปอนด์

การธนาคาร (Banking) ในทวีปยุโรปยุคกลาง ระบบการธนาคารได้เจริญรุ่งเรืองอยู่แล้วในหัวเมืองสำคัญของประเทศอิตาลี เมืองฟลอเรนซ์เป็นหัวเมืองที่มีบทบาทสำคัญที่สุด นายธนาคารพาณิชย์จากหัวเมืองแห่งนี้ มีความชำนิชำนาญเป็นพิเศษในการรับตั๋วแลกเงิน การประกันภัยทางเรือ การรับฝากเงินและการให้กู้ยืมเงินโดยมีประกัน ในสมัยเดียวกัน ประเทศฮอลันดา เบลเยี่ยม และลุกเซมเบิร์ก การธนาคารก็กำลังเจริญรุ่งเรือง เมืองสำคัญในประเทศเหล่านี้ เช่น บรูชส์ (Bruges) เก็นท์ (Ghent) และบรัสเซลส์ ต่างก็เป็นศูนย์การค้ามีเจ้าของเงินคนกลางคอยจัดหาและอำนวยความสะดวกทางเครดิตให้แก่พ่อค้าอยู่เป็นประจำ ในศตวรรษที่ ๑๖ นครอัมสเตอร์ดัม เป็นตลาดเงินสำคัญของทวีปยุโรปภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และนครแอนต์เวิร์พ ซึ่งเป็นตลาดเงินระหว่างประเทศ ก็มีความสำคัญในด้านการธนาคารเกือบเท่าเทียมกันตลอดมา จนกระทั่งถูกกองทัพสเปนทำลายล้างเมื่อปี ๑๕๘๐

ในประเทศอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖ การค้ากำลังรุ่งเรือง แต่พ่อค้าอังกฤษต้องประสบความยุ่งยากในการหาทุนเป็นอย่างยิ่ง เพราะระบบธนาคารยังไม่อุบัติขึ้น พ่อค้าต้องหันไปพึ่งธนาคารต่าง ๆ ในประเทศภาคพื้นทวีปเพื่อหาเครดิต แม้พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ เช่น พระเจ้าเฮนรีที่ ๘ และพระนางเจ้าอลิซาเบธ ก็ทรงอาศัยกู้ยืมเงินจากนครแอนต์เวิร์พเป็นจำนวนมากตลอดสมัย

อุปสรรคสำคัญที่ขัดขวางการพัฒนาระบบธนาคารในประเทศอังกฤษก็คือการห้ามเรียกดอกเบี้ย ซึ่งตราไว้เป็นกฎหมายและตกทอดมาจากยุคกลาง แม้จะมีผู้พยายามเลี่ยงบทบัญญัติแห่งกฎหมายอยู่ไม่น้อยก็ตาม แต่ดอกเบี้ยก็อยู่ในอัตราสูงมาก ต่อมาใน ค.ศ. ๑๕๔๕ ได้มีการยกเลิกกฎหมายเดิมที่ห้ามเรียกดอกเบี้ยและตรากฎหมายใหม่ขึ้นแทน โดยกำหนดอัตราดอกเบี้ยขั้นสูงไว้ร้อยละ ๑๐ เมื่อมีกฎหมายรับรองการเรียกดอกเบี้ย การกู้ยืมเงินก็ดำเนินไปโดยเปิดเผยและแพร่หลายยิ่งขึ้น ในสมัยหลังได้มีการแก้กฎหมายกำหนดอัตราขั้นสูงของดอกเบี้ยให้ต่ำลงอีกหลายครั้ง ในที่สุดกฎหมายดังกล่าวก็ถูกยกเลิกเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๔ ไม่มีการกำหนดอัตราดอกเบี้ยขั้นสูงไว้

แต่อย่างใด โดยปล่อยให้พลังการแข่งขันในตลาดเงินเป็นกลไกกำหนดอัตราดอกเบี้ยเอง

ในเบื้องต้น เราควรทำความเข้าใจข้อแตกต่างระหว่างการกู้ยืมเงินธรรมดากับการธนาคารเสียก่อน ความจริง นายธนาคารก็เป็นผู้ให้กู้เงินประเภทหนึ่งเหมือนกัน แต่ลักษณะสำคัญอยู่ที่ข้อเท็จจริงที่นายธนาคารเป็นผู้ให้กู้เงินประเภทที่ได้รับความยกย่องนับถือ ส่วนผู้ให้กู้ยืมเงินธรรมดาเป็นผู้คอยขูดรีดลูกหนี้ และเป็นอาชีพที่ทำให้คนอื่นเกลียดชัง สำหรับนายธนาคารมีทางได้เปรียบอยู่ ๒ ประการ คือ เงินที่นายธนาคารให้กู้เป็นเงินของบุคคลอื่นที่นำมาฝากไว้ โดยหวังดอกเบี้ยเป็นการตอบแทน ประการที่ ๒ ภายในขอบเขตแห่งกฎหมายและการปฏิบัติทางการเงิน นายธนาคารมีอำนาจสร้างเงินที่ให้กู้ขึ้นในรูปต่าง ๆ เช่น ธนบัตร (notes) เช็ค และตราสารประเภทอื่น ข้อแตกต่างอีกประการหนึ่ง ผู้ให้กู้ยืมเงินธรรมดาทำการติดต่อให้กู้เงินเฉพาะบุคคลที่ยากจนขัดสนหรือบุคคลประเภทใช้จ่ายฟุ่มเฟือยเพื่อขูดรีดเอาดอกเบี้ย แต่นายธนาคารมุ่งให้กู้แก่ผู้ผลิตเพื่อนำไปลงทุน และวัตถุประสงค์ของการกู้ยืมก็เพื่อการผลิตเป็นสำคัญ มิใช่มุ่งหนักไปในทางบริโภคเช่นการให้กู้ยืมธรรมดา ภาระหน้าที่ของนายธนาคารมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจมาก หน้าที่อันสำคัญของเขาก็คือพยายามรักษาให้เงินทุนหมุนเวียนคล่องอยู่ในระบบเศรษฐกิจ การเคลื่อนไหวดังกล่าวมีความจำเป็นแก่การผลิต เช่นเดียวกับการสูบฉีดของโลหิตที่มีความสำคัญต่อร่างกายของมนุษย์ บางครั้ง มีผู้เรียกนายธนาคารว่า พ่อค้าเงิน เพราะนายธนาคาร "เช่า" เงินจากบุคคลอื่นซึ่งมีเงินเหลือใช้ แล้วก็ให้บุคคลอื่นผู้สามารถใช้ประโยชน์เงินนั้นกู้ยืมอีกทอดหนึ่ง บางครั้งก็มีผู้เรียกนายธนาคารว่า พ่อค้าเครดิต เพราะเครดิตก็คือ การได้รับอนุญาตให้ใช้ทุนของบุคคลอื่นนั่นเอง

ระบบการธนาคารในประเทศอังกฤษได้เริ่มก่อตัวขึ้น ภายหลังที่มีการตรากฎหมายรับรองการเรียกดอกเบี้ย เมื่อการค้าขยายตัวรุ่งเรือง ความต้องการด้านเครดิตก็มีมากเป็นเงาตามตัว กิจการของผู้ให้กู้ยืมเงินก็รุ่งเรืองตามไปด้วย แต่คนอังกฤษสมัยนั้น ยังมีความรังเกียจผู้ให้กู้เงินอยู่ เพราะถือว่า บุคคลประเภทนี้แสวงหาผลกำไรด้วยวิธีง่าย ๆ จากการให้บุคคลอื่นกู้ยืมเงินเพื่อไปลงทุนในการค้าและอุตสาหกรรม

ซึ่งมีการเสี่ยงมาก ส่วนผู้ให้กู้เงินเพียงแต่คอยเรียกดอกเบี้ยเท่านั้น ไม่มีการเสี่ยงแต่อย่างใด พ่อค้าอังกฤษจึงหันไปนิยมการซื้อที่ดินจากขุนนางผู้ขัดสนไว้เป็นส่วนใหญ่ ทั้งการลงทุนทางอื่นก็หายาก จึงทำให้ชนชั้นมั่งมีหันไปสะสมเครื่องเงินเครื่องทองคำและของมีค่าอื่น ๆ แม้นักการเงินคนสำคัญของอังกฤษสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธ เช่น เซอร์โธมัส เกรแชม ก็ใช้เงินส่วนที่เหลือของตนซื้อสร้อยทองคำสะสมไว้ คนมั่งมีในประเทศอังกฤษสมัยนั้น มักจะนอนตาไม่หลับ เพราะไม่มีที่ปลอดภัย เก็บรักษาทรัพย์สมบัติมีค่าของตน บางคนถึงกับนำไปฝังดินไว้ ทรัพย์สมบัติของบุคคลส่วนมาก จึงเป็นไปในรูปสิ่งของมีค่าประเภทต่าง ๆ เก็บทิ้งไว้เฉย ๆ ทำให้ทุนถูกกักตุนไว้ ไม่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจแต่อย่างใด ต่างกับคนในสมัยปัจจุบันที่ทรัพย์สินส่วนมากไปรวมอยู่กับหุ้นที่ลงทุนในกิจการห้างร้านบริษัทและเงินฝากในธนาคารยิ่งกว่าอื่น

การเริ่มวางรากฐานการธนาคารเป็นก้าวสำคัญสำหรับการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศอังกฤษ พอถึงปลายศตวรรษที่ ๑๖ ปรากฏว่า การใช้ตราสารเครดิตเพื่อการชำระเงินระหว่างบุคคล หรือธุรกิจที่ห่างไกล ได้กระทำกันทั่วไป และในด้านการค้าระหว่างประเทศ กรุงลอนดอนก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางและมีบทบาทอย่างสำคัญ ธุรกิจการค้าระหว่างผู้ซื้อกับผู้ขายใช้เครดิตกันแพร่หลาย นักการเงินซื้อตั๋วเงินเกี่ยวกับธุรกิจดังกล่าวเพื่อการลงทุน หรือเพื่อโอนเงินไปให้ตัวแทนของตน ณ ที่ซึ่งมีการสั่งจ่ายเงินตามตั๋วเงิน ตลาดตั๋วเงินอุบัติขึ้นและการขึ้น ๆ ลง ๆ ของราคาตั๋วเงินซึ่งได้แก่การเคลื่อนไหวขึ้นลงของการแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศมีอิทธิพลเหนือกำไรของการส่งสินค้าออกและนำสินค้าเข้า ซึ่งยังผลให้การส่งเงินหรือทองคำแท่งเพื่อชำระราคาสินค้ามีความจำเป็นลดน้อยลง

นายธนาคารพ่อค้าทอง (goldsmith banker) บุคคลประเภทแรกในประเทศอังกฤษที่มีความชำนิชำนาญในด้านการธนาคาร คือ ช่างทองหรือพ่อค้าทอง บุคคลประเภทนี้ประกอบอาชีพในทางการให้กู้ยืมเงินมาตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ ๑๖ นอกจากนี้ยังทำหน้าที่แลกเปลี่ยนและตีราคาเงินตราต่างประเทศด้วย เพราะในสมัยนั้น มีเงินตรา

ต่างประเทศใช้หมุนเวียนอยู่ในประเทศอังกฤษจำนวนไม่น้อย

ก่อน ค.ศ. ๑๖๔๐ พ่อค้าทองคงประกอบอาชีพจำกัดอยู่เพียงการนำเงินของตนออกให้กู้ ในสมัยนั้น พ่อค้าและคหบดีผู้มั่งคั่งซึ่งมีเงินเหลือจากการลงทุน ถ้าไม่เก็บเงินไว้ ณ สถานที่ของตนแล้ว ก็มักจะนำไปฝากไว้ที่หอคอยแห่งลอนดอน (Tower of London) เพราะถือว่าเป็นสถานที่มั่นคงและปลอดภัย แต่ในปี ๑๖๔๐ เมื่อรัฐสภาอังกฤษไม่ยอมลงคะแนนเสียงอนุมัติเงินงบประมาณเพื่อการทหารให้แก่พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๑ พระองค์จึงเข้ายึดเงินพ่อค้าที่ฝากไว้ ณ หอคอยแห่งกรุงลอนดอนไปเป็นจำนวน ๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ นับแต่บัดนั้นเป็นต้นมา พ่อค้าและคหบดีผู้มั่งคั่งก็หันไปหาแหล่งอื่นเพื่อความปลอดภัยแห่งทรัพย์สินของตน และแหล่งที่น่าไว้วางใจที่สุดก็คือ พ่อค้าทอง เพราะมีห้องมั่นคงสำหรับเก็บสิ่งของมีค่าปลอดภัยดี ในที่สุด พ่อค้าทองก็กลายเป็นแหล่งรับฝากเงิน ทองคำแท่งและสิ่งของมีค่าอย่างอื่น

เมื่อมีบุคคลนำสิ่งดังกล่าวมาฝาก พ่อค้าทองก็จะออกใบรับเงินฝาก ซึ่งเรียกว่า"บัตรรับรอง" (notes acceptable) มีมูลค่าเท่ากับเงิน หรือมูลค่าของสิ่งที่ฝากไว้นั้นให้แก่ผู้ฝากเงินถือไว้เป็นหลักฐาน ต่อมา บัตรดังกล่าวก็มีการรับรองกันว่าเป็นเงินเช่นเดียวกัน การฝากเงินและสิ่งของมีค่า ผู้ฝากจะต้องชำระค่าดูแลรักษาเป็นการตอบแทน เมื่อธุรกิจในด้านนี้รุ่งเรืองขึ้นและจากประสบการณ์ที่แล้วมา พ่อค้าทองเห็นว่า ลูกค้าของตนที่นำเงินและของมีค่ามาฝาก ได้ถอนเงินที่ฝากไว้เพื่อใช้จ่ายประจำวันเพียงส่วนน้อย เงินส่วนใหญ่คงเก็บทิ้งไว้ในตู้นิรภัยโดยไม่ได้ทำประโยชน์แต่อย่างใด หากพ่อค้าทองจะนำเงินฝากไปให้บุคคลอื่นกู้ยืม ก็ย่อมมีทางที่จะกระทำได้ ตราบใดที่พ่อค้าทองยังคงมีเงินสำรองไว้เพียงพอสำหรับลูกค้าผู้ฝากเงินจะมาถอนไปใช้จ่ายประจำวันได้ ดังนั้น พอถึง ค.ศ. ๑๖๖๐ ก็ปรากฏว่า มีนายธนาคารพ่อค้าทองเป็นจำนวนมากอุบัติขึ้นในกรุงลอนดอน ซึ่งบางคนก็มั่งคั่งและมีชื่อเสียงโด่งดัง ใน ค.ศ. ๑๖๗๗ มีนายธนาคารพ่อค้าทองดำเนินกิจการธนาคารอยู่ในกรุงลอนดอนกว่า ๔๐ คน โดยทำหน้าที่รับฝากเงิน"ประจำ" และ "เผื่อเรียก" ทั้งการใช้เช็คก็นิยมกันโดยทั่วไป

ดังนั้น พ่อค้าทองจึงทำหน้าที่สำคัญของธนาคารสมัยใหม่ ๒ ประการคือ ให้กู้เงินและรับฝากเงิน และก็ปรากฏว่า เป็นธุรกิจที่มีผลกำไรดี ในขณะเดียวกัน ก็เป็นการช่วยชนชั้นพ่อค้าซึ่งกระหายอยากจะหาทางลงทุนด้วย ในขั้นแรกนายธนาคารพ่อค้าทองคิดค่าดูแลรักษาเงินและสิ่งมีค่าที่ฝากไว้ในอัตราเล็กน้อย แต่เมื่อมีนายธนาคารพ่อค้าทองมากขึ้น ก็มีการแข่งขันเพื่อดึงดูดลูกค้า โดยเสนอเงื่อนไขการฝากให้เป็นคุณแก่ลูกค้ายิ่งขึ้น แม้กระทั่งมีการส่งผู้แทนไปคอยดักหาลูกค้าตามสถานีรถประจำทาง ตอมา นายธนาคารพ่อค้าทองก็รับฝากเงินและสิ่งของมีค่าโดยไม่คิดค่าดูแลรักษาแต่อย่างใด และการที่สามารถกระทำได้เช่นนั้น ก็เพราะพ่อค้าทองได้รับดอกเบี้ยจากเงินกู้อีกต่อหนึ่ง เป็นการชดเชย ในที่สุด พ่อค้าทองก็ดำเนินการจ่ายดอกเบี้ยให้แก่ลูกค้าผู้ฝากเงิน แต่กำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้ต่ำกว่าอัตราดอกเบี้ยที่เรียกเก็บจากลูกค้าฝ่ายกู้ยืม ผลต่างของดอกเบี้ยสองอัตรานี้ก็คือ ผลกำไรของนายธนาคารพ่อค้าทอง

สำหรับการใช้เช็ค เป็นเรื่องที่ดำเนินมาแล้วในทวีปยุโรปตั้งแต่สมัยเริ่มแรกของประวัติศาสตร์การธนาคาร วิธีนี้อุบัติขึ้นก็เพราะพ่อค้าเห็นว่า การตกลงเรื่องหนี้สินที่สะดวกก็โดยการออกคำสั่งเป็นลายลักษณ์อักษร สั่งให้ธนาคารที่พ่อค้าลูกหนี้มีบัญชีเงินฝากอยู่ ให้จ่ายเงินจำนวนหนึ่งจากบัญชีที่มีอยู่ให้แก่เจ้าหนี้ของตน ในเมื่อมีคำสั่งนั้นไปแสดงต่อธนาคาร เช็คที่ใช้อยู่ในสมัยปัจจุบัน ก็เป็นคำสั่งอย่างเดียวกัน ต่างกันก็เพียงแต่เป็นคำสั่งที่เขียนตามแบบฟอร์มที่ธนาคารได้กำหนดไว้เท่านั้น

ชั่วระยะเวลา ๒๐-๓๐ ปีในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๗ ระบบธนาคารในกรุงลอนดอนได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างมากมาย นายธนาคาร-พ่อค้าทองเป็นจำนวนมากได้กลายเป็นผู้มั่งคั่งและมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วราชอาณาจักรอังกฤษ การที่กิจการธนาคารได้ก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็วเช่นนั้น ก็เนื่องจากความเจริญในด้านการค้าและการกู้ยืมเงินที่ดำเนินไปอย่างกว้างขวาง

ลูกค้าสำคัญของธนาคารพ่อค้าทองก็คือ รัฐบาลอังกฤษ เมื่อรัฐบาลเก็บภาษีอากรได้ก็นำไปชำระคืนและปฏิบัติกันเช่นนั้นเรื่อยมา แต่พอถึง ค.ศ.๑๖๗๒ พระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๒ ทรงปฏิเสธ ไม่ยอมชำระหนี้จำนวน ๑,๓๒๘,๐๐๐ ปอนด์ แก่พ่อค้าทองและนำภาษีอากรที่เก็บได้ไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น คงยอมชำระให้เฉพาะดอกเบี้ยเท่านั้น การปฏิเสธไม่ชำระหนี้ดังกล่าวได้ก่อความยุ่งยากทางการเงินให้แก่พ่อค้าทองเป็นอย่างยิ่ง เพราะไม่สามารถที่จะสนองความเรียกร้องต้องการของลูกค้าผู้ฝากเงินของตนซึ่งมีจำนวนถึง ๑๐,๐๐๐ คนนั้นได้ แม้จะเกิดวิกฤติการณ์ทางการเงินอย่างรายแรงตามมาก็ตาม แต่ระบบธนาคารก็ยังรอดพ้นอันตรายมาได้ อย่างไรก็ตาม ความเชื่อถือในด้านการเงินของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษในสมัยนั้น ได้เสื่อมลงมากและการให้กู้ยืมเงินระหว่างพ่อค้าทองกับพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษก็สิ้นสุดลงด้วย

ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ (Bank of England) การดำเนินการทางการเงินของนายธนาคารพ่อค้าทอง ซึ่งเรียกดอกเบี้ยเงินกู้ในอัตราสูงนั้น รัฐบาลอังกฤษมิได้ทำการควบคุมดูแลแต่ประการใด ซึ่งขัดกับความรู้สึกนึกคิดและภาวะเศรษฐกิจสมัยนั้นที่การค้าและอุตสาหกรรมกำลังขยายตัว จึงมีการวิพากษ์วิจารณ์กันเป็นอันมาก ดอกเบี้ยที่ให้แก่ผู้ฝากเงินวางไว้สูงถึงร้อยละ ๖ ซึ่งเป็นอัตราสูงสุดที่กฎหมายกำหนดไว้ (ค.ศ.๑๖๕๒) ซึ่งย่อมหมายความว่า จะต้องเรียกดอกเบี้ยเงินกู้สูงกว่านั้น มิฉะนั้นก็ย่อมไม่มีผลกำไร และในทางปฏิบัติปรากฏว่า มีการเรียกดอกเบี้ยสูงมาก คือเรียกจากพระเจ้าแผ่นดินร้อยละ ๑๕ ส่วนประชาชนทั่วไปยิ่งสูงขึ้นไปอีก นอกจากนี้ พ่อค้าทองยังถูกกล่าวหาว่า ใช้เล่ห์เหลี่ยมเกี่ยวกับการค้าเหรียญกษาปณ์ด้วย เช่น เลือกเหรียญที่มีน้ำหนักมากส่งไปจำหน่ายต่างประเทศ เลือกเหรียญชำรุดหรือมีน้ำหนักน้อย เพื่อให้กู้และจ่ายให้แก่ลูกค้าผู้มาเบิกเงิน ด้วยเหตุนี้ จึงมีการเสนอแนะว่า กิจการธนาคารทั้งหมดควรอยู่ในความรับผิดชอบของสถาบันรับอนุญาต ซึ่งสามารถทำการควบคุมทรัพยากรจำนวนมาก และเป็นที่เชื่อถือของประชาชน แล้วในขณะเดียวกันก็จะทำให้อัตราดอกเบี้ยต่ำกว่าที่พ่อค้าทองกำหนด และสินเชื่อเพื่อธุรกิจการค้าก็จะหาได้ไม่ยาก

ใน ค.ศ.๑๖๘๙ ประเทศอังกฤษต้องทำสงครามกับฝรั่งเศส และสงครามได้ดำเนินอยู่เป็นเวลาหลายปี ทำให้สิ้นเปลืองงบประมาณมาก และรัฐบาลอังกฤษต้องทำการกู้เงินเป็นจำนวนมากอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน เมื่อ ค.ศ.๑๖๗๔ รัฐบาลอังกฤษมีหนี้อยู่ประมาณ ๒,๒๘๐,๐๐๐ ปอนด์ แต่มีรายได้ประจำปีเพียง ๑,๖๐๐,๐๐๐ ปอนด์ และพอถึง ค.ศ.๑๖๙๔ เฉพาะงบประมาณทางทหารเพิ่มขึ้นถึง ๒,๕๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ทำให้การเงินการคลังของประเทศอังกฤษอยู่ในฐานะง่อนแง่นมาก รัฐบาลอังกฤษได้พยายามทุกวิถีทางที่จะเพิ่มรายได้แผ่นดิน เช่น เพิ่มอัตราภาษีอากร กู้เงินจากพ่อค้าในกรุงลอนดอน ออกพันธบัตรแม้กระทั่งออกลอตเตอรี่

เพื่อแก้ปัญหาการเงินของประเทศ และแก้ไขเปลี่ยนแปลงระบบการธนาคารพ่อค้าทองจึงมีผู้เสนอว่า กิจการด้านธนาคารทั้งปวง ควรมอบให้อยู่ในความรับผิดชอบของสถาบันที่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาล และเป็นที่เชื่อถือของประชาชนได้ดังที่ดำเนินอยู่ในประเทศต่าง ๆ บนภาคพื้นทวีปยุโรปและได้มีผู้เสนอแนะโครงการเกี่ยวกับเรื่องนี้หลายโครงการ แต่รัฐบาลอังกฤษไม่เห็นชอบด้วย ต่อมา ค.ศ.๑๖๙๔* วิลเลียม แพตเตอร์สัน (William Paterson) พ่อค้าคนสำคัญชาวสก็อต ได้เสนอโครงการตั้งธนาคารขึ้น รัฐบาลอังกฤษมีความเห็นชอบด้วย เพราะมีทางเดียวที่จะพอแก้ปัญหาการเงินการคลังของประเทศได้ นี่คือ จุดกำเนิดของของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ ซึ่งในระยะต้นก็เป็นเพียงธนาคารพาณิชย์ธรรมดาที่ดำเนินโดยเอกชน ในสมัยต่อมา จึงได้มีฐานะเป็นธนาคารกลางเรื่อยมาจนกระทั่งทุกวันนี้

โดยที่รัฐบาลอังกฤษ มีความจำเป็นรีบด่วนที่จะต้องใช้เงินจำนวน ๑,๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ จึงอนุญาตให้พ่อค้าชาวลอนดอนกลุ่มหนึ่งตั้งบริษัทขึ้น เรียกว่า

---

*บริษัทเอกชนดำเนินกิจการธนาคารแห่งประเทศอังกฤษเรื่อยมา จนถึง ค.ศ. ๑๙๔๖ รัฐบาลพรรคแรงงานจึงตรากฎหมายเวนคืนเป็นของรัฐ

ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ โดยมีข้อสัญญาว่า พ่อค้าเหล่านั้นจะต้องให้รัฐบาลกู้เงินจำนวนดังกล่าวโดยทันที และคิดดอกเบี้ยให้อัตราร้อยละ ๘ บริษัทที่ตั้งขึ้นให้เป็นไปในรูปบริษัทหุ้นส่วนจำกัด คือ ผู้ถือหุ้นรับผิดในหนี้สินจำกัดเท่าจำนวนมูลค่าของหุ้นที่ตนถือเท่านั้น ในขณะเดียวกัน บริษัทก็ได้รับเอกสิทธิ์ในการดำเนินธุรกิจธนาคาร เช่น การรับฝากเงิน ให้กู้ยืม รับช่วงซื้อลดตั๋วเงิน ออกบัตรธนาคารประเภทมีดอกเบี้ยและธุรกิจการเงินอย่างอื่น

การก่อตั้งธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ ได้ทำให้นักหมุนเงินเก็งกำไรมองเห็นผลกำไรในอนาคตเป็นอย่างดี พอบริษัทออกหุ้นทั้งหมดมีมูลค่าจำนวน ๑,๒๐๐,๐๐๐ ปอนด์ ก็จำหน่ายหมดสิ้นภายใน ๑๐ วัน ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษได้ออกบัตรของธนาคารเป็นมูลค่าเท่ากับจำนวนเงินที่ให้รัฐบาลกู้ ประชาชนอังกฤษมีความเชื่อถือในธนาคารแห่งประเทศอังกฤษมาก ซึ่งอาจพิจารณาได้จากผลการขายหุ้น ในสมัยก่อนประชาชนไม่ค่อยไว้วางใจเกี่ยวกับการเงินของรัฐบาล และไม่ค่อยเต็มใจที่จะรับตราสารใด ๆ ที่ออกโดยรัฐบาล แต่พอถึงสมัยบัตรของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษต่างก็ยอมรับด้วยความเต็มใจ ดังนั้น บัตรของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ จึงมีผู้นิยมใช้หมุนเวียนในตลาด ตามราคาที่ปรากฏในบัตร ในระยะแรก ๆ ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษดำเนินกิจการมุ่งหนักไปในทางเป็นแหล่งเงินกู้ของรัฐบาล โดยสนองความต้องการของรัฐบาลด้วยการออกบัตร หรืออีกนัยหนึ่ง ด้วยการสร้างภาวะเงินเฟ้อขึ้นด้วยความจงใจ เมื่อมีบัตรธนาคารเพิ่มมาก ได้ทำให้ตลาดเงินในกรุงลอนดอนไหวตัวสูงขึ้นคือ ราคาสินค้าถีบตัวสูงขึ้นร้อยละ ๒๕ ราคาโลหะเงินจากออนซ์ละ ๕ ชิลลิง ๖ เพนนี เป็น ๖ ชิลลิง ๕ เพนนี ทองคำจากออนซ์ละ ๔ ปอนด์ เป็น ๕ ปอนด์ ๔ เพนนี และเหรียญทองกินนี ซึ่งในเดือนพฤศจิกายน ๑๖๙๔ ราคา ๒๒ ชิลลิง ภายในเวลา ๓ เดือนได้ไหวตัวขึ้นเป็น ๒๕ ชิลลิง และอีก ๓ เดือนต่อมา ถีบตัวขึ้นถึง ๓๐ ชิลลิง ในปี ๑๖๙๔ รัฐบาลอังกฤษมีเหรียญทองคำมีมูลค่าเพียง ๖๕,๐๐๐ ปอนด์ แต่ในปีรุ่งขึ้น ได้ผลิตเพิ่มขึ้นอีกมีมูลค่ากว่า ๗๕๐,๐๐๐ ปอนด์

ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษได้รับอนุญาตให้ตั้งขึ้นโดยมีกำหนดเวลาจำกัด และในการต่ออายุ ก็มีการเจรจากันเป็นครั้งคราว ในการเจรจาแต่ละคราว ฝ่ายธนาคารมักจะฉวยโอกาสที่เหมาะแก่การที่จะเอาเปรียบรัฐบาลได้ ด้วยการบีบบังคับรัฐบาลเพื่อขอรับเอกสิทธิ์เพิ่มเติมเสมอ และเพื่อเป็นการตอบแทน ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็ให้เงินกู้ช่วยเหลือแก่รัฐบาลเป็นการตอบแทน พระราชบัญญัติฉบับ ค.ศ. ๑๖๙๗ และ ๑๗๐๘ ได้ทำให้ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษมีฐานะเป็นธนาคารผูกขาดคือ กฎหมายบัญญัติห้ามธนาคารอื่นซึ่งมีผู้ถือหุ้นเกินกว่า ๖ คนมิให้ออกบัตรธนาคาร นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา คงมีธนาคารแห่งเดียวที่เป็นบริษัทหุ้นส่วนจำกัดซึ่งได้รับเอกสิทธิ์ในการออกบัตรคือ ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ จนกระทั่งมีการผ่อนคลายความเข้มงวดลงใน ค.ศ. ๑๘๒๖ และในช่วงเวลาเกือบ ๑๒๕ ปีนั้น คู่แข่งขันสำคัญของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็มีเฉพาะธนาคารส่วนบุคคล (private bank) คือ ธนาคารพ่อค้าทองดังที่กล่าวมาแล้ว อนึ่ง ชื่อเสียงและธนาคารแห่งประเทศอังกฤษได้มั่นคงแข็งแกร่งขึ้นอีก เมื่อได้รับมอบหมายจากรัฐบาลอังกฤษให้รับผิดชอบในการจัดหนี้สาธารณะในปี ๑๗๕๑

เมื่อธนาคารแห่งประเทศอังกฤษได้รับอนุญาตให้ตั้งขึ้น ผู้ที่ได้รับความกระทบกระเทือนก่อนผู้ใดอื่นก็คือ นายธนาคารพ่อค้าทอง ซึ่งได้พยายามทุกวิถีทางที่จะทำการล้มธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ ทั้งนี้ ก็เนื่องจากธนาคารพ่อค้าทองต้องสูญเสียลูกค้า และรายได้จากดอกเบี้ยได้ลดลงเป็นอันมาก เมื่อธนาคารแห่งประเทศอังกฤษตั้งได้เพียง ๒-๓ เดือน ก็มีผู้ยื่นคำร้องทุกข์ต่อรัฐสภากล่าวหาว่า ธนาคารแห่งนี้เป็นผลร้ายและก่อความเสียหายแก่การค้าทั่วไป การตั้งขึ้นก็เพียงเพื่อประโยชน์ส่วนตัวของบริษัท ขอให้ถอนใบอนุญาตและเลิกบริษัท แต่คำร้องทุกข์นั้นตกไป ถึงกระนั้นก็ตาม ผู้คัดค้านก็หาได้ละความพยายามไม่ โดยทำการก่อตั้งสถาบันการเงินประเภทอื่นขึ้นแข่งขันอีก เช่น ใน ค.ศ. ๑๖๙๖ ได้มีการตั้งธนาคารแห่งหนึ่งขึ้น เรียกว่า ธนาคารที่ดิน (Land Bank) แต่ก็ประสบความล้มเหลว นับแต่นั้นมา ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็มีฐานะมั่นคงขึ้นตามลำดับ

ปรากฏการณ์ในทางการเงินที่สำคัญประการหนึ่ง ภายหลังการก่อตั้งธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็คือ ความคลั่งไคล้ไหลหลงในการลงทุนในหมู่ประชาชนอังกฤษ ในระหว่าง ค.ศ.๑๖๙๔-๑๖๙๖ ปรากฏว่า มีวิสาหกิจใหม่ ๆ ทั้งที่มีฐานะดีและงอนแง่นอุบัติขึ้นเป็นจำนวนมาก ธุรกิจที่มีอยู่ก่อนแล้ว ก็เปลี่ยนมือและเพิ่มทุนจนเกินส่วน มีการออกลอตเตอรี่และวางโครงการก่อตั้งธนาคารดาษดื่น แม้กระทั่งโครงการทำเหมืองแร่หลอกลวงประชาชน ตัวอย่าง มีผู้ประกาศว่า ได้มีการค้นพบแหล่งแร่ทองคำเงินหรือทองแดงในที่ดินแห่งหนึ่ง แล้วผู้ริเริ่มก็ไปทำการตกลงขอเช่าที่ดินนั้นจากเจ้าของที่ดินเป็นระยะเวลา ๒๐ ปี เพื่อทำเหมืองแร่โดยมีการชำระค่าตอบแทนเป็นรายปี แล้วบุคคลดังกล่าวก็ก่อตั้งบริษัทขึ้นและกำหนดหุ้นไว้จำนวน ๔๐๐ หุ้น แล้วก็ชักชวนให้ประชาชนซื้อหุ้นและในขณะเดียวกัน ผู้ริเริ่มก็ทำทีดำเนินกิจการอย่างแข็งขัน ในชั้นแรก ราคาหุ้นก็ซื้อขายกันในราคาต่ำ เช่น ราคาหุ้นละ ๑๐-๒๐ ชิลลิง พอได้โอกาสเหมาะ พวกเหล่านั้นก็หาทางกระพือข่าวให้ประชาชนหลงเชื่อหนักลงไปอีก และก็ขึ้นราคาหุ้นโดยทันทีทันใด เป็นราคาหุ้นละ ๓ ปอนด์ เมื่อมีคนแตกตื่นไปซื้อหุ้นกันมากขึ้น ก็เพิ่มขึ้นเป็น ๕ ปอนด์ ๑๐ ปอนด์ ๑๕ ปอนด์เรื่อยไป จนกระทั่งถึงจุดอิ่มเต็มที่ และมีข่าวลือในทางตรงกันข้าม ราคาหุ้นก็ลดฮวบลงอย่างรวดเร็ว ยังผลให้ประชาชนผู้หลงเชื่อและหวังร่ำรวยโดยวิธีลัด ต้องล้มละลายไปตาม ๆ กัน

นับแต่นั้นเป็นต้นมา การซื้อขายหุ้นเพื่อหมุนเงินเก็งกำไรก็ดำเนินเรื่อยมา มีสมัยเฟื่องฟูและสมัยล่มจมสลับกันไปจนกระทั่งลวงเข้าถึงหลังศตวรรษที่ ๑๘ และความเสียหายที่เกิดขึ้นแก่ผู้ลงทุนก็มีขนาดแห่งความร้ายแรงแตกต่างกันไป การหมุนเงินครั้งที่ร้ายแรงที่สุด ก็คงได้แก่การซื้อขายหุ้นของบริษัททะเลใต้ ซึ่งก่อให้เกิดการปั่นป่วนอย่างขนานใหญ่ขึ้นใน ค.ศ.๑๗๒๐ ซึ่งจะได้กล่าวในบทต่อไป จนกระทั่งได้มีกฎหมายกำหนดควบคุมการตั้งบริษัทขึ้น และใน ค.ศ.๑๗๓๔ เมื่อเหตุการณ์ทำนองเดียวกันอุบัติขึ้นอีก ก็มีการตรากฎหมายควบคุมการซื้อขายหุ้น แต่ก็ปรากฏว่า

ได้ผลน้อย ในการซื้อขายหุ้นในสมัยนั้น ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องมิได้จัดรวมกันเข้าเป็นระเบียบแต่อย่างใด จนกระทั่ง ค.ศ. ๑๗๖๐ จึงได้มีการก่อตั้งเป็นรูปสมาคมขึ้น และสมาคมที่มีชื่อเสียงแห่งหนึ่งคือ London Stock Exchange Association ซึ่งมีการประชุมดำเนินกิจการดังกล่าวเป็นประจำ

เหตุการณ์ปั่นป่วนที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น มีผู้กล่าวว่า สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งคงเนื่องมาจากการขยายเครดิตเกินส่วนของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ และในคราวเกิดวิกฤติการณ์ เมื่อ ค.ศ. ๑๗๒๐ ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็รอดพ้นอันตรายมาได้อย่างหวุดหวิด เพราะก่อนปีนั้น ได้ถลำตัวในเรื่องเครดิตไปเป็นอันมาก

๗. ผลประโยชน์ในภาคโพ้นทะเล

ในสมัยที่ประเทศสเปนและโปร์ตุเกสค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่นั้น ประเทศอังกฤษไม่มีบทบาทสำคัญแต่อย่างใด คงเข้าทำการแสวงหาผลประโยชน์ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๖ แต่ก็อยู่ในขอบเขตจำกัด เช่น เข้าทำการค้าทาสในดินแดนอาณานิคมของสเปนและโปร์ตุเกส แต่กระทำอยู่ได้ไม่กี่ปีก็ถูกขับออก บางพวกก็ทำตนเป็นโจรสลัดคอยปล้นสะดมเรือขนแร่มีค่าของประเทศทั้งสองขากันในระหว่างเดินทางกลับทวีปยุโรป บางพวกก็มุ่งสู่บางส่วนของอเมริกาเหนือ เพื่อตั้งหลักแหล่งทำมาหากินและค้นหาแร่มีค่า ในการนี้ แม้จะมีผู้ลงทุนกันไม่น้อย นับแต่พอค้า เจ้าของเรือ จนกระทั่งพระเจ้าแผ่นดิน แต่ก็ปรากฏว่า ผิดหวัง ค้นไม่พบแร่มีค่าและก็มีผู้สนใจไปตั้งหลักแหล่งสร้างอาณานิคมน้อย และรัฐบาลอังกฤษสมัยนั้น ก็ไม่ค่อยมีความสนใจนัก

เมื่อย่างเข้าศตวรรษที่ ๑๗ ประเทศอังกฤษจึงมีความสนใจในอเมริกาเหนือมากขึ้น โดยได้ทำการตั้งอาณานิคมขึ้น ๙ แห่ง ในดินแดนบริเวณแคบ ๆ ริมฝั่งมหาสมุทรแอ็ตแลนติค โดยบริษัทหุ้นส่วนจำกัด เป็นผู้ลงทุนและดำเนินการอาณานิคม ๓ แห่ง ส่วนอีก ๖ แห่งอยู่ในความรับผิดชอบของเอกชน บริษัทที่สำคัญบริษัทหนึ่งคือ บริษัทเวอร์จิเนีย ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ๑๖๐๖ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทำการค้ากับทวีปอเมริกา

และค้นหาแร่มีค่า แต่ก็ปรากฏว่า มิได้ประสบผลสำเร็จตามที่คาดหมายไว้ ทำให้ผู้ลงทุนเบื่อหน่ายหมดความสนใจ และตลอดศตวรรษที่ ๑๗ ก็ยังมีผู้อพยพไปตั้งหลักแหล่งน้อยมาก

ผู้สนับสนุนให้ไปตั้งหลักแหล่งในอาณานิคมรุ่นแรก คาดคะเนว่า ความต้องการในสินค้าหัตถกรรมของอังกฤษในหมู่ชาวพื้นเมืองและผู้อพยพคงมีมาก แต่สำหรับชาวพื้นเมือง มิได้เป็นไปตามที่คาดหมายไว้ คงต้องการเฉพาะปืนและเหล้ารัมเท่านั้น ส่วนผู้อพยพนั้น ได้ค่อย ๆ กลายเป็นตลาดและขยายตัวขึ้นตามลำดับ ปรากฏว่า ในระหว่าง ค.ศ. ๑๖๖๐ กับ ๑๗๙๕ ในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเซนต์ ลอว์เรนซ์ กับมลรัฐยอร์เยีย มีชนผิวขาวไปตั้งหลักแหล่งอยู่ไม่ต่ำกว่า ๒,๕๐๐,๐๐๐ คน นอกจากนี้ ชนผิวขาวอีกเป็นจำนวนมากได้อพยพไปยังหมู่เกาะอินเดียตะวันตก และในขณะเดียวกันก็มีทาสนิโกรอีกจำนวนไม่น้อยที่ถูกส่งไป ในด้านสินค้าที่ผลิตขึ้นในอาณานิคมนั้น มีพอบำบัดความต้องการของคนส่วนใหญ่ แต่ความต้องการเกี่ยวกับสินค้าหัตถกรรมจากภายนอกก็มีไม่น้อยเหมือนกัน ปรากฏว่า ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๙๕ สินค้าอังกฤษที่ส่งไปยังอาณานิคมมีปริมาณเพิ่มขึ้นถึง ๖ เท่า สินค้าที่ส่งจากประเทศอังกฤษได้แก่ ผ้า และเครื่องนุ่งห่มนานาชนิด ปืน เครื่องเหล็ก แก้ว หม้อ และเครื่องถ้วยชาม เบียร์ ครั่ง สีทา ยานัตถุ์ ไพ่และหนังสือ รวมทั้งเกลือและถ่านหินซึ่งใช้เป็นเครื่องถ่วงน้ำหนักเรือไปในตัว ส่วนสินค้าที่ส่งไปทวีปแอฟริกานั้น ก็เป็นสินค้าประเภทที่เหมาะแก่การนำไปแลกทาส เพื่อส่งต่อไปยังอาณานิคม ซึ่งเป็นเครื่องกระตุ้นให้อุตสาหกรรมอังกฤษรุ่งเรืองขึ้นอีก

สำหรับหมู่เกาะอินเดียตะวันตกและอาณานิคมภาคใต้นั้น ปรากฏว่า เป็นแหล่งที่สำคัญที่สุดในการผลิตสินค้าที่อังกฤษไม่มีและที่อาจส่งต่อไปจำหน่ายยังภาคพื้นทวีปยุโรป สินค้าดังกล่าวนี้ได้แก่ยาสูบ น้ำตาล กาแฟ ข้าว ครามย้อมสีและฝ้าย ในขณะเดียวกัน หมู่เกาะอินเดียตะวันตกและอาณานิคมภาคใต้ก็จำต้องอาศัยประเทศอังกฤษและอาณานิคมภาคกลาง และภาคเหนือ ในด้านเรือขนส่ง ตัวแทนค้าต่าง เงินทุน อาหาร สินค้าหัตถกรรม ไม้ซุง และการจัดหาทาส ในด้านการค้า หมู่เกาะอินเดียตะวันตกและอาณานิคมภาคใต้ ถือว่าเป็นแหล่งการค้าที่มีผลประโยชน์มากที่สุดของจักรวรรดิอังกฤษในสมัยนั้น

ในด้านการค้ากับภาคตะวันออกนั้น ประเทศอังกฤษได้เริ่มหันมาสนใจภายหลังที่ได้ปราบกองทัพเรืออาร์มาดาของสเปนราบคาบลงในปี ๑๕๘๘ และในขณะเดียวกัน ความสำเร็จของฮอลันดาในการเดินเรือไปค้าขายกับภาคตะวันออก ได้ช่วยกระตุ้นความสนใจของพ่อค้าอังกฤษยิ่งขึ้น เพราะปรากฏว่า เป็นการค้าที่ปลอดภัยและมีผลกำไรดี ดังนั้น ในปี ๑๖๐๐ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษก็ได้ก่อตั้งขึ้น โดยได้รับสิทธิผูกขาดทางการค้าในย่านมหาสมุทรอินเดียและแปซิฟิคจากรัฐบาลอังกฤษเป็นเวลา ๑๕ ปี และพอถึงปี ๑๖๑๕ ปรากฏว่า บริษัทแห่งนี้ได้ทำการเดินเรือค้าขายกับภาคตะวันออกถึง ๑๒ เที่ยว และมีผลกำไรกว่าร้อยละ ๒๐๐ นอกจากนี้ ยังได้ตั้งสถานีการค้าขึ้นในประเทศอินเดีย มะลายูและญี่ปุ่นอีก ในระยะเวลา ๖๐ ปีต่อมา บริษัทอินเดียตะวันออกได้ขยายการค้าไปสู่ประเทศเปอร์เซียตลอดจนไปตั้งมั่นค้าขายอยู่ที่นครกวางตุ้งในประเทศจีนด้วย เมื่อญี่ปุ่นขับบริษัทนี้ออกจากประเทศและฮอลันดาขับออกจากหมู่เกาะอินเดียตะวันออก บริษัทจึงหันมาดำเนินการค้าส่วนใหญ่กับอินเดียและนครกวางตุ้ง

บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษแตกต่างจากบริษัทของฮอลันดาซึ่งเป็นคู่แข่งขัน เพราะบริษัทของอังกฤษไม่ได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาลของตน ยิ่งกว่านั้นยังประสบความยุ่งยากเกี่ยวกับการขอต่ออายุใบอนุญาต ทั้งต้องเผชิญการแข่งขันจากกลุ่มพ่อค้าอังกฤษที่ได้รับอนุญาตให้ทำการค้าในทวีปเอเชียอีกด้วย ในด้านประเทศอินเดีย บริษัทก็ต้องประสบปัญหาเกี่ยวกับความสัมพันธ์กับเจ้าครองนคร และการแย่งชิงผลประโยชน์กับพ่อค้าพื้นเมืองและพ่อค้าชาวยุโรปด้วยกันอีก จำต้องใช้วิธีการทูตที่ชำชอง แม้กระทั่งการให้สินบนและการใช้กำลังต่อสู้เพื่อรักษาผลประโยชน์ของตน เมื่อจักรวรรดิโมกุลสลายตัวลง คู่แข่งที่สำคัญและเป็นภัยอย่างร้ายแรงของบริษัทอังกฤษก็คือพ่อค้าฝรั่งเศส ดังนั้น บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ จึงจำเป็นต้องสร้างอำนาจทางการเมือง ทางกำลังทหารทั้งทางบกและทางเรือขึ้นเพื่อป้องกันตนเอง และในปี ๑๗๕๗ กำลังทหารของบริษัทก็เข้ายึดมณฑลเบงกอลไว้ภายใต้อำนาจได้ ในไม่ช้าบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษก็กลายเป็นผู้มีอำนาจเหนือประชาชนมีจำนวนถึง ๓๐ ล้านคน

เนื่องจากในสมัยนั้นทวีปยุโรปสามารถผลิตสินค้าที่ชาวตะวันออกต้องการได้เพียงไม่กี่อย่าง การค้าส่วนใหญ่ของบริษัทจึงเป็นเรื่องการแลกเปลี่ยนโลหะมีค่าจากอเมริกากับผลิตผลต่าง ๆ ของตะวันออก ทำให้เงินและทองคำรั่วไหลไปสู่ทวีปเอเชียเป็นจำนวนไม่น้อย จนกระทั่งมีบุคคลในสมัยนั้นประณามการกระทำของบริษัทว่า เป็นการนำสมบัติของทวีปยุโรปไปเพิ่มความสุขสมบูรณ์ให้แก่พวกนอกรีต และเป็นการทำบาปอย่างมหันต์ แต่บริษัทก็โต้แย้งว่า บริษัทได้นำสินค้ากลับมากกว่าที่นำไป เมื่อจำหน่ายสินค้าส่วนใหญ่ในต่างประเทศแล้ว ในที่สุดก็นำโลหะมีค่ากลับประเทศอังกฤษมากกว่าที่ได้นำออกไป หากบริษัทไม่นำเงินไปแล้ว ชาวพื้นเมืองก็จะไม่ทำการติดต่อด้วยเพราะไม่ต้องการทำการค้าแบบแลกเปลี่ยนของต่อของ และก็จะไม่มีทางต่อสู้กับชาวฮอลันดาและฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่แข่งขันที่สำคัญได้ อย่างไรก็ตาม บริษัทได้พยายามสร้างตลาดให้แก่สินค้าอังกฤษ แต่ก็ได้รับความสำเร็จน้อย จนกระทั่งภายหลัง ค.ศ. ๑๘๐๐ เมื่ออุตสาหกรรมผ้าฝ้ายในมณฑลแลงคเชียร์ ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเพราะการใช้เครื่องจักรกลในการผลิตและได้รับวัตถุดิบฝ้ายจากอเมริกาจำนวนมากมาย ทำให้สามารถผลิตผ้าราคาถูกได้ ตลาดของอังกฤษในทวีปเอเชียจึงขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง

ในระยะแรก สินค้าที่บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษนำกลับนั้นส่วนใหญ่เป็นเครื่องเทศ แต่พอถึงศตวรรษที่ ๑๘ ความต้องการเกี่ยวกับเครื่องเทศในทวีปยุโรปลดน้อยลง ซึ่งคงเนื่องมาจากปริมาณน้ำตาลที่ได้จากหมู่เกาะอินเดียตะวันตกเพิ่มขึ้น สินค้าของบริษัทในสมัยหลังนี้ จึงเปลี่ยนเป็นฝ้ายและผ้าไหม ซึ่งก่อให้เกิดความไม่พอใจในหมู่ผู้ผลิตผ้าขนสัตว์อังกฤษเป็นอันมาก สินค้าที่สำคัญรองลงมาได้แก่ใบชาซึ่งชาวยุโรปสมัยนั้นไม่ค่อยรู้จักนัก รวมทั้งพริกไทย กาแฟ ยาสมุนไพร ไหมดิบ เครื่องลายคราม และดินประสิวซึ่งใช้เป็นเครื่องถ่วงน้ำหนักเรือ

บริษัทอินเดียตะวันออกมีบทบาทในด้านการค้าต่างประเทศของอังกฤษมากปรากฏว่า ในช่วงกึ่งแรกของศตวรรษที่ ๑๘ บริษัทดำเนินการค้าต่างประเทศของอังกฤษถึงประมาณ ๑ ใน ๖ ของทั้งหมด บริษัทต้องเผชิญกับการขาดทุนและได้กำไร ทั้งนี้

ผู้โจมตีการที่บริษัทได้รับการผูกขาดด้านการค้าด้วย แต่ถึงกระนั้นก็ตาม บริษัทก็สามารถยืนหยัดอยู่ได้ เพราะผู้ถือหุ้นของบริษัทเป็นบุคคลมีอิทธิพล และบริษัทได้ช่วยเหลือทางการเงินให้แก่รัฐบาลอังกฤษเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำและเงินกู้ที่ไม่มีดอกเบี้ย รวมทั้งเงินบริจาคให้เปล่า ในด้านการดิ้นรนต่อสู้กับฝรั่งเศส บริษัทก็มีบทบาทอย่างสำคัญ และก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศอังกฤษเป็นอันมาก

การค้ากับประเทศอินเดียเริ่มเปิดเสรีแก่พ่อค้าทั่วไปเมื่อปี ๑๘๑๓ และการค้ากับประเทศจีนเปิดเสรีเมื่อปี ๑๘๓๔ หุ้นของบริษัทมีผู้นิยมซื้อขายและใช้สำหรับหมุนเงินเก็งกำไรกันโดยทั่วไป

๔. อุตสาหกรรมการเดินเรือ

นับเป็นเวลาหลายร้อยปีมาแล้ว นโยบายพัฒนาการเดินเรือของประเทศอังกฤษได้มีลักษณะมุ่งไปในด้านการส่งเสริมการค้าและสร้างเสริมกำลังการป้องกันราชอาณาจักรไปพร้อมกัน ทั้งนี้ก็คงเนื่องจากลักษณะภูมิประเทศที่มีฝั่งทะเลยืดยาว จึงจำเป็นต้องมีกำลังกองทัพเรือเข้มแข็งเพียงพอเพื่อป้องกันความมั่นคงของบ้านเมือง นโยบายดังกล่าวนี้จะเห็นได้จากกฎหมายว่าด้วยการเดินเรือ (Navigation Laws) ซึ่งรัฐบาลอังกฤษสมัยต่าง ๆ ตราออกใช้บังคับต่อเนื่องกันมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ

กฎหมายว่าด้วยการเดินเรือฉบับที่เก่าแก่ที่สุดได้ตราขึ้นในสมัยปลายยุคกลาง คือ เมื่อ ค.ศ. ๑๓๘๑ โดยบัญญัติบังคับไว้ว่า สินค้าขาเข้าและขาออกทั้งมวลจะต้องบรรทุกด้วยเรือของอังกฤษ แต่ในทางปฏิบัติปรากฏว่าไม่ได้ผล เพราะเรืออังกฤษมีปริมาณไม่เพียงพอ และในปีรุ่งขึ้นก็จำต้องแก้กฎหมายฉบับนี้ ยินยอมให้เรือต่างประเทศขนส่งได้ในกรณีที่ไม่สามารถหาเรืออังกฤษได้ ในสมัยต่อมา แทบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีการปฏิบัติตามกฎหมายดังกล่าวเลย ครั้นปี ๑๔๘๕ ได้มีการตรากฎหมายขึ้นอีกฉบับหนึ่ง โดยบัญญัติบังคับว่า เหล้าองุ่นที่ส่งไปจากประเทศฝรั่งเศสจะต้องบรรทุกโดยเรืออังกฤษ และสามปีต่อมาก็มีกฎหมายบัญญัติเพิ่มเติมอีกว่า เรือบรรทุกดังกล่าวจะต้องใช้ลูกเรือที่มีสัญชาติอังกฤษ

แม้จะไม่มีการปฏิบัติตามกฎหมายมากนัก แต่ก็นับว่า ยังได้ผลดีกว่าฉบับก่อน ต่อมาในปี ๑๕๓๒ และ ๑๕๔๐ ก็ได้มีการตรากฎหมายเพิ่มเติมมาอีก แต่ก็ไม่ค่อยประสบผลสำเร็จ ยิ่งกว่านั้น ยังเป็นเหตุให้ประเทศอื่นดำเนินนโยบายทำนองเดียวกันเป็นการโต้ตอบแก้แค้นด้วย สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งก็คือ เรืออังกฤษมีไม่เพียงพอ

ดังนั้น ในปี ๑๕๔๙ รัฐบาลอังกฤษจึงยกเลิกกฎหมายดังกล่าวและเปลี่ยนไปใช้นโยบายในทางส่งเสริม โดยวางข้อกำหนดไว้ว่า สินค้าที่บรรทุกโดยเรือต่างประเทศมายังท่าเรืออังกฤษ จะต้องชำระภาษีศุลกากรในอัตราสูงกว่าสินค้าที่บรรทุกโดยเรืออังกฤษ และใน ค.ศ.๑๕๖๓ ก็ได้วางข้อกำหนดสงวนการค้าชายฝั่งทั้งมวลไว้ให้แก่เรืออังกฤษด้วย อนึ่ง ในสมัยเดียวกันนั้น รัฐบาลอังกฤษยังได้จัดให้มี"วันปลา"(Fish Days) ขึ้นเพื่อชักชวนให้ประชาชนอังกฤษบริโภคปลาแทนเนื้อ โดยมีความมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมการจับปลาในทะเลลึก เพราะวิธีนี้เป็นการช่วยเหลือฝึกฝนกลาสีเรือได้เป็นอย่างดี แต่ในทางปฏิบัติ นโยบายดังกล่าวได้ผลน้อย

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ รัฐบาลอังกฤษยังคงเจริญรอยตามนโยบายเดิม โดยพยายามหาทางส่งเสริมการเดินเรือเรื่อยมา แต่ในทางปฏิบัติก็ไม่ค่อยได้ผลเช่นสมัยก่อน ทั้งนี้ ก็เนื่องจากเหตุหลายประการ เช่น กฎหมายที่ตราออกมาปฏิบัติตามได้ยาก มีการเลี่ยงกฎหมาย และเจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองก็ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามกฎหมายได้ นอกจากนี้ รัฐบาลอังกฤษยังออกใบอนุญาตพิเศษยกเว้นให้มากเกินไป อนึ่ง ในสมัยเดียวกันนั้น ก็เป็นสมัยที่การเดินเรือของฮอลันดากำลังรุ่งเรือง การต่อเรือของอังกฤษเสียเปรียบฮอลันดา เพราะขาดแคลนไม้และวัสดุจำเป็นอย่างอื่น ซึ่งจำต้องสั่งซื้อจากประเทศสวีเดนและฟินแลนด์ ต้นทุนการผลิตจึงสูงกว่าเรือของฮอลันดา เมื่อถึงสมัยกลางศตวรรษที่ ๑๗ การค้าของอาณานิคมได้ขยายตัวรุ่งเรืองขึ้น ประเทศอังกฤษต้องเผชิญกับการแข่งขันของฮอลันดาอย่างรายแรง พ่อค้าฮอลันดาได้รุกล้ำเข้าแย่งชิงผลประโยชน์ของอังกฤษในอเมริกาเหนือและหมู่เกาะอินเดียตะวันตก และในระหว่างศึกกลางเมืองในประเทศอังกฤษ (ค.ศ.๑๖๔๒-๑๖๔๘) แทบจะกล่าวได้ว่า พ่อค้าฮอลันดา

ได้เข้าช่วงชิงการค้าของอังกฤษไปได้ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการค้าชายฝั่ง การค้าบนภาคพื้นทวีป การค้าข้ามมหาสมุทรแอ็ตแลนติค และการค้าในภาคตะวันออก

เมื่อสงครามกลางเมืองสงบลง รัฐบาลอังกฤษก็พยายามหาทางที่จะกำจัดพ่อค้าฮอลันดาออกจากแหล่งผลประโยชน์ของตน และทำลายอำนาจทางการค้าของฮอลันดาไปพร้อมกัน ดังนั้น กฎหมายว่าด้วยการเดินเรือที่สำคัญอีกฉบับหนึ่งก็ปรากฏขึ้นในปี ๑๖๕๑ และในปี ๑๖๖๐ และสมัยต่อมาได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมกฎหมายฉบับนี้อีกหลายครั้ง แต่อย่างไรก็ตาม สาระสำคัญของกฎหมายดังกล่าวก็ยังคงใช้ยึดถือเป็นนโยบายของประเทศอังกฤษเรื่อยมาอีกเป็นเวลาเกือบ ๒๐๐ ปี

สาระสำคัญของกฎหมายว่าด้วยการเดินเรือมีดังนี้ ประการแรกเรือต่างประเทศห้ามเข้าสู่ท่าเรืออาณานิคมของอังกฤษ การค้าระหว่างประเทศอังกฤษกับอาณานิคมหรือระหว่างอาณานิคม สงวนไว้ให้เฉพาะเรืออังกฤษ หรือเรืออาณานิคมซึ่งมีลูกเรือเป็นชนชาติอังกฤษ หรือชนชาติอาณานิคมเป็นส่วนใหญ่ (ความจริง นโยบายทำนองนี้สเปน โปรตุเกส ฮอลันดาและฝรั่งเศสได้ดำเนินอยู่แล้ว) ประการที่ ๒ สินค้าที่เข้าสู่ประเทศอังกฤษหรืออาณานิคม .. จากดินแดนในทวีปเอเชีย แอฟริกาและอเมริกาซึ่งมิใช่ดินแดนของอังกฤษจะต้องบรรทุกโดยเรืออังกฤษหรือเรืออาณานิคมของอังกฤษ ประการที่ ๓ สินค้าที่เข้าสู่ประเทศอังกฤษจากทวีปยุโรป จะต้องขนโดยเรืออังกฤษ หรือโดยเรือของประเทศผู้ผลิตสินค้านั้น หรือของประเทศที่สินค้านั้นเคยบรรทุกเป็นประจำ ประการที่ ๔ การค้าชายฝั่งของอังกฤษห้ามเรือต่างประเทศเข้ารับส่งสินค้า สำหรับคำว่า เรืออังกฤษ นั้นได้ให้ความหมายไว้ว่า เจ้าของเรือ นายเรือ และจำนวน ๓ ใน ๔ ของลูกเรือจะต้องเป็นชนชาติอังกฤษ แต่ในบางกรณีได้กำหนดไว้ด้วยว่า เรือนั้นจะต้องสร้างในประเทศอังกฤษด้วย

นโยบายการส่งเสริมอุตสาหกรรมการเดินเรือของอังกฤษดังกล่าวให้ผลร้ายแก่ผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษไม่น้อยเหมือนกัน เพราะกฎหมายว่าด้วยการเดินเรือถือว่า การเดินเรือมีความสำคัญเหนือการค้า โดยทำให้พ่อค้าอังกฤษไม่อาจใช้บริการเดินเรือของฮอลันดาระหว่างประเทศอังกฤษกับประเทศในภาคพื้นทวีป และบริการ-

เดินเรือของฮอลันดาถูกกว่าเรือของอังกฤษ นอกจากนี้ กฎหมายดังกล่าวยังเป็นอุปสรรคต่อการต่อเรือของอังกฤษไปในตัวด้วย เพราะวัสดุการต่อเรือต้องขนส่งโดยเรือของชาติสแกนดิเนเวีย หรือเรืออังกฤษ เป็นเหตุให้การต่อเรืออังกฤษมีต้นทุนสูง อนึ่ง เมื่อเรือฮอลันดาถูกห้ามลำเลียงสินค้าจากทะเลบอลติคและภาคใต้ทวีปไปยังประเทศอังกฤษ ปริมาณเรืออังกฤษก็มีไม่เพียงพอที่จะให้บริการแทนเรือฮอลันดาซึ่งถูกห้าม วัตถุประสงค์ของกฎหมายที่จะขัดขวางทำลายผลประโยชน์ทางการค้าและการเดินเรือของฮอลันดาไม่ค่อยได้ผลนัก และฮอลันดาก็ไม่ประสบความเสียหายดังที่คาดหมายไว้ เพราะมีทางเลี่ยงกฎหมายได้ นอกจากนี้ เมื่อเกิดสงครามระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสขึ้น ฮอลันดาตั้งตัวเป็นกลาง ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็หันไปอาศัยบริการเรือของฮอลันดาอย่างเต็มที่อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ในภาคตะวันออกและอาณานิคมในอเมริกาเหนือ การบังคับใช้กฎหมายว่าด้วยการเดินเรือประสบผลดีกว่า กล่าวคือ บริษัทอินเดียตะวันออกสามารถแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าในประเทศอินเดียคืนได้ ในอเมริกาเหนือ ฮอลันดาถูกอังกฤษขับออกในปี ๑๖๖๔ และในสมัยเดียวกันอาณานิคมนิวอิงแลนด์ก็สามารถต่อเรือได้ราคาถูกและมีคุณภาพดี ภายหลังใช้เดินทางติดต่อกับประเทศอังกฤษได้ ๒-๓ เที่ยวก็จำหน่ายให้แก่พ่อค้าอังกฤษ ปรากฏว่า ในปี ๑๗๗๕ เรือพาณิชย์อังกฤษจำนวนเกือบ ๑ ใน ๓ สร้างจากอู่เรือในอาณานิคม นับตั้งแต่กลางศตวรรษที่ ๑๗ เป็นต้นมา กองเรือพาณิชย์ได้ขยายตัวขึ้นตามลำดับ ในรอบทศวรรษ ๑๖๖๐ ระวางน้ำหนักเรืออังกฤษกับเรือต่างประเทศที่ออกจากกรุงลอนดอนมีอัตราส่วนเป็น ๒ ต่อ ๑ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในสมัยนั้น การเดินเรือของฮอลันดาก็ไม่เข้มแข็งถึงขนาดที่จะผูกขาดการขนส่งได้ ใน ค.ศ. ๑๖๘๘ สำหรับประเทศอังกฤษทั้งหมดระวางน้ำหนักเรือก็คงมีอัตราส่วน ๒ ต่อ ๑ เช่นเดียวกัน พอถึงปี ๑๗๕๐ เรืออังกฤษที่เดินทางออกนอกประเทศมีระวางน้ำหนักเพิ่มขึ้นเป็น ๓ เท่า และอัตราส่วนเทียบกับเรือต่างประเทศได้เปลี่ยนเป็น ๑๐ ต่อ ๑

บทที่ ๒๐
การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรมและการค้า

๑. ข้อความทั่วไป

ในช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ.๑๕๐๐-๑๗๕๐ การจัดองค์กรอุตสาหกรรม การค้า การเงินและการธนาคารแบบที่ดำเนินอยู่ในยุคกลาง (บทที่ ๑๓) ยังคงมีปรากฏอยู่ทั่วไปในทวีปยุโรป การผลิตตามระบอบเศรษฐกิจเลี้ยงชีพ ยังคงนิยมกันอยู่อย่างแพร่หลาย ช่างฝีมือซึ่งเป็นผู้ผลิตขนาดย่อม ยังคงมีส่วนสำคัญในอุตสาหกรรมทั้งงานแสดงสินค้าและตลาดสาธารณะก็ยังคงเป็นศูนย์การพบปะติดต่อซื้อขายในหมู่พ่อค้า ห้างร้านที่บุคคลคนเดียวหรือทั้งตระกูลเป็นเจ้าของและห้างหุ้นส่วน (partnership) ยังคงมีบทบาทสำคัญในธุรกิจส่วนใหญ่ของทวีปยุโรป อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสาขาต่าง ๆ ก็ดำเนินอยู่ตลอดสมัย เช่น การขยายตัวของอุตสาหกรรมประเภทใหม่ การปรับปรุงเครื่องมือและอุปกรณ์การผลิตให้ดีขึ้น ปริมาณการค้าและตลาดขยายตัวเจริญรุ่งเรือง เหล่านี้ได้ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องชุมนุมแรงงานไว้ในโรงร้านอันเป็นศูนย์การผลิต เพื่อทำการผลิตสินค้าเพิ่มปริมาณมากขึ้น และระบบการผลิตซึ่งยังคงอยู่ในขั้นระบบครัวเรือนนั้นก็มีลักษณะสลับซับซ้อนกว่าแต่ก่อน ในขณะเดียวกันความต้องการทุน ความต้องการตลาดและบริการด้านธนาคารก็ขยายตัวตามไปด้วย

๒. การขยายตัวของลัทธินายทุน

ในบทที่ ๑๓ เราได้กล่าวมาบ้างแล้วว่า ลัทธินายทุนมีความหมายอย่างไร ได้มีบทบาททางเศรษฐกิจและเจริญงอกงามขึ้นมาอย่างไร เมื่อยางเข้ายุคใหม่คือนับตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๖ เรื่อยมา เศรษฐกิจในทวีปยุโรปได้เปลี่ยนแปลงมาก การค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ ได้ทำให้ชาวยุโรปมีบทบาทอย่างสำคัญในเศรษฐกิจภาคโพ้นทะเล การค้าและอุตสาหกรรมตลอดจนการเงินการธนาคารได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ ได้ช่วยส่งเสริมให้ลัทธินายทุนพัฒนารุ่งเรืองขึ้น โดยทุนได้เข้ามีบทบาทในชีวิตเศรษฐกิจของชาวยุโรปยิ่งกว่าสมัยก่อนมาก

คำว่า ทุน (capital) ในที่นี้หมายความว่า การสะสมส่วนเกิน (surplus) จากสิ่งที่จำเป็นต้องใช้บำบัดความต้องการระยะสั้นในการดำรงชีวิตของมนุษย์ ทุนตามความหมายดังกล่าวนี้ แม้จะมีอยู่ในระบอบเศรษฐกิจสมัยก่อนก็ตาม แต่ส่วนมากเป็นไปในรูปบ้านที่อยู่อาศัย ถนนหนทางหรืออาคารสาธารณะ มิใช่เครื่องมือและอุปกรณ์ ซึ่งมุ่งใช้ในการผลิตสินค้าให้มีปริมาณมากขึ้นดังสมัยต่อมา

ตามลัทธิทุนนิยม ทุนได้จากการออมทรัพย์ (savings) ซึ่งเป็นผลส่วนใหญ่ของการผลิตประจำปี และส่วนใหญ่ของทุนนั้น เป็นไปในรูปเงินและหลักทรัพย์ที่เปลี่ยนมือได้ซึ่งใช้สำหรับซื้อเครื่องจักรกล วัตถุดิบและจ้างแรงงาน ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการผลิตสินค้าและบริการที่เจ้าของหรือนายทุนเห็นว่า จะก่อให้เกิดทุนเพิ่มและมีผลกำไรยิ่งขึ้น ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า ทุนตามความหมายอย่างใหม่นี้ มีความคล่องตัว (mobility) ยิ่งกว่าทุนตามความหมายอย่างเก่ามาก กล่าวคือ ทุนสามารถโอนจากสถานที่แห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่งและจากเจ้าของคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่ง ได้สะดวกยิ่งกว่าแต่ก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องจากทุนมี "มูลค่าการแลกเปลี่ยน" (exchange value) อันเป็นผลของการรับรองว่าจะมีการชำระดอกเบี้ยให้แก่เจ้าของทุนและการที่มีผู้ยอมรับรองเช่นนั้น ก็เพราะมีการใช้ทุนเพื่อประโยชน์ในด้านการผลิตสินค้ายิ่งกว่าใช้ในด้านบริโภค

อนึ่ง เมื่อระบอบนายทุนได้พัฒนารุ่งเรืองขึ้น บทบาทของผู้ผลิตสินค้าก็เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ วิธีการ หรือปัจจัยการผลิต (means of production) ซึ่งเคยอยู่ในความรับผิดชอบของคนงานหรือช่างฝีมือ ได้เปลี่ยนไปสู่บุคคลผู้เป็นนายทุนในทำนองเดียวกัน มูลเหตุจูงใจที่กระตุ้นให้กระทำการผลิตและการวางแผนในการผลิตก็เปลี่ยนไปสู่นายทุนด้วย หน้าที่ของคนงานคงเหลือเพียงทำการผลิตสินค้าโดยการรับค่าจ้างเพื่อแลกเปลี่ยนกับแรงงานของตนเป็นการตอบแทนเท่านั้น นอกจากนี้ ระบอบนายทุนยังได้ทำให้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างบุคคลเปลี่ยนแปลงไปอีก กล่าวคือในสมัยก่อน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตกับพ่อค้าคนกลาง หรือผู้บริโภคมักจะมีลักษณะเป็นการส่วนตัว โดยต่างฝ่ายรู้จักคุ้นเคยกัน ราคาสินค้ามิได้มีบทบาทสำคัญในการติดต่อกัน

เท่าใดนัก แต่เมื่อระบอบนายทุนได้พัฒนารุ่งเรืองขึ้น ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจระหว่างบุคคลย่อมขึ้นอยู่กับราคา หรือระบบราคา (price system) คือ เมื่อผู้ผลิตจะทำการผลิตหรือผู้บริโภคจะทำการบริโภค ย่อมคำนึงถึงราคาสินค้าที่เป็นอยู่ในขณะนั้นเสมอ

แม้ระบอบทุนนิยมจะมีบทบาทในการก่อให้เกิดความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจและความสุขสมบูรณ์โดยทั่วไปแก่มนุษย์ก็ตาม แต่โดยที่ระบอบนี้มุ่งหนักไปในทางส่งเสริมความสุขสมบูรณ์ของเอกชน และหวังผลกำไรเป็นสำคัญ จึงทำให้ขาดความสนใจ หรือไม่นำพาในสวัสดิการของมวลชน เกิดการปฏิบัติทางเศรษฐกิจแบบมือใครยาวสาวได้สาวเอา ทำให้โภคทรัพย์ของแผ่นดินตกไปอยู่ในมือของบุคคลกลุ่มน้อย ผลที่ตามมาก็คือ เกิดช่องว่างกว้างใหญ่ระหว่างคนมั่งมีกับคนยากจน ผู้มั่งมีก็มั่งมีอย่างเหลือล้น และคนยากจนก็ยิ่งยากจนหนักหน่วงยิ่งขึ้น ดังปรากฏอยู่ทั่วไปในสมัยต่อมา

ในประเทศอังกฤษ สมัยร้อยปีระหว่าง ค.ศ. ๑๕๔๐-๑๖๔๐ การพัฒนาอุตสาหกรรมมีลักษณะโน้มเอียงไปในทางดำเนินการผลิตเป็นจำนวนมากเพื่อการบริโภคเป็นจำนวนมาก (mass production for mass consumption) เช่น อุตสาหกรรมเบียร์ซึ่งผลิตขึ้นเพื่อการบริโภคของชนหมู่ใหญ่ การผลิตตามลักษณะดังกล่าว มีความจำเป็นที่จะต้องลงทุนในรูปเครื่องจักรกลและโรงงานรวมทั้งการจ้างแรงงานในขนาดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน อนึ่ง เมื่อชาวยุโรปขยายเศรษฐกิจของตนไปสู่ภาคโพ้นทะเล ก็ได้มีการลงทุนขนาดใหญ่เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ ก็โดยความปรารถนาที่จะได้รับผลกำไรจากการเสี่ยงทางการค้า การตั้งอาณานิคม แม้กระทั่งการปล้นสะดมทรัพย์สินจากชาวพื้นเมือง นอกจากนี้เมื่อชุมชนเจริญรุ่งเรืองขึ้น ย่อมทำให้เกิดความต้องการสินค้านานาชนิด เช่น กระจก หน้าต่างเหล็กและดินปืนซึ่งอาจได้จากอุตสาหกรรมภายในประเทศ หรือสินค้าอื่น เช่น ฝ้าย เครื่องเทศ ปลาและไม้ซุงซึ่งส่งไปจากดินแดนภาคโพ้นทะเล เหล่านี้ ล้วนเป็นการเปิดช่องโอกาสให้แก่การลงทุนตามวิธีในระบอบนายทุนกว้างขวางยิ่งขึ้น

การใช้ทุนในศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ได้ส่งเสริมให้สถาบันทางเศรษฐกิจและการปฏิบัติทางเศรษฐกิจหลายอย่างเจริญรุ่งเรืองขึ้น ซึ่งในขณะเดียวกันก็ได้ช่วยทำให้ระบอบนายทุนพัฒนาเติบโตตามไปด้วย สถาบันที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือเงินซึ่งเป็นที่รับรองกันทั่วไป

ในสมัยนั้นว่า เป็นเครื่องวัดมูลค่า เป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน และเป็นที่รวมโภคทรัพย์ หากประเทศจากเงินแล้ว ย่อมเป็นการพ้นวิสัยในการที่จะดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบางอย่างให้สำเร็จลุล่วงไปได้ เช่น การออมทรัพย์ การหาทุนที่คล่องตัว การลงทุน การให้กู้ยืมมีดอกเบี้ย การว่าจ้างแรงงานด้วยเงิน หรือการติดต่อเกี่ยวข้องในด้านเศรษฐกิจซึ่งดำเนินอยู่ภายใต้ระบบราคาดังที่เป็นอยู่ในระบอบนายทุน อนึ่ง เงินในทวีปยุโรปสมัยนั้นได้มีปริมาณมากขึ้น เพราะสามารถผลิตเหรียญกษาปณ์ใช้เป็นเงินตราได้เพียงพอ ทั้งนี้ เนื่องจากมีโลหะเงินและทองคำไหลเพิ่มไปจากโลกใหม่และภาคกลางทวีปยุโรป นอกจากนี้ ยังมีตราสารด้านสินเชื่อ (credit instrument) เช่น ตั๋วแลกเงินและตราสารประเภทอื่นซึ่ง "สัญญาจะจ่ายเงินให้แก่ผู้ถือเมื่อเรียกร้อง" และอาจใช้หมุนเวียนได้เช่นเดียวกับเงิน ตลอดจนช่วยทำให้การใช้สื่อกลางการแลกเปลี่ยนขยายตัวแพร่หลายกว่าสมัยก่อน

เมื่อระบอบนายทุนพัฒนาขึ้น การธนาคารก็ได้รับการกระตุ้นให้เจริญรุ่งเรืองตามมาด้วย นายธนาคารนั้นก็คือ บุคคลผู้มีหน้าที่ทำการรวบรวมสะสมการออมทรัพย์ของบุคคลจำนวนมาก เพื่อให้ได้จำนวนทุนก้อนใหญ่เพียงพอที่จะนำไปลงทุนในวิสาหกิจขนาดใหญ่ได้ ธนาคารทำการให้กู้ยืมเงินรายใหญ่แก่นักวิสาหกิจผู้มุ่งต่อการผลิตสินค้าเพิ่มขึ้นเพื่อแสวงหาผลกำไร ธนาคารทำหน้าที่โอนเงินระหว่างเจ้าหนี้และลูกหนี้ที่มีบัญชีอยู่กับธนาคาร รวมทั้งดำเนินการส่งเงินระยะไกลด้วย อนึ่ง การที่ธนาคารสามารถนำเงินของผู้ฝากไปให้กู้ยืมเพื่อดอกเบี้ย และสามารถออกตราสาร "สัญญาจะจ่ายเงินให้แก่ผู้ถือเมื่อเรียกร้อง" ซึ่งเท่ากับเป็นการ "สร้าง" เงินขึ้นนั้น ย่อมมีส่วนสำคัญในการช่วยส่งเสริมให้ระบอบนายทุนพัฒนารุ่งเรืองขึ้นเช่นเดียวกัน

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการหนึ่งอันเกิดจากระบอบนายทุนนั้น ก็คือการจัดระเบียบงานหรือองค์กร (organization) ของธุรกิจประเภทต่าง ๆ กล่าวคือ เมื่อมีความจำเป็นในการใช้ทุนมากขึ้น ผู้ประกอบการธุรกิจก็ต้องหันมารวมกันเข้าด้วยวิธีการอย่างหนึ่งอย่างใด เช่น รวมกันเป็นห้างหุ้นส่วน เป็นบริษัท อนึ่ง เมื่อเทคนิคการออมทรัพย์

และการลงทุนพัฒนารุ่งเรืองขึ้น ย่อมทำให้มีการใช้เงินยิ่งกว่าสมัยก่อนมาก และในขณะเดียวกันก็ทำให้ราคาสินค้า หรือระบบราคาขยายตัวและมีลักษณะอ่อนไหวยิ่งขึ้น และทำให้การแบ่งงานตลอดจนการซื้อขายสินค้าพลอยพัฒนากว้างขวางตามไปด้วย

๓. การจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรม

ในสมัยนั้น ประชาชนชาวยุโรปส่วนใหญ่ยังคงยึดการเกษตรเป็นอาชีพสำคัญ ชาวนามีสิ่งของสินค้าส่วนเกินส่งไปจำหน่ายน้อย เฉพาะอย่างยิ่งชาวนาขนาดย่อมทำให้อำนาจการซื้ออยู่ในระดับต่ำ การทำสิ่งของไว้เพื่อการอุปโภคบริโภคภายในบ้าน จึงเป็นวิถีทางแห่งชีวิตประจำวันของชาวนา ทั้งวัตถุดิบก็หาได้ไม่ยาก เครื่องมือก็มีลักษณะธรรมดา และภายหลังเวลาทำงานนอกบ้าน ก็ยังมีเวลาว่างเหลือ ในการที่จะผลิตสิ่งจำเป็นเพื่อใช้ภายในครอบครัว ในสมัยนั้นชาวชนบทเยอรมันส่วนใหญ่ยังคงทำการปั่นและทอผ้าลินินภายในบ้านตนเอง เฉพาะในแคว้นปรัสเซีย แม้กระทั่งปี ๑๘๔๓ เครื่องทอผ้าที่เป็นของช่างทอผ้าอาชีพจริง ๆ มีไม่ถึงจำนวน ๑ ใน ๓ ของทั้งหมด ในประเทศอังกฤษภาคเหนือในปี ๑๗๙๗ ผู้สังเกตการณ์คนหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า เครื่องนุ่งห่มเกือบทุกชิ้นที่ใช้โดยชาวนา ช่างเครื่องและกรรมกร ล้วนทำการผลิตภายในบ้านทั้งนั้น ยกเว้นหมวกและรองเท้า และมีชนชั้นกลางในสมัยนั้นจำนวนไม่น้อยซึ่งตลอดชีวิตไม่เคยซื้อถุงน่อง เสื้อกั๊ก และเสื้อชั้นนอกจากบุคคลอื่นเลย ในคฤหาสน์ตามชนบทของคหบดีก็มักจะมีคนงานอุตสาหกรรมหรือช่างฝีมือไว้พร้อมตามความจำเป็น ในประเทศฝรั่งเศส ช่างฝีมือต่าง ๆ ที่ถูกชักชวนไปในสมัยรัฐบุรุษคอลแบร์ท และที่ไปยังประเทศอื่น ส่วนมากมุ่งหนักไปในด้านการผลิตเพื่อการบริโภคของพระเจ้าแผ่นดิน หรือเพื่อประโยชน์ของรัฐเป็นสำคัญ

สำหรับขนาดของการผลิตนั้น ช่างฝีมือขนาดย่อมซึ่งเป็นอิสระแก่ตัว ยังคงดำเนินการผลิตอยู่อย่างแพร่หลาย โดยบุคคลภายในครอบครัวเป็นผู้รับผิดชอบ หากต้องการแรงงานเพิ่มเติมก็มีการรับนักเรียนฝึกหัด หรือช่างลูกมือมาฝึกสอนเพื่อช่วยเหลือบ้าง ๒-๓ คน สินค้าที่ผลิตได้มักจะจำหน่ายโดยตรงให้แก่ผู้บริโภค หรือพ่อค้าที่ร้าน หรือที่ตลาด

ช่างฝีมือบางคนเป็นชาวเมือง แต่บางคนเป็นชาวชนบทที่ทำการผลิตสินค้าหัตถกรรมและดำเนินการเพาะปลูกไปพร้อมกัน ลักษณะทั่วไปของอุตสาหกรรมที่ปรากฏอยู่ในประเทศส่วนมากในทวีปยุโรปสมัยใหม่นั้นก็คือ ใช้เงินทุนก้อนเล็ก อุปกรณ์การผลิตราคาไม่แพง หาวัตถุดิบได้ง่าย สินค้าที่ผลิตมีลักษณะธรรมดาซึ่งอาจทำสำเร็จภายใน ๒-๓ วันและการจำหน่ายก็กระทำด้วยเงินสดซึ่งสะดวกและรวดเร็ว สำหรับชาวเมืองและเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศบนภาคพื้นทวีป การเข้มงวดกวดขันของสมาคมอาชีพได้ทำให้ช่างฝีมือก่อตั้งวิสาหกิจเล็ก ๆ ของตนขึ้นได้ด้วยความลำบาก แต่ในย่านชนบทสำหรับผู้ที่มีความอุตสาหะวิริยะ แต่มีทุนน้อย ก็สามารถที่จะดำเนินกิจการได้ไม่ยากนัก

อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปสมัยนั้นจะมีแต่วิสาหกิจขนาดย่อมก็หาไม่ แม้ในยุคกลาง ก็ยังมีอุตสาหกรรมบางประเภท โดยเฉพาะอุตสาหกรรมผลิตผ้าเพื่อส่งออกนอกประเทศ ที่ต้องอาศัยผู้ประกอบการ หรือพ่อค้าขนาดใหญ่ที่มีความสามารถในด้านการจัดหาทุน ในด้านการจัดการและการหาตลาดและอุตสาหกรรมประเภทดังกล่าวได้ขยายตัวขึ้นตามลำดับ พอถึง ค.ศ. ๑๗๕๐ ก็ปรากฏว่าอุตสาหกรรมขนาดใหญ่มีแพร่หลายยิ่งขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากเหตุหลายประการ ปัจจัยสำคัญประการแรกได้แก่ การค้า กล่าวคือเมื่อตลาดขยายตัวใหญ่โต และแผ่กว้างไปสู่ดินแดนที่ห่างไกล ความต้องการสินค้านานาชนิด ทั้งประเภทฟุ่มเฟือยและประเภทจำเป็น ทั้งประเภทราคาถูกและราคาแพง ทั้งสินค้าที่เคยผลิตอยู่ดั้งเดิมและสินค้าใหม่ตลอดจนปริมาณของสินค้าดังกล่าว ย่อมขยายตัวตามไปด้วย และเพื่อสนองความต้องการของตลาด ก็จำเป็นต้องอาศัยบุคคลที่มีทุนเพียงพอ กล้าเสี่ยงในด้านการผลิตมีความรู้เกี่ยวกับความต้องการและสมัยนิยมของผู้บริโภค ตลอดจนการกำหนดปริมาณคุณภาพและประเภทสินค้าที่จะผลิตขึ้นด้วย เหล่านี้ ย่อมอาศัยการดำเนินงานขนาดใหญ่ซึ่งช่างฝีมือธรรมดาในสมัยก่อนยากที่จะกระทำได้

ปัจจัยประการที่ ๒ คือ ด้านเทคนิคการผลิต ซึ่งหมายความว่า วิธีการดำเนินการผลิตในสมัยต่อมา ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องจัดระเบียบองค์กรอุตสาหกรรมให้ดีขึ้น ในยุคกลางมีอุตสาหกรรมบางประเภท เช่น การเหมืองแร่ ที่ดำเนินการโดยบุคคล

เพียง ๒-๓ คน และก็มักจะเป็นชาวนา ซึ่งมีเหมืองแร่ หรือโรงถลุงเล็ก ๆ ทั้งวิธีการผลิตก็ไม่มีลักษณะสลับซับซ้อนแต่ประการใด แต่ในสมัยศตวรรษที่ ๑๕ และสมัยต่อมาวิธีการดำเนินงานอุตสาหกรรมเปลี่ยนแปลงและพัฒนารุ่งเรืองขึ้น จำเป็นต้องใช้ทุนก้อนใหญ่และแรงงานเป็นจำนวนมากตลอดจนการแบ่งงานเพื่อให้การผลิตได้รับผลดีและราคาถูก

ปัจจัยประการที่ ๓ เป็นเหตุในด้านส่วนตัวของผู้เกี่ยวข้องในการผลิต กล่าวคือ ในระบอบอุตสาหกรรมที่บุคคลอาจประกอบอาชีพได้โดยเสรีนั้น มักจะปรากฏว่าบางคนดำเนินกิจการรุ่งเรืองเลยหน้าบุคคลอื่น บางคนพอเลี้ยงตนและครอบครัว แต่บางคนก็ขาดทุนล้มลุกคลุกคลาน ซึ่งทั้งนี้ เนื่องจากความแตกต่างในด้านความรู้ความสามารถ ความขยันหมั่นเพียรมานะบากบั่น และความริเริ่มซึ่งเป็นคุณสมบัติเฉพาะตัวของแต่ละบุคคลตลอดจนเหตุการณ์บางอย่าง เช่น การสมรสกับบุคคลในครอบครัวที่มั่งคั่งจึงช่วยเปิดโอกาสให้มีทุนก้อนใหญ่ในการดำเนินงานอุตสาหกรรมได้อย่างเต็มที่

ระบบครัวเรือน หรือระบบจ่ายงาน วิธีดำเนินการผลิตตามระบบนี้ ได้กล่าวมาบ้างแล้วในบทที่ ๑๓ ซึ่งคงเป็นเพียงระยะเริ่มต้นเท่านั้น วิธีการผลิตดังกล่าวนี้ได้เจริญรุ่งเรืองเรื่อยมาและปรากฏว่า ภายหลัง ค.ศ. ๑๕๐๐ ในทวีปยุโรปส่วนใหญ่ การผลิตตามระบบครัวเรือนได้ดำเนินอยู่ทั่วไป และภายหลัง ค.ศ. ๑๗๐๐ ยิ่งกระจายแพร่หลายมากขึ้น ซึ่งผู้ผลิตส่วนใหญ่ยังคงดำเนินการผลิตอยู่ในบ้าน หรือในโรงงานเล็ก ๆ ของตน เช่น ในประเทศฝรั่งเศส ในรอบทศวรรษ ๑๗๘๐ พ่อค้าผ้าไหมในเมืองลียองส์ ๔๘ คนส่งวัตถุดิบให้คนงานช่างจำนวนกว่า ๘๐๐ คน ทำการทอผ้า และที่เมืองนังต์ส คนงานช่าง ๒,๐๐๐ คนรับจ้างทอผ้าให้แก่พ่อค้าจำนวน ๒๐๐ คน ในประเทศเยอรมนี กระฎุมพีฟุกเกอร์จ่ายทุนหมุนเวียนและอุปกรณ์การผลิตให้แก่กลุ่มเจ้าของเหมืองเล็ก ๆ กว่า ๑๐๐ กลุ่ม แล้วรับซื้อผลิตผลโลหะโดยวิธีหักเงินทุนที่จ่ายล่วงหน้าหรือคิดดอกเบี้ย ในอุตสาหกรรมผ้าลินิน ก็มีการจ่ายป่านลินินให้ชาวบ้านไปปั่นและทอผ้าเป็นผืน ในการผลิตด้านอื่น เช่น งานช่างไม้ ช่างโลหะ เครื่องหนังและไยไม้ ก็กระทำโดยบุคคลภายในครอบครัวของชาวนาในเวลาว่างหรือในระหว่างฤดูหนาวเมื่อทำเสร็จ ก็นำสินค้าไปส่งพ่อค้า หรือตัวแทนในท้องที่นั้น

ในประเทศอังกฤษภายหลัง ค.ศ. ๑๕๐๐ ระบบครัวเรือนก็ปรากฏแพร่หลาย และการผลิตก็ดำเนินไปตามชนบท หรือหัวเมืองใหม่เช่นเดียวกัน โดยพ่อค้าเป็นผู้จ่ายทุนหมุนเวียน วัตถุดิบ เครื่องมือและอุปกรณ์ เช่น พ่อค้าเมืองฮัลล์ สั่งเหล็กกล้าจากประเทศสวีเดนและรุสเซีย แล้วขายเชื่อในระยะยาวให้แก่ช่างทำมีด ทำซ่อมช่อนและอื่น ๆ ในเมืองเชฟฟิลด์ แล้วรับซื้อและส่งสินค้าเหล่านั้นไปจำหน่ายต่างประเทศ พ่อค้าเมือง-ลิเวอร์พูลสั่งป่านลินินและฝ้ายมาจากต่างประเทศแล้วจ่ายให้ช่างทอผ้าดำเนินการผลิตที่เมืองเบอร์มิงแฮม ผู้ผลิตขนาดย่อมนับจำนวนไม่ถ้วนทำการผลิตสินค้าประเภทโลหะนานาชนิด เหล่านี้ ล้วนแต่มีผู้ทำหน้าที่เป็นนายทุนจ่ายเงินล่วงหน้า จ่ายวัตถุดิบหรือเครื่องมือให้ แล้วก็ไปเก็บรวบรวมสินค้าที่ผลิตเสร็จและนำไปจำหน่ายต่อไป

ในที่สุด เราอาจสรุปความหมายของระบบครัวเรือน หรือระบบจ่ายงานได้ว่าเป็นระบบการผลิตที่พ่อค้า หรือผู้ประกอบการลงทุนโดยวิธีจัดหาวัตถุดิบให้แก่ช่างฝีมือที่มีเครื่องมือพร้อมอยู่แล้ว และบุคคลจำพวกนี้มักจะถือตนว่า เป็นครูการช่างที่อิสระไม่ขึ้นต่อใคร แต่บางครั้งพ่อค้าอาจจัดหาให้ทุกสิ่งทุกอย่าง ช่างฝีมือหรือลูกจ้างคงรับแต่ค่าจ้างเท่านั้น ลูกจ้างอาจเป็นช่างฝีมือจากเมืองโดยทำงานประจำเต็มเวลา หรือเป็นชาวชนบทที่ทำงานประจำหรือบางเวลา ลูกจ้างเหล่านี้มักจะถือตนว่า มีสิทธิเสรีภาพไม่มีข้อผูกพันกับผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะ อาจสมัครใจทำงานหรือไม่ทำงานให้ผู้ใดก็ได้ ไม่มีระเบียบวินัยบังคับแต่อย่างใด มีข้อยกเว้นเฉพาะผู้ที่มีหนี้สินผูกพันอยู่กับพ่อค้าคนหนึ่งคนใดซึ่งกรณีทำนองนี้มักจะเป็นเรื่องปกติธรรมดาในสมัยนั้น การผลิตตามระบบนี้มีการแบ่งงานมาก และก็ไม่มีข้อจำกัดว่าพ่อค้าผู้เป็นเจ้าของทุนจะว่าจ้างคนงานจำนวนมากน้อยเพียงใด

อย่างไรก็ตาม ในสมัยเดียวกันนั้น ในอุตสาหกรรมบางอย่าง ความจำเป็นในด้านเทคนิคการผลิตทำให้นายทุนต้องรวบรวมคนงานมาดำเนินการผลิตในสถานที่แห่งเดียวกัน เพราะต้องดำเนินการผลิตขนาดใหญ่ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกับระบบครัวเรือน เช่น อุตสาหกรรมโลหะและเหมืองแร่ ในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ เหมืองเงินแห่งหนึ่งในมณฑลที่โรล ประเทศออสเตรียมีคนงานเกือบ ๗,๐๐๐ คน เหมืองแร่และโรงถลุงในเมืองเคสซิค

(Keswick) ทางภาคเหนือประเทศอังกฤษ ในปี ๑๖๔๒ คน ใช้คนงานต่างประเทศกว่า ๔,๐๐๐ คน เหมืองถ่านหินอังกฤษบางแห่งใช้คนงานไม่กี่คน แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยที่มีคนงานทำงานร่วมกันเป็นหมู่ ๆ ละ ๑๐๐ คน หรือมากกว่า บางแห่งก็มีคนงาน ๕๐๐-๑,๐๐๐ คน ในประเทศฝรั่งเศสที่เมืองอังแซง (Anzin) ซึ่งเป็นศูนย์การผลิตถ่านหิน มีบริษัทหนึ่งใช้คนงานจำนวน ๑,๕๐๐ คน ในปี ๑๗๕๖ และจำนวน ๔,๐๐๐ คนในปี ๑๗๘๙

ถ้างานแปรสภาพโลหะประเภทใดใช้เครื่องมือขนาดเล็กและต้องใช้ฝีมือเป็นพิเศษ การผลิตก็มักจะดำเนินไปตามแบบครัวเรือน แต่ถ้าเป็นงานใหญ่เช่น การหล่อปืนใหญ่ หรือชิ้นส่วนขนาดใหญ่ และจำเป็นต้องใช้พลังกระแสน้ำสำหรับขับดันเครื่อง หรือถ้ากระบวนการผลิตนับตั้งแต่การถลุงจนกระทั่งทำให้เป็นวัสดุสำเร็จรูปดำเนินโดยห้างหรือบริษัทเดียวแล้ว หน่วยการผลิตก็จำต้องมีขนาดใหญ่ขึ้น ในประเทศสวีเดน ประมาณ ค.ศ.๑๗๐๐ มีนักอุตสาหกรรมโลหะผู้หนึ่งชื่อ พอลเฮม (Polhem) เป็นผู้ที่มีความสนใจในการใช้เครื่องจักรกล พลังงาน การแบ่งงานซึ่งช่วยให้ต้นทุนการผลิตลดลง เขาเชื่อว่าการเพิ่มอุปสงค์หรือความต้องการในสินค้านั้น ไม่มีอะไรดีกว่าการลดราคาสินค้าให้ต่ำลง และวิธีการที่จะทำให้ราคาสินค้าลดต่ำลงก็คือ การใช้เครื่องจักรกล และอุปกรณ์ที่ช่วยทุ่นแรง เขาสร้างอุปกรณ์การผลิตขึ้นด้วยการลอกแบบจากที่อื่นและคิดประดิษฐ์เอง และใช้พลังงานกระแสน้ำสำหรับขับดันเครื่อง เขาใช้เครื่องมือกลสำหรับตัดชิ้นส่วนโลหะ เช่น ตัดท่อนเหล็ก รีดลวดทำตาปู ทำแผ่นเหล็กและอื่น ๆ คนงานของเขาแต่ละคนต่างก็ได้รับการฝึกฝนอบรมเป็นพิเศษ การดำเนินงานแบบนี้ ย่อมอาศัยทุนเป็นจำนวนมากและก็จำเป็นต้องมีการชุมนุมคนงานให้มารวมกันทำงาน ณ สถานที่หรือโรงงานแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะซึ่งเป็นงานที่ไม่อาจดำเนินตามระบบครัวเรือนได้

ในประเทศฝรั่งเศส โรงทำแก้วส่วนมากมีขนาดย่อม ใช้คนงานไม่เกินแห่งละ ๑๕ คน แต่ก็มีบริษัททำแก้วบริษัทหนึ่ง ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ๑๖๖๕ ในระหว่างที่คอลแบร์ทเร่งพัฒนาอุตสาหกรรม ในระยะเริ่มต้นมีคนงาน ๒๐๐ คน แต่พอถึงปี ๑๗๕๐ มีคนงานเพิ่มขึ้นถึง ๑,๐๐๐ คน ในอุตสาหกรรมอื่นที่ได้รับความช่วยเหลืออุดหนุนจากรัฐ

ทั้งในประเทศฝรั่งเศส ในมณฑลปรัสเซียประเทศเยอรมนีสมัยพระเจ้าเฟดเดอริคมหาราช และในประเทศรุสเซียสมัยพระเจ้าปีเตอร์มหาราช การดำเนินงานด้านการผลิตก็มีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เช่นเดียวกัน

๔. สภาพความเป็นอยู่ของคนงาน

ฐานะของคนงาน คนงานในสมัยนั้นมีฐานะแตกต่างกันไปแล้วแต่อาชีพ หรือความสามารถในการหาทุน สำหรับบุคคลที่มีเครื่องมือและวัตถุดิบเป็นของตน ก็มีฐานะเป็นอิสระไม่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของผู้ใดและสามารถนำสินค้าที่ผลิตได้ส่งไปจำหน่ายในตลาดทั่วไปได้โดยเสรี แต่คนงานส่วนใหญ่มีฐานะเป็นลูกจ้างโดยทำงานรับค่าจ้างเป็นรายวัน หรือรับค่าจ้างตามผลงาน สำหรับคนงานผู้อาศัยอยู่ในชนบทย่อมมีทางที่จะแสวงหาพืชผลจากไร่นามาจุนเจือครอบครัวเพิ่มเติมได้ ส่วนผู้ที่เป็นชาวเมืองการดำรงชีวิตย่อมขึ้นอยู่กับเงินค่าจ้างที่ได้รับจากงานและยากที่จะหาทางอื่นมาจุนเจือ อย่างไรก็ตาม สวัสดิการหรือชีวิตความเป็นอยู่ของคนงานทั้งในเมืองและชนบท ย่อมขึ้นอยู่กับอัตราค่าจ้างและความสม่ำเสมอของการมีงานทำเป็นสำคัญ

สำหรับอัตราค่าจ้าง ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้แน่นอนว่ามากน้อยเพียงใดในยุคกลาง อัตราค่าจ้างมักจะกำหนดขึ้นโดยประเพณี เมื่อย่างเข้ายุคใหม่ ประเพณีดังกล่าวเสื่อมลงโดยเฉพาะในอุตสาหกรรมที่อุบัติขึ้นใหม่ บางครั้ง รัฐจึงเป็นผู้วางอัตราค่าจ้าง เช่น ในประเทศอังกฤษมีกฎหมายกำหนดค่าจ้างในปี ๑๕๖๓ ซึ่งในสมัยต่อมาก็ไม่ค่อยได้ผล การจ่ายค่าจ้างแตกต่างกันไปแล้วแต่อาชีพ ถ้าเป็นอาชีพที่เรียนง่าย เช่น การปั่นด้ายมักจะได้รับค่าจ้างต่ำ ส่วนงานที่ต้องใช้ฝีมือหรือความชำนาญในระดับสูง หรือที่คนงานอาจรวมกันเป็นกลุ่มก้อนเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตนได้ง่าย อัตราค่าจ้างก็อยู่ในระดับสูงพอสมควร เช่น เมื่อช่างทำถุงเท้าวาจ้างคนงานในหัวเมืองภาคกลางเป็นครั้งแรก ได้จ่ายค่าจ้างให้ในอัตราเดียวกับกรุงลอนดอน แล้วต่อมาอัตราได้ลดต่ำลงตามลำดับ ในอุตสาหกรรมทำแก้วประเทศฝรั่งเศส นักเรียนฝึกหัดได้รับค่าจ้างที่คิดตามผลงาน

ในอัตรา ๑ ใน ๓ ของครูการช่าง แต่ถ้าเป็นนักเรียนฝึกหัดหญิงได้รับในอัตราเพียงครึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม อาชีพแทบทุกประเภท ลูกจ้างมักจะได้รับอาหารและมีที่อยู่อาศัยให้ด้วย ในสมัยนั้น ราคาสินค้าและอัตราค่าจ้างไม่มีความสัมพันธ์กันโดยใกล้ชิด กล่าวคือ ในศตวรรษที่ ๑๖ ค่าจ้างอยู่ในอัตราต่ำกว่าระดับราคา แต่ก็ได้ค่อยเพิ่มขึ้นตามลำดับ แล้วตามทันระดับราคาในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อระดับราคาเริ่มลดต่ำลง และในระยะกึ่งแรกของศตวรรษที่ ๑๘ อัตราค่าจ้างเพิ่มขึ้นเล็กน้อย ระดับราคาคงที่หรือบางครั้งลดลง แต่ภายหลัง ค.ศ. ๑๗๕๐ ระดับราคาไหวตัวขึ้นอีกและอัตราค่าจ้างตามไม่ทัน

ในด้านความสม่ำเสมอของการมีงานทำนั้น มีส่วนเกี่ยวข้องกับปัจจัยหลายอย่างในบางส่วนของทวีปยุโรป ฝ่ายบ้านเมืองได้กำหนดไว้ว่า นายจ้างต้องจ้างลูกจ้างไว้เป็นเวลาหนึ่งปี และในอุตสาหกรรมบางประเภท เช่น อุตสาหกรรมทำแก้วแผ่น มีสัญญาลายลักษณ์อักษรผูกพันไว้มีกำหนด ๓ ถึง ๕ ปี เพื่อป้องกันมิให้ช่างฝีมือหลบหนีไปรับจ้างแห่งอื่น ในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและฮอลันดา ก่อนที่คนงานจะหางานใหม่ทำได้ จะต้องมีหนังสือหรือเอกสารแสดงการทำงานจากนายจ้างเดิมไปแสดงด้วย อย่างไรก็ตาม กฎข้อบังคับดังกล่าว มักจะใช้กับลูกจ้างในเมือง ลูกจ้างผู้ทำงานในสถานที่ของนายจ้างและลูกจ้างเกษตรยิ่งกว่าลูกจ้างในชนบททั่วไป

สำหรับระยะการว่างงานมีสาเหตุหลายอย่าง ไม่ว่าลูกจ้างจะทำงานในบ้าน ในเหมือง ในโรงถลุง หรือในโรงงาน การว่างงานอาจขึ้นอยู่กับฤดูกาล เช่น อากาศไม่ดีอาจทำให้วัตถุดิบมาถึงช้า ตลาดไม่มีการผลิตสินค้าบางอย่างที่ต้องอาศัยแดดอาจชะงักลง และพอถึงฤดูหนาว อุตสาหกรรมบางประเภทต้องปิดชั่วคราว ทำให้คนงานว่างงาน แต่ที่ร้ายแรงกว่านั้นเนื่องมาจากการขยายตัวหรือการหดตัวของตลาด ซึ่งมักจะอุบัติขึ้นโดยทันทีทันใด เช่น สงคราม สันติภาพ ทุพภิกขภัย ต่างประเทศตั้งกำแพงภาษีหรือห้ามสินค้าเข้า หรือการปั่นป่วนของตลาดอันเนื่องมาจากการหมุนเงินเก็งกำไรเหล่านี้ มักจะทำให้เกิดการว่างงานและก่อความเดือดร้อนให้แก่คนงานอย่างรวดเร็ว เมื่อเกิดทุพภิกขภัยขึ้นคราวใด ก็มักจะทำให้เศรษฐกิจภายในเกิดความยุ่งยาก ยังผลให้ราคาอาหารถีบตัวสูงขึ้น ทำให้อำนาจการซื้อของเงินค่าจ้างลดลงและเหลือไม่พอที่จะใช้ซื้อสินค้าประเภท

อื่นเพื่อประทังชีวิต อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าการว่างงานจะเกิดจากสาเหตุอย่างใด การว่างงานนี้ได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเศรษฐกิจของชาวยุโรปยุคใหม่ยากที่จะหาทางหลีกเลี่ยงได้

ในทวีปยุโรปภายหลัง ค.ศ. ๑๕๐๐ เป็นสมัยที่เศรษฐกิจทั่วไปประสบภาวะปั่นป่วนและรุ่งเรืองสลับกันไปเป็นระยะ ในตอนกลางศตวรรษที่ ๑๖ การปั่นป่วนอุบัติขึ้นก่อความเสียหายแก่อุตสาหกรรมทอผ้าอังกฤษและการทำเหมืองแร่ในประเทศบนภาคพื้นทวีป ในต้นศตวรรษที่ ๑๗ ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจได้ดำเนินอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วก็ซบเซาลง ก่อให้เกิดการว่างงานเป็นเวลานาน และพอถึง ค.ศ. ๑๖๒๒ ได้มีผลร้ายแรงจนถึงขนาดรัฐบาลอังกฤษสมัยนั้นต้องตั้งคณะกรรมการ (Royal Commission) ขึ้นพิจารณาศึกษาหาสาเหตุว่า ทำไมพ่อค้าจึงเกิดความท้อถอยและมีคนว่างงานเป็นจำนวนมาก สงครามที่สิ้นสุดลงในปี ๑๗๑๓ และ ๑๗๖๓ ก็ก่อให้เกิดความยุ่งยากทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการว่างงานเช่นเดียวกัน การปั่นป่วนที่อุบัติขึ้นระหว่าง ค.ศ. ๑๗๗๒-๑๗๗๓ ภายหลังการหมุนเงินเก็งกำไรในกรุงลอนดอนและอัมสเตอร์ดัมได้ทำให้ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจสิ้นสุดลง และเมื่ออาณานิคมในอเมริกาไม่ยอมให้สินค้าอังกฤษส่งเข้าประเทศ ได้ก่อความเดือดร้อนให้แก่ชนชั้นกรรมกรอังกฤษสมัยนั้นเป็นอันมาก จอห์น เวสลีย์ (John Wesley) นักสอนศาสนาชาวอังกฤษได้เขียนบรรยายสภาวะทั่วไปในประเทศอังกฤษในปี ๑๗๗๕ ไว้ว่า "การค้าซบเซาอย่างที่สุด คนนับจำนวนพันว่างงาน บุคคลที่ข้าพเจ้ารู้จักบางคนตายเพราะความอดอยาก และบางคนก็มีลักษณะไม่แตกต่างกับซากศพเดินได้"

สมาคมกรรมกร เมื่อเกิดมีชนชั้นลูกจ้างขึ้นเป็นการถาวรและบุคคลเหล่านี้ทำงานร่วมกันอยู่ในอาชีพหนึ่งอาชีพใดเป็นกลุ่มก้อน ย่อมมีการตั้งองค์การหรือสมาคมขึ้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ในอาชีพของตน แล้วความกระทบกระทั่งเกี่ยวกับผลประโยชน์เป็นครั้งคราวระหว่างลูกจ้างกับนายจ้าง ย่อมยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ ในสมัยนั้น ช่างลูกมือ (journeymen) ได้จัดตั้งสมาคมขึ้นเพื่อรักษาผลประโยชน์ของตนและสมาชิกของสมาคม

เนื่องจากครูการช่างก็ดกันมิให้เลื่อนฐานะขึ้นเป็นชั้นครู สมาคมช่างลูกมือตั้งขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์ และดำเนินกิจการเช่นเดียวกับสมาคมช่างลูกมือในยุคกลาง เช่น ทำการฝึกอบรมเพื่อรักษามาตรฐานการฝีมือ ช่วยเหลือสงเคราะห์สมาชิกในเวลาเจ็บป่วยและตาย ในประเทศฝรั่งเศสและเยอรมนี คนงานได้จัดตั้งสหพันธ์ขึ้น เพื่อรักษาผลประโยชน์ของสมาชิก และทำการช่วยเหลือชนชั้นเดียวกันจากหัวเมืองอื่นที่มาเยือนตน บางครั้งทั้งครูการช่างและช่างลูกมือร่วมมือกันต่อสู้กับศัตรูภายนอก ที่เอารัดเอาเปรียบตน เช่น กรณีพ่อค้าตัดราคาสินค้าที่ผลิตขึ้น นอกจากนี้ บุคคลดังกล่าวยังทำการต่อสู้กับนายจ้าง เกี่ยวกับชั่วโมงการทำงาน อัตราค่าจ้างและจำนวนนักเรียนฝึกหัดที่รับไว้ด้วย ในประเทศฝรั่งเศสสมัยต้นศตวรรษที่ ๑๘ คนงานอุตสาหกรรมแก้วในมณฑลนอร์มังดีเริ่มไม่พอใจในความเป็นอยู่ของตน และได้มีการนัดหยุดงานเพื่อขอขึ้นเงินค่าจ้างร้อยละ ๖๖ และสงวนอาชีพไว้ให้แก่สมาชิกในอาชีพของตน

ในประเทศอังกฤษ แม้จะมีสมาคมช่างลูกมือมาแล้วแต่ศตวรรษที่ ๑๕ ก็ตาม แต่การรวมกันเข้าเป็นกลุ่มก้อนของชนชั้นลูกจ้าง ได้ปรากฏขึ้นในสมัยภายหลัง ค.ศ. ๑๖๖๐ แหล่งที่สมาคมลูกจ้างแข็งแรงมั่นคงที่สุดก็คือ กรุงลอนดอนและในภาคที่อุตสาหกรรมสิ่งทอดำเนินตามแบบทุนนิยมมากที่สุด แม้ในบางกรณี จะไม่มีการก่อตั้งสมาคมเป็นการถาวร แต่คนงานก็อาจรวมกันเข้าเป็นการชั่วคราวเพื่อต่อสู้กับนายจ้าง แล้วก็แยกย้ายกันไป เมื่อมีความจำเป็นก็จับกลุ่มกันใหม่ ความยุ่งยากทางอุตสาหกรรมซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากความกระทบกระทั่งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างในศตวรรษที่ ๑๘ มีความร้ายแรงเท่า ๆ กับในศตวรรษที่ ๑๙

ในทวีปยุโรปสมัยนั้น ทุกประเทศต่างก็หาทางปราบปรามและทำลายขบวนการแรงงานที่เริ่มอุบัติขึ้น สมาคมคนงานที่ก่อตั้งขึ้นถือว่าเป็นการผิดกฎหมาย หรือจะยอมให้ดำเนินกิจการต่อไปได้ก็เฉพาะสมาคมที่ไม่หาทางปรับปรุงหรือรักษาผลประโยชน์ของตนเกี่ยวกับค่าจ้าง ในประเทศฮอลันดา การห้ามก่อตั้งสมาคมคนงานโดยเปิดเผยได้ทำให้สมาคมใต้ดินอุบัติขึ้น และในค.ศ. ๑๖๙๒ คนงานผู้ใดที่เข้าร่วมประชุมสมาคมที่ไม่ชอบด้วยกฎหมายอาจมีโทษถึงประหารชีวิต ในประเทศฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. ๑๕๓๙-

๑๗๘๙ ได้มีการตรากฎหมายเป็นจำนวนมากเพื่อห้ามมิให้กรรมกรจัดรวมกันเข้าเป็นกลุ่มก้อน ในประเทศอังกฤษ ได้มีการตรากฎหมายขึ้นในปี ๑๕๔๘ ห้ามมิให้บุคคลทำความตกลงใด ๆ เกี่ยวกับเรื่องค่าจ้างหรือราคาสินค้า นอกจากนี้ กฎหมายจารีตประเพณียังห้ามมิให้มีการรวมกลุ่มหรือสมคบกัน หรือดำเนินการด้วยประการใด ๆ อันมีลักษณะเป็นการป้องกันหรือจำกัดการแข่งขันโดยเสรีในการประกอบอาชีพด้วย ความไม่สงบในด้านคนงานในระหว่างศตวรรษที่ ๑๘ ได้ทำให้รัฐสภาอังกฤษตรากฎหมายออกใช้บังคับปราบปรามตลอดสมัย ในขณะเดียวกัน เพื่อให้ความคุ้มครองแก่ผลประโยชน์ของคนงาน ได้มีการฟื้นฟูวิธีการประเมินค่าจ้าง เพื่อให้ลูกจ้างได้รับค่าจ้างพอแก่การครองชีพด้วย แต่มาตรการดังกล่าวทั้งสองอย่างได้รับผลน้อย

สภาวะการทำงานของชนชั้นกรรมกร ในสมัยนั้น ไม่ว่าอุตสาหกรรม หรือการเกษตร ความต้องการด้านแรงงานไม่มีการจำกัดเพศ หรืออายุ ไม่ว่าจะเป็นการทำงานภายในบ้าน ในทุ่งนา ในเหมือง หรือในโรงงาน การใช้แรงงานเด็กหรือสตรีเป็นเรื่องธรรมดาในอุตสาหกรรมทอผ้า แม้เด็กอายุ ๔-๕ ขวบ หากฝึกฝนถูกทางแล้วก็มีทางประกอบอาชีพหาเงินเลี้ยงตนเองได้ ใน ค.ศ. ๑๖๗๘ เมื่อมีการประดิษฐ์เครื่องปั่นด้ายแบบใหม่ขึ้นในประเทศอังกฤษ ข้ออวดอ้างประการแรกก็คือว่าเด็กอายุ ๓-๔ ขวบก็สามารถใช้เครื่องปั่นด้ายนี้ได้ผลดีเท่ากับเด็กอายุ ๗-๘ ขวบ ในท้องที่อุตสาหกรรมเหมืองแร่ เด็กทั้งหญิงชายไปทำงานกับพ่อแม่ทั้งใต้ดินและปากเหมือง ที่เมืองอาเคน (Aachen) ในประเทศเยอรมนี ในการทำหัวและรูเข็มต้องใช้เด็กอายุระหว่าง ๗-๑๒ ขวบ เพราะเด็กวัยนี้มีสายตาดี

สตรีทำงานทั้งก่อนและภายหลังการสมรส ไม่ว่าจะเป็นการผลิตภายในบ้าน ในโรงงานและในเหมือง ที่ท่าเรือ ตามทุ่งนาและโรงนม อัตราค่าจ้างต่ำและเมื่อเทียบกับคนงานชายในงานประเภทเดียวกันก็ต่ำมาก

สำหรับชั่วโมงการทำงานนั้น นับตั้งแต่ยุคกลางมาไม่เคยมีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใดคือ เริ่มทำงานตั้งแต่รุ่งสางจนกระทั่งพลบค่ำ และหากมีไฟสว่างแล้วชั่วโมง

ทำงานก็ยืดออกไปอีก ในกรุงลอนดอน เวลาทำงานปกติในร้ายหรือโรงงานมักจะเป็นระหว่าง ๐๖.๐๐-๒๐.๐๐ นาฬิกา และหากมีงานด่วนที่จะต้องทำให้ทันตามกำหนดก็ทำงานต่อไปจนกระทั่งถึง ๒๑.๐๐ นาฬิกา ส่วนการหยุดพักงาน ขึ้นอยู่กับอาชีพแต่ละประเภทหรือสภาพความเป็นอยู่ทั่วไปของแต่ละสมัย หากวัตถุดิบขาดคราว อาจทำให้งานชะงัก การทำสวน การทำนา การเก็บเกี่ยว การหาปลาและงานเบ็ดเตล็ดบางอย่างอาจทำให้ต้องวางมือจากงานเป็นการชั่วคราว แต่ในงานที่จำต้องทำต่อเนื่องกัน เช่น การคอยเฝ้าดูเตาถลุงให้ไฟลุกโชนอยู่ตลอดเวลานั้น การหยุดพักอาจกระทำได้ยากกว่าอาชีพประเภทอื่น และการทำงานสัปดาห์ละ ๗ วันเต็ม เป็นวิธีปฏิบัติโดยทั่วไป

อาชีพในอุตสาหกรรมบางประเภทมักจะมีอันตรายในด้านอุบัติเหตุและโรคเกี่ยวกับอาชีพเฉพาะอย่างเสมอ ในอุตสาหกรรมเหมืองแร่ ปัญหาสำคัญบางอย่าง เช่น การระบายลม หรือการป้องกันการระเบิดในอุโมงใต้ดิน ยังหาทางแก้ไม่สำเร็จ คนงานที่ทำงานในอุตสาหกรรมแก้ว หรือโลหะบางประเภท มักจะเป็นอัมพาต หรืออวัยวะบางส่วนหมดความรู้สึก บางประเภทอาจทำให้เกิดโรคเกี่ยวกับปอด นอกจากนี้ ตามโรงงานก็เต็มไปด้วยสภาวะ หรือบรรยากาศที่ขาดสุขลักษณะ เช่น คนงานหวีขนแกะต้องทำงานอยู่กับเตาถ่านที่เต็มไปด้วยควันไฟ คนงานตามบ้านก็ต้องทำงาน นอนและรับประทานอาหารในสถานที่ซึ่งเต็มไปด้วยผง ฝุ่นและกลิ่นเหม็นจากวัตถุดิบ งานที่ทำก็เป็นงานซ้ำ ๆ ซาก ๆ น่าเบื่อหน่าย เพราะต้องทำงานด้วยการใช้แรงมนุษย์โดยสิ้นเชิง

เนื่องจากงานหัตถกรรมส่วนมากต้องใช้ฝีมือ ความรู้และการตัดสินใจของคนงานอยู่ไม่น้อย การฝึกฝนอบรมจึงยังมีความจำเป็น การเข้าเป็นนักเรียนฝึกหัดซึ่งเคยดำเนินอยู่ในยุคกลาง จึงยังคงตกทอดมา และต้องดำเนินตามที่ประเพณี หรือสมาคมอาชีพหรือรัฐจะกำหนด เมื่อ ค.ศ. ๑๕๖๓ รัฐสภาอังกฤษได้ตรากฎหมายออกมาบังคับห้ามมิให้บุคคลใดก่อตั้งหรือประกอบอาชีพด้านการใช้ฝีมือ หรืออาชีพใดที่มีอยู่ในขณะนั้น เว้นแต่จะได้รับการฝึกอบรมเป็นนักเรียนฝึกหัดมาแล้วเป็นเวลาอย่างน้อย ๗ ปี แม้กฎหมายฉบับนี้คงใช้บังคับเรื่อยมาจนกระทั่งปี ๑๘๑๔ แต่พอถึง ค.ศ. ๑๗๐๐ ก็ไม่มีผู้ปฏิบัติตาม

การฝึกอบรมดังกล่าวส่วนใหญ่จึงเป็นเรื่องประเพณีทางการอาชีพยิ่งกว่ากฎหมาย สำหรับอาชีพที่ต้องใช้ความรู้และความชำนาญ ประเพณีดังกล่าวคงปฏิบัติกันเรื่อยมาจนกระทั่งศตวรรษที่ ๑๘ และในศตวรรษนี้ ได้มีอาชีพบางประเภทอุบัติขึ้น ซึ่งไม่ต้องอาศัยฝีมือเป็นพิเศษนัก บางประเภทต้องการฝีมือเพียงเล็กน้อย บางประเภทใช้เวลาอบรมฝึกฝนเพียง ๒-๓ เดือนบ้าง ๑-๒ ปีบ้างก็สามารถปฏิบัติงานได้ และยิ่งเมื่อถึงสมัยที่มีการใช้เครื่องจักรกลแพร่หลาย ความจำเป็นในด้านการฝึกอบรมเป็นระยะเวลานานก็ยิ่งลดน้อยลงตามลำดับ

๕. การจัดหน่วยงานวิสาหกิจ

ในยุคกลาง ธุรกิจมักจะตกอยู่ในมือบุคคลคนเดียวบ้าง ดำเนินโดยห้างร้านของตระกูลหรือห้างหุ้นส่วน บางครั้งผู้ลงทุนได้รวมกันเข้าเป็นกลุ่มแล้วมอบหมายให้บุคคลหนึ่งเป็นผู้จัดการ หน่วยงานธุรกิจดังกล่าวสามารถดำเนินกิจการมาได้จนกระทั่งในระยะต้นของยุคใหม่ แต่ความจำเป็นที่ต้องใช้ทุนก้อนใหญ่ในระยะยาวได้ทำให้หน่วยงานธุรกิจประเภทหลังนี้ กลายเป็นบริษัทหุ้นส่วน (joint-stock company) มีเงินทุนถาวรและหุ้นที่เปลี่ยนมือได้

หน่วยงานวิสาหกิจที่รุ่งเรืองที่สุดในยุคกลางมักเป็นรูปห้างร้านของตระกูล (family firm) ตระกูลที่สำคัญที่ควรกล่าวในที่นี้ก็คือ ตระกูลเมดิชิ (Medici) แห่งนครฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี และตระกูลฟุกเกอร์ (Fugger) แห่งเมืองออกส์เบอร์กภาคใต้ประเทศเยอรมนี

ตระกูลเมดิชิ ในสมัยรุ่งเรือง ตระกูลนี้ดำเนินทั้งการค้าและการธนาคารไปพร้อมกัน มีสาขาการค้าและธนาคารอยู่ตามหัวเมืองสำคัญในทวีปยุโรป เช่น กรุงลอนดอน เมืองบรูซส์ในเบลเยี่ยม เวนิสและโรม จัดการด้านการคลังให้องค์สันตะปาปา และให้เงินกู้แก่พระเจ้าแผ่นดินหรือผู้ปกครองประเทศต่าง ๆ ในด้านการหาทุนเพื่อกิจการดังกล่าว ตระกูลนี้เป็นฝ่ายจัดหามาเองเป็นส่วนใหญ่ แต่ในบางกรณีก็มีผู้นำเงินทุนมาร่วมและช่วยเหลือในด้านจัดการธุรกิจ และธุรกิจของตระกูลนี้ยังทำหน้าที่รับฝากเงิน

โดยจ่ายดอกเบี้ยด้วย อนึ่ง แม้จะอาศัยบุคคลภายนอกเข้าดำเนินงานและช่วยเหลือในด้านเงินทุน แต่ผู้เป็นใหญ่ในตระกูลก็วางนโยบายทั่วไปไว้และควบคุมสาขาธุรกิจต่าง ๆ ให้ดำเนินตามโดยเคร่งครัด การที่ธุรกิจของตระกูลนี้ต้องล้มละลายลงในปี ๑๔๙๔ มีผู้สันนิษฐานว่า เนื่องมาจากสาเหตุที่ไม่สามารถควบคุมการดำเนินงานได้และถลำตัวไปในการให้กู้เงินที่เสี่ยงแก่พระเจ้าแผ่นดิน และขุนนางในสมัยนั้นมากเกินไป

ตระกูลฟุกเกอร์ ตระกูลนี้มั่งคั่งสมบูรณ์ขึ้นเพราะการค้าผ้า โดยผู้เป็นต้นตระกูลเคยเป็นครูช่างทอผ้าลินินมาก่อน บุตรหลานรุ่นต่อมาได้ขยายกิจการกว้างออกไปอีก นอกจากทำการจำหน่ายผ้าลินินและผ้าลินินปนฝ้ายแล้ว ยังเพิ่มกิจการค้าด้านอื่นอีกคือ ทำการจำหน่ายผ้าไหม ผ้ากำมะหยี่ เครื่องเทศ โลหะและเครื่องเพชรพลอย และในที่สุด ตระกูลนี้ก็มีสถานีการค้าและสถานการบัญชีเกี่ยวกับการจำหน่ายสินค้าดังกล่าวตามหัวเมืองสำคัญทั้งในทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตก อนึ่ง ตระกูลนี้ยังดำเนินการค้าหนักไปในด้านโลหะด้วย ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ปกครองประเทศสมัยนั้น มักจะอ้างสิทธิบังคับซื้อแร่ที่ผลิตได้ในอาณาเขตของตนทั้งหมดในราคาต่ำกว่าราคาตลาด และเมื่อเกิดขัดสนในด้านการเงินก็มักจะโอนสิทธิให้แก่ผู้ประมูลราคาสูงสุด ดังนั้นผลิตผลโลหะต่าง ๆ เช่น เงิน ทองแดงและเหล็กในอาณาจักรของราชวงศ์แฮพส์เบอร์กในยุโรปภาคกลางและปรอทในประเทศสเปน จึงตกอยู่ในกำมือของตระกูลนี้ ในที่สุด กิจการเหมืองแร่รวมทั้งการถลุง ก็อยู่ภายใต้อำนาจของตระกูลนี้ด้วย

ในด้านการเงินการคลัง ตระกูลนี้ก็มีอิทธิพลยิ่ง โดยทำการแลกเปลี่ยนเงินตราต่างประเทศ ให้กู้เงินแก่เอกชนแม้กระทั่งพระเจ้าแผ่นดิน จัดการเกี่ยวกับรายได้ของสันตะปาปา และด้วยอำนาจเงินสินบน สามารถใช้อิทธิพลในการเลือกสันตะปาปาถึง ๒ รูป นอกจากนี้ พระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์แฮพส์เบอร์กยังตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของตระกูลนี้โดยสิ้นเชิงด้วย เมื่อ ค.ศ. ๑๕๑๙ ตระกูลนี้ได้ให้เงินเป็นจำนวน ๕๐๐,๐๐๐ เหรียญทองฟลอรินเพื่อใช้เป็นสินบนในการเลือกพระเจ้าชาร์ลส์ที่ ๕ ขึ้นครองราชย์ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นี้ทรงชำระหนี้ช้า นายเจคอบซึ่งเป็นบุคคลในตระกูลนี้ที่มีอำนาจในสมัยนั้น ได้เขียนหนังสือไปเตือนทวงหนี้อย่างไม่เกรงขามว่า

"ย่อมเป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า หากปราศจากความช่วยเหลือของข้าพระพุทธเจ้าแล้ว ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทคงจะไม่ได้รับมหามงกุฎแห่งจักรวรรดิเป็นแน่แท้"

เมื่อปี ๑๕๒๕ ธุรกิจของตระกูลฟุกเกอร์เป็นธุรกิจที่มั่งคั่งที่สุดในทวีปยุโรป โดยมีทุนเพิ่มขึ้นถึง ๔๐ เท่า และอีก ๒๐ ปีต่อมาเพิ่มขึ้นอีกเท่าตัว บุตรหลานในสมัยหลังขาดความชำนาญในด้านธุรกิจ เงินทุนที่มีอยู่ก็ให้ราชวงศ์แฮพส์เบอร์กกู้ไปเป็นส่วนใหญ่ เมื่อสเปนและฝรั่งเศสปฏิเสธไม่ชำระหนี้ในปี ๑๕๕๗ ธุรกิจของตระกูลนี้ได้รับความเสียหายอย่างหนัก ต่อมาเงินกู้ที่ให้ลูกหนี้ต่าง ๆ กู้ไป ก็เริ่มสูญไปทีละรายสองราย และในที่สุดในปี ๑๖๐๗ ธุรกิจทั้งมวลของตระกูลฟุกเกอร์ก็ล้มละลาย

โครงสร้างของธุรกิจที่รุ่งเรืองขึ้นอย่างประหลาดนี้ มีลักษณะเป็นการรวมกลุ่มของบุคคลในกรอบครัวหรือตระกูล และความรับผิดชอบของกิจการตกทอดไปยังบุตรหลานตามสายทางฝ่ายบิดา ทุนเป็นของตระกูลเองและจัดหาเพิ่มเติมด้วยวิธีรับฝากเงิน ทุนส่วนใหญ่ให้ยืมแก่รัฐบาลประเทศต่าง ๆ และนำไปลงทุนเกี่ยวกับเหมืองแร่ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของบุคคลอื่นนับตั้งแต่พระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งชาวนา ธุรกิจของตระกูลฟุกเกอร์อาศัยทุนจากภายนอกน้อยกว่าคู่แข่งขันบางคน แต่ถึงกระนั้นก็ตาม เมื่อเกิดล้มละลายลง ได้นำความหายนะมาสู่ผู้ฝากเงินจำนวนไม่น้อย จนกระทั่งเมืองออกส์เบอร์กต้องสร้างเรือนจำใหญ่ขึ้นเป็นพิเศษเพื่อคุมขังลูกหนี้

เมื่อตระกูลฟุกเกอร์เสื่อมและสิ้นอิทธิพลลงพร้อมกับคู่แข่งขันสำคัญอื่น สมัยแห่งครอบครัวหรือตระกูลมีอำนาจในทางการค้าและการเงินครอบคลุมแดนระหว่างประเทศก็สิ้นสุดลงด้วย ที่ยังคงเหลือดำเนินการอยู่ก็เฉพาะธุรกิจขนาดย่อมเท่านั้น ในบางกรณีปู่ บิดา บุตรชาย หรือบุตรเขยดำเนินกิจการร่วมกัน โดยบุคคลผู้มีอายุมากประจำทำงานอยู่ที่สำนักงาน ส่วนผู้ที่ยังแข็งแรงหนุ่มแน่น ออกท่องเที่ยวเดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลไปติดต่อค้าขายในต่างประเทศ หรือเข้าประจำอยู่ตามสำนักงานสาขาในต่างประเทศ โดยปกติการดำเนินการแบบนี้มักจะมีหลักฐานเอกสารวางหลักเกณฑ์แบ่งแยกหน้าที่ความรับผิดชอบไว้ รวมทั้งแสดงว่า ผู้ใดลงทุนไปเท่าใด มีอัตราดอกเบี้ยเท่าใดและจะปันผลกำไรกันอย่างไร การดำเนินธุรกิจดังกล่าวนี้มักจะกระทำในรูปห้างหุ้นส่วน โดยใช้ชื่อต่าง ๆ เช่น "Smith

and Sons", "Brown, Brown, Brown" "Jones Brothers"

ห้างหุ้นส่วน (Partnership) ในบทที่ ๑๓ ได้กล่าวถึงห้างหุ้นส่วนในรูปต่าง ๆ ที่ดำเนินอยู่ในยุคกลางแล้วว่ามีลักษณะอย่างไร พอย่างเข้าระยะต้นของยุคใหม่ ห้างหุ้นส่วนในรูปดังกล่าวก็ยังคงมีปรากฏอยู่และก็พอที่จะสนองความจำเป็นในด้านการค้าสมัยนั้นและโลกใหม่ที่กำลังขยายตัวอยู่นั้นได้พอประมาณ ห้างหุ้นส่วนดังกล่าวอาจจัดตั้งขึ้นเป็นการชั่วคราวในระยะเวลาหนึ่ง เช่น ตั้งขึ้นเพื่อทำการแสวงหาผลประโยชน์ในอเมริกา โดยผู้ถือหุ้นแต่ละคนจัดหาทุนและเข้าร่วมหาผลกำไร เมื่อแบ่งผลประโยชน์กันแล้วก็ล้มเลิกไป การดำเนินการแบบนี้เป็นที่นิยมกันในสมัยสเปนรุกเรืองและเข้าครอบครองอเมริกาใต้ ระยะเวลาของการเป็นหุ้นส่วนอาจสั้นหรืออาจอยู่ได้เป็นเวลาหลายปี แล้วแต่ลักษณะวิสาหกิจที่ดำเนินการซึ่งบางกรณีอาจมีอายุตั้งแต่ ๓-๙ ปี และถ้าหากประสบผลสำเร็จอาจยืดอายุห้างหุ้นส่วนต่อไปอีก ธุรกิจอาจเป็นเรื่องเกี่ยวกับการค้า อุตสาหกรรม การธนาคารหรือการขนส่งทางเรือ ซึ่งบางกรณีก็ดำเนินการขนาดใหญ่ สำหรับด้านผู้เป็นหุ้นส่วน บางคนก็จัดหาแต่เพียงเงินทุน บางคนก็ทำหน้าที่ด้านจัดการอย่างเดียว หรือในบางกรณีอาจเดินทางไปประจำอยู่ในอาณานิคมหรือดินแดนภาคโพ้นทะเลด้วย

ในด้านความรับผิดชอบ โดยปกติผู้เป็นหุ้นส่วนต้องรับผิดชอบในหนี้สินโดยไม่มีข้อจำกัด คือหากมีความจำเป็นต้องรับใช้ชำระหนี้ หุ้นส่วนจะต้องรับผิดต่อหนี้ของห้างหุ้นส่วนทั้งหมดโดยไม่จำกัด (unlimited liability) กฎหมายอังกฤษในสมัยนั้นถือตามหลักดังกล่าวนี้ แต่กฎหมายฝรั่งเศสแบ่งห้างหุ้นส่วนออกเป็น ๒ ประเภท คือ ถ้าหุ้นส่วนทั้งหมดร่วมมือกันในการดำเนินกิจการ หุ้นส่วนทุกคนต้องรับผิดในหนี้โดยไม่มีข้อจำกัด หุ้นส่วนประเภทนี้ภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า "société en nom collectif" แต่ถ้าหุ้นส่วนบางคนทำหน้าที่เพียงจัดหาทุนให้และมอบการจัดการให้อยู่ในความควบคุมของหุ้นส่วนอื่น หุ้นส่วนผู้มิได้เกี่ยวข้องกับกิจการคงรับผิดชอบในหนี้เฉพาะเท่ากับทุนที่นำไปลงเท่านั้น หุ้นส่วนประเภทนี้เรียกว่า "société en commandite" ทั้งประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสต่างก็นำวิธีการห้างหุ้นส่วนดังกล่าวไปใช้ในอาณานิคมของตนในอเมริกาเหนือ

บริษัท ในทางกฎหมาย ลักษณะสำคัญของบริษัทก็คือ การมีฐานะเป็นนิติบุคคลซึ่งรัฐกำหนดไว้ในใบอนุญาต หรือด้วยวิธีการอย่างอื่น บริษัทตามลักษณะดังกล่าวย่อมมีอำนาจที่จะออกกฎข้อบังคับและบังคับใช้กฎข้อบังคับนั้น บริษัทอาจดำเนินการทางคดีกับบุคคลอื่นและในขณะเดียวกันก็อาจถูกฟ้องร้องได้ บริษัทอาจดำรงอยู่ต่อไปตราบใดที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายบ้านเมืองผู้มีอำนาจทำการต่ออายุใบอนุญาต เช่น บริษัทฮัดสันเบย์ซึ่งตั้งขึ้นในปี ๑๖๗๐ ปัจจุบันนี้ก็ยังคงอยู่ ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษทำการฉลองวันครบรอบ ๒๕๐ ปีเมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๔ ส่วนห้างหุ้นส่วนนั้น ไม่มีลักษณะเป็นนิติบุคคล ในการดำเนินคดีหุ้นส่วนแต่ละคนต่างก็แยกรับผิดชอบเป็นการเฉพาะตัว ไม่ว่าจะเป็นผู้ฟ้องเอง หรือถูกฟ้อง แม้ว่าห้างหุ้นส่วนอาจต่ออายุดำเนินกิจการต่อไปได้ตามความปรารถนาของผู้เป็นหุ้นส่วน แต่ถ้าหุ้นส่วนคนใดถึงแก่กรรม หรือกลายเป็นคนล้มละลาย ห้างหุ้นส่วนนั้นย่อมถูกยุบเลิกไปโดยอัตโนมัติ

บริษัทแบ่งออกเป็นประเภทสำคัญได้ ๒ ประเภทคือ บริษัทธรรมดา (regulated company) และบริษัทหุ้นส่วน (joint-stock company)

ประเภทแรกไม่ค่อยมีความสำคัญและไม่ค่อยนิยมนักภายนอกประเทศอังกฤษ บริษัทประเภทนี้ มีลักษณะเป็น"การรวมกลุ่ม" หรือ"สมาคม" เพื่อส่งเสริมคุ้มครองและป้องกันผลประโยชน์ของสมาชิกในด้านการค้าต่างประเทศบางแขนง และมีลักษณะเป็นการรวมบุคคล มิใช่การสะสมทุนตามความหมายที่แท้จริง เมื่อ ค.ศ. ๑๖๐๑ เลขานุการบริษัทพ่อค้าผจญภัย (Merchant Adventurers Company) ได้บรรยายลักษณะของบริษัทประเภทดังกล่าวไว้ว่า เป็นบริษัทที่ไม่มีธนาคาร ไม่มีทุนร่วมกัน ไม่มีตัวแทนร่วมในการซื้อและขายแทนบริษัท สมาชิกต่างคนต่างทำการค้าโดยมีสินค้า ตัวแทนและคนใช้ของตนเอง รับผิดชอบในด้านขาดทุนและได้กำไรเอง แต่ต้องอยู่ภายใต้กฎข้อบังคับที่บริษัทได้วางไว้และได้รับผลประโยชน์ที่บริษัทได้มา การดำเนินกิจการมักจะกระทำจำกัดอยู่ภายในทวีปยิ่งกว่าการเดินทางไปค้าขายกับต่างทวีป สมาชิกของบริษัทอาจเดินทางนำสินค้าไปจำหน่าย เมื่อดำเนินธุรกิจเสร็จก็เดินทางกลับบ้านในชั่วระยะเวลาอันสั้น บริษัทประเภทอื่นที่สมาชิกดำเนินกิจการรับผิดชอบร่วมกัน เมื่อประสบความล้มเหลว มักจะหันมาใช้วิธีการของบริษัท

ธรรมดาดังกล่าว โดยเปิดโอกาสให้สมาชิกแต่ละคนดำเนินกิจการของตนได้อย่างเสรี

สำหรับบริษัทหุ้นส่วนนั้น เป็นประเภทที่บุคคลนำทุนมารวมกันเพื่อดำเนินธุรกิจ กล่าวคือ เมื่อบริษัทเรียกทุนได้ตามต้องการแล้ว ก็แต่งตั้ง หรือเลือกบุคคลขึ้นเพื่อบริหารกิจการโดยมุ่งต่องานสาขาใดสาขาหนึ่งในด้านอุตสาหกรรม การค้า การเงิน หรือการธนาคาร สำหรับผู้นำเงินมาลงทุนนั้น อาจมีจำนวนหลายคนหรือเพียง ๒-๓ คนเท่านั้น อาจนำทุนก้อนเล็กหรือก้อนใหญ่มาสมทบ อาจมีความรู้ในด้านธุรกิจหรือไม่มีความรู้เลย ในที่สุด ทุนที่ต้องการนั้นก็แบ่งออกเป็นก้อนเล็ก ๆ โดยกำหนดมูลค่าไว้เป็นจำนวนเงินแน่นอน ซึ่งเรียกกันว่าหุ้น (share) โดยผู้ลงทุนมีกรรมสิทธิ์ในหุ้นแต่ละหุ้น ซึ่งอาจจำหน่ายจ่ายโอนเปลี่ยนมือไปยังบุคคลอื่นได้ และที่หุ้นของบริษัทเปลี่ยนมือไปนั้นก็มิได้ทำให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อโครงสร้างของการเงินหรือการปฏิบัติงานของบริษัทแต่อย่างใด กรรมการหรือผู้จัดการบริษัทในระยะเริ่มแรก อาจเป็นบุคคลผู้มีบทบาทสำคัญในการริเริ่มก่อตั้งบริษัท หรือวิ่งเต้นหาทุนรอนให้แก่บริษัท แต่ผู้ที่รับช่วงงานต่อมานั้น ผู้ถือหุ้นเลือกตั้งขึ้นโดยถือคุณสมบัติหรือความรู้ความสามารถในการบริหารธุรกิจหรือเพราะเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียงทางสังคมหรือทางการเมือง

ความจริง เรื่องการสะสมทุนจากบุคคลหลายคนและการบริหารงานโดยผู้จัดการดังกล่าวนี้ มิใช่เป็นของใหม่ ได้ดำเนินมาแล้วตั้งแต่ยุคกลาง เช่น ในนครเวนิส มีผู้ลงทุนเป็นจำนวนมากที่มีส่วนเป็นเจ้าของเรือ ทั้งการเดินเรือและการซื้อสินค้าไปจำหน่ายต่างประเทศก็เป็นงานที่บุคคลร่วมทุนกันเสี่ยง ในสมัยนั้น มีบุคคลรวมกันเข้าเป็นกลุ่มจัดหาทุนไว้ให้หัวเมืองสำคัญเช่น เมืองเยนัวก็ยืมรวมทั้งการจัดรวมทุนเพื่อให้อุตสาหกรรมต่าง ๆ กู้ยืม อาทิ การทำเหมืองแร่ และการถลุงโลหะในทวีปยุโรปภาคกลางและสวีเดน ในศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นสมัยภายหลังการค้นพบดินแดนใหม่และเส้นทางการเดินเรือใหม่ ลู่ทางแห่งการลงทุนได้ขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง สิ่งจูงใจที่จะทำให้บุคคลรวมทุนเข้าเพื่อแสวงหาผลกำไรมีมาก เช่น การขุดค้นหาแร่มีค่า การค้า การสำรวจดินแดนใหม่แม้กระทั่งการปล้นสะดมสินค้าของชาติอื่น เมื่อปี ๑๕๙๓ นายทุนแห่งกรุงลอนดอน

กลุ่มหนึ่ง เรียกทุนได้เป็นจำนวน ๖,๐๐๐ ปอนด์ โดยแบ่งออกเป็นหุ้นมีมูลค่าหุ้นละ ๒๕ ปอนด์ และมีวัตถุประสงค์เพื่อค้นหาดินแดนทางซีกโลกเหนือ การค้าทาส การค้นหาทางไปสู่โลกใหม่โดยผ่านภาคตะวันตกเฉียงเหนือของยุโรปรวมทั้งการปล้นในน่านน้ำอเมริกา ซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของสเปน เหล่านี้ ล้วนได้รับการช่วยเหลือทางการเงินจากผู้ลงทุนที่เป็นขุนนางและพ่อค้าอังกฤษทั้งนั้น การแสวงหาผลประโยชน์ในดินแดนอาณานิคมก็อาศัยทุนด้วยวิธีเดียวกัน รวมทั้งการค้ากับรุสเซียและดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียนภาคตะวันออกด้วย

อย่างไรก็ตาม การลงทุนในสมัยนั้น มีน้อยที่ได้รับผลกำไรดี การเดินทางของฟรานซิสเดร็ก ระหว่าง ค.ศ.๑๕๗๗-๑๕๘๐ ซึ่งเป็นตัวอย่างแห่งความสำเร็จอันงดงาม ลงทุน ๕,๐๐๐ ปอนด์ แต่ขากลับปรากฏว่า บรรทุกสินค้าและสมบัติที่ได้จากสเปนคิดเป็นมูลค่า ๑,๕๐๐,๐๐๐ ปอนด์ พระนางเจ้าอลิซาเบธทรงได้รับ ๒๕๐,๐๐๐ ปอนด์ และทรงปูนบำเหน็จให้ฟรานซิสเดร็กมีบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์ ส่วนผู้ถือหุ้นทั้งหลายได้กำไรถึงร้อยละ ๔,๖๐๐ แต่การลงทุนในโครงการอื่นส่วนมากไม่เป็นไปตามที่คาดคะเนไว้ การลงทุนในอุตสาหกรรมโลหะรวมกัน ระหว่างอังกฤษและเยอรมนีได้ผลกำไรเพียงเล็กน้อย โครงการแสวงหาประโยชน์และสร้างอาณานิคมล้มเหลวอย่างสิ้นเชิง บริษัทอื่น ๆ ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกันและบางบริษัทต้องยุบตัวจากบริษัทหุ้นส่วนลงเป็นบริษัทธรรมดา โดยปล่อยให้สมาชิกแต่ละคนแยกดำเนินกิจการตามลำพัง

<u>บริษัทอินเดียตะวันออก</u> ในด้านการค้ากับภาคตะวันออกนั้น ภายหลังที่ประเทศโปร์ตุเกสเสื่อมอำนาจลง ฮอลันดาก็เริ่มมีอิทธิพลและมีบทบาทสำคัญขึ้นตามลำดับ และก็ปรากฏว่า การดำเนินงานแบบบริษัทหุ้นส่วนได้ประสบความสำเร็จอย่างงามตลอดสมัย ในระยะแรกของการค้า พ่อค้าฮอลันดายังมิได้จัดรวมกันเข้าเป็นบริษัท ผู้ลงทุนคงนำทุนมารวมกันเข้าเป็นกลุ่ม ๆ ซึ่งเริ่มขึ้นภายหลัง ค.ศ.๑๕๘๐ แล้วเดินทางติดต่อค้าขายกับหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ในการทำการค้าดังกล่าวนี้ แต่ละกลุ่มต่างก็ทำการแข่งขันกันด้วยวิธีการแย่งกันซื้อสินค้าเครื่องเทศด้วยราคาสูง และหาทางลดราคาเพื่อขายแข่งกันในตลาดทวีปยุโรป ซึ่งก่อให้เกิดผลร้ายแก่กลุ่มพ่อค้าเหล่านั้นมาก ในประเทศฮอลันดา

ไม่มีบริษัทประเภท "regulated company" ดังเช่นในประเทศอังกฤษ พ่อค้าจึงควบคุมกันเองไม่ได้ ดังนั้น ใน ค.ศ. ๑๖๐๒ รัฐบาลฮอลันดาจึงดำเนินการรวมกลุ่มพ่อค้าเหล่านั้นเข้าเป็นบริษัทเดียวเรียกว่า บริษัทอินเดียตะวันออก กลุ่มพ่อค้าจากหัวเมือง ๖ แห่งเป็นผู้จัดหาทุน แต่ละกลุ่มคงมีผู้จัดการของตน มีเรือของตนทำการซื้อขายสินค้าเอง สำนักงานกลางคงทำหน้าที่ควบคุมทั่วไปเท่านั้น เฉพาะอย่างยิ่งกิจการค้าในภาคตะวันออก ผู้ลงทุนทุกคนมีสิทธิที่จะถอนทุนคืนเมื่อครบรอบทศวรรษ แต่พอทศวรรษแรกสิ้นสุดลง กรรมการบริษัทไม่ยอมรับรองสิทธิดังกล่าว โดยชี้แจงว่าทุนที่ได้รับไปส่วนใหญ่ได้นำไปลงทุนจมอยู่ในการสร้างป้อมปราการ สร้างเรือและซื้ออาวุธไม่สามารถจะเปลี่ยนให้เป็นเงินสดจ่ายคืนให้ได้ และได้แนะนำต่อไปว่า หากผู้ถือหุ้นใดประสงค์จะได้เงินทุนคืน ก็อาจจำหน่ายหุ้นของตนได้ เพราะมีบุคคลอื่นที่คอยจองซื้อหุ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ในที่สุด ในทางปฏิบัติก็ไม่เคยมีการชำระทุนคืนให้แก่ผู้ถือหุ้นเลย บริษัทนี้จึงมีลักษณะเป็นบริษัทหุ้นส่วนมาแต่เริ่มแรก

บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ได้รับอนุญาตให้ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๖๐๐ โดยมีผู้ร่วมเสี่ยงลงทุนเกือบ ๒๒๐ คน กิจการของบริษัทในระยะเริ่มแรกดำเนินไปเกือบเป็นแบบเดียวกับบริษัทธรรมดาที่กล่าวข้างต้น คือการเดินทางไปค้าภาคตะวันออกทุกครั้ง สมาชิกต่างก็หาทุนมาร่วมแล้วแต่จะเห็นสมควร เมื่อเรือเดินทางกลับและคิดบัญชีได้กำไรขาดทุนเรียบร้อยแล้ว ผู้ลงทุนทุกคนมีสิทธิที่จะถอนทุนกลับพร้อมกับเงินปันผลที่พึงได้ การดำเนินการแบบนี้ก่อให้เกิดความยุ่งยากในด้านบัญชีมาก นอกจากนี้ บริษัทยังต้องต่อสู้แข่งขันกับบริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดา รวมทั้งอุปสรรคขัดขวางจากรัฐบาลอังกฤษและคู่แข่งขันในประเทศอังกฤษอีก อนึ่ง ผลประโยชน์ทางการค้าในภาคตะวันออกก็จำต้องมีกำลังทหาร ป้อมปราการ อาวุธยุทธภัณฑ์และอุปกรณ์อย่างอื่นอีกด้วย ในการดิ้นรนและต่อสู้เพื่อความคงอยู่ของตน บริษัทจำเป็นต้องอาศัยทุนถาวรก้อนใหญ่ และก็เป็นที่เห็นได้ชัดว่า บริษัทของฮอลันดาที่มีกำลังเข้มแข็งมั่นคงในสมัยนั้น เนื่องมาจากการมีเงินทุนถาวรเป็นสำคัญ

ดังนั้น ในปี ๑๖๙๗ บริษัทจึงได้ออกหนังสือชี้ชวนผู้ลงทุน โดยให้คำมั่นสัญญาว่าเมื่อครบกำหนด ๗ ปีแล้ว จะได้มีการตีมูลค่าสินทรัพย์ของบริษัท หากสมาชิกใดประสงค์จะถอนทุนคืนเพื่อให้บุคคลอื่นรับช่วงการลงทุน ก็อาจกระทำได้ อย่างไรก็ตาม ระหว่างเวลา ๗ ปี ดังกล่าว ปรากฏว่าบริษัทจ่ายเงินปันผลงามมาก พอสิ้นกำหนดเวลา จึงมีผู้ถือหุ้นถอนทุนกันน้อย ดังนั้นนับแต่บัดนั้นเป็นต้นมา บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษก็มีทุนถาวรตลอดมา ผู้ถือหุ้นคงรับแต่เพียงเงินปันผลและหากผู้ใดประสงค์จะขายหุ้นของตนก็หาผู้ซื้อได้ไม่ยาก

สำหรับการค้ากับดินแดนอื่นคือ แอฟริกาและอเมริกานั้น บริษัทหุ้นส่วนที่ตั้งขึ้นโดยประเทศต่าง ๆ ก็ดำเนินกิจการไปทำนองเดียวกัน แต่ปรากฏว่า ประสบผลสำเร็จน้อย เช่น บริษัทอินเดียตะวันตกของฮอลันดาซึ่งตั้งขึ้นในปี ๑๖๒๑ โดยมุ่งหนักไปในทางทำการต่อสู้กับสเปนและผลกำไรส่วนใหญ่ก็ได้มาจากการปล้นสะดมยิ่งกว่าการค้า บริษัทเวอร์จิเนียของอังกฤษที่ตั้งขึ้นเพื่อแสวงหาประโยชน์ในอเมริกาเหนือก็ประสบความล้มเหลว ในประเทศฝรั่งเศส บริษัทที่คอลแบร์ทก่อตั้งขึ้นกว่า ๓๐ บริษัท ก็เป็นการนำทุนไปละลายน้ำยิ่งกว่าที่จะประสบผลสำเร็จเป็นชิ้นเป็นอัน

อย่างไรก็ตาม ในสมัยต่อมา คือในช่วงระยะเวลา ๓๐ ปี ภายหลัง ค.ศ.๑๖๙๐ วัตถุประสงค์ของบริษัทที่ตั้งขึ้นได้เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยก่อนมาก ในประเทศอังกฤษบริษัทที่ตั้งขึ้นมีวัตถุประสงค์ปรับปรุงฟื้นฟูแม่น้ำเพื่อการเดินเรือ จัดหาน้ำให้หัวเมืองสำคัญ ทำแก้ว ทำกระดาษ ทอผ้าไหม ดำเนินกิจการธนาคาร (โดยเฉพาะธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ๑๖๙๔) ทำกิจการประกันภัย ทำเหมืองแร่ การประมง และการกู้เรือขนสมบัติจากโลหใหม่ที่จมอยู่ในทะเล

ในประเทศฝรั่งเศส ภายหลัง ค.ศ.๑๖๙๙ สงครามได้ทำให้ฝรั่งเศสต้องสิ้นเปลืองงบประมาณไปเป็นอันมากและภายหลัง ค.ศ.๑๗๑๓ ก็ต้องเผชิญกับปัญหาหนี้สงครามก้อนมหึมา ท้องพระคลังว่างเปล่า ธนาคารล้มเหลว อุตสาหกรรมชะงักงัน การเกษตรปั่นป่วนและความไม่สงบทางสังคมอุบัติขึ้น ผู้มีบทบาทในการแก้ปัญหาดังกล่าวก็คือ จอห์น ลอว์ ชาวสก็อตซึ่งอพยพไปตั้งหลักแหล่งในประเทศฝรั่งเศส เขาได้จัดตั้ง

บริษัทหุ้นส่วนโดยจัดตั้งธนาคารใหญ่ขึ้นใน ค.ศ.๑๗๑๖ ให้ชื่อว่า Banque Générale และตั้งบริษัทการค้าขึ้นในปีถัดมาให้ชื่อว่า Company of the West เพื่อจัดหาทุน แล้วก็ดำเนินการผูกขาดการค้ายาสูบ การค้าทาสแอฟริกา เข้าดำเนินการโรงกษาปณ์ ควบคุมการเก็บภาษีอากรและการคลังของประเทศและเสนอเข้าทำการเปลี่ยนหนี้สาธารณะก้อนมหึมาจำนวน ๑,๕๐๐,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญ (livre) จากหนี้ระยะสั้นเป็นหนี้ระยะยาว ในชั้นแรก ชาวฝรั่งเศสต่างก็มีความเชื่อมั่นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่จอห์น ลอว์เข้าดำเนินการจะประสบผลสำเร็จเสมือนหนึ่งว่า เขาสัมผัสสิ่งใด สิ่งนั้นจะกลายเป็นทอง การดำเนินกิจการธนาคารในระยะแรกก็เป็นไปด้วยความระมัดระวัง แต่เมื่อจัดวางโครงการต่าง ๆ มากขึ้น ธนาคารก็ปล่อยธนบัตรหลั่งไหลออกมา ในที่สุด หุ้นบริษัทที่กล่าวข้างต้นก็มีคนต้องการกันจำนวนมากและทำให้เกิดการซื้อขายหมุนเงินเก็งกำไรกันอย่างขนานใหญ่ ทำให้ราคาหุ้นของบริษัทในตลาดหุ้นไหวตัวพุ่งขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเพิ่มจากหุ้นละ ๕๐๐ เหรียญ เป็น ๑๘,๐๐๐ เหรียญ การออกธนบัตรเป็นจำนวนมากเช่นนั้นได้กระตุ้นให้ธุรกิจต่าง ๆ ขยายตัวและในขณะเดียวกันได้ทำให้ระดับราคาสินค้าเพิ่มขึ้นอย่างน้อยร้อยละ ๑๐๐ ครั้นแล้ว ในปี ๑๗๒๐ วิกฤติการณ์ก็อุบัติขึ้นทำให้เกิดการปั่นป่วนอย่างขนานใหญ่ กล่าวคือราคาหุ้นของบริษัทดังกล่าวลดฮวบลงต่ำสุด การออกธนบัตรมากเกินส่วนทำให้ธนาคารที่กล่าวข้างต้นล้มและระดับราคาสินค้าลดต่ำลงอย่างรวดเร็ว ทำให้ผู้ลงทุนในสมัยนั้นได้รับความเสียหายและล้มละลายไปตาม ๆ กัน เหตุการณ์ที่อุบัติขึ้นดังกล่าวนี้ได้เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาด้านการธนาคารในประเทศฝรั่งเศสอย่างรายแรง และประชาชนขาดความเชื่อถือในบริษัทหุ้นส่วนต่อไปอีกเป็นเวลานาน

ในประเทศอังกฤษ ก็มีเหตุการณ์เลวร้ายอุบัติขึ้นเช่นเดียวกัน บริษัทหะเลใต้ (South Sea Company) ก่อตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ.๑๗๑๐ โดยมีวัตถุประสงค์ทำการค้ากับภาคหะเลใต้และหวีปอเมริการวมทั้งทำการส่งเสริมการประมง แล้วบริษัทเสนอเข้ารับภาระหนี้สาธารณะจากรัฐบาลอังกฤษจำนวน ๑๐,๐๐๐,๐๐๐ ปอนด์ซึ่งเป็นหนี้ระยะสั้น ในการนี้บริษัทชำระให้ท้าที่เป็นเงินสดและด้วยหุ้นของบริษัท แล้วก็เปลี่ยนหนี้นั้นให้เป็นหนี้ระยะยาว ซึ่งหมายความว่า บริษัทได้กลายเป็นเจ้าหนี้รัฐบาลอังกฤษเท่า

จำนวนดังกล่าวนั้น และเพื่อเป็นการตอบแทน รัฐบาลอังกฤษก็จ่ายดอกเบี้ยรวมทั้งให้สิทธิผูกขาดในการค้ากับอาณานิคมสเปนและการค้ากับภาคทะเลใต้ ต่อมาในปี ๑๗๑๙ บริษัทตกลงรับภาระหนี้สาธารณะจากรัฐบาลอังกฤษเพิ่มเติมเพื่อแลกกับสิทธิผูกขาดมากขึ้น จึงทำให้คนทั่วไปคาดกันว่าบริษัทคงจะมีผลกำไรดีขึ้นอย่างรวดเร็ว ประกอบกับบริษัทให้คำมั่นสัญญาว่าจะจ่ายเงินปันผลอย่างงามด้วย ราคาหุ้นของบริษัทจึงถีบตัวขึ้นสูงลิบ โดยมีบุคคลแย่งกันซื้อขายและหมุนเงินเก็งกำไรกันอย่างขนานใหญ่ ในตอนปลาย ค.ศ. ๑๗๑๙ หุ้นราคา ๑๐๐ ปอนด์ของบริษัทซื้อขายกันในตลาดหุ้นเพียงหุ้นละ ๑๒๙ ปอนด์ พอถึงกลางปี ๑๗๒๐ ได้พุ่งขึ้นถึง ๑,๐๕๐ ปอนด์ ในขณะเดียวกัน ก็มีนักฉวยโอกาสก่อตั้งบริษัทนานาชนิดขึ้นอีกมากมาย บางบริษัทก็มีฐานะดีและเป็นที่เชื่อถือได้ บางบริษัทก็ตั้งขึ้นมาเพื่อหวังผลประโยชน์ด้วยวิธีหลอกลวงฉ้อโกง วัตถุประสงค์ที่โฆษณาชี้ชวนให้ประชาชนซื้อหุ้นก็มีแปลกๆ เช่น เพื่อการขนส่งลาไปยังประเทศสเปน เพื่อการค้าเส้นผม เพื่อแยกเงินออกจากตะกั่ว เพื่อทำทองคำจากน้ำทะเล เพื่อทำลูกปืนใหญ่รูปสี่เหลี่ยม เพื่อขายเครื่องสูบอากาศเข้ามันสมอง บางบริษัทก็ประกาศออกมาลอย ๆ ว่า มีวัตถุประสงค์เพื่อกิจการลับซึ่งจะประกาศให้ทราบภายหลัง บริษัทเหล่านี้ส่วนมากก่อตั้งขึ้นมาเพื่อฉ้อโกง และหลอกลวงประชาชนและก็ไม่ได้รับอนุญาตจากรัฐบาลอังกฤษ

เมื่อมีการตั้งบริษัทเป็นจำนวนมากเช่นนั้น การซื้อขายหุ้นและการหมุนเงินเก็งกำไรก็เกิดขึ้นอย่างขนานใหญ่ ปรากฏว่า ตลาดหุ้นที่ตำบลเชนช์แอลลี (Change Alley) ในกรุงลอนดอนสมัยนั้น ได้มีการซื้อขายหุ้นกันอย่างบ้าคลั่งและเต็มไปด้วยนักหมุนเงินเก็งกำไรที่ทุจริตฉ้อโกง ประชาชนอังกฤษทุกชั้นต่างก็แตกตื่นกันไปร่วมลงทุนอย่างโกลาหล ความเชื่อถือของมนุษย์นั้น มีขอบเขตจำกัด และเมื่อถึงจุดอิ่มตัว ย่อมลดลงเป็นธรรมดา แล้วความตื่นตระหนกตกใจก็เข้ามาแทนที่ เรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน เมื่อบริษัทะเลใต้เห็นว่ามีบริษัทตั้งขึ้นมากมาย เป็นการเสื่อมเสียผลประโยชน์ของตน จึงดำเนินการฟ้องร้องบริษัทเหล่านั้น ซึ่งเป็นเหตุให้ประชาชนขาดความเชื่อถือในบริษัทเหล่านั้น และราคาหุ้นลดฮวบลงทันที หุ้นของบริษัทะเลใต้ก็ได้รับความกระทบกระเทือนอย่างหนัก

ด้วย พอถึงเดือนพฤศจิกายน ปี ๑๗๒๐ ความหายนะก็มาถึง หุ้นบริษัททะเลใต้ลดลงเหลือ ๑๗๕ ปอนด์เท่านั้น บริษัทอื่นต้องล้มละลายเลิกกิจการกันเป็นแถว ผู้ถือหุ้นนับจำนวนพันต้องล้มจมตามไปด้วย สำหรับบริษัททะเลใต้แม้จะประสบความเสียหายอย่างหนัก แต่ก็รอดพ้นความหายนะและคงดำเนินกิจการต่อมาได้ วิกฤติการณ์ครั้งนี้อุบัติขึ้น เนื่องมาจากบริษัททะเลใต้เป็นส่วนใหญ่และเป็นที่รู้จักเลื่องลือกันทั่วไปในสมัยนั้น มีผู้ให้สมญาแก่เหตุการณ์นี้ว่า การระเบิดของ"ฟองน้ำทะเลใต้" (South Sea Bubble) ทั้งนี้ก็เพราะฐานะอันง่อนแง่นของบริษัทนั้น เปรียบเสมือนฟองน้ำ ซึ่งอยู่ไม่ได้นานก็ต้องระเบิดทำลายไปเอง

การระเบิดของ"ฟองน้ำทะเลใต้" ดังกล่าวนี้ เป็นภาวะแห่งการปั่นป่วนทางการเงินที่ทำให้คนล่มจมกันอย่างขนานใหญ่เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจยุคใหม่ ซึ่งได้ทำให้ประชาชนอังกฤษขาดความเชื่อถือในกิจการของบริษัทต่าง ๆ ไปอีกนาน และในปี ๑๗๒๐ นั้น รัฐสภาอังกฤษได้ตราพระราชบัญญัติขึ้นมาฉบับหนึ่ง เรียกกันตามชื่อเหตุการณ์ว่า "พระราชบัญญัติฟองน้ำ"(Bubble Act) โดยมีบทบัญญัติว่าเฉพาะบริษัทที่ได้รับอนุญาต (charter) หรือที่ก่อตั้งขึ้นโดยพระราชบัญญัติเท่านั้น จึงจะถือว่า เป็นบริษัทที่ชอบด้วยกฎหมาย กฎหมายฉบับนี้ยังคงใช้บังคับอยู่จนกระทั่ง ค.ศ.๑๘๒๕ เนื่องจากมีการเข้มงวดกวดขันมากขึ้น การร้องขอก่อตั้งบริษัทในสมัยต่อมา จึงกระทำได้ยากและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมาก เมื่อถึงสมัยการสร้างคลองและถนนในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยทุนก้อนใหญ่ รัฐสภาอังกฤษก็ตราพระราชบัญญัติอนุญาตให้ตั้งบริษัทเพื่อกิจการดังกล่าวเป็นครั้งคราว เพื่อทำการหาทุนโดยวิธีกู้ยืมหรือขายหุ้น ส่วนวิสาหกิจประเภทอื่นต้องประสบความลำบากในการขอรับความเห็นชอบเมื่อไม่ได้รับอนุญาตให้ก่อตั้งบริษัทที่ชอบด้วยกฎหมาย วิสาหกิจดังกล่าวก็ดำเนินกิจการไปในรูปกลุ่มบุคคล แต่นำวิธีการจัดหาทุนและการดำเนินกิจการแบบบริษัทหุ้นส่วนดังกล่าวแล้วมาใช้ และในขณะเดียวกันก็หาเลี่ยงบทบัญญัติของ"พระราชบัญญัติฟองน้ำ" ฉบับนี้โดยการอาศัยคำแนะนำจากนักกฎหมาย

ในประเทศบนภาคพื้นทวีป ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจซึ่งอุบัติขึ้นประมาณภายหลัง ค.ศ. ๑๗๓๐ ได้ทำให้มีการก่อตั้งบริษัทขึ้นในประเทศต่าง ๆ เพื่อดำเนินการค้าและอุตสาหกรรม บริษัทส่วนมากริเริ่มก่อตั้งขึ้นโดยผู้ปกครองประเทศ หรือรัฐบาลยิ่งกว่าเอกชน เช่น ประเทศออสเตรียตั้งบริษัทขึ้นหลายบริษัทเพื่อผลิตน้ำตาลที่เมืองฟีอูเม (Fiume) และส่งผลิตผลต่าง ๆ จากออสเตรีย ฮังการีและโบฮีเมียผ่านเมืองฟิอูเม หรือตรีเอสเต (Trieste) ไปสู่ตลาดตามหัวเมืองฝั่งทะเลเมดิเตอร์เรเนียน ในประเทศโปรตุเกสได้มีการตั้งบริษัทขึ้นหลายบริษัท เพื่อทำการแข่งขันและทำลายการค้าและผลิตภัณฑ์หัตถกรรมของอังกฤษ ในปรัสเซียเยอรมนี พระเจ้าเฟดเดอริคมหาราช ได้ทรงตั้งบริษัทขึ้นบริษัทหนึ่ง เพื่อพัฒนาการค้าและการเดินเรือกับต่างประเทศโดยตรง โดยไม่อาศัยชาติอื่น แล้วให้สิทธิผูกขาดในการนำสินค้าเกลือเข้าประเทศและในการค้าสินค้าขี้ผึ้ง บริษัทนี้มีหุ้นทั้งหมด ๒,๔๐๐ หุ้น พระองค์ทรงซื้อ ๒,๑๐๐ หุ้น สำหรับบริษัทที่ตั้งขึ้นโดยเอกชนนั้นก็มีบ้าง เช่น บริษัทอินเดียตะวันออกของสวีเดน ซึ่งตั้งขึ้นโดยกลุ่มพ่อค้าอังกฤษและสวีเดน เมื่อ ค.ศ. ๑๗๓๑ เพื่อนำสินค้าภาคตะวันออกมาจำหน่ายยังทวีปยุโรปเป็นการแข่งขันกับบริษัทเก่า และบริษัทเดนมาร์คชื่อ Danish General Commercial Company ซึ่งตั้งขึ้นเมื่อปี ๑๗๔๗ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะเปลี่ยนกรุงโคเปนฮาเกน ให้เป็นเมืองท่าเสรี หรือสถานีการค้า (entrepôt) ในภาคเหนือและภาคอื่นของทวีปยุโรปทั้งหมด

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า บริษัทต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นประสบความสำเร็จน้อยมาก ทั้งนี้ ก็เนื่องจากเหตุผลที่ว่า การจัดองค์กรทางเศรษฐกิจในทวีปยุโรปสมัยนั้นยังนิยมกระทำกันหนักไปในทางเป็นการส่วนตัว ยิ่งกว่าการจัดรวมกันเข้าเป็นรูปบรรษัท กล่าวคือบุคคลผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการดำเนินธุรกิจได้แก่เอกชนแต่ละคน มิใช่กรรมการหรือผู้จัดการของบริษัท วิสาหกิจที่ตั้งขึ้นก็มุ่งต่อธุรกิจมากมายหลายประเภท แทนที่จะดำเนินกิจการมุ่งหนักไปในทางใดทางหนึ่งโดยเฉพาะ ย่อมเป็นการยากที่จะทำให้ประสบความสำเร็จได้

บทที่ ๒๑
การเงิน การธนาคารและตลาดหลักทรัพย์

๑. การเงิน

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ เงินตราของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปดีกว่าสมัยศตวรรษที่ ๑๕ โดยได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้นนับตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ ๑๗ เรื่อยมา แต่ก็ยังไม่เพียงพอกับความต้องการของประชาชนในสมัยนั้น สำหรับประเทศอังกฤษการลดเนื้อเงินในเหรียญกษาปณ์ หรือการเพิ่มราคาที่หน้าเหรียญในยามการเงินปั่นป่วนได้เลิกล้มตั้งแต่ ค.ศ. ๑๕๖๑ โดยพระนางเจ้าอลิซาเบธทรงเรียกเหรียญกษาปณ์ที่มีเนื้อเงินน้อยที่ผลิตขึ้นในสมัยก่อนคืนหมด แล้วก็ผลิตเหรียญใหม่ขึ้นใช้แทน และต่อจากนั้นมา ก็ไม่มีการเข้ายุ่งเกี่ยวกับเหรียญเงินอีกเลย การเปลี่ยนเนื้อโลหะหรือมูลค่าของเหรียญทองคำที่กระทำในสมัยนั้น ส่วนใหญ่เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงราคาตลาดของโลหะเงินและทองคำยิ่งกว่าอื่น ในประเทศสเปนได้เกิดความยุ่งยากขึ้นเพราะการเสื่อมค่าของเหรียญกษาปณ์ตั้งแต่ระยะต้นศตวรรษที่ ๑๗ เรื่อยมาจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๗๐๐ จึงมีเสถียรภาพดีขึ้น ในประเทศฝรั่งเศส ระหว่าง ค.ศ. ๑๓๐๐-๑๗๐๐ มีการเปลี่ยนเงินตราเกือบ ๓๐๐ ครั้ง และระหว่าง ค.ศ. ๑๗๐๐-๑๗๑๖ ได้ทำการเปลี่ยนอีก ๔๒ ครั้ง เพราะความยุ่งยากอันเนื่องมาจากสงคราม พอถึง ค.ศ. ๑๗๒๖ จึงได้ทำเหรียญกษาปณ์มาตรฐานขึ้นและเกือบจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงอีกเลย จนกระทั่งเกิดการปฏิวัติใหญ่ขึ้นในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๘

ก่อน ค.ศ. ๑๖๕๐ การผลิตเหรียญกษาปณ์มีลักษณะล้าหลังและสิ้นเปลืองมาก การผลิตเหรียญใช้วิธีเอาแม่พิมพ์สองอันประกอบแผ่นโลหะกลมที่จะใช้ทำเหรียญ แล้วใช้ฆ้อนตีแม่พิมพ์อันบนเพื่อกดและอัดให้แผ่นโลหะเป็นรูปเหรียญ ประมาณภายหลัง ค.ศ. ๑๖๕๐ การผลิตเหรียญกษาปณ์ได้เปลี่ยนไปใช้วิธีใหม่คือ ใช้แม่พิมพ์อันเดียวแต่ใช้คนงานสองคนหมุนคันขันเกลียวกดและอัดให้แผ่นโลหะเป็นรูปเหรียญผลิตผลต่อคนหรือต่อแม่พิมพ์ที่ได้รับ

ต่ำมาก สำหรับต้นทุนการผลิตนั้น เหรียญทองคำคิดเป็นประมาณร้อยละ ๕ ของมูลค่าบนเหรียญ เหรียญเงินร้อยละ ๒๕ และเหรียญทองแดงค่อนข้างสูงจนกระทั่งโรงกษาปณ์เห็นว่า ไม่คุ้มค่าและไม่ทำการผลิต ในสมัยนั้น เหรียญกษาปณ์ทุกประเภททำการปลอมแปลงง่าย เหรียญเงินและเหรียญทองแดงถูกขลิบหรือตะไบหรือตัดบางส่วนออก แล้วใช้โลหะเลวอุดไว้แทน ในปี ๑๖๙๕ ปรากฏว่า เหรียญกษาปณ์ที่กระทรวงการคลังอังกฤษมีอยู่ ส่วนมากมีน้ำหนักเหลือเพียงประมาณครึ่งหนึ่งของน้ำหนักที่ทางราชการกำหนดไว้ ถึงแม้นับแต่ปี ๑๖๕๐ จะมีเครื่องทำลวดลายขอบเหรียญเพื่อป้องกันการปลอมแปลงก็ตาม แต่พวกที่มีฝีมือเยี่ยมก็ยังสามารถปลอมแปลงได้อยู่ พ่อค้าหรือนักแลกเปลี่ยนเงินต้องมีตาเต็งคอยชั่งเหรียญกษาปณ์ติดตัวอยู่เสมอ

เหตุการณ์สำคัญอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์เงินตราก็คือ การเลิกหารายได้จากการทำเงินซึ่งในประเทศอังกฤษเลิกในปี ๑๖๖๖ และในประเทศฝรั่งเศสในปี ๑๖๗๙ กล่าวคือในประเทศฝรั่งเศส เลิกการเก็บค่าธรรมเนียมจากบุคคลผู้นำเงินแท่งหรือทองคำแท่งไปทำเหรียญกษาปณ์หรือจากผู้ที่นำเหรียญมายุบทำใหม่ ในประเทศอังกฤษก็เลิกเก็บค่าธรรมเนียมเช่นเดียวกัน แต่เก็บภาษีสุรามาชดเชย อย่างไรก็ตาม ปัญหาสำคัญก็คือการขาดแคลนเหรียญกษาปณ์ แม้ประเทศที่มีเงินตราที่ดีที่สุดก็ยังประสบปัญหานี้ รวมทั้งปัญหาเหรียญชำรุดที่ยังคงใช้หมุนเวียนอยู่ในตลาดโดยทั่วไป อนึ่ง ในท้องถิ่นชนบทที่ห่างไกลแม้ในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ แทบจะไม่มีผู้ใดเห็นเงินเหรียญกันเลย และการแลกเปลี่ยนของต่อของยังคงนิยมอยู่อย่างแพร่หลายในด้านการค้าเบ็ดเตล็ด ทั้งในเมืองสำคัญต่าง ๆ การขาดแคลนเงินย่อยและการไม่มีเหรียญทองแดงใช้เลยนั้น ได้ทำให้พ่อค้าขายปลีกบางคนต้องคิดประดิษฐ์ทำเบี้ยจากตะกั่ว หรือโลหะเลวประเภทอื่นเพื่อใช้แทนเหรียญกษาปณ์ ในกรุงลอนดอน ค.ศ. ๑๖๑๐ พ่อค้าเหล่าอุน พ่อค้าขนมปัง และพ่อค้าอื่นใช้เบี้ยหมุนเวียนแทนเงินในเขตการค้าของตนเป็นการทั่วไป และการปฏิบัติดังกล่าวได้ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งประมาณ ค.ศ. ๑๘๐๐ การที่เหรียญกษาปณ์ไม่พอเพียงกับความต้องการในด้านธุรกิจ ได้ทำให้มีการปลอมแปลงเหรียญทองแดงและเหรียญครึ่งเพนนีที่ทำด้วยตะกั่วฉาบ

ด้วยทองแดงกันไม่น้อย ใน ค.ศ.๑๗๕๓ ปรากฏว่าเหรียญทองแดงที่ใช้หมุนเวียนประมาณครึ่งหนึ่งเป็นเหรียญที่ผลิตขึ้นโดยผิดกฎหมาย การขาดแคลนเหรียญทองแดงได้ดำเนินเรื่อยมาเกือบถึง ค.ศ.๑๘๐๐ เมื่อมีผู้คิดนำเครื่องยนต์ไอน้ำมาช่วยเดินเครื่องทำเหรียญกษาปณ์ ปัญหานี้จึงหมดไป

รัฐบุรุษในระยะแรก ๆ ของยุคใหม่ไม่ค่อยเป็นห่วงในคุณภาพของเงินตรานัก แต่สนใจหนักไปในทางเกี่ยวกับปริมาณเงินแท่ง หรือทองคำแท่งภายในประเทศมากกว่า บางคนมีความเห็นคล้ายกับว่า ความมั่งคั่งของบ้านเมืองกับโลหะมีค่า มีความหมายอย่างเดียวกัน และเชื่อว่าโลหะมีค่าเป็นสิ่งเดียวที่ช่วยให้เกิดความมั่งคั่งโดยแท้จริง บางคนก็คิดว่า ปัจจัยที่ก่อให้เกิดความมั่งคั่ง หาใช่เพียงเงินและทองคำเท่านั้นไม่ แต่โลหะสองประเภทนี้มีความสำคัญก็เพราะเป็นสิ่งที่มีสภาพคล่องที่สุดและเป็นสิ่งที่เอกชนและรัฐมีความต้องการที่สุด โลหะมีค่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยในการทำสงคราม เป็นทุนประเภทที่ดีที่สุดสำหรับการให้กู้หรือลงทุน เป็นเครื่องกระตุ้นการค้าให้ขยายตัว เป็นสิ่งที่ใช้สำหรับชำระหนี้ และชำระภาษีอากรและเป็นวัตถุที่อาจเก็บกักตุนไว้ได้โดยไม่เสื่อมคุณภาพ หากประเทศใดมีโลหะสองประเภทนี้มากขึ้นเท่าใด ประเทศนั้นก็มั่งคั่งและมีฐานะมั่นคงเข้มแข็งมากขึ้นเท่านั้น และก็ไม่มีประเทศใดยอมรับว่า ตนมีโลหะดังกล่าวเพียงพอแล้ว

ปัญหามีว่า ประเทศที่ไม่มีแหล่งที่มาของโลหะมีค่าทั้งภายในประเทศและจากอาณานิคม ทำอย่างไรจึงจะได้เงินและทองคำมาเก็บสะสมไว้ นอกจากได้จากการปล้นสะดมเรือขนสมบัติจากโลกใหม่เป็นครั้งคราว แหล่งสำคัญของโลหะมีค่าในสมัยนั้นขึ้นอยู่กับการค้าต่างประเทศ การนำโลหะมีค่าเข้าประเทศถือว่า เป็นการกระทำที่ถูกต้องและได้รับการสนับสนุน แต่การส่งออกเป็นสิ่งที่ต้องห้าม อย่างไรก็ตาม ผู้ที่นิยมทางทฤษฎีทองคำหรือเงินแท่ง (Bullion Theory) เห็นว่า โลหะมีค่าควรถือเป็นสินค้าประเภทต้องห้าม จะอนุญาตให้ส่งออกนอกประเทศ ก็เฉพาะในกรณีที่จำเป็นจริง ๆ เท่านั้น แต่ฝ่ายที่นิยมทฤษฎีดุลย์การค้า (Balance of Trade Theory) มีความเห็นว่าแม้การเพิ่มขึ้นของโลหะมีค่าภายในประเทศจะมีความสำคัญก็ตาม การที่จะให้ได้มาซึ่งโลหะดังกล่าวควรกระทำโดยวิธีควบคุมการค้าต่างประเทศยิ่งกว่าการควบคุมโลหะ กล่าวคือ

ถ้าสินค้าส่งออกมากกว่าสินค้าที่นำเข้าเมื่อหักมูลค่าระหว่างสินค้าทั้งสองประเภทแล้ว ก็จะมีส่วนเกินของสินค้าออกซึ่งจะต้องชำระด้วยการนำโลหะมีค่าเข้าประเทศ ดังนั้น ควรที่จะอนุญาตให้นำเงินหรือทองคำไปยัง ๔ ทวีปเอเชียเพื่อแลกสินค้า แล้วนำมาจำหน่ายในทวีปยุโรป แอฟริกา และอเมริกา เพราะในที่สุดก็จะทำให้เงินหรือทองคำเข้าประเทศมากกว่าที่ส่งออกไปมาก

อย่างไรก็ตาม ความเห็นของฝ่ายทฤษฎีทองคำหรือเงินแท่ง รู้สึกว่ายากแก่การปฏิบัติ นอกจากจะปิดประตูไม่ยอมทำการค้ากับภาคตะวันออกใกล้และตะวันออกไกลโดยเด็ดขาด เพราะชาวพื้นเมืองในดินแดนดังกล่าวต้องการโลหะมีค่ายิ่งกว่าสินค้าประเภทอื่น ส่วนฝ่ายทฤษฎีดุลย์การค้า มีเหตุผลน่าฟังกว่า แต่ก็มีจุดอ่อนเช่นเดียวกัน เพราะขาดสถิติที่จะแสดงว่า การค้ากับประเทศหนึ่งประเทศใดมีมูลค่าเท่าใด จึงไม่อาจทราบโดยแน่นอนว่าดุลย์การค้าได้เปรียบหรือเสียเปรียบ ไม่ว่าจะเป็นรายประเทศหรือหลายประเทศรวมกัน ในประเทศอังกฤษ ค.ศ. ๑๖๘๖ ได้มีการตั้งสารวัตรใหญ่เพื่อควบคุมการนำสินค้าเข้าและการส่งสินค้าออกโดยมีหน้าที่รวบรวมข้อมูลสถิติ แต่ปริมาณสินค้าที่รวบรวมเป็นตัวเลขไว้ไม่อาจเชื่อถือได้ เพราะไม่มีทางจะรวมสินค้าที่ลักลอบหนีภาษีได้ นอกจากนี้ รายการสินค้าที่พ่อค้าเสนอมาก็ไม่ถูกต้องและมูลค่าสินค้าก็ไม่ถือตามใบสั่งสินค้า (อินวอยส์) ทั้งก็ไม่มีทางที่จะค้นหามูลค่าของ "สินค้าออกประเภทที่มองไม่เห็น" (invisible exports) เมื่อชาวต่างประเทศหรืออาณานิคมชำระค่าบริการการขนส่งทางเรือให้แก่อังกฤษ หรือเมื่อพ่อค้าอังกฤษต้องใช้เรือต่างประเทศขนสินค้าของตนและต้องชำระค่าบริการเรือนั้น ก็ไม่อาจค้นหามูลค่าได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น สารวัตรใหญ่ดังกล่าวจึงไม่สามารถที่จะคำนวณดุลย์การค้าทั่วไปโดยแท้จริงได้ แต่ถึงกระนั้นก็ตาม ตัวเลขที่ได้รวบรวมไว้ก็นับว่า เป็นสถิติที่ดีที่สุดที่ประเทศในทวีปยุโรปสมัยนั้นจะพึงกระทำได้ และบางประเทศก็มิได้กระทำไว้เลย

ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปสมัยนั้น ดำเนินการควบคุมการเคลื่อนไหวของทองคำหรือเงินแท่งรวมทั้งเหรียญกษาปณ์โดยเข้มงวดกวดขันมาก มีแต่ประเทศ

ฮอลันดาเท่านั้นที่ทำการกำกับน้อยที่สุด ทั้งนี้ ก็เนื่องจากพ่อค้าชาตินี้มีความเห็นเช่นเดียวกับชาวเวนิสว่า โลหะมีค่าเป็นสินค้าประเภทหนึ่ง จึงปรากฏว่า ฮอลันดาไม่ค่อยมีการขาดแคลนโลหะมีค่า สำหรับเหรียญกษาปณ์ก็ไม่มีข้อจำกัดเกี่ยวกับการนำออกเช่นเดียวกัน ส่วนทองคำหรือเงินแท่ง เคยห้ามส่งออกสมัยก่อน ค.ศ. ๑๖๔๗ เท่านั้น ในประเทศอังกฤษ บริษัทอินเดียตะวันออกได้รับสิทธิพิเศษให้นำโลหะมีค่าดังกล่าวออกได้ ส่วนเสรีภาพในการส่งทองคำหรือเงินแท่งและเหรียญกษาปณ์ต่างประเทศออกนอกประเทศก่อน ค.ศ. ๑๖๖๓ ยังไม่มีกฎหมายบัญญัติให้กระทำได้ สำหรับเหรียญกษาปณ์อังกฤษห้ามส่งออกเรื่อยมาจนกระทั่ง ค.ศ. ๑๘๑๙ ในประเทศฝรั่งเศส คอลแบร์ทเป็นผู้สนับสนุนทฤษฎีเงินหรือทองคำแท่งอย่างเต็มที่ และห้ามส่งโลหะมีค่าออกนอกประเทศโดยเด็ดขาด และพยายามหาทางให้โลหะไหลเข้าประเทศให้มากที่สุด แต่เขาก็จำต้องอนุญาตให้บริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสนำโลหะมีค่าไปยังภาคตะวันออกเช่นเดียวกับประเทศอังกฤษและเมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสซื้อเมืองคาเลส์จากประเทศอังกฤษในปี ๑๖๖๒ เป็นเงินสด ๕,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญ คอลแบร์ทก็จำใจยอมให้ขนเหรียญกษาปณ์บรรจุกำปั่นเกือบห้าสิบเล่มเวียนไปสู่คาเลส์เพื่อส่งข้ามไปยังกรุงลอนดอน

ประเทศสเปนและโปรตุเกสก็มีการห้ามส่งโลหะมีค่าออกเช่นเดียวกันแต่ข้อห้ามดังกล่าวได้ผลน้อย เพราะตามสนธิสัญญาที่ทำไว้กับประเทศอังกฤษและฮอลันดา เรืออังกฤษและฮอลันดาได้รับเอกสิทธิ์ปลอดพ้นจากการตรวจค้น จึงมีการลักลอบบรรทุกโลหะมีค่าลงเรือเสมอ แม้กระทั่งเมื่อมีเรือรบอังกฤษไปเยือนกรุงลิสบอน พ่อค้าก็มักจะถือโอกาสสมคบกับทหารเรือลักลอบขนโลหะมีค่าซุกซ่อนไปในเครื่องแบบด้วย พอถึง ค.ศ. ๑๗๕๐ ปรากฏว่า ทองคำที่ส่งออกจากกรุงลิสบอนมีจำนวนถึงครึ่งหนึ่งของทั้งหมดที่ไหลเข้าสู่ประเทศอังกฤษ

แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีปัจจัยสำคัญอยู่อย่างหนึ่งที่มีอิทธิพลเหนือการเคลื่อนไหวของโลหะมีค่าในสมัยนั้น ประเทศในทวีปยุโรปส่วนมากใช้เงินตราโลหะคู่ (bimetallic currencies) คือใช้ทั้งเหรียญเงินและเหรียญทองคำ แต่ละประเภท

ต่างก็มีมูลค่าเปรียบเทียบของทางการ (relative official value) ระหว่างเงินกับทองคำไว้ ส่วนมูลค่าเปรียบเทียบระหว่างประเทศ ไม่มีข้อตกลงกันแต่อย่างใด มูลค่าเปรียบเทียบในตลาดระหว่างโลหะทั้งสองประเภท จึงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ แล้วแต่โลหะประเภทใดมีมากน้อยกว่ากันและเนื่องจากรัฐบาลของแต่ละประเทศไม่สามารถที่จะดำเนินการปรับอัตราส่วนมูลค่าของโลหะดังกล่าวให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของตลาดได้ จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่เงินหรือทองคำภายในประเทศอาจมีมูลค่าเปรียบเทียบระหว่างกันลดต่ำลง หรืออาจมีมูลค่าเปรียบเทียบต่ำกว่าเงินหรือทองคำในประเทศอื่น เช่น ในประเทศอังกฤษ มักจะมีการลดมูลค่าของโลหะเงินเสมอ จึงทำให้โลหะประเภทนี้หายไปจากการหมุนเวียน พ่อค้าผู้นำโลหะเงินเข้าประเทศมักจะไม่ส่งโลหะนั้นไปยังโรงกษาปณ์ ถ้าหากได้ราคาจากโรงกษาปณ์เพียงออนซ์ละ ๕ ชิลลิง เพราะในขณะเดียวกันเขาอาจได้ราคาเพิ่มอีกร้อยละ ๓ หากขายให้แก่ช่างทอง หรือบริษัทอินเดียตะวันออก เหรียญกษาปณ์โดยเฉพาะที่ยังมีน้ำหนักเต็มสมบูรณ์มักจะถูกหลอมเอาเนื้อเงิน เพราะเนื้อเงินที่มีอยู่นั้น มีมูลค่ามากกว่าราคาบนเหรียญ แล้วโลหะเงินก็ถูกส่งออกนอกประเทศเพื่อชำระหนี้ เพื่อซื้อสินค้าจากทวีปเอเชียหรือเพื่อแลกกับทองคำที่กรุงลอนดอนหรือเมืองคาดิซในสเปน ทองคำที่ได้จากต่างประเทศเมื่อไปถึงกรุงลอนดอนก็จะถูกส่งเข้าโรงกษาปณ์เพื่อทำเป็นเหรียญ แล้วก็แลกกับเหรียญเงินเพื่อส่งออกไปแลกกับทองคำอีก เหตุการณ์ดังกล่าวได้ดำเนินอยู่ในประเทศอังกฤษ ระหว่างสมัยศตวรรษที่ ๑๘ เป็นเหตุให้เกิดการขาดแคลนเหรียญเงิน และมีเหรียญทองคำอย่างดาษดื่น ดังนั้น ใน ค.ศ. ๑๗๗๔ รัฐบาลอังกฤษจึงได้ดำเนินการเป็นครั้งแรก เพื่อเลิกระบบเงินตราคู่ (bimetallism) และสร้างระบบเงินตราเดี่ยวขึ้น โดยใช้มาตราทองคำแทน (monometallic gold standard)

ตราสารการค้า ในยุคกลาง พ่อค้าใช้เอกสารบางประเภทเพื่อความสะดวกในการชำระหนี้สินระหว่างกัน เมื่อย่างเข้ายุคใหม่วิธีการปฏิบัติดังกล่าวก็เป็นที่นิยมกันแพร่หลายยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในวงธุรกิจได้มีการสร้างสื่อกลางการแลกเปลี่ยน

โดยการใช้เอกสารกันทั่วไป การค้าไม่ว่าจะเป็นการซื้อขายที่งานแสดงสินค้า ที่ตลาดนัด หรือการซื้อขายเป็นการส่วนตัว มักจะกระทำกันด้วยวิธีให้สินเชื่อ คือ ผู้ซื้อมอบหนังสือสัญญาจะใช้เงิน (promissory note) ไว้ให้แก่ผู้ขายโดยตกลงกันว่า จะชำระเงินให้ภายในกำหนดเวลาซึ่งอาจเป็น ๒-๓-๖ เดือน หรือมากกว่า หรือผู้ขายอาจทำคำสั่งให้ชำระเงินตามกำหนดเวลาที่ตกลงกันไว้ และคำสั่งทำนองนี้ได้ก่อให้เกิดตั๋วแลกเงิน (bill of exchange) ขึ้น

ในวงการธุรกิจสมัยนั้น ตั๋วแลกเงินเป็นที่นิยมกันมากกว่าอย่างอื่น และในทางปฏิบัติอาจมีวิธีการดังต่อไปนี้

เมื่อ นาย ก. พ่อค้าผ้าขายผ้าให้แก่นาย ข. พ่อค้ากรุงลอนดอน นาย ก. ก็จะออกตั๋วผูกพันนาย ข. โดยสั่งให้นาย ข. จ่ายเงินให้แก่นาย ก. ตามกำหนดเวลาที่ระบุไว้ (หรือจ่ายให้นาย ค. ซึ่งนาย ก. ซื้อขนแกะหรือสีย้อม) นาย ก. ส่งตั๋วนั้นไปให้นาย ข. แล้วนาย ข. เขียนคำว่า "รับรอง" (Accepted) พร้อมกับลงลายมือชื่อลงในตั๋วนั้นส่งคืนไปยังนาย ก. ต่อจากนั้น อาจมีเหตุการณ์หลายอย่างเกิดขึ้นคือ

(๑) ถ้าตั๋วสั่งให้จ่ายเงินแก่ตน นาย ก. ก็เก็บตั๋วนั้นไว้จนกระทั่งครบกำหนดแล้วก็เรียกเก็บเงินในวันที่ระบุไว้

(๒) นาย ก. ส่งตั๋วไปให้นาย ค. ถ้าออกตั๋วเพื่อชำระเงินให้แก่นาย ก. แล้ว นาย ค. ก็ไปขอรับชำระหนี้เมื่อถึงกำหนด

(๓) ถ้านาย ก. หรือนาย ค. ต้องการจะเปลี่ยนตั๋วนั้น ให้เป็นเงินสดทันที ก็อาจขายตั๋วนั้นให้แก่บุคคลอื่นโดยคิดส่วนลดให้ แล้วให้ผู้ซื้อรอรับชำระเต็มตามมูลค่าเมื่อถึงกำหนด ถ้าผู้ซื้อให้ราคาตั๋วเป็นเงิน ๙๙ ปอนด์ และได้รับชำระเงินจากนาย ข. เป็นจำนวน ๑๐๐ ปอนด์เมื่อถึงกำหนดชำระ ผลต่างระหว่างเงิน ๒ จำนวนนั้นก็คือ ดอกเบี้ย

(๔) ถ้านาย ง. มีหนี้ที่จะต้องชำระที่กรุงลอนดอน เขาก็อาจซื้อตั๋วจากนาย ก. หรือนาย ค. แล้วส่งตั๋วนั้นไปยังเจ้าหนี้ของเขา ในกรณีนี้ นาย ก. หรือนาย ค. ได้เงินจากนาย ง. และเจ้าหนี้ของนาย ง. ได้รับชำระเงินจากนาย ข.

(๕) นาย ก. หรือนาย ค. อาจสลักหลังตั๋วโดยการลงลายมือชื่อที่ด้านหลังตั๋ว แล้วใช้ตั๋วนั้นชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ของตน ในทำนองเดียวกัน เจ้าหนี้ผู้นั้นอาจสลักหลังตั๋วส่งใช้ชำระเงินต่อไปอีก และตั๋วฉบับนี้อาจมีการสลักหลังเพื่อชำระหนี้หลายครั้งและเปลี่ยนมือผ่านบุคคลหลายคน ก่อนที่จะถึงกำหนดเวลาที่นาย ข. จะต้องชำระเงินตามตั๋วนั้น หากนาย ข. ผิดนัดหรือไม่สามารถชำระเงินตามตั๋ว ผู้สลักหลังตั๋วจะต้องรับผิดชอบนับแต่นาย ก. เป็นลำดับไป ตั๋วที่มีผู้รับรองดังกล่าวนี้ ยอมเป็นตราสารเปลี่ยนมือซึ่งเป็นที่เชื่อถือได้พอสมควร เพราะมีลักษณะมูลฐานของเงินตราอยู่ไม่น้อยคือ ลักษณะที่อาจมีผู้ยอมรับตราสารนั้น (acceptability)

ตั๋วแลกเงินประเภทที่กล่าวข้างต้นเป็นประเภทที่นิยมใช้กันทั่วไปในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ และมีข้อแตกต่างกับตั๋วที่ใช้ในยุคกลางในสาระสำคัญ ๒ อย่างคือ เปลี่ยนมือและให้สวนลดได้ง่ายกว่าและสะดวกกว่า ธุรกิจด้านการเงินในงานแสดงสินค้าสมัยปลายยุคกลางและสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ได้ทำให้เกิดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ขึ้น พอถึง ค.ศ. ๑๖๐๐ กฎหมายและศาลยุติธรรมในนครเนเปิลส์และเยนัวได้วางหลักเกณฑ์รับรองว่าการเปลี่ยนมือของตั๋วแลกเงินเป็นสิ่งที่ชอบด้วยกฎหมาย ในประเทศฮอลันดาเมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๖๕๐ มีการรับรองว่า ตั๋วแลกเงินที่สลักหลังโดยบุคคลที่จะได้รับชำระเงิน เป็นตั๋วที่ใช้ได้ และในประเทศอังกฤษมีการรับรองเมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๗๐๐

ในสมัยนั้น ตามศูนย์การค้าและการเงิน เช่น อัมสเตอร์ดัม แอมเบอร์ก ลอนดอนและหัวเมืองใหญ่อื่น ๆ มีการใช้ตั๋วแลกเงินเกี่ยวกับกิจการค้าภายในและภายนอกประเทศอย่างแพร่หลาย ช่างทอง นายธนาคารส่วนบุคคล พ่อค้าหรือบุคคลอื่นที่มีเงินทุนพอจะเจียดได้มักจะรับซื้อลดตั๋วแล้วขายไป หรือรอรับชำระเงินเมื่อตั๋วถึงกำหนด พ่อค้าที่ดำเนินธุรกิจขนาดใหญ่ในต่างแดนห่างไกลก็เป็นที่รู้จักกันในศูนย์การค้าดังกล่าว ในกรณีที่พ่อค้าในอาณานิคมทำการซื้อสินค้าจากทวีปยุโรป เมื่อผู้ขายในยุโรปออกตั๋วสั่งให้เขาจ่ายเงิน เขาก็จะขอร้องให้ผู้รับซื้อลดคนใดคนหนึ่ง "รับรอง" และจ่ายเงินตามตั๋วแทนเขา โดยเขาจะจ่ายค่าธรรมเนียมจำนวนเล็กน้อยให้เป็นการ

ตอบแทนบริการนั้น และเมื่อจำหน่ายสินค้าในอาณานิคมได้เรียบร้อยแล้วก็จะชำระเงินคืนให้ เมื่อพ่อค้าในอาณานิคมสั่งสินค้าจากพ่อค้าอังกฤษ ก็มักจะแจ้งไปพร้อมกันว่า "โปรดรับเงินจากนาย.....ซึ่งเป็นตัวแทนข้าพเจ้าในกรุงลอนดอน" สำหรับการค้าภายในประเทศ พ่อค้าตามหัวเมืองก็มีผู้แทนของตนที่ทำหน้าที่รับรองตั๋วประจำอยู่ที่เมืองหลวง เพื่อชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้และรับชำระหนี้จากลูกหนี้ของพ่อค้าดังกล่าว ในศตวรรษที่ ๑๘ "ตั๋วสั่งจ่ายเงินที่กรุงลอนดอน" (bill on London) เป็นเอกสารการค้าที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในหมู่คนอังกฤษเกี่ยวกับการค้าทั้งภายในประเทศและในจักรวรรดิอังกฤษภาคโพ้นทะเล นอกจากนี้ตั๋วดังกล่าวยังกลายเป็นคู่แข่งขันอย่างสำคัญกับ "ตั๋วสั่งจ่ายเงินที่กรุงอัมสเตอร์ดัม" อีกด้วย

๒. การธนาคาร

เราได้กล่าวมาแล้วว่า ในสมัยปลายยุคกลาง การธนาคารได้มีบทบาทสำคัญในชีวิตเศรษฐกิจของทวีปยุโรปอย่างไร เมื่อย่างเข้ายุคใหม่และในระยะสองศตวรรษแรก การธนาคารได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยธนาคารทำหน้าที่เป็นแหล่งที่สำคัญที่สุดในการรวบรวมและสะสมการออมทรัพย์ เพื่อให้นักวิสาหกิจต่าง ๆ กู้ยืมไปลงทุน การธนาคารได้กลายเป็นหน่วยงานสำคัญในการควบคุมปริมาณเงิน ด้วยการออกธนบัตรและการขยายสินเชื่อ โดยปกติ บริการของธนาคารอาจแยกออกได้เป็น ๔ ประเภทคือ (๑) ทำการรับฝากเงินและจะต้องคืนเงินให้แก่ผู้ฝากเมื่อเรียกร้อง หรือภายในระยะเวลาที่ตกลงกันไว้ (๒) ทำการโอนเงินจากบัญชีของบุคคลหนึ่งตามคำสั่งลายลักษณ์อักษรของเจ้าของบัญชี ไปยังบุคคลอื่น หรือบัญชีของบุคคลอื่น (๓) ให้เงินกู้แก่รัฐบาลหรือเอกชน โดยมีหลักทรัพย์ประเภทใดประเภทหนึ่งเป็นประกัน (๔) ก่อนศตวรรษที่ ๑๙ ธนาคารบางแห่งออกธนบัตรเอง แต่ในสมัยต่อมา อำนาจดังกล่าวตกไปอยู่กับธนาคารกลาง อย่างไรก็ตาม การธนาคารในทวีปยุโรปสมัยนั้น ได้เจริญก้าวหน้าแตกต่างกันเป็นแห่ง ๆ ไป

ในระยะสองศตวรรษแรกของยุคใหม่ การธนาคารมีบทบาทเกี่ยวกับชีวิตเศรษฐกิจทวีปยุโรปภาคกลางและภาคตะวันตกเป็นอันมาก โดยเฉพาะในประเทศที่ดำเนินวิสาหกิจขนาดใหญ่และธุรกิจการค้าอย่างกว้างขวาง เช่น เมืองออกซ์เบอร์กในภาคใต้ของประเทศเยอรมนี ได้กลายเป็นศูนย์กลางการธนาคาร เพราะมีบุคคลสำคัญประกอบการทำเหมืองเงินอยู่ที่นั่น ทั้งเมืองนี้เป็นทางผ่านของสายการค้าระหว่างดินแดนลุ่มแม่น้ำไรน์ กับลุ่มแม่น้ำดานูบและระหว่างแม่น้ำไรน์กับสายการค้าทางบกที่เข้าสู่ดินแดนประเทศอิตาลี เมืองแอนต์เวอร์พกลายเป็นศูนย์กลางการธนาคารแห่งที่สอง เพราะเป็นแหล่งจำหน่ายเครื่องเทศในทวีปยุโรปภาคเหนือและภาคตะวันตก และเป็นแหล่งส่งสินค้าออกประเภทสิ่งทอและโลหะที่ได้จากดินแดนลึกเข้าไปในทวีปโดยขนส่งไปยังประเทศอื่นโดยทางทะเลได้สะดวก เมื่อแอนต์เวอร์พเสื่อมลง กรุงอัมสเตอร์ดัมก็กลายเป็นศูนย์กลางแห่งที่สาม โดยรับช่วงกิจการค้าเกี่ยวกับสินค้าจากภาคตะวันออก กรุงลอนดอนกลายเป็นศูนย์กลางแห่งที่สี่ ก็เพราะความรุ่งเรืองทางอุตสาหกรรมที่ผลิตส่งตลาดขนาดใหญ่และการขยายตัวของการค้าในอาณานิคมและภาคโพ้นทะเล นอกจากนี้ ยังมีศูนย์การธนาคารในหัวเมืองแห่งอื่นอีก เช่น เยนัว เยนีวา บาร์เซโลนาและกรุงปารีส ซึ่งต่างก็ทำการค้าติดต่อกับดินแดนที่อยู่ห่างไกลเช่นเดียวกัน

ในดินแดนภาคใต้ทวีปยุโรป การธนาคารได้เจริญรุ่งเรืองมาแล้วแต่สมัยปลายยุคกลาง และพอถึง ก.ศ.๑๕๐๐ ปรากฏว่ามีธนาคารทั้งที่เป็นของรัฐและของเอกชนอยู่ในหัวเมืองการค้าเป็นส่วนใหญ่ ธนาคารเหล่านี้ทำหน้าที่รับฝากเงินซึ่งเจ้าของผู้ฝากอาจถอนได้ หรือโอนไปยังผู้อื่นได้และบางแห่งก็มีการใช้เช็คด้วย นอกจากนี้ยังทำการให้กู้ยืมเงินอีก ธนาคารที่เป็นของฝ่ายบ้านเมืองตั้งขึ้นในเมืองต่าง ๆ เช่น บาร์เซโลนา วาเล็นเซีย เยนัว จำกัดการกู้ยืมไว้ให้เฉพาะเทศบาลของนครเหล่านั้นเท่านั้น สำหรับธนาคารเอกชนซึ่งเป็นธนาคารขนาดเล็ก ให้กู้ยืมแก่บุคคลทั่วไป เช่น พ่อค้า เจ้าของเรือ เจ้าของที่ดินและพระ ส่วนสำนักงานธนาคารพ่อค้า (merchant banking house) ขนาดใหญ่ ให้กู้ยืมแก่เจ้าครองนคร พระเจ้าแผ่นดินและสันตะปาปา

ในสมัยนั้น ธนาคารเอกชนจำนวนไม่น้อยที่ดำเนินกิจการหนักไปในทางเป็นพ่อค้ายิ่งกว่านายธนาคาร โดยการนำเงินที่ลูกค้าฝากไว้ไปลงทุนในกิจการค้า หรือในห้างหุ้นส่วนการค้าของตน การลงทุนแบบนี้เป็นจุดอ่อนที่สุดของกิจการธนาคารสมัยแรก ๆ เพราะเมื่อเกิดการปั่นป่วนทางเศรษฐกิจขึ้น ทำให้กิจการค้าล้มเหลว กิจการธนาคารซึ่งพ่อค้าดำเนินการก็พลอยล้มเหลวตามไปด้วย และลูกค้าผู้ฝากเงินก็ต้องรับเคราะห์กรรมเช่นเดียวกัน ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ นครเวนิสมีความสนใจและวิตกกังวลเกี่ยวกับการล้มของธนาคารในสมัยนั้นมาก ถึงกับตั้งข้าหลวงคอยควบคุมธนาคาร ห้ามการใช้เช็คและวางวิธีการเพื่อความปลอดภัยประเภทอื่นไว้ และเมื่อ ค.ศ. ๑๕๘๗ ภายหลังที่ได้มีการโต้เถียงกันเรื่องการยุบเลิกธนาคารเอกชน นครเวนิสได้ตั้งธนาคารของรัฐขึ้นหนึ่งแห่ง และเพื่อความปลอดภัย ได้กำหนดห้ามมิให้กู้ยืมเงินแก่ผู้ใด ธนาคารแห่งรีอัลโต (Bank of the Rialto) ตั้งขึ้นในปี ๑๕๘๗ และธนาคารกิโร (Giro Bank) ตั้งขึ้นในปี ๑๖๑๙ ทำหน้าที่รับฝากเงิน โอนเงินแต่ไม่ให้กู้ยืม ในหัวเมืองอื่นก็เจริญรอยตาม เช่น ในปี ๑๕๙๓ มิลานตั้งธนาคารประเภทนี้ขึ้น ซิซีลีและคาตาโลเนียก็เปิดธนาคารขึ้นเช่นเดียวกับธนาคารในเมืองบาร์เซโลนาซึ่งเปิดขึ้นเมื่อปี ๑๔๐๑ โดยทำหน้าที่รับฝากเงิน โอนเงินและให้กู้เงินแก่เทศบาลแห่งนครของตน ดังนั้น เราจะเห็นว่า ธนาคารที่ตั้งขึ้นโดยฝ่ายบ้านเมือง มิได้ทำหน้าที่เกี่ยวกับการให้กู้เงินแก่เอกชนเลย

สำหรับศูนย์กลางการธนาคารในภาคกลางของทวีปยุโรปคือที่เมืองออกซ์เบอร์กนั้น ผู้มีบทบาทสำคัญที่สุดก็คือ บุคคลในตระกูลฟุกเกอร์ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ในที่สุดตระกูลนี้ก็หมดความสำคัญลงในศตวรรษที่ ๑๗ ความจริง ในศตวรรษที่ ๑๖ มิใช่ว่าจะมีแต่บุคคลในตระกูลนี้ตระกูลเดียวเท่านั้น ที่ดำเนินกิจการธนาคารขนาดใหญ่ ยังมีตระกูลอื่นอีก เช่น ตระกูลเวลเซอร์ (Welser) ซึ่งให้ทุนแก่การค้าภาคโพ้นทะเล ตระกูลฮ็อชสเต็ตเตอร์ (Hochstetter) ซึ่งทำการค้าเครื่องเทศที่กรุงลิสบอน

ในระยะต้นศตวรรษที่ ๑๖ นครแอนต์เวอร์พได้กลายเป็นศูนย์กลางการธนาคารของยุโรปตะวันตกเกี่ยวกับการค้าเครื่องเทศและสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยจากภาคตะวันออกและทองคำและเงินจากอเมริกา นอกจากนี้ นครแห่งนี้ยังเป็นสถานีจำหน่าย

สินค้านานาชนิดของยุโรปภาคเหนือและภาคตะวันตก ทั้งก็พัฒนาอุตสาหกรรมบางประเภทขึ้นเองด้วย เมื่อธุรกิจดังกล่าวรุ่งเรือง การธนาคารก็พัฒนาตามมาด้วยอย่างไม่มีปัญหา นายธนาคารสำคัญในสมัยนั้นรวมทั้งบุคคลในตระกูลฟุกเกอร์ ต่างก็มีสาขาธนาคารของตนประจำดำเนินกิจการอยู่ในแอนต์เวอร์พ สำหรับพ่อค้าและนายธนาคารพื้นเมืองก็ดำเนินกิจการเองทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กในการยืมและให้กู้เงิน บางครั้ง พ่อค้าและนายธนาคารลงทุนร่วมกันซื้อเครื่องเทศเป็นจำนวนมากจากกรุงลิสบอน เพื่อส่งไปจำหน่ายทางภาคเหนือ บางครั้งก็ให้เงินกู้ก้อนใหญ่แก่พระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุเกส โดยมีข้อตกลงไว้ว่า เครื่องเทศที่โปร์ตุเกสได้มา จะต้องจำหน่ายให้แก่บุคคลดังกล่าว นอกจากนี้ยังมีการให้กู้เงินโดยใช้ตั๋วแลกเงินเป็นสิ่งประกัน ทำการโอนสินเชื่อระหว่างดินแดนที่ห่างไกล รับซื้อดราฟท์โดยจ่ายเงินสด ให้เงินกู้แก่บรรดาเทศบาลนคร รวมทั้งพระเจ้าแผ่นดินของประเทศต่าง ๆ ด้วย เมื่อเกิดการปั่นป่วนทางศาสนาขึ้น นครแอนต์เวอร์พถูกสเปนทำลายและถูกฮอลันดาขัดขวางทางออกทะเล ในที่สุด นครแห่งนี้ก็เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว และเพิ่งมาฟื้นขึ้นเป็นเมืองท่าสำคัญอีกครั้งหนึ่งในศตวรรษที่ ๑๙

เมื่อนครแอนต์เวอร์พเสื่อมลง กรุงลอนดอนและอัมสเตอร์ดัมก็เฟื่องฟูขึ้นแทนที่และมีบทบาทเกี่ยวกับชีวิตเศรษฐกิจของทวีปยุโรปต่อไป การที่กรุงลอนดอนเจริญรุ่งเรือง ก็เพราะการค้าขนแกะและสิ่งทอและสินค้าประเภทอื่นที่ผลิตขึ้นเป็นจำนวนมาก สำหรับกรุงอัมสเตอร์ดัม ความเจริญเนื่องมาจากรับช่วงการเป็นศูนย์กลางการค้าจากแอนต์เวอร์พ และสามารถทำการค้าติดต่อกับภาคตะวันออกโดยตรง โดยไม่ผ่านประเทศสเปนและโปร์ตุเกส นอกจากนี้ กรุงอัมสเตอร์ดัมยังพัฒนาอุตสาหกรรมบางประเภทขึ้นอีก เช่น การต่อเรือ การทอผ้าและการผลิตอาหาร และโดยที่อัมสเตอร์ดัมเป็นศูนย์กลางการค้าดังกล่าว การเงินและการธนาคารก็รุ่งเรืองตามมา ในปี ๑๖๐๙ ได้มีการสถาปนาธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม (Bank of Amsterdam) ขึ้น โดยมีวัตถุประสงค์สำคัญในการปรับปรุงการเงิน การธนาคารและการชำระเงินภายในประเทศให้เป็นระเบียบ ทั้งนี้ ก็เนื่องจากสงครามที่สเปนก่อขึ้นนั้น ได้ทำให้สภาวะเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว

ยุ่งยากสับสนมาก กล่าวคือ สงครามได้ทำให้เหรียญกษาปณ์ที่ใช้อยู่ ถูกลดปริมาณโลหะมีค่าลง และในระหว่างนั้นก็มีโรงกษาปณ์ถึง ๑๔ โรง ซึ่งต่างก็แยกกันทำการผลิตเหรียญ นอกจากนี้ ยังมีพ่อค้าและนายธนาคารต่างชาติที่อพยพไปจากแอนต์เวอร์พโดยได้นำเงินนานาชนิดเข้าไปด้วย ทั้งก็ทำให้มีผู้สามารถให้สินเชื่อเพิ่มขึ้นอีก ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว ผู้ที่ได้รับประโยชน์มากที่สุดก็คือ ผู้ทำการแลกเปลี่ยนเงิน โดยบุคคลประเภทนี้ขูดรีดลูกค้าจนถึงขนาดที่ทำให้วงการธุรกิจสมัยนั้น ทำการถกถามวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างขนานใหญ่ การตั้งธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม ก็เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว เมื่อตั้งธนาคารขึ้นแล้ว ผู้แลกเปลี่ยนเงินเอกชนเป็นจำนวนมากถูกบังคับให้เลิกกิจการ และกฎหมายบัญญัติให้นำตั๋วแลกเงินที่มีราคาเกิน ๖๐๐ ฟลอริน ไปขึ้นเงินที่ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมแห่งเดียวเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมมิได้ปฏิบัติหน้าที่สำคัญของธนาคารอย่างหนึ่งคือ ไม่ให้กู้ยืมเงิน แต่ในภายหลังให้กู้ยืมเฉพาะแก่เทศบาลนครอัมสเตอร์ดัม บริษัทอินเดียตะวันออกและโรงรับจำนำของเทศบาล กิจการสำคัญของธนาคารแห่งนี้ได้ดำเนินไปตามวัตถุประสงค์ในการก่อตั้งคือ ทำการจัดระเบียบการแลกเปลี่ยนเหรียญกษาปณ์ให้ดีขึ้น ให้ความสะดวกในด้านการโอนเงินและรับฝากเงินจากลูกค้า โดยการดำเนินตามแนวดังกล่าว ได้ทำให้ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมกลายเป็นสถาบันการธนาคารที่สำคัญที่สุดในทวีปยุโรปสมัยนั้น ธนาคารได้เข้าควบคุมการทำเหรียญกษาปณ์โดยจัดหาเงินและทองคำให้แก่โรงกษาปณ์เพื่อจัดทำเหรียญมาตรฐาน และในขณะเดียวกัน ก็เรียกเหรียญที่เสื่อมค่าคืนจากการหมุนเวียนในตลาด ธนาคารรับแลกเงินตามอัตราราชการและจ่ายเหรียญกษาปณ์ที่มีน้ำหนักที่ถูกต้องให้ ธนาคารทำการโอนเงินตามคำสั่งของผู้ฝากเงินไปยังบัญชีของเจ้าหนี้ด้วยวิธีการเปลี่ยนแปลงรายการในบัญชีของธนาคารเองซึ่งเรียกว่า "giro banking operation" วิธีปฏิบัติประเภทหลังนี้ ให้ความสะดวกแก่การชำระเงินมากเพราะทำให้การถอนเงินของลูกค้าไม่มีความจำเป็นแต่อย่างใดกล่าวคือ เมื่อผู้ฝากเงินต้องการเงินสด เขาไม่ต้องไปถอนเงินที่ธนาคาร แต่ทำการขาย

"สิทธิเรียกร้องที่มีกับธนาคาร" หรือขายเงินในธนาคารของเขาแก่บุคคลอื่น และเงินประเภทนี้ปรากฏว่า ได้รับความนิยมและมีผู้ต้องการกันมาก โดยเฉพาะบุคคลที่ไม่มีบัญชีเงินฝากกับธนาคาร (แม้จะขายโดยการคิดค่าธรรมเนียมก็ตาม) เพราะได้รับความสะดวก

บริการอันมีประสิทธิภาพของธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม ได้มีส่วนสำคัญในการช่วยทำให้กรุงอัมสเตอร์ดัมกลายเป็นศูนย์การเงินของโลกในสมัยนั้น และพ่อค้าจากทั่วทุกมุมโลกต่างก็ทำการชำระบัญชีกันที่นั่น นครอัมสเตอร์ดัมเป็นตลาดซื้อขายทองคำและเงินที่ใหญ่ที่สุด การกู้ยืมเงินจากธนาคารเอกชนก็อาจกระทำได้โดยอัตราดอกเบี้ยอยู่ในระดับพอสมควรหากจะใช้เงินกู้นั้นในทางการค้าที่ชอบด้วยกฎหมาย นอกจากนี้ประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปภาคเหนือต่างก็ส่งคนมาทำการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับการธนาคารในประเทศฮอลันดา เพื่อนำวิธีการไปใช้ในประเทศของตน

ในทวีปยุโรปภาคเหนือ นอกจากธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมที่กล่าวข้างต้นยังมีธนาคารอื่นอีก เช่น ธนาคารแห่งแฮมเบอร์ก ตั้งขึ้นใน ค.ศ. ๑๖๑๙ และธนาคารแห่งนูเรมเบอร์ก ตั้งขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๖๒๑ ธนาคารดังกล่าวนี้ ดำเนินการด้านรับฝากเงินและแลกเปลี่ยนเงิน (deposit-exchange) ทำนองเดียวกันกับธนาคารแห่งเวนิส และธนาคารแห่งมิลาน แม้จะมีการห้ามธนาคารเหล่านี้มิให้ดำเนินการให้กู้ยืมเงิน แต่ก็มีการหลีกเลี่ยงโดยกระทำกันอย่างเงียบ ๆ ในธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัม และได้มีการตั้งธนาคารขึ้นเพื่อดำเนินการให้กู้ยืมเงิน คู่เคียงไปกับธนาคารแห่งแฮมเบอร์กด้วย

ในที่สุด เนื่องจากความต้องการของประชาชน ในการหาแหล่งปลอดภัยสำหรับฝากเงินเพื่อดอกเบี้ยมากขึ้น และทั้งรัฐและเอกชนก็มีความจำเป็นต้องหาแหล่งเงินกู้ด้วย ธนาคารส่วนบุคคล (private bank) จึงอุบัติขึ้น

การบำบัดความต้องการและจำเป็นดังกล่าว อาจกระทำได้หลายวิธี เช่น ในประเทศฝรั่งเศส ผู้ทำนาภาษี (tax farmer) รับฝากเงินและจ่ายดอกเบี้ยให้ ในประเทศฮอลันดา ตามด้วยนายธนาคารพ่อค้า (merchant-banker) ที่ทำหน้าที่รับฝากเงิน แล้วนำเงินฝากและเงินทุนของตนออกให้กู้ยืม โดยชักส่วนลด รับจ่ายเงิน

ล่วงหน้าเกี่ยวกับการส่งสินค้า (consignment) หรือเข้าร่วมในการให้กู้ยืมเงินแก่รัฐบาล

ในประเทศอังกฤษ มีบุคคลหลายประเภทที่ทำหน้าที่ให้กู้ยืมเงิน เช่น พ่อค้ารับฝากเงินและจ่ายดอกเบี้ยให้เป็นการตอบแทน แล้วนำเงินฝากไปใช้ในธุรกิจการค้า ในธุรกิจเกี่ยวกับตั๋วเงิน หรือให้กู้ยืมแก่รัฐ นายหน้ารับฝากเงิน แล้วนำไปใช้ในธุรกิจโรงรับจำนำ ในธุรกิจเกี่ยวกับตั๋วเงินและในการซื้อขายเงินแท่งและทองคำแท่ง บุคคลอีกประเภทหนึ่งคือ นักกฎหมายชั้นรอง (scrivener) ผู้ทำหน้าที่เกี่ยวกับการเขียนสัญญาต่าง ๆ ซึ่งมักจะได้รับมอบหมายให้เที่ยวเสาะหาผู้ต้องการกู้ยืมเงิน ให้แก่ลูกค้าของตนด้วย แต่บุคคลเหล่านี้หาได้ทำหน้าที่นายธนาคารที่แท้จริงไม่ ผู้ที่ก่อตั้งธนาคารส่วนบุคคลขึ้นในกรุงลอนดอนก็คือ พ่อค้าทอง พ่อค้าประเภทนี้ได้เข้าทำธุรกิจการเงิน แทนบุคคลดังกล่าวประมาณ ค.ศ. ๑๖๖๐ โดยพ่อค้าทองมีตู้นิรภัยแข็งแรงสำหรับรับฝากเงินสดและของมีค่าอย่างอื่นของลูกค้าแล้วจ่ายดอกเบี้ยให้ร้อยละ ๖ ในการรับฝากเงินนี้ เจ้าของเงินจะได้รับใบรับเงินแจ้งจำนวนเงินฝาก และหากมีการถอนเงิน ก็บันทึกรายละเอียดไว้ด้านหลัง ซึ่งใบรับเงินนี้ได้กลายเป็นสมุดฝากเงิน (passbook) ในสมัยเริ่มแรกของธนาคาร นอกจากนี้ เจ้าของเงินยังได้รับอนุญาตให้เขียนคำสั่งให้จ่ายเงินในบัญชีของตน ให้กับบุคคลอื่นซึ่งกลายเป็นวิธีการใช้เช็คในสมัยต่อมา

บางครั้ง เมื่อลูกค้านำเงินมาฝาก พ่อค้าทองออกบัตรให้ โดยสัญญาว่าจะจ่ายเงินให้กับผู้ฝาก หรือบุคคลอื่นที่ผู้ฝากระบุชื่อ ตามจำนวนที่แจ้งไว้ในบัตร เมื่อนำบัตรนั้นไปขึ้นเงิน สัญญาจะจ่ายเงินสดให้ตามจำนวนที่ระบุเมื่อเรียกร้อง ก็คือ ธนบัตร (bank note) นั่นเอง ในทางปฏิบัติ ธนบัตรดังกล่าวที่ใช้หมุนเวียนอยู่นั้น มักจะไม่ค่อยมีผู้ใดนำไปขึ้นเงิน จึงทำให้ปริมาณเหรียญกษาปณ์ในความครอบครองของพ่อค้าทองเพิ่มขึ้นตามจำนวนเงินที่มีผู้นำไปฝาก หรือหากมีผู้มาถอน หรือนำธนบัตรไปขึ้นเงิน ส่วนที่ถอนก็ได้รับการชดเชยจากเงินฝากใหม่ ในที่สุด ธนบัตรก็มีบทบาทสำคัญในฐานะที่เป็น

สื่อกลางการแลกเปลี่ยน และจากประสบการณ์ดังกล่าว พ่อค้าทองเห็นว่า เขาสามารถออกธนบัตรมีปริมาณในอัตราสูงมาก เมื่อเทียบกับเงินฝากที่ถืออยู่ และอาจนำเงินฝากไปให้บุคคลภายนอกกู้ได้เป็นจำนวนมาก ในสมัยนั้น หากพ่อค้าทองเก็บเงินเหรียญ หรือทองคำแท่งไว้เป็นทุนสำรองประมาณร้อยละ ๒๐-๓๐ ของจำนวนธนบัตรที่ออกใช้หมุนเวียน ก็เป็นการเพียงพอสำหรับจ่ายให้ลูกค้า เมื่อเวลาไปขอถอนเงิน

ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า การปฏิบัติของพ่อค้าทองข้างต้น ได้ทำหน้าที่ ๓ ใน ๔ อย่างของนายธนาคารคือ การรับฝากเงิน การโอนเงิน และการออกธนบัตร สำหรับหน้าที่ประการที่ ๔ คือให้การกู้เงินแก่พ่อค้าทั่วไปและรัฐบาล โดยถือหลักการดำรงเงินสดไว้ให้เพียงพอ โดยให้กู้ยืมในรูปเงินเหรียญ หรือธนบัตร ซึ่งโดยปกติมักจะกระทำในระยะสั้นด้วยวิธีรับช่วงซื้อลดตั๋วแลกเงินซึ่งจะถึงกำหนดชำระคืนภายใน ๒-๓ สัปดาห์ หรือซื้อลดพันธบัตรกระทรวงการคลัง (Exchequer "tally") ซึ่งรัฐบาลอังกฤษให้คำมั่นจะชำระคืนพร้อมดอกเบี้ยในอนาคตอันใกล้

ในด้านการให้กู้ยืมเพื่อธุรกิจการค้า การดำเนินงานของพ่อค้าทองไม่ค่อยประสบอุปสรรค แต่การให้พระเจ้าแผ่นดินสมัยนั้นกู้ยืม คงเผชิญกับปัญหาความยุ่งยากเช่นที่เป็นมาแล้วแต่ดั้งเดิม คือ มักจะมีการผิดนัด หรือไม่ยอมชำระคืน เช่น เมื่อ ค.ศ. ๑๖๗๒ กระทรวงการคลังอังกฤษระงับการจ่ายดอกเบี้ย (ร้อยละ ๑๐) หรือไม่ยอมไถ่ถอนหนี้ระยะสั้นจากพ่อค้าทอง จนทำให้ฐานะการเงินพ่อค้าทองสั่นคลอนอย่างหนัก และบางคนต้องประสบความหายนะ แม้กระนั้นก็ตามเหตุการณ์ดังกล่าว ก็หากลายเป็นอุปสรรคสำคัญในการเจริญเติบโตของธนาคารส่วนบุคคลแต่อย่างใดไม่ แต่ความเชื่อถือที่มีต่อรัฐบาลอังกฤษลดลง พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษสมัยนั้น คือพระเจ้าชาร์ลส์และพระเจ้าเจมส์ มีความจำเป็นต้องหันไปกู้ยืมเงินจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งประเทศฝรั่งเศส เพื่อนำมาใช้ในการบริหารประเทศ

สำหรับการก่อตั้งธนาคารตามแบบธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมนั้น ได้มีผู้คิดกันมานานแล้ว แต่ในที่สุด ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็ได้อุบัติขึ้นในปี ๑๖๙๔ โดยได้รับสิทธิ

ในการรับฝากเงิน ซื้อและขายโลหะมีค่า ทำการกู้และให้กู้เงิน โอนเงิน รับช่วงซื้อลดตั๋วแลกเงินและออกธนบัตร ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษเป็นธนาคารหุ้นส่วน (joint-stock bank) แห่งเดียวที่ได้รับสิทธิในการออกธนบัตร เงินกู้ของธนาคารมักจะกระทำในระยะสั้น ยกเว้นการให้เงินกู้ก้อนใหญ่แก่บริษัทอินเดียตะวันออกและบริษัททะเลใต้ ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษต้องประสบวิกฤติการณ์รายแรง ๒ ครั้ง ๆ แรกคือ การปั่นป่วนทางการเงินเกี่ยวกับกรณีบริษัททะเลใต้ (บทที่ ๒๐) ครั้งที่ ๒ เมื่อ ค.ศ. ๑๗๔๕ เมื่อเกิดความไม่สงบทางการเมืองขึ้น ทำให้ประชาชนต้องการเงินแท้แทนธนบัตรของธนาคาร คือมีประชาชนแห่กันไปถอนเงิน (run on the bank) แต่เมื่อรอดพ้นเหตุการณ์ทั้งสองอย่าง ธนาคารก็ได้รับความเชื่อถือและเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยดึงดูดเงินฝากจากทุกแหล่ง รวมทั้งจากธนาคารขนาดย่อม เมื่อธนาคารส่วนบุคคลขาดแคลนเงิน ธนาคารแห่งประเทศอังกฤษก็ให้ธนาคารเหล่านั้นกู้ยืม ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดเสถียรภาพในตลาดเงินและในสถาบันการเงินโดยทั่วไป ซึ่งก็ทำให้กิจการของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษเองมีเสถียรภาพตามไปด้วย

ตามประวัติศาสตร์การธนาคาร ความสำเร็จของธนาคารแห่งประเทศอังกฤษอยู่ที่ความสามารถในการรวมหน้าที่ต่าง ๆ ของธนาคารคือ การรับฝากเงิน การโอนเงิน การให้กู้เงินและการออกธนบัตร ไว้ในสถาบันเดียวกัน และความสามารถในการให้บริการแก่รัฐและวงการธุรกิจด้วยความสุขุมรอบคอบโดยไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์ใด ๆ ประเทศอื่นบนภาคพื้นทวีปยุโรปได้พยายามเจริญรอยตาม แต่ไม่ค่อยประสบความสำเร็จดังจะเห็นได้จากธนาคารในประเทศฝรั่งเศสที่จอห์น ลอว์ ตั้งขึ้นในสมัยต่อมา ความเรียกร้องต้องการของรัฐหรือการเมืองเข้าแทรกแซงและการออกธนบัตรเกินส่วน ได้ทำให้ธนาคารแห่งนี้ต้องประสบความล้มเหลว ธนาคารของประเทศเดนมาร์คสามารถดำเนินอยู่ได้เพียงระยะสั้นคือ ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๓๖-๑๗๕๗ เท่านั้น ธนาคารแห่งอัมสเตอร์ดัมและธนาคารแห่งแฮมเบอร์กต้องได้รับความเสียหายอย่างหนัก เพราะการให้เงินกู้อย่างไม่เหมาะสม คือ ให้เงินกู้ก้อนใหญ่แก่ลูกค้าเพียงคนหรือสองคน

เมื่อเทียบกับประเทศฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ประเทศอังกฤษมีระบบการธนาคารที่มีประสิทธิภาพเหนือประเทศฝรั่งเศสมาก และนี่ก็เป็นเหตุผลสำคัญอย่างหนึ่งที่การพัฒนาเศรษฐกิจในประเทศอังกฤษได้รุดหน้าไปกว่าประเทศฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม แม้ประเทศฝรั่งเศสจะตระหนักดีว่า การมีธนาคารหุ้นส่วนขนาดใหญ่ และมั่นคง มีความสำคัญเพียงใด แต่ความล้มเหลวของการธนาคารหุ้นส่วนที่อุบัติขึ้นในสมัยนั้น ได้ทำให้การธนาคารในประเทศฝรั่งเศสต้องสลบซบเซาไปเป็นเวลานาน จอห์น ลอว์ ได้ก่อตั้งธนาคารใหญ่ขึ้นแห่งหนึ่ง เมื่อ ค.ศ. ๑๗๑๖ เจริญรอยตามธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ โดยมีวัตถุประสงค์ในการรับฝากเงิน โอนเงิน ให้กู้ยืม รับขึ้นเงินตั๋วแลกเงิน รับช่วงซื้อลดตั๋วสัญญาใช้เงินและที่สำคัญที่สุด ออกธนบัตร

ในทางปฏิบัติ จอห์น ลอว์หาได้ดำเนินนโยบายด้วยความระมัดระวังเช่นธนาคารแห่งประเทศอังกฤษไม่ ตรงกันข้าม เขาออกธนบัตรอย่างขนานใหญ่และทำการลงทุนในด้านการหมุนเงินเก็งกำไรอย่างบ้าคลั่ง จึงทำให้ธนาคารแห่งนี้มีฐานะง่อนแง่นแต่เริ่มแรก เงินทุนที่ชำระแล้วมีเพียง ๑ ใน ๔ เท่านั้น ซึ่งส่วนมากก็เป็นในรูปหลักทรัพย์ของรัฐบาลที่มีมูลค่าเป็นที่เชื่อถือได้ยาก การออกธนบัตรของธนาคารเป็นตัวอย่างแบบฉบับของการออกธนบัตรมากเกินส่วน ในช่วระยะเวลาสองปีครึ่งภายหลังการตั้งธนาคาร ธนบัตรที่ออกหมุนเวียนมีจำนวนถึง ๑๔๘,๕๖๐,๐๐๐ เหรียญ และเมื่อเดือนพฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๒๐ ปรากฏว่า มีธนบัตรออกมาทั้งหมด ๒,๖๙๖,๐๐๐,๐๐๐ เหรียญ และในปี ๑๗๑๘ ธนาคารก็กลายเป็นสถาบันของพระเจ้าแผ่นดิน โดยพระเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสทรงถือหุ้นแต่ผู้เดียว และได้ทำการลงทุนในหลักทรัพย์ของรัฐบาลเป็นจำนวนมาก

ในที่สุด ธนาคารให้เงินกู้ก้อนใหญ่แก่บริษัทมิสซิสซิปปี (Mississippi Company) ซึ่งเป็นบริษัทที่จอห์น ลอว์ตั้งขึ้นเพื่อทำการค้ากับอาณานิคม และเมื่อบริษัทนี้ดำเนินกิจการไม่ปรากฏผลกำไร ราคาหุ้นของบริษัทและธนาคารก็ซะงัก แล้วประชาชนฝรั่งเศสก็ขาดความเชื่อถือในโครงการต่าง ๆ ของจอห์น ลอว์และของธนบัตรที่ธนาคารออก ทำให้ผู้ฝากเงินพากันแห่ไปถอนเงิน ในที่สุด ก็เกิดการปั่นป่วนทางการเงินขึ้นอย่าง

ขนานใหญ่และนำความหายนะมาสู่ประชาชนผู้ลงทุน นับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ตลอดสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ความเชื่อถือของชาวฝรั่งเศสในธนาคารขนาดใหญ่ ในเงินกระดาษและบริษัทหุ้นส่วน จึงมีน้อยมาก การธนาคารในประเทศฝรั่งเศสในสมัยนั้น จึงดำเนินโดยธนาคารส่วนบุคคล ซึ่งไม่มีสถาบันกลาง เช่นธนาคารแห่งประเทศอังกฤษที่จะรับเงินฝากจากและให้เงินกู้แก่ธนาคารเหล่านั้น ซึ่งเป็นการช่วยเหลือในด้านสินเชื่อและทำให้กิจการธนาคารมีเสถียรภาพ อย่างไรก็ตาม ในปี ๑๗๗๖ ก็ได้มีการก่อตั้งธนาคารประเภทนี้ขึ้นอีกแต่ความนี้ผู้ก่อตั้งพยายามหลีกเลี่ยงไม่ใช้คำว่า ธนาคารโดยเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า "Caisse d' Escompte" และสถาบันใหม่แห่งนี้ ดำเนินกิจการเจริญรอยตามธนาคารแห่งประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นที่เห็นได้ชัดว่า ประเทศฝรั่งเศสได้เริ่มวางรากฐานกิจการธนาคารไปตามทิศทางที่ถูกต้อง แต่ก็อีกครั้งหนึ่ง การเมืองได้เข้ามาแทรกแซงกิจการธนาคาร บังคับให้สถาบันใหม่ลงทุนในหลักทรัพย์ของรัฐบาลมากเกินส่วน ซึ่งในที่สุดทำให้สถาบันนี้ต้องเลิกล้มระหว่างการปฏิวัติใหญ่เมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๙ ในสมัยนั้นธนาคารส่วนบุคคลตามเมืองท่าต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่ทั้งการค้าและการธนาคารไปพร้อมกัน ได้เป็นแหล่งกลางรวบรวมทุนจากทั่วประเทศ เพื่อช่วยเหลือในด้านอุตสาหกรรมและการค้าทั้งภายในและภายนอกประเทศ นอกจากนี้ยังมีธนาคารส่วนบุคคลอีกหลายแห่งที่ดำเนินกิจการให้กู้ยืมแก่พ่อค้าอยู่ในกรุงปารีสด้วย อย่างไรก็ตาม กิจการธนาคารในประเทศฝรั่งเศสในสมัยนั้น ก็ยังไม่มั่นคงแข็งแรง เมื่อฝรั่งเศสพยายามที่จะช่วยเหลืออเมริกาในการปฏิวัติกู้เอกราชใน ค.ศ. ๑๗๗๘ ฝรั่งเศสยังต้องอาศัยกลไกทางการเงินของธนาคารในกรุงอัมสเตอร์ดัมเพื่อส่งเงินข้ามมหาสมุทรแอ็ตแลนติคไปสู่อเมริกา

ในด้านดอกเบี้ยที่ธนาคารเรียกเก็บ พอถึง ค.ศ. ๑๗๐๐ ทั้งในประเทศฮอลันดาและอังกฤษอยู่ในอัตราร้อยละ ๓-๕ ยกเว้นเวลาที่รัฐบาลต้องการกู้เงินเป็นจำนวนมากสำหรับธนาคารแห่งประเทศอังกฤษให้กู้ยืม หรือรับช่วงซื้อลดตั๋วในอัตราร้อยละ ๔ หรือ ๕ ซึ่งแตกต่างกับอัตราร้อยละ ๘-๑๒ ที่ตลาดเงิน (Bourse) ในนครแอนต์เวอร์พเรียกเก็บสมัยศตวรรษที่ ๑๖ หรือที่นายธนาคารพ่อค้าทองแห่งกรุงลอนดอนจ่ายให้แก่ลูกค้าผู้ฝากเงินร้อยละ ๖ ในระหว่างประมาณปี ๑๖๓๐ โดยในขณะเดียวกันก็เรียกเก็บดอกเบี้ยจาก

เงินกู้ที่ให้กู้แก่พระเจ้าแผ่นดินในอัตราร้อยละ ๑๐ สำหรับผู้กู้ยืมเงินขนาดเล็ก ต้องอาศัยกู้ยืมจากโรงรับจำนำ จากพ่อค้าและผู้มีอาชีพในด้านให้กู้ยืมซึ่งเรียกดอกเบี้ยในอัตราสูงมาก ในย่านชนบทในประเทศฝรั่งเศส อิตาลีและสเปน ชาวนากู้ยืมเงินโดยมีข้อสัญญาที่จะชำระหนี้ด้วยผลิตผลภายหลังการเก็บเกี่ยวโดยกำหนดราคาผลิตผลไว้ โดยปกติราคาที่กำหนดไว้อยู่ในระดับต่ำ เจ้าของเงินมักจะมีกำไรระหว่างร้อยละ ๑๐-๕๐ หรือถ้าบังเอิญราคาผลิตผลอยู่ในระดับสูง ก็อาจได้กำไรถึงร้อยละ ๘๐-๑๐๐ การแก้ไขปัญหาสินเชื่อชนบทที่มีอัตราดอกเบี้ยต่ำในทวีปยุโรปเพิ่งเริ่มขึ้นในศตวรรษที่ ๑๙

๓. ตลาดหลักทรัพย์

สถาบันการเงินที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ ตลาดหลักทรัพย์หรือตลาดหุ้น ซึ่งในประเทศอังกฤษเรียกว่า "Exchange" และในประเทศบนภาคพื้นทวีปเรียกว่า "Bourse" สถาบันประเภทนี้อุบัติขึ้นเนื่องจากมีสินค้านานาชนิดที่จะต้องทำการซื้อขายเพิ่มขึ้น หลักทรัพย์ของรัฐบาลและหุ้นของบริษัทมีปริมาณมากตลอดจนการประกันภัยก็มีการกระทำกันอย่างกว้างขวาง พ่อค้าและนักธุรกิจจำเป็นต้องมีสถานที่ซึ่งเป็นศูนย์กลางสำหรับร่วมกันดำเนินธุรกิจดังกล่าว ตลาดหลักทรัพย์ทำหน้าที่หลายอย่าง ประการแรก เป็นสถานที่ซึ่งพ่อค้าทำการตกลงแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าด้วยการนำตัวอย่างสินค้ามาแสดงระหว่างกัน แล้วทำสัญญาซื้อขายโดยตกลงให้ส่งมอบสินค้าในภายหลัง ประการที่สอง เป็นตลาดเงินสำหรับผู้กู้และผู้ให้กู้ ประการที่สาม เป็นแหล่งซื้อขายหลักทรัพย์ เช่น หุ้น หรือพันธบัตร ประการสุดท้ายเป็นสำนักงานของผู้ประกันภัย เพื่อดำเนินกิจการประกันภัยประเภทต่าง ๆ

ความจริง สถาบันทำนองเดียวกันนี้ได้ดำเนินกิจการอยู่แล้วตั้งแต่ยุคกลาง ดังที่กระทำกันอยู่ในนครเวนิสและเมืองบรูชส์ในเบลเยี่ยม แต่ตลาดหลักทรัพย์ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ ได้กระทำกันแพร่หลายและมีลักษณะก้าวหน้ากว่า ในเมืองแอนต์เวอร์พเปิดตลาดหุ้นใหม่ขึ้นในปี ๑๕๓๑ ในประเทศอังกฤษ เซอร์ โธมัส เกรแชมเปิดตลาดหุ้นส่วนตัวขึ้นในกรุงลอนดอนเมื่อปี ๑๕๗๑ ซึ่งเป็นสถาบันที่ให้กำเนิดแก่ "Royal Exchange"

ซึ่งอุบัติขึ้นในสมัยต่อมา ตลาดหุ้นอัมสเตอร์ดัมเปิดเมื่อ ค.ศ.๑๖๑๑ และก็มีการก่อตั้งขึ้นในหัวเมืองอื่นในส่วนอื่นของทวีปยุโรปด้วย เช่น เยนีวาและลีออง์

เมื่อมีบุคคลจำนวนมากมีเงินอยู่ในมือและร่วมกันดำเนินกิจการซึ่งมักจะมีการเสี่ยงทางการเงินเสมอเช่นนั้น จึงก่อให้เกิดการแสวงหาประโยชน์ด้านการหมุนเงินเก็งกำไรอย่างไม่มีระเบียบและบางครั้งก็กลายเป็นการฉ้อโกงกันอย่างเห็นได้ชัด ในสมัยที่นครแอนต์เวอร์พรุ่งเรือง ได้มีการพนันเก็งกำไรกันอย่างบ้าคลั่ง โดยอาศัยเหตุการณ์ร้อยแปดประเภท เช่น ทำพนันกันว่าเรือบรรทุกพริกไทยจะมาถึงท่าโดยปลอดภัยหรือไม่ ราคาขนแกะจะสูงขึ้นเลยขีดที่กำหนดไว้หรือไม่ บุคคลคนหนึ่งจะถึงแก่ความตายตามกำหนดเวลาที่ตกลงกันไว้หรือไม่ แม้กระทั่งนกกระจอกสองตัวที่จับอยู่บนกิ่งไม้ตัวไหนจะบินไปก่อนกัน พวกนักพนันเก็งกำไรเหล่านี้ บางคนก็มีส่วนได้เสียในเหตุการณ์ที่ใช้ในการพนัน เช่น มีผลประโยชน์หรือหุ้นส่วนในสินค้าขนสัตว์หรือพริกไทย บุคคลประเภทนี้เข้าร่วมการพนันเก็งกำไร ก็เพื่อหวังประโยชน์ที่จะได้รับชดเชย หากเกิดความเสียหายแก่สินค้าที่ตนมีส่วนได้เสีย สำหรับบุคคลประเภทที่มุ่งต่อการเสี่ยงโชคอย่างเดียวก็มีไม่น้อยและก็มีทางที่จะนำไปสู่การประกอบอาชญากรรมได้ง่ายด้วย

วิธีการหาความร่ำรวยโดยทางลัดวิธีหนึ่งก็คือ คอยถือเอาประโยชน์จากการขึ้นลงของราคาสินค้า กล่าวคือ บุคคลอาจทำสัญญาซื้อสินค้าอย่างหนึ่ง โดยคาดคะเนว่า ราคาสินค้านั้น จะไหวตัวสูงขึ้น แล้วก็ทำสัญญาขายสินค้าต่อไปแม้เขายังไม่ได้รับสินค้านั้น ทั้งนี้โดยคิดว่าราคาสินค้าจะลดลงก่อนที่เขาจะทำการส่งมอบ หรือในบางกรณีหากราคาสินค้าอย่างหนึ่ง เช่น ราคาขนแกะในกรุงลอนดอน รวมทั้งค่าขนส่งและค่าใช้จ่ายอย่างอื่น ต่ำกว่าราคาในตลาดแอนต์เวอร์พ พ่อค้าก็จะรีบซื้อสินค้านั้นจากตลาดกรุงลอนดอนเพื่อส่งไปจำหน่ายยังแอนต์เวอร์พ

อีกวิธีหนึ่งที่ช่วยให้ร่ำรวยเร็วก็คือ ดำเนินการซื้อสินค้าบางประเภทเก็บกักไว้เมื่อราคาถีบตัวขึ้น ก็ปล่อยสินค้านั้นเข้าสู่ตลาด ผู้จำเป็นต้องใช้สินค้าประเภทนั้นต้องซื้อด้วยราคาสูงลิบ อีกวิธีหนึ่งที่จะทำให้ราคาไหวตัวสูงขึ้นก็คือ การปล่อยข่าวลือ

หรือฉวยโอกาสซื้อสินค้าในราคาปกติ เมื่อพ่อค้าทราบเหตุการณ์บางอย่างล่วงหน้า เช่น ข่าวการประกาศสงคราม หรือข่าวเรือขนพริกไทยอับปาง ซึ่งจะทำให้ราคาสินค้าที่เกี่ยวข้องสูงขึ้น นอกจากนี้ ก็อาจใช้เล่ห์เหลี่ยมในวงการเก็งกำไร เพื่อให้ราคาสินค้าถีบตัวสูงขึ้น

การหมุนเงินเก็งกำไรอันบ้าคลั่งที่สุดอุบัติขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศฮอลันดา ในทศวรรษที่ ๑๖๓๐ คือต้นทูลิพได้ถูกนำจากภาคตะวันออกและดินแดนฝั่งทะเลเมดิเตอร์-เรเนียนภาคใต้ทวีปยุโรป เข้าไปปลูกในประเทศฮอลันดาในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๖ และได้รับความนิยมจากชนชั้นพ่อค้ามาก เมื่อสงครามกับสเปนสงบลง ทำให้ชาวฮอลันดาหันมาสนใจการเพาะปลูกยิ่งขึ้น ราคาต้นทูลิพจึงไหวตัวสูงขึ้น และในปี ๑๖๓๐ ก็มีการแย่งซื้อหัวทูลิพกันอย่างขนานใหญ่เพราะต่างก็คาดคะเนว่า การปลูกต้นทูลิพขาย จะทำให้เกิดความร่ำรวยอย่างรวดเร็ว ในชั่วระยะเวลาหนึ่งราคาหัวทูลิพยังคงไหวตัวสูงขึ้นเรื่อยๆ และในขณะเดียวกันก็ทำให้ประชาชนแตกตื่นแย่งซื้อหัวทูลิพกันอย่างขนานใหญ่ ผู้ที่มีทุนไม่พอก็นำเครื่องเพชรนิลจินดาไปจำนำและนำอาคารบ้านช่องไปจำนองตลอดจนขายธุรกิจที่เคยดำเนินการอยู่ เพื่อให้ได้ทุนไปซื้อหัวทูลิพ เหตุการณ์แตกตื่นดังกล่าว ทำให้ราคาหัวทูลิพสูงยิ่งขึ้นอีกโดยเฉพาะทูลิพสีดำซึ่งมีราคาสูงกว่าเดิมหลายเท่า พอถึงจุดหนึ่งเมื่อมีผู้ต้องการซื้อในราคานั้นน้อย ราคาก็เริ่มลดลงและลดลงอย่างรวดเร็ว ยังผลให้เกิดความสับสนอลหม่านขึ้นในวงการซื้อขายหัวทูลิพ ในที่สุด ธุรกิจการค้าหัวทูลิพก็ล่มครืนลงในปี ๑๖๓๗ นำความล่มจมมาสู่ผู้หวังรวยโดยวิธีลัดเป็นจำนวนมากและในขณะเดียวกันก็ก่อความร่ำรวยให้แก่บุคคลเพียงไม่กี่คน

อีกครั้งหนึ่ง การหมุนเงินเก็งกำไรอย่างบ้าคลั่งได้อุบัติขึ้นในประเทศฝรั่งเศสและอังกฤษในระยะต้นศตวรรษที่ ๑๘ ดังที่กล่าวมาแล้ว สำหรับประเทศฝรั่งเศสผู้มีส่วนอย่างสำคัญที่ก่อให้เกิดการหมุนเงินเก็งกำไรก็คือ จอห์น ลอว์ ซึ่งเป็นผู้วางโครงการตั้งธนาคารกลางและบริษัทต่าง ๆ ขึ้น บริษัทที่เกี่ยวข้องในกรณีนี้ก็คือ บริษัทแห่งภาคตะวันตกหรือบริษัทมิสซิสซิปปี ซึ่งตั้งขึ้นในปี ๑๗๑๗ ภายหลังการตั้งธนาคารกลางหนึ่งปี วัตถุประสงค์

ในการตั้งบริษัทขึ้นก็เพื่อช่วยหาทางบรรเทาหนี้ของรัฐ โดยบริษัทจะได้รับผลประโยชน์ทางการค้าจากเอกสิทธิ์ที่ได้รับจากรัฐบาลเป็นการตอบแทน บริษัทมิสซิสซิปปีได้รับสิทธิผูกขาดการค้าและการทำเหมืองแร่ในดินแดนหลุยเซียนาในอเมริกาเหนือซึ่งเป็นของฝรั่งเศสรวมทั้งการส่งทาสเข้าดินแดนแห่งนี้ด้วย นอกจากนี้ยังได้รับเอกสิทธิ์ในการค้าขนสัตว์บีเวอร์ในแคนาดาอีก เนื่องจากกิจการดังกล่าวมีอนาคตแจ่มใส ได้ทำให้มีผู้นิยมลงทุนในหุ้นของบริษัทแต่เริ่มแรก ผู้ริเริ่มก่อตั้งจึงหาทางขยายกิจการบริษัทต่อไปอีก โดยในปี ๑๗๑๘ บริษัทซื้อการผูกขาดกิจการยาสูบในประเทศฝรั่งเศสทั้งหมดและในปี ๑๗๑๙ เข้ารับช่วงกิจการค้าภาคโพ้นทะเลจากบริษัทอื่น ๕ บริษัทรวมทั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส นอกจากนี้บริษัทยังได้รับเอกสิทธิ์การทำนาภาษี (tax farming) การทำเหรียญกษาปณ์ และจัดการหนี้สาธารณะด้วย

ชาวฝรั่งเศสในสมัยนั้น โดยเฉพาะประชาชนในกรุงปารีส รวมทั้งชาวต่างประเทศ ต่างมีความเชื่อมั่นในความรู้ความสามารถของจอห์น ลอว์เป็นอันมาก จึงพากันนิยมซื้อขายหุ้นของบริษัทเป็นพิเศษ ประกอบกับตลาดหุ้นในกรุงปารีสเจริญรุ่งเรืองพอสมควร การหมุนเงินเก็งกำไรโดยใช้หุ้นบริษัทเป็นวัตถุซื้อขาย จึงดำเนินไปอย่างขนานใหญ่ และปรากฏว่า ในเดือนธันวาคม ๑๗๑๙ หุ้นบริษัทซึ่งมีมูลค่าหุ้นละ ๑,๐๐๐ เหรียญ ได้พุ่งขึ้นเป็น ๑๐,๐๐๐ เหรียญ และในเดือนมกราคม ๑๗๒๐ เมื่อมีการควบบริษัทเข้ากับธนาคารกลาง ประชาชนฝรั่งเศสก็แห่กันไปซื้อหุ้นจนกระทั่งเกิดการจลาจล บุคคลเหล่านี้ต่างก็จำนำจำนองและจำหน่ายทรัพย์สินของตนเพื่อเข้าร่วมลงทุนในวิสาหกิจดังกล่าว จึงทำให้ราคาหุ้นบริษัทพุ่งสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงจุดอิ่มตัวซึ่งไม่มีผู้ใดต้องการจะให้ราคาสูงต่อไปอีก เมื่อถึงระยะนี้ นักหมุนเงินขนาดใหญ่บางคนก็เริ่มรู้สึกตัวว่าราคาหุ้นสูงเช่นนั้นบริษัทและธนาคารคงไม่สามารถจะดำเนินกิจการให้ได้ผล กำไรที่จะนำมาจ่ายเงินปันผลให้เพียงพอได้ ผู้ลงทุนบางคนจึงเริ่มขายหุ้นของตนเป็นจำนวนมาก ซึ่งยังผลให้เกิดความหวาดระแวงในฐานะของบริษัทในหมู่ผู้ลงทุนอื่น ๆ แล้วก็มีการขายหุ้นบริษัทอย่างขนานใหญ่ ทำให้ราคาหุ้นลดลงอย่างรวดเร็ว จอห์น ลอว์ ได้พยายามที่

จะระงับการขายหุ้นดังกล่าวโดยห้ามการหมุนเงินเก็งกำไรในตลาดหุ้น และทุ่มทุนส่วนตัวเข้าช่วยด้วย แต่ก็ไม่ได้ผล พอถึงเดือนมกราคมปีเดียวกัน"ฟองน้ำมิสซิสซิปปี"ก็ระเบิดขึ้น นำความหายนะมาสู่ผู้ลงทุนเป็นจำนวนมาก

ในประเทศอังกฤษสมัยนั้น ประชาชนก็ประสบเคราะห์กรรมทำนองเดียวกัน เพราะความล้มเหลวของบริษัททะเลใต้ดังกล่าวแล้ว และปรากฏในภายหลังว่า มีการฉ้อราษฎร์บังหลวงหรือคอรัปชั่นอย่างแพร่หลายและมีการเมืองเข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซงในกิจการของบริษัทมากด้วย การหมุนเงินเก็งกำไรอย่างบ้าคลั่งและการปั่นป่วนทางการเงินที่ตามมา ที่อุบัติขึ้นในประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสดังกล่าว ได้ทำให้ความเชื่อถือในกิจการบริษัทหุ้นส่วนลดลงเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ประเทศอังกฤษได้ดำเนินกิจการและได้รับประโยชน์จากบริษัทประเภทนี้ยิ่งกว่าประเทศฝรั่งเศส ซึ่งจะเห็นได้ชัดจากการขยายตัวของอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๘ และต้นศตวรรษที่ ๑๙ จนกระทั่งเรียกการเปลี่ยนแปลงนั้นว่า การปฏิวัติอุตสาหกรรม

จากเหตุการณ์ดังกล่าว ทำให้เราได้บทเรียนสำคัญอย่างหนึ่งว่า การธนาคาร (banking) กับการหมุนเงินเก็งกำไร (speculation) นั้น มีลักษณะแตกต่างกันอย่างไร และสถาบันใดที่จะช่วยให้เกิดเสถียรภาพทางการเงินให้แก่บ้านเมือง นักหมุนเงินเก็งกำไรอาจมั่งคั่งร่ำรวยขึ้นรวดเร็วทันตาเห็น เพราะบุคคลประเภทนี้อาศัยเหตุการณ์เฉพาะหน้าในการพนันเก็งกำไร ซึ่งเป็นการเสี่ยงต่อความหายนะ และมีทางที่จะนำคนส่วนมากไปสู่ความล่มจม ยิ่งกว่าที่จะก่อให้เกิดความร่ำรวย ส่วนนายธนาคารไม่ว่าจะเป็นผู้รับผิดในการดำเนินธนาคารกลาง หรือธนาคารพาณิชย์ของเอกชน ต้องดำเนินนโยบายด้วยความสุขุมคัมภีรภาพ มองการไกล ไม่หวั่นไหวต่อเหตุการณ์เฉพาะหน้าหรือเห็นแก่ลาภและกำไรอันได้มาโดยวิธีง่าย ๆ มิฉะนั้น ธนาคารก็จะกลายเป็นสถาบันที่สร้างขึ้นมาเพื่อการพนันเก็งกำไร หรือเพื่อประโยชน์ของบุคคลกลุ่มน้อย อันจะนำไปสู่ความยุ่งยากปั่นป่วนทางการเงินของบ้านเมือง ในด้านการเมืองก็เช่นเดียวกัน หากการธนาคารถูกแทรกแซงจากการเมืองหรือการธนาคารดำเนินการหนักไปตามความต้องการในด้านนโยบาย

ทางการเมืองมาก ความยุ่งเหยิงเสียหายก็อาจเกิดแก่การธนาคารได้ ดังประสบการณ์ของธนาคารในประเทศฝรั่งเศสและประเทศอื่นในสมัยนั้น

บทที่ ๒๒
แนวความคิดทางเศรษฐศาสตร์

๑. ข้อความทั่วไป

เมื่อมนุษย์จัดรวมกันเข้าเป็นชุมชน ย่อมมีความสัมพันธ์กันในทางเศรษฐกิจอย่างใกล้ชิดและเป็นธรรมดาอยู่เอง ที่มนุษย์จะต้องมีแนวความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อยึดถือเป็นแนวทางหรือเพื่อควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน ให้ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อย ไม่ว่าแนวความคิดนั้น จะก้าวหน้าหรือล้าหลังเพียงใด ในยุคกลางแม้เศรษฐกิจจะมีลักษณะไม่ก้าวหน้า และอยู่ในขอบเขตจำกัด การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจในทวีปยุโรปก็ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของแนวความคิดในยุคนั้น ซึ่งพอจะถือได้ว่าเป็น "ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์" (economic theory) อย่างหนึ่งเหมือนกัน แต่เป็นทฤษฎีหรือหลักเบื้องต้นที่ไม่ยุ่งยากสลับซับซ้อน กล่าวคือ ชาวยุโรปยุคกลางยึดหลักศาสนามาตรฐานแห่งศีลธรรมจรรยา และหลักปรัชญาของเมธีสมัยโบราณ เช่น อริสโตเติล ในการดำเนินการทางเศรษฐกิจ อาทิ หลักราคายุติธรรม การห้ามเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน และการผูกขาดทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ โดยมุ่งต่อการป้องกันมิให้มนุษย์ทำการเอารัดเอาเปรียบและขูดรีดซึ่งกันและกัน

เมื่อเศรษฐกิจในชุมชนพัฒนาก้าวหน้าและมีลักษณะสลับซับซ้อนมาก แนวความคิดเบื้องต้นดังกล่าวก็เปลี่ยนแปลงไปและมีลักษณะสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นเช่นเดียวกัน แล้วก็มีผู้รวบรวมแนวความคิดเหล่านั้นจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ เพื่อใช้เป็นกฎหรือหลักยึดถือและกลายเป็นทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ที่ก้าวหน้ากว่า ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับสิ่งแวดล้อมซึ่งเป็นแหล่งที่มาของทฤษฎีนั้นเอง ดังนั้น จึงมีลักษณะแตกต่างกันไปแล้วแต่ชุมชน ดินแดนหรือประเทศเป็นแห่ง ๆ ไป แม้ในชุมชนเดียวหรือประเทศเดียวกัน หากสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย แนวความคิดทางเศรษฐศาสตร์ก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย อนึ่ง ทฤษฎีดังกล่าวย่อมมีอิทธิพลเหนือนโยบายและการปฏิบัติทาง

เศรษฐกิจของชุมชนแต่ละแห่ง ทั้งนี้ ก็เพราะเหตุว่า วัตถุประสงค์ของการสร้างแนวความคิดหรือทฤษฎีขึ้นมา ก็เพื่อให้นำมาใช้บังคับกับชุมชนนั้นเอง ความเจริญหรือความเสื่อมในทางเศรษฐกิจ ความสุขสมบูรณ์ในด้านวัตถุหรือความยากจน ซึ่งปรากฏในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ อาจกล่าวได้ว่า แทบทุกกรณีมีความสัมพันธ์โดยใกล้ชิดกับทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์

ในช่วงเวลาสองศตวรรษครึ่งภายหลัง ค.ศ. ๑๕๐๐ แนวความคิดทางเศรษฐศาสตร์ในยุคกลาง ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะสาเหตุหลายประการ สาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สมัยนั้นเศรษฐกิจในทวีปยุโรปได้เจริญรุ่งเรืองขึ้น การค้าและอุตสาหกรรมขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว เงินมีบทบาทสำคัญยิ่งในชีวิตทางเศรษฐกิจ ตลาดขยายตัวกว้างขวางจากท้องถิ่นใกล้เคียงไปสู่ส่วนต่างๆ ทั่วประเทศและจากตลาดภายในประเทศไปสู่ดินแดนต่างประเทศที่ห่างไกล นอกจากนี้ประเทศสำคัญในทวีปยุโรป ยังได้ดินแดนส่วนใหญ่ในภาคโพ้นทะเลมาเป็นอาณานิคมของตน จากผลของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ได้ทำให้ระบอบการเศรษฐกิจแผนใหม่คือ ระบอบหรือลัทธินายทุนเจริญรุ่งเรืองขึ้น การดำเนินเศรษฐกิจมีลักษณะยุ่งยากสลับซับซ้อน ระบบราคาและกำไรมีบทบาทในระบบเศรษฐกิจยิ่งกว่าสมัยก่อน เมื่อการค้าและอุตสาหกรรมขยายตัว เมืองและชีวิตในเมืองก็รุ่งเรืองตาม และมีผลกระทบกระเทือนต่อความเป็นอยู่ของประชาชนในชนบทด้วย สิ่งต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ได้ทำให้แนวความคิดหรือความเชื่อในสมัยเก่า ซึ่งได้เริ่มเปลี่ยนแปลงอยู่แล้วในสมัยปลายยุคกลางนั้น เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว เช่น เรื่อง "ราคายุติธรรม" และ "การห้ามเรียกดอกเบี้ยเกินส่วน" ฝ่ายศาสนาซึ่งเคยตั้งข้อรังเกียจแนวความคิดใหม่ ๆ ก็เปลี่ยนทรรศนะและหันมารับรองให้ความเห็นชอบในด้านการเมือง ลัทธิรัฐนิยมได้เสื่อมลง ทำให้การปกครองเปลี่ยนจากระบบรัฐนคร (city state) มาสู่ระบอบรัฐประชาชาติ (national state) กล่าวคือประชาชนในประเทศต่าง ๆ ซึ่งเคยแตกเป็นก๊กเป็นเหล่าได้หันมารวมกันเป็นปึกแผ่นและความรู้สึกในชาติบ้านเมืองส่วนรวมก็มีมากขึ้น ขุนนางเจ้าครองนครเสื่อมอำนาจ หัวเมืองหรือนครต่าง ๆ ซึ่งเคยแยกกันเป็นอิสระ หันมารวมกันเป็นกลุ่มก้อนทำให้รัฐบาลกลางซึ่งมีพระเจ้า

แผ่นดินเป็นประมุขมีอำนาจเข้มแข็งยิ่งขึ้น

๒. ลัทธิพาณิชยนิยม

เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงทั้งด้านสถาบันทางเศรษฐกิจและการเมืองเช่นนี้ ย่อมเป็นการยากที่จะใช้กลไกตามแนวความคิดดั้งเดิมในการดำเนินการเศรษฐกิจ ดังนั้น ทฤษฎีใหม่ในทางเศรษฐกิจจึงอุบัติขึ้น ทั้งนี้ เพื่อใช้เป็นแนวทางค้นหาหลักแห่งความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจ และเพื่อทราบว่า เงิน การค้าอุตสาหกรรม และอาณานิคมมีบทบาทอย่างไรในการทำให้เศรษฐกิจของบ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองขึ้น ลักษณะสำคัญของทฤษฎีใหม่นี้ มิได้มุ่งโดยตรงต่อสวัสดิการหรือความผาสุกของเอกบุคคล แต่มุ่งหนักไปในทางส่งเสริมกำลังทางเศรษฐกิจของรัฐ เพื่อให้อำนาจของรัฐบาลซึ่งรวมไว้ส่วนกลางเข้มแข็งและเพิ่มพูนกำลังทางทหารมากขึ้น ตามทฤษฎีนี้การผดุงฐานะทางเศรษฐกิจของเอกบุคคลแม้จะมีความจำเป็น แต่ก็ถือว่า เป็นรองการส่งเสริมกำลังทางเศรษฐกิจของรัฐ

ดังนั้น รัฐจึงพยายามหาทางพัฒนาอุตสาหกรรม การค้าและการเดินเรือให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เมื่ออดัม สมิธ ทำการศึกษาพิจารณานโยบายทางเศรษฐกิจของทวีปยุโรประหว่างสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ เขาอธิบายว่า เป็นนโยบายซึ่งพยายามที่ "จะทำให้ประชาชาติยิ่งใหญ่มั่งคั่ง โดยการค้าและหัตถกรรมยิ่งกว่าการเพาะปลูกและการปรับปรุงที่ดินให้ดีขึ้น โดยความพากเพียรพยายามของเมืองยิ่งกว่าชนบท" อดัม สมิธ ได้ให้ชื่อนโยบายเศรษฐกิจสมัยนั้นว่า "Mercantile System" ซึ่งอาจแปลเป็นไทยได้ว่า ระบบพาณิชยนิยม และต่อมามีอีกคำหนึ่งที่ใช้ในความหมายเดียวกันและเป็นที่นิยมกันทั่วไปคือ ลัทธิพาณิชยนิยมหรือ ลัทธิเมอร์คันติลิสม์ (Mercantilism)

อย่างไรก็ตาม มีนักประวัติศาสตร์บางคนกล่าวว่า การใช้ถ้อยคำดังกล่าวเรียกนโยบายเศรษฐกิจที่ดำเนินอยู่ในทวีปยุโรปทั้งหมดในสมัยนั้น ไม่ค่อยจะถูกต้องกับข้อเท็จจริงนัก เพราะทฤษฎีและการปฏิบัติในด้านเศรษฐกิจแตกต่างกันไปแต่ละประเทศ

และก็เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดสมัย อนึ่ง สำหรับคำว่า "Mercantilism" ก็มีความหมายว่า เป็นระบอบหรือลัทธิที่ดำเนินหนักไปในด้านการค้าเท่านั้น แต่ตามความเป็นจริง นโยบายดังกล่าวมีความหมายกว้างมากกล่าวคือ เป็นการส่งเสริมให้รัฐสร้างเศรษฐกิจขึ้นโดยทุกวิถีทาง เพื่อสร้างพลังของชาติให้แข็งแกร่งทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง โดยดำเนินการเน้นหนักไปในด้านการค้า อุตสาหกรรมและการเดินเรือ เพื่อให้ประเทศสามารถเลี้ยงตนเองได้โดยอาศัยต่างประเทศให้น้อยที่สุด แล้วรายได้แห่งชาติก็จะเพิ่มขึ้น และการคลังของประเทศมั่นคง ซึ่งจะทำให้รัฐมีอำนาจยิ่งใหญ่ในทางการเมืองเหนือประเทศใดอื่น

ดังนั้น ในทางปฏิบัติ รัฐจึงเข้าทำการแทรกแซงชีวิตทางเศรษฐกิจทุกขั้นทุกตอน ด้วยการวางโครงการไว้อย่างกว้างขวางและควบคุมบังคับกิจกรรมต่าง ๆ ให้ดำเนินไปตามวัตถุประสงค์และให้บรรลุจุดหมายปลายทางที่กำหนดไว้ ความจริง การที่รัฐใช้อำนาจในทางการเมืองเข้าควบคุมและอำนวยการทางเศรษฐกิจนี้หาใช่เป็นเรื่องใหม่ไม่ เคยดำเนินมาแล้วตั้งแต่ยุคกลางซึ่งเป็นสมัยสมาคมอาชีพรุ่งเรือง แต่มิได้เป็นไปอย่างกว้างขวางเช่นในสมัยต่อมา อนึ่ง วิธีการปฏิบัติของสมาคมอาชีพแม้จะเสื่อมลงก็ตาม ก็ยังคงเหลือตกทอดมายังยุคใหม่ไม่น้อย ในบางประเทศ เช่น ฝรั่งเศส คงถือเป็นประเพณีปฏิบัติกันเรื่อยมาจนกระทั่งการปฏิวัติใหญ่ซึ่งอุบัติขึ้นในปลายศตวรรษที่ ๑๘

๓. ลัทธิพาณิชยนิยมในสเปนและโปร์ตุเกส

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้การดำเนินนโยบายตามลัทธิพาณิชยนิยมเป็นไปอย่างกว้างขวางนั้นก็คือ อำนาจของรัฐบาลกลางเข้มแข็งขึ้น สามารถรวบรวมดินแดนที่กระจัดกระจายแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าอยู่นั้น ให้เป็นอาณาจักรอันหนึ่งอันเดียวกันได้ ซึ่งทำให้รัฐบาลสามารถดำเนินกิจการทางเศรษฐกิจในระดับชาติได้อย่างเต็มที่ ตัวอย่างอันแรกได้แก่ประเทศโปร์ตุเกส ซึ่งมีรัฐบาลกลางเข้มแข็งมาแต่สมัยปลายยุคกลาง พระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุเกสทรงสนับสนุนให้มีการเดินเรือ ออกทำการสำรวจอาณาบริเวณ

ในภาคใต้ของมหาสมุทรแอตแลนติค และค้นพบเส้นทางการเดินเรือใหม่ไปสู่ภาคตะวันออก ทำให้ประเทศโปร์ตุเกสได้รับผลประโยชน์ทางการค้ากับภาคตะวันออกอย่างมากมาย พระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุเกสในสมัยนั้น ทรงประกาศทำการผูกขาดสายการค้าใหม่นี้ไว้แต่พระองค์เดียว โดยทรงกล่าวอ้างว่า ประเทศโปร์ตุเกสได้ลงทุนสิ้นเปลืองไปมากในการค้นหาเส้นทางการเดินเรือใหม่นี้ และเพื่อรักษาผลประโยชน์ในทางการค้าดังกล่าว รัฐบาลโปร์ตุเกสได้วางกฎข้อบังคับทำการควบคุมการค้าและกีดกันประเทศอื่นมิให้เข้ามาแย่งชิงผลประโยชน์ของตน แนวนโยบายการค้าที่สำคัญก็คือ แสวงหาผลกำไรให้มากที่สุดและผลกำไรนั้น ก็จะต้องเป็นเงินแท่งหรือทองคำแท่ง วิธีการที่จะให้ได้มาซึ่งผลกำไรก็ด้วยการส่งสินค้าออกให้มากและมีมูลค่าสูงกว่าสินค้าที่นำเข้า วิธีการนี้เรียกกันในสมัยต่อมาว่าทฤษฎีดุลการค้าได้เปรียบ

ในศตวรรษที่ ๑๖ ซึ่งเป็นสมัยที่ประเทศโปร์ตุเกสมีอำนาจเหนือการค้าในภาคตะวันออกนั้น การปฏิบัติในทางการค้าได้ยึดหลักสำคัญหลายประการ ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นการวางหลักมูลฐานของลัทธิพาณิชยนิยมไว้สำหรับสมัยต่อมา หลักประการแรกคือ อาณานิคมจะต้องเป็นแหล่งแสวงหาประโยชน์เพื่อประเทศที่เป็นเมืองแม่โดยเฉพาะ ประการที่สอง การค้าทั้งปวงจะต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐเพื่อสามารถทำให้สินค้าขาออกมีมูลค่ามากกว่าสินค้าขาเข้า ประการที่สาม โภคทรัพย์แห่งชาติให้วัดด้วยปริมาณของเงินแท่งหรือทองคำแท่งที่มีอยู่ในประเทศ ดังนั้น รัฐจะต้องทำการสะสมโลหะมีค่าอย่างเต็มที่

นโยบายเกี่ยวกับอาณานิคมของประเทศสเปนก็ยึดหลักดังกล่าวเช่นเดียวกัน และโดยที่อาณานิคมในโลกใหม่เป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยแร่เงินและทองคำ รัฐบาลสเปนสมัยนั้น จึงประกาศให้การค้ากับอาณานิคมทั้งมวลเป็นการผูกขาดของรัฐโดยสิ้นเชิงในการกีดกันพ่อค้าต่างชาติและรักษาผลประโยชน์ของตน รัฐบาลสเปนได้วางวิธีการควบคุมการค้าโดยกำหนดไว้ว่า การค้าระหว่างประเทศสเปนกับอาณานิคมของสเปนจะต้องกระทำผ่านเมืองท่าเรือในประเทศสเปนและในอาณานิคมตามที่ระบุไว้เท่านั้น ผู้ที่จะ

ทำการค้ากับดินแดนในโลกใหม่จะต้องได้รับอนุญาต และใบอนุญาตจะออกให้เฉพาะแก่บุคคลที่มีสัญชาติสเปนโดยกำเนิดเท่านั้น โลหะมีค่าที่ประเทศสเปนได้รับมาจากอาณานิคม ก็หาทางป้องกันมิให้รั่วไหลออกนอกประเทศอย่างเข้มงวดกวดขัน

อย่างไรก็ตาม แม้ประเทศสเปนจะสามารถขนเงินและทองคำเข้าสู่ประเทศได้มากมาย แต่โลหะมีค่าเหล่านั้นหาได้ก่อให้เกิดผลในทางเศรษฐกิจในด้านการผลิตให้แก่สเปนไม่ นอกจากทำให้ระดับราคาถีบตัวสูงขึ้น ในที่สุดเมื่อสเปนแพ้สงครามแก่ฮอลันดาในปี ๑๖๔๘ ก็จำต้องยกเอกสิทธิ์ทางการค้ากับหมู่เกาะอินเดียตะวันตกให้แก่ฮอลันดา และในปี ๑๗๑๓ สเปนจำต้องทำสนธิสัญญายกการผูกขาดการค้าทาสกับอาณานิคมของตนให้แก่อังกฤษและยอมให้อังกฤษได้รับสิทธิบางประการในด้านการค้ากับอาณานิคมของสเปน ดังนั้น การที่ประเทศสเปนได้ดำเนินนโยบายการค้าตามลัทธิพาณิชยนิยมดังกล่าวนี้ มิได้ทำให้เศรษฐกิจของสเปนพัฒนารุ่งเรืองเป็นแกนสารแต่ประการใด และก็คงมีบุคคลในประเทศสเปนสมัยนั้นไม่กี่คนที่ตระหนักว่ากำลังทางเศรษฐกิจและการป้องกันประเทศชาตินั้นขึ้นอยู่กับการผลิตสินค้ายิ่งกว่าการสะสมหรือกักตุนทองคำ

๔. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศฮอลันดา

เมื่อเศรษฐกิจในประเทศโปรตุเกสและสเปนเสื่อมลง ประเทศในทวีปยุโรปภาคตะวันตกประเทศแรกที่มีการเศรษฐกิจรุ่งเรืองเด่นขึ้นก็คือ ฮอลันดาและถัดมาได้แก่อังกฤษและฝรั่งเศส สภาวะเศรษฐกิจของประเทศทั้งสามนี้มีลักษณะแตกต่างกับประเทศสเปนและโปรตุเกสมาก ดังนั้น นโยบายทางเศรษฐกิจและทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ที่อุบัติขึ้นในสมัยต่อมาจึงมีลักษณะแตกต่างตามไปด้วย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของฮอลันดานั้นขึ้นอยู่กับการค้าเป็นสำคัญ ในด้านการค้านี้ นอกจากจะได้รับผลประโยชน์จากการติดต่อค้าขายกับประเทศใกล้เคียงและดินแดนในย่านทะเลบอลติค ฮอลันดายังได้รับประโยชน์อย่างมหาศาลจากการนำสินค้าเครื่องเทศและสินค้าตะวันออกประเภทอื่น จากกรุงลิสบอน

เพื่อนำไปจำหน่ายในดินแดนภาคเหนือและภาคตะวันตกของทวีปยุโรป ยิ่งกว่านั้นในสมัยต่อมา เมื่ออำนาจทางการเมืองเข้มแข็งขึ้น ฮอลันดาก็สามารถทำการติดต่อค้าขายกับภาคตะวันออกได้โดยตรงและมีอาณานิคมที่มีทางแสวงหาประโยชน์ทางการค้าได้มากยิ่งขึ้น

โดยที่ฮอลันดาเป็นประเทศเล็ก มีอุตสาหกรรมน้อยและความเจริญรุ่งเรืองขึ้นอยู่กับการค้า นโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐ จึงจำต้องหนักไปในทางการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นสำคัญ และลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศฮอลันดาที่ยึดถือเป็นแนวนโยบายในสมัยศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ จึงมุ่งต่อการส่งเสริมการค้ามากกว่าประเทศอื่น ในด้านภาษีศุลกากร ฮอลันดาก็ดำเนินนโยบายแตกต่างกับประเทศอื่น กล่าวคือ ฮอลันดาตระหนักว่าผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนขึ้นอยู่กับการค้ากับนานาประเทศ หากตั้งกำแพงภาษีขึ้นแล้ว ก็จะก่อให้เกิดผลร้ายแก่การค้าดังกล่าว และการเก็บภาษีขาเข้าก็จะทำให้ราคาสินค้าที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันนั้น ถีบตัวสูงขึ้นด้วย ซึ่งเป็นการให้โทษแก่ฮอลันดาเอง ดังนั้นประเทศฮอลันดาสมัยนั้น จึงเกือบจะไม่มีการเก็บภาษีขาเข้าเลย และได้ถือเป็นนโยบายเรื่อยมาจนกระทั่งสมัยภายหลัง ค.ศ. ๑๗๓๐ ซึ่งเป็นสมัยที่ความยิ่งใหญ่ทางการค้าของฮอลันดาได้เริ่มเสื่อมถอยลง ลัทธิพาณิชยนิยมของฮอลันดาจึงมีลักษณะแตกต่างจากประเทศอื่นในสมัยเดียวกันที่ยึดถือหลักการให้ความคุ้มครองปกป้องแก่การค้า (Protectionism)

ในด้านการสะสมแร่มีค่าก็ทำนองเดียวกัน นโยบายของฮอลันดาถือหลักแตกต่างจากประเทศสเปนและโปรตุเกสมาก แม้ว่า พ่อค้าฮอลันดาแต่ละคนมุ่งต่อการแสวงหากำไรเป็นตัวเงินก็ตาม แต่รัฐบุรุษและนักทฤษฎีทางเศรษฐกิจถือว่า เฉพาะการสะสมกักตุนโลหะมีค่าไว้ในประเทศนั้น มิได้ก่อให้เกิดประโยชน์ในทางเศรษฐกิจโดยแท้จริงแต่อย่างใด นอกจากทำหน้าที่เป็นทุนสำรองของตราสารการค้าเท่านั้น บุคคลดังกล่าวมีความเห็นว่า มีความจำเป็นที่จะต้องส่งโลหะมีค่าออกนอกประเทศ เพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าที่อาจจำหน่ายให้ได้กำไร แล้วก็จะได้รับโลหะมีค่าเพิ่มเติมมาเอง ดังนั้นฮอลันดาจึงอนุญาตให้นำโลหะมีค่าเข้าออกประเทศได้โดยเสรี และแนวความคิดที่ส่งเสริมให้มีการสะสมทองคำไว้ให้มากที่สุดซึ่งเป็นนโยบายที่ถือปฏิบัติอยู่ในประเทศอื่นสมัยเดียวกัน

ที่เรียกว่า ทฤษฎีเงินแท่งหรือทองคำแท่ง (Bullion Theory) จึงไม่มีความสำคัญในฮอลันดาเพราะมุ่งหนักไปในทางใช้โลหะมีค่าดังกล่าวเพื่อประโยชน์ในทางการค้ามากกว่าอื่น

ประเทศฮอลันดาพยายามที่จะรักษาผลประโยชน์ทางการค้าในภาคตะวันออกไว้สำหรับตนแต่ฝ่ายเดียว เช่นเดียวกับประเทศโปร์ตุเกสและสเปน โดยการก่อตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกขึ้นทำการผูกขาดการค้าในภาคนี้ และรับผิดชอบในการแสวงหาประโยชน์บริหารกิจการและพิทักษ์ป้องกันอาณานิคมในภาคนี้ ในโลกซีกอื่น เช่น ในย่านทะเลเมดิเตอร์เรเนียนและโลกใหม่ ฮอลันดาได้ก่อตั้งบริษัทการค้าขึ้นเช่นเดียวกัน แต่มิได้พยายามทำการผูกขาด คงดำเนินการแข่งขันกับชาติอื่นอย่างเต็มที่ แต่ภายหลังกลางศตวรรษที่ ๑๗ อิทธิพลทางการค้าของฮอลันดาเริ่มเสื่อมลง เพราะกำลังทหารมีไม่เข้มแข็งพอที่จะต่อสู้กับอังกฤษ ฝรั่งเศสและโปร์ตุเกส เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้าของตนไว้ได้ ฮอลันดาต้องออกจากบราซิลในปี ๑๖๖๑ นิวเนเธอร์แลนด์ส์ (นิวยอร์ค) ในปี ๑๖๖๗ และออกจากศรีลังกาและแอฟริกาใต้ระหว่างสงครามนโปเลียน ในภาคตะวันออกการค้าของฮอลันดาเสื่อมลง คงเหลือเฉพาะหมู่เกาะอินเดียตะวันออกเท่านั้น พอถึงปลายศตวรรษที่ ๑๗ ฮอลันดาซึ่งเคยมีอำนาจยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจ มาเป็นเวลากว่าร้อยปี ก็เริ่มเสื่อมลงและสู้แข่งขันไม่ได้ บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาก็เริ่มหมดความสำคัญ และเลิกกิจการไปในปี ๑๗๙๘

๕. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศอังกฤษ

ในสมัยต่อมา เมื่อประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสเจริญรุ่งเรืองขึ้น ทฤษฎีทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนแปลงไป โดยมีลักษณะเน้นหนักไปในทางการเกษตรและอุตสาหกรรม ทั้งนี้ก็เนื่องจากประเทศทั้งสองนี้มีสภาวะเหมาะแก่การพัฒนาในด้านการผลิตยิ่งกว่าประเทศโปร์ตุเกส สเปนและฮอลันดา ทั้งในสมัยแรก ๆ โอกาสที่จะดำเนินกิจการทางการค้าก็มีน้อย โดยเฉพาะการติดต่อค้าขายกับดินแดนภาคโพ้นทะเล

แสดงจักรวรรดิภาคโพ้นทะเลของ 5 มหาอำนาจในปลายศตวรรษที่ 17

European Overseas Empires at the End of the Seventeenth Century

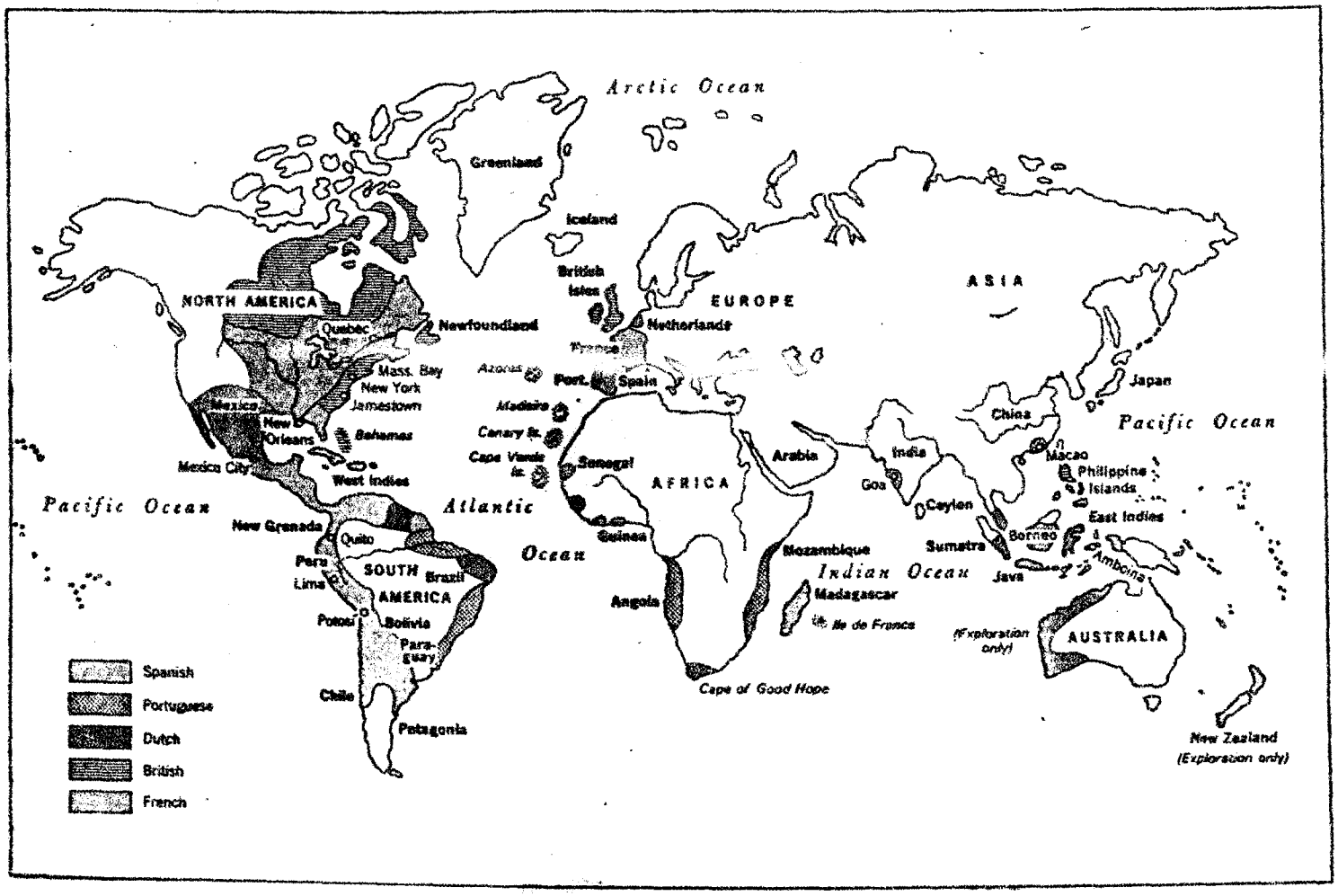

(From : Shepard B. Clough and Richard T. Rapp

"European Economic History" P. 129)

ประเทศอังกฤษถือหลักว่า การผลิตเป็นรากฐานแห่งความมั่งคั่งของชาติ ตั้งแต่สมัยศตวรรษที่ ๑๖ โดยรัฐบาลอังกฤษในสมัยนั้น ได้พยายามหาทางส่งเสริมอุตสาหกรรมอย่างเต็มที่ เช่น ส่งเสริมการผลิตเครื่องอาวุธยุทโธปกรณ์ เพื่อสร้างกำลังในด้านการป้องกันประเทศ ในด้านการทำเหมืองแร่ ก็มีการให้สิทธิผูกขาดแก่บุคคลผู้มีความสนใจในทางนี้ และชักจูงช่างฝีมือต่างชาติที่มีความชำนิชำนาญในด้านโลหะให้เข้าไปเผยแพร่วิชาความรู้แก่คนอังกฤษ ในด้านอุตสาหกรรมการต่อเรือ ก็มีการสงวนป่าและส่งเสริมให้มีการปลูกป่านลินินและป่านธรรมดา เพื่อเป็นวัตถุดิบสำหรับใช้ประกอบในการต่อเรือและเดินเรือ แม้กระทั่งหาทางอบรมฝึกฝนกลาสีเรือด้วยการส่งเสริมการประมง ในด้านแรงงานก็มีการออกกฎหมายบังคับควบคุมไว้และในด้านธุรกิจก็วางเงื่อนไขพิเศษเพื่อชักจูงให้นักวิสาหกิจนำเงินไปลงทุน

ในศตวรรษที่ ๑๗ แม้จะมีความยุ่งยากในทางการเมืองภายใน รัฐบาลอังกฤษสมัยต่อมาก็ยังคงยึดหลักส่งเสริมการผลิตเรื่อยมา สมาคมอาชีพได้เริ่มเสื่อมลง ทำให้นักอุตสาหกรรมอังกฤษมีอิสระเสรีในด้านการผลิตยิ่งขึ้น ทำให้มีการนำเทคนิคการผลิตใหม่ ๆ มาใช้และดำเนินการผลิตสินค้าประเภทราคาถูกเพื่อประโยชน์แก่ผู้บริโภคส่วนใหญ่ที่มีรายได้น้อย บุคคลผู้มีผลประโยชน์ในวงธุรกิจเริ่มมีอิทธิพลในทางการเมืองและนโยบายทางเศรษฐกิจก็เน้นหนักไปทั้งในด้านการผลิตและการค้ายิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันก็มีการตั้งกำแพงภาษีเพื่อสงวนตลาดของอังกฤษไว้ให้แก่ผู้ผลิตอังกฤษเท่านั้น ในสมัยนั้นนักเขียนและนักทฤษฎีทางเศรษฐกิจได้แสดงให้เห็นว่า การค้ามีความสำคัญแก่ความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจอย่างไร ความมั่งคั่งของโปร์ตุเกสและฮอลันดาอันเนื่องมาจากการค้าก็เป็นตัวอย่างที่เด่นชัด ดังนั้น ประเทศอังกฤษจึงดำเนินการขยายกิจการค้าอย่างขนานใหญ่ โดยตั้งบริษัทการค้ากับภาคโพ้นทะเลและตรากฎหมายว่าด้วยการเดินเรือขึ้นใช้บังคับ ในการรักษาผลประโยชน์ในทางการค้า ได้ทำให้เกิดกรณีพิพาทและสงครามกับฮอลันดาคู่แข่งขันสำคัญหลายครั้ง

ในศตวรรษที่ ๑๗ ปัญหาเรื่องการสะสมโลหะมีค่ามีการโต้เถียงกันมาก ในประเทศอังกฤษ เพราะบริษัทอินเดียตะวันออกส่งโลหะดังกล่าวออกนอกประเทศ เพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าจากภาคโพ้นทะเล แล้วนำมาจำหน่ายในทวีปยุโรปเพื่อนำโลหะมีค่าเข้าประเทศอีก นักทฤษฎีส่วนมากในสมัยนั้นมีความเห็นว่า วัตถุประสงค์ของการค้ามิใช่มุ่งต่อการสะสมกักตุนโลหะเงินและทองคำดังที่ประเทศสเปนและโปรตุเกสได้กระทำมาแล้ว แหล่งโภคทรัพย์ของแผ่นดินที่แท้จริง มิใช่เงินและทองคำแต่อยู่ที่โรงงานและที่ดิน การมีปริมาณสินค้าในประเทศมากย่อมก่อให้เกิดผลดีแก่ชาติบ้านเมืองยิ่งกว่าการเก็บกักเงินหรือทองคำ เพียงแต่มีเงินหรือทองคำเท่านั้นหามีความสำคัญแต่อย่างใดไม่ ความสำคัญอยู่ที่อัตราดอกเบี้ยต่ำ เปิดโอกาสให้แก่นักวิสาหกิจในการกู้ยืมเพื่อประโยชน์แก่การพัฒนาเศรษฐกิจ มูลค่าที่แท้จริงของเงินนั้นอยู่ที่การเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน จึงควรปล่อยให้เงินทำหน้าที่ดังกล่าวได้อย่างเต็มที่ มิใช่นำไปเก็บกักตุนไว้ ตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ ๑๗ ได้มีการถกเถียงเรื่องนี้ในหมู่นักทฤษฎีในประเทศอังกฤษตามแนวความคิดข้างต้นตลอดมา และพอถึง ค.ศ. ๑๖๖๓ ก็ปรากฏว่า การนำโลหะมีค่าเข้าออกประเทศเกือบไม่มีข้อจำกัดแต่อย่างใด

ตลอดสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ประเทศอังกฤษได้ดำเนินการให้ความคุ้มครองแก่อุตสาหกรรมภายใน โดยการตั้งอัตราภาษีศุลกากรไว้ในระดับสูง สงวนตลาดในอาณานิคมไว้สำหรับอุตสาหกรรมของตน ควบคุมการค้าที่ดำเนินกับอาณานิคม มาตรการดังกล่าวได้ช่วยส่งเสริมให้เศรษฐกิจของอังกฤษเจริญก้าวหน้าและมีการเปลี่ยนแปลงทางเทคนิคอย่างกว้างขวาง ซึ่งเป็นการเบิกทางไปสู่การปฏิวัติอุตสาหกรรมในสมัยต่อมา

๖. ลัทธิพาณิชยนิยมในประเทศฝรั่งเศส

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ จนกระทั่งกลางศตวรรษที่ ๑๘ ฐานะเศรษฐกิจของประเทศฝรั่งเศสมีลักษณะคล้ายคลึงกับประเทศอังกฤษยิ่งกว่าประเทศใดอื่น กล่าวคือ ประเทศฝรั่งเศสไม่มีอาณานิคมที่จะเสาะแสวงหาแร่มีค่า และไม่มีผลประโยชน์ทางการค้า

ในภาคตะวันออกไกล ดังนั้น ในระยะแรก ๆ ทฤษฎีเงินแท่งหรือทองคำแท่งและทฤษฎีดุลการค้าได้เปรียบจึงมีบทบาทสำคัญในนโยบายเศรษฐกิจของฝรั่งเศสเช่นเดียวกับของอังกฤษ ในปี ๑๕๔๐ ได้มีการตรากฎหมายห้ามส่งทองคำออกนอกประเทศและห้ามนำสินค้าประเภทฟุ่มเฟือยเข้า อย่างไรก็ตาม นักเศรษฐกิจฝรั่งเศสได้ตระหนักดีแต่เริ่มแรกว่า ความสุขสมบูรณ์ทางเศรษฐกิจและชุมกำลังแห่งเศรษฐกิจของชาตินั้น ขึ้นอยู่กับการผลิตสินค้าและบริการเป็นสำคัญ และแนวความคิดดุลการค้าได้เปรียบนั้น มุ่งต่อการสร้างความสามารถในด้านการผลิตของประเทศยิ่งกว่าที่จะใช้สำหรับเป็นวิธีการสะสมโลหะมีค่า ดังนั้น ในศตวรรษที่ ๑๖ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงดำเนินการส่งเสริมด้วยวิธีให้เงินอุดหนุน ยกเว้นภาษีอากร ให้สิทธิผูกขาด ให้เงินกู้และสิทธิบัตรแก่อุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น การทำแก้ว การทำน้ำตาลและอุตสาหกรรมสิ่งทอ นอกจากนี้ ยังมีการก่อตั้งบริษัทการค้าและสร้างเรือเดินทะเลด้วย

นักเศรษฐศาสตร์สำคัญในประเทศฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ต่างมีความเห็นสอดคล้องกับนโยบายที่ดำเนินอยู่ในสมัยนั้น โดยบางคนวิพากษ์วิจารณ์การสะสมกักตุนแร่มีค่าว่า เป็นทางที่จะทำให้ระดับราคาไหวตัวสูงขึ้น และมีความเห็นว่า กำลังทางเศรษฐกิจของชาติขึ้นอยู่กับการผลิต บางคนเห็นว่า แม้ทองคำและเงินจะมีประโยชน์ในด้านการดำเนินธุรกิจของรัฐและการมีดุลการค้าได้เปรียบก็ตาม แต่การที่จะมีโลหะมีค่าดังกล่าวและมูลค่าสินค้าขาออกจะมากกว่าสินค้าขาเข้า ย่อมขึ้นอยู่กับการผลิตภายในประเทศ บางคนก็เห็นว่า สิ่งที่จะทำให้รัฐมั่งคั่งสมบูรณ์นั้น คือสิ่งที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิต มิใช่เงินและทองคำหรือโลหะมีค่าใดอื่น ดังนั้น รัฐจึงควรดำเนินการพัฒนาการเกษตร อุตสาหกรรมและการค้าตลอดจนการแสวงหาอาณานิคมและการแบ่งงานระหว่างประเทศ

สมัยที่ลัทธิพาณิชยนิยมของฝรั่งเศสรุ่งเรืองที่สุดก็คือ สมัยของคอลแบร์ท ในศตวรรษที่ ๑๗ (ดูบทที่ ๑๘) คอลแบร์ทมีความเห็นพ้องกับนโยบายเศรษฐกิจที่ดำเนินอยู่แล้วในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น เขาอุทิศชีวิตราชการของเขาทั้งหมด เพื่อสร้างและส่งเสริมความสามารถในการผลิตขึ้นภายในประเทศ เขาเชื่อว่า หากฝรั่งเศสผลิตสินค้า

ที่มีคุณภาพสูง ชาวต่างประเทศก็จะหันมานิยมและซื้อสินค้าเหล่านั้น เขาดำเนินการส่งเสริมอุตสาหกรรมที่มีอยู่ ด้วยการให้เงินอุดหนุน และในขณะเดียวกันก็สร้างอุตสาหกรรมใหม่ขึ้นด้วย ในด้านแรงงาน เพื่อป้องกันการขาดแคลน ได้มีการห้ามมิให้คนงานช่างฝีมือฝรั่งเศสอพยพออกนอกประเทศ สนับสนุนให้ชายหนุ่มทำการสมรสก่อนมีอายุครบ ๒๐ ปี และยกเว้นภาษีให้แก่ครอบครัวที่มีบุตรตั้งแต่ ๑๐ คนขึ้นไป (ที่มิใช่พระหรือนางชี) ทำการโฆษณาขัดขวางความเฉื่อยชาเกียจคร้าน การขอทานและทำบุญ และเพื่อรักษามาตรฐานคุณภาพสินค้าฝรั่งเศส ได้มีการกำหนดวิธีการและรายละเอียดในการผลิตไว้โดยเข้มงวดกวดขัน นอกจากนี้ ยังได้มีการสร้างทางหลวงสะพาน และขุดคลองเพื่อปรับปรุงระบบการขนส่งให้ดีขึ้นและก่อตั้งสหภาพศุลกากร (customs union) แม้จะไม่ประสบความสำเร็จก็เป็นการเปิดทางให้แก่การปฏิรูปเกี่ยวกับการภาษีอากรในสมัยต่อมาระหว่างการปฏิวัติใหญ่ในปลายศตวรรษที่ ๑๘

ในด้านการค้าต่างประเทศ คอลแบร์ทเชื่อว่าการค้ามีปริมาณจำกัด หากประเทศหนึ่งจะทำการเพิ่มการค้าของตนขึ้น ก็จำเป็นต้องแย่งชิงจากประเทศอื่นและวิธีที่จะให้ได้เร็วที่สุดก็ด้วยการใช้กำลังบังคับ ดังนั้น คอลแบร์ทจึงเห็นด้วยกับการทำสงครามปราบฮอลันดาซึ่งกำลังรุ่งเรืองอยู่ในสมัยนั้น ในปี ๑๖๖๔ เขาได้สร้างเขตการค้าเสรีขึ้นในภาคเหนือของฝรั่งเศสเรียกว่า"ฟาร์มใหญ่ทั้งห้า" (Five Big Farms) โดยมีความเห็นว่า เมื่อพิกัดอัตราภาษีต่ำก็จะเป็นการส่งเสริมให้การค้าของฝรั่งเศสขยายตัวกว้างขวางขึ้น แต่เนื่องจากฝ่ายผู้ผลิตทำการคัดค้านมากเพราะเกรงการแข่งขันของสินค้าจากต่างประเทศ นโยบายดังกล่าวก็เลิกล้มและหันกลับไปใช้กำแพงภาษีเพื่อคุ้มครองอุตสาหกรรมภายในอีก คอลแบร์ทตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศสขึ้น เพื่อทำการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าในประเทศอินเดียจากอังกฤษและฮอลันดา เขาพยายามทำการแสวงหาผลประโยชน์จากเมืองขึ้นที่มีอยู่แล้วและหาดินแดนใหม่เพิ่มเติมอีก ในการสร้างอาณานิคมแคนาดา คอลแบร์ทมีคำสั่งให้ทหารที่ประจำอยู่ที่นั่นทำการสมรสโดยเขาเป็นผู้ดำเนินการส่งหญิงฝรั่งเศสไปให้ ในการส่งสินค้าจาก

ฝรั่งเศสไปยังแคนาดา หนังสือที่มีไปถึงตัวแทนที่นั่น มักจะมีข้อความดังต่อไปนี้ "เรากำลังเตรียมส่งหญิงสาวจำนวน ๑๕๐ คน รวมทั้งม้าตัวผู้ตัวเมียและแกะมาให้ท่าน"

อย่างไรก็ตาม ความพยายามของคอลแบร์ทในการพัฒนาเศรษฐกิจมิได้ประสบความสำเร็จเต็มตามที่ได้วางเป้าหมายไว้ ทั้งนี้ ก็คงเนื่องจากเขาดำเนินการเน้นหนักไปในด้านการผลิตสิ่งฟุ่มเฟือยมากกว่าการผลิตสินค้าประเภทเพื่อการบริโภคของคนหมู่ใหญ่ (mass consumption) นอกจากนี้ เศรษฐกิจต้องประสบความเสียหายจากการสงครามขยายอำนาจในสมัยนั้นด้วย งบประมาณแผ่นดินไม่สามารถที่จะรับภาระค่าใช้จ่ายก้อนมหึมาในทางทหารและการช่วยเหลืออุดหนุนการค้าและอุตสาหกรรม และเป็นการพ้นวิสัยที่ประชาชนจะแบกภาระในการพัฒนาเศรษฐกิจตามแผนการอันยิ่งใหญ่และค่าใช้จ่ายก้อนมหึมาในทางทหารไปพร้อม ๆ กันได้ แม้ว่าในสมัยคอลแบร์ท การค้าของฝรั่งเศสจะขยายตัวและกองเรือพาณิชย์ใหญ่โตขึ้นก็ตาม แต่เหตุการณ์ในศตวรรษที่ ๑๗ เป็นเครื่องแสดงให้เห็นโดยแจ้งชัดว่า อนาคตของเศรษฐกิจฝรั่งเศสขึ้นอยู่กับการผลิตยิ่งกว่าการค้าต่างประเทศดังเช่นฮอลันดาหรือการแสวงหาประโยชน์จากอาณานิคมดังเช่นสเปน

ในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ประเทศฝรั่งเศสยังคงดำเนินนโยบายแบบพาณิชยนิยมตามแนวของคอลแบร์ท โดยการตั้งกำแพงภาษีสูงเพื่อคุ้มครองการผลิตภายใน ส่งเสริมการส่งสินค้าออกและนำเทคนิคการผลิตใหม่ ๆ จากประเทศอังกฤษมาใช้ในฝรั่งเศส เพื่อพัฒนาอุตสาหกรรมภายในประเทศให้มั่นคงยิ่งขึ้น

๗. ลัทธิพาณิชยนิยมกับอาณานิคม

ในสมัยที่ลัทธิเมอร์คันติลิสม์รุ่งเรืองนี้ เป็นสมัยที่อาณานิคมมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของทวีปยุโรป ดังนั้น จึงมิใช่เป็นสิ่งที่แปลกนักที่แนวความคิดของลัทธินี้ได้ถูกนำไปใช้ในการดำเนินนโยบายเกี่ยวกับอาณานิคมด้วย หลักประการแรกก็คือ ลัทธิพาณิชยนิยมถือว่าการแสวงหาอาณานิคมเป็นสิ่งจำเป็นซึ่งเป็นนโยบายที่

สเปนและโปรตุเกสดำเนินมาตลอดสมัย ประการที่สอง ลัทธินี้ถือว่า อาณานิคมมีไว้เพื่อประโยชน์ของประเทศผู้เป็นนายซึ่งเรียกว่า ประเทศเมืองแม่นั้นโดยเฉพาะกล่าวคือ การค้าระหว่างอาณานิคมกับเมืองแม่สงวนไว้ให้แก่เมืองแม่ สินค้าจะต้องขนโดยเรือของเมืองแม่หรือของอาณานิคม สิ่งใดที่จะสามารถซื้อจากเมืองแม่ได้ ห้ามอาณานิคมทำการซื้อจากแหล่งอื่น ห้ามทำการผลิตแข่งกับเมืองแม่และจะผลิตได้ก็เฉพาะสิ่งที่เมืองแม่ต้องการให้ผลิตเพื่อจำหน่ายให้เมืองแม่เท่านั้น

หลักดังกล่าวข้างต้นนี้นิยมเรียกกันว่า "สัญญาว่าด้วยอาณานิคม"(colonial compact) และนโยบายที่ดำเนินตามหลักนี้ก็แตกต่างกันไปแล้วแต่สภาวะเศรษฐกิจของแต่ละประเทศและของอาณานิคม หรือผลประโยชน์ในภาคโพ้นทะเล

ในภาคตะวันออก เมื่อโปรตุเกสค้นพบเส้นทางการเดินเรืออ้อมแหลมแอฟริกาไปสู่ทวีปเอเชีย โปรตุเกสได้พยายามทำการผูกขาดการค้าในภาคนี้ไว้ในกำมือของตนและหาทางป้องกันขัดขวางมิให้ชาติอื่นเข้ามาแย่งชิงผลประโยชน์ แต่ในสมัยต่อมาก็ถูกฮอลันดารุกเข้าแย่งชิงไปได้ แล้วฮอลันดาก็มีอำนาจเหนือแหลมมลายูภาคใต้และหมู่เกาะอินเดียตะวันออก ทั้งได้ทำการติดต่อค้าขายกับจีนและญี่ปุ่นด้วย นโยบายของฮอลันดาเกี่ยวกับอาณานิคมในสมัยนั้นเกือบเป็นเรื่องเกี่ยวกับการค้าแต่อย่างเดียว โดยมิได้มุ่งหนักไปในทางการตั้งหลักแหล่งหรือการพัฒนาเศรษฐกิจในอาณานิคม คงดำเนินการเพียงตั้งสถานีการค้าเพื่อแสวงหาสินค้ากลับไปจำหน่ายในทวีปยุโรปให้ได้กำไรก้อนใหญ่ และก็มิได้สนใจเกี่ยวกับความสุขสมบูรณ์หรือสวัสดิการของอาณานิคมอย่างจริงจังแต่อย่างใด เมื่อต้องการสินค้าประเภทใดก็ให้ราคาอย่างเต็มที่ แต่ถ้ามีปริมาณมากเกินต้องการก็ตัดราคาลงต่ำสุด หรือในบางกรณี เพื่อป้องกันมิให้ราคาสินค้าเช่นเครื่องเทศในทวีปยุโรปลดต่ำลงเกินไปเพราะเหตุที่มีปริมาณสินค้ามาก พ่อค้าฮอลันดาก็เข้าทำลายไร่ปลูกพืช เพื่อให้ปริมาณการผลิตผลลดลง ซึ่งจะยังผลให้ราคาสินค้าประเภทนั้นไหวตัวสูงขึ้น ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า นโยบายของฮอลันดาเกี่ยวกับอาณานิคมในสมัยนั้น มุ่งหนักไปในทางผลประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจยิ่งกว่าความสุขสมบูรณ์ของชาวพื้นเมือง

คู่แข่งขันของฮอลันดาในสมัยต่อมาคือ อังกฤษกับฝรั่งเศส ซึ่งไม่สามารถขับฮอลันดาออกจากหมู่เกาะอินเดียตะวันออกได้ จึงหันมาแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศอินเดีย ทั้งสองประเทศนี้ดำเนินนโยบายเช่นเดียวกับฮอลันดาคือ พยายามทำการผูกขาดกิจการค้าโดยต่างก็ตั้งบริษัทการค้าขึ้นเรียกว่า บริษัทอินเดียตะวันออก และต่างก็มุ่งหนักไปในทางแสวงหาประโยชน์ด้านการค้ายิ่งกว่าการตั้งหลักแหล่งและพัฒนาเศรษฐกิจในอาณานิคม ในที่สุด ภายหลังการต่อสู้ดิ้นรนแย่งชิงผลประโยชน์ระหว่างกัน ฝรั่งเศสก็ถูกอังกฤษขับออกจากประเทศอินเดียในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๘ คงเหลือเมืองท่าอยู่ในอำนาจเพียง ๒-๓ แห่งเท่านั้น

ในซีกโลกภาคตะวันตก ในระยะแรก นโยบายตามลัทธิพาณิชยนิยมมีลักษณะทำนองเดียวกันกับที่ดำเนินอยู่ในภาคตะวันออก เมื่อประเทศสเปนค้นพบแหล่งเงินและทองคำในโลกใหม่ สเปนได้พยายามอย่างเต็มที่ในการรักษาผลประโยชน์อันนี้และดำเนินการกีดกันชาติอื่นอย่างเข้มงวดกวดขัน โดยวางข้อกำหนดและวิธีการควบคุมไว้ว่า การค้าทั้งมวลจะต้องกระทำผ่านเมืองท่าที่ระบุไว้ทั้งในอเมริกาและสเปน ห้ามชาวต่างประเทศเข้าทำการติดต่อค้าขายกับอาณานิคม ในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ นอกจากการขุดแร่มีค่าแล้ว สเปนมิได้ดำเนินการเป็นล่ำเป็นสันแต่อย่างใด ในด้านการตั้งหลักแหล่งในอาณานิคม สเปนก็ให้ที่ดินเพื่อการทำมาหากินแก่พวกขุนนางและนักสอนศาสนา และกีดกันบุคคลที่สนใจในการค้าและการผลิตเช่น พวกยิวและแขกมัวร์ แม้ในดินแดนบางแห่ง เช่น คิวบา ไฮติ ซึ่งมีการปลูกยาสูบและทำน้ำตาล และในดินแดนอื่นที่มีการเลี้ยงสัตว์และปลูกพืชอย่างอื่น การควบคุมที่เข้มงวดกวดขันได้ก่อให้เกิดความยุ่งยากในด้านการขนส่ง เพราะจะต้องส่งสินค้าตามเส้นทางที่เจ้าหน้าที่กำหนดไว้ แม้จะทุรกันดารเพียงใดก็ตาม นอกจากนี้ยังมีการจำกัดจำนวนเรือในการขนส่งสินค้าและระยะเวลาไว้ด้วย เช่น ประเทศฟิลิปปินส์ได้รับอนุญาตให้ส่งเรือไปยังประเทศเม็กซิโกปีละหนึ่งลำเท่านั้น ทั้งนี้โดยสเปนเกรงว่า โลหะมีค่าจะไหลไปสู่ภาคตะวันออกมาก ดังนั้น ผลจึงปรากฏว่าสินค้าต่าง ๆ เช่น น้ำตาล ยาสูบต้องเก็บค้างไว้เป็นจำนวนมากและต้องเสียค่าเก็บรักษาในคลังสินค้าสูง ทั้งสินค้าที่จะได้รับจากทวีปยุโรปก็พลอยขาดแคลนตามไปด้วย

การเข้มงวดกวดขันดังกล่าวได้ทำให้ชาวอาณานิคมสเปนหันไปทำการลักลอบค้าขายกับชาวต่างประเทศคือ อังกฤษและฮอลันดาอย่างขนานใหญ่ จนทำให้ชาติทั้งสองนี้ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากอาณานิคมสเปนในสมัยต่อมาเป็นอันมาก

เมื่ออำนาจของสเปนเสื่อมลงในศตวรรษที่ ๑๘ และไม่สามารถควบคุมรักษาผลประโยชน์ดังกล่าวได้ การค้ากับอาณานิคมของสเปนจึงเปลี่ยนมาใช้นโยบายเสรี ซึ่งทำให้การค้าของสเปนขยายตัวขึ้น แต่สเปนในสมัยหลังก็มิได้รับประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากนโยบายนั้น เพราะพอถึงต้นศตวรรษที่ ๑๙ อาณานิคมส่วนใหญ่ของสเปนก็ดิ้นรนต่อสู้และกลายเป็นประเทศเอกราชพ้นจากอำนาจของสเปนไป

สำหรับประเทศโปรตุเกสที่มีบราซิลเป็นอาณานิคมนั้น ก็มีนโยบายไม่แตกต่างจากสเปนนัก การเพาะปลูกดำเนินไปอย่างเชื่องช้าและได้มีการผลิตน้ำตาลขึ้นในศตวรรษที่ ๑๖ จนกระทั่งกลายเป็นสินค้าสำคัญในสมัยต่อมาและเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการส่งทาสไปยังโลกใหม่เป็นครั้งแรก อนึ่ง ในตอนปลายศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อโปรตุเกสเริ่มเคลื่อนเข้าไปแสวงหาประโยชน์ลึกเข้าไปภายในแผ่นดินอันกว้างใหญ่ของบราซิลได้มีการค้นพบแหล่งทองคำจำนวนมากถึงขนาดว่า ในสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ยังสามารถผลิตได้ถึงร้อยละ ๘๐ ของผลิตผลทั้งหมดของโลก ในขณะเดียวกันก็มีการค้นพบเพชรและสามารถผลิตได้มากกว่าแหล่งใดอื่นจนกระทั่งถึงตอนปลายศตวรรษที่ ๑๙ จึงมีคู่แข่งขันอุบัติขึ้นในแอฟริกาใต้

ในด้านการพัฒนาเศรษฐกิจในอาณานิคมแห่งนี้ โปรตุเกสหันมาสนใจภายหลังที่ได้สูญเสียผลประโยชน์ในภาคตะวันออกและมีการค้นพบแร่มีค่า แล้วได้พยายามดำเนินการผูกขาดในการค้าโลหะมีค่าด้วย แต่เนื่องจากโปรตุเกสเป็นประเทศเล็กมีกำลังทหารไม่เข้มแข็งเพียงพอที่จะกีดกันชาวต่างประเทศ และในปี ๑๖๖๑ จำต้องเปิดให้ฮอลันดาเข้าทำการค้ากับบราซิลได้โดยเสรี ในที่สุด โปรตุเกสก็ไม่สามารถรักษาอาณานิคมแห่งนี้ไว้ได้และได้ปล่อยให้เป็นเอกราชในปี ๑๘๒๒

สำหรับประเทศฮอลันดานั้น ก็ดำเนินนโยบายทำนองเดียวกับที่ใช้กับดินแดนในภาคตะวันออก และโดยที่ฮอลันดาเป็นชาติพ่อค้า วัตถุประสงค์ในการแสวงหาอาณานิคม จึงหนักไปในทางเพื่อประโยชน์แก่การดำเนินการค้า หรือเพื่อใช้เป็นสถานีสำหรับลักลอบทำการค้ากับอาณานิคมของประเทศอื่น มีชาวฮอลันดาจำนวนน้อยที่อพยพไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินในอาณานิคมและก็ไม่มีความสนใจในการพัฒนาด้านเกษตรเท่าใดนัก การค้าฮอลันดาในซีกโลกภาคนี้ ประสบความสำเร็จบ้างและก็เพียงระยะเวลาไม่นาน ในที่สุด เมื่อผลประโยชน์กระทบกระทั่งกับอังกฤษในสมัยหลัง ก็ถูกอังกฤษแย่งชิงผลประโยชน์ไปเกือบหมดสิ้น

ในศตวรรษที่ ๑๗ ประเทศฝรั่งเศสมีความสนใจในการแสวงหาอาณานิคมเช่นเดียวกัน ฝรั่งเศสได้ดินแดนในประเทศแคนาดาและหลุยเซียนารวมทั้งบางส่วนของหมู่เกาะอินเดียตะวันตกมาไว้ภายใต้อำนาจของตน ในด้านนโยบาย ฝรั่งเศสก็ดำเนินตามแบบเดียวกับประเทศอื่น คือพยายามรักษาผลประโยชน์ทางการค้ากับอาณานิคมไว้ให้เฉพาะคนฝรั่งเศสและอาณานิคมจะต้องดำเนินกิจการทุกประการ เพื่อประโยชน์แก่ประเทศฝรั่งเศสเท่านั้น ในการติดต่อค้าขายกับดินแดนในโลกใหม่นี้ รัฐบาลฝรั่งเศสสมัยนั้น ได้ก่อตั้งบริษัทการค้าขึ้นหลายบริษัท แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จตามที่ได้คาดหมายไว้ บางบริษัทต้องเลิกกิจการไปภายในระยะเวลาอันสั้น ในด้านการพัฒนาอาณานิคม ฝรั่งเศสพยายามดำเนินการผลิตด้านเกษตรบางประเภท โดยในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ได้ทำการเพาะปลูกยาสูบ และประมาณกลางศตวรรษเดียวกันได้ส่งเสริมการผลิตน้ำตาลขึ้นในหมู่เกาะอินเดียตะวันตก จนกระทั่งน้ำตาลกลายเป็นสินค้าสำคัญส่งไปจำหน่ายเกือบทั่วทวีปยุโรป ในภาคเหนือ คือ แคนาดาและหลุยเซียนา ผลประโยชน์ของฝรั่งเศสก็มีไม่น้อยเหมือนกัน เช่น การค้าขนสัตว์ (furs) และการค้าไม้ซุงรวมทั้งการจับปลาในด้านฝั่งทะเลตะวันตก แต่ในศตวรรษที่ ๑๘ ฝรั่งเศสก็เริ่มสูญเสียดินแดนต่าง ๆ ดังกล่าวให้แก่อังกฤษและชาวพื้นเมืองที่ลุกขึ้นต่อสู้เพื่อเอกราช จนกระทั่งเหลือเกาะเล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่กี่แห่ง

สำหรับนโยบายอาณานิคมของประเทศอังกฤษนั้น ก็ดำเนินไปตามแนวทางเดียวกับประเทศอื่น คือ อาณานิคมมีหน้าที่ช่วยเหลือเพิ่มพูนความสุขสมบูรณ์ของประเทศอังกฤษซึ่งถือว่า เป็นเมืองแม่ ต้องทำหน้าที่เป็นตลาดและส่งวัตถุดิบให้แก่เมืองแม่ จะต้องละเว้นไม่แข่งขันกับอุตสาหกรรมในเมืองแม่และการค้าในอาณานิคมก็สงวนไว้เฉพาะเมืองแม่ ชาติอื่นจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซงไม่ได้ สำหรับประเทศอังกฤษที่เป็นเมืองแม่ ก็มีหน้าที่ป้องกันคุ้มครองอาณานิคมและช่วยพัฒนาเศรษฐกิจให้เท่าที่ไม่เป็นการแข่งขันกับอุตสาหกรรมของเมืองแม่

อาณานิคมของอังกฤษในอเมริกาเหนือมีลักษณะสำคัญที่แตกต่างจากของประเทศอื่นอยู่ ๒ ประการคือ ประการแรก ชาวอังกฤษอพยพไปตั้งหลักแหล่งอยู่ในอาณานิคม ๑๓ แห่ง เป็นการถาวรและเป็นจำนวนมาก ปรากฏว่า ในปี ๑๗๗๖ อาณานิคมดังกล่าวมีพลเมืองถึง ๒ ล้านคน ประการที่สอง ประชาชนในอาณานิคมดังกล่าวเฉพาะอย่างยิ่งในนิวอิงแลนด์และมลรัฐภาคกลางริมฝั่งทะเลมุ่งหนักไปในทางการผลิตเช่นเดียวกับที่เคยปฏิบัติอยู่ในประเทศอังกฤษ ประชาชนเหล่านี้ถือว่า ตนมีฐานะเท่าเทียมกับประชาชนอังกฤษในประเทศอังกฤษ และการพัฒนาเศรษฐกิจ ก็มีลักษณะเอนเอียงไปในทางเป็นการแข่งขันด้านการค้ากับประเทศอังกฤษด้วย ดังนั้น เมื่ออังกฤษดำเนินมาตรการใด ๆ เพื่อคุ้มครองผลประโยชน์ในทางการค้า หรืออุตสาหกรรมของคนอังกฤษในประเทศอังกฤษ จึงก่อให้เกิดความไม่พอใจขึ้นในหมู่ชาวอาณานิคม ลักษณะดังกล่าวนี้มีอิทธิพลเหนือนโยบายอาณานิคมของอังกฤษมาก

ในสมัยแรก ๆ อาณานิคมไม่มีความสำคัญในด้านการค้านัก แต่เมื่อภาวะเศรษฐกิจภายในอาณานิคมพัฒนาและเจริญก้าวหน้าขึ้น อาณานิคมอเมริกาก็กลายเป็นตลาดและแหล่งวัตถุดิบอันสำคัญของอังกฤษ การค้าของอาณานิคมได้มีบัญญัติไว้ในกฎหมายเดินเรือเป็นพิเศษ (ดูบทที่ ๑๔ ข้อ ๘) พระราชบัญญัติดังกล่าวที่บัญญัติขึ้นในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๗ บังคับไว้ว่า สินค้าบางประเภทรวมทั้งยาสูบและน้ำตาลอาณานิคมจะส่งไปจำหน่ายได้เฉพาะในประเทศอังกฤษเท่านั้น ในขณะเดียวกัน เพื่อ

ประโยชน์แก่อาณานิคม ประเทศอังกฤษก็ห้ามมิให้นำสินค้าประเภทเดียวกันจากแหล่งอื่นเข้าประเทศด้วย บัญชีสินค้าซึ่งจำกัดให้ส่งไปจำหน่ายเฉพาะประเทศอังกฤษนั้น ได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ และได้มีการตรากฎหมายเพิ่มเติมบังคับไว้ว่า สินค้าทุกประเภทที่จะส่งไปยังหรือส่งออกจากอาณานิคมจะต้องส่งผ่านประเทศอังกฤษ ทั้งนี้เพื่อเป็นการส่งเสริมอุตสาหกรรมการเดินเรือของอังกฤษเพิ่มเติมด้วย ดังนั้น ประเทศอังกฤษสมัยนั้น จึงกลายเป็นศูนย์กลางการค้าสำหรับการติดต่อค้าขายระหว่างอาณานิคมอเมริกากับประเทศต่าง ๆ ในหวีปยุโรปตะวันตก

อุตสาหกรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งในอาณานิคมอเมริกาก็คือ การต่อเรือเพราะหาวัสดุเพื่อการนี้ได้ง่าย ปรากฏว่า ก่อนการปฏิวัติกู้เอกราช (ค.ศ.๑๗๗๖) เล็กน้อยเรือที่ชักธงอังกฤษจำนวน ๑ ใน ๓ เป็นเรือที่สร้างในอาณานิคม เพราะความสำเร็จในการต่อเรือ จึงทำให้ธุรกิจในด้านการเดินเรือในอาณานิคมรุ่งเรืองขึ้นทั้งในด้านขนส่งสินค้า การประมงทะเลและการจับปลาวาฬในมหาสมุทรแอ็ตแลนติค ในด้านการขนส่งสินค้า อาณานิคมอเมริกาได้นำปลาและแป้งส่งไปยังหมู่เกาะอินเดียตะวันตกเพื่อแลกน้ำตาลและกากน้ำตาล แล้วนำกลับเพื่อทำเหล้ารัมและแปรสภาพน้ำตาลให้มีคุณภาพดีขึ้นต่อจากนั้นก็บรรทุกเหล้ารัม และน้ำตาลไปยังประเทศอังกฤษเพื่อแลกสินค้าหัตถกรรมหรือส่งไปยังแอฟริกา เพื่อแลกทาสสำหรับส่งกลับไปขายในอเมริกาอีก นอกจากนี้พ่อค้าอาณานิคมยังส่งยาสูบและฝ้ายจากเวอร์ยิเนีย คาโรไลนาใต้ และยอร์เยียไปแลกสินค้าที่จำเป็นจากประเทศอังกฤษกลับอาณานิคมด้วย

ในการรักษาผลประโยชน์ของประชาชนในเมืองแม่ รัฐบาลอังกฤษได้ทำการตรากฎหมายออกใช้บังคับหลายฉบับ พระราชบัญญัติว่าด้วยผ้าขนสัตว์ ค.ศ.๑๖๙๙ ห้ามส่งขนแกะ ด้ายและสิ่งทอขนสัตว์จากอาณานิคมแห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง พระราช-บัญญัติว่าด้วยหมวก ค.ศ.๑๗๓๑ ห้ามส่งหมวกจากอาณานิคมแห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่งและห้ามมิให้ผู้ทำหมวกมีนักเรียนฝึกหัดเกิน ๒ คน พระราชบัญญัติว่าด้วยกากน้ำตาล ค.ศ.๑๗๓๓ เรียกเก็บภาษีจากน้ำตาลและกากน้ำตาลทั้งหมดที่ส่งเข้าอาณานิคมในอัตราสูง

พระราชบัญญัติว่าด้วยเหล็ก ค.ศ. ๑๗๕๐ ห้ามทำการผลิตสินค้าเหล็กธรรมดาและเหล็กกล้าในอเมริกา นอกจากนี้ ยังมีกฎหมายอีกหลายฉบับที่ห้ามอาณานิคมมิให้ทำการส่งเสริมอุตสาหกรรมของตนด้วยการให้เงินอุดหนุน ทำให้อุตสาหกรรมเริ่มแรกในอาณานิคมได้รับความกระทบกระเทือนเสียหาย

ในระยะแรก ๆ การใช้บังคับกฎหมายดังกล่าวไม่ค่อยเข้มงวดกวดขันนักอุตสาหกรรมในอาณานิคมจึงเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับและการค้าระหว่างอังกฤษกับอาณานิคมก็ขยายตัวตาม แต่เมื่อเกิดสงครามระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศสขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๗๕๖ ถึง ค.ศ. ๑๗๖๓ ซึ่งเรียกว่าสงครามเจ็ดปีนั้น รัฐบาลอังกฤษจึงวางหลักไว้ว่าอาณานิคมอเมริกาจะต้องร่วมแบกภาระสงครามครานี้ด้วย เพราะเป็นการสงครามเพื่อคุ้มครองป้องกันอาณานิคมเอง และห้ามอาณานิคมมิให้เข้าแทรกแซงยุ่งเกี่ยวกับการพัฒนาเศรษฐกิจของอังกฤษ ในที่สุด รัฐบาลอังกฤษได้เรียกเก็บภาษีประเภทใหม่เพิ่มอีกทั้งเข้าดำเนินการใช้บังคับกฎหมาย และข้อจำกัดเกี่ยวกับการค้าและอุตสาหกรรมเข้มงวดกวดขันยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังตรากฎหมายเพิ่มเติมอีก เช่น พระราชบัญญัติน้ำตาล ค.ศ. ๑๗๖๔ ลดอัตราภาษีที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติ ว่าด้วยกากน้ำตาลฉบับก่อน พระราชบัญญัติว่าด้วยอากรแสตมป์ ค.ศ. ๑๗๖๕ บังคับให้มีการปิดอากรแสตมป์ในเอกสารหลายประเภทเพื่อหารายได้เพิ่ม และการเรียกเก็บภาษีตามกฎหมายฉบับใหม่ได้กระทำอย่างเข้มงวดกวดขัน นอกจากนี้ยังมีการเรียกเก็บภาษีจากสินค้าอื่น ๆ ที่ส่งเข้าอาณานิคมอีกเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดความเคืองแค้นขมขื่นขึ้นในหมู่ชาวอาณานิคมอเมริกาเป็นอย่างยิ่ง เมื่อมีเหตุการณ์ทางเศรษฐกิจ และการเมืองอื่น ๆ ประกอบเข้ามาอีก จึงทำให้อาณานิคม ๑๓ แห่งในอเมริกาดิ้นรนต่อสู้และประกาศอิสรภาพขึ้นใน ค.ศ. ๑๗๗๖

๘. การเสื่อมของลัทธิพาณิชยนิยม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว รัฐได้เข้าไปแทรกแซงยุ่งเกี่ยวกับชีวิตเศรษฐกิจของบ้านเมืองทุกขั้นตอน เพื่อให้บรรลุจุดหมายปลายทางที่ได้ตั้งไว้ โดยรัฐดำเนินการวางโครงการเศรษฐกิจและเข้าควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจของเอกชนอย่างกว้างขวาง

แต่ในที่สุด การวางโครงการเศรษฐกิจต้องประสบความล้มเหลว สาเหตุส่วนใหญ่เนื่องมาจากรัฐพยายามเลี้ยงวิสาหกิจประเภทที่ไม่มีผลกำไรและขาดประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจไว้ การดำเนินการก็กระทำแบบราชการที่เต็มไปด้วยความอืดอาดชักช้า การควบคุมแทรกแซงของรัฐ เป็นการบั่นทอนลิดรอนความริเริ่มของเอกชนและในด้านต่างประเทศได้ก่อให้เกิดการแข่งขันแย่งชิงผลประโยชน์อย่างรุนแรง นำไปสู่การสงครามซึ่งเป็นการทำลายวัตถุประสงค์ และจุดหมายปลายทางแห่งการวางโครงการเศรษฐกิจที่ได้มุ่งหมายไว้ ดังนั้น พอถึงสมัยศตวรรษที่ ๑๘ ลัทธิเมอร์คันติลิสม์ก็ถูกโจมตีจากนักปราชญ์และนักคิดในสมัยนั้น ซึ่งมีความคิดเห็นว่า เศรษฐกิจของบ้านเมืองจะดำเนินก้าวหน้าไปรวดเร็วถ้ารัฐปล่อยให้เป็นไปตาม"กฎธรรมชาติ" โดยเข้าแทรกแซงยุ่งเกี่ยวน้อยลง และในทำนองเดียวกัน เศรษฐกิจแห่งชาติจะแข็งแกร่งยิ่งขึ้น ถ้าหากรัฐหันมาสนใจในสวัสดิการหรือความผาสุกของเอกชนแต่ละคนยิ่งกว่าแต่ก่อน ด้วยเหตุนี้ ลัทธิพาณิชยนิยมจึงตกอยู่ภายใต้การโจมตีของทฤษฎีเสรีนิยม (laisser-faire) หรือลัทธิปัจเจกชนนิยมอย่างหนัก และเริ่มเสื่อมความนิยมลงตามลำดับ

ในประเทศอังกฤษในศตวรรษที่ ๑๘ ได้มีนักปราชญ์และนักคิดเป็นจำนวนมากที่ทำการโจมตีทฤษฎีตามลัทธิพาณิชยนิยม บุคคลสำคัญคนหนึ่งคือ เดวิด ฮูม (David Hume) ซึ่งเขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์ลัทธินี้ ในปี ๑๗๕๒-๑๗๕๓ เขามีความเห็นว่าโดยหลักแล้ว เงินเป็นสิ่งที่ให้ความสะดวกแก่การแลกเปลี่ยนเท่านั้น และเงินจะถือว่าเป็นโภคทรัพย์แห่งชาติ (national wealth) ก็เฉพาะเมื่อสามารถใช้เงินนั้นทำให้การค้าหมุนเวียนดำเนินไปด้วยดีเท่านั้น อนึ่ง การที่ผู้นิยมลัทธิพาณิชยนิยมใช้คำว่า "ดุลการค้าได้เปรียบ" นั้น ก็เป็นการเรียกชื่อที่ไม่ถูกต้อง เพราะการปฏิบัติตามแนวความคิดดังกล่าวนี้ ก็คือการสะสมกักตุนแร่มีค่าไว้ภายในประเทศและทำให้ระดับราคาถีบตัวสูงขึ้น เป็นการป้องกันชาวต่างประเทศมิให้ซื้อสินค้าในประเทศนั้น แล้วสินค้าออกก็จะลดลงในอัตราส่วนเร็วกว่าสินค้าเข้า ทำให้โลหะมีค่าไหลออกนอกประเทศไปสู่ดินแดนอื่น และในที่สุด ก็จะทำให้มีการกระจายโลหะมีค่าระหว่างประเทศต่าง ๆ โดยเท่าเทียมกันยิ่งขึ้น

ดังนั้น เดวิด ฮูม จึงเห็นว่า การที่ประเทศใดประเทศหนึ่งจะพยายามสะสมกักตุนเงินแท่ง หรือทองคำแท่งไว้เป็นจำนวนมากเกินส่วน เป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ เพราะกลไกแห่งราคา (price mechanism) จะเป็นเครื่องทำให้โลหะมีค่าไหลไปสู่ดินแดนที่สินค้ามีราคาถูกเสมอ นอกจากนี้ เดวิด ฮูม มีความเห็นว่า การค้าย่อมให้ประโยชน์แก่ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย เพราะสินค้ายอมหมุนเวียนเคลื่อนไหวไปในลักษณะที่ทำให้ผู้ซื้อแต่ละคนได้รับสิ่งที่ตนปรารถนาในที่สุด ซึ่งเป็นความเห็นที่ขัดแย้งกับลัทธิพาณิชยนิยม ดังนั้น เดวิด ฮูม จึงสนับสนุนให้มีการค้าหลายฝ่ายระหว่างประชาชาติต่าง ๆ ให้มาก และการกระทำเช่นนั้นก็จะก่อให้เกิดผลดีแก่ประเทศอังกฤษด้วย

บุคคลสำคัญผู้ที่ทำการโจมตีลัทธิพาณิชยนิยมมากที่สุดก็คือ อดัม สมิธ เขาได้แต่งหนังสือเรื่อง "โภคทรัพย์แห่งประชาชาติ" (Wealth of Nations) ขึ้นในปี ๑๗๗๖ และหนังสือเล่มนี้ได้มีส่วนอย่างสำคัญที่ทำให้ลัทธิดังกล่าวเสื่อมสลายลง ในทำนองเดียวกันกับเดวิด ฮูม อดัมสมิธ ได้โจมตีหลักต่าง ๆ ในลัทธิพาณิชยนิยม เช่น ทฤษฎีเงินแท่งหรือทองคำแท่ง ทฤษฎีดุลการค้าได้เปรียบ การตั้งกำแพงภาษีและการควบคุมแทรกแซงในอาณานิคมตลอดจนการผูกขาดการขนส่งทางเรือ อดัม สมิธมีความเห็นว่าโภคทรัพย์แห่งชาติ ต้องวัดกันด้วยกองทุนสินค้า (fund of goods) ซึ่งมีอยู่ภายในประเทศ และกองทุนดังกล่าวย่อมขึ้นอยู่กับสินค้าและบริการที่รัฐสามารถทำการผลิตหรือที่ได้รับจากการค้าซึ่งทำการแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่รัฐผลิต กองทุนนี้มีทางที่จะเพิ่มได้ ถ้ามีการแบ่งงาน (division of labour) ระหว่างผู้ผลิตมากขึ้น กล่าวคือแทนที่ต่างคนต่างทำการผลิตสิ่งที่ตนต้องการทุกอย่าง ก็เปลี่ยนเป็นวิธีที่แต่ละคนทำการผลิตสิ่งที่ตนถนัดและมีต้นทุนถูกที่สุด แล้วก็ขายสิ่งที่ตนผลิตได้เพื่อซื้อสิ่งอื่นที่ตนต้องการ อดัม สมิธเห็นว่าควรนำหลักการแบ่งงานไปใช้ระหว่างประเทศด้วย เพราะจะทำให้ทรัพยากรและความรู้ความสามารถที่มีอยู่ในโลกถูกใช้ไปในทางที่เหมาะสมและดีที่สุด แล้วเศรษฐกิจของโลกส่วนรวมก็จะพัฒนารุดเร็ว การที่จะบรรลุจุดหมายปลายทางดังกล่าว อดัม สมิธ เห็นว่า รัฐจะต้องปล่อยให้เศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นการค้าหรือ

อุตสาหกรรมได้ดำเนินไปโดยเสรี โดยรัฐไม่เข้าไปแทรกแซงยุ่งเกี่ยว อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ จนกระทั่งจวนถึงกลางศตวรรษที่ ๑๙ เมื่ออุตสาหกรรมของประเทศอังกฤษตั้งหลักมั่นคงและแข็งแกร่ง ไม่กลัวต่อการแข่งขันจากต่างประเทศแล้ว รัฐบาลอังกฤษจึงได้ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจตามแนวลัทธิเสรีนิยมดังกล่าว

ในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ก็ทำการวิพากษ์วิจารณ์การแทรกแซงควบคุมของรัฐเช่นเดียวกับนักทฤษฎีในประเทศอังกฤษ แนวความคิดของนักทฤษฎีที่สำคัญในสมัยนั้น มีว่า หลักสำคัญของวิชาเศรษฐศาสตร์คือ "กฎธรรมชาติ (natural laws) ซึ่งเป็นหลักที่อาจนำไปใช้ได้ทุกยุคทุกสมัย และควรปล่อยให้หลักดังกล่าวดำเนินไปตามวิถีทางของมันเอง โดยฝ่ายบ้านเมืองไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวแทรกแซง หากปล่อยให้เป็นไปดังที่กล่าว อุตสาหกรรมในประเทศฝรั่งเศสก็จะปลอดพ้นจากการจำกัดควบคุมของรัฐ การค้าก็จะขยายตัว และการเกษตรก็จะเจริญรุ่งเรือง แล้วฐานะด้านการค้าของฝรั่งเศสก็จะกระเตื้องดีขึ้นและส่งผลให้เศรษฐกิจของชาติพัฒนาแข็งแกร่ง

นักทฤษฎีที่ทำการโจมตี วิพากษ์วิจารณ์ลัทธิพาณิชยนิยมอย่างรุนแรงที่สุด ก็คือ นักเศรษฐศาสตร์ในสำนักฟิซิโอครัทส์ (Physiocrats) ซึ่งยึดมั่นในหลักธรรมชาติแห่งวิชาเศรษฐศาสตร์ บุคคลสำคัญในสำนักนี้ก็คือ ฟรังซัวร์ แกสเนย์ (Franscois Quesnay) ซึ่งในปี ๑๗๕๘ เขาได้แต่งหนังสือขึ้นเล่มหนึ่งชื่อว่า "Tableau economique" โดยวางหลักไว้ว่า การเกษตรเป็นแหล่งมูลฐานของโภคทรัพย์แห่งชาติ อุตสาหกรรมเป็นเพียงการนำวัตถุมารวมกันเข้าและการค้าก็เป็นการกระทำที่ช่วยให้สิ่งเหล่านั้น หมุนเวียนเปลี่ยนมือไปเท่านั้น สินค้าและโภคทรัพย์ย่อมหมุนเวียนไปตามภาคต่าง ๆ ของเศรษฐกิจ ซึ่งได้แก่ การเกษตร การค้าและอุตสาหกรรม เสมือนการสูบฉีดหมุนเวียนของโลหิต การหมุนเวียนดังกล่าวถูกควบคุมและเป็นไปตามกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งถือว่าดำเนินไปด้วยดี ดังนั้น มนุษย์หรือสถาบันของมนุษย์เช่น รัฐบาลจึงไม่ควรเข้าแทรกแซงยุ่งเกี่ยวกับกฎธรรมชาติ ข้อจำกัดของรัฐบาลและสมาคมอาชีพทั้งมวลที่เกี่ยวกับการค้า กฎข้อบังคับทั้งปวงที่เกี่ยวกับอุตสาหกรรม และข้อจำกัดทั้งปวงที่เกี่ยวกับการเกษตรควรยกเลิกโดยสิ้นเชิง มนุษย์ควรยึดถือนโยบาย

ปล่อยให้ทำปล่อยให้เป็นไป (laisser faire-laisser passer) โดยปล่อยให้ธรรมชาติดำเนินไปตามวิถีทางของมันอย่างอิสระเสรี

ทฤษฎีดังกล่าวนี้ได้รับความสนับสนุนในประเทศฝรั่งเศสเช่นเดียวกับประเทศอังกฤษ และในศตวรรษที่ ๑๘ ก็มีการนำแนวความคิดนี้มาใช้เป็นนโยบายของรัฐบาลเหมือนกัน แต่ในทางปฏิบัติ นโยบายการค้าเสรีได้รับผลสำเร็จน้อย ทั้งนี้ก็คงเนื่องจากเศรษฐกิจของประเทศฝรั่งเศสไม่เข้มแข็งพอที่จะทำการแข่งขันกับประเทศอื่นได้ ซึ่งต่างกับประเทศอังกฤษที่ได้ประสบความสำเร็จจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมซึ่งอุบัติขึ้นในสมัยปลายศตวรรษที่ ๑๘

ในประเทศอื่น ๆ ในทวีปยุโรปสมัยเดียวกัน เช่น เยอรมนีและรุสเซีย ลัทธิพาณิชยนิยมก็ได้ดำเนินไปตามแนวเดียวกันกับประเทศฝรั่งเศสและก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์จากนักทฤษฎีที่ได้รับอิทธิพลจากประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสเช่นเดียวกัน แต่การนำหลักเสรีนิยมไปใช้ภายในประเทศและหลักการค้าเสรีไปใช้กับการค้าต่างประเทศ มิได้ปรากฏขึ้นเพราะเหตุอุปสรรคด้านขนบประเพณีภายในประเทศ และเพราะความก้าวหน้าอย่างรวดเร็วของอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษ ทำให้ประเทศเหล่านี้ต้องใช้วิธีการให้ความคุ้มครองป้องกันแก่อุตสาหกรรมภายในของตนในการต่อสู้แข่งขันกับสินค้าจากต่างประเทศ

สรุป

วัตถุประสงค์ของหนังสือประวัติศาสตร์เศรษฐกิจเล่มนี้ ก็เพื่อชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลง หรือวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของสังคมมนุษย์ในอดีตว่า ได้ดำเนินไปอย่างไร เศรษฐกิจพัฒนาก้าวหน้าหรือเสื่อมลงอย่างไร มีสาเหตุหรือเงื่อนไขอะไรบ้างที่นำไปสู่ความก้าวหน้าและความเสื่อม เหตุการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมในอดีตจะเป็นบทเรียนให้แก่มนุษย์ในสมัยต่อมาอย่างไร

เมื่อเราย้อนกลับไปศึกษาประวัติศาสตร์ยุคดึกดำบรรพ์ เราจะเห็นว่าวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจของมนุษย์ในยุคต่าง ๆ คือยุคหิน ยุคทองแดง ยุคทองสัมฤทธิ์และยุคเหล็กได้ดำเนินไปอย่างเชื่องช้า และอัตราความเร็วของการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคก็แตกต่างกัน และเป็นที่น่าสังเกตว่า เมื่อเวลาล่วงไป อัตราความเร็วของการเปลี่ยนแปลงในยุคต่อมาได้เพิ่มขึ้นตามลำดับ คือช่วงเวลาของยุคหลังมักจะสั้นกว่าช่วงเวลาในยุคก่อน เว้นแต่กรณีที่มีการชะงักงันของการเปลี่ยนแปลง จึงทำให้ช่วงเวลาของบางยุคต้องยืดออกไป และถ้าหากเรานำมาเทียบกับการเปลี่ยนแปลงของยุคปัจจุบัน เช่น ในช่วงเวลาศตวรรษที่ ๑๘ อันเป็นสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม ยิ่งทำให้เราเห็นได้ชัดว่า อัตราความเร็วของการเปลี่ยนแปลงแตกต่างกันมากเพียงใด คือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงเวลาหลายพันปีก่อนโน้น ไม่มีทางที่จะนำมาเปรียบเทียบกับสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม อันเป็นช่วงเวลาเพียงประมาณศตวรรษเดียวนั้นได้เลย

อนึ่ง ก็เป็นที่เห็นได้ชัดว่า อัตราความเร็วของการเปลี่ยนแปลงแต่ละยุคนั้น ปัจจัยสำคัญที่ช่วยเอื้ออำนวยก็คือ ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี หรือตามที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า การปฏิวัติทางเทคโนโลยี (Technological Revolution) ซึ่งหมายถึงการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ที่อุบัติขึ้นอย่างขนานใหญ่ ดังที่เราได้เห็นมาแล้วในยุคต่าง ๆ

ยุคหินเก่า มนุษย์ได้ใช้เวลาอันยาวนานประมาณ ๑,๐๐๐,๐๐๐ ปี ทำการดิ้นรนต่อสู้กับสภาวะแวดล้อม อุปสรรคและภยันตรายนานาชนิด โดยสร้างสรรค์สภาวะดังกล่าวและขจัดอุปสรรค เท่าที่จะกระทำได้ เพื่อให้เหมาะแก่การดำรงชีวิตและเพื่อความอยู่รอดของตน ยุคหินใหม่ มนุษย์ได้ใช้เวลาน้อยลงเพียงประมาณ ๓,๐๐๐ ปี ในการปรับปรุงพัฒนาความเป็นอยู่ของตนให้ดีขึ้น โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยี ซึ่งสามารถทำให้มนุษย์ในยุคนี้ผลิตเครื่องมือและอาวุธ ที่มีคุณภาพและลักษณะสัณฐานดีกว่ายุคก่อน

ยุคทองแดง ซึ่งมีช่วงเวลาประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ได้แสดงให้เราเห็นได้ชัดว่า ประสบการณ์และบทเรียนของมนุษย์ในอดีต ที่ได้สะสมพอกพูนมาเป็นเวลาช้านานนั้น ได้ช่วยส่งเสริมให้มนุษย์สามารถสร้างสรรค์สภาวะความเป็นอยู่ของตนให้ดีขึ้นอย่างไร มนุษย์สามารถต่อสู้และข้ามพ้นอุปสรรคนานาประการได้อย่างไร ถ้าเราเปรียบเทียบกับยุคก่อน เราจะเห็นได้ว่า ยุคทองแดงใช้เวลาไม่ยาวนานนัก ในการปฏิวัติทางเทคโนโลยี เช่น การถลุงแร่ทองแดงและดีบุก ซึ่งมีบทบาทอย่างสำคัญในการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสาขาต่าง ๆ และขยายตัวไปอย่างรวดเร็ว เช่น การค้า การใช้ตราสารการแลกเปลี่ยน การแบ่งงานและการขยายตัวของชุมชน

ยุคทองสัมฤทธิ์ เป็นยุคที่อารยธรรมในลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๔ แห่ง ได้อุบัติขึ้น คือ ในทวีปเอเชีย ที่ลุ่มแม่น้ำสินธุ ประเทศอินเดีย และลุ่มแม่น้ำฮวงโห ประเทศจีน ส่วนในดินแดนตะวันออกกลางได้แก่ ลุ่มแม่น้ำไทกรีสและยูเฟรติส ในดินแดนประเทศอิรักปัจจุบัน และในลุ่มแม่น้ำไนล์ ประเทศอียิปต์ ยุคนี้มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์เป็นอันมาก เพราะเป็นการเริ่มต้นของอารยธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาสังคมมนุษย์ในสมัยต่อมา โดยเฉพาะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของทวีปยุโรป อารยธรรมที่อุบัติขึ้นในตะวันออกกลาง อันเป็นแหล่งที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่า "อู่อารยธรรม" (cradle of civilisation) มีอิทธิพลเหนือการพัฒนาเศรษฐกิจของทวีปยุโรปสมัยต่อมาเป็นอันมาก

แม้ยุคนี้จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีมากนัก แต่ในทางเศรษฐกิจก็มีการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ขึ้นไม่น้อย เช่น การประดิษฐ์เงิน (money) ในฐานะเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยน ซึ่งถือว่าเป็นการประดิษฐ์คิดค้นที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร นอกจากนี้ ยังมีการพัฒนาการขีดเขียน และการนับ ซึ่งสามารถทำให้มนุษย์บันทึกและถ่ายทอดแนวความคิด และข้อมูลเพื่อประโยชน์แก่ชนรุ่นหลังได้ และจากผลงานดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดการแสวงหาวิทยาการอย่างขนานใหญ่ โดยเฉพาะในด้านวิทยาศาสตร์ซึ่งได้ช่วยสร้างสรรค์ให้สังคมมนุษย์พัฒนาก้าวหน้าไปพร้อมกันด้วย

เมื่อย่างเข้าช่วงเวลาประมาณ ๒๐๐๐ ปี ถึง ๑๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ยุคเหล็กได้เริ่มขึ้น โดยเชื่อมโยงกับการค้นพบแร่เหล็กในยุคทองสัมฤทธิ์ การค้นพบแร่เหล็กและนำมาประยุกต์ใช้เป็นเครื่องมือและอาวุธตลอดจนอุปกรณ์นานาชนิด ในทางประวัติศาสตร์ถือว่า เป็นการเปลี่ยนแปลง หรือการปฏิวัติทางเทคโนโลยีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคนั้น ในขณะเดียวกัน ก็เป็นสมัยแห่งการเสื่อมและสลายตัวของอารยธรรมตะวันออกกลาง และได้เปลี่ยนและอพยพศูนย์อารยธรรมไปสู่จุดใหม่ในทวีปยุโรปภาคใต้ โดยเริ่มด้วยความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรกรีก และต่อมาจักรวรรดิโรมัน ในยุคนี้ เหล็กได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์อย่างใหญ่หลวง เพราะโดยลักษณะและคุณภาพของเหล็ก สามารถนำไปใช้ได้อย่างกว้างขวาง เกี่ยวกับชีวิตประจำวันของมนุษย์ดีกว่าแร่ธาตุใดอื่น

การอุบัติขึ้นและการแผ่ขยายอำนาจของจักรวรรดิโรมัน ในสมัยเดียวกันก็อเริ่มต้นตั้งแต่ประมาณเกือบ ๑๐๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. เสื่อมและสิ้นสุดลงในตอนปลายศตวรรษที่ ๕ นับว่าเป็นปรากฏการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญช่วงหนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าวแล้วแม้ไม่อาจถือได้ว่า ในด้านเทคโนโลยีด้านการจัดระเบียบองค์กรเกี่ยวกับการเกษตร การค้าและอุตสาหกรรม จักรวรรดิโรมันได้มีการประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ที่มีสาระสำคัญก็ตาม แต่ในด้านพัฒนาเศรษฐกิจ ได้มีบทบาทไม่น้อยและก็มีอิทธิพลเหนืออาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล นับแต่ดินแดนในตะวันออกกลางกระจายไปทั่วทุกฟากฝั่งของทะเลเมดิเตอร์เรเนียนในทวีปแอฟริกาเหนือ และส่วนใหญ่ของทวีปยุโรปตะวันตกเป็นระยะเวลากว่า ๑,๐๐๐ ปี

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในช่วงของจักรวรรดิโรมันย้อนหลังไปได้ช่วยให้เราเข้าใจว่าสถาบันสังคมอุบัติขึ้น แล้วเสื่อมและสลายตัวไปในที่สุด ทำให้นักประวัติศาสตร์ต้องขบคิดกันมาเป็นเวลาหลายศตวรรษ เพื่อค้นหาสาเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อม และเพื่อทราบว่าประสบการณ์หรือบทเรียนในอดีตได้สอนอะไรให้แก่มนุษย์บ้างหรือไม่ ทำไมเหตุการณ์ทำนองเดียวกันหรือคล้ายคลึงกันจึงอุบัติขึ้น ซ้ำแล้วซ้ำอีก ดังที่เรียกกันว่า ประวัติศาสตร์ซ้ำรอย มนุษย์สร้างสรรค์สถาบันสังคมขึ้นมาแล้ว มนุษย์ก็เป็นผู้ทำลาย ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น มีอะไรบ้างหรือไม่ที่จะช่วยป้องกันมิให้เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดซ้ำอีก

ยุคกลางของทวีปยุโรป อยู่ในช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ. ๕๐๐ กับ ค.ศ. ๑๕๐๐ เริ่มต้นด้วยการอพยพของเผ่าชนต่าง ๆ จากดินแดนหนึ่งไปยังอีกดินแดนหนึ่ง และการรุกรานระหว่างกันของเผ่าชนในทวีปยุโรปรวมทั้งการรุกรานจากเผ่าชนนอกทวีป การอพยพการรุกรานดังกล่าว ต่างก็มีผลกระทบทั้งในด้านเป็นคุณและเป็นโทษ หรือมีอิทธิพลเหนือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรมและอุดมการของดินแดนแต่ละแห่ง ที่ถูกรุกรานหรือมีชนเผ่าใหม่อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่ง ยุคนี้ถือได้ว่า เป็นยุคแห่งการก่อตัวของอุดมการมูลฐานของอารยธรรมยุโรปตะวันตก ที่เกี่ยวกับด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและปรัชญา ในขณะเดียวกันก็มีการฟื้นฟูอารยธรรมกรีกและโรมันที่เสื่อมสลายไปแล้วนั้นขึ้นอีกด้วย

ยุคกลางเป็นยุคแห่งความเจริญเฟื่องฟูของระบอบศักดินา ระบอบแมนเนอร์ และคริสตศาสนาซึ่งมีอิทธิพลเหนือชีวิตการเมือง เศรษฐกิจและสังคมของชาวยุโรปมาก การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ยุคนี้ได้ช่วยให้เราเข้าใจถึงสาเหตุแห่งความเจริญและความเสื่อมของสถาบันศักดินา สถาบันแมนเนอร์และอิทธิพลของคริสตศาสนา ซึ่งเป็นอุปสรรคสำคัญที่คอยขัดขวางการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในสมัยนั้น

ในด้านเศรษฐกิจ ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ (Subsistence Economy) ซึ่งครอบงำชีวิตชาวยุโรปอยู่ทั่วไป ได้ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจการเงิน

(Money Economy) การที่ประชาชนชาวยุโรปยุคกลางจำนวนกว่าร้อยละ ๙๐ ดำรงชีวิตอยู่ในชนบทและประกอบอาชีพในด้านเกษตรกรรม จะทำให้เราเข้าใจว่าบทบาทของการค้าและอุตสาหกรรมในสมัยนั้น ที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจมีขอบเขตจำกัดอย่างไร

สำหรับการควบคุมการดำเนินการทางเศรษฐกิจ เนื่องจากยุคกลางยังไม่มีแนวความคิด หรือทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ เราจะเห็นว่าอิทธิพลทางศาสนาได้เข้าทำหน้าที่แทน เพื่อหาทางป้องกันมิให้มนุษย์เอารัดเอาเปรียบซึ่งกันและกัน และก็ปรากฏออกมาในรูปหลักราคายุติธรรมและการห้ามเรียกดอกเบี้ยเงินส่วน ในขณะเดียวกัน กลุ่มอาชีพก็รวมกันเข้าเป็นสมาคมอาชีพ เพื่อหาทางรักษาคุ้มครองผลประโยชน์ทางอาชีพของตน เช่น พ่อค้าจัดตั้งสมาคมพ่อค้า ช่างฝีมือจัดตั้งสมาคมช่างฝีมือขึ้น ซึ่งในสมัยต่อมาได้ค่อย ๆ แปรรูปไปเป็นระบบสมาคมนายจ้างและสมาคมลูกจ้าง หรือสหพันธ์กรรมกร

ยุคกลางเป็นยุคที่การจัดระเบียบองค์กรทางเศรษฐกิจ ได้เริ่มก่อตัวขึ้นในรูปต่าง ๆ เช่น การค้าแบบห้างหุ้นส่วน การผลิตตามระบบครัวเรือนขยายตัว และพร้อมกันนั้น ระบบนายทุนก็ค่อย ๆ ปรากฏโฉมหน้าขึ้นรวมทั้งการเงิน การคลัง การสินเชื่อและการธนาคาร

ยุคกลาง นักประวัติศาสตร์ถือว่า เป็นยุคที่เศรษฐกิจชะงักงันและมีการเปลี่ยนแปลงช้ามาก ถึงกระนั้นก็ตาม หลักการหรือแนวทางในด้านการค้า อุตสาหกรรม เกษตรกรรม ตลอดจนการเงินการธนาคารซึ่งอุบัติขึ้นในยุคนี้ และตกทอดเป็นประโยชน์แก่ชนรุ่นหลังก็มีไม่น้อย ดังนั้น หากเราต้องการเข้าใจอารยธรรมตะวันตกแล้ว คงจะละเว้นการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคกลางไม่ได้

เมื่อย่างเข้าสู่ยุคใหม่ในช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ. ๑๕๐๐ กับ ค.ศ. ๑๗๕๐ เราจะเห็นว่าอัตราเร่งของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในทวีปยุโรปตะวันตกได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เริ่มด้วยการเสื่อมและสลายตัวของระบอบศักดินาและระบอบแมนเนอร์

อันเป็นอุปสรรคสำคัญของการพัฒนาเศรษฐกิจแล้วก็มีการค้นพบดินแดนใหม่และสายการเดินเรือใหม่ ซึ่งนำไปสู่การบุกเบิกและการแผ่ขยายอำนาจของประเทศสำคัญไปสู่ภาคโพ้นทะเล คือประเทศสเปน โปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศสและอังกฤษ โดยทั้ง ๕ มหาอำนาจนี้ทำการแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจระหว่างกันและกันอย่างเต็มที่ ทั้งในทวีปยุโรปและภาคโพ้นทะเล แล้วก็ทำให้เกิดลัทธิล่าอาณานิคม หรือลัทธิจักรวรรดินิยมครอบงำไปทั่วโลก การฉวยโอกาสของมหาอำนาจเหล่านี้ในการขุดค้นแสวงหาการขูดรีดเอารัดเอาเปรียบแม้กระทั่งการปล้นสะดมทรัพยากรธรรมชาติจากอาณานิคมจำนวนมหาศาล แล้วขนส่งลำเลียงไปยังทวีปยุโรป ได้ช่วยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างมากมาย เป็นการปูพื้นฐานและบุกเบิกไปสู่การพัฒนาอุตสาหกรรมในสมัยต่อมา ซึ่งเรียกกันว่าการปฏิวัติอุตสาหกรรม

การขยายตัวด้านเศรษฐกิจของทวีปยุโรปไปสู่ภาคโพ้นทะเล ได้ก่อให้เกิดแนวความคิด หรือนโยบายทางเศรษฐกิจขึ้นในหมู่มหาอำนาจสมัยนั้น ซึ่งเรียกกันว่าลัทธิพาณิชยนิยมหรือลัทธิเมอร์คันติลิสม์ ปรากฏการณ์ทางเศรษฐกิจดังกล่าว ซึ่งดำเนินอยู่เป็นเวลากว่าสองร้อยปีในทวีปยุโรป คงจะมีอิทธิพลเหนือแนวความคิดของนักปราชญ์นักคิดในสมัยนั้นไม่น้อย และเราจะเห็นว่า ผู้ที่สนใจและขนานนามให้ลัทธินี้ก็คือ อดัม สมิธ ผู้เป็นบิดาผู้ให้กำเนิดแก่วิชาเศรษฐศาสตร์นั่นเอง

การศึกษาประวัติศาสตร์ยุคใหม่ จะช่วยให้เราเข้าใจการเปลี่ยนแปลงสำคัญอีกคือ การฟื้นฟูศิลปและวิทยาการ และการปฏิรูปทางศาสนา ซึ่งอุบัติขึ้นในต้นยุคนี้ การอุบัติขึ้นแห่งการฟื้นฟูศิลปและวิทยาการได้ทำลายเครื่องพันธนาการของชนชั้นปกครองทั้งฝ่ายอาณาจักรและศาสนจักร ซึ่งผูกมัดรัดรึงสิทธิเสรีภาพ แนวความคิดและสติปัญญาของชาวยุโรปไว้อย่างหนาแน่นเป็นเวลาช้านาน และเป็นการขจัดอุปสรรคสำคัญอย่างหนึ่ง ที่คอยขัดขวางความก้าวหน้าทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม การปฏิรูปทางศาสนาซึ่งได้อุบัติขึ้นในเวลาใกล้เคียงกัน ได้ก่อให้เกิดนิกายใหม่ขึ้นในคริสตศาสนา โดยเฉพาะนิกายโปรเตสแตนท์ ซึ่งในสมัยนั้นมีผลกระทบต่อการเมือง เศรษฐกิจและ

สังคมของทวีปยุโรปตะวันตกส่วนใหญ่ไม่น้อย และนิกายใหม่ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการกระตุ้นการพัฒนาเศรษฐกิจของหลายประเทศในสมัยต่อมา โดยเฉพาะประเทศอังกฤษ

นอกจากนี้ ประวัติศาสตร์ยุคใหม่อาจทำให้เรามีความสงสัยว่า ในช่วงเวลา ๒๐๐ ปีเศษนั้น ทำไมประเทศสำคัญ เช่น เยอรมนี อิตาลีและรุสเซีย จึงไม่ขยายอำนาจแสวงหาประโยชน์ทางภาคโพ้นทะเล โดยเฉพาะชาวเยอรมันและอิตาลีได้ทำการครอบงำและมีบทบาทอย่างสำคัญ ในด้านการค้าของทวีปยุโรปยุคกลางตลอดมา สาเหตุจากข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ที่เห็นได้ชัดก็คือ ทั้งสามประเทศนี้ถูกครอบงำโดยการปกครองระบอบศักดินาเรื่อยมาจนกระทั่งปลายศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งเป็นสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม ทั้งประเทศเยอรมนีและอิตาลี ซึ่งเป็นประเทศในทวีปยุโรปตะวันตก มีการแตกเป็นก๊กเป็นเหล่า มีรัฐเจ้าครองนครรัฐเล็กรัฐน้อยหลายร้อยแห่ง เป็นอิสระซึ่งกันและกัน รัฐบาลกลางไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะวางนโยบายปกครองบ้านเมืองระดับชาติได้ จนกระทั่งทศวรรษที่ ๑๘๗๐ จึงสามารถรวบรวมกันเข้าเป็นอาณาจักรอันหนึ่งอันเดียวกัน ส่วนประเทศรุสเซียนั้น ในสายตาของประเทศยุโรปตะวันตก ตลอดศตวรรษที่ ๑๙ ถือว่า เป็นประเทศป่าเถื่อนล้าหลัง และถูกครอบงำโดยลัทธิศักดินาจนกระทั่งต้นศตวรรษที่ ๒๐

การเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ไปสู่ระบบเศรษฐกิจการเงิน ซึ่งดำเนินอยู่บ้างแล้วในสมัยปลายยุคกลาง พอเข้าสู่ยุคใหม่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ก็เพิ่มอัตราความเร็วขึ้นตามลำดับ และเงินในฐานะเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนได้มีบทบาทสำคัญโดยขยายจากย่านชุมชนในเมืองไปสู่ชนบท และเมื่อการสินเชื่อการธนาคารอุบัติขึ้นและพัฒนาขยายกว้าง มีการสร้างเงินและใช้"เงินกระดาษ"มากขึ้น เงินก็ขยายบทบาทเข้มแข็งแทรกซึม และมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการพัฒนาเศรษฐกิจด้านต่าง ๆ อาทิ การค้า อุตสาหกรรม เกษตรกรรม และผูกพันกับชีวิตประจำวันของมนุษย์ โดยไม่อาจแยกจากกันได้ ในขณะเดียวกัน ก็ทำให้รูปแบบการดำรงชีวิตของ

ชาวยุโรปเปลี่ยนแปลงไปด้วย คือชีวิตที่ดำรงอยู่แบบง่าย ๆ ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรม (simple society) ก็ค่อย ๆ เปลี่ยนไปสู่ชีวิตแบบชุมชนในเมือง ประชาชนทำมาหากินผูกพันแนบแน่นอยู่กับการค้า อุตสาหกรรม และกลายเป็นชุมชนที่สลับซับซ้อนและยุ่งยากสับสน (complex society) อนึ่ง เมื่อการเกษตร การค้าและอุตสาหกรรมขยายตัว ระบบการเงินการธนาคาร ตลอดจนสินเชื่อและตลาดหุ้นหรือตลาดหลักทรัพย์ก็พัฒนาตามมา ระบอบนายทุนซึ่งก่อตัวขึ้นในปลายยุคกลาง พอถึงยุคใหม่ก็เจริญงอกงามขึ้นตามลำดับ และพอย่างเข้าสมัยปฏิวัติ-อุตสาหกรรม ระบอบนี้ก็หยั่งรากฝังแน่นขึ้นในทวีปยุโรปตะวันตก และมั่นคงถาวรมาจนกระทั่งทุกวันนี้ ลัทธินี้มีความชั่วอยู่ในตัวของมันเองคือ การแสวงหาผลกำไรเกินส่วนไม่มีขอบเขต จนนำไปสู่การกดขี่ขูดรีดและเอารัดเอาเปรียบระหว่างเพื่อนมนุษย์ อันก่อให้เกิดปัญหาการเมือง เศรษฐกิจและสังคมอันหนักหน่วง ที่คอยสกัดกั้นและทำลายความผาสุกของมนุษย์ส่วนใหญ่ตลอดมา

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ได้ค่อย ๆ ดำเนินไปโดยขยายจากวงแคบคือจากท้องถิ่นหนึ่งไปยังอีกท้องถิ่นหนึ่ง จากภูมิภาคหนึ่งไปยังอีกภูมิภาคหนึ่ง ไปสู่ระดับประเทศและระดับทวีปทั่วโลก เกิดเป็นองค์กรระหว่างประเทศนานาชนิดขึ้น เช่น องค์กรประชาคมยุโรป ธนาคารโลก เป็นต้น ทำให้โลกอันกว้างใหญ่ไพศาลซึ่งในอดีตเคยถูกตัดขาดลอยจากกัน กลายเป็นโลกที่แคบและเชื่อมโยงกันในด้านต่าง ๆ ประดุจลูกโซ่ และต่างต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ยากที่จะแยกออกจากกันได้

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจทวีปยุโรป โดยเฉพาะในสมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป จะทำให้เราเห็นว่า ทวีปยุโรปตะวันตกที่มีเนื้อที่และจำนวนประชากรเพียงเล็กน้อย เมื่อเทียบกับทวีปอื่น ได้มีบทบาทสำคัญเพียงใดในการพัฒนาด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม การทหาร วัฒนธรรม และภูมิปัญญา จนแผ่กระจายครอบงำไปทั่วโลก คงไม่มีประเทศใดที่อาจปฏิเสธได้ว่าไม่เคยได้รับอิทธิพลของทวีปยุโรปในด้านวัตถุ ค่านิยม เทคโนโลยี ภูมิปัญญาและแนวความคิดทางศีลธรรมจรรยา และก็เป็นที่เห็นได้ชัดว่า ทวีปยุโรปเป็นบ่อเกิดแห่งการ

ประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ในด้านเทคโนโลยี การจัดระเบียบองค์กรทางเศรษฐกิจ รวมทั้งอุดมการทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมซึ่งมีอิทธิพลแผ่ขยายไปทั่วโลก

ในทศวรรษที่ ๑๙๓๐ นักภูมิศาสตร์อเมริกันผู้หนึ่งกล่าวว่า "ทวีปยุโรปยิ่งกว่าทวีปใดอื่น ได้กำโชคชะตาของมนุษย์ทั้งปวงไว้ในมือของตนเอง" ในปัจจุบันนี้ คำพูดดังกล่าวก็ยังคงปรากฏเป็นความจริงอยู่ไม่น้อย ฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของทวีปยุโรปยุคต่าง ๆ โดยเฉพาะยุคการปฏิวัติอุตสาหกรรม จึงให้ประโยชน์แก่เราเป็นอันมาก

จากการศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ข้อเท็จจริงที่ปรากฏโดดเด่นที่สุดก็คือ มนุษย์ได้ทำการดิ้นรนต่อสู้ฟันฝ่าอุปสรรคนานาชนิด มาเป็นเวลาหลายพันปี เพื่อหาทางปรับปรุงฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมของตนให้ดีขึ้น แต่จนกระทั่งทุกวันนี้ก็ยังไม่ประสบความสำเร็จ ความเป็นอยู่ของประชาชนส่วนใหญ่ทั่วโลก หาได้กระเตื้องดีขึ้นเท่าที่ควรไม่ ทั้ง ๆ ที่การปฏิวัติทางเทคโนโลยีได้ช่วยให้การพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมดำเนินไปอย่างกว้างขวาง และก่อให้เกิดโภคทรัพย์ขึ้นในโลกอย่างมหาศาล โดยเฉพาะนับแต่สมัยการปฏิวัติอุตสาหกรรมในช่วงสองศตวรรษที่ผ่านมา

สาเหตุสำคัญประการแรกที่ก่อให้เกิดความล้มเหลวก็คือ ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรมนุษย์ในอดีตส่วนใหญ่ ได้ถูกนำไปใช้ในทางสูญเปล่า ไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจแกประชาชนโดยตรง เช่น การสร้างปิรามิดเพื่อเก็บศพพระเจ้าแผ่นดิน การสร้างปราสาทราชวัง มหาวิหารจนเกินส่วนการสะสมอาวุธยุทโธปกรณ์และการก่อสงครามแผ่อำนาจ ซึ่งมีจำนวนไม่น้อยที่ไร้เหตุผล เพียงเพื่อแสดงออกให้เห็นความเกรียงไกรใหญ่ยิ่งของพระเจ้าจักรพรรดิ์หรือพระราชาธิบดีบางองค์เท่านั้น แม้กระทั่งปัจจุบันแนวโน้มไปตามทิศทางดังกล่าว ก็ปรากฏอยู่ทั่วไปแทบจะไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด แตกต่างก็เฉพาะรูปแบบเท่านั้น

อีกประการหนึ่ง ผลงานอันเกิดจากหยาดเหงื่อและแรงงานของมนุษย์ส่วนใหญ่ ซึ่งก่อให้เกิดโภคทรัพย์และความเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ แก่สังคมมนุษย์

อย่างมหาศาล แทนที่มวลมนุษย์จะได้รับเป็นการตอบแทนอย่างเสมอภาคและเป็นธรรมโดยทั่วหน้า กลับถูกสูบไปรวมศูนย์อยู่ในกำมือของบุคคลกลุ่มน้อยผู้มีอำนาจ เพื่อเสวยสุขแต่ฝ่ายเดียว ปล่อยให้มนุษย์ส่วนใหญ่ต้องประสบเคราะห์กรรมยากจนค่นแค้นมาจนทุกวันนี้

ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ดังกล่าว ได้ชี้แสดงให้เราเห็นว่า ชนชั้นผู้มีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจอันเป็นชนกลุ่มน้อย ทุกยุคทุกสมัย รุ่นแล้วรุ่นเล่า เมื่ออุปสรรคเก่าที่ขัดขวางผลประโยชน์ของตนถูกทำลายไป ก็จะสร้างเครื่องพันธการใหม่ขึ้นเพื่อผูกมัดรัดรึงชีวิตเพื่อนมนุษย์ส่วนใหญ่ทั่วโลกไว้อย่างแน่นหนา ทั้งนี้ เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับใช้ในการกดขี่ขูดรีดต่อไปอีก มนุษย์คงจะต้องผนึกกำลังกันทำการต่อสู้ต่อไปอีกเพื่อปลดเปลื้องเครื่องพันธนาการดังกล่าวให้หมดสิ้น และก็ไม่อาจทราบได้ว่าจะต้องใช้เวลานานอีกเท่าใด จึงจะบรรลุจุดหมายปลายทางที่มีสังคมที่ดีกว่า เมื่อโภคทรัพย์แผ่นดินจะถูกกระจายไปยังมวลมนุษย์อย่างเสมอภาค และเมื่อหยาดเหงื่อและแรงงานของเขาได้รับผลตอบแทนด้วยความเป็นธรรม อันจะก่อให้เกิดความผาสุกและสันติขึ้นในมวลหมู่มนุษย์ในโลกโดยทั่วหน้า

คำถาม

๑. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงด้านอาชีพของพลเมืองในทวีปยุโรประหว่างศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ มาโดยย่อ

๒. การฟื้นฟูศิลปวิทยาการในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖ มีอิทธิพลเหนือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของทวีปยุโรปสมัยนั้นอย่างไร ให้อธิบาย

๓. การปฏิรูปซึ่งอุบัติขึ้นในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖ มีผลกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจของบางประเทศอย่างไร

๔. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของทวีปยุโรปในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ มาโดยย่อ

๕. การค้นพบเส้นทางการเดินเรือ และดินแดนใหม่ ได้ช่วยส่งเสริมให้เศรษฐกิจของทวีปยุโรปขยายตัวไปอย่างไร ให้กล่าวมาโดยย่อ

๖. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงด้านระดับราคาในทวีปยุโรปสมัยที่ ๑๖ มาโดยย่อ

๗. ให้อธิบายถึงวิธีการหารายได้ของรัฐในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๘. ในยุคกลางนครเยอรมันต่าง ๆ เจริญรุ่งเรืองมาก ให้กล่าวถึงสาเหตุแห่งความเสื่อมในสมัยต่อมา

๙. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของอิตาลี มาโดยย่อ

๑๐. ให้กล่าวถึงความเจริญและความเสื่อมทางเศรษฐกิจของโปร์ตุเกส สมัยศตวรรษที่ ๑๖ มาโดยย่อ

๑๑. เหตุใดสเปนซึ่งเคยเจริญรุ่งเรืองเป็นมหาอำนาจในสมัยศตวรรษที่ ๑๖ จึงเสื่อมลงในสมัยต่อมา ให้อธิบาย

๑๒. อะไรเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ฮอลันดาเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ แต่ได้เสื่อมลงในสมัยต่อมา

๑๓. ในการพัฒนาเศรษฐกิจของฝรั่งเศสในสมัยศตวรรษที่ ๑๗ มีอุปสรรคขัดขวางสำคัญอย่างไรบ้าง ให้กล่าวมาโดยย่อ

๑๔. รัฐบุรุษคอลแบร์ท มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๑๗ อย่างไร

๑๕. ให้กล่าวถึงการขยายตัวทางเศรษฐกิจของฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๑๘ มาโดยย่อ

๑๖. ให้กล่าวถึงการพัฒนาด้านเกษตรของอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๑๗. อุตสาหกรรมของอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ได้ขยายตัวไปอย่างไรบ้าง ให้อธิบาย

๑๘. ให้กล่าวถึงการขยายตัวของการค้าต่างประเทศของอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๑๙. ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ รัฐบาลอังกฤษได้ดำเนินการแก้ปัญหาสังคมอย่างไรบ้าง ให้กล่าวมาโดยย่อ

๒๐. ให้กล่าวถึงเรื่องการเงินในประเทศอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๑. ให้กล่าวถึงเรื่องการคลังในประเทศอังกฤษในสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๒. ให้กล่าวถึงเรื่องการธนาคารในประเทศอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๓. ในสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ประเทศอังกฤษได้ขยายอำนาจทางเศรษฐกิจไปสู่ดินแดนภาคโพ้นทะเลอย่างไร

๒๔. ให้กล่าวถึงการพัฒนาอุตสาหกรรมการเดินเรือของอังกฤษสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๕. ลัทธินายทุนในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ ได้ขยายตัวไปอย่างไร

๒๖. ให้กล่าวถึงการจัดระเบียบอุตสาหกรรมในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๗. ให้กล่าวถึงการจัดหน่วยวิสาหกิจในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๘. ให้กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงเรื่องเงินตราในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มาโดยย่อ

๒๙. การธนาคารในทวีปยุโรป สมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจอย่างไร ให้อธิบาย

๓๐. ตลาดหุ้นในทวีปยุโรปสมัยศตวรรษที่ ๑๖-๑๘ มีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจอย่างไร ให้อธิบาย

๓๑. ลัทธิพาณิชยนิยมคืออะไร มีอิทธิพลเหนือการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปอย่างไร

๓๒. ให้กล่าวถึงนโยบายทางเศรษฐกิจตามลัทธิพาณิชยนิยม ในประเทศโปร์ตุเกสและสเปนมาโดยย่อ

๓๓. ในประเทศฮอลันดา นโยบายทางเศรษฐกิจในสมัยศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ ยึดหลักอะไรเป็นสำคัญ ให้อธิบาย

๓๔. ลัทธิพาณิชยนิยม มีอิทธิพลเหนือนโยบายเศรษฐกิจของอังกฤษสมัยนั้นเพียงใด ให้อธิบาย

๓๕. ให้กล่าวถึงนโยบายทางเศรษฐกิจของฝรั่งเศสสมัยศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ มาโดยย่อ

๓๖. ให้กล่าวถึงการดำเนินนโยบายอาณานิคมของรัฐบาลประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปสมัยลัทธิพาณิชยนิยมรุ่งเรืองมาโดยย่อ

๓๗. มีสาเหตุสำคัญอย่างไรบ้าง ที่ได้ทำให้ความนิยมของชาวยุโรปในลัทธิพาณิชยนิยมเสื่อมลง ให้อธิบาย

รายชื่อหนังสือสาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

๑. เศรษฐศาสตร์มหภาค เล่ม ๑ และเล่ม ๒
สุพันธ์ โตสุนทร (ผู้แปล), บริษัทไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๑๔
ราคาปก เล่ม ๑ ๓๕.๐๐ บาท เล่ม ๒ ๒๐.๐๐ บาท

๒. วิธีเชิงปริมาณสำหรับฝ่ายจัดการ
เอกชัย ชัยประเสริฐสิทธิ์ (ผู้แปล), บริษัทไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๑๖
ราคาปก ๔๕.๐๐ บาท

๓. เศรษฐศาสตร์ว่าด้วยประเทศด้อยพัฒนา
วรวุฒิ หิรัญรักษ์ (ผู้แปล), บริษัทไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๑
ราคาปก ๔๙.๐๐ บาท

๔. การเงินและการธนาคารในประเทศไทยพร้อมด้วยภาคทฤษฎี
เริงชัย มะระกานนท์ (ผู้แต่ง), มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๑
ราคาปก ๖๐.๐๐ บาท

๕. ข้าวในเศรษฐกิจไทย
อัมมาร์ สยามวาลา (ผู้แต่ง), มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๒
ราคาปก ๓๕.๐๐ บาท

รายชื่อเอกสารทางวิชาการของมูลนิธิโครงการตำราฯ (ที่จัดพิมพ์แล้ว)

(1) เฉลิมลาภ ราชภัณฑารักษ์ : พัฒนาการเกษตรกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย พ.ศ. 2435 - 2475
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/001(พฤศจิกายน 23)

(2) ลำพรรณ น่วมนุ่นลือ : สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทย
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/002(พฤศจิกายน 23)

(3) พัชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์ : การปฏิรูปกฎหมายของประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2470
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/003(ธันวาคม 23)

(4) พวงเพชร สุรัตนกวีกุล : เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พ.ศ. 2435 - 2475
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/004(มกราคม 24)

(5) ชมพูนุท นาคีรักษ์ : บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/005(กุมภาพันธ์ 24)

(6) อัจฉรา กาญจโนมัย : การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2394
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/006(มีนาคม 24)

(7) วิภาลัย ธีรชัย : การศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ของรัฐธรรมนูญไทยฉบับต่างๆ
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/007(เมษายน 24)

(8) ซิลวี มาดคาลีนา ยอลดิงกา : การจัดการชลประทานในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/008(พฤษภาคม 24)

(9) ลักษมี รัตนสัมพันธ์ : บทบาทของจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี : ด้านการลงทุนทางธุรกิจ

: เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/009(กันยายน 24)

(10) ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ : การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 - 2453

:เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/010(พฤศจิกายน 24)

(11) นิธิ เอียวศรีวงศ์ :ประวัติศาสตร์นิพนธ์ตะวันตก

:เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/011(กุมภาพันธ์ 25)

(12) ชาญวิทย์ เกษตรศิริ :สังเขปประวัติศาสตร์พม่า

เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/012(มิถุนายน 25)

(13) คาร์ล ซี. ซิมเมอร์แมน :การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม

:เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/013(ตุลาคม 25)

(14) จินตนา ดำรงค์เลิศ :ชีวิตและงานของอังเดร บาลโรซ์

:เอกสารทางวิชาการหมายเลข 2/014(มกราคม 26)

รายชื่อคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

1.	นายเสน่ห์	จามริก	ประธานกรรมการ
2.	นางเพ็ชรี	สุมิตร	รองประธาน
3.	นางสาวกุสุมา	สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
4.	นายธวัชชัย	ยงกิตติกุล	กรรมการ
5.	นางสาวสดใส	ชัยประสาธน์	กรรมการ
6.	นายสุเทพ	สุนทรเภสัช	กรรมการ
7.	นายนรนิติ	เศรษฐบุตร	กรรมการ
8.	นายสุลักษณ์	ศิวรักษ์	กรรมการ
9.	นายวิทยา	สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
10.	นางอารี	สัณหฉวี	กรรมการ
11.	นางอมรา	พงศาพิชญ์	กรรมการ
12.	นางสาวสุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการ
13.	นายเฉลิม	ทองศรีพงศ์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
14.	นายบวรินทร์	อัศวาณิชย์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
15.	นายเกรียงเกียรติ	พิชัญเสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
16.	นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
17.	นายรังสรรค์	ธนะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ
